"Sosyoloji, antropoloji, arkeoloji ve siyaset felsefesinin temel fikirlerine cesur yorumlar getiren, modern uygarlık üzerine kapsamlı bir inceleme."
New York Times

David Graeber & David Wengrow

HER ŞEYİN ŞAFAĞI

İnsanlığın Yeni Tarihi

Araştırma - İnceleme

Epsilon

David Graeber, Yale ve Londra üniversitelerinde çeşitli akademik görevlerde bulunduktan sonra London School of Economics'te antropoloji profesörü olarak görev yapmıştır. *Borç: İlk 5,000 Yıl* ve *Tırışkadan İşler* kitaplarının yazarıdır. Aktivist ve teorisyen kimliğiyle bugüne kadar birçok eylem ve oluşum içinde yer alan Graeber, aynı zamanda "Occupy Wall Street" hareketinin öncüleri arasında yer almaktadır. Eylül 2020'de pankreas yetmezliğinden hayatını kaybetmiştir.

David Wengrow, University College London Arkeoloji Enstitüsü'nde karşılaştırmalı arkeoloji profesörüdür ve New York Üniversitesi'nde misafir profesör olarak görev yapmaktadır. Kariyeri boyunca, Ortadoğu, Akdeniz ve Asya gibi farklı coğrafyalarda arkeolojik kazılar ve araştırmalar yapmıştır. Özellikle Mısır ve Mezopotamya'daki antik uygarlıkların gelişimi ve etkileşimi üzerine çalışmalarıyla tanınır.

Her Şeyin Şafağı - İnsanlığın Yeni Tarihi
Orijinal Adı: *The Dawn of Everything - A New History of Humanity*
David Graeber ve David Wengrow
Çeviri: Kerim Kartal

Genel Yayın Yönetmeni: Aslı Tunç
Yayıma Hazırlayan: Bengü Impram
Editör: Utku Özcan
Sayfa ve Kapak Tasarım: Özkan Köse

1. Baskı: Eylül 2024
ISBN: 978-625-414-604-6

© David Graeber Estate ve David Wengrow, 2021
Bu eserin tüm hakları saklıdır, yayıncının yazılı izni olmadan çoğaltılamaz.
© Epsilon Yayınevi Ticaret ve Sanayi A.Ş.

Baskı ve Cilt:
My Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Maltepe Mah. Yılanlı Ayazma Sk. No: 8/F
Zeytinburnu / İstanbul
Tel: 0212 674 85 28
mymatbaa34@gmail.com
Sertifika No: 47939

Yayımlayan:
Epsilon Yayınevi Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Osmanlı Sok., No: 18/4-5 Taksim/İstanbul
Tel: (212) 252 38 21 Faks: (212) 252 63 98
İnternet Adresi: www.epsilonyayinevi.com
E-posta: epsilon@epsilonyayinevi.com
Sertifika No: 49067

David Graeber & David Wengrow

HER ŞEYİN ŞAFAĞI

İnsanlığın Yeni Tarihi

Çeviri
Kerim Kartal

Epsilon

İçindekiler

	Harita ve Çizimlerin Listesi	6
	Önsöz ve İthaf (David Wengrow)	9
	Teşekkür	11
1	**İnsanlığın Çocukluğuna Elveda** *Ya da bu kitabın eşitsizliğin kökenleriyle ilgili olmama nedenleri*	15
2	**Lanetli Özgürlük** *Yerli eleştirisi ve gelişme efsanesi*	46
3	**Buzul Çağı'nı Çözmek** *Zincirlerin içinde ve dışında: İnsan siyasetinin değişken fırsatları*	107
4	**Özgür İnsanlar, Kültürlerin Kökeni ve Özel Mülkiyetin Gelişimi** *(İllaki yukarıdaki sıraya göre değil)*	157
5	**Çok Ama Çok Eskiden** *Kanadalı avcı-toplayıcıların köle edinmesi ve Kaliforniyalı komşularının edinmemesi hakkında ya da "Üretim Biçimleri" ile ilgili sorunlar*	209
6	**Adonis Bahçeleri** *Hiç gerçekleşmemiş bir devrim: Neolitik insan topluluklarının tarımdan kaçınması*	263

7 **Özgürlüğün Ekolojisi** 309

Çiftçiliğin önce zirveye çıkması, tökezlemesi ve tüm dünyayı kandırması

8 **Hayali Şehirler** 340

Mezopotamya'da, İndus Vadisi'nde, Ukrayna'da ve Çin'de Avrasya'nın ilk şehir insanları ve kralları olmadan nasıl şehir inşa ettikleri

9 **Göz Önünde Saklanış** 401

Kıta Amerika'sında toplumsal barınma ve demokrasinin yerli kökenleri

10 **Devletin Neden Kökeni Yoktur?** 438

Egemenlik, bürokrasi ve siyasetin mütevazı başlangıçları

11 **Başa Dönüş** 535

Yerli eleştirisinin tarihsel temelleri üzerine

12 **Sonuç** 596

Her Şeyin Şafağı

Notlar 636

Kaynakça 751

Dizin 836

Harita ve Çizimlerin Listesi

1 Yirminci yüzyılın başlarındaki etnologlar tarafından tanımlandığı şekliyle Kuzey Amerika (ek: Kuzey Kaliforniya'nın etnik-dilsel "parçalanma bölgesi"). (Şu kaynaklara göre: C. D. Wissler (1913), "The North American Indians of the Plains", *Popular Science Monthly* 82; A.L. Kroeber. (1925), *Handbook of the Indians of California*. Bureau of American Ethnology Bulletin 78. Washington, DC: Smithsonian Institution.) 215

2 Ortadoğu'nun Bereketli Hilal'i. Mezolitik avcı-toplayıcıların dünyasında Neolitik çiftçiler, MÖ 8500-8000 (S. Sherratt'ın izniyle, A.G. Sherratt tarafından orijinal bir haritadan uyarlanmıştır. 285

3 Bağımsız bitki ve hayvan evcilleştirme merkezleri. (D. Fuller'ın izniyle orijinal bir haritadan uyarlanmıştır.) 314

4 Nebelivka: Ukrayna orman-bozkırında tarihöncesi bir "mega-alan" (D. Hale'in verilerine dayanarak Y. Beadnell tarafından çizilen orijinal haritayı temel almaktadır; J. Chapman ve B. Gaydarska'nın izniyle.) 359

5 Teotihuacan: Merkezi bölgelerdeki büyük anıtları çevreleyen konutlar. (R. Millon (1973), *The Teotihuacán Map*. Austin: University of Texas Press'ten uyarlanmıştır; Teotihuacan Mapping Project ve M.E. Smith'in izniyle.) 413

6 Mississippi Nehri havzasında ve komşu bölgelerdeki bazı kilit önemdeki arkeolojik alanlar (T. R. Pauketat'ın izniyle orijinal bir haritadan uyarlanmıştır.) 414

7 Yukarıda: Bir Osage köyünde farklı klanların (1-5) düzenlenmesi. Aşağıda: Aynı klanların temsilcilerinin, büyük bir ritüel için bir locada organize oluş şekli. (Şu kaynaklara göre: A.C. Fletcher and F. La Flesche (1911), "The Omaha tribe". *Twenty-seventh Annual Report of the Bureau of American Ethnology*, 1905–6. Washington D.C.: Bureau of American Ethnology; F. La Flesche (1939), *War Ceremony and Peace Ceremony of the Osage Indians*. Bureau of American Ethnology Bulletin 101. Washington: US Government.) 550

Önsöz ve İthaf (David Wengrow)

David Rolfe Graeber, 2 Eylül 2020'de, zihnimizi on yıldan fazla bir süredir meşgul eden bu kitabı bitirmemizden üç hafta kadar sonra, elli dokuz yaşında öldü. Bu kitap, daha "ciddi" akademik görevlerimizin dışında bir deney, tabiri caizse içinde bir antropolog ve bir arkeoloğun bir zamanlar ortak alanları olan insanlık tarihi hakkında şaşaalı bir diyaloğu yeniden –fakat bu sefer modern kanıtlarla– inşa etmeye çalıştığı bir oyun olarak başladı. Kuralları-mız ve bir teslim tarihimiz yoktu. Canımızın istediği zamanda ve istediği şekilde yazdık ve bu yazma işi gitgide günlük bir rutine dönüştü. Kitabın tamamlanmasından birkaç yıl önce, projenin ivme kazanmasıyla günde iki-üç kez konuştuğumuz oldu. Kimin hangi fikri veya yeni bir olaylar ve örnekler dizisini bulduğunu sıkça unutmaya başladık. Ne bulduysak hepsini kitabın kapsamını fazlasıyla aşan "arşiv"e attık. Sonuç ise yamalı bir çalışmadan ziyade gerçek bir sentez oldu. Yazı ve düşünce tarzımızın ağır ağır tek bir hat üzerinde birleştiğini hissedebiliyorduk. Çıktığımız bu entelektüel yolculuğu bitirmek istemediğimizi ve bu kitapta ortaya atılan kavramların çoğunun geliştirilip örneklendirilmesinden istifade edebileceğimizi fark ettiğimizde üçten az olmayacak şekilde bir kitap dizisi yazmaya karar verdik. Yine de bu kitabın bir yerde bitmesi gerekiyordu ve 6 Ağustos saat 21.18'de David Graeber, Twitter

ağzıyla –ve kabaca Jim Morrison'a gönderme yaparak– kitabın bitişini şöyle duyurdu: "Beynim uyuşuk bir şaşkınlıkla hırpalandı sanki." Tıpkı başladığımız gibi diyalogla, çoğu zaman gecenin geç saatlerine kadar aynı kaynakları okuyup, paylaşıp, tartışarak yazdığımız taslakları birbirimize paslayarak sona ulaşmıştık. David, bir antropologdan çok daha fazlasıydı. Toplumsal adalet ve özgürlük hakkındaki fikirlerini uygulamaya çalışan, ezilenlere umut verip sayısız insana bu yolda gitmeleri için ilham veren bir aktivist ve uluslararası üne sahip bir entelektüeldi. Bu kitap David Graeber'ın (1961-2020) güzel anısına ve onun isteği üzerine anne babası Ruth Rubinstein Graeber (1917-2006) ve Kenneth Graeber'ın (1914-1996) anılarına ithaf edilmiştir. Ruhları ışıklar içinde uyusun.

Teşekkür

Üzücü koşullar beni, yani David Wengrow'u, bu teşekkürü David Graeber'ın yokluğunda yazmaya mahkûm etti. David, arkasında karısı Nika'yı bıraktı. Onun ölümü farklı kıtalardan, toplumsal sınıflardan ve ideolojik sınırlardan insanları birleştiren sıradışı bir yas seline neden oldu. On yıl, birlikte yazıp düşünmek için uzun bir süre ve David'in bu hususi bağlamda kime teşekkür etmek isteyebileceğini tahmin etmek bana düşmez. Onun bu kitabı oluşturan süreçteki yoldaşları zaten kim olduklarını ve David'in onların desteğine, ilgisine ve tavsiyelerine ne kadar kıymet verdiğini biliyorlar. Ama şundan eminim ki edebi alanda daima danıştığımız kişi olan Melissa Flashman'ın ilhamı ve enerjisi olmadan bu kitap ortaya çıkmazdı veya çıksa bile şu anki hâliyle uzaktan yakından alakası olmazdı. Farrar, Straus and Giroux'tan Eric Chinski ve Penguin UK'den Thomas Penn bizim için mükemmel bir yayın kurulu ve esaslı entelektüel partnerler oldular. Yıllarca düşüncelerimize tutkuyla katkıda ve müdahalede bulundukları için Debbie Bookchin, Alpa Shah, Erhard Schüttpelz ve Andrea Luka Zimmerman'a yürekten teşekkürlerimizi sunarız. Kitabın farklı kısımlarına cömertçe ve uzmanca rehberlik ettikleri için Manuel Arroyo-Kalin, Elizabeth Baquedano, Nora Bateson, Stephen Berquist, Nurit Bird-David, Maurice Bloch, David Carballo, John Chapman, Luiz Costa, Philippe Descola, Aleksandr Diachenko, Kevan Edinborough,

Dorian Fuller, Bisserka Gaydarska, Colin Grier, Thomas Grisaffi, Chris Hann, Wendy James, Megan Laws, Patricia McAnany, Barbara Alice Mann, Simon Martin, Jens Notroff, José R. Oliver, Mike Parker Pearson, Timothy Pauketat, Matthew Pope, Karen Radner, Natasha Reynolds, Marshall Sahlins, James C. Scott, Stephen Shennan ve Michele Wollstonecroft'a teşekkür ederiz.

Bu kitaptaki konulardan bazıları kitap yayımlanmadan önce akademik dergilerde ya da konferans sunumu olarak yayımlandı. İkinci Bölüm'ün önceki versiyonu Fransızca olarak *La Revue du MAUSS* dergisinde "La sagesse de Kandiaronk: la critique indigène, le mythe du progrès et la naissance de la Gauche" başlığıyla; Üçüncü Bölüm'ün belli kısımları 2014 Henry Myers sunumu olarak *Journal of the Royal Anthropological Institute* dergisinde "Farewell to the childhood of man: ritual, seasonality, and the origins of inequality" başlığıyla; Dördüncü Bölüm *American Anthropologist* dergisinde "Many seasons ago: slavery and its rejection among foragers on the Pacific Coast of North America" başlığıyla; ve Sekizinci Bölüm 2015 Jack Goody sunumu olarak *Max Planck Institute for Social Anthropology*'de yayımlanmıştır.

Bu kitapla alakalı konularda konuşmamıza ve tartışmamıza imkân veren çeşitli akademik kurumlara ve araştırma gruplarına, bilhassa Amsterdam Üniversitesi ve Collège de France'ta bize yaşattıkları hatırlamaya değer anlar için Enzo Rossi ve Philippe Descola'ya teşekkürler. Ayrıca ilk olarak fikirlerimizin, "İnsanlık tarihinin akışını (en azından şimdiye kadar olan kısmını) nasıl değiştiririz" yazımızı inanarak ve diğer yayınevlerinin imtina ettiği bir anda yayımlayarak onun dış dünyaya açılmasını sağlayan James Thomson'a (*Eurozine*'in önceki şef editörü) daha geniş okuyucu kitlelerine ulaşmasını sağlayan birçok çevirmene ve dergisinin demokrasi teması üzerine çıkan özel bir nüshasına –ki bu kitabın Dokuzuncu Bölüm'ünde bulunan bazı fikirleri orada yayımladık– katkıda bulunmamızı isteyen *Lapham's Quarterly*'den Kelly Burdick'e de ayrıca teşekkür ederiz.

En baştan beri hem David hem ben, bu kitaptaki çalışmalarımızı sırasıyla LSE'deki Antropoloji Bölümü'nde ve UCL'deki Arkeoloji Enstitüsü'nde verdiğimiz derslerimize dahil ettik. Bu sebeple, ben ikimiz adına son on yılda derslerimize giren öğrencilerimize yorumları ve düşünceleri için teşekkür etmek istiyorum. Yolun her adımında Martin, Judy, Abigail ve Jack Wengrow yanımdaydılar. En son ve derin teşekkürlerimiyse Ewa Domaradzka'ya, bir partnerin isteyebileceği hem en sert eleştiriyi hem de en fedakâr desteği verdiği için sunuyorum; Ewa, sen hayatıma aynı David ve bu kitabın girdiği gibi girdin: "Aniden havadan sıyrılarak / Güneşin çıplak duvarlarına vurarak yağan yağmur / Yağ, kuru toprağa yağ!"

1
İnsanlığın Çocukluğuna Elveda

Ya da bu kitabın eşitsizliğin kökenleriyle ilgili olmama nedenleri

"Bu ruh hâli kendini her yerde belli ediyor: siyasette, toplumda ve felsefede. Yunanların 'tanrıların –yani temel prensiplerin ve sembollerin– başkalaşımı' için καιρός/kairos (doğru zaman) dediği şeyi yaşıyoruz."

–C.G. Jung, *The Undiscovered Self (1958)*

İnsanlık tarihinin büyük kısmı bizim için kayıp. Türümüz *Homo Sapiens*'in en az 200.000 yıllık bir geçmişi var ancak bu süre zarfında ne yaşandığı konusunda neredeyse hiçbir fikrimiz yok. Örneğin, Kuzey İspanya'daki Altamira Mağarası'nda 10.000 yıllık bir sürede, MÖ 25.000 ile 15.000 yılları arasında resimler ve gravürler yapıldı. Bu dönemde muhtemelen birçok çarpıcı olay meydana geldi ama bunların çoğunun ne olduğunu bilme ihtimalimiz yok.

Bu durum çoğu insan için bir anlam ifade etmez çünkü insanların çoğu zaten insanlık tarihinin tümünü nadiren düşünür. Bunu yapmak için yeterli sebepleri yoktur. İnsanlık tarihiyle ilgili bir soru ortaya atılırsa, bu genelde dünyanın nasıl böylesine karmaşık bir hâle geldiğini veya insanların neden birbirlerine sık sık bu kadar kötü davrandığını, yani savaşın, açgözlülüğün, sömürünün

ve başkalarının yaşadığı acılara duyulan sistematik kayıtsızlığın sebeplerini düşünürken olur. Hep böyle miydik, yoksa bir şeyler bir ara fena hâlde ters mi gitti?

Bu, temelde bir ilahiyat tartışmasıdır. Asıl soru şudur: İnsanlar doğuştan iyi midir, yoksa doğuştan kötü müdür? Şöyle bir düşündüğümüzde, soru bu şekilde sorulduğunda pek bir şey ifade etmiyor. "İyi" ve "kötü" tamamen insanlara özgü kavramlardır. Kimse bir balığın veya bir ağacın iyi mi yoksa kötü mü olduğunu düşünmez çünkü "iyi" ve "kötü" insanların kendilerini başkalarıyla karşılaştırmak için uydurduğu kavramlardır. Sonuç olarak insanların temelde iyi mi yoksa kötü mü olduğunu tartışmak, insanların temelde şişman mı yoksa zayıf mı olduğunu tartışmakla aynı kapıya çıkmaktadır.

Buna rağmen insanlar tarih öncesinin dersleri üzerine kafa yorduğunda neredeyse her zaman bu tür sorulara dönerler. Hepimiz Hıristiyanların verdiği cevabı biliriz: İnsanlar bir zamanlar masumiyet içinde yaşarken ilk günahla lekelendiler. Tanrı gibi yaşamak istedik ve o yüzden cezalandırıldık; şimdiyse cennetten düşmüş bir hâlde ileride gelecek kefareti bekleyerek yaşıyoruz. Bugün bu hikâyenin çok bilinen versiyonu, genel anlamda Jean-Jacques Rousseau'nun 1754'te yazdığı *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine* adlı kitabının güncellenmiş bir şeklidir. Hikâyeye göre, bir zamanlar küçük gruplar hâlinde dolaşan ve sürekli çocuksu bir masumiyet hâlinde yaşayan avcı-toplayıcılardık. Bu gruplar eşitlikçiydi ve bunu mümkün kılan şey grupların çok küçük olmasıydı. "Tarım Devrimi"nden ve hatta şehirlerin ortaya çıkışından hemen sonra bu mutlu durum "medeniyet" ve "devlet"i müjdeleyerek sona erdi ki bu ayrıca yazılı edebiyatın, bilimin ve felsefenin fakat aynı zamanda insan hayatındaki neredeyse her kötü şeyin –yani ataerkil yapının, düzenli orduların, toplu kıyımların ve hayatımızın çoğunu belge doldurmakla geçirmemizi isteyen sinir bozucu bürokratların– ortaya çıkması demek oluyordu.

Elbette bu son derece yüzeysel bir basitleştirme ancak ne zaman endüstriyel psikologlardan tutun devrim kuramcılarına kadar herhangi biri, "Ama tabii ki insanlar evrimsel geçmişlerinin çoğunu onar veya yirmişer gruplar hâlinde yaşayarak geçirdi," veya "Tarım belki de insanlığın en kötü hatasıydı," gibi bir şeyler dese, bu gerçekten de su yüzüne çıkan temel nitelikte bir hikâye olarak görünür. Ayrıca göreceğimiz üzere, birçok ünlü yazar bu tartışmayı çok da açık bir şekilde yapmaktadır. Sorun şu ki bu son derece kasvetli tarihsel bakış açısına alternatif arayan biri kısa süre içinde görecektir ki elde olan tek seçenek aslında ondan daha bile kötüsüdür: Rousseau olmasa bile Thomas Hobbes.

Hobbes'un 1651'de yayımlanan *Leviathan*'ı çağdaş siyaset kuramının birçok açıdan temelini oluşturan metindir. *Leviathan*'a göre insanlar bencil yaratıklar olduğundan asıl Doğal Durum'daki yaşam hiç de masum değildi; onun yerine "yalnız, fakir, pis, kaba ve kısa", esasen herkesin herkesle kavga ettiği bir savaş hâli olmalıydı. Hobbes taraftarı birine göre bu cehalet dolu durumdan bir ilerleme kaydedilebildiyse, bu bilhassa tamamen Rousseau'nun şikâyet ettiği baskı mekanizmaları –yani hükümetler, mahkemeler, bürokrasiler ve polis– sayesinde olmuştur. Bu bakış açısı da uzun zamandır önemini korumaktadır. İngilizce "*politics*" (siyaset), "*polite*" (nazik) ve "*police*" (polis) kelimelerinin hepsinin kulağa aynı gelmesinin bir sebebi vardır: Bunların tümü Yunanca *polis*, yani şehir kelimesinden türetilmiştir ki bunun Latince karşılığı *civitas*'tır ve yine İngilizce "*civility*" (nezaket), "*civic*" (medeni) ve "*civilization*" (medeniyet) kelimelerinin çağdaş bir anlayışı oradan gelmektedir.

Bu görüşe göre insan toplumu, en temel içgüdülerimizin toplu olarak bastırılması üzerine inşa edilmiştir ki bu, insanlar aynı yerde kalabalıklar hâlinde yaşarken iyice gerekli bir hâl almıştır. Buna göre günümüz Hobbes taraftarları diyebilir ki evet, evrimsel geçmişimizin çoğunu birbirleriyle zürriyetlerinin hayatta kalmasını sağlamak gibi bir ortak çıkara sahip oldukları için geçinebilen küçük

gruplar hâlinde yaşadık (evrimsel biyologlara göre buna "ebeveynlik yatırımı" denir). Fakat bunlar bile hiçbir şekilde eşitlik üzerine inşa edilmemişti. Bu görüşe göre her zaman bir "alfa erkek" önder vardı. Hiyerarşi, hegemonya ve kuşkucu kişisel çıkarlar her zaman insan toplumunun temelini oluşturmuştur. Kısacası, topluca öğrendik ki uzun dönem çıkarlarımızı kısa dönem içgüdülerimizin önünde tutmak ya da daha da iyisi, en kötü dürtülerimizi ekonomi gibi toplumsal açıdan yararlı alanlarla kısıtlayıp diğer tüm alanlarda yasaklamaya zorlayan kanunlar yaratmak lehimizedir.

Okurların muhtemelen yazımızın tonundan anlayacağı üzere, bu iki şıktan birini seçmek zorunda olmak hoşumuza gitmiyor. İtirazlarımız temel olarak üç ana kategoride sınıflandırılabilir. Tıpkı insanlık tarihinin genel seyri hakkında yazılanlar gibi onlar da:

1. düpedüz yanlıştır;
2. ciddi siyasi sonuçlar doğurur;
3. geçmişi gereksiz yere yavan hâle getirir.

Bu kitap farklı, daha faydalı ve daha ilginç bir hikâye anlatmaya teşebbüs eder ve bu hikâye aynı zamanda son yirmi-otuz yılda yapılan araştırmaların bize öğrettiklerini de hesaba katmaktadır. Bu girişim bir anlamda arkeoloji, antropoloji ve akraba disiplinlerde biriken kanıtları bir araya getirmektir ki bu kanıtlar, insan toplumlarının kabaca son 30.000 yılda nasıl geliştiğini anlatan yepyeni bir açıklamaya işaret etmektedir. Bu araştırmanın neredeyse tümü aşina olunan anlatılara ters düşmektedir ancak sıklıkla en kayda değer buluşlar uzmanların çalışmalarıyla sınırlı kalmaktadır veya bilimsel yayınların satırlarının arasına sıkışıp kaldıklarından ayıklanmaları gerekmektedir.

Ortaya çıkan resmin ne denli farklı olduğunu bir nebze olsun açıklamak gerekirse insan toplumlarının çiftçiliğin gelişiminden önce küçük ve eşitlikçi gruplarla sınırlı olmadığı artık aşikârdır. Tam tersine avcı-toplayıcıların dünyası, tarımın ortaya çıkışından

önceki hâliyle evrim teorisinin sıkıcı soyutlamalarından çok daha ziyade siyasi yapıların karnaval geçitlerine benzeyen cesur toplumsal deneylerden biriydi. Dolayısıyla tarım da özel mülkün ortaya çıkışı veya eşitsizliğe doğru atılmış geri dönülmez bir adım anlamına gelmemekteydi. Aslında ilk tarım topluluklarının çoğu nispeten makam ve hiyerarşilerden bağımsızdı. Sınıf farklılıklarını sabitlemekten ziyade, dünyanın en eski şehirlerinin şaşırtıcı derecede büyük bir kısmı otoriter hükümdarlara, hırslı savaşçı-siyasetçilere ve hatta buyurgan yöneticilere gerek duyulmadan güçlü bir şekilde eşitlikçi ilkelere göre düzenlenmişti.

Böyle konularla ilgili bilgiler dünyanın dört bir yanından sel gibi akıyordu. Sonuç olarak dünyanın her yerinde araştırmacılar, etnografya ve tarih kaynaklarını yeni bir gözle inceliyordu. Artık tamamen farklı bir dünya tarihi yaratmak için parçalar hazırdı ancak şimdiye dek birkaç ayrıcalıklı uzman dışında onları bilen yoktu (hatta uzmanlar bile alanları dışındakilerle notlarını karşılaştırmak için yapbozun kendilerine ait olan küçücük kısmını terk etmek konusunda tereddüt etme eğilimindeydi). Bu kitaptaki amacımız, kimsenin yapbozun tamamına sahip olmadığının tam bilincinde olarak onun bazı parçalarını birleştirmeye başlamaktır. Bu o kadar devasa bir görev ve konular o kadar önemli ki görmeye başladığımız resmin gerçekten neye işaret ettiğini anlamaya başlamak bile uzun yıllar süren araştırma ve tartışma gerektirir. Yine de süreci harekete geçirmek hayati bir öneme sahip. Çabucak açığa kavuşacak bir şey varsa o da tarihin hâlâ geçerli olan "büyük resmi"nin –ki bu görüş hem Hobbes hem de Rousseau'nun günümüzdeki takipçileri tarafından paylaşılır– gerçeklerle neredeyse hiç alakasının olmamasıdır. Buna rağmen şu anda gözlerimizin önünde olan yeni bilginin ne anlama geldiğini öğrenmek için büyük miktarda veri biriktirip onları elemek yeterli değil. Kavramsal bir değişim de gerekli.

Bu değişikliği yapmak, toplumsal evrim hakkındaki modern anlayışımıza doğru giden ilk adımların bazılarının kökenine in-

mek anlamına gelmektedir: İnsan toplumları, her biri kendisine özgü teknolojileri ve organizasyon biçimleriyle (avcı-toplayıcı, çiftçi, şehirli-endüstriyel toplum vs.) gelişim aşamalarına göre yeniden düzenlenebilir. Görüleceği üzere bu anlayışların kökleri, Avrupa medeniyetinin eleştirilerine karşı önemi 18. yüzyılın ilk yirmi-otuz yılında artmaya başlayan muhafazakâr bir tepkidedir. Bununla birlikte, bu eleştirinin kökeni Aydınlanma Çağı filozoflarına değil –her ne kadar başta onu takdir ve taklit etmiş olsalar da– Avrupa toplumunu yorumlayan ve gözlemleyen kendisi hakkında bir sonraki bölümde çok daha fazla şey öğreneceğimiz Amerikan yerlisi (Huron-Wendat) devlet adamı Kandiaronk gibi yerlilere uzanmaktadır.

"Yerli eleştirisi" (*indigenous critique*) diyeceğimiz kavramı yeniden değerlendirmek, toplumsal düşünceye Avrupa kanonunun dışından, bilhassa kendilerine Batı filozoflarının ya tarihin melekleri ya da şeytanları rolünü biçtiği yerli halklardan gelen katkıları ciddiye almak anlamına gelmektedir. İki konum da gerçek bir entelektüel alışveriş ve hatta diyalog imkânını ortadan kaldırmaktadır: Şeytani kabul edilen biriyle tartışmak ilahi kabul edilen biriyle tartışmak kadar zordur çünkü düşündükleri veya söyledikleri neredeyse her şey muhtemelen ya alakasız ya da derinden etkili addedilir. Bu kitapta dikkate alacağımız kişilerin çoğu uzun zamandır hayatta değil. Onlarla herhangi bir şekilde konuşmak da dolayısıyla artık mümkün değil. Yine de tarihöncesi devri numuneler, modeller, kuklalar ya da tarihin katı kanunlarının oyuncakları olarak var olan değil de hayattalarken kendileriyle konuşulabilir insanlar içeriyormuşçasına yazmaya kararlıyız.

Tarihte tabii ki eğilimler vardır. Bunlardan bazıları öyle kuvvetli akıntılardır ki onlara karşı yüzmek oldukça zordur (yine de bunu yapmayı başarıyor gibi görünen tipler her daim mevcuttur). Ancak var olan tek "kanun" bizim kendi kendimize uydurduklarımızdır. Bu şekilde ikinci itirazımıza geliyoruz.

İNSANLIK TARİHİNİN HEM HOBBES HEM DE ROUSSEAU VERSİYONLARININ CİDDİ SİYASİ SONUÇLARI OLMASININ NEDENLERİ

Hobbes modelinin siyasi etkilerinin ayrıntılarına girmeye pek gerek yok. Bu model, insanların özünde bir nebze kötü ve bencil yaratıklar olduğu, kararlarını fedakârlık ve işbirliğinden ziyade kuşkucu ve benmerkezci hesaplara dayandıran ekonomik sistemimizin temel bir varsayımıdır ki bu durumda umabileceğimiz en iyi şey, güya bizi birikime ve ego tatminine yönelten içgüdüsel dürtümüzü denetleyecek oldukça karmaşık içsel ve dışsal mekanizmalardır. Rousseau'nun insan türünün başlangıçta sahip olduğu eşitlikçi masumluktan eşitsizliğe doğru düşüşü hakkındaki hikâyesi daha iyimser görünmektedir (en azından hikâyedeki başlangıç noktası düşülen yerden daha iyi) ancak günümüzde bu hikâye, içinde yaşadığımız sistem adaletsiz olsa da gerçekte başarabileceğimiz en iyi şeyin birkaç mütevazı düzeltme olduğuna bizi ikna etmek için kullanılmaktadır. Bu bağlamda, "eşitsizlik" teriminin kendisi çok şey ifade etmektedir.

2008'deki mali krizden ve ardından gelen çalkantılardan beri eşitsizlik sorunu –ve bununla beraber eşitsizliğin uzun dönemli tarihi– mühim tartışma konuları hâline geldi. Aydınlar ve hatta bir dereceye kadar siyasi sınıflar arasında toplumsal eşitsizlik düzeylerinin kontrolden çıktığı ve dünyadaki çoğu sorunun zenginler ile fakirler arasında öyle ya da böyle sürekli genişleyen bir uçurumdan kaynaklandığı konusunda bir nevi fikir birliği oluştu. Buna dikkat çekmek küresel güç yapılarına karşı başlı başına bir meydan okumadır. Fakat bu, aynı zamanda bu sorunu söz konusu yapılardan yararlanan insanların en nihayetinde rahatlatıcı bulabileceği bir şekilde ifade etmektedir çünkü soruna anlamlı bir çözüm bulunmasının hiçbir zaman mümkün olmayacağına işaret etmektedir.

Sorunu farklı bir şekilde ifade ettiğimizi hayal edin, mesela elli ya da yüz yıl önce olabileceği gibi: sermayenin yoğunlaşması,

oligopol veya sınıf gücü olarak. Bunların herhangi biriyle karşılaştırıldığında, "eşitsizlik" gibi bir kelime sanki kolaya kaçmayı ve uzlaşmayı teşvik etmek için tasarlanmış gibi geliyor. Kapitalizmi devirmeyi veya devletin gücünü kırmayı hayal etmek mümkün fakat eşitsizliği ortadan kaldırmanın ne anlama geldiği bile açık değil (Ne tür bir eşitsizlik? Refah? Fırsat? "Eşitsizliği ortadan kaldırdığımızı" söyleyebilmemiz için insanların tam olarak ne kadar eşit olması gerekir?). "Eşitsizlik" terimi, en başından beri gerçek bir toplumsal dönüşüm vizyonunun masada bile olmadığını varsayan teknokrat reformcular çağına uygun toplumsal sorunları ifade etmenin bir yoludur.

Eşitsizliği tartışmak kişinin sayılarla oynamasına, Gini katsayıları ve işlevsizlik eşikleri hakkında tartışmasına, vergi rejimlerini veya toplumsal refah mekanizmalarını yeniden ayarlamasına, hatta işlerin ne kadar kötüye gittiğini gösteren sayılarla kamuyu şoke etmesine olanak sağlar ("Hayal edebiliyor musunuz? Dünya nüfusunun en zengin %1'i dünya servetinin %44'üne sahip!") fakat aynı zamanda onun aslında bu tür "eşitsiz" toplumsal düzenlemelerle ilgili itiraz ettiği faktörlerin hiçbirini dikkate almadan tüm bunları yapmasına izin verir. Örneğin bazılarının servetlerini başkaları üzerinde hâkimiyet kurmaya dönüştürmeyi başarması ya da diğer insanlara nihayetinde ihtiyaçlarının önemli olmadığı ve hayatlarının özünde bir değeri olmadığının söylenmesi gibi. İnanmamız gerekir ki bunların sonuncusu eşitsizliğin kaçınılmaz etkisidir ve eşitsizlik büyük, karmaşık, şehirli ve teknolojik açıdan ileri herhangi bir toplumda yaşamanın kaçınılmaz sonucudur. Muhtemelen her zaman bizimle olacak fakat ne derece olacağını kestiremeyeceğiz.

Bugün eşitsizlik hakkında ciddi bir düşünce patlaması var: 2011'den beri "küresel eşitsizlik" Davos'taki Dünya Ekonomik Forumu'nda düzenli olarak en başta tartışılan konu olarak öne çıkmaktadır. Eşitsizlik endeksleri, eşitsizliği çalışan enstitüler ve günümüzdeki mülk dağılımı takıntısının Taş Devri'ne kadar izini

sürmeye çalışan, dur durak bilmeyen bir yayın akışı mevcut. Yontma Taş Devri'ndeki mamut avcılarının gelir düzeylerini ve Gini katsayılarını hesaplama girişimleri bile oldu (ikisi de çok düşük çıktı). Sanki bu tür toplumlarda, halihazırda Rousseau'nun günlerinde de meşhur olan, "Herkes eşitti çünkü herkes eşit derecede fakirdi," savını haklı çıkaracak matematiksel formüller bulma ihtiyacı hissediyor gibiyiz.

Başlangıçtaki masumiyet ve eşitlik durumuyla ilgili tüm bu hikâyelerin nihai etkisi, aynı "eşitsizlik" teriminin kullanılması gibi insanlık durumu hakkındaki efkâr dolu karamsarlığın sağduyu gibi görünmesini sağlamaktır ki bu kendimize tarihin geniş perspektifinden bakmanın doğal sonucudur. Evet, eğer Pigme veya Kalahari çalılarında yaşayan biriyseniz gerçekten eşitlikçi bir toplumda yaşamak mümkün olabilir. Ancak bugün gerçekten eşitlikçi bir toplum yaratmak isterseniz, önemli bir kişisel mülke sahip olmayan küçük avcı-toplayıcı gruplar olmaya geri dönmenin bir yolunu bulmanız gerekecek. Avcı-toplayıcılar yiyecek aramak için oldukça geniş bir alana ihtiyaç duyduğundan bu, dünya nüfusunu %99,9 kadar bir oranda azaltmak anlamına gelir. Aksi hâlde umabileceğimiz en iyi şey, sonsuza kadar yüzümüze basacak olan botun boyutunu ayarlamak veya belki de bazılarımızın geçici olarak onun yolundan çekilerek biraz daha fazla kıpırdama alanı açması olacaktır.

Dünya tarihinin daha doğru ve iyimser bir tablosuna doğru ilk adım, Cennet Bahçesi'ni tümüyle ve sonsuza dek terk etmek ve yüz binlerce yıl boyunca dünyadaki herkesin aynı pürüzsüz toplumsal örgütlenme biçimini paylaştığı fikrini açıkça ortadan kaldırmak olabilir. Yine de gariptir ki bu sıklıkla tepkisel bir hareket olarak görülüyor. "Yani şimdi gerçek eşitliğin asla sağlanmadığını ve bu yüzden imkânsız olduğunu mu söylüyorsunuz?" Bizce bu tür itirazlar hem yapıcı değil hem de dürüst olmak gerekirse gerçekçi değil.

İlk olarak, mesela insanların Altamira'nın duvarları üzerine resim yaptığı kabaca 10.000 –bazılarına göre 20.000– yıl boyun-

ca hiç kimsenin –sadece Altamira'da değil, dünyanın herhangi bir yerinde– alternatif toplumsal örgütlenme biçimleri denemediğini hayal etmek tuhaf olurdu. Bunun olma ihtimali nedir? İkinci olarak, farklı toplumsal örgütlenme biçimlerini deneyimleme kapasitesinin kendisi bizi insan, yani kendini yaratma ve hatta özgürlük kapasitesine sahip varlıklar yapan şeyin en önemli parçası değil midir? Görüleceği üzere insanlık tarihinin nihai sorusu, maddi kaynaklara (toprak, kalori, üretim araçları) –ki bunların önemi aşikârdır– eşit erişimimizden ziyade, birlikte nasıl yaşanacağı hususundaki kararlara eşit katkıda bulunma kapasitemizdir. Elbette bu kapasiteyi kullanmak, ilk etapta karar vermek için anlamlı bir şey olması gerektiğine işaret eder.

Eğer birçok kişinin önerdiği gibi, türümüzün geleceği artık bizim farklı bir şey yaratma kapasitemize (örneğin zenginliğin serbestçe güce dönüştürülemeyeceği veya bazı insanlara ihtiyaçlarının önemsiz olduğunun ya da hayatlarının içsel bir değerinin olmadığının söylenmediği bir sisteme) bağlıysa, o zaman en nihayetinde önemli olan bizim her şeyden önce bizi insan yapan özgürlükleri yeniden keşfedebilip keşfedemeyeceğimizdir. 1936 gibi uzun bir süre önce, tarihöncesi uzmanı V. Gordon Childe *Kendini Yaratan İnsan* adlı bir kitap yazdı. Cinsiyetçi dilini bir yana bırakırsak, canlandırmak istediğimiz ruh budur. Bizler toplu olarak kendi kendini yaratma projeleriyiz. İnsanlık tarihine bu şekilde yaklaşırsak ne olur? İnsanlara en başından beri hayal gücü yüksek, zeki, oyuncu ve böyle anlaşılmayı hak eden yaratıklar muamelesi yapsak? Ya da türümüzün pürüzsüz bir eşitlik durumunu nasıl kaybettiği hakkında bir hikâye anlatmak yerine, kendimizi yeniden icat etme olasılığını artık hayal bile edemeyecek kadar sıkı kavramsal prangalar içine nasıl düştüğümüzü sorsak?

İNSANLIK TARİHİNİN GENİŞ KAPSAMINA İLİŞKİN VAR OLAN ANLAYIŞLARIN ÇOĞUNLUKLA YANLIŞ OLDUĞUNA DAİR BAZI KISA ÖRNEKLER (YA DA JEAN-JACQUES ROUSSEAU'NUN EBEDİ DÖNÜŞÜ)

Bu kitaba ilk başladığımızda niyetimiz, toplumsal eşitsizliğin kökenleri hakkındaki sorulara yeni cevaplar aramaktı. Bunun aslında çok iyi bir yaklaşım olmadığını fark etmemiz pek uzun sürmedi. İnsan tarihini bu şekilde çerçevelemek (ki bu, insanlığın bir zamanlar mükemmel bir durumda var olduğunu ve her şeyin ters gitmeye başladığı belirli bir noktanın belirlenebileceğini ister istemez varsaymak anlamına gelir) gerçekten ilginç olduğunu hissettiğimiz soruları sormayı neredeyse imkânsız hâle getirdi. Hemen hemen herkes aynı tuzağa düşmüş gibiydi. Uzmanlar genelleme yapmayı reddediyorlardı. Boyunlarını uzatıp tuzaktan çıkmaya niyet eden birkaç kişi, neredeyse sürekli Rousseau'nun bazı varyasyonlarını yeniden üretip durdu.

Bu genelleyici anlatımlardan birinin rasgele bir örneğini, yani Francis Fukuyama'nın *Siyasi Düzenin Kökenleri: İnsan Öncesi Çağlardan Fransız İhtilali'ne* (2011) kitabını ele alalım. İşte Fukuyama'nın erken insan toplumları hakkında genelgeçer bilgi olarak kabul edilebileceğini düşündüğü şey: "İlk aşamalarında insanın siyasi örgütlenmesi, şempanzeler gibi ileri primatlarda gözlemlenen grup düzeyindeki topluma benzer." Fukuyama bunun aynı zamanda "varsayılan bir toplumsal organizasyon biçimi" olarak kabul edilebileceğini öne sürüyor. Daha sonra ise avcı-toplayıcı toplumların (Fukuyama'ya göre) hiçbir özel mülkiyet kavramına sahip olmadığı ve bir toprak parçasını "burası benim" diyerek işaretlemek için çok az teşviki olduğu için siyasi eşitsizliğin kökeninin tarımın gelişmesinde yattığına işaret eden Rousseau'nun büyük ölçüde haklı olduğunu iddia ediyor. Bu tür grup düzeyindeki toplumların "son derece eşitlikçi" olduğu savını ortaya atıyor.

Jared Diamond, *Düne Kadar Dünya: Eski Toplumlardan Ne Öğrenebiliriz?* (2012) adlı kitabında bu tür grupların (insanların hâlâ "11.000 yıl kadar önce" yaşadığına inanıyor) çoğu biyolojik olarak akraba olan "sadece birkaç düzine bireyden" oluştuğunu öne sürüyor. Bu küçük gruplar, "bir dönüm ormanda yaşayan hangi vahşi hayvan ve bitki türü varsa onları avlayıp toplayarak" oldukça mütevazı bir hayat sürdürüyorlardı. Diamond'a göre toplumsal hayatları imrenilecek kadar basitti. "Yüz yüze tartışma" yoluyla karar veriyorlar, "az sayıda kişisel mülk" ediniyorlar ve "resmi bir siyasi liderlikleri ya da güçlü bir ekonomik uzmanlaşmaları" olmuyordu. Diamond, insanların önemli derecede toplumsal eşitlik elde etmelerinin ne yazık ki ancak bu tür ilkel gruplar içinde olduğu sonucuna varmıştır.

Diamond ve Fukuyama için birkaç yüzyıl önce de Rousseau için olduğu gibi –her yerde ve sonsuza dek– bu eşitliğe son veren şey, tarımın icadı ve onun desteklediği yüksek nüfus seviyeleriydi. Tarım, "gruplar"dan "kabileler"e geçişi beraberinde getirmişti. Gıda fazlası birikimi nüfus artışını beslemiş ve bazı "kabileler"in "şeflikler" olarak bilinen rütbeli toplumlara dönüşmesine yol açmıştı. Fukuyama, neredeyse Kitab-ı Mukaddes'te sözü geçen Cennet Bahçesi'nden ayrılışı anımsatan bir şekilde bu sürecin apaçık resmini çiziyor: "Küçük insan grupları göç edip farklı ortamlara uyum sağladıkça, yeni toplumsal kurumlar geliştirerek doğal durumdan çıkmaya başladılar." Kaynaklar için savaşlar yaptılar. Bir ergen çetesi gibi davranan bu toplumlar alenen belaya doğru gidiyorlardı.

Büyümenin ve uygun bir lider atamanın zamanı gelmişti. Hiyerarşiler oluşmaya başladı. Karşı koymak anlamsızdı çünkü Diamond ve Fukuyama'ya göre insanlar büyük ve karmaşık örgütlenme biçimlerini benimsediğinde hiyerarşi kaçınılmazdı. Yeni liderler kötü davranmaya başladığında bile –yani tarım fazlasını dalkavuklarını ve akrabalarını kayırmak için kullandıklarında, statüyü kalıcı ve kalıtsal hâle getirdiklerinde, ganimet kafatasları-

nı ve haremler dolusu köle kızları topladıklarında veya obsidiyen bıçaklarla rakiplerin kalplerini parçaladıklarında– geri dönüş olamazdı. Çok geçmeden şefler, diğerlerini kendilerine "krallar", hatta "imparatorlar" olarak anılmaları gerektiğine ikna etmeyi başardılar. Diamond bunu bize sabırla açıklıyor:

> Büyük insan grupları, kararları veren liderler, kararları uygulayan yöneticiler ve kararları ve kanunları yöneten bürokratlar olmadan işleyemez. Yazık size anarşist olan ve herhangi bir devlet yönetimi olmadan yaşamayı hayal eden okurlar, işte bu sebeplerden hayaliniz gerçekçi değil. Kimsenin yabancı olmadığı ve kralların, başkanların, bürokratların gereksiz olduğu, sizi kabul etmeye istekli küçük bir grup veya kabile bulmanız gerekecek.

Sadece anarşistler için değil, mevcut statükoya geçerli bir alternatif olup olmadığını merak eden herkes için iç karartıcı bir sonuç bu. Yine de gerçekten dikkate değer olan şey, kendinden emin üslubuna rağmen bu tür açıklamaların gerçekte herhangi bir bilimsel kanıta dayanmamasıdır. Yakında keşfedeceğimiz gibi, küçük ölçekli grupların özellikle eşitlikçi olmalarının muhtemel olduğuna veya tam tersine, büyük ölçekli olanların ille de kralları, başkanları ve hatta bürokrasileri olması gerektiğine inanmak için hiçbir neden yok. Bunun gibi ifadeler, gerçekler ve hatta tarihin kanunları kılığına bürünmüş çok sayıda önyargıdan ibarettir.

MUTLULUĞUN PEŞİNDE

Yukarıda söylediklerimizin tümü ilk kez 1754'te Rousseau tarafından anlatılan bir hikâyenin sonsuz bir tekrarıdır. Birçok çağdaş biliminsanı, kelimenin tam anlamıyla Rousseau'nun vizyonunun doğrulandığını söyleyecektir. Öyleyse bu olağanüstü bir tesadüf çünkü Rousseau'nun kendisi hiçbir zaman masum Doğa

Durumu'nun gerçekten meydana geldiğini öne sürmedi. Tam tersine bir düşünce deneyiyle meşgul olduğu hususunda ısrar etti: "Giriştiğimiz araştırma türü, tarihin gerçeklerinin arayışı olarak değil, yalnızca olguların gerçek kökenlerini ortaya çıkarmaktan ziyade doğalarını açıklamaya daha uygun olan varsayımsal ve koşullu akıl yürütmeler olarak algılanmalıdır..."

Rousseau'nun Doğa Durumu tasviri ve tarımın gelişiyle bunun nasıl altüst olduğu, hiçbir zaman Smith, Ferguson veya Millar –ve daha sonra Lewis Henry Morgan– gibi İskoç filozofların "Vahşilik" ve "Barbarlık" hakkında konuştuklarında atıfta bulundukları gibi bir dizi evrimsel aşamanın temelini oluşturma niyetinde değildi. Rousseau, hiçbir şekilde bu farklı varlık durumlarını üretim biçimlerindeki tarihsel değişimlere (yani yiyecek arama, hayvancılık, çiftçilik ve sanayiye) karşılık gelen toplumsal ve ahlaki gelişme düzeyleri olarak hayal etmiyordu. Bilakis Rousseau'nun sunduğu şey, daha çok insan siyasetinin temel bir ikilemini keşfetme girişimi yoluyla ortaya atılan bir kıssa gibiydi: Nasıl oluyor da doğuştan gelen özgürlük dürtümüz bizi bir şekilde tekrar tekrar "eşitsizliğe doğru anlık bir yürüyüş"e götürüyordu?

Tarımın icadının ilk olarak özel mülkiyete ve mülkiyetin de onu korumak için sivil hükümete olan ihtiyaca nasıl yol açtığını anlatan Rousseau, durumu şöyle açıklıyor: "Herkes özgürlüğünü güvence altına aldığına inanarak zincirlerine doğru koştu çünkü sivil bir düzenin avantajlarını algılayacak gerekçeleri olmasına rağmen tehlikeleri öngörecek kadar deneyime sahip değillerdi." Onun hayal ürünü Doğa Durumu, öncelikle bu noktayı aydınlatmaya rehberlik etti. Doğru, kavramı o icat etmemişti: Bir retorik aracı olarak Doğa Durumu, Avrupa felsefesinde yüzyıldır zaten kullanılıyordu. Doğal hukuk kuramcıları tarafından yaygın olarak kullanılan bu kuram, hükümetin kökenleriyle ilgilenen her düşünürün (Locke, Grotius vb.) onu spekülasyon yapmak için bir sıçrama tahtası olarak kullanmasına ve her biri insanlığın asli durumuna ilişkin kendi

değişkenini ortaya koyan Tanrı'yı oynamasına etkin bir şekilde izin verdi.

Hobbes, *Leviathan*'da insan toplumunun ilkel durumunun mutlaka bir "*Bellum omnium contra omnes*", yani "herkesin herkese karşı bir savaşı" olacağını ve ancak mutlak bir egemenin yaratılmasıyla bunun üstesinden gelinebileceğini yazdığında neredeyse aynı şeyi yapıyordu. Aslında herkesin böyle ilkel bir durumda yaşadığı bir zamanın varlığından söz etmiyordu. Bazıları Hobbes'un savaş durumunun, aslında kraliyeti destekleyen yazarın Paris'e sürgüne gitmesine neden olan, anavatanı İngiltere'nin 17. yüzyılın ortalarında iç savaşa sürüklenmesinin bir alegorisi olduğundan şüpheleniyor. Ne olursa olsun, Hobbes'un bu durumun gerçekten var olduğunu öne sürmeye en çok yaklaştığı nokta, herhangi bir kralın mutlak otoritesi altında olmayan insanların sadece kralların kendileri olduğunu ve her zaman birbirleriyle savaş hâlinde göründüklerini not ettiği zamandı.

Bütün bunlara rağmen birçok modern yazar, *Leviathan*'ı tıpkı diğer yazarların Rousseau'nun *Söylev*'ini ele aldığı şekilde ele alır: Sanki tarihin evrimsel bir araştırması için zemin hazırlıyormuş gibi. İkisinin başlangıç noktaları tamamen farklı olsa da sonuçları oldukça benzer.

Psikolog Steven Pinker diyor ki "Devlet öncesi halklarda şiddet söz konusu olduğunda, Hobbes ve Rousseau desteksiz atıyorlardı. İkisi de medeniyetten önceki yaşam hakkında hiçbir şey bilmiyordu". Bu noktada Pinker kesinlikle haklı. Bununla birlikte, 1651'de –görünüşe göre yine desteksiz atarak– yazan Hobbes'un bir şekilde doğru tahminde bulunmayı başardığına ve insanlık tarihindeki şiddetin ve nedenlerinin "bugünkü herhangi biri kadar iyi" bir analizini ortaya koyduğuna inanmamızı da ister. Bu, eğer doğru olsaydı, yüzyıllarca süren deneysel araştırmalar hakkında şaşırtıcı (lanetleyici olmasından bahsetmeye gerek bile yok) bir karar olurdu. Göreceğimiz gibi, yakınından bile geçmiyor.

Pinker'ı özünde modern Hobbesçumuz olarak ele alabiliriz. Başyapıtı *Doğamızın İyilik Melekleri: Şiddet Neden Azaldı?* (2012) ve ardından gelen *Enlightenment Now: The Case for Reason, Science, Humanism, and Progress* (Aydınlanma Zamanı: Akıl, Bilim, Hümanizm ve İlerleme Meselesi) (2018) gibi kitaplarında bugün genel olarak atalarımızın deneyimlemiş olduğundan çok daha az şiddetli ve zalim bir dünyada yaşadığımızı savunuyor.

Şimdi bırakın 20. yüzyılın tarihi hakkında çok şey bilenleri, haberleri izlemek için çok zaman harcayan herhangi bir kişiye bile bu durum mantıksız görünebilir. Ancak Pinker, duygudan arındırılmış nesnel bir istatistiki analizin, benzeri görülmemiş bir barış ve güvenlik çağında yaşadığımızı göstereceğinden emin. Ayrıca bunun derin evrimsel geçmişimizin, çoğu insan için hayatın gerçekten de genel olarak "pis, vahşi ve kısa" olduğu –kendi deyimiyle– "anarşik toplumlarının" aksine, her biri kendi sınırları içinde şiddetin meşru kullanımı üzerinde tekel sahibi olan egemen devletlerde yaşamanın mantıklı bir sonucu olduğunu ileri sürüyor.

Hobbes gibi Pinker da devletin kökenleriyle ilgilendiğinden, onun anahtar geçiş noktası çiftçiliğin yükselişi değil, şehirlerin ortaya çıkışıdır. Pinker'a göre, "Arkeologlar diyorlar ki insanlar, yerleşik çiftçilerin şehirler ve devletler hâlinde birleşip ilk hükümetleri kurduğu ve medeniyetin ortaya çıktığı beş bin yıl öncesine kadar bir anarşi hâlinde yaşıyordu". Bundan sonraki kısım, açıkça söylemek gerekirse, modern bir psikoloğun uydurup durduklarıdır. Tutkulu bir bilim savunucusunun konuya bilimsel olarak, yani kanıtların etraflıca bir değerlendirmesini yaparak yaklaşacağını umabilirsiniz; ancak bu, Pinker'ın ilginç bulmadığı bir insanlık tarihöncesi yaklaşımıdır. Yazar bunun yerine, 1991'de "Tirol Buz Adamı Ötzi"nin manşetlere konu olan bulgusu gibi anekdotlara, görüntülere ve ses getiren bireysel keşiflere itibar ediyor.

Pinker bir noktada şunu soruyor: "Eskiler ne diye bize cinayete kurban gitmemiş ilginç bir ceset bırakamadılar?" Bunun çok açık

bir yanıtı var: Bu durum sizin daha çok hangi cesedi ilginç bulmanıza bağlı değil mi? Evet, 5000 yıldan biraz daha önce Alpler'de yürüyen biri, yan tarafına yediği bir okla hayata veda etti ama Ötzi'ye insanlığın asli durumundaki bir poster çocuğu muamelesi yapmak için belki de Ötzi'nin Pinker'ın argümanına uyması dışında özel bir neden yok. Ancak yaptığımız tek şey işimize yarayanı seçmekse, arkeologlar tarafından –bulunduğu Calabria kaya sığınağına atfen– Romito 2 olarak bilinen çok daha eski bir cesedi kolayca seçebilirdik. Bunu yapsaydık ne anlama geleceğini düşünmek için bir dakikamızı ayıralım.

Romito 2, hayattayken onu hem yaşadığı toplulukta anormal gösteren hem de hayatta kalmak için gerekli olan yüksek irtifa avcılığına katılmasına engel olan ve nadir görülen bir tür aşırı cücelik biçimindeki genetik bozukluğu (akromezomelik displazi) olan bir erkeğin 10.000 yıllık cesedidir. Patolojisi üzerine yapılan araştırmalar gösteriyor ki genel olarak kötü sağlık ve beslenme seviyelerine rağmen aynı avcı-toplayıcı topluluğu yine de bu bireyi bebeklik ve erken yetişkinlik döneminde desteklemek için çaba sarf etmiş, ona herkesle eşit miktarda et vermiş ve en nihayetinde ona dikkatli ve korunaklı bir defin sağlamıştı.

Romito 2 izole bir vaka da değil. Arkeologlar, Paleolitik Çağ'dan kalma avcı-toplayıcı cesetlerin dengeli bir değerlendirmesini yaptıklarında, sağlık sebebiyle olan engelliliği ve aynı zamanda ölüm zamanına kadar (ve hatta sonrasında çünkü bu cenazelerin bazıları dikkat çekici derecede gösterişliydi) şaşırtıcı derecede yüksek seviyelerde sağlanan bakımı keşfediyorlar. Antik cesetlerden elde edilen sağlık göstergelerinin istatistiki sıklıklarına dayanarak insan toplumlarının başlangıçta nasıl bir şekli olduğu hakkında genel bir sonuca varmak isteseydik, Hobbes'un –ve Pinker'ın– vardığı sonucun tam tersine varmamız gerekirdi. İddia edilebilir ki özünde türümüz, bireylerini besleyen ve onlara bakım yapan bir türdür ve dolayısıyla eskiden yaşamın kötü, vahşi veya kısa olduğunu düşünmeye gerek yoktur.

Bunu gerçekten iddia ettiğimizi öne sürmüyoruz. Göreceğimiz gibi, Paleolitik Çağ'da yalnızca oldukça sıradışı bireylerin gömüldüğüne inanmak için nedenler var. Aynı oyunu diğer tarafta oynamanın ne kadar kolay olacağını belirtmek istiyoruz; bu kolay olsa da açık söylemek gerekirse pek de aydınlatıcı değil. Hakiki kanıtları kavradıkça, erken insan toplumsal yaşamına dair gerçeklerin herhangi bir günümüz Doğa Durumu kuramcısının tahmin edebileceğinden çok daha karmaşık ve çok daha ilginç olduğunu keşfediyoruz.

Antropolojik vaka incelemelerinden işimize yarayanları seçmeye ve onları "çağdaş atalarımız"ın temsilcileri olarak –yani insanların bir Doğa Durumu'nda nasıl olabileceğini gösteren modeller olarak– öne sürmeye gelince, Rousseau geleneğini takip edenler Hadza, Pigmeler veya !Kung gibi Afrikalı toplayıcıları tercih etme eğilimindedir. Hobbes'u takip edenler Yanomamileri tercih ediyor.

Yanomamiler, çoğunlukla Güney Venezuela ve Kuzey Brezilya sınırındaki geleneksel vatanları olan Amazon yağmur ormanlarında plantain (bir muz türü) ve manyok yetiştirerek yaşayan bir yerli topluluğudur. 1970'lerden bu yana Yanomamiler, tipik saldırgan vahşiler diye ün kazandılar. En ünlü etnografları Napoleon Chagnon da zaten onları "sert insanlar" olarak adlandırmıştı. Bu Yanomamilere yapılan büyük bir haksızlık gibi görünüyor çünkü aslında istatistikler ille de saldırgan olmadıklarını gösteriyor; zaten diğer Kızılderili gruplarıyla karşılaştırıldığında, Yanomami cinayet oranları ortalamanın altında çıkıyor. Yine de gerçek istatistikler, dramatik görüntülerin ve anekdotların varlığından daha az önemli hâle geliyor. Yanomamilerin bu kadar ünlü olmasının ve bu kadar renkli bir şöhrete sahip olmasının gerçek nedeni Chagnon'un kendisiyle ilgilidir: 1968'de çıkan ve milyonlarca satan kitabı *Yanomamö: Savaşa Doğanlar* ve ayrıca *The Ax Fight* gibi bir film serisi izleyicilere kabile savaşlarına dair çarpıcı bir tablo sunuyordu. Bütün bunlar bir süre için Chagnon'u dünyanın en ünlü antropoloğu hâline

getirdi ve aynı zamanda Yanomamileri adı çıkmış bir ilkel şiddet vaka çalışmasına dönüştürerek ortaya çıkmakta olan sosyobiyoloji alanındaki bilimsel önemlerini belirledi.

Chagnon'a karşı adil olmalıyız (maalesef herkes değil). O hiçbir zaman Yanomamilerin Taş Devri'nin yaşayan kalıntıları olarak görülmesi gerektiğini iddia etmedi; aksine sık sık açıkça böyle olmadıklarına dikkat çekti. Aynı zamanda, bir antropolog için biraz alışılmadık bir biçimde, kültürlerinin olumlu özelliklerine karşın (bu daha ziyade onları tipik ilkel insanlar olarak tanımlamayla aynı etkiyi yarattı) onları öncelikle sahip olmadıkları şeylerle (örneğin yazılı dil, polis gücü, resmi yargı) tanımlama eğilimindeydi. Chagnon'un temel argümanı, yetişkin Yanomami erkeklerinin diğer yetişkin erkekleri öldürerek hem kültür hem de üreme avantajları elde ettikleri ve eğer genel olarak erken insanlık durumunu temsil ediyorsa şiddet ile biyolojik sağlık arasındaki bu paslaşmanın bir bütün olarak türümüz için evrimsel sonuçları olabileceğiydi.

Bu, kocaman bir "eğer". Buna müteakip, diğer antropologlar her zaman arkadaşça olmayan sorular yağdırmaya başladılar. Chagnon'a –çoğunlukla sahadaki etik standartlar etrafında dönen– mesleki suistimal iddiaları yöneltildi ve herkes bir taraf tuttu. Bu suçlamaların bazıları temelsiz görünüyor ama Chagnon'u savunanların hitapları o kadar hararetlendi ki –bir başka ünlü antropolog Clifford Geertz'in dediği gibi– o sadece dikkatli ve bilimsel antropolojinin bir özeti olarak görülmedi, aynı zamanda onu ve sosyal Darvinizm'ini sorgulayan herkes "Marksistler", "yalancılar", "akademik soldan kültürel antropologlar", "Ayetullahlar" ve "politik doğrucu kanayan yürekler" olarak yaftalandı. Bugün bile antropologların birbirlerini aşırılık yanlısı olarak suçlamaya başlamalarını sağlamak için Napoleon Chagnon'un adını anmak yeterlidir.

Buradaki önemli nokta, "devletsiz" bir halk olarak Yanomamilerin kabile toplumlarındaki bireylerin kendilerini mükerrer baskın ve savaş döngüleri içinde buldukları, keskin bir silahtan ya da

hınç dolu bir sopadan gelebilecek şiddetli bir ölümden her daim sadece birkaç adım ötede, panik hâlinde ve risk dolu hayatlar yaşadıkları (Pinker "Hobbes tuzağı" der) şeye örnek teşkil etmesi gerektiğidir. Pinker'ın bize söylediğine göre bu, evrimin bize takdir ettiği kasvetli bir kaderdir. Biz bundan sadece ulus devletlerin, hukuk mahkemelerinin ve polis güçlerinin ortak koruması altına girme isteğimiz ve aynı zamanda Pinker'ın Aydınlanma Çağı'nı üreten Avrupa'nın "medenileşme süreci"nin seçkin mirası olarak gördüğü mantıklı tartışma ve özdenetim erdemlerini kucaklamamız sayesinde kurtulduk (diğer bir deyişle Voltaire ve polis olmasaydı, Chagnon'un bulguları üzerine yapılan bıçak kavgası sadece akademik değil, fiziksel bir kavgaya da dönüşebilirdi).

Bu argümanla ilgili birçok sorun var. En bariz olanla başlayalım. Mevcut özgürlük, eşitlik ve demokrasi ideallerimizin bir şekilde "Batı geleneği"nin ürünleri olduğu düşüncesi, aslında Voltaire gibi biri için çok büyük bir sürpriz olurdu. Birazdan göreceğimiz üzere, bu tür idealleri öne süren Aydınlanma Çağı düşünürleri, onları neredeyse her zaman yabancıların ve hatta Yanomamiler gibi "vahşiler"in ağzına koydular. Bu pek de şaşırtıcı değil çünkü Batı geleneğinde Platon'dan Marcus Aurelius ve Erasmus'a kadar bu tür fikirlere karşı çıkacağını açıkça beyan etmemiş tek bir yazar bulmak neredeyse imkânsız. "Demokrasi" kelimesi Avrupa'da icat edilmiş olabilir (bu bile muamma çünkü o zamanlar Yunanistan kültürel olarak Kuzey Afrika ve Ortadoğu'ya İngiltere'den çok daha yakındı) ancak 19. yüzyıldan önce onun korkunç bir yönetim biçiminden başka bir şey olmayacağını öne süren tek bir Avrupalı yazar bulmak neredeyse imkânsız.

Bariz nedenlerden ötürü Hobbes'un konumu siyasi yelpazenin sağındakiler tarafından, Rousseau'nunki ise sola meyledenler tarafından tercih edilme eğilimi gösteriyor. Pinker, kendisini bir rasyonel merkezci olarak konumlandırıyor ve her iki tarafta da aşırılık yanlısı bulduklarını kınıyor. Fakat o hâlde neden insanların

20. yüzyıldan önceki tüm önemli ilerleme biçimlerinin yalnızca kendilerini "beyaz ırk" diye adlandıran (şimdiyse genel olarak kendilerine bunun daha kabul gören eşanlamlısı "Batı medeniyeti" diyen) bir grup insana atfedilebileceği konusunda ısrar edelim? Bunu yapmak için hiçbir sebep yok. Zaten bunu yapmak tüm dünyada akılcılığın, yasallığın, müzakereci demokrasi ve benzerlerinin ilk kıvılcımları olarak yorumlanabilecek şeyleri belirlemek ve ancak o zaman onların mevcut küresel sistemle nasıl bütünleştiklerinin hikâyesini anlatmak kadar kolay (aslında çok daha kolay) olurdu.

Bunun aksine tüm iyi şeylerin yalnızca Avrupa'dan geldiği konusunda ısrar etmek, birinin çalışmasının soykırım için geçmişe yönelik bir özür olarak okunabilmesine imkân tanır çünkü görünüşe göre Pinker için medeniyetlerin –Avrupalı güçler tarafından dünyanın geri kalanının– tümden köleleştirilmesi, tecavüze uğraması, toplu katliamı ve yıkımı her zaman olduğu gibi insanların kendilerini göstermesinin başka bir örneğidir ve hiçbir manada olağandışı değildir. Bu argümanın devamına göre gerçekten önemli olan şey, onun "safkan" Avrupa kavramları olan özgürlük, yasalar önünde eşitlik ve insan hakları olarak gördüğü şeylerin hayatta kalanlara yayılmasını mümkün kılmasıydı.

Geçmiş ne derece tatsız olursa olsun, Pinker türümüzün izlediği genel yol hakkında iyimser, hatta mutlu olmak için birçok neden olduğuna dair bizi ikna ediyor. Doğru, kendisi yoksulluğun azaltılması, gelir eşitsizliği ya da aslında barış ve güvenlik gibi alanlarda ciddi bir kurcalama payı olduğunu kabulleniyor ancak her şey dikkate alındığında ve bugün dünyada yaşayan insan sayısına göre şu anda sahip olduğumuz şey, türümüzün tarihinde başardığı herhangi bir şeyde (Siyahi değilseniz veya mesela Suriye'de yaşamıyorsanız) muazzam bir gelişmedir. Pinker'a göre modern yaşam, hemen hemen her yönden kendinden önce gelenden daha üstündür. Burada yazar, her gün her şekilde –sağlık, güvenlik, eğitim, konfor ve akla gelebilecek her türlü parametreyle- her şeyin aslında nasıl daha iyiye gittiğini iddia eden ayrıntılı istatistikler üretiyor.

Rakamlarla tartışmak zor fakat herhangi bir istatistikçinin size söyleyeceği gibi, istatistikler ancak dayandıkları öncüller kadar iyidir. "Batı medeniyeti" hayatı gerçekten herkes için daha iyi hâle mi getirdi? Bu, bizi en nihayetinde yapılması çok zor olan meşhur "insan mutluluğunun nasıl ölçüleceği" sorusuna getiriyor. Bir yaşam biçiminin gerçekten daha tatmin edici, doyurucu, mutlu veya bir başkasına tercih edilebilir olup olmadığını belirlemenin şimdiye kadar keşfedilmiş olan tek güvenilir yolu, insanların her ikisini de tamamıyla deneyimlemelerine izin vermek, onlara bir seçenek sunmak ve sonra gerçekte ne yaptıklarını izlemektir. Örneğin, eğer Pinker haklıysa, o zaman (a) insanlığın gelişimindeki "kabile" aşamasının şiddetli kaosu ve sefil yoksulluğu ile (b) Batı medeniyetinin göreceli güvenliği ve refahı arasında seçim yapmak zorunda kalan aklı başında herhangi bir kişi güvenliğe doğru atlamak için tereddüt etmez. Ancak burada deneysel veriler mevcut ve bu Pinker'ın vardığı sonuçlarda çok yanlış bir şeyler olduğuna işaret ediyor.

Son birkaç asır boyunca, bireylerin kendilerini tam olarak bu seçimi yapabilecek konumda buldukları sayısız durum oldu ve bunlar neredeyse hiçbir zaman Pinker'ın tahmin ettiği gibi gitmedi. Bazıları, yaptıkları seçimlerin nedenlerine dair bize açık ve mantıklı açıklamalar bıraktılar. Şimdi İspanyol asıllı bir ailede dünyaya gelen ve 1932'de ailesiyle birlikte uzaktaki Rio Dimití boyunca seyahat ederken Yanomamiler tarafından kaçırılan, Pinker'ın "beyaz bir kız" diye bahsettiği Brezilyalı Helena Valero vakasını ele alalım.

Valero, yirmi yıl boyunca bir dizi Yanomami ailesiyle yaşadı, iki kere evlendi ve nihayetinde topluluğunda önemli sayılabilecek bir konuma geldi. Pinker, Valero'nun daha sonra kendi hayatını anlatırken bir Yanomami baskınının vahşetini tarif ettiği hikâyeden kısaca alıntı yapıyor. Alıntısında söylemeyi ihmal ettiği şeyse 1956'da içinde doğduğu aileyi aramak ve yeniden "Batı medeniyeti"nde yaşamak için Yanomamileri terk etmesi fakat kendini ara sıra açlık, sürekli umutsuzluk ve yalnızlık içinde bulmasıdır. Helena Valero,

bir süre sonra tamamen bilinçli bir karar verme yetisine sahip olunca Yanomamiler arasında yaşamaya karar verdi ve bunun için geri döndü.

Valero'nun hikâyesi kesinlikle sıradışı değil. Kuzey ve Güney Amerika'nın sömürge tarihi, yerli topluluklar tarafından yakalanan veya evlat edinilen, nerede kalmak istediklerine dair bir seçim hakkı verilen ve neredeyse her zaman yerli topluluklarla kalmayı tercih eden yerleşimcilerin anlatılarıyla doludur. Bu, kaçırılan çocuklar için bile geçerliydi. Biyolojik ebeveynleriyle tekrar yüzleşenlerin çoğu koruma için kendilerini evlat edinen akrabalarına geri dönüyordu. Buna karşın –talihsiz Helena Valero'nun aksine– hatırı sayılır derecede bir refah ve eğitimden yararlananlar dahil olmak üzere evlat edinme veya evlilik yoluyla Avrupalı topluma dahil olan Kızılderililer, hemen hemen her zaman bunun tam tersini yaptılar: Ya ilk fırsatta kaçtılar ya da uyum sağlamak için ellerinden gelenin en iyisini yapıp nihayetinde başarısız olduktan sonra son günlerini yaşamak için yerli topluma geri döndüler.

Bütün bu olgu üzerine en anlamlı yorumlardan biri, Benjamin Franklin'in bir arkadaşına yazdığı özel bir mektupta bulunmaktadır:

> Aramızda bir Kızılderili Çocuk yetiştirildiğinde, dilimiz ona öğretildiğinde ve geleneklerimize alıştırıldığında, akrabalarını görmeye gider ve onlarla bir Kızılderili Kargaşası yaşarsa, onu bir daha geri dönmeye ikna etmeyiz. Bu sadece Kızılderililer için değil diğer tüm insanlar için doğal bir durum olamaz. Açıkça anlaşılıyor ki her iki cinsiyetten beyaz bireyler Kızılderililer tarafından genç yaşta esir alınıp aralarında bir süre yaşadıklarında, arkadaşlarının ödediği fidye sayesinde özgürlüklerine kavuştuklarında ve İngilizler arasında kalmak amacıyla onlarla galip gelmek için akla gelebilecek tüm şefkatle muamele gördüklerinde kısa süre içinde yaşam tarzımızdan ve onu desteklemek için gösterdiğimiz gerekli olan özeni gösterip

ve sıkıntılar çekmemizden iğreniyorlar ve ilk fırsatta tekrar Orman'a kaçıyorlar ki bu durumda onları geri almayız. Bir kişinin iyi bir mülk sahibi olmak için eve getirileceğini anlatan bir örnek duyduğumu hatırlıyorum: Mülkü çekip çevirmek için gerekli özeni bulunca kişi, onu küçük erkek kardeşine bıraktı ve yanına bir silah ve *match-coat** dışında hiçbir şey almadan onlarla tekrar Vahşi Doğa'ya gitti.

Kendilerini bu tür medeniyet mücadelelerinin (eğer böyle adlandırabilirsek) içinde bulan pek çok kişi, bir zamanlar onları tutsak edenlerin yanında kalma kararları için anlaşılır nedenler sunmuşlardır. Bazıları Kızılderili toplumlarında buldukları cinsel özgürlük de dahil olmak üzere, aynı zamanda toprak ve zenginlik peşinde sürekli çaba sarfetme beklentisinden azat olma özgürlüğünün erdemlerini vurguladı. Diğerleriyse "Kızılderililerin" hiç kimsenin yoksulluk, açlık veya mahrumiyet durumuna düşmesine müsaade etmek istemediğini belirtti. Bu, yoksulluktan o kadar da korktuklarından değil, daha ziyade hiç kimsenin korkunç bir sefalet içinde olmadığı bir toplumda yaşamı çok daha iyi bulduklarındandı (belki de bu Oscar Wilde'ın yoksul insanlara bakmak ya da hikâyelerini dinlemek zorunda olması yüzünden sosyalizmin bir savunucusu olduğunu ilan etmesi gibidir). Evsizler ve dilencilerle dolu bir şehirde büyümüş biri için (maalesef çoğumuz böyleyiz) bunların hiçbirinin kaçınılmaz olmadığını keşfetmek her zaman biraz ürkütücü.

Yine başkaları "Kızılderili" aileler tarafından alınan yabancıların, onları evlat edinen topluluklarda kabul görme ve önemli konumlar elde etmedeki, şeflerin hanelerinin üyeleri ve hatta kendilerinin şef olmalarındaki kolaylığı ifade ettiler. Batılı propagandacılar durmadan fırsat eşitliğinden bahsederler ama bunlar aslında böylesi bir eşitliğin var olduğu toplumlar gibi görünüyorlar.

* Eskiden Amerikan yerlilerinin giydiği, genellikle yün kumaştan olan kürk veya kuş tüyünden de yapılabilen pelerin veya benzeri şekilde vücudu saran bol örtü. (y.h.n.)

Bununla birlikte en yaygın nedenler, Yerli Amerikan topluluklarında deneyimledikleri toplumsal bağların yoğunluğuyla ilgiliydi: Avrupa ortamlarına bir kez geri dönünce bir daha tekrarlanmasının imkânsız olduğunu düşündükleri nitelikler, yani karşılıklı bakım, sevgi ve her şeyden önce mutluluk. "Güvenlik" birçok şekilde mevcuttur. Birinin okla vurulma olasılığının istatistiki olarak daha düşük olduğunu bilmenin güvenliği var. Bir de okla vurulduğunda dünyada bunu derinden umursayacak insanlar olduğunu bilmenin güvenliği var.

İNSAN TARİHİNİN GELENEKSEL ANLATISININ SADECE YANLIŞ DEĞİL, AYNI ZAMANDA GEREKSİZ YERE SIKICILIĞI

Yerlilerin yaşamının, çok kaba bir şekilde ifade etmek gerekirse, özellikle uzun saatler boyunca monoton, mükerrer ve kavramsal olarak boş uğraşlar içeren bir "Batı" kasabasındaki veya şehrindeki yaşamdan çok daha ilginç olduğu hissine kapılmak mümkün. Böyle bir alternatif yaşamın nasıl son derece heyecan verici ve ilginç olabileceğini hayal etmekte zorlandığımız gerçeği, belki de yaşamın kendisinden çok hayal gücümüzün sınırlarının bir yansımasıdır.

Standart dünya tarihi anlatılarının en zararlı yönlerinden biri tam olarak her şeyi kurutması, insanları karton kalıplara indirgemesi, sorunları (doğamız gereği bencil ve şiddet yanlısı mıyız, yoksa doğuştan kibar ve yardımsever miyiz?) insani olasılık duygumuzu zayıflatıp, hatta belki de yok edecek bir şekilde basitleştirmesidir. "Asil" vahşiler nihayetinde vahşiler kadar sıkıcıdır, daha da önemlisi, ikisi de aslında yoktur. Helena Valero şahsen bu noktada kararlıydı. Yanomamilerin ne şeytan ne de melek olduğu konusunda ısrar ediyordu. Onlar da bizim gibi insanlardı.

Şimdi burada açık olmalıyız: Toplumsal teori her zaman illaki biraz sadeleştirme içerir. Örneğin hemen hemen her insan eyleminin bir siyasi, ekonomik ve ruhsal-cinsel gibi yönleri olduğu

söylenebilir. Toplumsal teori, büyük ölçüde sadece tartışma uğruna devam eden, yalnızca tek bir şey varmış gibi davrandığımız bir hayal kurma oyunudur. Doğrusu, aksi takdirde görünmez olabilecek kalıpları tespit edebilmek için her şeyi bir karikatüre indirgeriz. Sonuç olarak, sosyal bilimdeki tüm gerçek ilerlemenin kökleri, son analizde azıcık gülünç olan şeyleri söyleme cesaretine uzanmaktadır. Karl Marx, Sigmund Freud veya Claude Lévi-Strauss'un çalışmaları bu noktada yalnızca özellikle dikkat çekici örneklerdir. Hakkında yeni bir şey keşfetmek için dünyayı basitleştirmek gerekir. Sorun, keşif yapıldıktan çok sonra insanların basitleştirmeyi sürdürmesiyle ortaya çıkıyor.

Hobbes ve Rousseau, çağdaşlarına ürkütücü, derin ve hayal gücünün yeni kapılarını açan şeyler anlattılar. Şimdiyse fikirleri sadece yorgun bir sağduyu. İçlerinde insan işlerinin sürekli basitleştirilmesini haklı çıkaran hiçbir şey yok. Eğer bugün sosyal bilimciler geçmiş nesilleri basit, iki boyutlu karikatürlere indirgemeye devam ediyorsa, bu bize orijinal bir şey göstermekten çok, "bilimsel" görünmek için yapmaları beklenen şeyin bu olduğunu düşündükleri içindir. Gerçek sonuç tarihi yoksullaştırmak ve akabinde olasılık hissimizi yoksullaştırmaktır. Konunun özüne inmeden önce bu girişi bir örnekle sonlandıralım.

Adam Smith'ten beri rekabetçi piyasa değişiminin çağdaş biçimlerinin köklerinin insan doğasına uzandığını kanıtlamaya çalışanlar, "ilkel ticaret" dedikleri şeyin varlığına işaret etmişlerdir. On binlerce yıl önce bile nesnelerin –sıklıkla değerli taşlar, deniz kabukları veya diğer süs eşyalarının– muazzam mesafeler boyunca taşındığına dair kanıtlar bulmak mümkündür. Ekseriyetle bunlar antropologların sonradan tüm dünyada tam da "ilkel para birimleri" olarak kullanıldığını düşünecekleri türden nesnelerdi. Elbette bu, kapitalizmin şu ya da bu biçimde her zaman var olduğunu kanıtlamak zorunda, değil mi?

Bu mantık tamamen döngüseldir. Değerli nesneler uzun mesafeler katediyorsa bu "ticaret" yapıldığının kanıtıdır ve ticaret

meydana geldiyse bir tür kâr amacı güden bir hâl almış olmalıdır. Bu nedenle, diyelim ki 3.000 yıl önce Baltık kehribarının kendini Akdeniz'de bulması veya deniz kabuklarının Meksika Körfezi'nden Ohio'ya taşınması gerçeği, ilkel bir piyasa ekonomisi çeşidinin varlığına şahitlik ettiğimizin kanıtıdır. Piyasalar evrenseldir. Bu yüzden bir pazar olmak zorundaydı. Bu nedenle, piyasalar evrenseldir. Vesaire.

Tüm bu yazarların aslında söylediği şey, değerli nesnelerin taşınabileceği başka bir yolu kişisel olarak hayal edemedikleridir. Ancak hayal gücü eksikliği kendi başına bir argüman teşkil etmez. Sanki bu yazarlar orijinal görünen herhangi bir şey önermekten korkuyor ya da önerirlerse bunların tam olarak ne olabileceği hakkında spekülasyon yapmak zorunda olmaktan kaçınmak için belirsiz ve kulağa bilimselmiş gibi gelen bir dil ("bölgelerarası etkileşim alanları", "çok ölçekli değiş tokuş ağları") kullanmak zorunda hissediyorlar. Aslında antropoloji, piyasa ekonomisine uzaktan yakından benzeyen herhangi bir şeyin yokluğunda değerli nesnelerin uzun mesafeler katedebileceğine dair sonsuz sayıda örnek sunar.

Bronisław Malinowski'nin 1922 tarihli *Argonauts of the Western Pacific* (Batı Pasifik Argonotları) adlı 20. yüzyıl etnografyasının kurucu metni, Papua Yeni Gine açıklarındaki Massim Adaları'nın "kula zinciri"nde, erkeklerin değerli ata yadigârı kol kabuklarını ve kolyeleri (en önemlilerinin her birinin kendi adı ve eski sahiplerinin tarihi vardır) birbirleriyle değiş tokuş etmek, onlara sadece kısa süreliğine sahip olmak ve sonra onları başka bir adadan farklı bir sefere tekrar iletmek için nasıl tehlikeli denizlerde destekli sandallarla cüretkâr seferlere giriştiklerini anlatır. Ata yadigârı hazineler ada zincirini yüzlerce kilometrelik okyanusu, kol kabuklarını ve kolyeleri zıt yönlerde geçerek sonsuza kadar çevreler. Bu, dışarıdan bakan birine anlamsız gelir. Ancak Massim'in erkekleri için bu en büyük maceraydı ve onlara göre birinin adını bu şekilde önceden hiç kimsenin görmediği yerlere yaymaktan daha önemli bir şey olamazdı.

Peki, bu "ticaret" mi? Belki de. Ama bu, kelimenin ne anlama geldiğine dair sıradan anlayışlarımızı altüst edecek kadar zorlar. Aslında piyasaların olmadığı toplumlarda bu tür uzun mesafeli değiş tokuşun nasıl işlediğine dair önemli bir etnografik literatür var. Takas gerçekten var. Farklı gruplar kendi üretemeyecekleri şeyleri elde etmek için o alanlarda uzmanlaşabilir: Mesela birisi tüy işiyle ünlüdür, diğeri tuz üretir, üçte birinde tüm kadınlar çömlekçidir vs. Bazen de bir grup, insanları ve eşyaları getirip götürme işinde uzmanlaşır. Ancak bu tür bölgesel ağların, büyük ölçüde karşılıklı dostluk ilişkileri kurmak veya arada sırada birbirlerini ziyaret etmek için bir bahane bulmak amacıyla geliştiğini görüyoruz. Bunlar dışında, hiçbir şekilde "ticaret"e benzemeyen çok daha başka olasılıklar da var. Okurlara insanların geçmişinde "uzun mesafeli etkileşim alanları"ndan bahsedildiğinde bunların aslında neler olabileceğine dair bir fikir vermek için tümü Kuzey Amerika malzemelerinden devşirilen birkaçının listesini yapalım:

1. **Rüyalar veya hayal arayışları:** 16. ve 17. yüzyıllarda, İrokua dilini konuşan halklar arasında, birinin rüyalarını gerçekleştirmesi kelimenin tam anlamıyla aşırı derecede önemli kabul edilirdi. Birçok Avrupalı gözlemci, Kızılderililerin sahip olmayı hayal ettikleri bir nesneyi, kupayı, kristali ve hatta köpek gibi bir hayvanı geri getirmek için günlerce seyahat etmeye nasıl istekli olduklarına şaşıp kaldı. Bir komşu ya da akrabaya ait bir eşyaya (su ısıtıcısı, süs, maske vb.) sahip olmayı hayal eden herkes normalde bunu onlardan talep edebilirdi. Bunun sonucunda bu tür nesneler, zaman içinde sıklıkla kasabadan kasabaya bir şekilde dolaşırdı. Büyük Ovalar'da nadir veya egzotik eşyaları aramak için uzun mesafeler boyunca seyahat etme arayışları, hayal arayışlarının bir kısmını oluşturabiliyordu.
2. **Seyyar şifacılar ve göstericiler:** 1528'de bir gemi kazası geçiren Álvar Núñez Cabeza de Vaca adlı İspanyol,

Florida'dan şu anda Teksas olan bölgeyi geçerek Meksika'ya gittiğinde, köyden köye (hatta birbirleriyle savaş hâlindeki köylere bile) hizmetlerini bir sihirbaz ve şifacı olarak sunarak kolayca geçebileceğini keşfetti. Kuzey Amerika'nın büyük bölümündeki şifacılar aynı zamanda eğlendiriciydi ve çoğu zaman önemli arkadaş çevreleri edinirlerdi. İzledikleri performansla hayatlarının kurtulduğunu hisseden kişiler, genelde bu eğlendirici topluluğun üyeleri arasında paylaştırılmak üzere tüm maddi varlıklarını onlara vermeyi teklif ederlerdi. Bu şekilde, değerli nesneler çok uzun mesafeleri kolaylıkla katedebiliyordu.

3. **Kadınların kumar oynaması:** Birçok yerli Kuzey Amerika toplumundaki kadınlar, kumar oynamayı bırakmış kumarbazlardı. Komşu köylerin kadınları, sık sık zar veya bir kâse ve erik çekirdeğiyle oynanan bir oyunu oynamak üzere buluşur ve genellikle deniz kabuğu boncuklarını veya diğer kişisel süs eşyalarını bahse koyarlardı. Etnografik literatür konusunda uzman bir arkeolog olan Warren DeBoer, kıtanın ortasındaki bölgelerde keşfedilen deniz kabuklarının ve diğer egzotik şeylerin birçoğunun oraya bu tür köyler arası oyunlarda çok uzun süre zarfında durmadan bahislere konulup kaybedilerek ulaştığını tahmin ediyor.

Yukarıdaki gibi örnekleri çoğaltabiliriz fakat şimdiye kadar okurların varmaya çalıştığımız noktayı anladığını varsayıyoruz. Başka zamanlarda ve başka yerlerdeki insanların neler yapabileceğini basitçe tahmin ettiğimizde, neredeyse her zaman çok daha az ilginç, çok daha az tuhaf, tek kelimeyle, muhtemelen meydana gelen şeylerden çok daha az insani tahminler yapıyoruz.

KİTABIN DEVAMI ÜZERİNE

Bu kitapta sadece insanlığın yeni bir tarihini sunmakla kalmayacak, okurları atalarımızın tam insanlıklarını onlara yeniden ka-

zandıran yeni bir tarih bilimine davet ediyor olacağız. Nasıl eşitsiz hâle geldiğimizi sormak yerine, "eşitsizliğin" nasıl böyle bir sorun hâline geldiğini sorarak başlayacağız. Ardından aşama aşama mevcut bilgi durumumuza daha fazla karşılık gelen bir alternatif anlatı oluşturacağız. Eğer insanlar evrimsel geçmişlerinin %95'ini küçük avcı-toplayıcı topluluklarında geçirmediyse, onca zaman ne yapıyorlardı? Eğer tarım ve şehirler hiyerarşi ve hükmetmeye dalmak anlamına gelmiyorsa, o zaman ne anlama geliyorlardı? "Devlet"in ortaya çıkışının bir işareti olarak gördüğümüz bu dönemlerde aslında neler oluyordu? Bu sorulara verilen cevaplar genellikle beklenmedik cevaplar olur ve insanlık tarihinin seyrinin varsaydığımızın aksine kesin olmaktan ziyade, eğlenceli ihtimallerle dolu olabileceğini öne sürer.

Gordon Childe'in 1930'larda "Neolitik Devrim" veya "Kentsel Devrim" gibi ifadeler icat ettiğinde yaptığı gibi, bu kitap bir anlamda sadece yeni bir dünya tarihinin temellerini atmaya çalışıyor. Ve tam da bu nedenden ötürü dengesiz ve eksik. Bununla beraber başka bir şeyi daha amaçlıyor: Doğru soruları keşfetmek. Eğer, "Eşitsizliğin kaynağı nedir?" sorusu tarih hakkında sormamız gereken en büyük soru değilse, o zaman bu soru ne olmalı? Bir kereliğine tutsak edilmiş kişilerin ormana geri kaçma hikâyelerinin açıkça gösterdiği gibi, Rousseau tamamen yanılmıyordu. Bir şey kaybolmuştu ve onun ne olduğuna dair son derece kendine özgü –ama en nihayetinde yanlış– bir fikri vardı. Peki, o zaman onu nasıl tanımlayabiliriz? O şey gerçekten ne kadar kayıp? Bugünkü toplumsal değişim ihtimalleri hakkında ne ifade ediyor?

Yaklaşık on yıldır biz, yani bu kitabın iki yazarı, tam da bu sorular üzerine birbirimizle uzun bir diyalog hâlindeyiz. Kitap bu yüzden, "Toplumsal eşitsizliğin kaynağı nedir?" sorusunun tarihsel köklerinin izini 17. yüzyılda Avrupalı sömürgeciler ile Kızılderili aydınlar arasındaki bir dizi karşılaşmaya kadar sürerek başlayan alışılmadık bir yapıya sahip. Bu karşılaşmaların bizim

şimdi Aydınlanma Çağı olarak adlandırdığımız şey ve aslında temel insanlık tarihi fikirlerimiz üzerindeki etkisi, genelde kabul etmeyi umduğumuzdan hem daha ustaca hem de daha derindir. Araştırmalarımız bize gösteriyor ki onları yeniden gözden geçirmenin çiftçiliğin, mülkiyetin, şehirlerin, demokrasinin, köleliğin ve medeniyetin kendisinin kökenleri de dahil olmak üzere bugün insanlığın geçmişini nasıl anlamlandırdığımız konusunda şaşırtıcı sonuçları var. En nihayetinde kendi düşüncemizdeki bu evrimi en azından belli bir dereceye kadar yansıtacak bir kitap yazmaya karar verdik. Yaptığımız görüşmelerde, Rousseau gibi Avrupalı düşünürlerden tümüyle uzaklaşmaya karar verip onun yerine sonunda onlara ilham veren yerli düşünürlerden türeyen bakış açılarını dikkate aldığımızda gerçek keşif anını yaşadık.

Öyleyse hemen buradan başlayalım.

2
Lanetli Özgürlük

Yerli eleştirisi ve gelişme efsanesi

Jean-Jacques Rousseau, bize toplumsal eşitsizliğin kökenleri hakkında bugüne kadar sonsuz sayıda farklı şekilde, durup durup yeniden anlatılmaya devam eden bir hikâye bıraktı. Bu hikâye, insanlığın özündeki masumiyetin ve en nihayetinde hem "karmaşıklığımızı" hem de köleliğimizi garanti edecek bir teknolojik keşif yolculuğunda saf bir basitlikten bilinçsizce yapılan bir ayrılışın hikâyesidir. Peki, bu çelişkili medeniyet hikâyesi nasıl ortaya çıktı?

Entelektüel tarihçiler Büyük Adam tarih teorisini gerçekte hiçbir zaman terk etmediler. Onlar Platon, Konfüçyüs, Adam Smith ve Karl Marx gibi yazarların yazılarını halihazırda tavernalarda, akşam yemeği partilerinde veya halka açık bahçelerde (ya da konferans salonlarında) meydana gelen tartışmalarda yapılan epey zekice müdahaleler olarak görmek yerine –ki öyle olmasa hiçbir zaman yazıya dökülemeyebilirlerdi– genellikle belirli bir çağdaki tüm önemli fikirlerin kökünü bu yazarlar gibi o veya bu tür olağandışı kişilerde ararlar. Bu biraz William Shakespeare'in bir şekilde İngiliz dilini icat etmiş olduğuna inanmaya benziyor. Aslında Shakespeare'in en parlak üsluplarının çoğu, herhangi bir Elizabeth

dönemi İngiliz erkeğinin veya kadınının muhtemelen günlük konuşmasında kullandığı ve yazarlarının "Tak tak, kim o?" şakalarının yazarları kadar belirsiz kaldığı, o günlerde yaygın olan ifadeler olduğu ortaya çıktı. Böyle ifadeler, Shakespeare olmasaydı muhtemelen uzun zaman önce kullanımdan kalkacak ve unutulacaktı.

Tüm bunlar Rousseau için de geçerlidir. Entelektüel tarihçiler bazen sanki Rousseau 1754'te kaleme aldığı *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine* adlı eseriyle toplumsal eşitsizlik hakkındaki tartışmayı bizzat başlatmış gibi yazmaktadır. Aslında o, eserini konuyla ilgili bir kompozisyon yarışmasına katılmak için yazmıştı.

ROUSSEAU'NUN YUKARIDAKİ ESERİNDE AVRUPA-MERKEZCİLİĞE YÖNELİK ELEŞTİRİLERİN NASIL GERİ TEPEBİLECEĞİ VE SONUNDA YERLİ DÜŞÜNÜRLERİ "ÇORAP KUKLALARINA" DÖNÜŞTÜREBİLECEĞİ ÜZERİNE

Mart 1754'te, Académie des Sciences, Arts et Belles-Lettres de Dijon olarak bilinen bilimsel topluluk, "İnsanlar arasındaki *eşitsizliğin* kaynağı nedir ve doğal hukuk tarafından yetkilendirilmiş midir?" sorusu üzerine milli bir makale yarışması ilan etti. Bu bölümde şu soruyu sormak istiyoruz: Neden Fransa'daki Ancien Régime'de milli bir kompozisyon yarışmasına ev sahipliği yapan bir grup biliminsanı, bunun bir kere uygun bir soru olduğunu düşünmüş olabilir? Ne de olsa sorunun soruluş şekli, toplumsal eşitsizliğin bir kökeni olduğunu varsayıyordu; yani, insanların eşit olduğu bir zamanın olduğu ve bu durumu değiştiren bir şeyin olduğunu kabul ediyordu.

XV. Louis'ninki gibi mutlakiyetçi bir monarşi altında yaşayan insanlar için bunu düşünmek aslında oldukça şoke edici bir şeydi. Sonuçta o zamanlar Fransa'da hiç kimsenin bir eşitler toplumun-

da yaşama konusunda fazla bir deneyimi yoktu. Bu, yemek içmek, çalışmak veya sosyalleşmek gibi insan etkileşiminin neredeyse her yönünün ayrıntılı olarak sıralandığı ve toplumsal saygı ritüelleriyle belirlendiği bir kültürdü. Bu yarışmaya makalelerini gönderen yazarlar, hizmetçilerinin tüm ihtiyaçlarını karşıladığı hayatlar süren adamlardı. Düklerin ve başpiskoposların himayesinde geçiniyor ve bir binaya içerideki herkesin önceden belirlenmiş önem sırasını bilmeden girdikleri pek olmuyordu. Rousseau böyle bir adamdı: Hırslı ve genç bir filozoftu ve o sırada sarayda birileriyle yatarak nüfuz elde etme amaçlı ayrıntılı bir projeyle uğraşıyordu. Muhtemelen toplumsal eşitliği deneyimlemeye en yakın olduğu kişi, bir akşam yemeği partisinde herkese eşit dilimlerde kek dağıtan biriydi. Buna rağmen o sırada herkes bu durumun bir şekilde doğal olmadığı konusunda hemfikirdi; yani, her zaman böyle olmamıştı. Bunun nedenini anlamak istiyorsak sadece Fransa'ya değil, aynı zamanda Fransa'nın çok daha büyük bir dünyadaki yerine de bakmamız gerek.

1700'lerde toplumsal eşitsizlik sorununa duyulan ilgi nispeten yeniydi ve Avrupa'nın uzun süredir çok küçük bir oyuncu olduğu küresel bir ekonomiyle ani bütünleşmesini takip eden şok ve kafa karışıklığıyla ilgiliydi. Ortaçağ'da ise dünyanın diğer bölgelerinde Kuzey Avrupa hakkında aslında herhangi bir şey bilen çoğu insan, onu ara sıra komşularına düzenlediği saldırıların ("Haçlı Seferleri") dışında küresel ticaret ve dünya siyasetiyle büyük ölçüde alakasız olan, dini fanatiklerle dolu, karanlık, itici ve geri kalmış bir aktör olarak gördü.[1] O zamanın Avrupalı aydınları Aristoteles'i ve antik dünyayı yeniden keşfediyorlardı ve insanların başka bir yerle ilgili ne düşündükleri ve tartıştıkları hakkında çok az fikirleri vardı. Bütün bunlar elbette 15. yüzyılın sonlarında Portekiz donanmalarının Afrika'yı çevreleyip Hint Okyanusu'na açılmaya başlamasıyla –özellikle de İspanyolların Amerika kıtasını fethetmesiyle– değişti. Diğerlerinden daha güçlü birkaç Avrupa krallığı kendini aniden dünyanın uçsuz bucaksız bölgelerini yönetirken buldu ve Avrupalı

aydınlar kendilerini yalnızca Çin ve Hindistan medeniyetlerine değil, daha önce hayal bile edilemeyen bir sürü toplumsal, bilimsel ve siyasi fikirlere maruz kalmış buldular. Bu yeni fikir selinin nihai sonucu "Aydınlanma Çağı" olarak bilinir hâle geldi.

Tabii genellikle fikir tarihçileri bu hikâyeyi bu şekilde anlatmaz. Bize yalnızca entelektüel tarihi çoğunlukla büyük kitaplar yazan veya büyük düşünen bireyler tarafından üretilen bir şey olarak düşünmemiz öğretilmez, aynı zamanda bu "büyük düşünürler"in iki faaliyeti de neredeyse yalnızca birbirlerine atıfta bulunarak gerçekleştirdikleri varsayılır. Sonuç olarak, Aydınlanma Çağı düşünürlerinin fikirlerini yabancı kaynaklardan aldıkları konusunda açıkça ısrar ettikleri durumlarda bile (Alman filozof Gottfried Wilhelm Leibniz'in yurttaşlarını Çin devlet yönetimi modellerini benimsemeye teşvik ederken yaptığı gibi) çağdaş tarihçilerin aslında ciddi olmadıklarında ısrar etme eğilimi vardır; yoksa Çin, İran ya da Yerli Amerikan fikirlerini benimsediklerini söylediklerinde bunlar aslında hiç de Çin, İran ya da Yerli Amerikan fikirleri değil, kendilerinin uydurdukları ve sadece egzotik Ötekiler'e atfedilen fikirlerdi.[2]

Bunlar son derece kibirli varsayımlardır. Sanki –daha sonra adlandırıldığı gibi– "Batı düşüncesi" o kadar güçlü ve yekpare bir fikirler bütünüydü ki başka hiç kimsenin üzerinde anlamlı bir etkisi olamazdı. Bu, aynı zamanda epey açık bir şekilde gerçek dışıdır. Yalnızca Leibniz örneğini bir düşünün: 18. ve 19. yüzyıllar boyunca Avrupa hükümetleri, yavaş yavaş her hükümetin temel bilimler eğitimi almış ve üyeleri rekabetçi sınavları geçmeyi başarmış bir memurlar bürokrasisi tarafından yönetilen ve büyük ölçüde tek bir dil ve kültüre sahip bir nüfusa uygun şekilde başkanlık etmesi gerektiği fikrini benimsemeye başladı. Bunu yapmaları şaşırtıcı görünebilir çünkü Avrupa tarihinin önceki herhangi bir döneminde bununla uzaktan yakından alakalı bir şey olmamıştı. Halbuki bu, Çin'de yüzyıllardır var olan sistemin neredeyse aynısıydı.

Leibniz, müttefikleri ve takipçilerinin Çin devlet yönetimi modellerini savunmalarının, Avrupalıların aslında Çin devlet yönetimi modellerine çok benzeyen bir şeyi benimsemeleriyle gerçekte hiçbir ilgisi olmadığında gerçekten ısrarcı mı olacağız? Bu durumda gerçekten sıradışı olan şey, Leibniz'in entelektüel etkileri konusunda son derece dürüst olmasıdır. O hayattayken Kilise yetkilileri Avrupa'nın büyük bir kısmında hâlâ önemli bir güce sahipti: Hıristiyanlık dışı pratiklerin herhangi bir şekilde Hıristiyanlıktan üstün olduğunu öne süren herkes, kendilerini potansiyel olarak idama götürebilecek bir suç olan ateizm suçlamasıyla karşı karşıya bulabiliyordu.[3]

Bu, eşitsizlik sorusuyla hemen hemen aynıdır. Eğer soruyu, "Toplumsal eşitsizliğin kökenleri nelerdir?" diye değil de "Toplumsal eşitsizliğin kökenleri hakkındaki *sorunun* kökenleri nelerdir?" (diğer bir deyişle, "Nasıl oldu da 1754'te Académie de Dijon bunun uygun bir soru olduğunu düşündü?") diye sorarsak, o zaman hemen Avrupalıların uzak diyarlardaki toplumların doğası hakkında birbirleriyle tartıştıkları uzun bir tarihle karşı karşıya kalırız, özellikle de Kuzey Amerika'nın doğusundaki ormanlık bölgedeki toplumların. Dahası bu konuşmaların birçoğu, Avrupalılar ile Amerikan yerlileri arasında özgürlüğün, eşitliğin veya bu nedenle mantıksallığın ve vahyedilmiş dinin doğası hakkında yapılmış tartışmalara atıfta bulunuyor ki bu temaların çoğu daha sonra Aydınlanma Çağı siyasi düşüncesinin merkezi hâline geldi.

Birçok nüfuzlu Aydınlanma Çağı düşünürü, her ne kadar bugün entelektüel tarihçiler –kendilerinden bekleneceği üzere– gerçekten böyle olamayacağı konusunda ısrar etse de aslında bu konuyla ilgili bazı fikirlerinin doğrudan Kızılderili kaynaklarından alındığını iddia ettiler. Yerlilerin tamamen farklı bir evrende, hatta farklı bir gerçeklikte yaşadıkları varsayılır. Bu düşünceye göre, Avrupalıların onlar hakkında söylediği her şey sadece bir gölge oyununun yansıması ve Avrupa geleneğinin kendisinden alınmış "soylu vahşi" fantezileriydi.[4]

Tabii bu tür tarihçiler, genel olarak bu konumu Batı kibrinin bir eleştirisi olarak sunarlar ("Soykırımcı emperyalistlerin toplumlarını yok etme sürecinde oldukları kişileri gerçekten dinlediklerini nasıl iddia edebilirsiniz?") ancak bu kendi başına bir Batı küstahlığı biçimi olarak da görülebilirdi. Avrupalı tüccarlar, misyonerler ve yerleşimcilerin Yeni Dünya dedikleri yerde karşılaştıkları insanlarla uzun uzadıya sohbet ettiklerinde ve yıkımlarında bir araya gelseler bile çoğu zaman uzun süreler boyunca onların arasında yaşadıklarına itiraz edilemez. Avrupa'da yaşayıp birkaç nesil öncesine kadar ülkelerinde pek de var olmayan özgürlük ve eşitlik ilkelerini zaman içinde benimseyenlerin birçoğunun bu karşılaşmalara dair anlatıların düşünceleri üzerinde derin bir etkisi olduğunu iddia ettiklerini de biliyoruz. Haklı olduklarına dair herhangi bir olasılığı reddetmek, fiilen Yerlilerin tarih üzerinde gerçek bir etkisi olamayacağında ısrar etmekle eşdeğer. Aslında bu, aynı yazarlar tarafından kınanmış olan bir pratik ve aynı zamanda Batılı olmayanları çocuklaştırmanın bir yolu.

Son yıllarda giderek artan sayıda ve çoğu yerli kökenli olan Amerikalı biliminsanı bu varsayımlara meydan okudu.[5] Biz de onların izinden gidiyoruz. Temelde Avrupalı sömürgeciler ve onların yerli muhatapları arasındaki konuşmanın tüm taraflarının yetişkin olduğu ve en azından ara sıra birbirlerini dinledikleri varsayımından başlayarak hikâyeyi yeniden anlatacağız. Bunu yaparsak aşina olduğumuz geçmişler bile birdenbire gözümüze çok farklı görünmeye başlayacak. Aslında göreceğimiz şey, yalnızca –garip yabancılarla karşı karşıya kalan– Yerli Amerikalıların Avrupa kurumlarına olan şaşırtıcı derecede tutarlı eleştirilerini aşama aşama geliştirmeleri değil, aynı zamanda bu eleştirilerin Avrupa'nın kendisinde çok ciddiye alınmaya başladığıdır.

Ne kadar ciddiye alındıkları ne kadar vurgulansa azdır. Avrupalı izleyiciler için yerli eleştirisi, bir kere ifşa edildiğinde bir daha saman altı edilemeyecek olan insanın özgürleştirilmesi ihtimalle-

rini açığa çıkararak sistemde bir şok etkisi yaratacaktı. Gerçekten de bu eleştiride ifade edilen fikirler, Avrupa toplumunun dokusuna öylesine bir tehdit olarak algılanmaya başlandı ki sırf onları çürütmek için bir teori bütünü ortaya çıktı. Birazdan göreceğimiz gibi, son bölümde özetlediğimiz hikâyenin tümü, yani toplumlar büyüdükçe ve karmaşıklaştıkça özgürlüklerin kaybolduğu insan medeniyetinin çelişkili gelişimi hakkındaki standart tarihsel üst-anlatımımız, büyük ölçüde yerli eleştirisinden gelen tehdidi etkisiz hâle getirmek amacıyla icat edildi.

Burada vurgulanması gereken ilk şey, "toplumsal eşitsizliğin kökeni"nin Ortaçağ'da kimseye mantıklı gelecek bir sorun olmadığıdır. O zamanlar rütbelerin ve hiyerarşilerin en başından beri var olduğu kabul ediliyordu. On üçüncü yüzyıl filozofu Thomas Aquinas'ın belirttiği gibi, Cennet Bahçesi'nde bile Âdem Havva'dan açıkça daha üst bir kademedeydi. "Toplumsal eşitlik" –ve dolayısıyla karşıtı olan eşitsizlik– bir kavram olarak mevcut değildi. İki İtalyan biliminsanı tarafından yakın zamanda yapılan bir ortaçağ edebiyatı taraması, aslında Latince *aequalitas* veya *inaequalitas* terimlerinin veya onların İngilizce, Fransızca, İspanyolca, Almanca ve İtalyanca karşılıklarının, Kolomb'dan önce toplumsal ilişkileri tarif etmek için kullanıldığına dair hiçbir kanıt bulamamıştır. Bu sebeple ortaçağ düşünürlerinin toplumsal eşitlik kavramını reddettiği söylenemez bile çünkü bu kavramın var olabileceği fikri hiç akıllarına gelmemiş gibi görünüyor.[6] Aslında "eşitlik" ve "eşitsizlik" terimleri, doğal hukuk teorisinin etkisi altında ancak 17. yüzyılın başlarında ortak lügate girmeye başladı. Doğal hukuk teorisi de böylece, büyük ölçüde Avrupa'nın Yeni Dünya'daki keşiflerinin ahlaki ve yasal sonuçları hakkındaki tartışmalar sırasında ortaya çıktı.

Cortés ve Pizarro gibi İspanyol maceracıların fetihlerini büyük ölçüde yüksek makamlardan yetki almadan gerçekleştirdiklerini hatırlamak önemlidir çünkü daha sonra nihayetinde Avrupalıla-

ra hiçbir tehdit oluşturmayan insanlara karşı böylesi su katılmamış bir saldırganlığın gerçekten haklı gösterilip gösterilmeyeceği konusunda Avrupa'da yoğun tartışmalar yaşandı.[7] Anahtar sorun şuydu: Eski Dünya'daki İsa'nın öğretilerini öğrenme fırsatına sahip oldukları ve bu yüzden onları aktif olarak reddettikleri varsayılan Hıristiyan olmayan kişilerin aksine, Yeni Dünya sakinlerinin hiçbir zaman Hıristiyan fikirlerine maruz kalmadığı oldukça açıktı. Bu yüzden kâfir olarak sınıflandırılamazlardı.

Conquistadorlar, yani Yeni Dünya fatihleri, genellikle bu sorunu tüm Kızılderilileri onlara saldırmadan önce Hıristiyanlığa çağıran Latince bir bildiri okuyarak hallediyorlardı. İspanya'daki Salamanca gibi üniversitelerdeki hukukçular bu yöntemden pek etkilenmedi. Aynı zamanda, Amerika kıtasında yaşayanları insanlık sınırlarının tamamen dışında –yani tümden yabancı– görüp onları yok etme girişimleri ve onlara kelimenin tam anlamıyla hayvanlar gibi muamele edebilecekleri fikri de fazla alıcı bulamadı. Hukukçular, yamyamların bile hükümetleri, toplumları ve yasaları olduğunu ve kendi toplumsal düzenlemelerinin adaletini savunmak için argümanlar oluşturabildiklerini kaydetti. Yani onlar açıkça Tanrı tarafından akıl gücüyle donatılmış insanlardı.

O zaman yasal ve felsefi soru şu oldu: İnsanların sırf insan olmaları nedeniyle hangi haklara sahip oldukları, yani yazılı felsefenin ve vahyedilmiş dinin öğretilerinden ve sisteme oturtulmuş yasalardan habersiz bir Doğa Durumu'nda var olsalar bile "doğal olarak" hangi haklara sahip oldukları söylenebilirdi? Konu hararetle tartışıldı. Burada doğal hukuk kuramcılarının bulduğu kesin formüller üzerinde oyalanmamıza gerek yok (kısacası Amerikalıların doğal haklara sahip olmasına izin verdiler ancak daha sonra onlara yapılacak muamelelerin çok şiddetli veya baskıcı olmaması koşuluyla yine de fetihlerine kılıf bulmuş oldular) fakat bu bağlamda önemli olan kavramsal bir kapı açmış olmalarıdır. Thomas Hobbes, Hugo Grotius veya John Locke gibi yazarlar, herkesin anlatılarının ba-

şında kullandığı İncil'den anlatıları atlayabilmiş ve bunun yerine şöyle bir soruyla başlayabilmişlerdir: Sahip oldukları tek şey insanlıkken, bir Doğa Durumu'ndaki insanlar neye benziyor olabilirdi?

Bu yazarların her biri Doğa Durumu'nu batı yarımkürede bilinen en basit toplumlar olarak kabul ettikleri şeylerle doldurdu ve bu şekilde insanlığın asli durumunun iyi ya da kötü özgürlük ve eşitlikten oluştuğu sonucuna vardılar (örneğin Hobbes, kesinlikle kötü olduğunu düşünüyordu). Burada biraz durmak ve neden bu hükmü verdiklerini düşünmek önemli çünkü bu hiçbir şekilde bariz veya kaçınılmaz bir sonuç değildi.

İlk olarak, bize bariz görünse de 17. yüzyılda doğal hukuk kuramcılarının ilkel zamanların örnekleri olarak görünüşte basit toplumlara, yani Aztekler veya İnka gibi kentsel medeniyetlerden ziyade Kuzey Amerika'nın doğudaki ormanlık bölgesindeki Algonkinler ya da Karibler ve Amazonlar gibi toplumlara takılıp kalmış olmaları, o zamanlar bariz görünmüyordu.

Kralları olmayan ve sadece taş aletler kullanan orman sakinleriyle yüzleşen daha önceki yazarların onları herhangi bir şekilde ilkel görmeleri muhtemel değildi. İspanyol misyoner José de Acosta gibi 16. yüzyıl âlimlerinin, bazı antik medeniyetlerin kaybolmuş kalıntılarına ya da dolaşmaları sırasında metalurji ve sivil yönetim sanatlarını unutmuş olan mültecilere baktıkları sonucuna varma olasılıkları daha yüksekti. Böyle bir sonuç, zamanın başlangıcında gerçekten önemli olan tüm bilgilerin Tanrı tarafından vahyedilmiş olduğunu, şehirlerin Tufan'dan önce de var olduğunu ve kendi entelektüel hayatlarını büyük ölçüde Antik Yunanların ve Romalıların kayıp bilgeliğinin geri kazanılması girişimleri olarak varsayan insanlar için açık bir ortak akla sahip olmak anlamına gelirdi.

15. ve 16. yüzyılların Rönesans Avrupası'nda tarih, bir ilerleme öyküsü değildi. Büyük ölçüde bir dizi felaketten oluşuyordu. Bir Doğa Durumu kavramının ortaya konması bunların hepsini tam olarak (en azından anında) tersine çevirmedi ama 17. yüzyıldan

sonra siyaset felsefecilerinin, medeniyetin tuzaklarına düşmemiş insanları yozlaşmış vahşiler dışında bir şey –bir nevi "ham" insanlık– olarak hayal etmelerine izin verdi. Bu da akabinde insan olmanın ne anlama geldiği hakkında bir dizi yeni soru sormalarını mümkün kıldı. Fark edilebilir bir hukuk ya da yönetim biçimine sahip olmayan insanlar arasında bile hangi toplumsal biçimler hâlâ var olabilirdi? Evlilik var olur muydu? Olursa hangi şekillerde olurdu? Doğal İnsan, doğal olarak birbiriyle sıkı fıkı olma eğiliminde mi, yoksa birbirinden kaçınma eğiliminde mi olurdu? Doğal din diye bir şey var mıydı?

Soru hâlâ ortada duruyor: 18. yüzyıla kadar neden Avrupalı aydınlar ilkel özgürlük ya da özellikle eşitlik fikri üzerinde, "İnsanlar arasındaki eşitsizliğin kökeni nedir?" gibi bir soru sormanın tamamen doğal göründüğü bir boyutta takılıp kaldılar? O zamanlardan önce çoğu kişinin toplumsal eşitliği mümkün bile görmediği düşünüldüğünde bu bilhassa garip duruyor.

İlk olarak bir nitelendirme yapmak uygun olur. Belli bir halk eşitlikçiliği Ortaçağ'da zaten vardı ve bu, karnaval, 1 Mayıs veya Noel gibi popüler festivallerde, toplumun büyük bir kısmının tüm güçlerin ve otoritelerin devrildiği ve "dünyanın tersine döndüğü" düşüncesiyle eğlendiği zamanlarda öne çıkıyordu. Kutlamalar sıklıkla ilkel bir "eşitlik çağı"na (Kronos Çağı'na, Satürn'e ya da –Ortaçağ'da hayali bir bolluk diyarı olan– Kukanya ülkesine) dönüş şeklini alıyordu. Bazen de bu idealler halk isyanlarında dile getiriliyordu.

Doğru, bu tür eşitlikçi ideallerin ne dereceye kadar sıradan zamanlarda edinilmiş hiyerarşik toplum düzenlemelerinin yalnızca bir yan etkisi olduğu hiçbir zaman tam olarak açık değildir. Örneğin herkesin yasalar önünde eşit olduğuna dair fikrimiz, başlangıçta herkesin kral veya imparator önünde eşit olduğu fikrine kadar uzanır; çünkü bir adama mutlak güç verilmişse, o zaman bu gücün verilmediği diğer herkes eşittir. Erken Hıristiyanlık, benzer

şekilde tüm inananların (nihai anlamda) "Efendi" diye adlandırdıkları Tanrı'ya nazaran eşit olduklarında ısrar etti. Bu da sıradan ölümlülerin, yönetiminde fiilen eşit olduğu kapsayıcı gücün gerçek bir etten kemikten yapılma insan olması gerekmediğini gösteriyor; zaten bir "karnaval kralı" ya da "Mayıs kraliçesi" yaratmanın asıl amaçlarından biri, onların tahttan indirilmek için var olmalarıdır.[8]

Klasik edebiyat eğitimi almış Avrupalılar, Greko-Romen kaynaklarında bahsi geçen, uzun zaman önceki mutlu, eşitlikçi düzenlerle ilgili spekülasyonlara da aşina olurdu ve eşitlik kavramları, en azından Hıristiyan milletler arasında, yine eski örneklerden ilham alan *res publica* veya milletler topluluğu kavramında bulunuyordu. Bütün bunlar, 18. yüzyıldan önce Avrupalı aydınlar için bir eşitlik durumunun tamamen idrak edilemez olmadığını söylemek içindir. Bununla birlikte, bunların hiçbiri medeniyetin masumiyetlerini bozmadığı insanların böyle bir durumda var olabileceklerini, sonunda neredeyse evrensel olarak *neden* varsaydıklarını açıklamaz. Doğru, böyle fikirler için geçmişten klasik örnekler vardı ama aynı zamanda tam tersi için de emsaller söz konusuydu.[9] Cevaplar için Amerika kıtası sakinlerinin başlangıçta kendileri gibi insan olduğunu kanıtlamak üzere kullanılan argümanlara dönmeliyiz ki âdetleri ne kadar egzotik ve hatta sapkın görünürse görünsün, Amerikan Yerlilerinin öz savunmaları için mantıklı argümanlar üretmeye muktedir olduklarını iddia edebilelim.

Önereceğimiz şey Amerikan aydınlarının (batı yarımkürenin yerli sakinlerine atıfta bulunmak için o zamanlar kullanıldığı şekliyle "Amerikalı" ve soyut fikirler hakkında tartışma alışkanlığı olan herkese atıfta bulunmak için "aydın" terimini kullanıyoruz) bu kavramsal devrimde aslında bir rol oynadığıdır. Bunun özellikle radikal bir fikir olarak görülmesi çok garip fakat bugün ana akım entelektüel tarihçiler arasında bu neredeyse bir sapkınlık olarak addediliyor.

Bunu özellikle tuhaf hâle getiren şey, pek çok Avrupalı kâşifin, misyonerin, tüccarın, yerleşimcinin ve Amerikan kıyılarında bir

süre ikamet eden diğerlerinin yerli dillerini öğrenmek ve o dilleri konuşanlarla iletişim kurup dil becerilerini geliştirmek için yıllarını harcadıklarını kimse inkâr etmez; tıpkı Amerikan Yerlilerinin İspanyolca, İngilizce, Felemenkçe veya Fransızca öğrenmeleri gibi. Hayatında gerçek anlamda yabancı bir dil öğrenmiş birinin de aşina olmadığı kavramları anlamaya çalışmak için çok fazla hayal gücü kullanması gerektiğini inkâr etmeyeceğini düşünüyoruz. Ayrıca misyonerlerin mesleki görevlerinin bir parçası olarak genelde uzun felsefi tartışmalar yürüttüklerini de biliyoruz; her iki taraftaki diğer pek çok kişi ya basit bir meraktan ya da karşısındakinin bakış açısını anlamak için gerçekçi nedenleri olduğundan birbiriyle tartıştı. Son olarak, hiç kimse gezi edebiyatının ve sıkça bu değiş tokuşların özetlerini, hatta alıntılarını içeren misyonerlik ilişkilerinin, eğitimli Avrupalıların heyecanla takip ettiği popüler edebi türler olduğunu inkâr edemezdi. 18. yüzyılda Amsterdam ya da Grenoble'daki herhangi bir orta sınıf hanenin raflarında muhtemelen en azından *Jesuit Relations of New France*'ın (Yeni Fransa'nın Cizvit İlişkileri) (Fransa'nın Kuzey Amerika'daki sömürgeleri o zamanlar böyle biliniyordu) bir kopyası ve uzak diyarlara giden gezginler tarafından yazılan bir ya da iki hikâye vardı. Bu tür kitaplar, şaşırtıcı ve benzeri görülmemiş fikirler içerdikleri için büyük ölçüde takdir ediliyordu.[10]

Tarihçiler bütün bunların farkında. Yine de ezici çoğunluk, Avrupalı yazarlar yerli düşünürlerden fikirler, kavramlar ve argümanlar aldıklarını açıkça söylediklerinde bile onların ciddiye alınmaması gerektiği sonucuna varıyor. Böylelerine göre bunların hepsi bir tür yanlış anlama, uydurma ya da en iyi ihtimalle önceden var olan Avrupa fikirlerinin naif bir yansıması olmalıydı. Amerikalı aydınların, Avrupa anlatılarında görüldüklerinde yıkıcı fikirleri (mesela deizm, rasyonel materyalizm veya evlilikle ilgili geleneksel olmayan görüşler) sunarken başını belaya sokabilecek bir yazar için makul mazeretler olarak kullanılan "soylu vahşi" veya çorap kuklalarının bazı Batılı örneklerinin salt temsilcileri oldukları varsayılır.[11]

Kuşkusuz, bir Avrupa metninde bir "vahşi"ye atfedilen ve Cicero ya da Erasmus'un eserlerinde bulunan bir şeye uzaktan da olsa benzeyen bir argümanla karşılaşılırsa, hiçbir "vahşi"nin bunu gerçekten söylemiş olamayacağını, hatta söz konusu konuşmanın gerçekte hiçbir zaman gerçekleşmediğini otomatik olarak varsaymak gerekir.[12] Başka bir şey değilse bile bu düşünce alışkanlığı, aksi takdirde gerçekte Yerlilerin dünya ve her şeyden önce Avrupalılar hakkında ne düşündükleriyle ilgili bir şeyler öğrenmeye çalışmak zorunda kalabilecek olan, kendileri Cicero ve Erasmus eğitimi almış Batı edebiyatı öğrencileri için çok uygundur. Biz bunun tersi yönde ilerlemeyi amaçlıyoruz.

Yerli sakinlerinin Fransız toplumu hakkında gerçekte ne düşündüklerini ve bunun sonucunda kendi toplumları hakkında nasıl farklı düşünmeye başladıklarını anlamak için Yeni Fransa'dan –özellikle Büyük Göller bölgesinden– erken dönem misyonerlik ve gezi hikâyelerini inceleyeceğiz çünkü bunlar Rousseau'nun kendisinin en aşina olduğu hikâyelerdi. Amerikan Yerlilerinin aslında işgalcilerinin kurumları hakkında çok güçlü bir eleştirel bakış açısı geliştirdiklerini iddia edeceğiz: İlk olarak bu kurumlardaki özgürlük eksikliğine, daha sonra onlar Avrupa toplumsal düzenlemelerini tanıdıkça eşitlik üzerine odaklanacağız.

Misyonerlik ve gezi edebiyatının Avrupa'da bu kadar popüler olmasının nedenlerinden biri, tam olarak okurlarını bu tür bir eleştiriye maruz bırakmasının yanı sıra bir toplumsal olasılık duygusu sağlamasıydı. Eleştiri şuydu: Var olan tek yol bilindik olan değildi çünkü –bu kitapların gösterdiği gibi– aslında işlerini çok farklı şekilde yapan toplumların var olduğu açıktı. Çok sayıdaki önemli Aydınlanma Çağı düşünürünün bireysel özgürlük ve siyasi eşitlik ideallerinin Kızılderili kaynaklarından ve örneklerinden ilham aldığında ısrar etmesinin bir nedeni olduğunu öne süreceğiz. Çünkü doğru söylüyorlardı.

ÖZELLİKLE CÖMERTLİK, SOSYALLİK, MADDİ ZENGİNLİK, SUÇ, CEZA VE ÖZGÜRLÜK KONULARINDA YENİ FRANSA SAKİNLERİNİN AVRUPALI İŞGALCİLERİ HAKKINDA DÜŞÜNDÜKLERİ

"Mantık Çağı" bir tartışma çağıydı. Aydınlanma Çağı, büyük ölçüde kafelerde ve salonlarda gerçekleşen sohbetlere dayanıyordu. Birçok klasik Aydınlanma Çağı metni diyalog şeklindeydi; çoğu salondan açıkça ilham alan kolay, şeffaf, diyalog tarzı bir stil geliştirdi (O zamanlar, Fransız aydınlarının o zamandan beri meşhur oldukları belirsiz üslupla yazma eğiliminde olanlar Almanlardı). "Mantığa" başvurmak her şeyden önce bir tartışma tarzıydı. Fransız Devrimi'nin idealleri, yani özgürlük, eşitlik ve kardeşlik, aldıkları şekli böylesine uzun bir dizi tartışma ve sohbet sırasında aldı. Burada önereceğimiz tek şey, bu konuşmaların Aydınlanma tarihçilerinin düşündüğünden daha eskiye uzandığıdır. Öyleyse şunu sorarak başlayalım: Yeni Fransa'nın sakinleri, 16. yüzyılda kıyılarına gelmeye başlayan Avrupalılar hakkında ne düşündü?

O zamanlar Yeni Fransa olarak bilinen bölgede çoğunlukla Montagnais-Naskapi, Algonkin ve İrokua dillerini konuşanlar yaşıyordu. Kıyıya yakın olanlar balıkçılar, ormancılar ve avcılardı ancak çoğu aynı zamanda bahçecilikle de uğraşıyordu; örneğin Wendat (Huron) adındaki topluluk,[13] iç kesimlerdeki büyük ırmak vadilerinde yoğunlaşmıştı ve müstahkem kasabaların çevresinde mısır, kabak ve fasulye yetiştiriyordu. İlginç bir şekilde erken dönem Fransız gözlemciler, özellikle yiyecek arama veya çiftçiliğin her iki durumda da büyük ölçüde kadınların işi olduğundan bu tür ekonomik ayrımlara pek önem atfetmediler. Erkeklerin esasen avcılıkla ve bazen de savaşla meşgul olduklarını, bu sebeple bir anlamda doğal aristokrat olarak kabul edilebilecekleri anlamına geldiğini kaydettiler. "Soylu vahşi" fikrinin izi bu tür tahminlere ka-

dar götürülebilir. Bu fikir, başlangıçta karakter soyluluğuna değil, sadece Kızılderili erkeklerin Avrupa'da büyük ölçüde soylu erkeklerin işi olan avcılık ve savaşla ilgilendiklerine atıfta bulunuyordu.

"Vahşiler"in karakterine ilişkin Fransız değerlendirmeleri kesinlikle karışık olma eğilimindeydi ancak Fransız karakterine ilişkin yerli değerlendirmeleri açıkça o kadar da karışık değildi. Örneğin Peder Pierre Biard, bir süre bir Fransız kalesinin yanında yaşamış olan Nova Scotia'daki Algonkin dilini konuşan Mi'kmaqları Hıristiyanlaştırmak için 1608'de görevlendirilmiş eski bir ilahiyat profesörüydü. Biard, Mi'kmaqlar hakkında pek düşünmedi ancak Fransızlarla hislerinin karşılıklı olduğunu bildirdi: "Onlar kendilerini Fransızlardan daha iyi görüyorlar çünkü 'Siz her zaman kendi aranızda kavga ediyor ve tartışıyorsunuz, bizse barışçıl yaşıyoruz. Kıskançsınız ve sürekli birbirinize iftira atıyorsunuz. Hırsız, sahtekâr ve açgözlüsünüz. Ne cömert ne de naziksiniz. Bize gelince, bir lokma ekmeğimiz olsa komşumuzla paylaşırız,' diyorlar. Bu ve bunun gibi şeyleri sürekli söylüyorlar."[14] Biard'ın sinirini en çok bozan şey, Mi'kmaqların sürekli tüm bu sebeplerden ötürü Fransızlardan "daha zengin" olduklarını iddia etmeleriydi. Mi'kmaqlar Fransızların kendilerinden daha fazla maddi varlığı olduğunu kabul ediyordu ama onların farklı ve daha büyük varlıkları vardı: kolaylık, rahatlık ve zaman.

Yirmi yıl sonra, bir Recollect keşişi olan Frer Gabriel Sagard[15] Wendat milleti hakkında benzer şeyler yazdı. Sagard en başta doğaları gereği günahkâr olarak nitelendirdiği Wendat yaşam biçimini oldukça eleştirdi (Wendat kadınlarının hepsinin onu baştan çıkarmaya niyetli olduğu fikrine takmıştı) ancak onlarla geçici ikametinin sonunda toplumsal düzenlemelerinin birçok yönden Fransa'dakilerden üstün olduğu sonucuna varmıştı. Aşağıdaki alıntılarda Wendat görüşünü açıkça tekrarlıyordu: "Onların mahkeme davaları yok ve biz Hıristiyanların, uğruna kendimize bolca eziyet ettiğimiz bu hayatın mallarını edinmek için pek çaba harcamıyorlar. Sakin ya-

şamları ve tavırları, haklı ve mantıklı olarak bu malları elde etme konusundaki aşırı ve doymak bilmez açgözlülüğümüzü ayıplıyor."[16] Biard'ın Mi'kmaq'ına çok benzeyen Wendat milleti, Fransızların birbirlerine karşı cömertlikten yoksun olmasından özellikle rahatsızlık duydu: "[Wendatlar] birbirlerine konuksever davranıyorlar ve öyle yardımlaşıyorlar ki kasabalarında ve köylerinde hiçbir muhtaç dilenci olmadan hepsinin geçimi sağlanıyor. Fransa'da bu fakir dilencilerden çok olduğunu duyunca onu çok kötü bir şey olarak algıladılar ve bunun bizdeki hayırseverlik eksikliğinden kaynaklandığını düşünüp bunun için bizi şiddetle suçladılar."[17]

Wendatlar Fransızların konuşma alışkanlıklarına da benzer şekilde burun kıvırdılar. Sagard, ev sahiplerinin belagat ve mantıklı argüman gücünden, topluluklarının meseleleri üzerine neredeyse günlük kamusal tartışmalarla oldukça gelişmiş becerilerine şaşırmış ve onlardan etkilenmişti; ev sahipleri, tam tersine bir grup Fransız'ın toplandığını gördüklerinde, birbirleriyle kapıştıklarını ve konuşurken birbirlerinin sözünü kestiklerini, zayıf argümanlar kullandıklarını ve genel olarak –ya da alt metnin göründüğü şekliyle– kendilerini pek de parlak göstermedikleriyle ilgili sık sık yorumlar yapıyorlardı. Başkalarının argümanlarını sunmasına fırsat vermeyip sahneyi ele geçirmeye çalışanlar, maddi geçim araçlarını ele geçirip onu paylaşmayı reddedenlerle hemen hemen aynı şekilde hareket ediyorlardı. Amerikalıların Fransızları Hobbes'un belirttiği bir tür "herkesin herkese karşı savaşı" durumunda olduğunu düşündükleri izleniminden kaçınmak zordur (Özellikle bu erken temas döneminde Amerikalıların Avrupalıları büyük ölçüde misyonerler, tuzakçılar, tüccarlar ve askerler, yani neredeyse tamamen erkeklerden oluşan gruplar aracılığıyla tanıdığını belirtmekte muhtemelen fayda var. Sömürgelerde ilk başta az sayıda Fransız kadın ve daha da az sayıda çocuk vardı. Bu muhtemelen Fransızların aralarındaki rekabeti ve birbirlerine bakma eksikliğini daha da aşırı şekilde gösterme etkisine sahipti).

Sagard'ın Wendatlar arasındaki yaşamına dair anlatımı, Fransa ve Avrupa'da etkili bir çoksatan kitap hâline geldi: Hem Locke hem de Voltaire Amerikan toplumları tanımlamaları için ana kaynak olarak *Le grand voyage du pays des Hurons*'u kullandılar. 1633-1673 yılları arasında ortaya çıkan çok yazarlı, çok daha kapsamlı ve Avrupa'da geniş çapta okunup tartışılan *Cizvit İlişkileri* de Wendat gözlemcileri tarafından Fransızlara yönelik birçok benzer itiraz içeriyor. Bu 71 ciltlik misyoner saha raporlarıyla ilgili en çarpıcı şeylerden biri de ne Amerikalıların ne de Fransız muhataplarının "eşitlik" hakkında söyleyecek çok şeyinin olduğudur. Örneğin, bu kaynaklarda *égal* [eşit] veya *égalité* [eşitlik] sözcükleri zar zor bulunur ve bulundukları az sayıdaki yer de neredeyse her zaman "cinsiyet eşitliği"ne yapılan atıflardır (ki bu Cizvitlerin özellikle skandal addettiği bir şeydi).

Söz konusu Cizvitlerin Wendatlarla (ki Wendatlar resmi siyasi makamlara ve en azından Cizvitlerin "köleler" olarak adlandırdığı bir savaş esirleri tabakasına sahip oldukları için antropolojik açıdan eşitlikçi görünmeyebilir) ya da daha sonra antropologların eşitlikçi avcı-toplayıcı gruplar olarak değerlendirecekleri şekilde örgütlenen Mi'kmaq ya da Montagnais-Naskapilerle tartışıp tartışmadığına bakılmaksızın durum böyle görünüyor. Bunun yerine Fransızların rekabetçiliğinden ve bencilliğinden, hatta belki de bunlardan ziyade özgürlüğe olan düşmanlıklarından şikâyet eden çeşitli Amerikan sesleri duyuyoruz.

Amerikan Yerlilerinin genellikle özgür toplumlarda yaşadığı ve Avrupalıların yaşamadığı, bu fikir değiş tokuşlarında hiçbir zaman gerçekten bir tartışma konusu olmadı: Her iki taraf da bunun böyle olduğunda hemfikirdi. Ayrıştıkları şey bireysel özgürlüğün istenip istenmediğiydi. Bu, erken dönem misyonerlerin veya gezginlerin Amerika kıtasıyla ilgili hikâyelerinin bugün çoğu okur için gerçek bir kavramsal meydan okuma oluşturduğu bir alandır. Özünde yabancı, hatta belki de bilinemez bir Öteki'yi temsil eden Amerikan

Yerlilerinin aksine çoğumuz "Batılı" gözlemcilerin, hatta 17. yüzyıldakilerin bile, kendimizin daha eski bir versiyonu olduğunu varsayıyoruz. Fakat aslında birçok yönden bu metinlerin yazarları hiç de bizim gibi değildi. Kişisel özgürlük, kadın erkek eşitliği, cinsel âdetler veya halk egemenliği –hatta bu konuda derinlik psikolojisi kuramları–[18] meselelerine gelince, Amerikan Yerlisi davranışları okurun kendi davranışlarına 17. yüzyıl Avrupalılarınkinden muhtemelen çok daha yakındır.

Bireysel özgürlükle ilgili bu ayrışan görüşler özellikle dikkat çekmektedir. Günümüzde liberal bir demokraside yaşayan herhangi bir kimsenin özgürlüğe karşı olduğunu söylemesi, neredeyse en azından soyut olarak imkânsızdır (elbette fikirlerimiz pratikte genellikle çok daha ayrıntılıdır). Bu, Aydınlanma Çağı'nın ve Amerikan ve Fransız devrimlerinin etkisi hâlâ görülen miraslarından biridir. Kişisel özgürlüğün doğası gereği iyi olduğuna inanma eğilimindeyiz (bazılarımız ayrıca tam bireysel özgürlüğe dayalı bir toplumun –yani onu polisi, hapishaneleri veya herhangi bir zorlama aygıtını ortadan kaldıracak kadar ileri götürmüş bir toplumun– anında şiddetli bir kaosa sürükleneceğini düşünse bile). 17. yüzyıl Cizvitleri kesinlikle bu varsayımla hemfikir *değildi*. Bireysel özgürlüğü hayvansal olarak görme eğilimindeydiler. 1642'de Cizvit misyoner Le Jeune, Montagnais-Naskapi hakkında şunları yazdı:

> Doğum yoluyla edindikleri hak sayesinde yabani eşek sıpalarının sahip olduğu tarz bir özgürlükten yararlanmaları gerektiğini düşünürler ve kendi istedikleri zaman dışında kesinlikle hiç kimseye saygı göstermezler. Beni yüz kere azarladılar çünkü biz kaptanlarımızdan korkuyoruz ama onlar kendilerininkiyle gülüp dalga geçiyorlar. Şeflerinin tüm yetkisi dilinin ucunda çünkü o belagat sahibi olduğu ölçüde güçlüdür. Konuşarak ve nutuk çekerek kendini öldürse bile, Vahşileri memnun etmedikçe kimse kendisine itaat etmez.[19]

Bununla birlikte Montagnais-Naskapilerin dikkate alınan görüşüne göre, Fransızlar kölelerden biraz daha iyilerdi ve üstlerinden sürekli korku içinde yaşıyorlardı. Bu tür eleştirilerden Cizvit anlatılarında düzenli olarak bahsedilir; dahası onlar, sadece göçebe topluluklarda yaşayanlardan değil, aynı zamanda Wendat gibi kasaba halkından da geliyor. Üstelik misyonerler, bunun yalnızca Amerikalıların retoriği olmadığını kabul etmeye razıydı. Wendat devlet adamları bile hiç kimseyi istemediği bir şeyi yapmaya zorlayamıyordu. Yazışmaları *Cizvit İlişkileri* için bir model olan Peder Lallemant'ın 1644'te Wendat hakkında not ettiği gibi:

> Yeryüzünde onlardan daha özgür ve iradelerinin herhangi bir güce tabi kılınmasına daha az izin verebilecek herhangi bir millet olduğuna inanmıyorum. O kadar ki buradaki Babaların çocukları üzerinde, Kaptanların tebaaları üzerinde veya ülkenin Kanunların bunların herhangi biri üzerinde onlara boyun eğmekten memnun olmadığı sürece hiçbir kontrolü yok. Suçluya verilen bir ceza ve canının ve malının tehlikede olmadığından emin olmayan bir suçlu yoktur...[20]

Lallemant'ın anlatısı, *Cizvit İlişkileri*'nde bulunan bazı konuların o zamanın Avrupalı okurları için siyaseten ne kadar zorlayıcı olması gerektiğine ve neden bu kadar çok kişinin onu büyüleyici bulduğuna dair bir fikir veriyor. Katillerin bile yakayı sıyırmasının ne kadar skandal olduğunu anlattıktan sonra, iyi peder barışı korumanın bir yolu olarak düşünüldüğünde, Wendat adalet sisteminin etkisiz olmadığını kabul etti. Bu sistem, aslında şaşırtıcı derecede iyi işliyordu. Wendatlar suçluları cezalandırmak yerine, suçlunun tüm soyunun veya klanının tazminat ödemesinde ısrar ediyordu. Bu, akrabalarını kontrol altında tutmayı herkesin sorumluluğu hâline getiriyordu. "Cezayı çeken suçlu değil," diyerek açıklıyor Lallemant, onun yerine "bireylerin suçlarını düzeltmesi gereken

halk". Bir Huron bir Algonkin'i veya bir başka Huron'u öldürürse, tüm ülke yas tutan akrabalara verilecek hediyelerin sayısında karar kılmak ve bu sayede "alabilecekleri öcü durdurmak için" toplanırdı.

Lallemant'ın daha sonra tanımlamaya devam ettiği gibi, "Wendat kaptanları, tebaalarını gerekli olanı sağlamaya teşvik eder; kimse buna mecbur değildir ancak istekli olanlar katkıda bulunmak istediklerini ortaya koyar; servetlerinin miktarına göre birbirleriyle rekabet ediyormuş gibi görünürler ve ihtişam ve kamu refahı için istekli görünme arzusu onları benzer durumlarda aynı katkıyı yapmaya teşvik eder". Daha da dikkat çekici olanıysa şunu kabul etmesi: "Bu tür bir adalet tüm bu halkları kısıtlar ve Fransa'da suçluların kişisel olarak cezalandırılmasından daha etkin bir şekilde kargaşaları bastırıyor gibi görünür." Her ne kadar "bireyleri hiçbir zaman herhangi bir yasaya ve kendi istekleri dışında hiçbir dürtüye boyun eğmemeye iten bir özgürlük ruhu içinde bırakan çok hafif bir muamele" olsa da.[21]

Burada not edilmesi gereken birkaç şey var. Birincisi, bazı insanların gerçekten zengin olarak kabul edildiğini ortaya koymasıdır. Bu anlamda Wendat toplumu "ekonomik olarak eşitlikçi" değildi. Bununla birlikte ailelerin sahip olduğu, kadınların işlediği ve ürünleri büyük ölçüde kadın kolektifleri tarafından satılan toprak gibi ekonomik kaynaklar olarak kabul ettiğimiz şeyler ile burada atıfta bulunulan *wampum* (Long Island'ın quahog midyesinin kabuklarından üretilen boncuk iplerine ve kemerleri için kullanılan bir kelime) veya büyük ölçüde siyasi amaçlar için var olan diğer hazineler gibi "varlık" türleri arasında bir fark vardı.

Varlıklı Wendat adamları, bu gibi dramatik durumlarda büyük ölçüde onları dağıtabilmek için böyle değerli şeyler biriktiriyorlardı. Ne toprak ve tarım ürünleri ne de *wampum* ve benzeri değerli eşyalar söz konusu olduğunda maddi kaynaklara erişimi güce dönüştürmenin herhangi bir yolu vardı (en azından başkalarının sizin için çalışmasını sağlayacak ya da istemedikleri bir şeyi yap-

maya zorlayacak türden bir güç değil). En iyi ihtimalle, zenginliklerin birikimi ve ustaca dağıtımı, bir adamı siyasi makam ("şef" veya "kaptan" olmak için ki Fransız kaynakları bu terimleri ayrım gözetmeksizin kullanma eğilimindedir) sahibi olmaya daha istekli hâle getirebilir ancak Cizvitlerin sürekli vurguladığı gibi, yalnızca siyasi bir makamda olmak kimseye emir verme hakkı da vermiyordu. Ya da tamamen doğru olmak gerekirse, bir makam sahibi istediği tüm emirleri verebilirdi ancak hiç kimse onlara uymak için herhangi bir özel yükümlülük altında değildi.

Cizvitler için elbette tüm bunlar onları çileden çıkaran şeylerdi. Aslında yerli özgürlük ideallerine yönelik tutumları, çoğu Fransız veya Kanadalının bugün sahip olma eğiliminde olduğu tutumun tam tersidir, yani ilkesel olarak özgürlük tümden takdire şayan bir idealdir. Yine de Peder Lallemant, pratikte böyle bir sistemin oldukça iyi çalıştığını kabul etmeye razıydı. Her ne kadar "Fransa'dakinden çok daha az düzensizlik" yaratsa da kendisinin de belirttiği gibi Cizvitler ilkesel olarak özgürlüğe karşıydı:

> Bu, şüphesiz sadece irademizi değil, zihnimizi, yargılarımızı ve insanın bütün hislerini duyularımızın bilmediği, bu dünyaya ait olmayan ve yozlaşmış doğanın kanunlarına ve duygularına tamamen aykırı olan bir güce teslim etmemizi gerektiren bir inancın ruhuna tamamen aykırı bir tavırdır. Buna bir de onlara en adil görünen Ülke'nin kanunlarının özellikle evlilik hususunda Hıristiyan yaşamının saflığına bin türlü açıdan saldırışını ekleyin...[22]

Cizvit İlişkileri bu tür şeylerle doludur: Afallamış misyonerler sık sık Amerikalı kadınların kendi bedenleri üzerinde tam kontrole sahip olduklarının ve bu nedenle evlenmemiş kadınların cinsel özgürlüğe sahip olup evli kadınların istedikleri zaman boşanabileceklerini bildirdiler. Bu Cizvitler için bir rezaletti. Bu tür günahkâr davranışların sadece özünde zararlı olarak gördükleri doğal eğilim-

lere dayanan daha genel bir özgürlük ilkesinin uzantısı olduğuna inanıyorlardı. Bir Cizvit, "vahşilerin lanetli özgürlüğünün" onların "Tanrı'nın yasasının boyunduruğuna tabi olmalarının" önündeki en büyük tek olduğunda ısrar ediyordu.[23] "Efendi", "emir" veya "itaat" gibi kavramları yerli dillere tercüme edecek terimler bulmak bile oldukça zordu ki bunların altında yatan ilahiyat kavramlarını açıklamak neredeyse imkânsızdı.

AVRUPALILARIN (YERLİ) AMERİKALILARDAN MANTIKLI TARTIŞMALAR, KİŞİSEL ÖZGÜRLÜKLER VE KEYFİ GÜCÜN REDDİ ARASINDAKİ BAĞLANTIYI NASIL ÖĞRENDİKLERİ

O zamanlar siyasi anlamda Fransızlar ve Amerikalılar eşitlik değil özgürlük hakkında tartışıyorlardı. *Cizvit İlişkileri*'nin 71 cildinde görülen siyasi eşitliğe ilişkin tek belirli atıf, 1648'deki bir olayın anlatısında bir kenarda neredeyse tek başına durmaktadır. Olay, Quebec şehri yakınlarındaki Hıristiyanlaştırılmış Wendat yerleşiminde meydana geliyor. Bir gemi dolusu yasadışı içkinin topluluğa girmesinin yol açtığı bir rahatsızlıktan sonra vali, Wendat liderlerini alkollü içki yasağını kabul etmeye ikna edip bu yönde bir karar yayımlıyor ve en önemlisi, bunun ceza tehdidiyle desteklendiğini belirtiyor. Peder Lallemant bu hikâyeyi de kaydetmiştir. Peder için bu belli ki çığır açan bir olaydı:

> "Dünyanın başlangıcından Fransızların gelişine kadar Vahşiler, halklarını ne kadar hafif olursa olsun herhangi bir cezayla tehdit ederek herhangi bir şeyi ciddi bir şekilde yasaklamanın ne olduğunu asla bilmediler. Onlar, her biri kendini diğerleri kadar önemli gören özgür insanlardır ve ancak kendilerinin hoşuna gittiği ölçüde şeflerine boyun eğerler."[24]

Burada eşitlik, özgürlüğün doğrudan bir uzantısıdır, hatta aslında onun bir ifadesidir. Ayrıca nihayetinde egemen karşısında eşitlik, yani bir kez daha ortak boyun eğmede eşitlik olan daha tanıdık (Avrasya'daki) "kanunlar önünde eşitlik" kavramıyla neredeyse hiçbir ortak yanı yoktur. Buna karşın Amerikalılar, uygun gördükleri emirlere itaat edip etmeme konusunda eşit derecede özgür oldukları kadar eşittir. Wendat'ın ve Haudenosaunee'nin Beş Millet'inin daha sonraki Avrupalı okurları çokça etkileyen demokratik yönetimi, aynı ilkenin bir ifadesiydi: Eğer hiçbir zorlamaya müsaade edilmediyse, o zaman açıkça var olan böylesi bir toplumsal tutarlılığın mantıklı tartışmalar, ikna edici tezler ve toplumsal uzlaşmanın kurulması yoluyla yaratılması gerekiyordu.

Burada başladığımız konuya geri dönüyoruz, yani açık ve rasyonel tartışma ilkesinin özü olarak Avrupa Aydınlanması'na. Mantıksal tartışmada Sagard'ın Wendat yeteneğine isteksiz duyduğu saygıdan daha önce bahsetmiştik ki bu çoğu Cizvit hikâyesinde de geçen bir temadır. Bu noktada Cizvitlerin Katolik dünyasının aydınları olduğunu akılda tutmak önemlidir. Klasik belagat ve tartışma teknikleri konusunda eğitim alan Cizvitler, Amerikalıların dillerini öncelikle onlarla tartışabilmek, onları Hıristiyan inancının üstünlüğüne ikna etmek için öğrenmişlerdi. Yine de mücadele etmek zorunda oldukları karşı argümanların kalitesinden kendilerini düzenli olarak şaşırmış ve etkilenmiş buldular.

Varro ve Quintilian'ın eserlerinden haberdar olmayanlara böyle bir belagat yeteneği nasıl gelebilirdi? Cizvitler konuyu değerlendirirken, hemen hemen her zaman kamu işlerinin yürütülmesindeki şeffaflığı not ettiler. Bu bağlamda 1630'larda Kanada'daki Cizvitlerin üstü Peder Lejeune şöyle dedi: "Onların neredeyse hiçbiri bilgileri dahilindeki konularda çok iyi bir şekilde –ve iyi şartlarda– konuşma veya muhakeme yeteneğinden yoksun değildir. Hemen hemen her gün köylerde ve neredeyse her konuda toplanan kurullar onların konuşma kapasitelerini geliştiriyor." Ya da Lallemant'ın

sözleriyle belirtmek gerekirse: "Aslında söyleyebilirim ki istihbarat konusunda Avrupalılardan ve Fransa'da yaşayanlardan hiçbir şekilde aşağı değiller. Birçok Huron'da hayran olduğum eğitim olmadan doğanın çok hazır ve güçlü bir belagat, kamu işlerinde daha açık görüşlülük, ya da alışık oldukları şeylerde daha sağduyulu bir yönetim sunabileceğine asla inanmazdım."[25] Bazı Cizvitler daha da ileri giderek –biraz da hayal kırıklığına uğramış şekilde– Yeni Dünya vahşilerinin genel olarak kendi ülkelerindeki iş yapmaya alışık oldukları insanlardan daha zeki göründüklerini belirttiler (yani neredeyse hepsi "işlerinde, konuşmalarında, nezaketlerinde, ilişkilerinde, hilelerinde ve inceliklerinde Fransa'daki en kurnaz vatandaşlardan ve tüccarlardan daha fazla zekâ gösteriyor").[26]

Cizvitler o zaman keyfi gücün reddi, açık ve kapsayıcı siyasi tartışma ve mantıklı bir tartışmadan zevk alma arasındaki içsel bir ilişkiyi açıkça tanıyıp kabul ettiler. Çoğu durumda, kimseyi yapmayı kabul etmedikleri bir şeyi yapmaya zorlamak için hiçbir araçları olmayan Kızılderili siyasi liderlerinin belagat güçleriyle ünlü oldukları doğrudur. Yerli halklara karşı soykırım kampanyaları yürüten sert Avrupalı generaller bile onların belagat güçleri yüzünden sık sık gözyaşlarına boğulduklarını bildirdiler. Yine de ikna ediciliğin mantıksal tartışma biçimini alması gerekmez; duyguya başvurmayı, tutkuları kamçılamayı, şiirsel mecazlar kullanmayı, mitlere ya da atasözlerinin bilgeliğine başvurmayı, kinayeli ve dolaylı anlatımı, mizahı, hakareti, ya da kehanet veya vahiy çağrılarını da kolaylıkla içerebilir ve bunlardan herhangi birine ayrıcalık tanıma derecesi, konuşmacının ait olduğu belagat geleneği ve dinleyicilerinin varsayılan eğilimleriyle ilgilidir.

Mantıklı tartışmalara bu kadar ağırlık verenler, büyük ölçüde Wendatça gibi İrokua dillerini konuşanlar ya da güneylerindeki beş Haudenosaunee ulusuydu; hatta bunu başlı başına zevkli bir eğlence şekli olarak görüyorlardı. Sadece bu gerçeğin bile büyük tarihsel yansımaları oldu çünkü çok geçmeden Avrupa Aydınlanması'yla da

özdeşleşmeye başlayan akılcı, şüpheci, deneysel ve tonu itibarıyla diyalog tarzında olan tam da bu tartışma biçimiymiş gibi görünüyor. Tıpkı Cizvitler gibi Aydınlanma Çağı düşünürleri ve demokratik devrimciler de onu özellikle ruhban sınıfı tarafından uzun süredir kabul edilen keyfi otoritenin reddiyle özünde bağlantılı olarak gördüler. Haydi şimdiye kadarki argümanımızın parçalarını bir araya getirelim.

17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Avrupa'daki hukuk ve siyaset düşünürleri eşitlikçi bir Doğa Durumu fikriyle oynamaya başlıyorlardı; en azından hükümetten, yazıdan, dinden, özel mülkiyetten veya kendilerini birbirinden ayırt etmenin diğer önemli araçlarından yoksun olarak gördükleri toplumlar tarafından paylaşılabilecek varsayılan bir durumun asgari düzeyinde. "Eşitlik" ve "eşitsizlik" gibi terimler entelektüel çevrelerde yeni yeni yaygın kullanıma girmeye başlıyordu. Aslında o zamanlarda ilk Fransız misyonerler, şimdi Nova Scotia ve Quebec olarak bilinen bölgede yaşayanları Hıristiyanlaştırmak için yola çıktılar.[27] Avrupa'nın okur kitlesi, bu tür ilkel toplumların neye benzediği konusunda giderek daha fazla meraklanıyordu. Fakat bir Doğa Durumu'nda yaşayan erkekleri ve kadınları, mantıksal şüpheciler ve bireysel özgürlüğün savunucuları bir yana, özellikle "soylu" olarak hayal etmeye yönelik özel bir eğilimleri yoktu.[28] Bu son bakış açısı bir diyalog karşılaşmasının ürünüydü.

Gördüğümüz gibi, ilk başta ne Yeni Fransa'nın sömürgecileri ne de onların yerli muhataplarının "eşitlik" hakkında söyleyecek pek bir şeyi yoktu. Tartışmalar daha ziyade özgürlük ve karşılıklı yardımlaşma ya da daha doğrusu özgürlük ve komünizm hakkındaydı. İkinci terimle ne anlatmak istediğimiz konusunda açık olmalıyız. 19. yüzyılın başlarından bu yana, meşru olarak "ilkel komünizm" denebilecek bir şeyin tarihte var olup olmadığı konusunda canlı tartışmalar olmuştur. Friedrich Engels *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (1884) adlı eserinde İrokuaları ilkel kömüniz-

min başlıca bir örneği olarak kullandığından beri bu tartışmaların merkezinde, neredeyse sürekli Kuzeydoğu Ormanları'nın yerli toplulukları vardı. Burada "komünizm", her zaman özellikle verimli kaynakların ortak mülkiyetine atıfta bulunur. Daha önce de gözlemlediğimiz gibi, birçok Amerikan toplumu bu bağlamda biraz muğlak olarak değerlendirilebilir: Kadınlar ürünleri toplu olarak depolayıp satmış olsalar bile, tarlalara bireysel olarak sahip olup oralarda çalışmışlardır. Erkeklerse genellikle av etlerini ve ganimetleri paylaşsalar bile kendi aletlerine ve silahlarına bireysel olarak sahiptiler.

Bununla birlikte, "komünizm" kelimesini kullanmanın başka bir yolu daha var: Bir mülkiyet rejimi olarak değil de asıl anlamıyla, yani "herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacına göre". Ayrıca tüm toplumlarda geçerli olan belirli bir asgari, "temel" komünizm vardır: Başka birinin ihtiyaçları yeterince büyükse (örneğin boğuluyorlarsa) ve bunları karşılamanın maliyeti yeterince mütevazıysa (örneğin sizden onlara bir ip atmanızı istiyorlarsa) o zaman elbette herhangi bir iyi kalpli insan bunu yapacaktır. Bu türden bir temel komünizm, bu şekilde muamele görmeyecek tek kişilerin bir kimsenin en büyük düşmanları olduğundan, insan sosyalliğinin temel dayanağı olarak bile düşünülebilir. Farklı olan şey, böyle bir temel komünizm fikrinin uygun bir şekilde başka alanları kapsaması gerekliliğinin ne kadar hissedildiğidir.

Pek çok toplumda (o zamanın Amerikan toplumları bunların arasındaymış gibi görünüyor) yiyecek talebini reddetmek oldukça akılalmaz olurdu. Kuzey Amerika'daki 17. yüzyıl Fransızları için durum kesinlikle böyle değildi: Onların temel komünizm yelpazesi oldukça sınırlıydı, yiyecek ve barınmayı kapsamıyordu ki bu Amerikalıları afallatan bir şeydi. Ancak daha önce iki çok farklı eşitlik kavramının karşı karşıya geldiğine tanık olduğumuz gibi, burada da nihayetinde çok farklı bireycilik kavramlarının çatışmasına tanık oluyoruz. Avrupalılar sürekli birbirlerine üstünlük sağlamak için

çekişiyorlardı. Kuzeydoğu Ormanları toplumları ise bunun tersine, özerk bir yaşamın araçlarını birbirlerine temin ettiler ya da en azından hiçbir erkek ya da kadının başka birine tabi olmamasını sağladılar. Komünizm, kendisinden bahsedebildiğimiz kadarıyla bireysel özgürlüğün karşıtı olarak değil, onu desteklemek için var olmuştur.

Aynı şey Avrupalıların Büyük Göller bölgesinin çoğunda karşılaştığı yerli siyasi sistemleri için de söylenebilir. Her şey, hiç kimsenin iradesinin bir başkasınınkine boyun eğmemesini sağlamak için işliyordu. Amerikalılar Avrupa hakkında daha çok şey öğrendikçe ve Avrupalılar Amerikan bireysel özgürlük ideallerini kendi toplumlarına taşımanın ne anlama gelebileceğini düşünmeye başladıkça ancak zaman içinde "eşitlik" terimi onların arasındaki söylemin bir özelliği olarak zemin kazanmaya başladı.

WENDAT FİLOZOF-DEVLET ADAMI KANDIARONK'UN TANITIMI VE İNSAN DOĞASI İLE TOPLUM HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİNİN AYDINLANMA AVRUPASI SALONLARINDA NASIL YENİ BİR HAYAT KAZANDIĞININ AÇIKLAMASI (VE "AYRILARAK DOĞMA" KAVRAMI HAKKINDA BİR NOT)

17. yüzyıldan itibaren Kızılderili gözlemciler tarafından yaygın olarak dile getirilen, Avrupa toplumuna yönelik tutarlı bir ahlaki ve entelektüel saldırı şeklindeki yerli eleştirisinin nasıl evrildiğini ve onun Avrupa düşünce yapısı üzerindeki tam etkisini anlamak için öncelikle iki adamın rolü hakkında bir şeyler anlamamız gerekir: Louis-Armand de Lom d'Arce, Baron de la Hontan adında yoksul bir Fransız aristokrat ve Kandiaronk adında alışılmadık derecede parlak bir Wendat devlet adamı.

1683'te, o zamanlar on yedi yaşında olan, sonradan bilindiği adıyla Lahontan, Fransız ordusuna katıldı ve Kanada'ya gönderildi.

Sonraki on yıl boyunca bir dizi sefere ve keşif gezisine katılarak sonunda Genel Vali Comte de Frontenac'ın yardımcısı rütbesine ulaştı. Bu süreçte hem Algonkin hem de Wendat dillerinde konuşması akıcı hâle geldi ve en azından kendi anlatısına göre bir dizi yerli siyasi figürle iyi arkadaş oldu. Daha sonra Lahontan, dini konularda biraz şüpheci olduğu ve Cizvitlerin siyasi düşmanı olduğu için bu kişilerin Hıristiyan öğretileri hakkındaki gerçek fikirlerini kendisiyle paylaşmaya istekli olduklarını iddia etti. Bu kişilerden biri Kandiaronk'tu.

İrokua dilini konuşan dört halkın oluşturduğu bir koalisyon olan Wendat Konfederasyonu'nun kilit stratejistlerinden biri olan Kandiaronk (adı tam olarak "misk sıçanı" anlamına geliyordu ve Fransızlar ondan genellikle sadece "Sıçan" diye bahsediyordu) o zamanlar karmaşık bir jeopolitik mücadele içindeydi. İngiliz, Fransız ve Haudenosaunee'nin Beş Millet'ini birbirlerine karşı kışkırtarak öncelikle Wendatlara yönelik feci bir Haudenosaunee saldırısını önlemeyi amaçlıyordu ancak uzun vadeli hedefi Avrupalı yerleşimcilerin ilerleyişini durdurmak için kapsamlı bir yerli ittifakı oluşturmaktı.[29] Onunla tanışan herkes, dost ya da düşman, gerçekten olağanüstü bir birey olduğunu kabul ediyordu: Cesur bir savaşçı, muhteşem bir hatip ve alışılmadık derecede yetenekli bir politikacıydı. Ayrıca hayatının sonuna kadar Hıristiyanlığın ezeli rakibiydi.[30]

Lahontan'ın kariyeri kötü bir şekilde sona erdi. Nova Scotia'yı bir İngiliz filosuna karşı başarıyla savunmuş olmasına rağmen valisine ters düştü ve Fransız topraklarından kaçmak zorunda kaldı. Gıyabında itaatsizlikten hüküm giyip sonraki on yılın çoğunu sürgünde, Avrupa'da dolaşarak ve başarısız bir şekilde anavatanı Fransa'ya dönüşünü müzakere etmeye çalışarak geçirdi. 1702'ye gelindiğinde Lahontan, Amsterdam'da şansı tükenmiş bir şekilde yaşıyordu ve onu tanıyanlar tarafından meteliksiz bir serseri ve serbest çalışan bir casus olarak tarif ediliyordu. Kanada'daki maceraları hakkında bir dizi kitap yayımladığında bunların tümü değişecekti.

Kitaplardan ikisi onun Amerika maceralarının hatıratlarıydı. *Curious Dialogues with a Savage of Good Sense Who Has Travelled* (Seyahat Eden Sağduyulu Bir Vahşi ile İlginç Diyaloglar) (1703) adlı üçüncü kitabıysa Lahontan ve Kandiaronk arasında geçen dört adet sohbetten oluşmaktaydı ve içinde Wendat bilgesinin kendine ait olan Montreal, New York ve Paris hakkındaki etnografik gözlemlerine dayanarak dillendirdiği fikirleri, Avrupa'nın din, siyaset, sağlık ve cinsel yaşamını ilgilendiren örf ve âdetlerine son derece eleştirel bir gözle bakmaktaydı. Bu kitaplar geniş bir okur kitlesi kazandı ve çok geçmeden Lahontan küçük çaplı bir üne kavuştu. Lahontan, 1715 civarında hastalanıp ölmeden önce onunla arkadaş olup ona destek olan Leibniz'in de ana üssü olan Hannover Sarayı'na yerleşti.

Lahontan'ın çalışmasına yönelik çoğu eleştiri, doğal olarak diyalogların uydurma olduğunu ve "Adario"ya (orada Kandiaronk'a verilen ad) atfedilen argümanların Lahontan'ın kendisinin görüşleri olduğunu varsayar.[31] Bir bakıma bu sonuç şaşırtıcı değil. Adario, yalnızca Fransa'yı ziyaret ettiğini iddia etmekle kalmıyor, aynı zamanda manastır siyasetinden yasal işlere kadar her konuda görüş bildiriyor. Din tartışmasında o zamanlar Avrupa'nın daha cüretkâr entelektüel çevrelerinde meşhur hâle gelen bir tür rasyonel şüpheciliği benimseyerek, sık sık manevi hakikatin vahiyde değil mantıkta aranması gerektiğini ileri süren deist düşüncenin bir savunucusu gibi konuşuyor. Lahontan'ın diyalog tarzının kısmen hicivci Lucian'ın Antik Yunan yazılarından esinlendiği de doğrudur. Ayrıca o zamanlar Fransa'da Kilise sansürünün yaygın olduğu göz önüne alındığında, bir özgür düşünürün başını belaya sokmadan Hıristiyanlığa açıkça bir saldırı yayımlamasının en kolay yolu, muhtemelen dini hayali bir yabancı şüphecinin saldırılarına karşı savunur gibi yapan bir diyalog oluşturmak ve sonra kişinin tüm argümanları kaybettiğinden emin olmak olurdu.

Ancak son yıllarda yerli biliminsanları, Kandiaronk hakkında bildiklerimiz ışığında konuya geri döndüler ve çok farklı sonuç-

lara vardılar.[32] Gerçek hayattaki Adario yalnızca belagatiyle ünlü değildi, aynı zamanda Avrupalılarla tam da Lahontan'ın kitabında kaydedilen türden tartışmalara girmesiyle de biliniyordu. Barbara Alice Mann'ın belirttiği gibi diyalogların hayali olduğu konusunda neredeyse hemfikir olan Batılı akademisyenler korosuna rağmen "onların gerçek olduğunu kabul etmek için mükemmel bir neden var". Öncelikle Kandiaronk'un belagat yeteneğini ve baş döndürücü nüktedanlığını anlatan birincil kaynaklar var. Peder Pierre de Charlevoix, Kandiaronk'u "belki de hiç kimsenin zihinsel kapasitede onu aşamadığı doğal olarak güzel konuşan" biri olarak tanımladı. İstisnai bir kurul konuşmacısı olarak, "özel konuşmalarda da az parlak değildi ve [kurul üyeleri ve müzakereciler] sıklıkla onun her zaman hareketli, espri dolu ve genellikle karşılık verilemeyen yerinde cevaplarını duymak için onu kışkırtmaktan zevk alırdı. Memurlarına bu zevki yaşatmak için onu sık sık masasına davet eden [Vali] Count de Frontenac'ın dengi olan Kanada'daki tek adam oydu".[33]

Başka bir deyişle 1690'larda, Montreal merkezli vali ve memurları (muhtemelen bir zamanlar yardımcısı olan Lahontan da dahil olmak üzere) Kandiaronk'u tam olarak *Diyaloglar*'da ortaya çıkan türden konuları tartışmaya davet ettikleri ve Kandiaronk'un rasyonel şüpheci pozisyonunu aldığı bir Aydınlanma Çağı öncesi salonuna ev sahipliği yaptılar.

Dahası Kandiaronk'un aslında Fransa'ya gittiğine inanmak için her türlü neden var. Yani, Wendat Konfederasyonu'nun 1691'de XIV. Louis'nin sarayına bir elçi gönderdiğini ve Kandiaronk'un o zamanki unvanının "Kurul Konuşmacısı" olduğunu biliyoruz ki bu onu gönderilmesi mantıklı biri yapıyor. Adario'ya atfedilen Avrupa meselelerine dair derin bir bilgi ve Avrupa psikolojisi anlayışı inandırıcı gelmese de Kandiaronk yıllardır Avrupalılarla yapılan siyasi müzakerelerle haşır neşir olmuş ve onların mantığını, ilgi alanlarını, kör noktalarını ve tepkilerini tahmin ederek etraflarında düzenli olarak dolanan bir adamdı. Son olarak, Adario'ya atfedilen

Hıristiyanlık ve daha genel olarak Avrupa âdetleri eleştirilerinin çoğu, aynı zamanlarda İrokua dillerini konuşan diğer kişilerden belgelenen eleştirilere neredeyse tamamen karşılık geliyor.[34]

Lahontan, *Diyaloglar*'ı Huron ve Michigan gölleri arasındaki boğazda bulunan Michilimackinac'ta Kandiaronk'la yaptığı çeşitli konuşmalar sırasında veya sonrasında aldığı notlara dayandırdığını iddia etti. Daha sonra bu notları valinin yardımıyla yeniden düzenlediğini ve şüphesiz her ikisinin de Frontenac'ın kendi yemek masasında yaptığı benzer tartışmaların anılarıyla tamamlandığını belirtiyor. Bu süreçte metin şüphesiz uzadı, süslendi ve muhtemelen Lahontan Amsterdam'da son baskısını yaptığında yeniden düzenlendi. Bununla birlikte, temel argümanların Kandiaronk'a ait olduğuna inanmak için her türlü neden var.

Lahontan, *Hatırat*'ında gerçekten Avrupa'ya gitmiş olan Amerikalıların Avrupa'nın kültürel üstünlük iddialarını küçümseyerek geri döndüklerine dikkat çekerek bu argümanlardan bazılarını öngörüyor. Burada büyük olasılıkla öncelikle Kandiaronk'un kendisini ve ayrıca kadırga köleleri olarak çalıştırılan birkaç eski tutsağı düşünüyordu. Fransa'da bulunan o Kızılderililer hakkında şunları yazdı:

> Kasabalarımızda gördükleri aksaklıklar ve düzensizlikler para yüzündenmiş gibi sürekli bize sataşıyorlardı. Mülkiyet ayrımının toplumu desteklemek için ne kadar yararlı olduğu hakkında onlara itiraz etmeye çalışmanın bir anlamı yok. Bu konuda söylediğiniz her şeyle dalga geçiyorlar. Kısacası ne tartışırlar ne kavga ederler ne de birbirlerine iftira atarlar; sanat ve bilimle alay ediyorlar ve bizde görülen rütbe farklılığına gülüyorlar. Kendimizi tüm güce sahip olup kendi iradesi dışında hiçbir yasaya bağlı olmayan bir adama (yani krala) tabi kılarak alçalttığımızı iddia edip bizi köle olarak damgalıyorlar ve hayatı yaşanmaya değmeyen sefil ruhlar olarak adlandırıyorlar.

Başka bir deyişle burada Avrupa toplumuna yönelik tüm bilinen eleştirileri, yani en eski misyonerlerin uğraşmak zorunda kaldıkları ağız dalaşı, karşılıklı yardımlaşma eksikliği ve otoriteye körü körüne boyun eğmeyi ancak buna bir de özel mülkiyetin düzenlenmesi denen yeni bir unsurun da eklendiğini buluyoruz. Lahontan şöyle devam ediyor: "Bir insanın diğerinden daha fazlasına sahip olmasını ve zenginin fakirden daha fazla saygı görmesi gerektiğini açıklanamaz olduğunu düşünüyorlar. Kısacası onlara bahşettiğimiz 'vahşiler' adının kendimize daha çok yakıştığını çünkü eylemlerimizde bilgelik izlenimi taşıyan hiçbir şeyin olmadığını söylüyorlar."

Fransız toplumunu yakından gözlemleme fırsatı bulan Kızıldereliler, onunla kendi toplumları arasında başka türlü aşikâr olamayacak olan önemli bir fark olduğunu gördüler. Kendi toplumlarında zenginliği başkaları üzerinde güce dönüştürmenin bariz bir yolu yokken (ki bunun sonucu servet farklılıklarının bireysel özgürlük üzerinde çok az etkisi olmasıydı) Fransa'da durum bundan daha farklı olamazdı. Mülkler üzerindeki güç doğrudan diğer insanlar üzerindeki güce dönüştürülebiliyordu.

Burada sözü Kandiaronk'un kendisine verelim. *Diyaloglar*'ın ilki, Lahontan'ın cehennem kavramına özellikle dikkat ederek Hıristiyanlığın ilk günah ve kefaret öğretilerinin mantıksal çelişkilerini ve tutarsızlığını sakince ayırmasına izin verdiği dini meselelerle ilgilidir. Kandiaronk, kutsal metinlerin tarihselliği hakkında şüphe uyandırmanın yanı sıra, Hıristiyanların her biri tamamen haklı olduklarına ve diğerlerinin cehennemlik olduğuna ikna olan sonsuz mezheplere bölünmüş olduğu gerçeğini sürekli olarak vurgular. Kandiaronk eserinde aynen şöyle diyordu:

> **Kandiaronk:** Haydi ama kardeşim, köpürmene gerek yok... Hıristiyanların kutsal yazılara inanmaları doğaldır çünkü bebekliklerinden beri onlar hakkında çok şey duymuşlardır. Yine

de Wendatlar gibi bu tür önyargılar olmadan doğanların meseleleri daha yakından incelemesi mantıklı değilse hiçbir şey değildir.

Bununla birlikte, Cizvitlerin Büyük Ruh'un oğlunun hayatı ve ölümü hakkında bize anlattıklarını on yıl boyunca uzun ve derinlemesine düşündükten sonra, herhangi bir Wendat size bu fikre karşı yirmi neden verebilir. Bense hep Tanrı'nın standartlarını yeryüzüne inecek kadar alçaltmış olması mümkün olsaydı, bunu tamamen herkesin gözü önünde, zafer içinde, debdebe ve ihtişamla ve en aleni şekilde yapacağına inandım... Şaşaalı mucizeler gerçekleştirerek milletten millete gider, bu şekilde herkese aynı kanunları verirdi. O zaman hepimiz aynı dine mensup olur, dünyanın dört bir yanına tek şekilde yayılır ve eşit olarak tanınır, o zamandan başlayıp on bin yıl sonrasına kadar torunlarımıza bu dinin doğruluğunu kanıtlardık. Bunun yerine, hepsi birbirinden farklı beş veya altı yüz din var ve size göre bunlardan yalnızca Fransızlarınki iyi, aziz veya sahihtir.[35]

Yukarıdaki alıntı, Kandiaronk'un belki de en etkileyici noktasını yansıtıyor: Her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten bir varlığın, kusurlu olacak şekilde tasarlanmış ve sadece bir kısmı lanetlenmekten kurtarılacak olan tek bir türün iyiliği için kendisini bir bedene hapsetmeyi ve korkunç acılar çekmeyi özgürce seçeceğini öne süren Cizvit inancının olağanüstü kişisel önemi.[36]

Aynı kitapta Kandiaronk'un tıpkı dindeki ebedi lanet öğretisi gibi Avrupa usulü ceza hukukunun insan doğasının özünde var olan herhangi bir yozlaşma tarafından değil, daha çok bencil ve açgözlü davranışları teşvik eden bir tür toplumsal organizasyon biçimi tarafından gerekli kılındığı görüşünü savunduğu hukuk ile ilgili bir bölüm de var. Lahontan şöyle itiraz ediyor: Doğru, mantık tüm insanlar için aynıdır ancak hâkimlerin ve cezaların varlığının kendisi herkesin onun buyruklarına uymaya ehil olmadığını gösterir:

Lahontan: Bu yüzden kötülerin cezalandırılması ve iyilerin ödüllendirilmesi gerekiyor. Aksi takdirde cinayet, hırsızlık ve karalama her yere yayılır ve tek kelimeyle yeryüzündeki en sefil insanlar oluruz.

Kandiaronk: Kendi adıma söyleyeyim; şu an nasıl halihazırda olduğundan çok daha sefil olabileceğini anlamakta zorlanıyorum. Avrupalılar ne tür bir insan ve ne tür bir yaratık olmalılar ki iyilik yapmaya zorlansınlar ve sadece ceza korkusuyla kötülükten kaçınsınlar?

Hâkimlerimizin olmadığını gözlemlediniz. Bunun nedeni nedir? Şöyle ki biz asla birbirimize dava açmayız. Neden mi? Çünkü parayı ne kabul etmeye ne de kullanmaya karar verdik. Neden paranın topluluklarımıza girmesine izin vermeyi reddediyoruz? Şu yüzden: Kanunlara sahip olmamakta kararlıyız çünkü dünya bir dünya olduğu için atalarımız onlarsız da hoşnut bir şekilde yaşayabildi.

Wendatların kesinlikle bir yazılı hukuku olduğu göz önüne alındığında, bu Kandiaronk açısından samimiyetsiz görünebilir. Bununla birlikte "kanunlar" ile, açıkça zorlayıcı veya cezalandırıcı nitelikte olanlara atıfta bulunmaktadır. Daha sonra özellikle adli zulüm, yalancı şahitlik, işkence, büyücülük suçlamaları ve zengin ile fakir için farklı adalet üzerinde durarak Fransız hukuk sisteminin başarısızlıklarını inceliyor. Sonuç olarak ilk gözlemine geri dönüyor: Fransa, insanları kötü davranmaya teşvik eden karşıt bir aygıta sahip olmasaydı, insanları iyi davranmaya zorlama aygıtının tamamı gereksiz olurdu. O aygıt paradan, mülkiyet haklarından ve bunun sonucunda ortaya çıkan maddi kişisel çıkar arayışından oluşuyordu:

Kandiaronk: Altı yılımı Avrupa toplumunun durumu üzerine düşünerek geçirdim ve hâlâ onların insanlık dışı olmayan tek bir davranış şeklini düşünemiyorum. "Benim" ve "senin"

ayrımlarınıza bağlı kaldığınız sürece gerçekten bunun ancak böyle olabileceğini düşünüyorum. Para dediğiniz şeyin şeytanların şeytanı olduğunu onaylıyorum; o tüm kötülüklerin kaynağı olan Fransızların tiranı, ruhların felaketi ve yaşayanların mezbahası. Birinin para ülkesinde yaşayıp ruhunu koruyabileceğini hayal etmek, bir gölün dibinde hayatını koruyabileceğini hayal etmeye benzer. Para lüksün, şehvet düşkünlüğünün, entrikaların, hilekârlığın, yalanların, ihanetin, samimiyetsizliğin, yani dünyadaki en kötü davranışların babasıdır. Babalar çocuklarını satarlar, kocalar karılarını; karılar kocalarına ihanet eder, kardeşler birbirini öldürür, arkadaşlar sahtedir ve bunların hepsi para yüzündendir. Tüm bunların ışığında, biz Wendatların gümüşe dokunmayı reddetmekte ya da ona bakmakta haklı olmadığımızı söyleyebilir misiniz bana?

Bu, 1703'teki Avrupalılar için baş döndürücü bir şeydi. Sonraki diyalogların çoğu, Fransızların Kandiaronk'u Avrupa medeniyetini benimsemenin avantajlarına ikna etmeye çalışmasından ve Kandiaronk'un Fransızların Wendat hayat tarzını benimsemesinin çok daha iyi olacağı şeklinde cevap vermesinden oluşuyor. Diyor ki cidden her sabah iki saatini sırf gömlek giyip makyaj yapmakla harcayan ve sokakta karşılaştığı, şans eseri bir miras üzerine doğmuş her iğrenç aptalın önünde eğilip sıyrılan bir Parisli gibi yaşamaktan mutlu olacağımı mı düşünüyorsun? Gerçekten madeni paralarla dolu bir keseyi aç insanlara anında teslim etmeden taşıyabileceğimi, ya da bir kılıcı yoksulları donanma hizmetine sokmak için topladığını gördüğüm ilk haydut çetesine hemen çekmeden taşıyabileceğimi hayal edebiliyor musunuz? Diğer yandan Kandiaronk, Lahontan'ın Amerikan hayat tarzını benimsemesi durumunda uyum sağlamasının biraz zaman alabileceğini ancak sonunda çok daha mutlu olacağını söylüyor (Geçen bölümde gördüğümüz gibi, Kandiaronk'un haklı bir yanı vardı; yerli toplumlara kabul edilen

yerleşimciler neredeyse hiçbir zaman geri dönmek istemediler). Hatta Kandiaronk, Avrupa'nın tüm toplumsal sisteminin sökülüp atılması hâlinde daha iyi durumda olacağını öneriyor:

> **Lahontan:** Hayatında bir kez gerçekten dinlemeyi dene. Görmüyor musun sevgili dostum, Avrupa milletleri altın, gümüş veya buna benzer değerli semboller olmadan yaşayamaz. Onsuz soylular, papazlar, tüccarlar ve toprağı işleme gücünden yoksun olan herhangi diğerleri basitçe açlıktan ölürdü. Kralları-mız kral olmazdı. Ne tür askerlerimiz olurdu? Kim krallar ya da herhangi biri için çalışırdı? Avrupa'yı kaosa sürükleyip akla gelebilecek en iç karartıcı karışıklığı yaratırdı.
>
> **Kandiaronk:** Gerçekten soyluların, tüccarların ve papazların ihtiyaçlarına hitap ederek beni etkileyeceğini mi düşünüyorsun? Benim ve senin kavramlarını terk ederseniz evet, insanlar arasındaki bu tür ayrımlar ortadan kalkar ve dengeli bir eşitlik şimdi Wendatlar arasında olduğu gibi sizin aranızda da yerini alır. Ve evet, çıkarcılığın yasaklanmasından sonraki ilk otuz yıl boyunca yalnızca yemeye, içmeye, uyumaya ve zevk almaya yetkin olanlar çürüyüp öleceğinden şüphesiz belli bir ıssızlık göreceksiniz. Ama onların soyundan gelenler bizim yaşam tarzımıza uyacaktır. Biz Wendatların insanlığı tanımlaması gerektiğine inandığımız nitelikleri, yani bilgelik, mantık, eşitlik vb. defalarca ortaya koydum ve ferdi maddi çıkarların varlığının tüm bunları altüst ettiğini gösterdim. Menfaatle hareket eden biri, mantıklı bir insan olamaz.

Burada son olarak, "eşitlik" terimine bilinçli bir ideal olarak ancak yalnızca Amerikan ve Avrupa kurumları ve değerleri arasındaki uzun süreli bir çatışmanın sonucu olarak ve Avrupa'nın uygarlaştırma söylemini kendi üzerine döndüren hesaplı bir provokasyon olarak başvuruluyor.

Modern yorumcuların Kandiaronk'u nihai bir "soylu vahşi" (ve dolayısıyla Avrupa fantezilerinin saf bir yansıması) olarak göz ardı etmeyi bu kadar kolay bulmalarının nedenlerinden biri onun iddialarının çoğunun çok bariz bir şekilde abartılmış olmasıdır. Wendatların veya diğer Amerikan toplumlarının kanunlarının olmadığı, asla tartışmadıkları ve servet eşitsizliklerini bilmedikleri gerçekte doğru değil. Aynı zamanda, gördüğümüz gibi Kandiaronk'un temel argüman çizgisi, Fransız misyonerlerin ve Kuzey Amerika'daki yerleşimcilerin diğer Amerikan Yerlilerinden duyduklarıyla mükemmel derecede tutarlıdır. *Diyaloglar*'ın romantikleştirdiği için onun söylediklerini gerçekten yansıtamayacaklarını iddia etmek, bu tür koşullar altında her becerikli tartışmacının muhtemelen yapacağı şey olmasına rağmen insanların kendilerini romantikleştirmekten aciz olduklarını varsaymaktır. Ayrıca tüm kaynaklar, Kandiaronk'un belki de şimdiye kadar tanıdıkları en becerikli tartışmacı olduğu konusunda hemfikir.

1930'larda antropolog Gregory Bateson, insanların kendilerini birbirlerine karşı tanımlama eğilimlerini tarif etmek için "ayrışmanın kökeni" (İng. "*schismogenesis*") terimini icat etti.[37] Düşünün ki iki kişi küçük bir siyasi anlaşmazlık hakkında tartışmaya giriyor fakat bir saat sonra o kadar uzlaşmaz pozisyonlar alıyorlar ki kendilerini bazı ideolojik ayrımların tamamen zıt taraflarında buluyorlar, hatta sırf diğerinin argümanlarını ne kadar kökten reddettiklerini göstermek için normal şartlar altında asla benimsemeyecekleri aşırı pozisyonlar alıyorlar. Biraz farklı tatlara sahip ılımlı sosyal demokratlar olarak yola çıkarlar; birkaç saatlik hararetli tartışma sona ermeden biri bir şekilde Leninist olur, diğeriyse Milton Friedman'ın fikirlerinin savunucusu. Bu tür şeylerin tartışmalarda olabileceğini biliyoruz. Bateson, bu tür süreçlerin kültürel düzeyde de kurumsallaşabileceğini öne sürdü ve şunu sordu: Hiç kimse onlara erkek ve kızların nasıl davranmaları gerektiği konusunda açıkça talimat vermemesine rağmen Papua Yeni Gine'deki kız ve

erkek çocuklar nasıl bu kadar farklı davranmaya başladı? Bu sadece büyüklerini taklit ederek değil, aynı zamanda kız ve erkek çocukların karşı cinsin davranışlarını beğenmemeyi öğrenmeleri ve mümkün olduğunca az onlar gibi olmaya çalışmaları sebebiyledir. Öğrenilmiş küçük farklılıklar olarak başlayan şeyler, kadınlar kendilerini erkeklerin olmadığı her şey olarak düşünmeye başlayana kadar abartılır ve sonra giderek daha da somut hâle gelir. Ve elbette erkekler de kadınlara karşı aynı şeyi yapıyor.

Bateson, toplum içindeki psikolojik süreçlerle ilgileniyordu ama toplumlar *arasında* da benzer bir şey olduğuna inanmak için her türlü neden var. İnsanlar kendilerini komşularına karşı tanımlamışlardır. Böylece barbarlar daha da barbarlaştıkça şehirliler daha medeni oluyor. Eğer "milli karakter"in gerçekten var olduğu söylenebiliyorsa, bu ancak bu tür bir ayrışmanın kökenini ilgilendiren süreçlerin bir sonucu olabilir: İngilizler olabildiğince az Fransız gibi olmaya çalışıyor, Fransızlar olabildiğince az Alman gibi vb. Hiç değilse hepsi birbiriyle tartışırken kesinlikle farklılıklarını abartacaklardır.

17. yüzyılda Kuzey Amerika'nın doğu kıyılarında meydana gelene benzer bir tarihi medeniyetler karşılaşmasında, birbiriyle çelişen iki süreç görmeyi bekleyebiliriz. Bir taraftan bölünmenin her iki tarafındaki insanların birbirlerinden bir şeyler öğrenmesi ve birbirlerinin fikirlerini, alışkanlıklarını ve teknolojilerini benimsemesi beklenebilir (Amerikalılar Avrupa tüfeklerini kullanmaya başladı; Avrupalı yerleşimciler de çocuklarını disipline ederken daha hoşgörülü olan Amerikan yaklaşımını benimsemeye başladı). Aynı zamanda, neredeyse her zaman birbirlerinin tam tersini yapacaklardır; belirli zıtlık noktalarını seçip onları abartacak veya idealize edecekler, hatta sonunda bazı açılardan mümkün olduğunca az yeni komşuları gibi hareket etmeye çalışacaklardır.

Kandiaronk'un paraya odaklanması bu tür durumların beklendik bir örneğidir. Bugüne kadar Bolivya'dan Tayvan'a kadar küresel

ekonomiye dahil edilmiş olan yerli toplumlar, Marshall Sahlins'in dediği gibi, neredeyse her zaman kendi geleneklerini beyaz adamın "para yolunda yaşamasına" karşı çıkarak şekillendirdiler.[38]

Lahontan'ın kitapları bu kadar başarılı olmasaydı, tüm bunlar son derece önemsiz endişeler olurdu ancak kitaplar Avrupa duyarlılıkları üzerinde muazzam bir etkiye sahip oldu. Kandiaronk'un görüşleri Almanca, İngilizce, Felemenkçe ve İtalyancaya çevrildi ve bir asırdan fazla bir süre boyunca birçok baskıda basılı olarak devam etti. 18. yüzyılın kendine saygısı olan herhangi bir entelektüelinin onları okumuş olması neredeyse kesin olmalıydı. Görüşleri ayrıca bir taklit seline de ilham verdi. 1721'e gelindiğinde Parisli tiyatro izleyicileri Delisle de la Drevetière'in komedisi *L'Arlequin sauvage*'a akın ediyordu. Genç bir kaptan tarafından Fransa'ya getirilen bir Wendat'ın hikâyesini anlatan komedi, kahramanın "[Fransız] toplumunun hastalıklarını özel mülkiyete, paraya ve özellikle de fakiri zenginin kölesi yapan canavarca eşitsizliğe atfettiği" öfke dolu uzun bir monolog dizisi içeriyor.[39] Oyun sonraki yirmi yıl boyunca neredeyse her yıl yeniden oynandı.[40]

Daha da çarpıcı bir şekilde hemen hemen her büyük Fransız Aydınlanma Çağı figürü, hayali bir yabancının bakış açısından kendi toplumlarının Lahontan tarzı bir eleştirisini yapmaya çalıştı. Montesquieu bir İranlı seçti, Marquis d'Argens bir Çinli, Diderot bir Tahitili, Chateaubriand ise bir Natchez'i; Voltaire'in *L'Ingénu*'sü yarı Wendat yarı Fransızdı.[41] Hepsi doğrudan Kandiaronk'tan ödünç alınan temaları ve argümanları alıp geliştirdi ve onları gezginlerin anlatılarındaki diğer "vahşi eleştirmenler"in satırlarıyla destekledi.[42] Gerçekten de daha sonra Avrupa antropolojisini karakterize edecek olan o tuhaf ve egzotik kültürlere rasyonel ve sözde nesnel bir bakış açısı olan "Batı bakışı"nın gerçek kökenleri hakkında güçlü bir iddia öne sürülebilir. Bu bakış gezginlerin anlatılarında değil, daha ziyade tam da bu hayali şüpheci yerlilerin Avrupa anlatılarında, Avrupa'nın kendisinin egzotik meraklarına dair içe dönük ve kaşları çatık bir şekilde yatıyor.

Bu türün belki de en meşhur eseri, 1747'de yayımlanan ve Fransız toplumuna kaçırılmış hayali bir İnka prensesinin gözünden bakan ünlü salon sanatçısı Madame de Graffigny'nin yazdığı *Perulu Bir Kadının Mektupları*'ydı. Kitap feminist bir dönüm noktası olarak kabul ediliyor çünkü o bir kadın kahramanın evlenmesi ya da ölmesiyle bitmeyen ilk Avrupa romanı olabilir. Graffigny'nin İnka kahramanı Zilia, Avrupa toplumunun kibirlerini ve saçmalıklarını eleştirdiği kadar ataerkilliği da eleştiriyor. 19. yüzyıla gelindiğinde roman, bazı çevrelerde içinde Zilia'nın Fransız kralının her türlü ağır vergiyi toplamasına rağmen neden geliri Sapa Inca'nın yaptığı gibi yeniden dağıtamadığını merak ettiği, devlet sosyalizmi kavramını genel halka tanıtan ilk eser olarak hatırlanıyordu.[43]

1751'de Madame de Graffigny, kitabının ikinci baskısını hazırlarken çeşitli arkadaşlarına mektuplar göndererek değişiklik önerileri istedi. Yazıştığı kişilerden biri, yirmi üç yaşında bir ruhban okulu öğrencisi ve yeni yetişmekte olan bir ekonomist olan A.R.J. Turgot'ydu ve onun uzun ve son derece eleştirel olan cevabının (yapıcı denebilecek derecede) bir kopyası bizde tesadüfen var. Turgot'nun metni bundan daha önemli olamazdı çünkü kendi entelektüel gelişiminde önemli bir ana işaret ediyor: İnsan düşüncesine en kalıcı katkısını, yani maddi ekonomik ilerleme fikrini, genel bir tarih teorisine dönüştürmeye başladığı nokta.

A.R.J. TURGOT'NUN TANRISAL GÜÇLERİNİ VE AVRUPA UYGARLIĞININ YEREL ELEŞTİRİSİNİ NASIL ALTÜST EDEREK TOPLUMSAL EVRİME İLİŞKİN EN MODERN GÖRÜŞLERİN TEMELİNİ NASIL ATTIĞI ÜZERİNE (YA DA "ÖZGÜRLÜK" HAKKINDAKİ BİR ARGÜMANIN "EŞİTLİK" HAKKINDAKİ BİR ARGÜMANA DÖNÜŞMESİ)

İnka İmparatorluğu'nun "eşitlikçi" olarak tanımlanması pek mümkün değildi –çünkü o bir imparatorluktu– ama Madame de

Graffigny onu hayırsever bir despotizm, herkesin kralın önünde eşit olduğu bir yer olarak temsil etti. Zilia'nın Fransa eleştirisi, tıpkı Kandiaronk geleneğinde yazan tüm hayali yabancılarınki gibi, Fransız toplumundaki bireysel özgürlük eksikliğine ve şiddetli eşitsizliklere odaklanır.[44] Ama Turgot böyle düşünmeyi rahatsız edici, hatta tehlikeli buluyordu.

Evet, Turgot ilke olarak "hepimizin özgürlük ve eşitlik fikrini sevdiğini" kabul etti. Fakat daha geniş bir bağlamı düşünmeliyiz. Cesurca iddia etti ki gerçekte vahşilerin özgürlüğü ve eşitliği onların üstünlüğünün bir işareti değildir; bu bir aşağılık işaretidir çünkü bu ancak her hane halkının büyük ölçüde kendi kendine yettiği ve dolayısıyla herkesin eşit derecede yoksul olduğu bir toplumda mümkündür. Turgot, toplumlar geliştikçe teknolojinin ilerlediğini savundu. Ona göre bireyler arasındaki –her zaman var olagelen– yetenek ve kapasitelerdeki doğal farklılıklar daha önemli hâle gelir ve sonunda giderek daha karmaşık hâle gelen bir iş bölümünün temelini oluşturur. Wendat'ınkiler gibi basit toplumlardan, ne kadar üzücü olursa olsun, bazılarının yoksulluğu ve mülksüzleşmesinin yine de bir bütün olarak toplumun refahı için gerekli koşul olduğu kendi karmaşık "ticari uygarlığımıza" doğru ilerleriz.

Turgot, Madame de Graffigny'ye cevabında böyle bir eşitsizlikten kaçınılamayacağı sonucuna vardı. Ona göre tek alternatif, toplumsal koşullarda bir tekdüzelik yaratmak için devasa bir İnka tarzı devlet müdahalesi olacaktır ki bu yalnızca tüm inisiyatifleri ezme etkisine sahip olabilecek ve bu nedenle ekonomik ve toplumsal felaketle sonuçlanabilecek zorunlu bir eşitliktir. Tüm bunların ışığında Turgot, Madame de Graffigny'ye romanını Zilia'nın kitabın sonunda bu korkunç sonuçları fark etmesini sağlayacak şekilde yeniden yazmasını önerdi. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde Graffigny onun tavsiyesini görmezden geldi.

Birkaç yıl sonra Turgot, aynı fikirleri dünya tarihi üzerine yaptığı bir dizi konuşmada detaylandıracaktı. Zaten birkaç yıldır genel

toplumsal gelişme için bir itici güç olarak teknolojik ilerlemenin önceliğini tartışıyordu. Bu konuşmalarda, bu argümanı açık bir ekonomik gelişme aşamaları teorisine dönüştürdü: Toplumsal evrimin her zaman avcılarla başladığını, sonra hayvancılık aşamasına geçtiğini, ardından çiftçilik ve ancak o zaman nihayet modern kentsel ticari medeniyet aşamasına geçtiği sonucuna vardı.[45] Hâlâ avcı, çoban veya basit çiftçi olarak kalanlar, en iyi şekilde kendi önceki toplumsal gelişim aşamalarımızın kalıntıları olarak anlaşabilir.

Bu şekilde artık o kadar aşina olduğumuz için kökenleri üzerinde nadiren durduğumuz toplumsal evrim teorileri, ilk kez yerli eleştirinin gücüne doğrudan bir cevap olarak Avrupa'da dile getirilmeye başlandı. Birkaç yıl içinde Turgot'nun tüm toplumları dört aşamaya ayırması, arkadaşı ve entelektüel müttefiki Adam Smith'in Glasgow'daki konuşmalarında ortaya çıktı ve Smith'in meslektaşları Lord Kames, Adam Ferguson ve John Millar gibi adamlar tarafından genel bir insanlık tarihi teorisi hâline getirildi. Yeni paradigma kısa sürede yerli halkın Avrupalı düşünürler ve daha genel olarak Avrupa kamuoyu tarafından nasıl hayal edildiği üzerinde derin bir etkiye sahip olmaya başladı.

Daha önce Kuzey Amerika toplumlarındaki geçim tarzlarını ve iş bölümünü önemsiz ya da en iyi ihtimalle ikinci derecede önemli gören gözlemciler, şimdi bunların aslında önemli olan tek şey olduğunu varsaymaya başladılar. Herkes temel besin elde etme biçimlerine bağlı olarak, aynı büyük evrimsel merdiven boyunca sıralanacaktı. "Eşitlikçi" toplumlar, en iyi ihtimalle asırlar önceki atalarımızın nasıl yaşamış olabileceğine dair bazı öngörüler sağlayabilecekleri bu merdivenin dibine sürüldü; fakat artık kesinlikle zengin ve güçlü toplumların sakinlerinin şimdiki zamanda nasıl davranmaları gerektiğine dair bir diyaloğun eşit tarafları olarak hayal edilemezlerdi.

Durum değerlendirmesi yapmak için bir an duralım. Gördüğümüz gibi, 1703 ile 1751 yılları arasında Avrupa toplumunun Yerli

Amerikan eleştirisinin Avrupa düşüncesi üzerinde muazzam bir etkisi oldu. Amerikalıların –Avrupa törelerine ilk kez maruz kaldıklarında– yaygın öfke ve beğenmeme ifadeleri olarak başlayan şey, sonunda Portekizceden Rusçaya düzinelerce dilde yürütülen binlerce konuşma yoluyla otoritenin, terbiyenin, toplumsal sorumluluğun ve her şeyin ötesinde özgürlüğün doğası hakkında bir tartışmaya evrildi. Kendi hayatlarını bir kişinin diğerinin iradesine boyun eğme olasılığını en aza indirecek şekilde düzenleyen ve dolayısıyla Fransız toplumunu esasen inatçı kölelerden biri olarak gören Yerli Amerikalıların çoğunun bireysel özerkliği ve hareket özgürlüğünü mükemmel değerler olarak gördükleri Fransız gözlemciler tarafından açıkça anlaşıldıkça çeşitli şekillerde tepki gösterdiler.

Cizvitler gibi bazıları özgürlük ilkesini hepten kınadı. Yerleşimciler, entelektüeller ve memleketlerindeki okurlar gibi diğerleri onu kışkırtıcı ve çekici bir toplumsal teklif olarak görmeye başladılar (Tesadüfen bu konudaki çıkarımlarının çoğu zaman yok edildiğini görmekten mutlu oldukları Yerli halklar hakkındaki hisleriyle özel bir ilişkisi yoktu ancak dürüst olmak gerekirse, entelektüel bölünmenin her iki tarafında da yabancı halklara yapılan saldırılara şiddetle karşı çıkan tanınmış kişiler vardı). Aslında Avrupa kurumlarının yerli eleştirisi o kadar güçlü görülüyordu ki mevcut entelektüel ve toplumsal düzenlemelere itiraz eden herhangi biri bunu bir silah olarak kullanma eğilimindeydi: Gördüğümüz gibi bu oyunu büyük Aydınlanma Çağı filozoflarının hemen hemen hepsi oynamıştır.

Bu süreçte –ki bunun Lahontan ve Kandiaronk'la zaten nasıl olduğunu gördük– özgürlükle ilgili bir tartışma aynı zamanda giderek artan bir şekilde eşitlikle ilgili bir tartışma hâline geldi. Yine de her şeyden önce, "vahşiler"in bilgeliğine yapılan tüm bu başvurular hâlâ kabul edilmiş otoritenin kibrine meydan okuma yollarıydı: Bu, Hıristiyanlığın illaki dünyadaki herkesinkinden üstün olan doğru versiyonunu benimsemiş olan Kilise'nin kararlarını ve savunduğu düzeni koruyan ortaçağ kesinliğiydi.

Turgot'nun durumu, Aydınlanma Çağı düşüncesinin özü olarak düşünmeye başladığımız bu belirli medeniyet, evrim ve ilerleme kavramlarının aslında bu eleştirel geleneğe nispeten ne kadar geç katıldığını ortaya koyuyor. En önemlisi, bu kavramların gelişiminin yerli eleştirinin gücüne nasıl doğrudan bir cevap olarak geldiğini gösteriyor. Gerçekten de Aydınlanma Çağı düşünürlerinin altüst etmeyi, sarsmayı ve merkezden uzaklaştırmayı amaçladığı o Avrupa üstünlüğü hissini kurtarmak muazzam bir çaba gerektirecekti. Kesinlikle sonraki yüzyılda ve daha da sonrasında bu tür fikirler bunu yapmak için oldukça başarılı bir strateji hâline geldi. Fakat aynı zamanda bir çelişkiler yumağı da yarattılar. Örneğin, Avrupa sömürge imparatorluklarının tarihteki hemen hemen her imparatorluğun aksine tebaalarının –en azından Wendatların aksine haritadan büyük ölçüde silmemiş olanların– medeniyet yürüyüşünü hızlandırmak için yalnızca geçici araçlar olduklarını iddia ederek kendi faniliklerini benimsemeye zorlanmaları gibi tuhaf bir gerçeklik. Bu noktada dönüp dolaşıp kendimizi Rousseau'nun kürkçü dükkânında buluyoruz.

JEAN-JACQUES ROUSSEAU, PRESTİJLİ BİR MAKALE YARIŞMASINI KAZANDIKTAN SONRA (İZİN VERİLEN KELİME UZUNLUĞUNU AŞTIĞI İÇİN) BİR BAŞKASINI KAYBETTİ AMA EN SONUNDA GİDİP TÜM İNSANLIK TARİHİNİ FETHETTİ

Madame de Graffigny ile Turgot arasındaki fikir alışverişi bize 1750'lerin başlarında Fransa'da meydana gelen bir entelektüel tartışma hakkında fikir veriyor; en azından Rousseau'nun aşina olduğu salon çevrelerinde. Özgürlük ve eşitlik evrensel değerler miydi, yoksa –en azından saf hâlleriyle– özel mülkiyete dayalı bir rejimle tutarsız mıydılar? Sanat ve bilimdeki ilerleme dünyanın daha iyi anlaşılmasına ve dolayısıyla ahlaki ilerlemeye de yol açtı mı? Yoksa yerli eleştirisi

doğru muydu ve Fransa'nın zenginliği ve gücü doğal olmayan, hatta patolojik toplumsal düzenlemelerin sapkın bir yan etkisi miydi? O zamanlar her tartışmacının ağzındaki sorular bunlardı.

Bugün bu tartışmalar hakkında bir şey biliyorsak, bu büyük ölçüde Rousseau'nun makalesi üzerinde bıraktıkları etkiden kaynaklanmaktadır. *Toplumsal Eşitsizliğin Kökenleri Üzerine Söylev* binlerce sınıfta öğretildi, tartışıldı ve didiklendi ki bu tuhaf çünkü zamanının standartlarına göre bile birçok yönden eksantrik ve aykırı bir eser.

Rousseau, hayatının ilk yıllarında esas olarak besteci olmak isteyen biri olarak biliniyordu. Bir toplumsal düşünür olarak yükselişi, 1750'de entelektüel topluluk Académie de Dijon'un sponsorluğunda, "Bilim ve sanatın eski hâline dönmesi ahlaki gelişime katkıda bulundu mu?" sorusu üzerine aynı topluluğun düzenliği bir yarışmaya katıldığında başladı.[46] Rousseau, soruya büyük bir tutkuyla hayır cevabını verdiği makalesiyle birincilik ödülü ve milli bir şöhret kazandı. Basit ahlaki sezgilerimizin temelde iyi ve sağlam olduğunu ve medeniyetin bizi içerikten çok biçime değer vermeye teşvik ederek sadece yozlaştırdığını ileri sürdü. *Sanat ve Bilim Üzerine Söylev*'deki bu örneklerin neredeyse tamamı klasik Yunan ve Roma kaynaklarından alınmıştır ancak Rousseau dipnotlarında başka ilham kaynaklarına da işaret etmektedir:

> Kontrol etmekte bu kadar zorlandığımız kötülüklerin adlarını bile bilmeyen o mutlu milletler hakkında, Montaigne'in yalnızca Platon'un yasalarına değil, hatta felsefenin bir halkı yönetmek için hayal bile edemeyeceği daha mükemmel herhangi bir şeye tercih etmekten çekinmediği o Amerikan vahşilerinin asayişi sağlamakta kullandığı basit ve doğal yollardan söz etmeye cesaret edemiyorum. Onlara nasıl hayranlık duymasını anlayanlar için bunlardan çok çarpıcı örnekler veriyor. Üstüne üstlük, diyor, pantolon bile giymiyorlar![47]

Rousseau'nun zaferi skandala benzer bir şeye yol açtı. Kendini sanat ve bilimin ilerlemesine adamış bir akademinin, sanat ve bilimin tamamen zararlı olduğunu ileri süren bir argümana en yüksek ödülleri vermesi, en hafif tabirle tartışmalı kabul edildi. Rousseau'ya gelince, sonraki birkaç yılın çoğunu esere yönelik eleştirilere reklamı iyi yapılan cevaplar yazarak geçirdi (ayrıca yeni şöhretini Fransız sarayında meşhur hâle gelen *The Village Soothsayer* adlı komik bir opera sergilemek için kullandı). 1754'te Académie de Dijon, toplumsal eşitsizliğin kökenleri üzerine yeni bir yarışma ilan ettiğinde, açıkça onun yerine yeni başlayanları koymaları gerektiğini hissediyorlardı.

Rousseau bu yeme atladı. Açıkça şoke etmek ve kafa karıştırmak için tasarlanmış daha da ayrıntılı bir inceleme sundu. Ödülü kazanmakta başarısız olmakla kalmadı (ki bu ödül, şimdiki eşitlikten yoksun hâlimizi büyük ölçüde ilk günaha bağlayan Abbé Talbert adlı dini kurumun bir temsilcisi tarafından yazılan çok geleneksel bir makaleye verildi), aynı zamanda jüri Rousseau'nun incelemesinin kelime sınırını çok aştığını duyurdu. Onu baştan sona okumamışlardı bile.

Rousseau'nun makalesi kuşkusuz tuhaftır. Ayrıca tam olarak sıklıkla iddia edildiği gibi değil. Aslında Rousseau, insan toplumunun apak bir masumiyet durumunda başladığını iddia etmiyor. Oldukça kafa karıştırıcı bir şekilde ilk insanların özünde iyi olduğunu ancak yine de şiddet korkusuyla sistematik olarak birbirlerinden uzak durduklarını savunuyor. Sonuç olarak, Doğa Durumu'ndaki insanlar yalnız yaratıklardı, bu da "toplum"un kendisinin –yani bireyler arasında devam eden herhangi bir ilişki biçiminin– illaki kişinin özgürlüğü üzerinde bir kısıtlama olduğunu öne sürmesine fırsat tanır. Dil bile bir uzlaşmaya işaret ediyordu. Ancak Rousseau'nun ortaya koyduğu asıl yenilik, insanlığın "Tanrı'nın lütfundan düştüğü" o kilit anda, yani mülkiyet ilişkilerinin ortaya çıkışıyla tetiklendiğini öne sürdüğü bir anda gelir.

Rousseau'nun insan toplumu modeli (tekrar tekrar vurguladığı gibi kelimesi kelimesine değil de sadece bir düşünce deneyi olarak alınmalı) üç aşamadan oluşur: Bireylerin birbirlerinden kopuk hâlde yaşadıkları tamamen hayali bir Doğa Durumu; dilin icadını takip eden Taş Devri vahşeti (burada Kuzey Amerika'nın modern sakinlerinin çoğunu ve fiilen gözlemlenebilir diğer "vahşiler"i dahil ediyor); ve son olarak tarım ve madenciliğin icadını takip eden medeniyet. Her biri ahlaki bir düşüşe işaret ediyor. Ancak Rousseau'nun dikkatlice vurguladığı gibi, kıssanın tümü insanların özel mülkiyet kavramını en başta kabul etmelerini neyin mümkün kıldığını anlamanın bir yoludur:

> Bir araziyi çitle çevirerek, "Burası benim," demeyi düşünen ve ona inanacak kadar saf insanlar bulan ilk insan, sivil toplumun gerçek kurucusuydu. Biri kazıkları çekip hendeği doldurmuş ve çevresindekilere, "Bu sahtekârı dinlemekten kaçının. Yeryüzünün meyvelerinin herkese ait olduğunu ve dünyanın kendisinin hiç kimseye ait olmadığını unutursanız kaybolursunuz!" diye haykırmış olsaydı, insan ırkı ne kadar suç, savaş ve cinayetten, ne kadar çok sefalet ve dehşetten kurtulmuş olurdu. Ancak bu zamana kadar olayların eskisi gibi devam edemeyeceği bir noktaya gelmiş olması hayli muhtemeldir çünkü mülkiyet fikri ancak birbirini takip eden aşamalarda ortaya çıkabilecek önceki birçok fikre bağlı olarak insan zihninde bir anda oluşmamıştır.[48]

Burada Rousseau, pek çok Yerli Amerikalıyı şaşırtan aynı soruyu soruyor: Nasıl oluyor da Avrupalılar serveti güce çevirebiliyor; herhangi bir toplumda en azından bir dereceye kadar var olan maddi varlıkların yalnızca eşit olmayan bir şekilde dağıtılmasını başkalarına ne yapacaklarını söyleme, onları hizmetçi, işçi veya el bombacısı olarak çalıştırma veya sadece sokakta ateşler içinde sarıp

sarmalanmış bir şekilde ölüme terk edilseler onları ilgilendirmeyeceğini hissetme yeteneğine dönüştürebiliyorlar?

Rousseau, Lahontan'dan veya *Cizvit İlişkileri*'nden doğrudan alıntı yapmasa da zamanın herhangi bir entelektüeli gibi onlara açıkça aşinaydı ve çalışmalarında aynı kritik sorulardan etkilendi:[49] Avrupalılar neden bu kadar rekabetçi? Neden yiyeceklerini paylaşmıyorlar? Neden başkalarının emirlerine boyun eğiyorlar? Rousseau'nun merhamet –yani vahşilerin birbirlerine karşı besledikleri doğal sempati ve ikinci evresinde medeniyetin en kötü tahribatını önleyen nitelik– üzerine uzun tartışması ancak o kitaplarda bulunan Yerlilerin sürekli dehşet haykırışları ışığında anlam kazanır: Orada Avrupalılar birbirlerini umursamıyor gibi görünür; "ne cömert ne de kibardırlar".[50]

O hâlde makalenin şaşırtıcı başarısının nedeni, tüm olay yaratıcı tarzına rağmen 18. yüzyıl Avrupa'sının en acil toplumsal ve ahlaki kaygıları üzerine çelişki dolu iki, hatta belki de üç konum arasında gerçekten bir tür zekice uzlaşma olmasıdır. Yerli eleştirinin unsurlarını, Kitab-ı Mukaddes'teki Cennetten Düşüş anlatısının yankılarını ve en azından o sıralarda Turgot ve İskoç Aydınlanma Çağı düşünürleri tarafından daha yeni öne sürülen maddi gelişimin evrimsel aşamalarına çok benzeyen bir şeyi birleştirmeyi başarıyor. Rousseau, özünde Wendatların özetlemiş olduğu tüm nedenlerden ötürü Kandiaronk'un medeni Avrupalıların genel olarak korkunç yaratıklar olduğu görüşüne katılıyor ve sorunun kökeninin mülkiyet olduğunu kabul ediyor. Aralarındaki tek ama büyük fark, Rousseau'nun Kandiaronk'un aksine toplumu başka bir şeye dayalı olarak tahayyül edememesidir.

Yerli eleştirisini Fransız filozoflarının anlayabileceği terimlere çevirirken tam olarak kaybedilen şey bu olasılık hissiydi. Kandiaronk gibi Amerikalılar için bireysel özgürlük ile komünizm arasında bir çelişki yoktu (yani burada kullandığımız anlamda, paylaşmanın belirli bir ihtimali olarak komünizm), dolayısıyla ger-

çek düşman olmayan insanların birbirlerinin ihtiyaçlarına cevap vermesi beklenebilirdi. Amerikan görüşüne göre bireyin özgürlüğünün belirli bir "temel komünizm" seviyesine dayandırıldığı varsayılmıştır çünkü her şeyden önce açlık çeken veya bir kar fırtınasında yeterli giysisi veya sığınacak yeri olmayan insanlar, hayatta kalmak için gereken her şey dışında aslında pek bir şey yapmakta özgür değildirler.

Bunun aksine Avrupa'nın bireysel özgürlük kavramı, kaçınılmaz olarak özel mülkiyet kavramlarına bağlıydı. Yasal olarak bu ilişki, her şeyden önce çocukları ve köleleri de dahil olmak üzere menkulleri ve diğer varlıklarıyla istediği her şeyi yapabilen, Antik Roma'daki hane reisi erkeğin gücüne kadar uzanır.[51] Bu düşünceye göre özgürlük, her zaman –en azından potansiyel olarak– başkalarının pahasına uygulanan bir şey olarak tanımlandı. Üstüne üstlük Antik Roma –ve Modern Avrupa– hukukunda, hane halkının kendi kendine yeterliliğine güçlü bir vurgu yapılmıştır. Bu nedenle gerçek özgürlük, radikal anlamda özerklik anlamına geliyordu; sadece iradenin özerkliği değil, hiçbir şekilde diğer insanlara bağımlı olmamak demekti (kişinin doğrudan kontrolü altındakiler hariç). Her zaman başkalarının yardımına muhtaç olmadan yaşamak istediğinde ısrar eden Rousseau (tüm ihtiyaçları metresleri ve hizmetkârları tarafından karşılanmış olsa bile), kendi hayatını idare ediş şeklinde de aynı mantığı uyguladı.[52]

Rousseau demişti ki atalarımız dünyayı şahıslara ait arazilere bölmek, mülklerini korumak için hukuki yapılar oluşturmak ve ardından bu kanunları uygulamak için hükümetler oluşturmak gibi ölümcül bir karar aldıklarında, özgürlüklerini korumak için araçlar yarattıklarını hayal ettiler. Aslında onlar, "zincirlerine doğru koştular". Bu güçlü bir tasvir fakat Rousseau'nun bu kayıp özgürlüğün gerçekte neye benziyor olabileceğiyle ilgili hisleri açık değil; özellikle de ısrar ettiği gibi devam eden herhangi bir insan ilişkisi, hatta karşılıklı yardımlaşma, özgürlük üzerinde bir kısıtlama ise.

Sonunda her bireyin ağaçların arasında tek başına dolaştığı tamamen hayali bir çağ icat etmiş olması şaşırtıcı değil; belki de daha şaşırtıcı olan onun hayali dünyasının bizim ufkumuzun kavisini bu kadar sık belirlemiş olmasıdır. Peki, bu nasıl oldu?

YERLİ ELEŞTİRİSİ, İLERLEME EFSANESİ VE SOLUN DOĞUŞU ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Daha önce de bahsettiğimiz gibi Fransız Devrimi'nin hemen ardından, muhafazakâr eleştirmenler neredeyse her şey için Rousseau'yu suçladılar. Birçoğu onu kişisel olarak giyotinden sorumlu tuttu. Eski özgürlük ve eşitlik durumunu geri getirme hayalinin tam olarak Turgot'nun öngörmüş olduğu etkilere yol açtığını öne sürdüler: İnka tarzı bir totaliterlik ancak devrimci terör yoluyla uygulanabilirdi.

Amerikan ve Fransız devrimleri sırasında siyasi radikallerin Rousseau'nun fikirlerini benimsediği doğrudur. Örneğin burada, Rousseau'nun evrimcilik ile doğrudan devletin kökenlerine giden özel mülkiyet eleştirisini birleştiren, 1776'da yazılmış bir manifestodan olduğu iddia edilen bir alıntıya bakalım:

> Aileler çoğaldıkça geçim kaynakları tükenmeye başladı; *göçebe* –ya da gezgin– yaşam sona erdi ve MÜLKİYET var olmaya başladı; insanlar evleri seçti, tarım onları birbirine karıştırdı. Dil evrensel hâle geldi; birlikte yaşarken bir adam diğeriyle gücünü ölçmeye başladı ve daha zayıf olan daha güçlüden ayırt edildi. Bu şüphesiz karşılıklı savunma, yeniden bir araya gelen farklı aileleri tek bir kişinin yönetmesi ve böylece kendilerini ve bölgelerini bir düşmanın işgaline karşı savunması fikrini yarattı; ama bu nedenle ÖZGÜRLÜK temelinden yıkıldı ve EŞİTLİK yok oldu.[53]

Bu sözler, Adam Weishaupt adlı Bavyeralı bir hukuk profesörü tarafından Özgür Masonlar içinde örgütlenmiş bir devrimci kadrolar

ağı olan İlluminati Gizli Tarikatı'nın sözde manifestosundan alınmıştır. Örgüt, 18. yüzyılın sonlarında vardı. Görünüşe göre amacı aydınlanmış uluslararası, hatta milliyetçilik karşıtı seçkinleri, özgürlüğün ve eşitliğin yeniden tesisini sağlamaya çalışmak için eğitmekti.

Muhafazakârlar, tarikatı neredeyse anında kınadılar ve kuruluşundan on yıldan daha kısa bir süre sonra, 1785'te yasaklanmasına yol açtılar. Ancak sağcı komplo teorisyenleri, İlluminati'nin varlığını sürdürdüğü ve Fransız Devrimi'nin –ve hatta daha sonra Rus Devrimi'nin de– arkasındaki ipleri tutan gizli eller olduğu konusunda ısrar ettiler. Bu aptalca bir fikir ancak bu fantezinin mümkün olmasının bir nedeni, İlluminati'nin belki de öğretiyi doğru yorumlama konusunda eğitilmiş devrimci bir keşif kolunun insanlık tarihinin genel yönünü anlayabileceğini ve dolayısıyla ilerlemesini hızlandırmak için müdahale etmeye muktedir olduğunu öneren ilk grup olmasıdır.[54]

Kariyerine şu anda baş muhafazakâr olarak kabul edeceğimiz, görünüşteki ilerlemenin yalnızca ahlaki çürümeye yol açtığını öne süren bir pozisyon alarak başlayan Rousseau'nun sonunda bu kadar çok muhafazakârın baş belası hâline gelmesi ironik görünebilir.[55] Fakat hainler için her zaman özel bir acı eleştiri vardır.

Birçok muhafazakâr düşünür, Rousseau'nun umut verici bir başlangıçtan şimdi siyasi sol olarak düşündüğümüz şeyi yaratmaya doğru giderek başladığı noktaya döndüğünü görüyor. Bunda tamamen haksız da değiller. Rousseau gerçekten de sol düşüncenin oluşumunda önemli bir figürdü. 18. yüzyılın ortalarındaki entelektüel tartışmaların bugünlerde bize bu kadar tuhaf gelmesinin bir nedeni, tam olarak sol-sağ ayrımları olarak anladığımız şeyin henüz kristalleşmemiş olmasıdır. Amerikan Devrimi sırasında, "sol" ve "sağ" terimlerinin kendileri henüz mevcut değildi. Hemen ardından gelen on yılın bir ürünü olan bu terimler, asıl olarak 1789'daki Fransız Milli Meclisi'ndeki aristokrat ve halk gruplarının ilgili oturma konumlarına atıfta bulunuyorlardı.

Rousseau'nun insan doğasının temel ahlakı ve özgürlük ve eşitliğin kayıp çağları üzerine iç döküşlerinin Fransız Devrimi'nden hiçbir şekilde sorumlu olmadığını vurgulayalım (ki aslında bunu yapmak zorunda değiliz). Kafalarına bu tür fikirleri sokarak bir şekilde *sans culotte*'ların ayaklanmasına neden olmuş gibi değil (daha önce belirttiğimiz gibi Avrupa tarihinin büyük kısmı boyunca entelektüeller, başka dünyaların var edilebilirliğini hayal etme yeteneğine sahip *olmayan* tek insan sınıfıymış gibi görünüyor). Fakat Rousseau'nun yerli eleştirisini ve başlangıçta ona karşı geliştirilen ilerleme öğretisini bir araya getirerek aslında bir entelektüel proje olarak solun kurucu belgesini yazdığını iddia edebiliriz.

Aynı sebepten, sağcı düşünce başından beri sadece ilerleme fikirlerine değil, aynı zamanda yerli eleştirisinden doğan tüm geleneğe de şüpheyle yaklaştı. Bugün "soylu vahşi efsanesi" hakkında konuşanların büyük ölçüde siyasi solda duranlar olduğunu ve uzaktaki insanları idealize eden, hatta onlara ikna edici fikirler atfeden herhangi bir erken Avrupa anlatısının gerçekten sadece Avrupa fantezilerinin yazarların asla gerçekten anlayamadığı insanlar üzerine romantik bir yansıması olduğunu varsayıyoruz. Vahşilerin ırkçı bir şekilde aşağılanması ve vahşi masumiyetin safça kutlanması, her zaman aynı emperyalist madalyonun iki yüzü olarak ele alınır.[56] Ancak konuyu en kapsamlı şekilde gözden geçirmiş olan çağdaş antropolog Ter Ellingson'ın açıkladığı gibi, başlangıçta bu açıkça sağcı bir konumdu. Ellingson hiçbir zaman bir "soylu vahşi" efsanesi olmadığı sonucuna vardı; onlar, en azından mutlu bir ilkel masumiyet çağında yaşayan, geleneksel anlamda basit toplumlar değillerdi. Aksine gezginlerin anlatıları, yabancı toplumları karmaşık, bazen –onlar için– tutarsız ve bir erdemler ve ahlaksızlıklar karışımı olarak tasvir eden, çok daha kararsız bir tablo sunma eğilimindedir. Bunun yerine araştırılması gereken şey, "soylu vahşi efsanesinin efsanesi" olarak adlandırılsa daha iyi olur: Neden bazı Avrupalılar diğerlerine bu kadar naif bir konum atfetmeye başladı?

Cevap hiç de hoş değil. "Soylu vahşi" tabiri aslında Rousseau'dan yaklaşık bir asır kadar sonra, bir alay ve taciz terimi olarak meşhur oldu. 1859'da –Britanya İmparatorluğu gücünün zirvesine ulaştığında– İngiliz Etnoloji Derneği'ni devralan ve aşağılık halkların yok edilmesi çağrısında bulunan bir grup su katılmamış ırkçı tarafından yayıldı.

Fikrin orijinal savunucuları Rousseau'yu suçladılar fakat çok geçmeden edebiyat tarihi öğrencileri her yerde "soylu vahşi"nin izlerini bulmak için arşivleri didik didik aramaya başladılar. Bu bölümde tartışılan metinlerin neredeyse tamamı incelemeye alındı ve hepsi tehlikeli, romantik fanteziler olarak reddedildi. Ancak bu ihraçlar ilk başta siyasi sağdan geldi. Ellingson, 1913 tarihli *L'Amérique et le rêve exotique dans la littérature française au XVIIe et au XVIIIe siècle* (Amerika ve 17. ile 18. yüzyılların Fransız Edebiyatında Egzotik Rüya) adlı kitabıyla Amerikan üniversitelerinde Batılı bir edebi araç olarak "soylu vahşi" kavramının ortaya çıkmasından birincil derecede sorumlu olan Gilbert Chinard'ı, siyasi gündemi konusunda belki de en az çekingen olan o olduğu için hususi olarak ibretiâlem için cezalandırır.

Bu kavramın oluşumunda Lahontan'ı kilit figür olarak gösteren Chinard, Rousseau'nun belirli argümanları ya Lahontan'ın *Hatırat*'ından ya da Kandiaronk'la *Diyaloglar*'dan ödünç aldığını savundu. Daha geniş anlamda bir mizaç benzerliği saptar:

> *Bir Vahşi ile Diyaloglar*'ın yazarı, diğer tüm yazarlardan çok Jean-Jacques'a [Rousseau] benziyor. Tüm kusurlarıyla, temelde aşağılık güdüleriyle, üslubuna *Eşitsizlik Üzerine Söylev* dışında hiçbir karşılığı olmayan bir tutku, bir coşku katmıştır. Rousseau gibi o da bir anarşisttir; onun gibi ve hatta çok daha büyük bir ölçüde o da ahlaki duyarlılıktan yoksundur; onun gibi, kendisine karşı ittifak kurmuş insan ırkının zulmünün kurbanı olduğunu hayal eder; onun gibi, sefillerin çektiği acıla-

> ra öfkelenir ve ondan bile daha fazla silahlanma çağrısı yapar ve yine onun gibi, tüm kötülüklerin anası olarak her şeyden önce mülkiyeti görür. Bu yolla Cizvit misyonerleri ile Jean-Jacques arasında doğrudan bir bağlantı kurmamıza izin veriyor.[57]

Chinard'a göre Cizvitler bile –yani Lahontan'ın görünürdeki düşmanları– nihayetinde arka kapıdan aynı son derece yıkıcı fikirler sokma oyununu oynuyorlardı. Muhataplarının bıkkın gözlemlerinden alıntı yapma nedenleri masum değildi. Doğrudan yukarıdaki alıntı üzerine yorum yapan Ellingson, oldukça makul bir şekilde Chinard'ın burada gerçekte neden bahsettiğini soruyor: Lahontan, Cizvitler ve Rousseau tarafından yürütülen bir tür anarşist hareket mi? Fransız Devrimi'ni açıklayan bir komplo teorisi mi? Ellingson şu sonuca varıyor: Evet, neredeyse öyle. Chinard'a göre Cizvitler, bize "vahşilerin" iyi nitelikleri olduğu izlenimini vererek "tehlikeli fikirler"i teşvik ettiler ve "bu izlenim monarşik devletin ve dinin çıkarlarına aykırı görünüyordu". Aslında Chinard'ın Rousseau'yu temelde tanımlaması, "Cizvit misyonerlerin devamı" şeklindedir ve misyonerleri "toplumumuzu dönüştürecek ve onların ilişkilerini okuyup alevlenerek bizi Amerikan vahşilerinin durumuna geri döndürecek devrimci ruhlara yol açmaktan sorumlu tutar".[58]

Chinard'a göre Avrupalı gözlemcilerin yerli muhataplarının görüşlerini doğru bir şekilde rapor edip etmedikleri konu dışı. Çünkü Chinard'ın ifadesiyle Yerli Amerikalılar, kendileriyle anlamlı bir ilişki kurulması mümkün olmayan "bizimkinden farklı bir ırk"tı: Ona göre bir cüce cininin siyasi görüşleri de kaydedilebilirdi.[59] Gerçekten önemli olanın işin içindeki beyazların dürtüleri olduğunu vurguluyor ki bu insanlar açıkça hoşnutsuz ve baş belasıydı. Grönland İnuitlerinin geleneklerini gözlemleyen eski bir gözlemciyi betimlerine bir sosyalizm ve "illüminizm" karışımını eklemekle, yani vahşi gelenekleri İlluminati'nin Gizli Tarikatı'ndan ödünç alınmış olabilecek bir mercekle incelemekle suçluyor.[60]

"APTAL VAHŞİ EFSANESİ"NİN ÖTESİNDE (TÜM BUNLARIN BU KİTAPTAKİ PROJEMİZ İÇİN DEVASA ÖNEMİ)

Burası sağcı bir eleştirinin nasıl solcu bir eleştiriye dönüştüğünü belgelemenin yeri değil. Bir dereceye kadar Fransız ya da İngiliz edebiyatı tarihinde eğitim almış ve 17. yüzyıldaki bir Mi'kmaq'ın gerçekte ne düşünüyor olabileceğiyle ciddi bir şekilde ilgilenmek zorunda kalma ihtimaliyle yüzleşen akademisyenlerin tembelliğine bağlanabilir. Mi'kmaq düşüncesinin önemsiz olduğunu söylemek ırkçılık olur; bununla birlikte onun kaynaklar ırkçı olduğu için bilinemez olduğunu söylemek insanın paçayı sıyırmasını sağlıyor.

Bir dereceye kadar da yerli kaynaklarla ilişki kurmadaki böylesi bir isteksizlik, tarihsel olarak romantikleştirilmiş olanların tamamen meşru protestolarına dayanmaktadır. Birçokları demiştir ki alıcı taraftakilere sizin aşağı bir tür olduğunuzun söylenmesi ve bu nedenle söylediğiniz her şeyin göz ardı edilebileceği, sizin doğanın masum bir çocuğu veya kadim bilgeliğin vücut bulmuş hâli olduğunuzun söylenmesi ve bu nedenle her söylediğiniz şeyin tarifsizmişçesine derin olarak ele alınması gerektiği neredeyse aynı derece can sıkıcıdır. Her iki tutum da anlamlı herhangi bir konuşmayı engellemek için tasarlanmış gibi görünüyor.

İlk bölümde belirttiğimiz gibi, bu kitabı yazmaya başladığımızda kendimizi toplumsal eşitsizliğin kökenleri üzerine filizlenmekte olan literatüre bu seferki gerçek kanıtlara dayanan bir katkı yaparken hayal ettik. Araştırmamız ilerledikçe, "Toplumsal eşitsizliğin kökenleri nelerdir?" sorusunun gerçekte ne kadar garip olduğunu fark ettik. İlkel masumiyetin dolaylı sonuçlarından tamamen ayrı olarak sorunu bu şekilde çerçevelendirmek, toplumda neyin yanlış olduğuna ve bu konuda nelerin yapılıp yapılamayacağına dair kesin bir teşhis ileri sürer ve gördüğümüz gibi, "eşitlikçi" olarak adlandırmaya başladığımız o toplumlarda yaşayan insanların onları diğerlerinden farklı kıldığını hissetmesiyle genellikle pek ilgisi yoktur.

Rousseau, vahşilerini yalnızca düşünce deneylerine indirgeyerek bu soruyu geçiştirdi. O, Avrupa toplumuna yabancı bir bakış açısından bakmaya çalışan bir diyalog ya da başka bir hayali eser *yazmayan* Fransız Aydınlanma Çağı'nın neredeyse tek önemli figürüydü. Aslında "vahşilerini" kendilerine ait her türlü hayal gücünden yoksun bırakır; onların mutlulukları tamamen olayları başka türlü hayal edememelerinden veya kendilerini herhangi bir şekilde geleceğe yansıtamamalarından kaynaklanır.[61] Dolayısıyla, felsefeden de tamamen yoksundurlar. Muhtemelen bu sebepten mülkiyetin ilk kez sınırlarını belirlediklerinde ve onu korumak için hükümetler kurmaya başladıklarında, ortaya çıkacak felaketleri kimse öngöremedi; insanoğlu bu kadar ilerisini düşünebilecek duruma geldiğindeyse en kötü hasar çoktan verilmişti.

1960'larda Fransız antropolog Pierre Clastres, durumun tam tersi olduğunu öne sürdü. Ya basit ve masum olarak hayal etmeyi sevdiğimiz türden insanlar hayal gücünden yoksun oldukları için değil de aslında bizden *daha* yaratıcı oldukları için yöneticilerden, hükümetlerden, bürokrasilerden, yönetici sınıflardan ve benzerlerinden bağımsızlarsa? Gerçekten özgür bir toplumun nasıl olacağını hayal etmekte zorlanıyoruz; belki de keyfi gücün ve tahakkümün nasıl bir şey olduğunu hayal etmekle ilgili bizimkine benzer bir dertleri yoktur. Belki de sadece hayal etmekle kalmayıp, bilinçli olarak toplumlarını bundan kaçınacak şekilde düzenliyorlardır. Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, Clastres'ın argümanının sınırları var. Fakat antropologlar tarafından incelenen insanların antropologların kendileri kadar kendilerinin farkında ve hayal gücüne sahip oldukları konusunda ısrar ederek, sözü geçen hasarı tersine çevirmek için daha önceki veya sonraki herkesten daha fazlasını yaptı.

Rousseau, çoğundan masum olduğu birçok suçla itham edildi. Eğer mirasında gerçekten zehirli bir unsur varsa o da şudur; "soylu vahşi" imajını ilan etmesi değil ki aslında bunu yapmadı, aptallık hâlinden mutlu olduğunu düşündüğü biri olsa bile "aptal vahşi ef-

sanesi" diyebileceğimiz şeyi ilan etmesi. 19. yüzyıl emperyalistleri bu klişeyi coşkuyla benimsedi, sadece üzerine Darvinci evrimcilikten "bilimsel" ırkçılığa kadar sözde bilimsel gerekçeler ekleyerek bu masum basitlik kavramını açtılar ve böylece dünyanın geri kalan özgür halklarını (veya Avrupa'nın emperyal genişlemesi giderek artan bir şekilde devam ettikçe, eskiden özgür olan halkları) yargılarının artık tehdit edici görünmediği kavramsal bir alana sıkışmaya zorlamak için bir bahane ürettiler. Etkilerini tersine çevirmeye çalıştığımız iş budur.

"Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik" Fransız Devrimi'nin toplanma haykırışıydı.[62] Bugün felsefenin, siyaset biliminin ve hukuk bilimlerinin alt dalları olan ve "eşitliği" ana konusu olarak alan disiplinler var. Eşitliğin bir değer olduğu konusunda herkes hemfikir ancak hiç kimse bu terimin gerçekte ne anlama geldiği konusunda hemfikir görünmüyor. Fırsat eşitliği mi, koşul eşitliği mi, yoksa kanun önünde resmi eşitlik mi?

Benzer şekilde 17. yüzyıl Mi'kmaq, Algonkin veya Wendat gibi toplumları düzenli olarak "eşitlikçi toplumlar" olarak adlandırılır; ya da genellikle aynı anlama geldiği varsayılan "çete" ya da "kabile" toplumları olarak. Bu terimin tam olarak neyi ifade etmesi gerektiği hiçbir zaman tam olarak açık değildir. Bir ideolojiden mi, yani toplumdaki herkesin –elbette her yönden değil ama özellikle önemli kabul edilen bazı açılardan– *aynı olması* gerektiği inancından mı bahsediyoruz? Yoksa insanların aslında *aynı olduğu* bir ideolojiden mi? Bunlardan herhangi biri pratikte gerçekte ne anlama gelebilir? Toplumun tüm üyelerinin toprağa eşit erişimi olması mı, birbirlerine eşit saygınlıkla davranması mı, kamuya açık toplantılarda görüşlerini duyurma konusunda eşit derecede özgür olması mı, yoksa gözlemci tarafından dayatılabilecek bir tür ölçüm kriterinden, yani nakit gelir, siyasi güç, kalori alımı, ev büyüklüğü, kişisel eşyaların sayısı ve kalitesinden mi bahsediyoruz?

Eşitlik, bireyin silinmesi mi, yoksa kutsanması mı anlamına gelir? (Sonuçta dışarıdan bir gözlemciye herkesin tamamen aynı oldu-

ğu ve herhangi bir karşılaştırmanın önüne geçecek kadar tamamen farklı olduğu bir toplum eşit derecede "eşitlikçi" görünebilir.) Bir toplumda yaşlılara tanrı muamelesi yapılıyorsa, onlar tüm önemli kararları alıyorlarsa ve diyelim ki ileride elliyi geçen herkes bu şekilde bir yaşlı olacaksa o toplumda eşitlikten söz edilebilir mi? Peki ya cinsiyet ilişkileri? "Eşitlikçi" olarak adlandırılan birçok toplum, yalnızca yetişkin erkekler arasında gerçekten eşitlikçidir. Bazen bu tür toplumlarda kadın ve erkek arasındaki ilişkiler eşitlik hariç her şeye benzer. Diğer zamanlarda işler daha da belirsizdir.

Örneğin, belli bir toplumda kadın ve erkeklerin yalnızca farklı türde işler yapmaları beklenmiyor, aynı zamanda işin –ya da ne tür işlerin– en başta neden önemli olduğu konusunda farklı görüşlere sahip olmaları ve bu nedenle kendilerini daha yüksek bir statüye sahipmiş gibi hissetmeleri olabilir veya belki de rolleri o kadar farklı ki onları karşılaştırmanın bir anlamı yok. Fransızların Kuzey Amerika'da karşılaştığı toplumların çoğu bu tanıma uyuyor. Bir açıdan anaerkil, başka bir açıdan ataerkil olarak görülebilirler.[63] Böyle durumlarda toplumsal cinsiyet eşitliğinden bahsedebilir miyiz? Yoksa bunu ancak erkekler ve kadınlar, örneğin aile içi şiddet tehdidinden eşit derecede uzak olmak, kaynaklara eşit şekilde erişebilmek veya toplumsal meselelerde eşit söz sahibi olmak gibi bazı asgari dış kriterlere göre eşit olduğunda mı yapabilirdik?

Bu soruların hiçbirinin açık ve genel kabul görmüş bir cevabı olmadığı için "eşitlikçi" kavramının kullanılması sonu gelmez tartışmalara yol açmıştır. Aslında "eşitlikçi"nin ne anlama geldiği bile tamamen muğlaktır. Nihayetinde bu fikir, herhangi bir gerçek analitik öze sahip olduğu için değil, daha çok 17. yüzyıl doğal hukuk kuramcılarının Doğa Durumu'nda eşitlik hakkında spekülasyon yapmalarıyla aynı nedenden ötürü kullanılır. "Eşitlik", medeniyetin tüm tuzaklarından sıyrıldığında geriye kaldığı hayal edilen, insanlığın bu tür bir protoplazmik kütlesine atıfta bulunduğu varsayılan bir terimdir. "Eşitlikçi" insanlar prensleri, hâkimleri, gö-

zetmenleri, bir rahip sınıfı ve genellikle şehirleri, yazıları ve hatta tercihen çiftçiliği olmayan kişilerdir. Onlar, yalnızca eşitsizliğin en bariz işaretlerinin eksik olduğu eşit toplumlardır.

Bundan toplumsal eşitsizliğin kökenleriyle ilgili olduğunu iddia eden herhangi bir tarihsel çalışmanın, gerçekte medeniyetin kökenlerine yönelik bir araştırma olduğu sonucu çıkar ki bu da Turgot'nunki gibi bir tarih vizyonunu ima eder, "medeniyet"i bir toplumsal karmaşıklık sistemi olarak kavrar, daha fazla genel refahı garanti eder fakat aynı zamanda özgürlük ve eşitlik alanlarında zorunlu olarak belirli tavizlerin verilmesini gerekli kılar. Biz farklı bir "medeniyet" anlayışını da gerektirecek farklı bir tarih yazmaya çalışacağız.

Açık olmak gerekirse bu, prenslerin, hâkimlerin, gözetmenlerin veya rahipler sınıfının –veya bu konuda yazının, şehirlerin ve tarımın– insanlık tarihinin yalnızca belli bir noktasında ortaya çıktığını ilginç veya önemsiz bulduğumuzdan değil. Tam tersine, bir tür olarak şu anki çıkmazımızı anlamak için bu şeylerin ilk olarak nasıl ortaya çıktığını anlamak kesinlikle hayati derecede önemlidir. Bununla birlikte, bunu yapabilmek için uzak atalarımıza bir tür ilkel insan çorbası muamelesi yapma dürtüsünü reddetmemiz gerektiği konusunda da ısrarlıyız. Arkeoloji, antropoloji ve ilgili alanlardan biriktirilen kanıtlar, tıpkı 17. yüzyıl Kızılderilileri ve Fransızları gibi, tarihöncesi zamanların insanlarının toplumlarında neyin önemli olduğuna dair oldukça belirli fikirleri olduğunu gösteriyor. Bu fikirlerin önemli ölçüde değiştiğini ve bu tür toplumları yekpare bir şekilde "eşitlikçi" olarak tanımlamamız bize onlar hakkında neredeyse hiçbir şey söylemez.

Şüphesiz, halihazırda genellikle bir dereceye kadar eşitlik vardı; mesela tüm insanların tanrılar karşısında eşit derecede güçsüz olduğu varsayımı, ya da hiç kimsenin iradesinin kalıcı olarak bir başkasının iradesine tabi kılınmaması gerektiğine dair güçlü bir his. Daimi prenslerin, hâkimlerin, gözetmenlerin veya rahipler sı-

nıfının bu kadar uzun süre boyunca ortaya çıkmamasını sağlamak için muhtemelen eşitlik olması gerekirdi. Fakat –herkes için eşit bir şekilde geçerli olan bir özgürlük, saygınlık veya katılım ideolojisinin aksine– eşitliği apaçık bir değer olarak öne süren bilinçli "eşitlik" fikirleri, insanlık tarihine nispeten geç katılmış gibi görünüyor. Ortaya çıktıklarında bile nadiren herkes için geçerli olurlar.

Sadece bir örnek vermek gerekirse, Antik Atina demokrasisi, vatandaşları arasındaki –toplam nüfusun yalnızca %10 ila 20'si arasında olsalar bile– her birinin kamu kararlarına katılmak için aynı haklara sahip olduğu bir siyasi eşitliğe dayanıyordu. Yaklaşık 2000 yıl sonra yeniden canlanan ve genişletilen bu eşit sivil katılım kavramını siyasetin gelişiminde bir kilometre taşı olarak görmemiz bize öğretildi (neyse ki 19. yüzyıl Avrupa'sında "demokrasi" olarak adlandırılan siyasi sistemlerin Antik Atina'yla neredeyse hiçbir ilgisi yoktu ancak asıl mesele bu değil). Bu noktaya ek olarak, çoğu aristokrat kökenli olan o zamanın Atinalı entelektüelleri, tüm bu düzenlemeyi bayağı bir iş olarak görme eğilimindeydi ve çoğu toplu olarak serflerin emeğiyle yaşayan toplam nüfusun daha da küçük bir yüzdesi tarafından yönetilen Sparta hükümetini çok daha fazla yeğliyordu. Buna karşılık Sparta vatandaşları kendilerine *Homoioi* adını verdiler –ki bu ya "Eşitler" ya da "Hepsi Aynı Olanlar" olarak çevrilebilir– çünkü hepsi aynı sıkı askeri eğitimden geçtiler hem efemine lüksleri hem de bireysel özellikleri aynı kibirle küçümsediler, ortak yemekhanelerde yemek yediler ve hayatlarının çoğunu savaş için hazırlık yaparak geçirdiler.

O hâlde bu, eşitsizliğin kökenleri hakkında bir kitap değil fakat aynı soruların çoğuna farklı bir şekilde cevap vermeyi amaçlıyor. Şüphesiz, dünyada bir şeyler çok ters gitti; nüfusunun çok küçük bir yüzdesi, neredeyse herkesin kaderini kontrol ediyor ve bunu giderek daha feci bir şekilde yapıyorlar. Bu durumun nasıl ortaya çıktığını anlamak için sorunun kökenini kralların, rahiplerin, gözetmenlerin ve hâkimlerin ortaya çıkışını mümkün kılan ilk şeye

kadar aramalıyız. Fakat artık kesin cevapların ne olacağını önceden bildiğimizi varsayma lüksümüz yok. Kandiaronk gibi yerli eleştirmenlerin rehberliğinde, insan geçmişinin kanıtlarına diri gözlerle yaklaşmamız gerekiyor.

3

Buzul Çağı'nı Çözmek

Zincirlerin içinde ve dışında: İnsan siyasetinin değişken fırsatları

Çoğu toplum efsanevi bir yaratılış çağı hayal eder. Bu tür hayali hikâyelere göre bir zamanlar dünya farklıydı: Balıklar ve kuşlar konuşabiliyordu, hayvanlar insana, insanlar da hayvana dönüşebiliyordu. Böyle bir zamanda tamamen yeni olan şeylerin, artık bir daha gerçekleşemeyecek şekilde ortaya çıkması mümkündü: ateş, yemek pişirme, evlilik kurumu veya hayvanları evcilleştirme. Bu daha basit günlerde o zamanın büyük faaliyetlerini durmaksızın tekrarlamaya indirgenmiş durumdayız: Dünyayı asla aynı şekilde değiştiremeden artık kendi ateşlerimizi yakıyor, kendi evliliklerimizi planlıyor veya evcil hayvanlarımızı besliyoruz.

Bazı açılardan, "insanın kökenleri" anlatıları bugün bizim için eski Yunanlar veya Polinezyalılar için mitlerin veya Yerli Avustralyalılar için Dreamtime'ın* oynadığı role benzer bir rol oynamaktadır. Bu, söz konusu anlatıların bilimsel çabasını veya değerini karalamak değildir. Sadece ikisinin de bir şekilde benzer işlevleri

* Avustralya aborijinleri mitolojisinde ilk insanlar da dahil olmak üzere her şeyin yaratıldığı ve mitlerin kaynağı olan efsanevi başlangıç zamanı. (y.h.n.)

yerine getirdiğini gözlemlemek içindir. Son üç milyon yıllık bir ölçekte düşünürsek, aslında insan ile hayvan arasındaki –bugün düşündüğümüz– çizginin hâlâ belirsiz olduğu ve sonuçta birilerinin gerçekten ilk kez ateş yakmak, yemek pişirmek veya bir evlilik töreni düzenlemek zorunda kaldığı bir çağ vardı. Bunların yaşandığını biliyoruz fakat aslında nasıl yaşandığını bilmiyoruz. Neler olmuş olabileceğine dair ille de kendi korkularımızı, arzularımızı, takıntılarımızı ve endişelerimizi yansıtan hikâyeler uydurmanın cazibesine direnmek çok zor. Sonuç olarak bu kadar uzak zamanlar ortak hayallerimizi gerçekleştirmek için geniş bir tuval hâline gelebilir.

İnsanın tarihöncesine ait bu tuval belirgin biçimde moderndir. Ünlü kültür kuramcısı W.J.T. Mitchell bir keresinde, Shakespeare'in zamanında hiç kimse dinozorların var olduğunu bilmediğinden, onların modern hayvanların özü olduğunu belirtmişti. Benzer şekilde, çok yakın bir zamana kadar Hıristiyanların çoğu ilk insanlar hakkında bilinmeye değer her şeyin Eski Ahit'in Tekvin kitabında bulunabileceğini varsayıyordu. 19. yüzyılın ilk yıllarına kadar "edebiyatçılar" –biliminsanları dahil– hâlâ büyük ölçüde evrenin MÖ 4004 yılının Ekim ayının sonlarından önce var olmadığını ve on altı yüzyıl sonra Babil Kulesi'nin yıkılmasının ardından tüm insanların insanlığın dağılmasına kadar aynı dili (İbranice) konuştuğunu varsayıyordu.[1]

O zamanlar henüz "tarihöncesi" yoktu. Bir kısmı çılgınca yanlış olsa bile sadece tarih vardı. "Tarihöncesi" terimi ancak 1858'de Devon'daki Brixham Mağarası'nda yapılan keşiflerden sonra, yalnızca insanlar tarafından şekillendirilmiş olabilecek taş baltaların yanında mağara ayısı, yünlü gergedan ve diğer soyu tükenmiş türlerin kalıntılarının kapalı bir kaya muhafazasının altında birlikte bulunmasıyla yaygın olarak kullanılmaya başlandı. Bu ve sonraki arkeolojik bulgular, mevcut kanıtların tamamen yeniden düşünülmesine yol açtı. Aniden "insanlık tarihinin dibi düştü".[2]

Sorun şu ki tarihöncesi aşırı uzun bir zaman dilimine tekabül ediyor: Atalarımızın en azından bazen taş aletler kullandığını bil-

diğimiz üç milyon küsur yıl. Bu dönemin çoğu için kanıtlar son derece sınırlı. Sahip olduğumuz hominin etkinliğine dair tek kanıtın tek bir diş ve belki de bir avuç şekilli çakmaktaşı parçası olduğu kelimenin tam anlamıyla binlerce yıllık aşamalar var. Bu tür uzak dönemlerle ilgilenmemizi sağlayan teknoloji her on yılda bir önemli ölçüde gelişse de kıt malzemeyle yapabileceğiniz şeyler kısıtlıdır. Sonuç olarak boşlukları doldurmanın, gerçekte bildiğimizden daha fazlasını bildiğimizi iddia etmenin cazibesine direnmek zor. Biliminsanları bunu yaptığında, sonuçlar modern bilimin bir kenara atması gerektiği varsayılan İncil'deki anlatıların kendileriyle genellikle şüpheli bir benzerlik gösteriyor.

Sadece bir örneğe bakalım. 1980'lerde, tüm türümüzün varsayılan ortak atası olan "mitokondriyal Havva" hakkında çok fazla söylenti vardı. Doğru, hiç kimse böyle bir ataya ait fiziksel kalıntıları gerçekten bulduğunu iddia etmiyordu ancak DNA'nın mitokondrideki dizilimi (annelerimizden miras aldığımız minik hücre motorları), böyle bir Havva'nın belki de 120.000 yıl kadar öncesi yakın bir tarihte yaşamış olması gerektiğini gösterdi. Hiç kimse Havva'nın kendisini bulacağımızı hayal etmemiş olsa da Doğu Afrika Rift Vadisi'nden (daha açıkta kalan ortamlarda çoktan unutulmaya yüz tutan Paleolitik kalıntılar için doğal bir "koruma tuzağı") kurtarılan çeşitli başka fosil kafataslarının keşfi Havva'nın neye benzediği ve nerede yaşamış olabileceği konusunda bir fikir veriyor gibiydi. Biliminsanları işin püf noktalarını tartışmaya devam ederken, popüler dergiler kısa süre içinde Cennet Bahçesi'nin modern bir muadili, insanlığın asıl kuluçka makinesi, hepimize hayat veren savan rahmi hakkında hikâyeler yayımlamaya başlamıştı bile.

Birçoğumuzun zihninde muhtemelen bu insan kökenleri resmine benzer bir şeyler hâlâ vardır. Ancak daha yakın zamanda yapılan araştırmalar bunun mümkün olamayacağını gösterdi. Aslında biyolojik antropologlar ve genetikçiler şimdi tamamen farklı bir tablo üzerinde birleşiyorlar. Herkesin aynı yerden başlayıp Babil

Kulesi gibi bir tarzda Doğu Afrika'dan yayılarak dünyanın çeşitli milletleri ve halkları hâline gelmesindense, Afrika'daki ilk insan nüfuslarının fiziksel olarak bugün aşina olduğumuzdan çok daha çeşitli olduğu görülüyor.

Biz modern zaman insanları farklılıklarımızı abartma eğilimindeyiz. Bu tür abartmaların sonuçları sıklıkla felaket olur. Savaş, kölelik, emperyalizm ve günlük yaşanan düpedüz ırkçı baskı arasında son birkaç yüzyıl, insan görünümündeki küçük farklılıklarla haklı çıkarılan o kadar çok ıstırap gördü ki bu farklılıkların gerçekte ne kadar küçük olduğunu kolayca unutabiliyoruz. Biyolojik olarak anlamlı herhangi bir ölçüte göre yaşayan insanlar çok zor ayırt edilebilir. Bosna'ya, Japonya'ya, Ruanda'ya veya Baffin Adaları'na da gitseniz, aynı küçük ve zarif yüzlere, çeneye, küre biçimindeki kafatasına ve kabaca aynı vücut kılı dağılımına sahip insanlar görmeyi bekleyebilirsiniz. Sadece aynı görünmekle kalmıyoruz, birçok açıdan da aynı şekilde davranıyoruz (örneğin, Avustralya taşrasından Amazonlara kadar her yerde, göz devirmek "Ne kadar aptal!" demenin bir yoludur). Aynı şey biliş için de geçerlidir. Farklı insan gruplarının bilişsel kapasitelerini çok farklı şekillerde gerçekleştirdiğini düşünebiliriz –ve bir dereceye kadar elbette böyle yapıyoruz– fakat yine de algılanan bu farklılığın büyük kısmı karşılaştırma için gerçek bir temele sahip olmamamızdan kaynaklanmaktadır: Mesela isim, fiil ve sıfat içermeyen bir insan dili yoktur ve insanlar çok farklı müzik ve dans biçimlerinden keyif alabilirse de müzik ve danstan hiç hoşlanmadığını bildiğimiz bir insan nüfusu yoktur.

Birkaç yüz bin yıl geri saralım ki tüm bunların kesinlikle böyle *olmadığını* görelim.

Evrimsel tarihimizin büyük bir bölümünde gerçekten de Afrika'da yaşadık ama daha önce düşünüldüğü gibi sadece doğu savanlarında değil: Biyolojik atalarımız Fas'tan Cape'e kadar her yere dağılmıştı.[3] Bu gruplardan bazıları çöller ve yağmur ormanları ne-

deniyle en yakın akrabalarından kopuk biçimde onlarca, hatta yüzbinlerce yıl boyunca birbirlerinden izole kaldılar. Bu şekilde güçlü bölgesel özellikler gelişti.[4] Sonuç muhtemelen modern bir gözlemciye bugün veya daha yakın geçmişte doğrudan deneyimlediğimiz her şeyden çok hobbitler, devler ve elflerin yaşadığı bir dünyaya benzer bir şeymiş gibi gelirdi. Modern insanları oluşturan o unsurlar (yani yukarıda atıfta bulunulan nispeten tek tip "biz") sürecin oldukça geç bir döneminde bir araya gelmiş gibi görünüyor. Diğer bir deyişle, insanların şu anda birbirinden farklı olduğunu düşünüyorsak bu büyük ölçüde yanılsamadır ve var olan bu tür farklılıklar bile tarihöncesi dönemin çoğunda Afrika'da olmuş olması gerekenlerle karşılaştırıldığında bütünüyle önemsiz ve yüzeyseldir.

İnsanların ataları birbirinden sadece epey farklı değildi, ayrıca *Homo naledi* gibi daha küçük beyinli, daha primatımsı türlerle birlikte var oldular. Peki bu atalar nasıl topluluklardı? En azından bu noktada dürüst olmalı ve çoğunlukla en ufak bir fikrimizin olmadığını kabul etmeliyiz. Kafatası kalıntılarından ve ara sıra yontulmuş çakmaktaşı parçasından –ki temelde sahip olduğumuz tek şey bunlar– yeniden oluşturabileceğiniz sınırlı sayıda şey var. Bırakın pigmentasyonu, beslenme şeklini veya başka bir şeyi, çoğu zaman boynun altında neler olup bittiğini bile aslında bilmiyoruz. Bildiğimiz şey, birbiriyle etkileşime giren, çift olan, birbirinden ayrılan ve çoğunlukla hâlâ yalnızca tahmin edebileceğimiz şekillerde bir araya gelen bu orijinal insan toplulukları mozaiğinin bileşik ürünleri olduğumuzdur.[5] Çiftleşme ve çocuk yetiştirme uygulamaları gibi davranışlar, tahakküm hiyerarşilerinin veya dil ve öncül dil biçimlerinin varlığı veya yokluğu en az fiziksel tipler kadar ve muhtemelen çok daha fazla çeşitlilik gösterdiğini varsaymak mantıklı görünüyor. Belki de gerçekten kesin olarak söyleyebileceğimiz tek şey, soy açısından hepimizin Afrikalı olduğudur.

Modern insanlar ilk kez Afrika'da ortaya çıktı. Afrika'dan Avrasya'ya yayılmaya başladıklarında, Neandertaller ve Denisova İn-

sanları gibi kendilerine daha benzer ama yine de farklı olan başka topluluklarla karşılaştılar ve bu çeşitli gruplar çiftleştiler.[6] Ancak bu gibi diğer toplulukların nesli tükendikten sonra gezegende yaşayan tek bir insan, yani "biz" hakkında gerçekten konuşmaya başlayabiliriz. Tüm bunların bize anlattığı şey, uzak atalarımızın toplumsal ve hatta fiziksel dünyasının bize ne kadar kökten farklı göründüğüdür; bu en azından yaklaşık MÖ 40.000'e kadar geçerli olacaktır. Onları çevreleyen bitki ve hayvan türleri, bugün var olan hiçbir şeye benzemiyordu. Tüm bunlar karşılaştırma yapmayı son derece zorlaştırıyor. Tarihsel veya etnografik kayıtlarda farklı insan alt türlerinin çiftleştiği, etkileşime girdiği, işbirliği yaptığı ama bazen de birbirini öldürdüğü bir durumu andıran hiçbir şey yok. Olsaydı bile, arkeolojik kanıtlar bize uzak tarihöncesinin gerçekten böyle bir şey olup olmadığını test etmek için çok zayıf ve seyrek.[7]

İlk atalarımız arasındaki toplumsal örgütlenme hakkında mantıken yapabileceğimiz tek çıkarım, bunun olağanüstü derecede çeşitli olmasının muhtemel olduğudur. İlk insanlar, kıyı bölgeleri ve tropik ormanlardan dağlara ve savanlara kadar çok çeşitli doğal ortamları mesken tuttular. Bugünkü insanlardan çok çok daha fazla fiziksel çeşitlilik gösteriyorlardı ve muhtemelen toplumsal farklılıkları fiziksel farklılıklarından bile daha büyüktü. Diğer bir deyişle, insan toplumunun "özgün" bir biçimi yoktur. Böyle bir biçimi aramak ancak bir efsane yaratma meselesi olabilir ve bu efsane ya 1960'larda ortaya çıkan ve Stanley Kubrick'in *2001: Bir Uzay Destanı* adlı filmi gibi filmlerle ortak bilince kazınan "katil primat" fantezileri biçimini alabilir ya da "suda yaşayan primat" ve hatta son derece eğlenceli ama hayali "kafası iyi primat" (bilincin hayal gördüren mantarların kazara yutulmasıyla ortaya çıkması kuramı) biçimini. Bunun gibi efsaneler YouTube izleyicilerini bugün bile eğlendiriyor.

Açık olmak gerekirse, efsanelerde yanlış bir şey yok. Olmadığı gibi, muhtemelen türümüzün doğası üzerine kafa yormanın bir yolu olarak uzak geçmiş hakkında hikâyeler uydurma eğiliminin kendisi, tıpkı sanat ve şiir gibi, tarihöncesinin derinliklerinde kris-

talleşmeye başlayan belirgin insani özelliklerden biridir. Şüphesiz bu hikâyelerden bazıları –mesela insan sosyalliğinin açıkça ortaklaşa çocuk yetiştirme uygulamalarından kaynaklandığını gören feminist kuramlar– gerçekten de bize modern insanlıkta birleşen yollar hakkında önemli bir şey söyleyebilir.[8] Bu sezgiler ancak sadece kısmi olabilir çünkü Cennet Bahçesi yoktu ve tek bir Havva asla var olmadı.

"SAPIENS İKİLEMİ"NİN YANILTICILIĞI VE İNSAN OLUR OLMAZ İNSANİ ŞEYLER YAPMAYA BAŞLAMAMIZ

Bugün insanoğlu büsbütün tek tip bir türdür. Bu tekdüzelik evrimsel açıdan öyle pek eski değildir. Genetik temeli yaklaşık yarım milyon yıl önce kuruldu fakat *Homo Sapiens*'in "ortaya çıktığı" daha yakın tek bir noktayı, yani modern insan durumunun çeşitli unsurlarının tümünün kesin olarak muazzam bir yaratılış anında bir araya geldiğini belirleyebileceğimizi düşünmek, neredeyse kesinlikle yanlış bir yönlendirme olur.

Şimdi karmaşık ve sembolik insan davranışı ya da basitçe "kültür" dediğimiz şeyin ilk doğrudan kanıtını düşünün. Şu anda 100.000 yıldan daha eskiye dayanmıyor. Bu kültür kanıtlarının Afrika kıtasında tam olarak nerede baş gösterdiği, büyük ölçüde koruma koşullarına ve şimdiye kadar arkeolojik araştırmalar için en erişilebilir olan ülkelere göre belirlenir. Güney Afrika kıyılarının etrafındaki kaya sığınakları, MÖ 80.000 civarında saplı aletlerle kabuk ve aşı boyasının anlamlı kullanımına dair kanıtlar sağlayan tarihöncesi çökeltileri hapsetmiş önemli bir kaynaktır.[9] Nispeten antik buluntular Afrika'nın diğer bölgelerinden de biliniyor ancak daha sonra, yani sadece yaklaşık 45.000 yıl önce (o sırada türümüz Avrasya'yı yoğun bir şekilde istila etmekle meşguldü) benzer kanıtlar çok daha yaygın ve daha büyük miktarlarda ortaya çıkmaya başlamıştır.

1980'ler ve 1990'larda, literatürde çeşitli şekillerde "Üst Paleolitik Devrim" ve hatta "İnsan Devrimi" olarak atıfta bulunulan, yaklaşık 45.000 yıl önce bir tür ani yaratıcı tomurcuklanma gibi derin bir şeyin meydana geldiği yaygın olarak kabul ediliyordu.[10] Ancak son yirmi yılda, bunun büyük olasılıkla kanıtlarımızdaki önyargılar tarafından yaratılan bir yanılsama olduğu araştırmacılar için giderek daha belirgin hâle geldi.

Nedeni şu: Bu "devrim"e ilişkin kanıtların çoğu dünyanın tek bir bölgesiyle sınırlı: MÖ 40.000 civarında Neandertallerin yerini *Homo sapiens*'in almasıyla ilişkilendirilen Avrupa. Bu kanıtlar avcılık ve el sanatları için daha gelişmiş alet takımlarını, ünlü yontulmuş "dişi figürinler" dahil olmak üzere kemik,[11] fildişi ve kilden şekillerin yapıldığına dair ilk net kanıtları, mağaralarda sık sık nefes kesici bir şekilde gözlemlenen, oyulmuş ve boyanmış hayvan figürlerinin yoğun kümelerini, insan vücudunu giydirmenin ve süslemenin daha ayrıntılı yollarını, kemik flütler gibi müzik aletlerinin ilk iddia edilen kullanımını, büyük mesafeler boyunca düzenli hammadde alışverişini ve ayrıca büyük cenaze törenleri şeklinde genellikle toplumsal eşitsizliğin en eski kanıtları olarak kabul edilen şeyleri içeriyor.

Tüm bunlar etkileyici ve üstelik hem genetik hem de kültürel saatlerimizin ilerleyişi arasında bir uyumsuzluk olduğu izlenimini veriyor. Ayrıca şu soruyu soruyor gibi görünüyor: Neden on binlerce yıl insanlığın biyolojik kökenleri ile tipik insan davranış biçimlerinin yaygın görünümü arasında, yani kültür yaratma yeteneğine sahip olduğumuz zaman ile nihayet bunu yapmaya başladığımız zaman arasında duruyor? Bu arada gerçekte ne yapıyorduk? Birçok araştırmacının bu konuda kafası karıştı ve hatta bunun için bir cümle icat ettiler: "Sapiens ikilemi."[12] Birkaçı Üst Paleolitik Avrupalıların görünüşteki üstün kültürel kapasitelerini açıklamak için insan beyninde bazı geç mutasyonları varsayacak kadar ileri gider fakat bu tür görüşler artık ciddiye alınamaz.

Aslında tüm sorunun bir serap olduğu giderek daha açık hâle geliyor. Avrupa'dan gelen arkeolojik kanıtların bu kadar zengin olmasının nedeni, Avrupa hükümetlerinin çoğunun zengin olması ve Avrupa'daki profesyonel kurumların, eğitimli toplulukların ve üniversite bölümlerinin, dünyanın diğer bölgelerine nazaran çok daha uzun süredir kendi tarihöncelerini araştırıyor olmasıdır. Her geçen yıl başka yerlerde erken dönem davranış karmaşıklığına dair yeni kanıtlar birikiyor; sadece Afrika'da değil, aynı zamanda Arap Yarımadası, Güneydoğu Asya ve Hindistan Yarımadası'nda da.[13] Biz bu kitabı yazarken bile Kenya kıyısındaki Panga ya Saidi denen bir mağara alanı, 60.000 yıl öncesine uzanan kabuk boncukları ve işlenmiş pigmentlere dair kanıtlar sunuyor[14] ve Borneo ve Sulawesi adaları üzerine yapılan araştırmalar, Avrasya'nın diğer ucundaki Lascaux ve Altamira'nın ünlü resimlerinden binlerce yıl daha eski olan mağara sanatının beklenmedik dünyasına pencereler açıyor.[15] Karmaşık resim sanatının daha eski örneklerinin bir gün Afrika kıtasında bir yerlerde bulunacağına şüphe yok.

Kısacası Avrupa partiye geç kaldı. MÖ 45.000 civarından başlayarak modern insanlar tarafından ilk kez kolonileştirilmesinden sonra bile kıtanın nüfusu hâlâ seyrekti ve yeni gelenler, oldukça kısa bir süre için de olsa orada daha yerleşik, kendileri de çeşitli türden karmaşık kültürel faaliyetlerle uğraşan Neandertal topluluklarıyla bir arada yaşadılar.[16] Gelişlerinden kısa bir süre sonra bu kadar ani bir kültürel filizlenme görülmesinin iklim ve demografiyle bir ilgisi olabilir. Açıkça söylemek gerekirse, buz tabakalarının hareket etmesiyle Avrupa'daki insan toplulukları, türümüzün daha önce karşılaşmış olduğundan daha çetin şartlar altında ve daha kapalı alanlarda yaşıyorlardı. Av hayvanları açısından zengin vadiler ve bozkır, kuzeyde tundra ve güneyde yoğun kıyı ormanlarıyla sınırlanmıştı. Nispeten kapalı çevreler arasında hareket eden, dağılan ve toplanan mamut, bizon ve geyik sürülerinin mevsimsel hareketlerini izleyen atalarımızı gözümüzün önüne getirmeliyiz. İnsan

varlığının kesin sayısı hâlâ şaşırtıcı derecede az olsa da[17] insan etkileşimlerinin yoğunluğu, özellikle yılın belirli zamanlarında keskin bir şekilde artmış görünüyor. Bununla da dikkate değer kültürel ifade patlamaları gelmiştir.[18]

ÇOK TECRÜBELİ ARAŞTIRMACILAR NEDEN HÂLÂ TOPLUMSAL EŞİTSİZLİĞİN BİR "KÖKENİ" OLDUĞU FİKRİNE TUTUNMANIN PEŞİNDE

Birazdan göreceğimiz gibi, arkeologların Üst Paleolitik dönem (kabaca MÖ 50.000-15.000) olarak adlandırdıkları dönemle sonuçlanan toplumlar, "soylu" mezarları ve büyük umumi binalarıyla bizim yiyecek arayan küçük ve eşitlikçi gruplardan oluşan bir dünya imajımıza tamamen meydan okuyor gibi görünüyor. Bu kopukluk o kadar derin ki bazı arkeologlar tam tersi bir yol izleyip Buzul Çağı Avrupa'sının "hiyerarşik" ve hatta "katmanlı" toplumlardan oluştuğunu tasvir etmeye başladı. Bu şekilde, tahakküm davranışının genlerimizde yüklü olduğu konusunda ısrar eden evrim psikologlarıyla ortak bir amaç oluşturuyorlar; o kadar ki toplum küçük grupların ötesine geçtiği anda, onun illaki bir şekilde diğerlerinin üzerinde hüküm sürmesi gerektiğini öne sürüyorlar.

Pleistosen çağı arkeoloğu olmayan, yani kanıtlarla yüzleşmek zorunda bırakılmayan hemen hemen herkes onları görmezden gelir ve tam da önceden olduğu gibi sanki avcı-toplayıcıların ilkel bir masumiyet durumunda yaşamış oldukları varsayılabilirmiş gibi yazmaya devam ederler. Christopher Boehm'in belirttiği gibi, insanları ya doğuştan hiyerarşik ya da doğuştan eşitlikçi olarak gören "Hobbesçu şahinler ve Rousseaucu güvercinler" arasındaki savaşın sürekli bir tekrarını oynamaya mahkûm görünüyoruz.

Boehm'in kendi çalışması bu açıdan aydınlatıcıdır. Bir evrimci antropolog ve primat araştırmaları uzmanı olarak, insanların şüphesiz maymun atalarımızdan miras kalmış olan baskın-itaatkâr davra-

nışlarda bulunmaya yönelik içgüdüsel bir eğilimi olsa da toplumları belirgin bir şekilde insan yapan şeyin o şekilde *davranmamak* için bilinçli karar verme yeteneğimiz olduğunu savunuyor. Afrika, Güney Amerika ve Güneydoğu Asya'daki mevcut eşitlikçi yiyecek arayan grupların etnografik anlatılarını dikkatle tarayan Boehm, müstakbel palavracıları ve kabadayıları yeryüzüne indirmek için topluca kullanılan ve hiçbirinin diğer primatlar arasında bir paraleli olmayan alay etme, utandırma, dışlama (ve hatta yerleşik sosyopatların yaptığı gibi bazen düpedüz suikast) gibi bir dizi taktik saptar.[19]

Örneğin goriller göğüslerini dövdükleri için birbirleriyle alay etmezken, insanlar bunu düzenli olarak yaparlar. Daha da çarpıcı olanıysa zorbalık davranışı içgüdüsel olabilse de buna zorbalıkla karşılık verme değildir: Bu iyi düşünülmüş bir stratejidir ve bunu yapan yiyecek arayan topluluklar, Boehm'in "istatistik uzmanı zekâsı" dediği şeyi sergiler. Yani her şeyi farklı yaparlarsa, mesela yetenekli avcılar sistematik olarak aşağılanmazlarsa veya fil eti –canavarı gerçekten öldüren kişinin yerine– rasgele seçilen biri tarafından gruba paylaştırılmazsa toplumlarının nasıl görünebileceğini anlarlar. Boehm bunun siyasetin özü, yani kişinin toplumunun izleyebileceği farklı yönler üzerine bilinçli olarak kafa yorma ve neden bir yol yerine başkasını izlemesi gerektiğine dair açık tartışmalar yapma yeteneği olduğu sonucuna varır. Bu anlamda, Aristoteles'in insanları "siyasi hayvanlar" olarak tanımlamakta haklı olduğu söylenebilir çünkü bu tam olarak –en azından bildiğimiz kadarıyla– diğer primatların asla yapmadığı bir şey. Bu parlak ve önemli bir argüman ama pek çok yazar gibi Boehm de tuhaf bir şekilde tüm sonuçlarını hesaba katma konusunda isteksiz görünüyor. O yüzden, bunu şimdi biz yapalım.

İnsanlığımızın özü bilinçli siyasi aktörler olmamız ve bu nedenle geniş bir yelpazedeki toplumsal düzenlemeleri kucaklamaya muktedir olduğumuz gerçeğinden oluşuyorsa, bu, insanların tarihimizin büyük bir bölümü boyunca aslında geniş bir yelpazedeki

toplumsal düzenlemeleri araştırmış olması gerektiği anlamına gelmez mi? Sonunda Boehm, bunun yerine kafa karıştırıcı bir şekilde çok yakın zamana kadar tüm insanların tam olarak aynı düzenlemeleri takip etmeyi seçtiğini varsayar; yani, "Hiyerarşik toplumlar ortaya çıkmaya başlamadan önce binlerce nesil boyunca katı bir şekilde eşitlikçiydik," der, böylece ilk insanları bir kez daha gelişigüzel bir şekilde Cennet Bahçesi'ne geri fırlatırız. Ancak tarımın başlamasıyla birlikte topluca hiyerarşiye geri döndüğümüzü öne sürer. Boehm, 12.000 yıl öncesine kadar insanların temelde eşitlikçi olduğunda ve "aile dışında hiçbir hükmedenin olmadığı eşitlerin toplumları" dediği şeyde yaşadığında ısrar ediyor.[20]

Yani Boehm'e göre, yaklaşık 200.000 yıl boyunca siyasi hayvanların tümü tek bir şekilde yaşamayı seçti. Sonrasında, tabii ki zincirlerine doğru koşmaya başladılar ve maymun benzeri tahakküm örnekleri yeniden ortaya çıktı. "Hobbesçu şahinler ve Rousseaucu güvercinler" arasındaki savaşın çözümü şuydu: Genetik doğamız Hobbesçu ama siyasi tarihimiz neredeyse tamamen Rousseau'nun tanımladığı gibi. Sonuç? On binlerce yıl boyunca hiçbir şeyin olmadığı konusunda garip bir ısrar. Bu, özellikle "Paleolitik siyaset"in varlığına dair bazı gerçek arkeolojik kanıtları dikkate aldığımızda rahatsız edici bir sonuçtur.

BUZUL ÇAĞI TOPLUMLARININ GÖRKEMLİ ANITLARININ, SOYLU MEZARLARININ VE DİĞER BEKLENMEDİK ÖZELLİKLERİNİN AVCI-TOPLAYICILARIN NEYE BENZEDİĞİ KONUSUNDAKİ VARSAYIMLARIMIZI ALTÜST EDİŞİ VE YAKLAŞIK 30.000 YIL ÖNCE "TOPLUMSAL KATMANLAŞMA" OLDUĞUNU SÖYLEMENİN NE ANLAMA GELEBİLECEĞİ

Zengin avcı-toplayıcı gömüleriyle başlayalım. Dordogne'dan Don'a kadar Batı Avrasya'nın büyük kısmı boyunca bunun örnek-

leri bulunabilir ve kaya sığınakları ile açık hava yerleşimlerindeki keşifleri içerir. En eskilerinden bazıları Kuzey Rusya'daki Sunghir ve Brno'nun güneyindeki Moravya Havzası'ndaki Dolní Věstonice gibi yerlerden geliyor ve 34.000 ila 26.000 yıl öncesine dayanıyor. Burada bulduğumuz şey mezarlıklar değil, bireylerin veya küçük grupların birbirinden kopuk, vücutları genellikle çarpıcı şekillerde yerleştirilmiş ve bazı durumlarda neredeyse ağzına kadar süslemelerle bezenmiş gömüleridir. Sunghir örneğinde bu, mamut dişi ve tilki dişlerinden zahmetlice işlenmiş binlerce boncuk anlamına geliyordu. Başlangıçta bu tür boncuklar, kürk ve hayvan derilerinden yapılmış giysileri süslemekteydi. En gösterişli kostümlerden bazıları, düzleştirilmiş mamut dişlerinden yapılmış büyük mızraklarla çevrili iki erkek çocuğun yapışık gömülerinden gelmektedir.[21]

Dolní Věstonice'de üçlü bir gömü, yaşlı bir adamın iki yanında konumlanmış özenli başlıklara sahip iki genç adam ihtiva ediyor ve bu üç adam da aşı boyasıyla kırmızıya boyanmış bir toprak yatakta yatıyor.[22] Antik çağlardan kalan benzer gömülerden biri de İtalya ve Fransa arasındaki modern sınıra yakın Liguria kıyılarında gün ışığına çıkarılan bir grup mağara gömüsüdür. Arkeologlar tarafından *Il Principe* ("Prens") olarak bilinen, özellikle şaşaalı bir gömü de dahil olmak üzere genç veya yetişkin erkeklerin tam bedenleri, çarpıcı konumlarda yerleştirilmiş ve deniz kabuğu, geyik köpekdişleri ve egzotik çakmaktaşı bıçaklarından yapılmış boncuklar da dahil olmak üzere mücevherlerle kaplanmıştır. *Il Principe* bu adı taşıyor çünkü aynı zamanda modern göze kraliyet sembolleri gibi görünen şeylerle, yani çakmaktaşı bir asa, geyik boynuzundan sopalar ve delikli kabuklarıyla geyik dişlerinden sevgiyle şekillendirilmiş süslü bir başlıkla gömülmüş. Daha batıya Dordogne yönüne doğru gidildiğinde, deniz kabuğu ve geyik dişlerinden yapılmış zengin bir mide ve leğen kemiği süs eşyaları koleksiyonu içeren, "Saint-Germain-de-la-Rivière Hanımefendisi" olarak adlandırılan genç bir kadının 16.000 yıllık gömüsüyle karşılaşıyoruz. Dişler, 190 mil uzaklıktaki İspanyol Bask ülkesinde avlanan geyiklerden alınmıştır.[23]

Bu tür bulgular, uzmanların tarihöncesindeki insan toplumlarına ilişkin bakış açısını tamamen değiştirmiştir. Sarkaç, eski eşitlikçi gruplar kavramından o kadar uzaklaştı ki bazı arkeologlar şimdi çiftçiliğin kökenlerinden binlerce yıl önce insan toplumlarının zaten statü, sınıf ve miras alınan güç çizgisinde bölünmüş olduğunu savunuyor. Göreceğimiz üzere bu hayli ihtimal dışı fakat arkeologların işaret ettiği bu kanıtlar yeterince gerçek: Örneğin mezar eşyaları yapmada harcanılan olağanüstü emek (bazı tahminlere göre yalnızca Sunghir boncukları için 10.000 çalışma saati), muhtemelen uzmanlaşmış zanaatkârları akla getiren hayli gelişmiş ve standartlaştırılmış üretim yöntemleri veya egzotik, prestijli malzemelerin çok uzak yerlerden taşınma şekli ve hepsinden daha iyi fikir vereni ise, bu tür bir servetin çocuklarla birlikte gömüldüğü, belki de bir tür miras kalan statüyü ima eden birkaç vaka.[24]

Birçok kişinin tarihöncesi avcı-toplayıcılara ilişkin görüşlerini gözden geçirmesine neden olan yakın zamandaki arkeolojik araştırmaların bir başka beklenmedik sonucu da anıtsal mimarinin ortaya çıkışıdır. Bunun Avrasya'daki en ünlü örneği, Türkiye'nin güneydoğusundaki Harran Ovası'na bakan Germuş Dağları'ndaki taş tapınaklardır. 1990'larda ovanın kuzey sınırında çalışan Alman arkeologlar, yerel olarak Göbeklitepe olarak bilinen bir yerde son derece eski kalıntıları ortaya çıkarmaya başladılar.[25] Buldukları şey, o zamandan beri evrimsel bir muamma olarak görülmektedir. Şaşkınlığın ana kaynağı, ilk olarak MÖ 9000 civarında orada dikilen ve daha sonra yüzyıllar boyunca tekrar tekrar değiştirilen yirmi megalitik yapıdan oluşan bir gruptur. Bu yapılar, çevredeki ovanın son Buzul Çağı sona ererken Ortadoğu'yu kolonileştiren yabani bitki ve hayvan türleriyle dolu bir orman ve bozkır karışımı olduğu bir zamanda kuruldu.

Göbeklitepe'deki yapılar devasadır. Bunlar, alanın kireçtaşı ana kayasından veya yakındaki taş ocaklarından oyulmuş, bazıları neredeyse beş metreden yüksek ve bir tona kadar ağırlığa sahip T

şeklinde büyük sütunlardan oluşur. Toplamda en az 200 tane olan sütunlar, yuvalara yükseltilip kaba taş duvarlarla birbirine bağlanmıştır. Her biri tehlikeli etoburlar ve zehirli sürüngenlerin yanı sıra av hayvanı türleri, su kuşları ve küçük leş yiyicilerin dünyasından görüntülerle oyulmuş benzersiz birer heykeldir. Hayvan şekilleri değişen derinliklerde kayalarda çıkıntı oluşturur: Bazıları yüzeyde çekingen bir şekilde süzülürken, diğerleri cesurca üç boyutlu olarak ortaya çıkıyor. Ayrıca bu kâbusumsu yaratıklar farklı yönler izliyor: Bazıları ufka doğru ilerlerken, öbürleri yeryüzüne doğru iniyor. Sütunun kendisi, yer yer insanımsı uzuvlar ve giysilerle bir tür ayakta duran gövdeye dönüşüyor.

Bu dikkate değer yapıların inşası gerçekten büyük ölçekte sıkı bir şekilde koordine edilmiş bir faaliyetle yapılmış olabilir, özellikle de birden fazla yapı aynı anda genel bir plana göre inşa edildiyse (bu mevcut bir tartışma konusudur).[26] Ancak daha büyük bir soru hâlâ cevapsızdır: Onları kim yaptı? Çok uzakta olmayan insan grupları o sırada ekinler yetiştirmeye başlamışken, bildiğimiz kadarıyla Göbeklitepe'yi inşa edenler başlamamıştı. Evet, yabani tahılları ve diğer bitkileri mevsiminde toplayıp işlediler ancak onları "öncül çiftçiler" olarak görmek veya geçimlerini ekinlerin evcilleştirilmesi doğrultusunda değiştirmekle ilgili olduklarını öne sürmek için zorlayıcı bir neden yok. Aslında çevrelerinde meyveler, yaş yemişler, sert kabuklu yemişler ve yenilebilir yabani hayvan topluluklarının mevcudiyeti göz önüne alındığında bunu yapmaları için özel bir sebepleri yoktu (Gerçekte Göbeklitepe'yi inşa edenlerin, bazı oldukça ürkütücü açılardan yakınlardaki çiftçilik yapmaya başlayan gruplardan farklı olduğunu düşünmek için geçerli sebepler var fakat bunu daha sonraki bir bölümde ele alacağız. Şimdilik sadece anıtlarla ilgileniyoruz).

Bazılarına göre Göbeklitepe'deki yapıların yükseltilmiş konumu ve yönü, her sütun zincirinin belirli bir göksel hareket döngüsüyle hizalandığı astronomik veya zamansal bir işlevi gösteriyor.

Bu yapıların bir zamanlar çatılı olabileceğine ve düzenlerinin zaman içinde birçok değişikliğe maruz kaldığına işaret eden arkeologların şüpheleri devam ediyor. Fakat şimdiye kadar farklı çalışma alanlarından biliminsanlarının ilgisini en çok çeken şey başkaydı: "Avcı-toplayıcı toplumların büyük bayındırlık işlerini, projeleri ve anıtsal yapıları desteklemek için kurumlar geliştirdiklerini ve bu sebeple çiftçiliği benimsemelerinden önce karmaşık bir toplumsal hiyerarşiye sahip olduklarını" destekledikleri açık kanıt.[27] Yine de mesele o kadar basit değil çünkü bu iki olgu (hiyerarşi ve zaman ölçüsü) iyice iç içe geçmiş durumda.

Göbeklitepe genellikle anormal bir vaka olarak sunulsa da aslında daha önceki dönemlerde avcı-toplayıcılar arasında Buzul Çağı'na kadar uzanan farklı türden anıtsal yapılara dair çok fazla kanıt var. Avrupa'da 25.000 ila 12.000 yıl önce, bayındırlık işleri Kraków'dan Kiev'e uzanan bir alanda halihazırda insan yerleşiminin bir parçasıydı. Buzul saçağının bu kesiti boyunca ölçekleri (en büyüklerinin çapları on bir metrenin üzerindeydi), kalıcılığı, estetik nitelikleri ve Pleistosen Çağı topoğrafyasındaki önemli konumları bakımından sıradan kamp yerleşimlerinden açıkça ayırt edilebilen etkileyici dairesel yapıların kalıntıları bulunmuştur. Her biri bu büyük hayvanların onlarcasından alınan mamut dişleri ve kemiklerinden oluşan bir platform üzerine dikildi ve sadece işlevsel olanın ötesine geçen, gözlerimize oldukça çarpıcı gelen ve o zamanki insanlara da gerçekten muhteşem görünen yapılar üretmek için dönüşümlü diziler ve desenler hâlinde düzenlendi. Uzunluğu kırk metreye varan ve sadece direk delikleri ve batık zeminler kalan büyük ahşap yapılar da mevcuttu.[127] Yani Göbeklitepe'nin de ahşap benzerleri olması muhtemel.

Anıtsallık her zaman belli bir dereceye kadar göreceli bir kavramdır; yani bir bina veya yapı, yalnızca bir izleyicinin gerçekten deneyimlediği diğer bina ve yapılarla karşılaştırıldığında "anıtsal"dır. Açıkçası Buzul Çağı, Giza Piramitleri veya Roma Kolezyumu

ölçeğinde hiçbir şey üretmedi ancak zamanın standartlarına göre, tanımladığımız türden yapılar yalnızca gelişmiş tasarım ve etkileyici bir ölçekte emek koordinasyonu içeren bayındırlık işleri olarak kabul edilebilir. Rusya'nın Yudinovo mevkisinde yapılan araştırmalar, sık sık "mamut evleri" denen yerlerin aslında hiç de meskenler olmadığını, tam anlamıyla anıtlar olduğunu öne sürüyor. Bu tür "evler", büyük bir mamut avının –ve büyük avcı grubu dayanışmasının– tamamlanışını kutlamak amacıyla karkasların etleri ve postları için işlendikten sonra kalan dayanıklı parçalarının kullanıldığı ve daha sonra peyzajda kalıcı bir işaret yaratmak için tortuyla kaplandığı, dikkatlice planlanıp inşa edilen anıtlardır.[29] Burada gerçekten şaşırtıcı miktarda etten bahsediyoruz. Her yapı için ki Yudinovo'da beş tane vardı, yaklaşık üç ay boyunca yüzlerce insanı beslemeye yetecek kadar mamut vardı.[30] Bu tür mamut anıtlarının dikildiği Yudinovo, Mezhirich ve Kostenki gibi açık hava yerleşimleri, sıklıkla sakinlerinin etkileyici mesafeler boyunca kehribar, deniz kabuğu ve hayvan postu takas ettiği merkezi yerler hâline geldi.

O hâlde Buzul Çağı'na kadar uzanan taş tapınaklar, soylu mezarları, mamut anıtları ve işlek ticaret ve zanaat üretim merkezlerinin tüm bu kanıtlarından ne anlamalıyız? Onlar, en azından bazı hesaplara göre pek fazla bir şeyin yaşanmamış olduğu sanılan ve insan toplumlarının şempanze veya bonobo gruplarına benzetilerek en iyi anlaşılabileceği Paleolitik bir dünyada ne yapıyorlardı? Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, belki de bazıları, yerine güçlü liderlerin, hatta hanedanların egemen olduğu bir toplum olması gerektiği sonucuna vararak, eşitlikçi bir Altın Çağ fikrini tamamen terk ederek yanıt verdiler ve bu nedenle, kendini büyütme ve zorlayıcı gücün her zaman insanın toplumsal evriminin arkasındaki kalıcı güçler olduğu sonucuna vardılar. Ancak bu da işe yaramıyor.

Buzul Çağı toplumlarında kurumsal eşitsizliğin kanıtı ister büyük gömüler ister anıtsal binalar olsun dağınıktır. Zengin kostümlü gömüler yüzyıllarca ve genellikle yüzlerce kilometre uzakta

ortaya çıkar. Bunu kanıtların parçalı olmasına bağlasak bile, yine de en başta kanıtların neden böyle olduğunu sormamız gerekir. Sonuçta bu Buzul Çağı "prenslerinden" herhangi biri, diyelim ki (Rönesans İtalyan prensleri şöyle dursun) Tunç Çağı prensleri gibi davransaydı, orada merkezi gücün tüm olağan tuzaklarını, yani istihkâmları, ambarları ve sarayları da bulurduk. Bunun yerine, on binlerce yıl boyunca anıtlar ve görkemli gömüler görürken "devletler"e uzaktan yakından benzeyen herhangi bir şey bir yana, rütbeli toplumların büyümesine işaret eden çok az şey görüyoruz. İnsanın toplumsal yaşamına dair erken dönem kayıtlarının neden bu garip, kesik kesik tarzda şekillendiğini anlamak için önce "ilkel" zihniyetler hakkında ısrarla devam eden bazı önyargıları ortadan kaldırmak zorundayız.

"İLKEL" HALKIN BİR ŞEKİLDE BİLİNÇLİ DÜŞÜNME YETENEĞİNDEN YOKSUN OLDUĞUNA DAİR DEVAM EDEN VARSAYIMLARI ORTADAN KALDIRIYORUZ VE ALIŞILMAMIŞLIĞIN TARİHSEL ÖNEMİNE DİKKAT ÇEKİYORUZ

Önceki bölümde Rousseau'nun mirasının gerçekten sinsi öğesinin "soylu vahşi" fikrinden çok "aptal vahşi" fikri olduğunu ileri sürdük. 19. yüzyıl Avrupalılarının çoğunun aleni ırkçılığını aşmış olabiliriz, ya da en azından öyle sanıyoruz fakat avcı-toplayıcı "çeteleri" karşılaşmaları muhtemel herhangi bir kimseden ziyade şempanze veya babunlarla karşılaştırmanın daha uygun olduğunu düşünen çok bilgili çağdaş düşünürleri bile bulmak alışılmadık bir şey değil. Tarihçi Yuval Noah Harari'nin *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens: İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi* (2014) adlı kitabından şu bölümü düşünün. Harari, tamamen mantıklı bir gözlemle başlıyor: Erken insanlık tarihi hakkındaki bilgimiz aşırı derecede sınırlı ve toplumsal düzenlemeler muhtemelen bir yerden başka bir yere bü-

yük farklılıklar gösteriyor. Doğru, iddiasını abartıyor (Buzul Çağı hakkında bile hiçbir şey bilemeyeceğimizi öne sürüyor) ancak temel nokta iyi anlaşılmış. Sonra karşımıza şöyle bir şey çıkıyor:

> Yiyecek toplayıcıların sosyopolitik dünyası, hakkında neredeyse hiçbir şey bilmediğimiz başka bir alan... Biliminsanları özel mülkiyetin varlığı, çekirdek aileler ve tekeşli ilişkiler gibi temel konularda bile anlaşamıyor. Farklı grupların farklı yapıları olması muhtemeldir. Bazıları en pis şempanze grubu kadar hiyerarşik, gergin ve saldırganken, diğerleri bir avuç bonobo kadar rahat, barışçıl ve şehvet düşkünü olabilirdi.

Şöyle ki çiftçilik ortaya çıkana kadar herkes gruplar hâlinde yaşamakla kalmıyordu, aynı zamanda bu gruplar temelde maymun benzeri bir karaktere sahipti. Bu, yazara haksızlık gibi geliyorsa, Harari'nin "en pis motorcu çetesi kadar gergin ve saldırgan" ve "bir hippi komünü kadar rahat, barışçıl ve şehvetli" yazabileceğini hatırlayın. Bir grup insanı karşılaştırmak için apaçık olan şeyin... başka bir grup insan olacağı hayal edilebilirdi. Öyleyse, Harari neden motorcular yerine şempanzeleri seçti? Aralarındaki temel farkın motorcuların istedikleri gibi yaşamayı *seçmeleri* olduğu izleniminden kaçmak zor. Böylesi seçimler siyasi bilince, yani tam da Boehm'in bize hatırlattığı gibi, maymunlarda olmayan, yaşamanın doğru yolu hakkında tartışma ve düşünme yeteneğine işaret eder. Yine de Harari, diğer pek çokları gibi ilk insanları maymunlarla karşılaştırmayı tercih ediyor.

Bu şekilde "Sapiens ikilemi" geri dönmüş oluyor. Gerçek bir şey olarak değil ama garip bir şekilde kanıtları yorumlamamızın bir yan etkisi olarak. Ya binlerce yıl boyunca modern beyinlere sahip olduğumuz ama nedense yine de maymunlar gibi yaşamaya karar verdiğimizde ya da maymun içgüdülerimizin üstesinden gelme ve kendimizi sonsuz şekillerde organize etme yeteneğine sahip olduğumuz fakat aynı derecede belirsiz bir nedenden ötürü kendimizi organize etmek için yalnızca bir yol seçtiğimizde ısrar ediyoruz.

Belki de buradaki asıl soru, "bilinçli bir siyasi aktör" olmanın ne anlama geldiğidir. Filozoflar insan bilincini öz farkındalık açısından tanımlama eğilimindeler. Diğer yandan nörologlar zamanımızın ezici çoğunluğunu etkin bir biçimde otomatik pilotta, herhangi bir bilinçli düşünce olmaksızın alışılmış davranış biçimleriyle geçirdiğimizi söylüyor. Öz farkındalık yeteneğine sahip olduğumuzda bu genellikle çok kısa sürer. Bir düşünceyi edinebileceğimiz veya bir problem üzerinde çalışabileceğimiz "bilinç penceresi", ortalama yaklaşık yedi saniye açık kalır. Bununla birlikte, nörologların –ve doğrusunu söylemek gerekirse çoğu çağdaş filozofun– neredeyse hiç fark etmediği şey, bunun en büyük istisnasının başka biriyle konuştuğumuz zaman meydana geldiğidir. Sohbet ederken bazen saatlerce düşünebilir ve sorunlar üzerinde derinlemesine kafa yorabiliriz. Elbette bu yüzden çoğu zaman kendi başımıza bir şeyi çözmeye çalışsak bile başka biriyle tartıştığımızı veya konuyu ona açıkladığımızı hayal ederiz. İnsan düşüncesi doğası gereği diyalog temellidir. Eski filozoflar tüm bunların farkında gibiydi. Çin'de, Hindistan'da ya da Yunanistan'da da olsalar kitaplarını diyalog biçiminde yazmalarının nedeni budur. İnsanlar sadece birbirleriyle tartışırken, birbirlerinin görüşlerini bastırmaya çalışırken veya ortak bir sorun üzerinde çalışırken tamamen bilinçliydiler. Bu arada gerçek bireysel özbilinç, birkaç bilge âlimin belki de uzun çalışma, alıştırma, disiplin ve meditasyon yoluyla elde edebileceği bir şey olarak tasavvur edildi.

Şimdi siyasi bilinç dediğimiz şeyin her zaman her şeyden önce geldiği varsayıldı. Bu anlamda Batı felsefi geleneği son birkaç yüzyılda oldukça alışılmadık bir yön aldı. Onun tipik yazı tarzı olan diyaloğu terk ettiği sırada izole edilmiş, mantıklı ve özbilinçli bireyi nadir bir başarı olarak hayal etmeye başladı; eğer başarıldıysa, çoğunlukla uzun yıllar boyunca bir mağarada, manastır hücresinde veya herhangi bir çöldeki bir sütunun tepesinde ancak her yerde insanoğlunun varsayılan hâlinde yaşadıktan sonra başarılmış bir şey olarak.

Daha da ilginci, 18. ve 19. yüzyıllar boyunca Avrupalı filozofların bir tür müthiş tarihsel başarı olarak görmeye başladıkları şey siyasi özbilinçti. Bu, bir olgu olarak yalnızca Aydınlanma Çağı'nın kendisiyle ve sonrasındaki Amerikan ve Fransız devrimleriyle mümkün oldu. Ondan önce insanların gelenekleri veya Tanrı'nın iradesi olduğunu varsaydıkları şeyi körü körüne takip ettiklerine inanılmaktaydı. Köylüler ya da halk isyancıları baskıcı rejimleri devirmek için ayaklandıklarında bile bunu yaptıklarını kabul edemediler; kendilerini "eski gelenekler"i geri getirdiklerine ya da bir tür ilahi ilhamla hareket ettiklerine inandırdılar. Viktorya dönemi entelektüellerine göre insanların kendi beğenilerine göre bir toplumsal düzeni özbilinçli bir şekilde hayal edip sonra onu gerçekleştirmeye çalışmaları fikri, modern çağdan önce uygulamaya konamazdı ve çoğu, bunun kendi zamanlarında iyi bir fikir olup olmayacağı konusunda bile derinden bölünmüşlerdi.

Tüm bunlar, önceki bölümde Avrupa siyasi düşüncesi üzerindeki etkisini tartıştığımız 17. yüzyıl Wendat filozof ve devlet adamı Kandiaronk için büyük bir sürpriz olurdu. Zamanının birçok Kuzey Amerika halkı gibi, Kandiaronk'un Wendat milleti de toplumlarını bilinçli anlaşmayla oluşturulmuş bir konfederasyon olarak gördü ve bu anlaşmalar, sürekli yeniden müzakereye açıktı. Ancak 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında, Avrupa ve Amerika'daki çoğu kişi, Kandiaronk gibi birinin aslında asla var olamayacağını iddia etme noktasına ulaştı. "İlkel" halkın yalnızca siyasi özbilince değil, bireysel düzeyde tam bilinçli düşünceye –ya da en azından adına layık bir bilinçli düşünceye– bile sahip olmadığını öne sürdüler. Yani, tıpkı "akılcı bir Batılı birey"in (mesela bir Britanyalı tren muhafızı veya bir Fransız sömürge memuru) her zaman tamamen özfarkında olduğunun varsayılabileceğini iddia ettikleri gibi (açıkça saçma bir varsayım), herhangi bir "ilkel" ya da "vahşi" olarak sınıflandırılan kişinin "mantık-öncesi bir zihniyetle" hareket ettiğini ya da mitolojik bir hayal dünyasında yaşadığını iddia

ettiler. En iyi ihtimalle geleneğin prangalarına bağlanmış akılsız ve kurallara körü körüne uyan kimselerdi, en kötü ihtimalle de tam bilinçli ve eleştirel düşüncenin her çeşidinden acizdiler.

Bu tür kuramlar, Avrupa toplumunun yerli eleştirisine karşı tepkinin doruk noktası olarak değerlendirilebilir. Kandiaronk gibi figürlere atfedilen argümanlar, Batılı "soylu vahşi" fantezilerinin basit yansımaları olarak silinip atılabilirdi çünkü gerçek vahşilerin tamamen farklı bir zihinsel evrende yaşadığı varsayılmıştır. Günümüzde hiçbir saygın biliminsanı böyle iddialarda bulunmaz; herkes en azından insanlığın ruhsal birliğine sözde de olsa bir bağlılık gösterir. Ancak gördüğümüz gibi pratikte çok az şey değişti. Biliminsanları, hâlâ sanki ekonomik gelişmenin daha erken aşamalarında yaşayanlar ve özellikle "eşitlikçi" olarak sınıflandırılanların ortak bir grup düşüncesinde yaşayan, kelimenin tam anlamıyla birbirleriyle aynı gibi görülebilirlermiş gibi yazıyorlar. İnsan farklılıkları herhangi bir biçimde ortaya çıkarsa (farklı "gruplar"ın birbirinden farklı olduğu gibi) büyük maymunların gruplarının farklı olabilmesi ancak aynı şekilde olabilir. Bu durumda siyasi özbilinç, ya da şimdi hayalperest siyaset olarak adlandırdığımız herhangi bir şey kesinlikle imkânsız olurdu.

Eğer belli avcı-toplayıcıların sürekli olarak hiç de öyle "gruplar" hâlinde yaşamadıkları, onun yerine muazzam açık hava anıtları inşa etmek için bir araya geldikleri, büyük miktarlarda korunmuş yiyecekleri depoladıkları ve belli kişilere soylu gibi davrandıkları ortaya çıkarsa, çağdaş akademisyenler en iyi ihtimalle onları yeni bir gelişme aşamasına yerleştirip ölçeği "basit"ten "karmaşık" avcı-toplayıcılara yükseltir, tarıma ve kentsel medeniyete bir adım daha yaklaştılar derler. Fakat yine de Turgot benzeri bir evrimci deli gömleğine sarmalanmış durumdalar çünkü bahsi geçen grupların tarihteki yerlerinin geçim tarzları tarafından belirlendiğini ve rollerinin, bizim anladığımız ancak onların anlamadığı bazı soyut gelişme kanunlarını körü körüne yasalaştırma olduğunu iddia

ederler. Onların kesinlikle ne tür dünyalar yaratmaya çalıştıklarını *düşündüklerini* sormak kimsenin aklına pek gelmez.[31]

Şüphesiz bu kuralın her zaman istisnaları olmuştur. Yıllarını yerli halklarla kendi dillerinde konuşarak ve onların birbirleriyle tartışmalarını izleyerek geçiren antropologlar, fil avlayarak ya da nilüfer tomurcuğu toplayarak geçimini sağlayanların bile traktörcülük, lokantacılık veya üniversitelerde bölüm başkanlığı yaparak geçimini sağlayanlar kadar şüpheci, yaratıcı, düşünceli ve eleştirel analiz yapmaya muktedir olduklarının gayet de farkındadırlar. 20. yüzyılın başlarında yaşamış birkaç kişi, tıpkı biliminsanı Paul Radin'in 1927 tarihli *Primitive Man as Philosopher* (Filozof Olarak İlkel Adam) adlı kitabında yazdığı gibi en azından en iyi tanıdıklarının, yani Winnebago ve diğer Kuzey Amerikalı Yerlilerin, aslında ortalama olarak daha düşünceli olduğu sonucuna varmıştı.

Radin'in kendisi de çağdaşları tarafından tuhaf biri olarak görülürdü (düzgün bir akademik iş bulmaktan her zaman kaçınırdı; Chicago'daki bir efsaneye göre orada kendisine bir ders açma izni verildiğinde, ilk dersinden önce gözü o kadar korkmuştu ki hemen yakınlardaki bir otoyola koşup bacağını bir arabaya çarptırmayı akıl etti ve ardından dönemin geri kalanını hastanede mutlu bir şekilde kitap okuyarak geçirdi). Belki de tesadüf olmamakla birlikte en aşina olduğu "ilkel" toplumlarda onu asıl etkileyen şey, onların alışılmamışa olan müsamahalarıydı. Bunun Quebec'teki Cizvitleri çok etkileyen aynı zorlamayı reddetmenin mantıksal bir uzantısı olduğu sonucuna vardı. Eğer dedi, bir Winnebago tanrıların veya ruhların gerçekte var olmadığına karar verirse ve onları hoşnut etmeyi amaçlayan ritüelleri yapmayı reddederse veya hatta yaşlıların ortak bilgeliğinin yanlış olduğunu ilan edip kendi kişisel kozmolojisini icat ederse (ki bu iki şey sıkça oluyordu) böyle bir şüpheciyle kesinlikle dalga geçilir, en yakın arkadaşları ve ailesi tanrıların onu bir şekilde cezalandırmasından endişe duyabilirdi. Bununla birlikte, onu cezalandırmak veya herhangi birinin onu normlara uymaya

zorlaması asla akıllarına gelmezdi. Mesela o kişiyi kötü bir av bahanesiyle suçlamak ve bu sebeple olağan ritüelleri yerine getirene kadar onunla yiyecek paylaşmayı reddetmek gibi şeyler olmazdı.

İnsan toplumlarının hepsinde şüphecilerin ve uyum karşıtlarının var olduğuna inanmak için her türlü neden vardır; farklılık yaratan şey başkalarının onlara nasıl tepki verdiğidir.[32] Radin, bu tür uyumsuz karakterlerin yaratabileceği türden spekülatif düşünce sistemleri gibi entelektüel sonuçlarla ilgileniyordu. Diğerleriyse siyasi sonuçlara dikkat çekiyordu. Lider olanlar genellikle azıcık tuhaf olan insanlardır. Gerçekten tuhaf olanlar ruhani figürler hâline gelebilir ancak dahası, bir kriz veya benzeri görülmemiş bir gidişat durumunda başvurulabilecek bir tür potansiyel yetenek ve sezgi bankası olarak hizmet edebilirler ve sıklıkla ederler de. Mesela Thomas Beidelman, 20. yüzyılın başlarında Güney Sudan'da hükümete benzeyen her şeyi reddetmeleriyle ünlü, sığır besleyen bir halk olan Nuerler arasında siyasetçiler ve kuralları pek takmayan köy "boğaları"nın (ki şimdi onlara "operatör tipleri" diyoruz) yanında aynı zamanda yerel anlaşmazlıklarda arabuluculuk yapan "dünya rahipleri" ve son olarak kâhinler de vardı. Siyasetçiler genellikle alışılmışın dışındaydı. Mesela yerel "boğa"nın aslında ebeveynlerinin kendisini toplumsal amaçlar için erkek ilan etmiş olduğu bir kadın olması alışılmadık bir durum değildi; rahipler her zaman bölgeye yabancıydı ama kâhin tümden daha aykırı bir figürdü. Salya akıtabilir, boş boş bakabilir, sara hastası gibi davranabilir, yerde çalıların arasında kabuklardan şekiller yapmak için saatler harcamak gibi uzun fakat anlamsız işlerle uğraşabilir, vahşi doğada uzun süre kalabilir, hatta dışkı veya kül bile yiyebilirdi. Beidelman'ın belirttiği gibi, kâhinler "anlaşılmaz dillerde konuşabilir, transa geçebilir, oruç tutabilir, başlarının üzerinde dengede durabilir, saçlarına tüy takabilir, gündüz yerine geceleri faal olabilir ve çatılara tüneyebilirler. Bazıları makatlarına iple bağlı mandallarla oturuyorlar".[33] Çoğu da fiziksel olarak zarar görmüştü. Bazıları kadın kılığına giriyor ya da alışılmadık cinsel uygulamalara maruz kalıyordu.

Diğer bir deyişle, bunlar cidden alışılmışın dışında insanlardı. Literatürden alınan izlenim, sömürge öncesi zamanlardaki herhangi bir Nuer yerleşiminin uç bireyler olarak adlandırılabilecek küçük bir gri alanla tamamlanabileceği yönündedir ki bu bireyler kendi toplumumuzda muhtemelen hayli tuhaf veya meydan okurcasına aykırıdan sinirsel açıdan farklı veya akıl hastası seviyesinde sınıflandırılırdı. Normalde kâhinlere şaşkınlıkla karışık bir saygı duyulurdu. Hastaydılar ama hastalıkları Tanrı'nın dokunuşunun doğrudan bir sonucuydu. Sonuç olarak, bir veba ve yabancı istilası gibi büyük felaketler veya benzeri görülmemiş olaylar olduğunda, herkes bahsi geçen gri alan içinden duruma uygun karizmatik bir önder arardı. Bunun da sonucu olarak, aksi takdirde hayatını köyün delisine benzer bir şey olarak geçirmiş olabilecek bir kişi, aniden olağanüstü bir öngörü ve ikna gücüne sahip olduğu görülecek, hatta farklılıklarını bir kenara bırakıp ortak bir amaç etrafında seferber olmak için Nuerland'daki gençler arasında yeni toplumsal hareketlere ilham verme veya yaşlıları koordine etme yeteneğine sahip olacak, hatta bazen Nuer toplumunun nasıl olabileceğine dair tamamen farklı görüşler bile sunabilecekti.

CLAUDE LÉVI-STRAUSS'UN NAMBIKWARA'DAN ŞEFLERİN ROLÜ VE TOPLUMSAL HAYATIN MEVSİMSEL DEĞİŞİMLERİ HAKKINDA ÖĞRENDİKLERİ

Claude Lévi-Strauss, erken dönem insanlarının zekâ açısından eşitlerimiz olduğu fikrini ciddiye alan, 20. yüzyılın ortalarında yaşamış birkaç antropologdan biridir. Bu nedenle, *Yaban Düşünce* adlı eserinde mitolojik düşüncenin bir tür mantık öncesi bulanıklığı temsil etmektense bizimki kadar karmaşık, sadece farklı ilkeler üzerine inşa edilmiş bir tür "neolitik bilim" olarak daha iyi kavrandığına dair ünlü savını ortaya atmıştır. Daha az bilinen –ancak burada uğraştığımız sorunlarla daha ilgili olanlar– siyaset üzerine yazdığı ilk yazılarından bazılarıdır.

1944'te Lévi-Strauss, Brezilya'nın kuzeybatısındaki Mato Grosso'da, yaşanmaz olmasıyla ün salmış bir savan uzantısında yaşayıp vakitlerinin yarısını çiftçilik, diğer yarısınıysa toplayıcılık yaparak geçiren küçük bir topluluk olan Nambikwaralarda siyaset hakkında bir makale yayımladı. Nambikwaralar, o zamanki çok ilkel maddi kültürleri göz önüne alındığında son derece basit bir halk olarak ünlenmişlerdi. Bundan dolayı çoğu insan onları neredeyse Paleolitik Çağ'a doğrudan açılan bir pencere olarak gördü. Lévi-Strauss'a göre bu bir hataydı. Nambikwara gibi halklar modern devletin gölgesinde yaşıyor, çiftçiler ve şehirlilerle ticaret yapıyor ve bazen kendilerini işçi olarak kiralıyorlardı. Bazıları şehirlerden veya tarlalardan kaçanların torunları bile olabilir. Yine de Lévi-Strauss hayatlarını düzenleme biçimlerinin insan durumunun daha genel özelliklerine, özellikle siyasetle ilgili olanlarına ilişkin bir sezgi kaynağı olarak görülebileceğine işaret etti.

Lévi-Strauss için Nambikwaralar hakkında özellikle öğretici olan şey, rekabete karşı olmalarına rağmen (zaten rekabet edecek çok az servetleri vardı) onlara başkanlık etmesi için reisler atamalarıydı. Ortaya çıkan düzenlemenin basitliğinin, siyasi hayatın "daha karmaşık ve ayrıntılı hükümet sistemlerinde gizli kalan bazı temel işlevlerini" açığa çıkarabileceğini düşündü. Lévi-Strauss'a göre reisin rolü toplumsal ve psikolojik olarak Avrupa toplumundaki milli bir siyasetçinin veya devlet adamının rolüne oldukça benzemekle kalmıyor, aynı zamanda benzer kişilik tiplerini de cezbediyordu: yani "yoldaşlarının çoğundan farklı olarak prestijin tadını prestijin kendisi için çıkaranlar, sorumluluğun cazibesini güçlü bir şekilde hissedenler ve kamu işlerinin yükünün kendi ödülünü getirdiği kişiler".[34]

Modern siyasetçiler, farklı seçmenler veya çıkar grupları arasında ittifaklar kurarak veya uzlaşmalar müzakere ederek bir nevi cambaz rolü oynarlar. Nambikwara toplumunda bu pek olmadı çünkü zenginlik veya statü konusunda gerçekten aralarında çok

fazla fark yoktu. Bununla birlikte reisler, yılın farklı zamanlarında elde edilen tamamen farklı iki toplumsal ve etik sistem arasında aracılık yaparak benzer bir rol oynadılar. Bunu bir açıklayalım: 1940'larda Nambikwaralar fiilen çok farklı iki toplumda yaşıyordu. Yağmur mevsimi boyunca birkaç yüz kişilik tepe köylerini işgal edip bahçecilik yaptılar ve yılın geri kalanında yiyecek aramak için küçük gruplara bölünüp dağıldılar. Reisler, kurak mevsimin "göçebe maceraları" boyunca kahramanca liderler olarak hareket ederek ya itibar kazandılar ya da kaybettiler. Yine bu mevsimde genellikle emir verirler, krizleri çözerler ve başka herhangi bir zamanda kabul edilemez derecede otoriter bir tavır olarak kabul edilecek şekilde davranırlar. Yağışlı mevsimde, yani çok daha kolay ve bereketli bir dönemde, köylerin etrafına yerleştirmek amacıyla takipçi çekmek için bu itibarlarını kullandılar. O köylerdese takipçilerine sadece nazik bir şekilde ikna ve onlara örnek olma yoluyla ev inşa etme ve bahçe bakım işlerinde rehberlik ettiler. Bunu yaparken hasta ve muhtaçlarla ilgilendiler, arabuluculuk yaptılar ve asla kimseye bir şey dayatmadılar.

Bu şefleri nasıl değerlendirmeliyiz? Lévi-Strauss, onların aile reisi olmadıkları sonucuna vardı (her ne kadar belli kısıtlı zamanlar için böyle davranmalarına izin verilse de); küçük zorbalar da değillerdi ve mistik güçlerle donatılmış olmaları da mantıksızdı. Her şeyden çok, gelişmekte olan küçük refah devletlerini işleten, kaynakları bir araya toplayan ve onları ihtiyaç sahiplerine dağıtan modern politikacılara benziyorlardı. Lévi-Strauss'u her şeyin ötesinde etkileyen şey onların siyasi olgunluğuydu. Reislerin daha sonra köy meydanında arabulucu ve diplomat rolü oynamasına imkân sağlayan şey, kuru mevsimde yiyecek arayanlardan oluşan küçük grupları yönetme ve (bir nehri geçme, bir avı yönetme gibi) kriz zamanlarında ani kararlar alma becerisiydi. Fakat bunu yaparken aslında her yıl –Turgot geleneğindeki– evrimci antropologların toplumsal gelişimin tamamen farklı aşamaları olarak düşünmekte

ısrar ettikleri şey arasında gidip geliyorlardı; yani avcılar ve yiyecek arayanlardan çiftçilere ve oradan tekrar geriye.

Nambikwaraların reisini garip bir şekilde bu kadar tanıdık bir siyasi figür yapan tam da bu nitelikti: Gerçekte iki farklı toplumsal sistem arasında gidip gelirken sergilediği sakin düşüncelilik ve bunu yaparken kişisel hırs duygusunu kamu yararı ile dengelemek. Bu reisler her anlamda bilinçli siyasi aktörlerdi. Şeflerin herhangi bir zamanda hangi sistem elde edilirse edilsin bu kadar mesafeli bir bakış açısına sahip olmalarını sağlayan şey, esneklikleri ve uyum yetenekleriydi.

Lévi-Strauss dünyanın en ünlü antropoloğu ve belki de Fransa'nın en ünlü entelektüeli olmuş olsa da Nambikwara liderliği üzerine ilk denemesi neredeyse anında unutuldu. Onu bugüne kadar Amazon araştırmacıları dışında çok az kişi duymuştur. Bunun bir nedeni, savaş sonrası yıllarda Lévi-Strauss'un alanındaki diğer herkesin tam tersi yönde ilerlemiş olmasıdır. Avcıların, bahçıvanların ve modern endüstriyel demokrasilerin hayatları arasındaki benzerlikleri vurguladığı yerde, neredeyse diğer herkes (özellikle yiyecek toplayıcı toplumlarla ilgilenen herkes) Turgot'nun güncellenmiş bir dille ve somut bir bilimsel veri akışıyla desteklenen yeni çeşitlerini kucaklıyordu. "Vahşilik", "barbarlık" ve "medeniyet" arasındaki kulağa biraz fazla küçümseyici gelmeye başlayan eski moda ayrımları bir kenara atarak, "çeteler"den "kabileler"e ve "reislikler"den "devletler"e uzanan yeni bir seri üzerinde karar kıldılar. Bu eğilimin doruk noktası, 1966'da Chicago Üniversitesi'nde düzenlenen ve bir dönüm noktası niteliğinde olan *Avcı Adam* sempozyumuydu. Bu, avcı-toplayıcı çalışmalarını titizlikle toplanmış verilere dayanan ve Afrika savan ve yağmur ormanı gruplarını, yani Kalahari San, Doğu Hadza ve Mbuti Pigmeleri'ni konu alan, kalori sayımları, zaman ayırma çalışmaları ve daha önceki araştırmacılara açık olmayan her türlü verileri de içeren çalışmalardan başlayarak, katılımcıların "davranışsal ekoloji" olarak adlandırmayı önerdiği yeni bir disiplin açısından ele aldı.

Yeni çalışmalar, aynı Afrika toplumlarına ani bir popüler ilgi artışıyla aynı zamana denk geldi: Örneğin Colin Turnbull'un *The Forest People* (Orman İnsanları) gibi en çoksatan kitapların yanı sıra antropolojiye giriş derslerinin ve dünya çapında eğitimsel televizyonun demirbaşları hâline gelen Marshalls'ın (Amerikalı bir antropolog ve film yapımcıları ailesi) Kalahari Çalı Adamları hakkında ünlü kısa filmleri. Çok geçmeden yiyecek toplayıcılarının toplumsal gelişimin ayrı bir aşamasını temsil ettikleri, "küçük gruplar hâlinde yaşadıkları", "çok hareket ettikleri", yaş ve cinsiyet dışındaki tüm toplumsal ayrımları reddettikleri ve uzlaşma yahut şiddet yerine "bölünme" yoluyla çatışmalarına son verdikleri neredeyse herkes tarafından basitçe varsayıldı.[35] Bu, Afrika toplumlarının –en azından bazı durumlarda– kimsenin istemediği yerlerde yaşayan mülteci toplulukları olduğu ya da etnografik kayıtlarda belgelenen (bu zamandan önce Avrupa yerleşimci sömürgeciliği tarafından büyük ölçüde ortadan kaldırılmış ve bundan ötürü artık nicel analiz için mevcut olmayan) avcı-toplayıcı toplumlarının çoğunun hiç de böyle bir şey olmadığı zaman zaman kabul edildi fakat nadiren bilhassa konuyla alakalı muamelesi gördü. Küçük eşitlikçi grupların imajı, Rousseau'nun mirasından kopanların avcı-toplayıcıların nasıl olması *gerektiği* ile ilgili hislerine mükemmel bir şekilde karşılık geliyordu. Artık bunu destekleyecek somut ve ölçülebilir bilimsel veriler (ve ayrıca filmler!) var gibi görünüyordu.

Bu yeni gerçeklikte Lévi-Strauss'un Nambikwara'sı tamamen konu dışıydı. Ne de olsa yılda sadece yedi veya sekiz ay yiyecek arama grupları hâlinde dolaştıklarından, evrimsel terimlere göre gerçekten yiyecek toplayıcısı bile değillerdi. Bu yüzden daha büyük köy yerleşimlerinin eşitlikçi olup, yiyecek arama gruplarının ise bu yepyeni resmi lekelemesin diye görmezden gelinemeyecek olması apaçık bir ikilemdir. Nambikwara reislerinde oldukça bariz görülen türden bir siyasi özbilincin, Nuer kâhinlerinden beklenen vahşi doğaçlamalar bir yana dursun, insanın toplumsal evriminin gözden geçirilmiş yapısında yeri yoktu.

TARİHÖNCESİNE GERİ DÖNÜP BUZUL ÇAĞI VE ÖTESİNDEKİ TOPLUMSAL HAYATIN MEVSİMSEL DEĞİŞİMLERİNE VE "AŞIRI BİREYLER"E DAİR KANITLARI DEĞERLENDİRİYORUZ

20. yüzyıl Nambikwara, Winnebago veya Nuer halkları geçmişe doğrudan bir pencere açmamızı sağlayamaz. Yapabilecekleri şey, başka türlü aramayı düşünmeyeceğimiz araştırma açıları önermektir. Toplumsal sistemlerini göz önünde bulundurduktan sonra, erken insan toplumlarında toplumsal yapının mevsimsel değişimlerine dair kanıt olup olmadığını ya da hayli anormal bireylerin Paleolitik dönemde yalnızca saygıyla muamele görmekle kalmayıp aynı zamanda önemli siyasi roller oynayıp oynamadığını sormak kaçınılmaz görünüyor. Görünüşe göre her iki durumda da cevap "evet". Kanıtlar da aslında oldukça fazla.

Sıkça "eşitsizliğin", hatta bir tür kalıtsal soyluluğun ortaya çıkışının bir kanıtı olarak yorumlanan o zengin Üst Paleolitik Çağ gömülerine geri dönelim. Tuhaf bir nedenden ötürü bu tür iddialarda bulunanlar, bu iskeletlerin son derece dikkate değer bir kısmının (aslında çoğunun) onları açıkça ve büyük ölçüde toplumsal çevrelerinden ayırabilen çarpıcı fiziksel anormalliklere sahip olduğunu asla fark etmemiş gibi görünüyor ya da etseler bile bu gerçeğe çok fazla önem veriyorlar.[36] Örneğin hem Sunghir hem de Dolní Věstonice'deki ergen erkek çocuklarında doğuştan belirgin şekil bozuklukları vardı. Calabria'daki Romito Mağarası'ndaki cesetler alışılmadık derecede kısaydı ve en az bir cücelik vakası vardı. Grimaldi Mağarası'ndakilerse bizim standartlarımıza göre bile son derece uzundu ve çağdaşlarına gerçekten dev gibi görünmüş olmalılardı.

Tüm bunların tesadüf olma ihtimali çok düşük görünüyor. Aslında iskelet kalıntılarından anatomik olarak normal görünen o ce-

setlerin bile başka bir şekilde eşit derecede çarpıcı olup olmadığını insan merak ediyor. Sonuçta, örneğin zamanını baş aşağı sallanmak ve salyangoz kabuklarını düzenleyip durmak arasında paylaştırmaya adamış bir albino ya da sara hastası bir kâhin, arkeolojik kayıtlardan bu şekilde tanımlanamaz. Zengin gömü eşyalarıyla gömülen Paleolitik bireylerin günlük yaşamları hakkında, herkes kadar iyi beslenmiş ve bakılmış olmaları dışında pek bir şey bilemeyiz. Fakat en azından yaşıtlarından mümkün olduğunca farklı, seçkin bireyler olarak görüldüklerini söyleyebiliriz.

Bütün bunlar bize son Buzul Çağı'ndaki toplumsal eşitsizlik hakkında gerçekten ne söylüyor? Her şeyden önce, kalıtsal seçkinlerin ortaya çıkışıyla ilgili erken konuşmaları rafa kaldırmamız gerekebileceğini ileri sürüyor. Paleolitik Avrupa'nın büyük ölçüde kamburlardan, devlerden ve cücelerden oluşagelmiş katmanlı bir seçkinler grubu üretmesi son derece imkânsız görünüyor. İkinci olarak, bu tür kişilere öldükten sonra yapılan muamelenin hayatta gördükleri muameleyle ne derece ilgili olduğunu bilmiyoruz. Burada önemli olan bir başka nokta da bazı insanların zengin gömü eşyalarıyla, diğerlerininse bunlar olmadan gömüldüğü bir durumla karşı karşıya olmadığımızdır. Asıl konu, bazı insanların zengin gömü eşyalarıyla gömülmesi ve diğerlerinin çoğunun hiç gömülmemiş olmasıdır.[37] Üst Paleolitik'te cesetleri bozmadan ve giyinik olarak gömme uygulamasının kendisi istisnai görünüyor. Cesetlerin çoğu tamamen farklı şekillerde muamele görüyordu: Etleri sıyrılıyor, parçalanıyor, ayıklanıp düzenleniyor ve hatta mücevher ve eşya hâline getiriliyordu (Genelde Paleolitik insanlar, insan vücudunun parçaları konusunda açıkçası bizden çok daha rahattı).

Eksiksiz ve eklemli biçimdeki cesetler –ve daha da fazla olarak giyinik cesetler– açıkça alışılmadık şeylerdi. Bunların doğaları gereği tuhaf olduğu varsayılabilir. Bazı önemli tesadüfi kanıtlar da bu fikri desteklemektedir. Bu tür birçok durumda Üst Paleolitik Çağ ölülerinin bedenlerini mamut kürek kemiği, tahta kalaslar, taşlar

veya sıkı bağlar gibi ağır nesnelerle kaplayarak kontrol altına almak için çaba gösterildi. Belki de onları giysilerle, silahlarla ve süslerle doldurmak bu kaygıların bir uzantısıydı. Bu şekilde hem ölümleri kutlanıyor hem de potansiyel olarak tehlikeli bir şey kontrol altına alınıyordu ki bu da mantıklı. Etnografik kayıtlar hem yüce hem de tehlikeli, ya da hayatta başka ölümde başka muamele gören –insan veya başka tür– anormal varlıkların örnekleriyle dolu.

Buradakilerin çoğu spekülasyon. Kanıtlar üzerine yapılabilecek çok sayıda farklı yorum var fakat bu gömülerin bir tür kalıtsal aristokrasinin ortaya çıkışına işaret ettiği fikri hepsinden daha az olası görünüyor. Gömülenler olağanüstü, "aşırı" kişilerdi. Onlara nasıl muamele edildiği (burada sadece zenginliklerin gösterişle sergilenmesinden değil, aynı zamanda cesetlerin süslenmesinden, sergilenmesinden ve her şeyden önce gömülmüş olmalarından bahsediyoruz) onları ölümde eşit derecede olağanüstü olarak ayrı bir yere koydu. Neredeyse her açıdan anormal olan bu tür gömüler, yaşayanlar arasındaki toplumsal yapının göstergeleri olarak yorumlanamaz. Diğer yandan müzik, heykel, resim ve karmaşık mimariye dair tüm çağdaş kanıtlarla açıkça bir ilgileri var. Peki, bu gömülerden nasıl bir çıkarım yapılabilir?

Mevsimselliğin konuya dahil olduğu yer burası. Olağanüstü gömüleri ve anıtsal mimarisiyle neredeyse tüm Buzul Çağı bölgeleri, biraz Lévi-Strauss'un Nambikwara'sı gibi yaşayan, yılın bir zamanında yiyecek toplamak için gruplara dağılan, diğer zamanlardaysa kalabalık yerleşim yerlerinde bir araya gelen toplumlar tarafından yaratıldı. Doğru, tahıl yetiştirmek için toplanmadılar. Geniş Üst Paleolitik bölgeleri, daha ziyade göçler ve mevsimlik av sürülerinin (yünlü mamut, bozkır bizonu veya rengeyiği) avlanmasının yanı sıra döngüsel balık avı ve yemiş toplama ile ilişkilidir. Bu, Doğu Avrupa'da Dolní Věstonice gibi yerlerde bulunan, insanların çok sayıda vahşi kaynaktan ziyafet çekmek için faydalandığı, karmaşık ritüeller ve iddialı sanatsal projeler yaptığı ve mineraller, deniz

kabukları ve kürk ticareti yaptığı yerlerde bulunan bu faaliyet merkezlerinin varlığının açıklaması gibi görünüyor. Bunun Batı Avrupa'daki muadilleri, derin insan faaliyeti kayıtlarıyla benzer şekilde yıllık bir mevsimlik toplanma ve dağılma döngüsünün bir parçasını oluşturan Fransız Périgord ve Cantabria kıyılarındaki büyük kaya sığınakları olabilir.[38]

Arkeoloji, Göbeklitepe'deki anıtların arkasında da mevsimsel değişim biçimlerinin yattığını gösteriyor. Taş tapınakların etrafındaki faaliyetler, büyük ceylan sürülerinin Harran Ovası'na indiği yaz ortası ile sonbahar arasındaki yıllık aşırı bolluk dönemlerine karşılık geliyor. Böyle zamanlarda insanlar, büyük miktarlarda yemiş ve yabani tahıl otlarını işlemek için bölgede toplanırlar ve bunları muhtemelen inşaat işleri için enerji sağlayan şenlik yiyecekleri hâline getirirlerdi.[39] Bu büyük yapıların her birinin muazzam bir ziyafetle son bulan ve ardından duvarları hızla yemek artıkları ve diğer çöplerle doldurulduğu nispeten kısa bir ömre sahip olduğunu öne süren bazı kanıtlar var: Hiyerarşiler göğe yükseltilip hızla yeniden yıkılıyordu. Devam eden araştırmalar bu tabloyu muhtemelen daha da karmaşıklaştıracak ancak şenlik işçiliği için mevsimlik toplanmayı öne süren genel fikir kabul görmüş gibi duruyor.

Gelgitler hâlindeki bu tür yaşam biçimleri tarımın icadından çok sonra da devam etti. Sadece bir örnek vermek gerekirse, İngiltere'nin Salisbury Ovası'ndaki meşhur Neolitik anıtları anlamanın anahtarı olabilirler ve bunun tek nedeni dikili taşların düzenlemelerinin (diğer şeylerin yanı sıra) dev takvimler gibi işlev görmesi değildir. Yaz ortasında gün doğumunu ve kış ortasında gün batımını çerçeveleyen Stonehenge bunların en ünlüsüdür. Yüzyıllar boyunca hem ahşaptan hem de taştan inşa edilen Stonehenge'in, insanların yılın önemli zamanlarında Britanya Adaları'nın ücra köşelerinden yola çıkıp bir araya geldiği uzun bir tören yapıları dizisinin sonuncusu olduğu ortaya çıkmıştır. Dikkatle yapılan kazılar, günümüzde mantıklı olarak Neolitik aristokrasisinin atalarına ithaf edilen

anıtlar olarak yorumlanan bu yapıların birçoğunun inşa edildikten sadece birkaç nesil sonra söküldüğünü gösteriyor.[40]

Daha da çarpıcı olan şey, Stonehenge'i inşa edenlerin alışıldık anlamda çiftçi olmamalarıydı. Bir zamanlar öyleydiler fakat büyük anıtları dikme ve sökme uygulaması, Kıta Avrupası'ndan Neolitik tarım ekonomisini benimseyen Britanya halklarının bunun en az bir önemli yönüne sırt çevirdiği bir döneme denk geliyor: Tahıl ekimini bırakmak ve MÖ 3300 civarından itibaren temel bitki besin kaynağı olarak fındık toplamaya geri dönmek. Diğer yandan evcil domuzlarını ve sığır sürülerini ellerinde tuttular ve kışın kendi Woodhenge'i olan ancak yazın büyük ölçüde boş ve terk edilmiş, ortalama binlerce kişinin yaşadığı müreffeh bir kasaba olan yakındaki Durrington Walls'ta yılın belli zamanlarında onlarla ziyafet çektiler. Görünüşe göre Stonehenge'i inşa edenler ne yiyecek toplayıcıları ne de çobanlardı ancak ikisinin arasında bir şeylerdi.[41]

Tüm bunlar çok önemli çünkü tarımdan vazgeçmenin bilinçli bir karardan başka bir şey olabileceğini hayal etmek zor. Bir topluluğun diğerini yerinden ettiğine veya çiftçilerin onları ürünlerini terk etmeye zorlayan güçlü yiyecek toplayıcıları tarafından bir şekilde alt edildiğine dair bir kanıt yok. İngiltere'nin Neolitik sakinleri, tahıl çiftçiliği konusunda önlem almış ve topluca başka bir şekilde yaşamayı tercih ettiklerine karar vermiş görünüyor. Böyle bir karar nasıl verilmiş olabilirdi? Bunu asla bilemeyeceğiz ancak Stonehenge'in kendisi bununla ilgili bir ipucu veriyor çünkü o son derece büyük taşlardan inşa edildi. Bunlardan bazıları ("göztaşları") Galler kadar uzaklardan taşınırken, Durrington Walls'ta tüketilen sığır ve domuzların çoğu diğer uzak yerlerden zahmetli bir şekilde oraya götürüldü.[42]

Başka bir deyişle, ne kadar dikkate değer görünse de MÖ üçüncü binyılda bile Britanya Adaları'nın büyük bölümlerinde bir tür işbirliği açıkça mümkündü. Bazı arkeologların şimdi iddia ettiği gibi eğer Stonehenge yönetici bir klanın yüce kurucuları için bir türbeyse, onların soyundan gelen üyelerin bu tür olaylara dahil ol-

maları nedeniyle önemli, hatta kozmik roller üstlenmiş olmaları muhtemel görünüyor. Diğer yandan mevsimsel toplanma ve dağılma şekilleri başka bir soruyu doğuruyor: Stonehenge'de krallar ve kraliçeler olsaydı, bunlar tam olarak ne tür insanlar olabilirlerdi? Ne de olsa bunlar, sarayları ve krallıkları yılın yalnızca birkaç ayı var olan ve aksi takdirde yemiş toplayıcıları ve sürü çobanlarından oluşan küçük topluluklara dağılmış krallar olurlardı. Eğer iş dağıtmak, yiyecek kaynakları ve yıl boyu yem yığınları biriktirmek için imkânlara sahip olsalardı, ne tür bir kraliyet mensubu bilinçli olarak bunu yapmamayı seçerdi?

MEVSİMSELLİĞİN İNSANIN TOPLUMSAL VE SİYASİ HAYATINDAKİ ROLÜNÜ YENİDEN KEŞFETTİĞİMİZ "BUFALO TAKİBİ" ÜZERİNE

Lévi-Strauss'a göre toplumsal yapının mevsimsel değişimleri ile belirli bir tür siyasi özgürlük arasında açık bir bağlantı olduğunu hatırlayın. Bir yapının yağmurlu mevsimde, diğerininse kuru mevsimde uygulanması, Nambikwara reislerinin kendi toplumsal düzenlemelerini tek seferde görmelerine izin verdi. Onları doğal düzende basitçe kendilerine "verilmiş" olarak değil, insan müdahalesine en azından kısmen açık bir şey olarak görmelerini sağladı. İngiliz Neolitik Çağı'nın durumu –birbirini izleyen dağılma ve anıtsal inşa aşamalarıyla– bu tür bir müdahalenin bazen ne kadar ileri gidebileceğine işaret ediyor.

Lévi-Strauss, kitabını İkinci Dünya Savaşı'nın ortalarında yazarken muhtemelen olağanüstü bir şey söylediğini düşünmüyordu. 20. yüzyılın ilk yarısındaki antropologlar için büyük ölçüde avcılık, hayvancılık veya yiyecek toplayıcılığı yapan toplumların (Lévi-Strauss'un büyük selefi Marcel Mauss'un ifade ettiği gibi) genellikle böyle bir "çifte morfoloji" içinde düzenlendiği yaygın olarak biliniyordu.[43] Lévi-Strauss sadece bazı siyasi çıkarımların altını çiziyordu ki bu çıkarımlar önemlidir. Paleolitik Çağ'da benzer

mevsimsel şekillerin varlığı, en başından beri, ya da en azından bu tür şeylerin izini sürebilmeye başladığımızdan itibaren insanların bilinçli olarak farklı toplumsal olasılıkları deneyimlediğini öne sürmektedir. Burada bu mevsimsel farklılıkların ne kadar çarpıcı olabileceğine dair bir fikir edinmek için Lévi-Strauss'un yakından aşina olmuş olabileceği bu unutulmuş antropolojik literatüre geri dönüp bakmak yararlı olabilir.

Buradaki anahtar metin, Marcel Mauss ve Henri Beuchat'nın (1903) "Eskimoların Mevsimsel Değişimleri"dir. Yazarlar, kutup çevresinde yaşayan İnuitlerin "ve keza diğer birçok toplumun... biri yazın diğeri de kışın olmak üzere iki toplumsal yapıya sahip olduklarını ve buna paralel olarak iki hukuk ve din sistemleri olduğunu" gözlemleyerek başlıyorlar. İnuitler, yazın hepsi tek bir yaşlı erkeğin önderliğinde tatlı su balıkları ve rengeyiği peşinde koşmak için kabaca yirmi veya otuz kişilik gruplara dağılırdı. Bu dönemde mülkiyet sahiplenilerek işaretlenir ve önderler, kurak mevsimde Nambikwara reislerinden çok daha fazla olmak üzere güçlerini akrabaları üzerinde baskıcı ve hatta bazen zalimce gösterirlerdi. Fakat uzun kış aylarında foklar ve morslar Kuzey Kutbu kıyılarına akın ettiğinde durum çarpıcı bir şekilde tersine dönüyordu. Daha sonra Eskimolar ahşap, balina kaburgası ve taştan büyük toplantı evleri inşa etmek için bir araya geliyorlar ve bu evlerde eşitlik, fedakârlık ve topluca yaşam erdemleri hüküm sürüyordu. Fokların tanrıçası Sedna'nın himayesi altında varlıklar paylaşılır ve karı kocalar eş değiştirirlerdi.[44]

Mauss, Eskimoların üzerinde çalışmak için ideal bir vaka olduğunu düşündü çünkü onlar Kuzey Kutbu'nda dayanılması mümkün olan en aşırı çevresel kısıtlamalardan bazılarıyla karşı karşıya kalıyorlardı. Yine de Mauss'un hesabına göre kutup koşullarında bile fiziksel sebepler (av hayvanları, inşaat malzemeleri vs.) tablonun en iyi ihtimalle %40'ını açıklıyordu (Yazar, İnuitlerin neredeyse aynı fiziksel koşullarla yüzleşen yakın komşuları da dahil olmak üzere diğer kutup çevresi halklarının kendilerini oldukça farklı

organize ettiklerini belirtti). Büyük ölçüde onların da İnuitler gibi yaşadıkları çünkü insanların böyle yaşaması gerektiğini hissettikleri sonucuna vardı.

Marcel Mauss'un Eskimolar hakkında o zamana kadar yazılmış her şey için Fransız kütüphanelerini taradığı sıralarda, Alman etnolog Franz Boas da Kanada'nın Kuzeybatı Kıyısı'nın yerli avcı-toplayıcıları olan Kwakiutl hakkında araştırma yapıyordu. Boas burada olağanüstü bir şekilde toplumun en hiyerarşik biçimini aldığı zamanın yaz değil kış olduğunu keşfetti. Kalıtsal soyluların sıradan halk ve köle olarak sınıflandırılan yurttaşlar üzerinde tahakküm kurması ve *potlatch* olarak bilinen büyük ziyafetlere ev sahipliği yapmasıyla, kalaslardan yapılmış saraylar Britanya Kolombiya'sı kıyı şeridinde hayat buluyordu. Ancak bu soylu sarayları, balıkçılık sezonunun yaz çalışmaları için dağılıyor ve rütbenin hâlâ önemli olduğu ancak tamamen farklı ve çok daha az resmi yapılara sahip daha küçük gruplarına geri dönüyorlardı. Bu durumda insanlar, aslında yaz ve kış aylarında farklı isimler kullanıyorlar, yani yılın zamanına bağlı olarak kelimenin tam anlamıyla başka biri oluyorlardı.[45]

ABD'ye göç eden Boas, New York'taki Columbia Üniversitesi'nde profesör oldu ve orada kendisinden elli yıl sonra Amerikan antropolojisinde adından söz ettirecek herkesi eğitti. Öğrencilerinden biri olan Viyana doğumlu etnograf Robert Lowie (ki kendisi aynı zamanda *Primitive Man as Philosopher*'ın yazarı Paul Radin'in yakın arkadaşıydı) şimdiki Montana ve Wyoming'de bulunan Mandan-Hidatsa ve Crow halkı arasında saha çalışması yaptı ve kariyerinin çoğunu Great Plains'teki* 19. yüzyıl kabile konfederasyonları arasındaki mevsimsel değişikliklerin siyasi sonuçları üzerine düşünerek geçirdi.

Ova milletleri, kaçan İspanyol atlarını yeniden evcilleştirdikten ve çoğunlukla göçebe bir hayat tarzını benimsedikten sonra tahıl tarımını büyük ölçüde terk etmiş eski çiftçilerdi. Yaz sonu ve son-

* Amerika'daki Rocky Dağları'nın doğusu boyunca uzanan geniş bir bozkır alandır. (y.h.n.)

bahar başında Cheyenne ve Lakota'nın küçük ve oldukça hareketli grupları, bufalo avı için lojistik hazırlıklar yapmak üzere büyük yerleşim yerlerinde toplanırlardı. Yılın bu en hassas zamanında yargılamayı tehlikeye atan herhangi bir suçluyu hapse atma, kırbaçlama veya ona para cezası verme hakkı da dahil olmak üzere tüm zorlayıcı yetkileri kullanan bir polis gücü atarlardı. Yine de Lowie'nin gözlemlediği gibi bu "doğrudan otoriterlik", katı bir şekilde sadece mevsimsel ve geçici olarak işlerdi. Av mevsimi ve onun ardından gelen toplu Güneş Dansı ritüelleri tamamlandıktan sonra bu tür bir otoriterlik yerini "anarşik" örgütlenme biçimlerine bırakır, toplum bir kez daha küçük, hareketli gruplara bölünürdü. Lowie'nin aşağıdaki gözlemleri şaşırtıcı:

> Avda azami başarıyı sağlamak için ya bir askeri grupla aynı zamanda çalışan ya geçici olarak atanan ya da klan ilişkisi nedeniyle hizmet veren bir polis gücü emirler verip itaatsizleri kontrol altında tutuyordu. Kabilelerin çoğunda sadece gizlice temin edilen av hayvanlarına el koymakla kalmıyor, suçluyu kırbaçlıyor, malını yok ediyor ve direnirse onu öldürüyorlardı. Bir cinayet davasında yalnızca ahlaki ikna yöntemini kullanan aynı örgüt, bir bufalo takibi sırasında amansız bir devlet kurumuna dönüşüyordu. Bununla birlikte, zorlayıcı önlemler önemli ölçüde avın ötesine de geçiyordu. Askerler aynı zamanda reis tarafından uygunsuz görülen savaş partileri başlatma niyetindeki cesur kişileri de zorla zaptediyor, kitlesel göçleri yönlendiriyor, büyük bir festivalde kalabalıkları denetliyor, yasa ve düzeni sağlayabiliyordu.[46]

Lowie şöyle devam etti: "Yılın büyük bir bölümünde kabile böyle değildi. Ortaklaşa geçimlerini sağlamaya çalışan aileler veya küçük yakın akraba birlikleri, özel bir disiplin teşkilatı gerektirmiyordu. Askerler bu nedenle sayısal olarak güçlü kümelenmelerin bir parçasıydı ve bu nedenle sürekli değil aralıklı olarak işlev görüyorlardı." Yazar

bunun askerlerin egemenliğinin geçici doğası sebebiyle gerçekliğinden bir şey eksiltmediğini vurguladı. Bu sebeple Lowie, Plains Kızılderililerinin aslında hiçbir zaman bir devlet oluşturmamış olsalar bile devlet gücü hakkında bir şeyler bildiklerinde ısrar etti.

1950'lerin ve 1960'ların yeni-evrimcilerinin bu saha çalışması gözleminin mirasıyla ne yapacaklarını neden tam olarak bilememiş olabileceklerini anlamak kolay. Onlar, siyasi örgütlenmenin farklı aşamalarının varlığını tartışıyorlardı (sırasıyla: çeteler, kabileler, beylikler ve devletler) ve siyasi gelişme aşamalarının –en azından çok kabaca– benzer ekonomik gelişme aşamalarıyla eşleştiğini savunuyorlardı, yani avcı-toplayıcılar, bahçıvanlar, çiftçiler, endüstriyel medeniyet. Nambikwara gibi insanların yıl boyunca ekonomik kategoriler arasında gidip gelmesi yeterince kafa karıştırıcıydı. Cheyenne, Crow, Assiniboine veya Lakota, siyasi yelpazenin bir ucundan diğerine düzenli olarak atlıyor gibi görünüyordu. Bir tür çete-devlet karışımıydılar. Başka bir deyişle, her şeyi çarpıttılar.

Yine de bu noktada katiyen samimi ve bunu gözlemleyen tek antropolog kesinlikle Lowie değildi.[47] Bizim bakış açımız için en ilginç olanı, onun da Plains Kızılderililerinin otoriter gücün ihtimallerinin ve tehlikelerinin oldukça farkında olan bilinçli siyasi aktörler olduklarını vurgulamasıydı. Ritüel mevsimi sona erdiği anda zorlayıcı otorite kullanımının tüm araçlarını ortadan kaldırmakla kalmadılar, aynı zamanda onu dönüşümlü olarak hangi klanın veya savaşçı grupların kullanması gerektiğine de dikkat ettiler. Egemenliği bir yıl elinde bulunduran herhangi biri, sonraki yıl diğerlerinin otoritesine tabi olmaktaydı.[48]

Akademik çalışmalar her zaman ilerlemez. Bazen geriye doğru da kayar. Yüz yıl önce çoğu toplumsal bilimci, esas olarak vahşi kaynaklara dayanarak yaşayanların normalde küçük "gruplar" ile sınırlı olmadığını anlamıştı. Gördüğümüz gibi, sadece öyle oldukları varsayımı 1960'larda zemin kazanmıştır. Bu bağlamda, motorcu çetelerine ve hippi komünlerine daha önce başvurmamız tamamen tuhaf değildi. Bunlar, o zamanlar popüler hayal gücünde

dolaşıp duran ve insan doğası hakkındaki tartışmalarda başvurulan figürlerdi. Savaş sonrası dönemin en meşhur etnografik filmlerinin ya Kalahari Bushmen ve Mbuti Pygmies'e (kabaca hippi komünlerine benzediği düşünülebilecek "çete" toplumları) ya da Yanomami veya "azgın insanlar"a (Napoléon Chagnon'un gerçeklik versiyonunda –ama Helena Valero'nunkinde böyle olmadığını hatırlayalım– Cehennem Melekleri'ne oldukça rahatsız edici bir benzerlik taşıyan Amazon bahçıvanları) odaklanmış olması kesinlikle tesadüf değildir.

Bu yeni, evrimci anlatıda "devletler" her şeyden önce "zorlayıcı gücün yasal kullanımı" üzerindeki tekelleriyle tanımlandığı için 19. yüzyıl Cheyenne veya Lakota'sının kabaca her kasım "çete" seviyesinden "devlet" seviyesine doğru evrilip ardından ilkbaharda özüne döndüğü düşünülebilirdi. Açıkçası böyle bir düşünce aptalca olurdu çünkü kimse cidden böyle bir şey önermez. Yine de bunu belirtmekte fayda var zira bu başlangıçtaki varsayımın çok daha derindeki saçmalığını açığa çıkarıyor, yani toplumların illaki bir dizi evrimsel aşamadan geçerek ilerlemesi gerektiğini. Başlangıç noktanız alışkanlıkları gereği aralarında akıcı bir şekilde hareket eden gruplarsa, çeteden kabileye, beyliğe ve devlete giden bir evrimden söz edemezsiniz.

İki mevsim bazlı bu varsayım, avcı-toplayıcıları "basit" ya da "karmaşık" tipler olarak sınıflandırmaya yönelik yakın zamandaki çabaları da kaosa sürükler çünkü "karmaşıklığın" tanısal özellikleri olarak tanımlanan şeyler –yani bölgesellik, toplumsal sınıflar, maddi zenginlik veya rekabetçi görüntü– yılın belirli mevsimlerinde ortaya çıkar fakat diğer mevsimlerde yine aynı grup tarafından bir kenara itilir. Kabul edelim ki günümüzde çoğu profesyonel antropolog, bu kategorilerin insanın hevesini kıracak kadar yetersiz olduğunu kabul etmeye başladı ancak bu kabulün ana etkisi, onların konuyu değiştirmelerine veya belki de artık insanlık tarihini gerçekten geniş kapsamlı olarak hiç de düşünmememiz gerektiğini öne sürmelerine neden oldu. Henüz kimse buna bir alternatif önermedi.

Bu arada gördüğümüz gibi, son Buzul Çağı'nın hayli mevsimsel ortamlarında uzak atalarımızın İnuit, Nambikwara veya Crowlar gibi davrandıklarını öne süren arkeolojik kanıtlar birikiyor. Bahsi geçen atalarımız alternatif toplumsal düzenlemeler arasında gidip geldiler, anıtlar inşa edip sonra onları tekrar yıktılar ve yılın belirli zamanlarında otoriter yapıların yükselmesine izin verip ardından onları dağıttılar. Görünüşe göre tüm bunlar, belirli bir toplumsal düzenin hiçbir zaman sabit veya değişmez olmadığı anlayışına bağlıydı. Aynı birey bize bazen bir grup bazen de bir kabile gibi görünen, bazen de şimdi devletlerle özdeşleştirdiğimiz özelliklerin en azından bazılarına sahip bir şey gibi görünen bir hayatı deneyimleyebilir.

İçinde yaşadığımız siyasi dünyaları hem oluşturmak hem de yıkmak için bu tür bir kurumsal esnekliğe herhangi bir bilinen yapının sınırlarının dışına çıkma ve düşünme kapasitesi eşlik eder. Hiçbir şey olmasa da bu, son Buzul Çağı'nın bir tür peri masalında veya kostümlü tiyatrodaki karakterler gibi muhteşem bir yalnızlık içinde ortaya çıkan "prensleri" ve "prenseslerini" açıklar. Belki de neredeyse kelimenin tam anlamıyla öyleydiler. Eğer bir şekilde hüküm sürdülerse, o zaman belki de Stonehenge'in yönetici klanları gibi bunu sadece bir mevsimliğine yaptılar.[49]

ASIL SORU NEDEN "TOPLUMSAL EŞİTSİZLİĞİN KÖKENLERİ NELERDİR?" DEĞİL DE "NASIL SIKIŞIP KALDIK?"

Eğer haklıysak ve insanlar gerçekten de son 40.000 yıl kadarlık bir zaman diliminin çoğunu farklı toplumsal örgütlenme biçimleri arasında gidip gelerek ve hiyerarşiler inşa edip sonra onları tekrar dağıtarak geçirdiyse bunun sonuçları derin olur. Mesela Pierre Clastres'ın devletsiz toplumlardaki insanların günümüz insanlarına göre siyaseten daha az bilinçli olmaktansa aslında çok daha fazla bilinçli olabileceklerini öne sürerken oldukça haklı olduğunu gösterir.

Clastres 1960'ların başka bir ürünüydü. Lévi-Strauss'un bir öğrencisi olarak ustasının Amazon reislerini olgun siyasi aktörler olarak gördüğü fikrini yürekten benimsedi. Fakat Clastres aynı zamanda bir anarşistti (en nihayetinde resmi kırtasiye malzemelerinin yetkisiz kullanımı gibi sudan bir bahaneyle Lévi-Strauss'un araştırma grubundan atıldı) ve tartışmayı çok daha ileri götürdü. Amazon reisleri sadece hesap yapan siyasetçiler değillerdi. Onlar, görünüşe göre asla gerçek siyasi güç kullanamayacaklarını garanti etmek için tasarlanmış bir toplumsal ortamda manevra yapmaya zorlanıp hesap yapan siyasetçilerdi. Kışın önderlik ettikleri gruplar küçük ve önemsizdi. Yaz aylarında hiç "önderlik" yapmadılar. Evet, evleri modern refah devletlerindeki toplumsal hizmet dispanserlerine benzemiş olabilirdi ama sonuç olarak reislerden sürekli olarak her şeylerini vermeleri beklendiğinden, maddi zenginlik açısından aslında köyün en fakir erkekleri onlardı. Ayrıca herkesten çok daha fazla çalışarak insanlara örnek olmaları bekleniyordu. Köylerinde birden fazla eş sahibi olmalarına izin verilen tek erkekler olan Tupi veya Nambikwara reisleri gibi özel ayrıcalıklara sahip oldukları yerlerde bile, bu ayrıcalığın belirgin sonuçları oluyordu. Eşleri köye ziyafet hazırlamak için gerekli görülüyordu. Bu eşlerden herhangi biri başka âşıklara bakarsa ki normalde öyle oluyordu, reisin bu konuda yapabileceği pek bir şey yoktu çünkü reis olarak kalabilmek için herkesin lütfuna muhtaçtı.

Clastres, reislerin kendilerini bu durumda bulduğunu çünkü olgun ve anlayış sahibi siyasi aktörlerin sadece onlar olmadığını savundu; neredeyse herkes öyleydi. İnsanlar, bir tür Rousseaucu masumiyete hapsolup daha karmaşık örgütlenme biçimlerini hayal edememek yerine, genellikle alternatif toplumsal düzenleri tasavvur etmekte bizden daha yeteneklilerdi ve bu yüzden "devlete karşı toplumlar" yaratmışlardı. "Gelişmiş siyasi sistemler" ile ilişkilendirdiğimiz keyfi güç ve tahakküm biçimlerinin asla öyle ya da böyle ortaya çıkamayacağı şekilde bilinçli bir şekilde örgütlenmişlerdi.

Clastres'ın argümanı, tahmin edilebileceği gibi oldukça tartışmalıydı. Kendisine yöneltilen eleştirilerin bir kısmı tamamen haklıydı (mesela cinsiyet konusunda muazzam bir kör noktası vardı). Yine de çoğu, Clastres'ın "ilkel" veya "antik" insanlara neredeyse tanımı gereği hiç sahip olmamaları gereken çok fazla hayal gücü atfettiği konusunda ısrar eden sağlam Rousseaucu temele dayanıyordu. Bu tür eleştirilere göre, nasıl olur da devletsiz toplumların aslında hiç deneyimlemedikleri bir şeyin ortaya çıkmasını önlemek için bilinçli olarak kendilerini örgütledikleri iddia edilebilirdi?

Bu itiraza pek çok şekilde cevap vermek mümkün. Mesela yüzyıllar öncesindeki Amazonlar, batılarındaki büyük And imparatorluklarından tamamen habersiz miydi? Eskiden insanlar dolaşırdı. Kıtanın komşu bölgelerindeki gelişmeler hakkında basitçe hiçbir fikirleri olmaması pek mümkün değil. Yedinci Bölüm'de göreceğimiz gibi, çok daha eski zamanlarda Amazonlar'da büyük devlet kurumlarının varlığına dair artık pek çok kanıt bulunmaktadır. Belki de bunlar, bu tür eski krallıklardan kaçan ve hatta onları deviren asilerin çocuklarıydı. Ancak buna en bariz itiraz şu ki söz konusu Amazonlar Nambikwaralara bir şekilde benziyorsa, yiyecek arama grupları olarak yıllık "maceraları" sırasında gerçekten de keyfi komuta ilişkileri deneyimlemişlerdir. Fakat garip bir şekilde Clastres'ın kendisi buna hiç dikkat çekmedi. Aslında mevsimsellikten hiç bahsetmiyor.

Bu ilginç fakat aynı zamanda önemli bir ihmal çünkü Clastres onu dışarıda bırakarak Marcel Mauss'tan Robert Lowie'ye uzanan eski geleneğin tabutuna gerçekten son çiviyi çaktı. Bu gelenek, "ilkel" toplumları doğaları gereği esnek olarak görüp onları çoklu örgütlenme biçimleriyle karakterize ediyordu. Şimdi hem "ilkel" halkı Rousseaucu naifler olarak gören yeni evrimciler, hem de onların bilinçli eşitlikçiler olduklarında ısrar eden radikaller, tek ve çok basit bir toplumsal varoluş tarzına takılıp kaldıklarını eşit derecede ve sorgulamadan kabul ettiler.

Clastres'ın durumu daha da şaşırtıcı çünkü 1962'de yayımlanan Kızılderili reislerin güçsüzlüğüne ilişkin asıl ifadesinde, neredey-

se tüm argümanını Lowie'den tırtıkladığını kabul etmekte oldukça samimi. Bundan on dört yıl önce Lowie, Montreal'den Tierra del Fuego'ya kadar çoğu Yerli Amerikan toplumunun fiilen anarşist olduğunu ileri sürmüştü.[50] "Tipik bir Kızılderili reisin bir kanun koyucu, yönetici veya yargıç değil, bir yatıştırıcı, yoksulların bir hayırseveri ve bir prolix Polonius" olduğu iddiası (yani reislik makamının asıl işlevleri: 1. tartışmalara arabuluculuk yapmak, 2. muhtaçlara yardım etmek ve 3. güzel konuşmalarla eğlendirmek) Clastres'ın anlatımında tam olarak noktasına kadar yankılanıyor. Lowie'nin vardığı sonuç da aynen öyle, yani reislik makamı asla bir zorlama aracına dönüştürülemeyecek şekilde etkili olarak tasarlandığından devlet benzeri bir otoritenin tek kaynağı şu ya da bu tür dini vizyonerlerdir. Yine de Lowie'nin orijinal makalesinin Plains toplumlarının mevsimlik "polis" ve "askerlerini" ayrıntılı olarak anlatan, yukarıdan aşağıya otoritenin "evrimsel mikropları" üzerine ek bir bölüm içerdiğini hatırlayın. Clastres onu tamamen dışarıda bıraktı ama neden?

Cevap muhtemelen basit: Mevsimsellik kafa karıştırdı. Aslında bu bir tür joker kartı. Great Plains toplumları, tüm av mevsimi ve onu takip eden ritüeller boyunca süren ve daha küçük gruplara dağıldıklarında çözülen zorlayıcı otorite yapıları yarattı. Ancak Orta Brezilya'dakiler, köy ortamlarında etkisiz olan bir siyasi otoriteyi koymanın bir yolu olarak yiyecek arama gruplarına dağıldılar. İnuitler arasında babalar yazın hüküm sürüyordu ancak kışın toplanıldığında ataerkil otoriteye ve hatta cinsel görgü kurallarına meydan okunup altüst ediliyor veya basitçe yitip gidiyordu. Kwakiutllar yılın her iki zamanında da hiyerarşikti fakat yine de Kış Ortası Töreni'ndeki sanatçılara ("ayı dansçıları" ve "aptal dansçılar") yalnızca ritüelin gerçek performansı sırasında uygulanabilecek etkin polis güçleri vererek farklı hiyerarşi biçimlerini koruyorlardı. Diğer zamanlarda aristokratlar büyük bir serveti yönetiyorlardı fakat takipçilerine doğrudan emir veremiyorlardı. Orta Afrika'daki birçok

yiyecek toplayıcı toplulukları tüm yıl boyunca eşitlikçidir ancak erkeklerin baskın olduğu bir ritüel düzen ile kadınların baskın olduğu başka bir ritüel düzen aylık olarak birbirini takip eder.[51] Başka bir deyişle, tek bir model yok. Tutarlı olan tek olgu değişim olgusunun ta kendisidir ve bunun sonucu olarak farklı toplumsal olasılık bilincidir. Tüm bunların doğruladığı şeyse "toplumsal eşitsizliğin kökenleri"ni aramanın gerçekten yanlış soruyu sormak olduğudur.

Eğer insanlar, tarihimizin büyük kısmı boyunca farklı toplumsal düzenlemeler arasında akıcı bir şekilde gidip geldiyse, hiyerarşileri düzenli olarak bir araya getirip dağıttıysa, belki de asıl soru "Nasıl sıkışıp kaldık?" olmalıdır. Nasıl tek bir biçim aldık? Bir zamanlar sadece türümüze özgü olan bu siyasi özbilinci nasıl kaybettik? İtibarı ve boyun eğmeyi geçici çareler veya hatta bir tür büyük mevsimlik tiyatronun ihtişamı ve şartı olarak değil de insanlık durumunun kaçınılmaz unsurları olarak ele almaya nasıl başladık? Eğer sadece oyun oynayarak başladıysak, oynadığımızı hangi noktada unuttuk?

Önümüzdeki bölümlerde bu tür soruları ele alacağız. Şimdilik vurgulamamız gereken temel şey, bu esnekliğin ve siyasi özbilinç potansiyelinin hiçbir zaman tamamen kaybolmadığıdır. Mauss da hemen hemen aynı şeye işaret etmişti. Mevsimsellik eski hâlinin solgun ve buruşmuş bir gölgesi de olsa hâlâ bizimle. Mesela Hıristiyan dünyasında hâlâ değerlerin ve örgütlenme biçimlerinin sınırlı bir dereceye kadar tersine döndüğü kış ortası "tatil mevsimi" vardır. Yılın büyük bölümünde kapı kapı dolaşıp kudurmuş tüketici bireyciliği satan basın ve reklamcılar, birdenbire gerçekten önemli olanın toplumsal ilişkiler olduğunu ve vermenin almaktan daha iyi olduğunu ilan etmeye başlar (Ayrıca Mauss'un Fransa'sı gibi aydınlanmış ülkelerde, herkesin bir aylığına işi gücü bırakıp şehirlerden kaçtığı büyük yaz tatilleri de var).

Burada doğrudan bir tarihsel bağlantı var. İnuit veya Kwakiutl gibi toplumlarda mevsimsel toplanma zamanlarının aynı zamanda

nasıl neredeyse tamamen danslara, ayinlere ve dramalara ayrılan ritüel mevsimler olduğunu zaten gördük. Bazen bunlar, geçici krallar ve hatta gerçek zorlayıcı güçlere sahip ritüel polisleri yaratmayı içerebiliyordu (gerçi çoğu zaman, tuhaf bir şekilde bu ritüel polislerinin sayısı soytarı olarak ikiye katlanıyordu).[52] Diğer durumlarda, İnuitlerin kış ortası âlemlerinde olduğu gibi hiyerarşi ve görgü normlarını ortadan kaldırmayı içeriyordu. Bu ikilem, festival hayatında hemen hemen her yerde hâlâ gözlemlenebilir. Bilindik bir örnek verecek olursak, Ortaçağ Avrupa'sında azizlerin günleri, feodal hayatın tüm ayrıntılı rütbelerinin ve hiyerarşilerinin açığa vurulduğu ciddi törenler (tıpkı hâlâ, diyelim ki bir üniversite mezuniyet töreninde, geçici olarak Ortaçağ kıyafetleri giyilmesi gibi) ile herkesin "dünyayı altüst etme" oyunu oynadığı çılgın karnavallar arasında gidip geliyordu. Karnavallarda kadınlar erkeklere hükmedebiliyor, çocuklar hükümetin başına geçebiliyor, hizmetkârlar efendilerinden iş talep edebiliyor, atalar ölümden dönebiliyor, "karnaval kralları" taç giydirilip sonra tahttan indirilebiliyor, hasırdan ejderhalar gibi dev anıtlar inşa edilebilip sonra ateşe verilebiliyor ve hatta tüm resmi rütbeler Bacchanalia* kaosunun şu veya bu biçimine dağılabiliyordu.[53]

Mevsimsellikte olduğu gibi burada da tutarlı bir model yoktur. Ritüel ortamları sıradan hayattan çok daha katı ve resmi ya da çok daha vahşi ve eğlenceli olabilir. Veyahut cenaze törenleri ve ölünün başında bekleme gibi ikisi arasında gidip gelebilirler. Aynı şey ister Peru ister Benin veya Çin olsun, hemen hemen her yerdeki festival yaşamı için geçerli gibi görünüyor. Bu nedenle antropologlar, "ritüel"in ne olduğunu tanımlamakta bile sık sık zorlanırlar. Ciddi olanlarından başlarsak, ritüel bir görgü ve adap meselesidir. Mesela Yüksek Kilise ritüeli, sofra adabının gerçekten çok ayrıntılı bir

* Antik Roma'da adını şarap ve özgürlük tanrısı Bacchus'tan alan ve gizlilik içinde icra edilen özel ve çılgın festivallerdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Jean-Marie Pailler, "The Bacchanals: From Domestic Scandal to Affair of State and Model for the Times to Come [Rome, 186 B.C.]," *Politix* 18, no. 71 (2005): 39–60. (ç.n.)

versiyonudur. Bazıları "toplumsal yapı" dediğimiz şeyin gerçekten yalnızca ritüeller sırasında var olduğunu iddia edecek kadar ileri gitti. Burada yalnızca fiziksel bir grup olarak evlilikler ve cenazeler sırasında var olan ve bu sırada rütbe ve öncelik konularının kimin hangi masaya oturacağına, ilk kimin konuşacağına, kurban edilen bir mandanın kamburunu en üstten kesenin kim olacağına ya da düğün pastasının ilk dilimini kimin alacağına karar vermesi gereken aileleri düşünün.

Fakat bazen festivaller Noel, 1 Mayıs veya karnaval mevsiminde geçici olarak hükümetin birçok işlevini devralan ve onun gündelik biçimlerinin müstehcen bir parodisini yasalaştıran Boy Bishops, May Queens, Lords of Misrule, Abbots of Unreason ve Princes of Sots'ları ile Ortaçağ Avrupa'sında varmış gibi görünen "gençlik manastırları" gibi tamamen farklı toplumsal yapıların hâkim olduğu anlardır. Yani ritüellerin bunun gerçekten tam tersi olduğunu söyleyen başka bir düşünce okulu var. Gerçekten güçlü ritüel anlar, yeni toplumsal biçimlerin dünyaya gelebileceği kolektif kaos ve coşkunun yaşandığı, sınırların aşıldığı yaratıcı oyun anlarıdır.[54]

Bir de görünüşte en yıkıcı popüler festivallerin gerçekten de göründükleri kadar yıkıcı olup olmadığı ya da sıradan insanlara günlük itaat alışkanlıklarına dönmeden önce biraz stres atma ve temel içgüdülerini açığa çıkarma şansı verirken gerçekten muhafazakâr olup olmadıkları konusunda yüzyıllardır süren ve açıkçası pek de aydınlatıcı olmayan bir tartışma var.[55] Tüm bunların asıl önemli noktayı gözden kaçırması bizi şaşırtıyor.

Bu tür festivallerde gerçekten önemli olan şey, eski siyasi özbilinç kıvılcımını canlı tutmalarıdır. Karnavalın dikişlerini patlatıp yeni gerçeklik hâline gelmesinin hayalini kurmak her zaman mümkün olduğundan, insanların bir bütün olarak toplum için bile başka düzenlemelerin mümkün olduğunu hayal etmelerine izin verdiler. Semiramis'in meşhur Babil hikâyesinde aynı adı taşıyan hizmetçi kız, Asur kralını yıllık bir festivalde "Bir Günlük Krali-

çe" olmasına izin vermeye ikna eder, onu hemen tutuklattırır, kendini imparatoriçe ilan eder ve yeni ordularını dünyayı fethetmeye yönlendirir. 1 Mayıs, Uluslararası İşçi Bayramı'nın tarihi olarak seçildi çünkü pek çok İngiliz köylü isyanı, tarihi olarak o isyankâr festivalde başlamıştı. "Dünyanın altını üstüne getirme" oyunu oynayan köylüler, periyodik olarak gerçekten dünyanın altını üstüne getirmeyi istediklerine karar verir ve onun bu şekilde kalması için önlemler alırdı.

Ortaçağ'daki köylülere göre, eşitlerden oluşan bir toplum hayal etmek, genellikle entelektüellere nazaran çok daha kolaydı. Bunun nedenini belki de şimdi anlamaya başlıyoruz. Mevsimsel festivaller eski mevsimsel değişim kalıplarının zayıf bir yankısı olabilir ancak en azından insanlık tarihinin son birkaç bin yılı boyunca siyasi özbilincin geliştirilmesinde ve toplumsal olasılık laboratuvarları olarak hemen hemen aynı rolü oynamış görünüyorlar. İlk krallar gayet de oyun kralları olabilirlerdi fakat sonra gerçek kral oldular. Şimdi çoğu (ama hepsi değil) mevcut krallar, en azından temelde tören işlevlerini yerine getirdikleri ve artık gerçek güce sahip olmadıklarından bir kez daha oyun krallarına indirgenmiştir. Törensel monarşiler de dahil olmak üzere tüm monarşiler ortadan kalksa bile bazıları yine de kral rolü oynayacaktır.

Avrupa Ortaçağı'nda bile bir hükümet biçimi olarak monarşinin sorgulanmadığı yerlerde, "mantıksızlık rahipleri", Noel Kralları ve benzeri seçim veya sıralama (loto) ile seçilme eğilimindeydi ki bunlar Aydınlanma Çağı'nda görünüşte belirsiz bir yerden yeniden ortaya çıkan ortaklaşa karar alma biçimleriydi (üstüne üstlük bu tür kişiler, Yerli Amerikan reisleri tarzında çok fazla güç kullanma eğilimindeydi: Ya sadece askeri keşifler sırasında emir verebilen savaş reisleri gibi çok kısıtlı bağlamlarla sınırlı ya da resmi onurlarla bezenmiş fakat kimseye ne yapacağını söyleyemeyen köy reisleri gibi). Birçok toplum için festival yılı, olası siyasi biçimlerin gerçek bir ansiklopedisi olarak görülebilir.

SAPİENS OLMANIN ASIL ANLAMI

Bu bölümü başladığımız yerde bitirelim. Çok uzun zamandır efsaneler üretip duruyoruz. Sonuç olarak çoğunlukla yanlış sorular soruyoruz: Festival ritüelleri otorite ifadeleri mi, yoksa toplumsal yaratıcılığa yarayan araçlar mı? Gericiler mi, yoksa ilericiler mi? En eski atalarımızın toplumları basit ve eşitlikçi mi, yoksa karmaşık ve katmanlı mıydı? İnsan doğası masum mu, yoksa yozlaşmış mı? Bir tür olarak, doğamız gereği işbirlikçi mi rekabetçi miyiz, nazik mi yoksa bencil miyiz, iyi mi yoksa kötü müyüz?

Belki de tüm bu sorular, ilk aşamada bizi gerçekten insan yapan şeyleri algılamamızı engeller ki bu –ahlaki ve toplumsal varlıklar olarak– bu tür alternatifler arasında müzakere etme kapasitemizdir. Daha önce gözlemlediğimiz gibi, bir balık veya kirpiyle ilgili bu türden herhangi bir soru sormak mantıklı değildir. Hayvanlar zaten "iyinin ötesinde" bir durumdadır, tıpkı Nietzsche'nin hayaline göre insanların da arzulayabileceği gibi. Belki de her zaman böyle şeyler hakkında tartışmaya mahkûmuz. Ancak diğer soruları da sormaya başlamak elbette daha ilginç. Hiçbir şey olmasa bile nesiller boyu bakışlarını Hobbes'tan Rousseau'ya, ardından Rousseau'dan Hobbes'a çeviren ve bunu böylece tekrarlayan filozofları, tarihçileri ve sosyal bilimcileri sabitleyen, sallanan sarkaçları durdurmanın zamanı geldi de geçiyor bile. İnsan hikâyesi için eşitlikçi veya hiyerarşik bir başlangıç arasında artık seçim yapmak zorunda değiliz. "İnsanın Çocukluğu"na veda edelim ve (Lévi-Strauss'un ısrar ettiği gibi) erken atalarımızın sadece bilişsel eşitlerimiz değil, aynı zamanda entelektüel akranlarımız olduğunu kabul edelim. Muhtemelen toplumsal düzen ve yaratıcılık ikilemleriyle de bizim kadar uğraştılar ve onları (en azından aralarında kendilerinin en çok farkında olanlar) tıpkı bizim kadar ya anladılar ya da anlamadılar. Belki de bazı şeylerin daha çok farkındaydılar, bazılarınınsa daha az. Onlar ne cahil vahşilerdi ne de doğanın zeki

oğulları ve kızları. Helena Valero'nun Yanomamiler hakkında söylediği gibi, sadece bizim gibi insanlardı: Bizimle eşit derecede algı sahibi, eşit derecede kafaları karışık.

Ne olursa olsun, insan toplumsal hayatının, bilinen en eski kanıtlarının evrim kuramının sıkıcı soyutlamalarından çok bir siyasi biçimler karnavalının geçit törenine benzediği giderek daha açık hâle geliyor. Burada bir bilmece varsa o da şudur: Binlerce yıl boyunca hiyerarşi biçimleri inşa edip ardından onları parçalarına ayırdıktan sonra –primatların en bilgesi olduğu varsayılan– *Homo sapiens*, neden kalıcı ve katı eşitsizlik sistemlerinin kök salmasına izin verdi? Bu gerçekten tarımı benimsemenin bir sonucu muydu? Ya da kalıcı köylere ve daha sonra kasabalara yerleşmenin mi? Rousseau'nun tasavvur ettiği gibi, birisinin bir parça araziyi ilk kez çevrelediği ve "Burası benim ve her zaman öyle kalacak!" diye ilan ettiği bir anı mı aramalıyız? Yoksa bu başka bir aptalın işi mi? Şimdi bu sorulara dönelim.

4

Özgür İnsanlar, Kültürlerin Kökeni ve Özel Mülkiyetin Gelişimi

(İllaki yukarıdaki sıraya göre değil)

Değişen mevsimlerle toplumsal kimliğinizi değiştirmek kulağa harika bir fikir gibi gelebilir ama bu kitabı okuyan herhangi bir kimsenin onu ilk elden deneyimlemesi pek mümkün değil. Yine de çok yakın zamana kadar Avrupa kıtası hâlâ toplumsal yapının bu antik ritmik titreşimlerini yansıtan halk uygulamalarıyla doluydu. Folklorcular, İngiltere'nin kırsal kesimlerinden Bulgaristan'ın güneyindeki Rodop Dağları'na kadar her yerde, her ilkbahar ve sonbaharda görev bilinciyle köy meydanlarına yürüyüşe geçen Hasır Ayılar ve Yeşil Adamlar gibi bitki ve hayvan kılığına girmiş tüm küçük insan takımları konusunda uzun süredir şaşkına dönmüş durumdadırlar. Onlar antik uygulamaların gerçek izleri miydi, yoksa yakın zamandaki canlanmaları ve yeniden icat edilişleri miydi? Yoksa izlerin canlanması mı? Veyahut canlanma izleri mi? Bunu söylemek neredeyse imkânsız.

Bu ritüellerin çoğu, yavaş yavaş pagan batıl inançları olarak bir kenara itildi veya turist çeken merkezler –veya her ikisi– olarak yeniden sunuldu. Çoğunlukla sıradan hayatlarımıza bir alternatif

olarak elimizde kalan tek şey "milli bayramlarımızdır", yani tüketimin hayatta gerçekten önemli olan şey olmadığı konusunda ciddi uyarılar aldığımız ve işimiz arasındaki boşluklara sıkıştırılmış çılgın ve aşırı tüketim dönemleri. Gördüğümüz gibi, uzak geçmişteki toplayıcı atalarımız toplumsal biçimde çok daha cesur deneyler yapmışlardır. Toplumlarını farklı ölçeklerde, sıklıkla kökten farklı biçimlerde farklı değer sistemleriyle, yılın bir zamanından diğerine parçalayıp yeniden bir araya getirmişlerdir. Avrasya'nın, Afrika'nın ve Amerika'nın büyük tarım uygarlıklarının festival takvimleri, o dünyanın ve onun içerdiği siyasi özgürlüklerin yalnızca uzak yankıları olarak ortaya çıkmıştır.

Yine de bunu sadece maddi kanıtlarla çözemezdik. Devam etmemiz gereken tek şey Rus bozkırlarındaki Paleolitik "mamut binalar" veya Ligurya Buz Devri'nin prens mezarları ve bunlarla ilgili fiziksel kalıntılar olsaydı, biliminsanları şüphesiz güneş patlayana kadar başlarını kaşıyıp duracaklardı. İnsanlar temelde hayal gücüne sahip yaratıklar olabilirler (ki öyle olduklarını iddia ettik) fakat hiç kimse *o kadar* da yaratıcı değildir. Herhangi bir kimsenin bu tür meseleleri basitçe mantıkla çözebileceğini düşünmek için ya son derece saf ya da son derece kibirli olmanız gerekir (Eğer biri Nuer kâhinleri, Kwakiutl palyaço polisi veya mevsimlik İnuit eş değiştirme âlemleri gibi bir şey bulmayı başarsa bile, muhtemelen basit bir mantıksal çıkarım yoluyla anında kaçık damgası yiyip devre dışı bırakılırdı).

Etnografik kayıt tam da bu yüzden çok önemli. Nuerler ve Eskimolar asla "atalarımızın geçmişine açılan pencereler" olarak görülmemelilerdi. Onlar da tıpkı bizim gibi modern çağın yaratılarıdır fakat bize aksi takdirde asla düşünemeyeceğimiz ihtimalleri gösterirler ve insanların bu tür ihtimalleri gerçekten hayata geçirebileceklerini, hatta etraflarında tüm toplumsal sistemleri ve değer sistemlerini inşa edebileceklerini kanıtlarlar. Kısacası, bize insanların –diğer– insanların bazen hayal ettiğinden çok daha ilginç olduğunu hatırlatırlar.

Bu bölümde iki şey yapacağız: İlk olarak, atalarımız çiftçiliğe el atmadan önce dünyada ortaya çıkan bazı sıradışı kültürel düzenlemelere bakarak hikâyemize Paleolitik dönemden ileriye doğru devam edeceğiz. İkinci olaraksa geçen bölümde sorduğumuz soruyu cevaplamaya başlayacağız, yani "Nasıl takılıp kaldık?" sorusunu. Bazı insan toplulukları, en eski atalarımızı karakterize etmiş gibi görünen esnek ve değişken düzenlemelerden, belli bireylerin veya grupların –yani erkeklerin kadınlar üzerinde, yaşlıların gençler üzerinde ve nihayetinde rahip kastlar, savaşçı aristokrasiler ve aslında yöneten yöneticilerin– diğerleri üzerinde kalıcı bir güç iddia edebilecekleri şekilde nasıl uzaklaşmaya başladı?

İNSANLIK TARİHİNİN GENEL GİDİŞATININ NÜFUSUN ARTMASIYLA ÇOĞU İNSANIN GİTGİDE KÜÇÜLEN ÖLÇEKLERDE YAŞAMASI ANLAMINA GELMESİ

Bunların mümkün olabilmesi için önce başka faktörlerin yerlerine oturması gerekiyordu. Birincisi, başlangıçta içgüdüsel olarak farklı "toplumlar" şeklinde tanımlayacağımız şeylerin varlığının ta kendisidir. Yukarı Paleolitik Avrupa'nın mamut avcılarını, Avrupa milletleri veya aynı nedenle Mohawk, Wendat veya Montagnais-Naskapi gibi Kanada'nın İlk Milletleri hakkında konuştuğumuz şekilde ayrı ve sınırlandırılmış toplumlar hâlinde örgütlenmiş olarak tanımlamak bir anlam bile ifade etmeyebilir.

Elbette Üst Paleolitik'te insanların konuştuğu dilleri, onların efsanelerini, kabul törenlerini veya ruhsal kavramları hakkında neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz. Ama şunu biliyoruz ki İsviçre Alplerinden Dış Moğolistan'a kadar sıklıkla dikkate değer benzerlikte aletler kullanıyorlardı[1] ve müzik enstrümanları çalıyorlardı, benzer kadın heykelcikleri yontuyorlardı, benzer süsler takıyorlardı ve benzer cenaze törenleri düzenliyorlardı. Dahası, erkeklerin ve kadınların hayatlarının belli zamanlarında genellikle çok uzun me-

safeler katettiklerine inanmak için sebebimiz var.[2] Şaşırtıcı bir şekilde avcı-toplayıcılarla ilgili güncel araştırmalar, bunun neredeyse tam olarak beklendik bir şey olduğunu ortaya atıyor.

Doğu Afrikalı Hadzalar veya Avustralyalı Martular gibi gruplar arasında yapılan araştırmalar, bugün avcı-toplayıcı toplulukların sayı olarak küçük olmasına rağmen yapılarının dikkate değer derecede kozmopolit olduğunu gösteriyor. Avcı-toplayıcı gruplar daha büyük yerleşim grupları hâlinde bir araya geldiklerinde, bunlar hiçbir şekilde birbirine sıkıca bağlı akrabalardan oluşan bir birimden oluşmaz. Aslında başlıca biyolojik ilişkiler bu gruplara toplam üyeliğin ortalama yalnızca %10'unu oluşturur. Üyelerin çoğu çok daha geniş bir havuzdan gelmektedir ve pek çoğu oldukça uzaklardan olup aynı anadilleri bile konuşmayabilir.[3] Bu, çiftçiler ve mandıracılar çevrelenmiş sınırlı topraklarda etkili bir şekilde kuşatılmış çağdaş gruplar için bile geçerlidir.

Önceki yüzyıllarda, bölgesel örgütlenme biçimleri binlerce mil uzanabiliyordu. Mesela Avustralya Yerlileri tamamen farklı dilleri konuşan insanlar arasında seyahat ederek kıtanın yarısını dolaşabiliyor ve yine de kendi bölgelerinde de var olan totem parçalarına bölünmüş kamplaşmalar bulabiliyorlardı. Bunun anlamı, sakinlerin yarısının onlara konukseverlik borçlu olduğu fakat "erkek kardeşler" ve "kız kardeşler" gibi (çünkü cinsel ilişki kesinlikle yasaklanmıştı) muamele görmek zorunda olduklarıdır. Diğer yarısıysa hem potansiyel düşman hem de evlilik partnerleriydi. Keza 500 yıl önce bir Kuzey Amerikalı, Büyük Göller kıyılarından Louisiana Körfezi'ne seyahat edebiliyor ve onlara ev sahipliği yapıp onları beslemek zorunda olan kendi Ayı, Geyik veya Kunduz klanlarının üyelerinin yaşadığı –ve kendi dilleriyle tamamen alakasız dillerin konuşulduğu– yerleşim yerleri bulabiliyorlardı.[4]

Bu uzun mesafe örgütlenme biçimlerinin, sadece birkaç yüzyıl önce Avrupalı yerleşimcilerin gelişiyle yok edilmeden önce nasıl işlediğini yeniden kurgulamak fazlasıyla zor. Dolayısıyla, yaklaşık

40.000 yıl önce benzer sistemlerin nasıl işlemiş olabileceğini tahmin etmekten öteye gidemiyoruz. Fakat arkeologlar tarafından çok uzun mesafelerde gözlemlenen çarpıcı maddi tekdüzelikler bu tür sistemlerin varlığını kanıtlıyor. "Toplum", o zamanlar anlayabildiğimiz kadarıyla kıtalara yayılmıştı.

Bunların çoğu mantıksız görünüyor. Teknolojideki ilerlemelerin sürekli olarak dünyayı daha küçük bir yer hâline getirdiğini varsaymaya alışkınız. Tümüyle fiziksel bir bağlamda bu elbette doğru. Atın evcilleştirilmesi ve denizcilikte kademeli gelişmeler örneklerine bakıldığında bunların kesinlikle insanların hareket etmesini çok daha kolaylaştırdığı görülür. Fakat aynı zamanda insan sayısının artması, insanlık tarihinin büyük bir bölümünde en azından uzun mesafelerde veya evlerinden çok daha uzak mesafelerde seyahat eden insan oranlarının aslında giderek azalmasını sağlayarak ters yöne çekmiş gibi görünüyor. Zaman içinde neler olduğunu incelersek görürüz ki toplumsal ilişkilerin işlediği ölçek gitgide büyümektense küçülüyor.

Kozmopolit bir Üst Paleolitik Çağ'ı, MÖ 12.000 civarında başlayan ve yalnızca taş aletlerden daha fazlasına dayanan ayrı "kültürler"in ana hatlarını çizmenin ilk kez mümkün olduğu birkaç bin yıllık karmaşık bir dönem izler. Bu süreden sonra bazı avcı-toplayıcılar, büyük memeli sürülerini takip etmeye devam ederken, diğerleriyse kıyıya yerleşip balıkçı oldular veya ormanlarda meşe palamudu topladılar. Tarihöncesi dönemi çalışanlar bu buzul sonrası topluluklar için "Mezolitik" terimini kullanır. Afrika ve Doğu Asya'nın büyük bir bölümünde çanak çömlek, "mikro-litik" alet takımları ve taş öğütme aletleri de dahil olmak üzere teknolojik yenilikleri yabani tahılları, kökleri ve diğer sebzeleri hazırlamanın ve yemenin yeni yollarına, yani doğrama, dilimleme, rendeleme, öğütme, ıslatma, süzme, kaynatma ve ayrıca etleri, bitkisel gıdaları ve balıkları saklama, tütsüleme ve başka şekillerde koruma yollarına işaret ediyor.[5]

Çok geçmeden bunlar her yere yayıldı ve şimdi yerel mutfak dediğimiz şeyin yolunu açtı: bugün aşina olduğumuz çorbalar, lapalar, yahniler, et suları ve mayalanmış içecekler. Fakat yerel mutfaklar aynı zamanda, hemen hemen her yerde farklılık gösterirler. Her sabah balık güveciyle uyanan insanlar kendilerini böğürtlen ve yabani yulaf lapasıyla kahvaltı edenlerden farklı insanlar olarak görme eğilimindedir. Bu tür ayrımlar, şüphesiz yeniden oluşturulması çok daha zor olan paralel gelişmeler, yani giyim, dans, uyuşturucular, saç stilleri, kur yapma ritüellerindeki farklı zevkler, farklı akrabalık anlayış biçimleri ve resmi belagat stilleri tarafından yankılandı. Bu Mezolitik avcı-toplayıcıların "kültür alanları" hâlâ son derece genişti. Doğru, kısa süre sonra onlarla yan yana gelişen ve ilk çiftçi topluluklarıyla ilişkili Neolitik versiyonlar genellikle daha küçüktü fakat çoğunlukla çoğu modern milli devletten önemli ölçüde daha büyük bölgelere yayılmışlardı.

Bundan çok sonra Amazonlar ya da Papua Yeni Gine'deki antropologların aşina olduğu türden, yani tek bir nehir vadisinde tamamen farklı ekonomik sistemlere ya da kozmolojik inançlara sahip, yarım düzine farklı dil konuşanların bulunabildiği bir durumla karşılaşmaya başlıyoruz. Bazen elbette mikro-farklılaşmaya yönelik olan bu eğilim –İngilizce veya Han Çincesi gibi imparatorluk dillerinin yayılmasında olduğu gibi– tersine döndü. Fakat tarihin genel yönü –en azından yakın zamana kadar– küreselleşmenin tam tersi gibi görünüyor. Bunun yerine, giderek artan yerel bağlılıklar göze çarpıyor: Çoğu, insanların kendilerini birbirlerine düşürmeleri için yeni yollar bulmayı amaçlayan sıradışı kültürel yaratıcılık. Doğru, bazı yerlerde daha geniş bölgesel misafirperverlik ağları devam etti.[6] Ancak genel olarak gözlemlediğimiz şey, dünyanın bir bütün olarak küçülmesi değil, insanların toplumsal dünyalarının daha dar görüşlü hâle gelmesi, hayatlarının ve tutkularının daha yüksek ihtimalle kültür, sınıf ve dil hatlarıyla sınırlandırılmasıdır.

Tüm bunların niye meydana geldiğini sorabiliriz. İnsanın komşusundan farklı olduğunu göstermek için bu kadar çaba harcama-

sına neden olan mekanizmalar nelerdir? Bu önemli bir soru. Bunu bir sonraki bölümde çok daha ayrıntılı olarak ele alacağız.

Şimdilik, mekâna sıkıştırılmış ve nispeten sınırlı ayrı toplumsal ve kültürel evrenlerin çoğalmasının daha dayanıklı ve uzlaşmaz tahakküm şekillerinin ortaya çıkmasına çeşitli şekillerde katkıda bulunmuş olması gerektiğini kayda geçiyoruz. Bu kadar çok avcı-toplayıcı topluluğunun karışık bileşimi, açıkça bireylerin yaşadığı yerde kişisel özgürlükleri tehdit edildiğinde halihazırdaki ilk çıkış yolunu kullanmak da dahil olmak üzere sayısız nedenden dolayı rutin olarak hareket hâlinde olduklarını gösteriyor. Kültürel gözeneklilik (*cultural porosity*), toplumların periyodik olarak farklı siyasi düzenlemeler arasında geçiş yapmasına, yılın bir zamanında büyük cemaatler oluşturmasına ve ardından geri kalanında çok sayıda daha küçük birimlere dağılmasına olanak tanıyan mevsimlik demografik eğilimler için de gereklidir.

Paleolitik "prenslere ait" mezarların –hatta Stonehenge'in– görkemli tiyatrosunun hiçbir zaman tiyatronun ötesine geçmemiş gibi görünmesinin bir nedeni budur. Basitçe söylemek gerekirse ocak ayında, temmuz ayında tekrar eşit şartlarda karşı karşıya kalacağınız biri üzerinde keyfi güç kullanmak zordur. Kültürel sınırların katılaşması ve çoğalması bu tür ihtimalleri sadece azaltmış olabilir.

"EŞİTLİKÇİ" TOPLUMLARDA TAM OLARAK NE EŞİTLENDİ?

Mezolitik dönemde yerel kültürel dünyaların ortaya çıkışı, nispeten kendi kendine yeten bir toplumun mevsimsel dağılmayı bırakıp bir çeşit tam zamanlı, yukarıdan aşağıya hiyerarşik düzenlemeye geçmesini –bizim deyişimizle takılıp kalmasını– daha mümkün hâle getirdi. Ama bu tabii ki herhangi bir toplumun neden bu tür düzenlemelere takılıp kaldığını tek başına pek açıklamıyor. "Toplumsal eşitsizliğin kökenleri" sorunundan tamamen farklı olmayan bir şeye geri döndük ancak şimdiye kadar sorunun gerçekte ne olduğuna en azından biraz daha keskin bir şekilde odaklanabiliriz.

Defalarca gözlemlediğimiz gibi "eşitsizlik" kaygan bir terimdir; o kadar kaygandır ki aslında "eşitlikçi toplum" teriminin ne anlama gelmesi gerektiği bile tam net değildir. Genellikle olumsuz olarak tanımlanır, yani hiyerarşilerin (belli insanların veya insan türlerinin diğerlerinden üstün olduğu inancı) ya da tahakküm veya sömürü ilişkilerinin yokluğu olarak. Bu zaten oldukça karmaşık bir terim ve bir de eşitlikçiliği olumlu terimlerle tanımlamaya çalıştığımız anda her şey çok daha karmaşık hâle geliyor.

Bir yandan "eşitlikçilik" ("tekdüzelik" veya "homojenlik" bir yana dursun, "eşitlik" karşıtı olarak) bir tür idealin varlığına gönderme yapıyor gibi görünüyor. Sadece dışarıdan bir gözlemci, örneğin bir Semang av partisinin tüm üyelerini tıpkı bir bilimkurgu filmindeki bazı uzaylı amirlerin top yemi köleleri gibi görme eğiliminde değildir (ki bu aslında epey gücendirici olurdu). Daha ziyade Semangların kendilerinin aynı olmaları gerektiğini hissetmesidir; her yönden değil tabii çünkü bu gülünç olurdu fakat gerçekten önemli olan yönlerden. Ayrıca bu idealin büyük ölçüde gerçekleştiğini de ima eder. Bu nedenle ilk tahminimiz şu: (1) Eğer belirli bir toplumdaki çoğu insan, özellikle önemli olduğu kabul edilen belirli bir şekilde veya şekillerde aynı olmaları gerektiğini gerçekten hissediyorlarsa ve (2) eğer bu ideale pratikte büyük ölçüde ulaşıldığı söylenebiliyorsa eşitlikçi bir toplumdan bahsedebiliriz.

Bunu başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, eğer tüm toplumlar belirli anahtar değerler (servet, iman, güzellik, özgürlük, bilgi, savaşta kahramanlık) etrafında örgütleniyorsa, o zaman "eşitlikçi toplumlar" herkesin –veya neredeyse herkesin– en önemli değerlerin eşitçe dağıtılması gerektiği konusunda hemfikir olduğu –ve genel olarak da dağıtıldığı– toplumlardır. Hayatta en önemli şeyin servet olduğu addediliyorsa, o zaman herkes az çok eşit derecede zengindir. Eğer en çok öğrenmeye değer veriliyorsa, o zaman herkesin bilgiye eşit erişimi vardır. En önemli şey kişinin tanrılarla olan ilişkisiyse, o zaman din adamlarının olmadığı ve herkesin ibadet yerlerine eşit erişiminin olduğu bir toplum eşitlikçidir.

Burada bariz bir sorun fark etmiş olabilirsiniz. Farklı toplumlar bazen kökten farklı değer sistemlerine sahiptirler ve birinde en önemli olanın –ya da en azından herkesin birinde en önemli olduğunda ısrar ettiği şeyin– diğerinde önemli olanla pek ilgisi olmayabilir. Herkesin tanrılar önünde eşit olduğu fakat nüfusun %50'sinin hiçbir mülkü olmayan ve dolayısıyla hukuki veya siyasi hakları olmayan, kirasını ürünleriyle ödeyen çiftçiler olduğu bir toplum hayal edin. Eğer kirasını ürünleriyle ödeyenler de dahil olmak üzere herkes, en nihayetinde önemli olanın yalnızca kişinin tanrılarla ilişkisi olduğunda ısrar etse bile buna "eşitlikçi bir toplum" demek gerçekten bir anlam ifade eder mi?

Bu ikilemden çıkmanın tek bir yolu var: Eşitliği ölçmek için bir tür evrensel ve nesnel standartlar yaratmak. Jean-Jacques Rousseau ve Adam Smith'in zamanından bu yana, bu neredeyse her zaman mülkiyet düzenlemelerine odaklanmak anlamına geliyordu. Gördüğümüz gibi ancak bu noktada 18. yüzyılın ortalarından sonlarına kadar Avrupalı filozoflar, insan toplumlarını geçim kaynaklarına göre sıralama ve bu şekilde avcı-toplayıcılara ayrı bir insan türü olarak muamele edilmesi gerektiğini fikrini ilk kez ortaya attılar. Yine gördüğümüz gibi, bu fikir hâlâ bizimle. Fakat Rousseau'nun toprak mülkiyetinin ortaya çıkmasına izin verdiği için gerçek eşitsizliği ortaya çıkaranın yalnızca tarımın icadı olduğu iddiası da öyle. Bu, bugün insanların avcı-toplayıcıların başlangıçta eşitlikçi gruplar hâlinde yaşadıkları varsayılabilirmiş gibi yazmaya devam etmelerinin ana nedenlerinden biridir çünkü tarımla mümkün kılınan üretken varlıklar (toprak, çiftlik hayvanları) ve depolanmış ihtiyaç fazlası ürünler (tahıl, yün, süt ürünleri vs.) olmadan, kimsenin bir diğerine hükmetmesi için gerçek bir maddi temel olmadığı varsayılmaktadır.

Genel bilgiye göre de maddi bir ihtiyaç fazlası mümkün olduğu anda tam zamanlı zanaat uzmanları, savaşçılar ve din adamları da bu fazla üzerinde hak iddia eder ve bu fazlalığın bir kısmıyla ha-

yatlarını idame ettirirler (ya da savaşçılar söz konusu olduğunda zamanlarının çoğunu birbirlerinden bir şeyler çalmanın yeni yollarını bulmaya çalışarak harcarlar) ve çok geçmeden tüccarlar, avukatlar ve siyasetçiler de kaçınılmaz olarak onları takip eder. Bu yeni seçkinler, Rousseau'nun vurguladığı gibi, varlıklarını korumak için bir araya gelir ve böylece özel mülkiyetin ortaya çıkışından sonra kaçınılmaz olarak "devlet" doğar.

Bu genel bilgiyi daha sonra daha ayrıntılı olarak inceleyeceğiz. Şimdilik şunu söylemekle yetinelim: Burada geniş bir hakikat olmakla birlikte, genişliği yüzünden açıklama gücü çok azdır. Elbette Firavunların Mısır'ı, Maurya İmparatorluğu veya Han Çin'i gibi bürokratik rejimleri mümkün kılan yalnızca tahıl çiftçiliği ve tahıl depolamaydı. Fakat tahıl çiftçiliğinin bu tür devletlerin yükselişinden sorumlu olduğunu söylemek, biraz Ortaçağ İran'ında matematiksel hesabın gelişiminin atom bombasının icadından sorumlu olduğunu söylemeye benzer. Matematik olmadan atom silahlarının asla mümkün olamayacağı doğrudur. Hatta matematiğin icadının bir yerlerde birinin sonunda nükleer silahlar yaratmasını muhtemel kılan bir olaylar zincirini başlattığı bile öne sürülebilir. Fakat Al-Tusi'nin 1100'lerde polinomlar üzerine yaptığı çalışmanın Hiroşima ve Nagazaki'ye *sebebiyet verdiğini* iddia etmek açıkça saçmadır. Tarımın durumu da buna benziyor. Ortadoğu'daki ilk çiftçilerin ortaya çıkışı ile ilk devletler demeye alıştığımız şeyin yükselişi arasında yaklaşık 6000 yıl var ve dünyanın pek çok yerinde çiftçilik, bu devletlere uzaktan yakından benzeyen herhangi bir şeyin ortaya çıkmasına asla yol açmadı.[7]

Bu kavşakta, ihtiyaç fazlası kavramına ve onun ortaya çıkardığı çok daha geniş –neredeyse varoluşsal– sorulara odaklanmamız gerekiyor. Filozofların uzun zaman önce fark ettikleri gibi bu, insan olmanın ne anlama geldiğine dair temel sorular sorduran bir kavram. Bizi insan olmayan hayvanlardan ayıran şeylerden biri, hayvanların sadece ve tam olarak ihtiyaçları kadarını üretmeleri,

insanların ise her zaman daha fazlasını üretmesidir. Biz aşırılıkların yaratıklarıyız ve bu bizi aynı zamanda tüm türler arasında en yaratıcı ve en yıkıcı yapan şey. Yönetici sınıflar basitçe ya haraç, kölelik, feodal vergiler yoluyla ya da görünüşte serbest piyasa düzenlemelerini manipüle ederek bu ihtiyaç fazlasından aslan payını kendileri için alabilecek şekilde toplumu örgütlemiş olanlardır.

19. yüzyılda Marx ve radikal yoldaşlarının çoğu, böyle bir ihtiyaç fazlasının toplu olarak eşitlikçi bir biçimde yönetilmesinin mümkün olduğunu gerçekten hayal ettiler (onun norm olarak "ilkel komünizm" altında tasavvur ettiği şey ve devrimci gelecekte bir kez daha mümkün olabileceğini düşündüğü şey buydu) fakat çağdaş düşünürler buna daha şüpheli yaklaşırlar. Aslında bugünlerde antropologlar arasındaki baskın görüş, gerçekten eşitlikçi bir toplumu idame ettirmenin tek yolunun herhangi bir tür ihtiyaç fazlasını biriktirme ihtimalini ortadan kaldırmak olduğudur.

Avcı-toplayıcı eşitlikçiliği konusunda en büyük çağdaş otorite, genel kabulle Britanyalı antropolog James Woodburn'dür. Savaş sonrası yıllarda Woodburn, Tanzanya'nın avcı-toplayıcı bir topluluğu olan Hadzalar arasında araştırma yaptı. Ayrıca Güney Hindistan'ın Pandaramları veya Malezya'nın Batekleri gibi Afrika dışındaki diğer küçük ölçekli göçebe avcı-toplayıcı toplumların yanı sıra San çalı adamları ve Mbuti pigmeleri ile aralarında paralellikler kurdu.[8] Woodburn'e göre bu tür toplumlar bildiğimiz tek gerçek eşitlikçi toplumlardır çünkü eşitliği cinsiyet ilişkilerine ve mümkün olduğunca yaşlılar ile gençler arasındaki ilişkilere doğru genişleten sadece bu toplumlardır.

Bu tür toplumlara odaklanmak, Woodburn'ün neyin eşitlenip neyin eşitlenmediği sorusundan kaçınmasına izin verdi çünkü Hadza gibi toplumlar eşitlik ilkelerini mümkün olan hemen hemen her şeye uyguluyor gibi görünüyordu: Sadece sürekli olarak paylaşılan veya etrafa yayılan maddi varlıklara değil, bitkisel veya kutsal bilgiye ve prestije de (yetenekli avcılarla sistematik olarak alay

edilir ve küçümsenirler). Woodburn, tüm bu tür davranışların hiç kimsenin bir başkasına devam eden bir bağımlılık ilişkisi içinde olmaması gerektiğini savunan bilinçli bir ahlak anlayışına dayandığında ısrar etti. Bu, son bölümde Christopher Boehm'den eşitlikçi avcı-toplayıcıların "istatistik uzmanı zekâsı" hakkında duyduklarımızın bir yansımasıdır fakat Woodburn buna bir değişiklik daha ekliyor: Bu tür toplumların gerçek tanımlayıcı özelliği, tam da herhangi bir maddi ihtiyaç fazlalarının olmamasıdır.

Woodburn'e göre gerçekten eşitlikçi toplumlar, "anında geri dönüş" ekonomilerine sahip toplumlardır, yani eve getirilen yiyecekler aynı gün veya ertesi gün yenir, arta kalan her şey paylaşılır fakat asla korunmaz veya saklanmaz. Tüm bunlar, "gecikmiş geri dönüş" ekonomilerine sahip olarak nitelendirilebilecek, enerjilerini yalnızca gelecekte bir noktada meyve verecek projelere düzenli olarak yatıran çoğu avcı-toplayıcının ve tüm hayvancılıkla uğraşanların veya çiftçilerin tam tersidir. Yazar, bu tür yatırımların kaçınılmaz olarak bazı bireylerin diğerleri üzerinde güç kullanması için temel oluşturabilecek daimi bağlara yol açabileceğini öne sürüyor. Dahası, Woodburn bunun Hadzalar ve diğer eşitlikçi toplayıcıların çok iyi anladığı belirli bir "istatistik uzmanı zekâsı" olduğunu ve sonuç olarak onların kaynakları depolamaktan veya herhangi bir uzun vadeli projeye girişmekten bilinçli olarak kaçındıklarını varsayıyor.

Rousseau'nun vahşileri gibi körü körüne zincirlerine koşmaktan çok uzak olan Woodburn'ün "hemen geri dönen avcı-toplayıcıları", esaret zincirlerinin tam olarak nerede örüldüğünü anlar ve hayatlarının çoğunu onlardan uzak durmak için düzenler. Bu, umut verici veya iyimser bir şeyin temeli gibi gelebilir. Gerçekteyse bunun tam tersidir. Önerdiği şey, yine adına değecek herhangi bir eşitliğin en basit avcı-toplayıcılar dışında herkes için özünde imkânsız olduğudur. O zaman bizi bekleyen ne tür bir geleceğimiz olabilir? En iyi ihtimalle, belki uzak bir gelecekte bir kez daha eşitlerden oluşan bir toplum gibi bir şey yaratmanın mümkün olabileceğini (*Uzay*

Yolu kopyalayıcısının veya diğer anlık tatmin cihazlarının icadıyla) hayal edebiliriz. Fakat bu arada, kesinlikle sıkışıp kaldık. Diğer bir deyişle bu, baştan sona yeniden –sadece bu sefer cennet çıtası daha da yükseğe ayarlanmış– Cennet Bahçesi anlatısıdır.

Woodburn'ün vizyonuyla ilgili gerçekten çarpıcı olan şey, odaklandığı avcı-toplayıcıların Kandiaronk'tan ve ondan önceki birkaç nesil İlk Millet eleştirmenlerinden –ki bunların hepsi servet farklılıklarının sistematik güç eşitsizliklerine dönüşebileceğini hayal etmekte bile zorlanmıştır– çok daha derinden farklı sonuçlara ulaşmış olmalarıdır. İkinci Bölüm'de tarif ettiğimiz şekliyle Amerikan yerli eleştirisinin başlangıçta çok farklı bir şeyle ilgili olduğunu hatırlayın: Avrupa toplumlarının karşılıklı yardımı teşvik etme ve kişisel özgürlükleri koruma konusundaki algılanan başarısızlığı. Ancak yerli entelektüeller Fransız ve İngiliz toplumunun işleyişine daha fazla maruz kaldıktan sonra mülkiyet eşitsizliklerine odaklanmaya başlandı. Belki de onların ilk düşünce silsilesini takip etmeliyiz.

Çok az antropolog, "eşitlikçi toplumlar" teriminden artık apaçık olması gereken nedenlerden ötürü memnundur. Ancak bu terim hâlâ kullanılıyor çünkü kimse şimdiye dek daha cazip bir alternatif önermedi. Ona bildiğimiz en yakın şey, feminist antropolog Eleanor Leacock'un eşitlikçi toplumlar olarak adlandırılan toplumların üyelerinin çoğunun, eşitlikten ziyade kendisinin "özerklik" dediği şeyle ilgilendikleri yönündeki önerisidir. Örneğin, Montagnais-Naskapi kadınları için önemli olan, kadın ve erkeğin eşit statüde görülüp görülmediği değil, kadınların bireysel veya toplu olarak erkek müdahalesi olmadan hayatlarını yaşayabilmeleri ve kendi kararlarını verebilmeleridir.[9]

Diğer bir deyişle, bu kadınların eşit olarak dağıtılması gerektiğini düşündükleri bir değer varsa, bu tam da "özgürlük" olarak adlandırabileceğimiz şeydir. O hâlde belki de en iyi şey, bunlara "özgür toplumlar" demek olacaktır; hatta, Cizvit Peder Lallemant'ın

Montagnais-Naskapilerin Wendat komşuları hakkındaki hükmüne göre, her biri "kendini diğerleri kadar önemli gören ve reislerine sadece onları memnun ettiği ölçüde boyun eğen özgür insanlar".[10] İlk bakışta reisler, konuşmacılar ve diğer makam sahiplerinden oluşan ayrıntılı siyasal yapısıyla Wendat toplumu, bir "eşitlikçi" toplum listesine dahil edilmek için bariz bir seçenek gibi görünmeyebilir. Fakat "reisler", emirleri uygulamak için hiçbir araçları yoksa gerçekten reis değildirler. Wendat gibi toplumlarda eşitlik, bireysel özgürlüğün doğrudan bir sonucuydu. Elbette aynı şey tersten de söylenebilir: Özgürlükler, eğer onlara göre hareket edilemiyorsa gerçek özgürlükler değillerdir. Bugün de çoğu insan özgür toplumlarda yaşadığına inanıyor ve doğrusu toplumları için en önemli şeyin –en azından siyaseten– bu olduğu konusunda ısrar ediyor ama Amerikan milleti gibi bir milletin ahlaki temelini oluşturan özgürlükler, büyük ölçüde *resmi* özgürlüklerdir.

Amerikan vatandaşları istedikleri yere seyahat etme hakkına sahiptir, elbette ulaşım ve konaklama için paraları varsa. Üstlerinin keyfi emirlerine uymak zorunda da değiller, elbette bir iş bulmaları gerekmedikçe. Bu anlamda Wendatların sahte reisleri[11] ve gerçek özgürlükleri olduğunu söylemek neredeyse mümkünken, bugün çoğumuz gerçek reislerle ve sahte özgürlüklerle yetinmek zorunda kalıyoruz. Ya da meseleyi daha teknik bir şekilde ifade edecek olursak, Hadzalar, Wendatlar veya Nuerler gibi "eşitlikçi" insanların ilgilendiği şey *resmi* özgürlükler değil, *somut* olanlar gibi görünüyor.[12] Seyahat hakkından çok onu fiilen yapma imkânıyla (dolayısıyla konu genellikle yabancıları misafir olarak ağırlama yükümlülüğü olarak tanımlanıyordu) ilgileniyorlardı. Karşılıklı yardım (ki çağdaş Avrupalı gözlemciler onu genellikle "komünizm" olarak adlandırdılar) bireysel özerklik için gerekli şart olarak görülüyordu.

Bu, eşitlikçilik terimi etrafındaki bariz kafa karışıklığının en azından bir kısmını açıklamaya yardımcı olabilir: Açık hiyerarşilerin ortaya çıkıp büyük ölçüde teatral kalması veya kendilerini toplumsal hayatın çok sınırlı yönleriyle sınırlaması mümkündür. Bir

an için Sudanlı Nuerlere dönelim. Oxfordlu toplum antropoloğu E.E. Evans-Pritchard, 1940'larda kendilerinin klasik etnografisini yayımladığından beri Nuerler, Afrika'daki "eşitlikçi" toplumlar için tam bir paradigma olarak tanıtıldı. Devlet kurumlarına uzaktan yakından benzeyen hiçbir şeyleri yoktu ve kişisel bağımsızlığa verdikleri yüksek değerle ünlüydüler. Fakat 1960'lara gelindiğinde Kathleen Gough gibi feminist antropologlar, yine burada gerçekten statü eşitliğinden söz edilemeyeceğini gösteriyorlardı: Nuer topluluklarındaki erkekler "aristokratlar" (yaşadıkları topraklarla atalarından gelen bağları olan), "yabancılar" ve diğer topluluklara yapılan baskınlarda esir alınan alt tabakadaki savaş esirleri arasında bölünmüştü. Bunlar tamamen resmi ayrımlar da değildi. Evans-Pritchard bu tür farklılıkları önemsiz diye silip atmış olsa da gerçekte Gough'un da belirttiği gibi rütbe farkı kadınlar için erişim farkı anlamına geliyordu. Yalnızca aristokratlar Nuerlerin "uygun" kabul ettiği –yani çocukların üzerinde babalık iddiasında bulunabilecekleri ve böylece ölümlerinden sonra ataları olarak anılacakları– bir evlilik yapmaya yetecek kadar büyükbaş hayvanı kolaylıkla toplayabiliyorlardı.[13]

O hâlde Evans-Pritchard tamamen hatalı mıydı? Tam olarak değil. Aslında rütbe ve sığırlara farklı erişim insanlar evlilik düzenlerken geçerli olurken, diğer durumlarda neredeyse hiçbir önemi yoktu. Bir dans ya da kurban kesme gibi resmi bir olayda bile kimin diğerlerinin "üstünde" olduğunu belirlemek imkânsız olurdu. En önemlisi, servet (sığır) farklılıkları hiçbir zaman emir verme becerisine veya resmi itaat talebine dönüşmedi. Evans-Pritchard, sık sık atıfta bulunulan bir bölümde şunları yazdı:

> Her Nuer bireyinin kendisini komşusu kadar iyi gördüğü her hareketinden bellidir. Dünyanın efendileri gibi ortalıkta dolanıp duruyorlar ki kendilerini gerçekten de öyle addediyorlar. Toplumlarında efendi ya da hizmetkâr yok, yalnızca kendilerini Tanrı'nın en asil yaratması olarak gören eşitler var... Bir

> emrin şüphesi bile insanı kızdırır ve o emri ya yerine getirmez ya da gelişigüzel ve ağır ağır yerine getirir ki bu reddetmekten daha aşağılayıcı.[14]

Evans-Pritchard burada erkeklerden bahsediyor. Peki ya kadınlar? Gough, günlük işlerde kadınların erkeklerle hemen hemen aynı bağımsızlıkla hareket ettiğini fakat evlilik sisteminin kadınların özgürlüğünü bir dereceye kadar yok ettiğini buldu. Bir erkek, genellikle başlık parası için gerekli olan kırk sığırı ödediyse, bu her şeyden önce yalnızca bir kadının çocukları üzerinde babalık iddia etme hakkına sahip olmadığı, aynı zamanda özel cinsel erişim elde ettiği ve bu da genellikle karısının işlerine diğer açılardan da karışma hakkı elde ettiği anlamına geliyordu. Bununla birlikte, çoğu Nuer kadını "usule uygun" bir biçimde evli değildi. Aslında sistem o kadar karmaşıktı ki kadınların büyük kısmı kendilerini hayaletlerle veya –şecere kaydı için erkek ilan edilebilecek– başka kadınlarla resmi olarak evli bulmuştu; bu durumda nasıl hamile kaldıkları ve çocuklarını büyüttükleri kendilerinden başka kimseyi ilgilendirmezdi. O zaman hem erkekler hem de kadınlar için cinsel hayatta bile onu kısıtlamayı gerektiren özel bir neden olmadıkça bireysel özgürlük mevcut sayılmıştır.

Uzak diyarlarda hoş karşılanacağını bilerek kendi topluluğunu terk etme özgürlüğü, yılın zamanına bağlı olarak toplumsal yapılar arasında gidip gelme özgürlüğü ve otoritelere sonuçlarına katlanmaksızın itaat etmeme özgürlüğü, bugün çoğu insanın pek aklına yatmasa da uzak atalarımız arasında gayet normalmiş gibi görünüyor. İnsanlar tarihlerine ilkel bir masumiyet durumunda başlamamış olabilirler fakat kendilerine ne yapılması gerektiğinin söylenmesine karşı bilinçli bir hoşnutsuzlukla başlamış gibi görünüyorlar.[15] Eğer öyleyse, en azından ilk sorumuzu rötuşlayabiliriz: Gerçek belirsizlik reislerin, hatta kralların ve kraliçelerin ilk ortaya çıktıkları zamandan ziyade, sarayları dışında onlara gülmenin artık mümkün olmadığı zamandır.

Şimdi tarih boyunca, her zamankinden daha büyük ve daha yerleşik nüfuslar, daha güçlü üretim güçleri, daha büyük maddi ihtiyaç fazlası ve zamanlarının her zamankinden daha fazlasını başka birinin emri altında geçiren insanlar bulduğumuz şüphesiz doğrudur. Bu eğilimler arasında bir tür bağlantı olduğu sonucuna varmak mantıklı görünüyor. Fakat bu bağlantının doğası ve gerçek mekanizmalar tamamen belirsizdir. Çağdaş toplumlarda, büyük ölçüde siyasi amirlerimiz olmadığı için kendimizi özgür insanlar olarak görüyoruz. Biz basitçe "ekonomi" dediğimiz şeyin tamamen farklı bir şekilde, özgürlük değil "verimlilik" temelinde düzenlendiği ve bu nedenle ofislerin ve mağaza katlarının genellikle sıkı bir şekilde emir komuta zincirlerine göre düzenlendiğini varsayıyoruz. O hâlde, eşitsizliğin kökenlerine dair bu kadar çok spekülasyonun ekonomik değişime ve özellikle çalışma dünyasına odaklanması şaşırtıcı değil. Burada da mevcut kanıtların çoğunun büyük ölçüde yanlış yorumlandığını düşünüyoruz.

İşe odaklanmak mülkiyete odaklanmakla tam olarak aynı şey değil fakat mülkiyet kontrolünün ilk olarak nasıl komuta gücüne çevrildiği anlamaya çalışılırsa bakılacak en bariz yer iş dünyası olacaktır. Adam Smith ve Turgot gibi adamlar, insan gelişiminin aşamalarını büyük ölçüde insanların yiyecek elde etme yolları etrafında çerçevelendirerek kaçınılmaz olarak –daha önce halk tabakasının bir kaygısı olarak kabul edilen– işi merkeze koydular. Bunun basit bir nedeni vardı: Kendi toplumlarının apaçık bir şekilde üstün olduğunu iddia etmelerine izin verdi ki bu iddia –o zamanlar– üretken işten başka bir kriter kullansalardı savunması çok daha zor olurdu.[16]

Turgot ve Smith 1750'lerde bu şekilde yazmaya başladılar. Karmaşık bir iş bölümünün ilkel özgürlüklerden fedakârlık etmeyi talep ettiği fakat genel zenginlik ve refahta göz kamaştırıcı artışları garanti ettiği gelişmişliğin zirvesini "ticari toplum" olarak adlandırdılar. Sonraki yirmi otuz yıl boyunca, eğirme makinesinin,

Arkwright dokuma tezgâhının ve en nihayetinde buhar ve kömür gücünün icadı ve sonunda kalıcı –ve giderek daha bilinçli– bir endüstriyel işçi sınıfının ortaya çıkışı tartışmanın şartlarını tamamen değiştirdi. Aniden daha önce hayal edilemeyen üretim güçleri ortaya çıktı. Fakat insanların çalışması beklenen saat sayısında da baş döndürücü bir artış oldu. Yeni değirmenlerde on iki ila on beş saatlik günler ve altı günlük haftalar standart kabul edilirken, tatillerse minimum düzeydeydi (John Stuart Mill bunu, "Şimdiye kadar icat edilmiş emek tasarrufu sağlayan tüm makineler tek bir insanın zahmetini azaltmadı," diye protesto etti).

Sonuç olarak, 19. yüzyıl boyunca insan medeniyetinin genel yönü hakkında tartışan neredeyse herkes, teknolojik ilerlemenin tarihin ana itici gücü olduğunu ve ilerleme insanın özgürleşmesinin hikâyesiyse, bunun sadece "gereksiz zahmet"ten kurtulmak anlamına gelebileceğini kabul etti. Gelecekte bir gün, bilim bizi en azından aşağılayıcı, zahmetli ve ruhumuzu yiyip bitiren çalışma biçimlerinden kurtaracaktı. Aslında Viktorya dönemine gelindiğinde birçok kişi bunun zaten gerçekleştiğini iddia etmeye başladı. Onlara göre sanayileşmiş çiftçilik ve emekten tasarruf sağlayan yeni cihazlar bizi herkesin keyif ve bolluk içinde yaşadığı ve uyanıkken hayatımızın çoğunu başka birinin emirlerini kovalayarak geçirmek zorunda kalmayacağımız bir dünyaya doğru götürüyordu.

Doğru, bu 1880'lerin sonlarına kadar sekiz saatlik bir iş günü kazanmak için –yani ortalama bir ortaçağ baronunun serflerinden beklemesinin mantıksız olduğunu düşüneceği bir günlük çalışma düzeni hakkı elde etmek için– polis ve şirket dedektifleriyle zorlu çatışmalara girmek zorunda kalan Chicago'daki radikal ticaret sendikacılarına tuhaf bir iddia gibi görünmüş olmalı.[17] Yine de belki de bu tür kampanyalara bir cevap olarak Viktorya dönemi entelektüelleri bunun tam tersinin doğru olduğunu tartışmaya başladılar: Dediler ki "ilkel insan" varlığı için sürekli bir mücadele içindeydi; erken insan toplumlarında hayat devam eden bir görev-

di. Avrupalı, Çinli ya da Mısırlı köylüler sabahtan akşama kadar geçimlerini sağlamak için çalıştılar. Böylece Dickens döneminin korkunç çalışma düzeni bile aslında kendisinden önce gelenlere nazaran bir iyileşmeydi. Tartıştığımız tek şeyin gelişme hızı olduğu konusunda ısrar ettiler. 20. yüzyılın şafağında, bu tür bir mantık yürütme evrensel olarak genel geçer bilgi kabul edildi.

Marshall Sahlins'in 1968 tarihli "The Original Affluent Society" ("Asıl Varlıklı Toplum") makalesini çığır açıcı bir olay hâline getiren şey budur ve bu yüzden şimdi onun hem etkilerini hem de yetersiz kaldığı alanları ele almalıyız. Muhtemelen şimdiye kadar yazılmış en etkili antropoloji makalesi olan bu makale, 1960'larda hâlâ geçerli olan eski Viktorya bilgeliğini anlık tartışma ve münazara yaratıp sosyalistlerden hippilere kadar herkese ilham vererek altüst etti. Tüm düşünce okulları (İlkelcilik, Küçülme) muhtemelen onsuz asla gerçekleşemezdi. Fakat Sahlins aynı zamanda arkeologların (en azından şimdi bildiklerimizle karşılaştırıldığında) tarım öncesi topluluklar hakkında hâlâ nispeten az şey bildikleri bir zamanda yazıyordu. O zaman bugün sahip olduğumuz kanıtlara dönmeden ve makalenin buna karşı nasıl bir önlem aldığını görmeden önce ilk olarak yazarın argümanına bir göz atmak iyi olabilir.

MARSHALL SAHLINS'İN "ASIL VARLIKLI TOPLUM" MAKALESİ VE ALGI GÜCÜ ÇOK YÜKSEK İNSANLARIN BİLE GERÇEK KANITLARIN YOKLUĞUNDA TARİHÖNCESİ HAKKINDA YAZMALARI ÜZERİNE

Marshall Sahlins, kariyerine 1950'lerin sonunda bir yeni-evrimci olarak başladı. "Asıl Varlıklı Toplum" yayımlandığında hâlâ en çok Elman Service'le yaptığı ve insanın çetelerden kabilelere, reisliklere ve devletlere doğru siyasi gelişiminin dört aşamasını öneren çalışmasıyla ünlüydü. Tüm bu terimler bugün hâlâ yaygın olarak kullanılmaktadır. 1968'de Sahlins, daha sonra anlattığına göre her

gün –sonradan *Devlete Karşı Toplum*'u yazan– Pierre Clastres'la kafeteryada öğle yemeği yiyip etnografik verileri ve toplumun devrim için olgun olup olmadığını tartıştığı Claude Lévi-Strauss'un Paris'teki *laboratuvarında* bir yıl geçirme davetini kabul etti.

Bunlar, sonunda Mayıs 1968'deki öğrenci/işçi ayaklanmasına yol açan (Lévi-Strauss'un kibirli bir tarafsızlık sürdürdüğü fakat Sahlins ve Clastres'ın coşkulu katılımcılar hâline geldiği) Fransız üniversitelerindeki öğrenci seferberlikleri ve sokak çatışmalarıyla dolu zorlu günlerdi. Tüm bu siyasi mayalanmanın ortasında işin doğası, çalışma ihtiyacı, çalışmanın reddi, işin kademeli olarak ortadan kaldırılması ihtimali hem siyasi hem de entelektüel çevrelerde hararetli tartışma konularıydı.

Sahlins'in makalesi, belki de Rousseau tarafından icat edilen bu "spekülatif tarihöncesi" türünün gerçekten muhteşem son örneği, ilk olarak Jean-Paul Sartre'ın *Les Temps modernes* dergisinde yayımlandı.[18] En azından çalışma saatleri söz konusu olduğunda, Viktorya dönemine ait sürekli iyileşme anlatısının gerici olduğu iddiasında bulundu. Teknolojik evrim insanları maddi zorunluluktan kurtarmadı. İnsanlar artık daha az çalışmıyor. Yazar, bütün kanıtların insanlık tarihi boyunca çoğu insanın çalışmak için harcadığı toplam saat sayısının artma eğiliminde olduğunu gösterdiğini iddia etti. Sahlins daha da kışkırtıcı bir şekilde, önceki çağlardaki insanların günümüz tüketicilerinden daha fakir olmadığında ısrar etti. Aslında erken tarihimizin önemli bir bölümünde insanların büyük maddi bolluk içinde yaşadığının da aynı kolaylıkla söylenebileceğini iddia etti.

Doğru, bir avcı-toplayıcı bizim standartlarımıza göre son derece fakir görünebilir fakat standartlarımızı onlara uygulamak açıkça saçmaydı. "Refah" mutlak bir ölçü değildir. Kişinin mutlu ve rahat bir hayat yaşamak için ihtiyaç duyduğunu hissettiği her şeye kolayca erişebildiği bir durumu ifade eder. Sahlins, bu standartlara göre bilinen avcı-toplayıcıların çoğunun zengin olduğunu savun-

du. Birçok avcı-toplayıcının ve hatta bahçıvanın günde yalnızca iki ila dört saatini "iş" olarak adlandırılabilecek herhangi bir şey yaparak harcamış olması, ihtiyaçlarının karşılanmasının ne kadar kolay olduğunun kanıtıydı.

Devam etmeden önce, Sahlins'in resmettiği geniş tablonun doğru olduğunu söylemekte fayda var. Yukarıda belirttiğimiz gibi, ortalama bir ezilen ortaçağ serfi hâlâ dokuzdan beşe çalışan modern bir ofis veya fabrika işçisinden daha az çalışıyordu ve Stonehenge'i inşa etmek için büyük levhaları sürükleyen fındık toplayıcıları ve sığır çobanları, onlardan neredeyse kesinlikle ortalama olarak daha az çalışıyordu. En zengin ülkeler bile bu tür şeyleri tersine çevirmeye ancak çok yakın zamanda başladı (çoğumuz pek tabii Viktorya dönemi hamalları kadar uzun saatler çalışmıyoruz fakat çalışma saatlerindeki genel düşüş muhtemelen düşündüğümüz kadar göz kamaştırıcı değil). Ayrıca dünya nüfusunun çoğu için işler daha iyiye değil, daha kötüye gidiyor.

Zamanın testine daha az dayanabilen şey, çoğu okurun Sahlins'in makalesinden aldığı izlenimdir: Zamanlarının çoğunu gölgede uzanarak, flört ederek, davul çemberleri oluşturarak veya hikâyeler anlatarak geçiren başıboş avcı-toplayıcılar. Bunun yazarın çizdiği etnografik örneklerle, büyük ölçüde Sanlar, Mbutiler ve Hadzalar ile epey ilgisi var.

Son bölümde, Kalahari sınırlarındaki !Kung Sanların (çalı adamları) ve Serengeti Platosu'ndaki Hadzaların 1960'larda erken insan toplumunun nasıl olabileceğinin örnekleri olarak –avcı-toplayıcılara göre oldukça sıradışı olmalarına rağmen– çok meşhur olmalarına dair birkaç sebep önerdik. Bunun basit bir nedeni verilerin varlığıydı. 1960'lara gelindiğinde, geleneksel hayat tarzlarına benzer bir şeyi hâlâ sürdürmeyi başarabilmiş tek avcı-toplayıcı topluluklar arasındaydılar. Yine bu on yılda antropologlar, farklı toplumların üyelerinin sıradan bir gün boyunca ne yaptıklarını ve bunu yapmak için ne kadar zaman harcadıklarını sistematik ola-

rak kaydederek zaman ayırma çalışmaları yürütmeye başladılar.[19] Afrikalı avcı-toplayıcılarla yapılan bu tür araştırmalar, o zamanlar Louis ve Mary Leakey tarafından Tanzanya'daki Olduvai Boğazı gibi kıtanın diğer bölümlerinde yapılan ünlü hominin fosili keşifleriyle yankı bulmuş gibi görünüyordu. Bu modern avcı-toplayıcılardan bazıları, türümüzün şimdi içinde evrimleşmiş gibi göründüğü savana benzeri ortamlarda yaşadıklarından burada –bu yaşayan topluluklarda– insanın bir an için insan varlığının asıl durumu gibi bir şeyde yakalayabileceğini hayal etmek cazip geliyordu.

Dahası, bu erken zaman ayırma çalışmalarının sonuçları kocaman bir sürpriz oldu. Savaş sonrası yıllarda, çoğu antropolog ve arkeoloğun insanlığın ilkel "varoluş mücadelesi"ne ilişkin eski 19. yüzyıl anlatısını hâlâ fazlasıyla sorgusuz sualsiz kabul ettiğini akılda tutmakta fayda var. O zamanlar, en bilgili biliminsanları arasında bile yaygın olan retoriğin çoğu kulağımıza ürkütücü derecede küçümseyici geliyor: "Tüm hayatını sırf hayvanları yemek amacıyla onları öldürmek için takip ederek ya da bir yemiş toprağından diğerine geçerek harcayan bir adam, aslında kendisi de tıpkı bir hayvan gibi yaşıyordur," diye yazmıştı tarihöncesi araştırmacısı Robert Braidwood 1957'de.[20] Yine de bu ilk nicel çalışmalar, bu tür beyanları kapsamlı bir şekilde çürüttü. Namibya veya Botsvana çölleri gibi oldukça elverişsiz ortamlarda bile avcı-toplayıcılar, gruplarındaki herkesi kolayca besleyebildiklerini ve dedikodu yapmak, tartışmak, oyun oynamak, dans etmek veya zevk için seyahat etmek gibi son derece insani faaliyetlerde bulunmak için haftada üç ila beş günleri kaldığını gösterdiler.

1960'larda araştırmacılar ayrıca tarımın bir tür dikkate değer bilimsel ilerleme olmasından çok uzak olduğunu, avcı-toplayıcıların (ki nihayetinde yenen bitkilerinin büyüme döngülerinin tüm yönlerine yakından aşina olma eğilimindeydiler) nasıl tahıl ve sebze ekip onları hasat etmenin mükemmel bir şekilde farkında olduklarını anlamaya başlıyorlardı. Sadece bunları yapmaları için

herhangi bir sebep görmediler. O zamandan beri çiftçiliğin kökenleri üzerine yapılan bin incelemede alıntılanan bir ifadeye göre bir !Kung muhbiri şöyle diyordu: "Dünyada bu kadar çok mongongo yemişi varken onu neden ekelim?" Sahlins, bazı tarihöncesi biliminsanlarının teknik cehalet olarak varsaydıkları şeyin gerçekten de bilinçli bir toplumsal karar olduğu sonucuna vardı: Bu tür avcı-toplayıcılar "boş zamanlarına sahip çıkmak için Neolitik Devrim'i reddettiler".[21] Antropologlar, Sahlins daha büyük sonuçlar çıkarmak için devreye girdiğinde hâlâ tüm bu fikirleri sindirmeye çalışıyorlardı.

Avcı-toplayıcıların eski boş zaman ahlakı (yani "refaha giden Zen yolu"), insanlar –her ne sebeple olursa olsun– en sonunda tek bir yere yerleşmeye ve tarımın zorluklarını kabul etmeye başladıklarında bozuldu, ya da Sahlins öyle zannetti. Bunu korkunç bir bedel karşılığında yaptılar. Tek sorun bunu müteakip sürekli artan çalışma saatleri değildi, aynı zamanda çoğu için yoksulluk, hastalık, savaş ve kölelik ki bunların hepsi sonsuz rekabet ve yeni zevkleri, yeni güçleri ve yeni servet biçimlerini akılsızca kovalama tarafından körüklenmiştir. Sahlins'in "Asıl Varlıklı Toplum" adlı yazısı, ustaca bir hareketle insan medeniyetinin geleneksel öyküsünün ayağını kaydırmak için zaman ayrımı çalışmalarının sonuçlarını kullandı. Woodburn gibi Sahlins de Rousseau'nun Cennetten Düşüş versiyonunu –yani toplama, depolama ve mülkü koruma faaliyetlerimizin muhtemel sonuçları üzerine düşünemeyecek kadar aptal olduğumuzdan "zincirlerimize körü körüne koştuğumuz"[22] fikrini– bir kenara atıp bizi doğrudan Cennet Bahçesi'ne geri götürüyor. Çiftçiliği reddetmek bilinçli bir seçimse, o hâlde onu benimsemek de öyleydi. Bilgi ağacının meyvesinden yemeyi seçtik ve bunun için cezalandırıldık. Aziz Augustinus'un dediği gibi, Tanrı'ya isyan ettik ve Tanrı'nın hükmü, kendi arzularımızın mantıklı sağduyumuza isyan etmesine neden olacaktı. İlk günah için cezamız yeni arzularımızın sonsuzluğudur.[23]

Burada Kutsal Kitap'taki hikâyeden temel bir fark varsa, o da Cennetten Düşüş'ün –Sahlins'e göre– sadece bir kez gerçekleşmemiş olmasıdır. Yıkılıp sonradan yavaşça kendimizi ayağa kaldırmaya başlamadık. İş ve refah söz konusu olduğunda her yeni teknolojik atılım bizi daha da geriletiyor gibi görünüyor.

Sahlins'in eseri parlak bir ahlak hikâyesidir. Bununla birlikte bariz bir kusuru var. "Asıl varlıklı toplumu" savunan argümanının tümü tek bir kırılgan önermeye dayanıyordu: Tarihöncesi insanların çoğu gerçekten de Afrikalı avcı-toplayıcıların kendine özgü tarzında yaşıyordu. Sahlins'in kesinlikle kabul etmeye istekli olduğu gibi, bu sadece bir tahmindi. Makalesini bitirirken, "Kalahari'deki çalı adamları gibi marjinal avcıların" Paleolitik durumu gerçekten –sıkı çalışmaya büyük değer veren– Kaliforniya'daki avcı-toplayıcılardan veya –rütbeli toplumuyla ve stoklanmış varlıklarıyla– Kuzeybatı Kıyısı'ndaki toplayıcılardan daha fazla temsil edip etmediklerini sordu. "Belki de etmiyorlardı," diyerek bunu kabul etti.[24] Genellikle gözden kaçan bu gözlem çok önemlidir. Sahlins, kendi "asıl varlıklı toplum" ifadesinin yanlış olduğunu öne sürmüyor. Daha ziyade özgür insanların özgür olmasının pek çok yolu olabileceği gibi –asıl– varlıklı toplumların varlıklı olmasının da birden fazla yolu olabileceğini kabul ediyor.

Tüm modern avcı-toplayıcılar boş vakit geçirmeyi sıkı çalışmaya tercih etmezler, tıpkı hepsinin kişisel mülkiyete karşı !Kunglar veya Hadzaların rahat tavırlarını paylaşmaması gibi. Mesela hayatlarının çoğunu kabuk parası ve kutsal hazineler biriktirmek etrafında organize eden ve bunu yapmak için katı bir iş ahlakına bağlı kalan Kuzeybatı Kaliforniya'daki avcı-toplayıcılar hırslarıyla ünlüydüler. Öte yandan, Kanada'nın kuzeybatı kıyısındaki balıkçı-toplayıcılar, sıradan insanların ve kölelerin çok çalışkanlıklarıyla meşhur olduğu oldukça tabakalı toplumlarda yaşıyorlardı. Etnografların-dan birine göre, Vancouver Adası'ndaki Kwakiutllar yalnızca iyi barınma ve beslenme şartlarına sahip değildi; aynı zamanda çokça eşyaları da vardı: "Her ev birçok paspas, kutular, sedir ağacı kabu-

ğu ve kürk battaniyeler, tahta tabaklar, boynuz kaşıkları ve kanolar yapıyor ve bunlara sahip oluyorlardı. Sanki hem imalatta hem de gıda üretiminde, aynı parçalardan daha fazlasının üretilmesi için daha fazla çaba harcamanın gereksiz hissedildiği bir an yoktu."[25] Kwakiutllar kendilerini sonsuz eşya yığınlarla çevrelemekle kalmadı; aynı zamanda onları tasarlamak ve işlemek için sonsuz bir yaratıcılık ortaya koydular ve sonuçları o kadar çarpıcı ve girift güzellikte oldu ki dünyadaki etnografya müzelerinin gururu hâline geldiler (Lévi-Strauss, yüzyılın başındaki Kwakiutlların aynı anda bir düzine farklı Picasso'nun faaliyet gösterdiği bir toplum gibi olduğunu belirtti). Bu, kuşkusuz bir tür varlıktır. Ama! Kunglardan veya Mbutilerden tamamen farklı bir varlık.

Öyleyse hangisi insan ilişkilerinin asıl durumuna daha çok benziyordu: Rahat davranan Hadzalar mı, yoksa Kuzeybatı Kaliforniya'nın çalışkan avcı-toplayıcıları mı? Şimdiye kadar okur, bunun tam da *sormamamız* gereken türden bir soru olduğunu anlayacaktır. Gerçekte "asıl" bir durum yoktu. Onun var olduğu konusunda ısrar eden herkes, tanımı gereği efsanelerle iştigal ediyor demektir (en azından Sahlins bu konuda oldukça dürüsttü). İnsanoğlunun herhangi bir bireyinin tarıma el atmadan çok önce farklı hayat biçimlerini denemek için on binlerce yılı vardı. Bundan ziyade, şu sorumuzla nasıl ilgili olduğunu anlamak için değişimin tüm yönlerine bakmak daha iyi olabilir: İnsanlar, bir zamanlar toplumsal düzenlemelerimizi şekillendiriyor gibi görünen esneklik ve özgürlüğü nasıl büyük ölçüde kaybetti ve sonunda daimi tahakküm ve boyun eğme ilişkilerinde takılıp kaldı?

Bunu yapmak, kitabın Üçüncü Bölüm'ünde başlayan avcı-toplayıcı atalarımızı Buzul Çağı'ndan (veya Pleistosen dönemden) Holosen olarak bilinen daha sıcak bir küresel iklim aşamasına kadar takip eden hikâyeye devam etmek anlamına gelir. Bu aynı zamanda bizi Avrupa'nın çok dışına, tamamen yeni ve beklenmedik geçmişlerin ortaya çıkmaya başladığı Japonya ve Kuzey Amerika'nın

Karayip kıyıları gibi yerlere götürecek ki bu geçmişler –onları uzmanların düzgün evrimsel kutulara sığdırmak için gösterdiği inatçı çabalara rağmen– küçük, göçebe, eşitlikçi "gruplar"dan hayal edilebileceği kadar uzak görünüyorlar.

KUZEY AMERİKA VE JAPONYA'DAKİ ESKİ AVCI-TOPLAYICILARLA İLGİLİ YENİ KEŞİFLER TOPLUMSAL EVRİMİ ALTÜST EDİYOR

Günümüz Louisiana'sında, moral bozucu bir isme sahip bir yer var: Poverty Point (Fakirlik Noktası). Burada, MÖ 1600 civarında Yerli Amerikalılar tarafından inşa edilen devasa toprak işlerinin kalıntılarını hâlâ görebilirsiniz. Şaşaalı yeşil çimleri ve iyi bakımlı koruluklarıyla bugün bu alan, bir yaban hayatı yönetim alanı ile golf kulübü arasında bir şey gibi görünüyor.[26] Çimlerle kaplı tümsekler ve sırtlar, özenle bakılan çayırlardan düzgün bir şekilde yükseliyor ve Bayou Macon'un onları aşındırdığı yerde aniden kaybolan eş merkezli halkalar oluşturur (*bayou*, Louisiana Fransızcası aracılığıyla Choctawca Mississippi'nin ana kanalından yayılan bataklıklı dereler anlamına gelen *bayuk* sözcüğünden türetilmiştir). Doğanın bu toprak işlerini yok etmek için elinden gelenin en iyisini yapmasına ve ilk Avrupalı yerleşimcilerin onların bariz önemini inkâr etmek için ellerinden geleni yapmalarına rağmen (belki de bunlar eski bir dev ırkının ya da İsrail'in kayıp kabilelerinden birinin mi yerleşimleriydi?) Aşağı Mississippi'nin eski bir medeniyetinin kanıtı ve başarısının ölçeğine tanıklık edercesine hâlâ duruyorlar.

Arkeologlar, Poverty Point'teki bu yapıların, bir zamanlar sırasıyla kuzey ve güneyde uzanan –Motley ve Aşağı Jackson Höyükleri denen– iki devasa toprak höyüğün çevrelediği 200 hektarı aşan anıtsal bir bölge oluşturduğuna inanıyor. Bunun ne anlama geldiğini açıklığa kavuşturmak için ilk Avrasya şehirlerinin (Güney Irak'taki Uruk veya Pakistan'daki Harappa gibi ilk sivil hayat merkezleri) toplamda yaklaşık 200 hektarlık yerleşim birimleri ola-

rak başladığını belirtmekte fayda var. Yani tüm planları, Poverty Point'in tören alanına oldukça rahat bir şekilde sığabilir. Bu erken dönem Avrasya şehirleri gibi Poverty Point de büyük bir nehirden doğdu çünkü su yoluyla ulaşım (özellikle toptan malların aktarımı) ilk zamanlarda kara yoluyla ulaşımdan çok daha kolaydı. Yine Avrasya şehirleri gibi o da çok daha geniş bir kültürel etkileşim alanının çekirdeğini oluşturuyordu. İnsanlar ve hammaddeler yüzlerce mil öteden, yani kuzeyde Büyük Göller ve güneyde Meksika Körfezi kadar uzaktan Poverty Point'e geliyordu.

Havadan –bir "tanrı gözü" bakışıyla– bakıldığında Poverty Point'in ayakta duran kalıntıları batık, devasa bir amfitiyatro gibi, herhangi bir büyük tarım medeniyetine layık, kalabalığın ve gücün yeri gibi görünüyor. Bir milyon metreküpe yakın toprak, törensel altyapısını oluşturmak için taşındı ki bu büyük ihtimalle gökyüzüne doğrultulmuştu çünkü bazı höyükler, gökleri onların varlığına tanıklık etmeye davet eden devasa kuş figürleri oluşturuyor. Fakat Poverty Point halkı çiftçi değildi. Yazıyı da kullanmadılar. Mississippi'nin aşağı kesimlerinde çok sayıda vahşi kaynaktan (balık, geyik, yemişler, su kuşları) faydalanan avcı, balıkçı ve toplayıcılardı. Bu bölgede kamu mimarisi geleneklerini kuran ilk avcı-toplayıcılar onlar değildi. Bu gelenekler, Poverty Point'in çok ötesine, MÖ 3500 yıllarına kadar izlenebilir ki bu aynı zamanda kabaca Avrasya'da şehirlerin ilk ortaya çıktığı zamandır.

Arkeologların sık sık belirttiği gibi Poverty Point, "taş olmayan bir bölgedeki bir Taş Devri alanıdır", bu yüzden orada bulunan şaşırtıcı miktardaki taştan aletler, silahlar, gemiler ve taşlı süs eşyalarının hepsinin aslında başka bir yerden taşınmış olması gerekir.[27] Toprak işlerinin ölçeği, yılın belirli zamanlarında alanda toplanan binlerce insanın tarihte bilinen herhangi bir avcı-toplayıcı topluluğu geride bıraktığına işaret ediyor. Yerli bakır, çakmaktaşı, kuvars kristali, sabuntaşı ve diğer mineralleriyle onları oraya çeken şeyin ne olduğu, ne sıklıkta oraya geldikleri ve ne kadar kaldıkları pek net değil. Açıkçası hiçbir bilgimiz yok.

Bildiğimiz şey, Poverty Point oklarının ve mızrak uçlarının kırmızı, siyah, sarı ve hatta mavi taşın zengin tonlarında olduğudur ve bunlar yalnızca farkında olduğumuz renklerdir. Eski sınıflandırmalar şüphesiz daha rafineydi. Taşlar bu kadar özenle seçiliyorsa kordonlarda, liflerde, ilaçlarda ve arazide potansiyel yiyecek veya zehir olarak görülen herhangi bir canlıda neler olup bittiğini ancak hayal etmeye başlayabiliriz. Oldukça emin olabileceğimiz başka bir şey de "ticaret"in burada olup bitenleri tanımlamanın faydalı bir yolu olmadığıdır. Her şeyden önce, ticaret iki yönlüdür ve Poverty Point, ihracat veya aslında herhangi bir tür mal için açık bir kanıt sunmuyor. Uruk ve Harappa gibi canlı ticari ilişkilerle haşır neşir gibi görünen erken dönem Avrasya şehirlerinin kalıntılarını inceleyen herkes için bu tür ilişkilerin Poverty Point'te olmadığı çarpıcı bir şekilde açıktır. Bu alanlar endüstriyel miktarlarda seramik ambalajlarla doludur ve kentsel el sanatlarının ürünleri uzak diyarlarda bile bulunur.

Büyük kültürel etkisine rağmen Poverty Point'te bu eşya kültüründen eser yok. Aslında "pişirme topları" olarak bilinen ve ticari mal olarak kabul edilemeyecek bazı esrarengiz kil eşyalar dışında, en azından maddi açıdan bu alandan fazla bir şey çıkıp çıkmadığı belli değil. Tekstiller ve kumaşlar önemli olabilirdi fakat Poverty Point'in en büyük varlıklarının soyut olma ihtimalini de hesaba katmalıyız. Bugün çoğu uzman, oradaki anıtları takvim sayımları ve gök cisimlerinin hareketleriyle bağlantılı kutsal geometrinin ifadeleri olarak görüyor. Poverty Point'te bir şey depolandıysa, bu muhtemelen bilgiydi; yani ritüellerin, hayal arayışlarının, şarkıların, dansların ve resimlerin entelektüel mülkiyeti.[28]

Bunlarla ilgili ayrıntıları bilmemiz mümkün değil. Fakat eski avcı-toplayıcıların tüm bu bölgede son derece kontrollü bir şekilde karmaşık bilgi alışverişinde bulunduklarını söylemek spekülasyondan daha fazlasıdır. Maddi kanıt, toprak anıtların kendilerinin yakın bir incelemesinden geliyor. Büyük Mississippi Vadisi boyunca ve onun

da ötesinde aynı döneme ait başka daha küçük alanlar da vardır. Höyüklerinin ve sırtlarının çeşitli konumlanmaları, görünüşe göre Amerika'nın önemli bir bölümü boyunca ilk topluluklar tarafından paylaşılan standart ölçü ve orantı birimlerine dayanan, çarpıcı bir şekilde tekdüze geometrik ilkelere bağlıdır. Bunun altında yatan hesap sistemi, eşkenar üçgenlerin dönüşümsel özelliklerine dayanan, kordonlar ve ipler yardımıyla çözülen ve daha sonra büyük toprak işleri döşemesine kadar genişletilmiş gibi görünmektedir.

Bir arkeolog ve Orta Amerika'nın Kolomb öncesi toplumları hakkında bir otorite olan John E. Clark'ın 2004 yılında yayımladığı bu olağanüstü keşfi,[29] kimse aslında onu çürütmemiş gibi görünse de bilim camiası tarafından ılımlı bir kabulden düpedüz inanmamaya kadar değişen tepkilerle karşılandı. Birçok kişi onu basitçe görmezden gelmeyi tercih etti. Clark'ın kendisiyse sonuçlarına şaşırmış görünüyor. On Birinci Bölüm'de onun bazı daha geniş sonuçlarına geri döneceğiz fakat şimdilik sadece Clark'ın bulgularının, "yalnızca standart bir ölçü birimi için değil, aynı zamanda geometrik düzenler ve Louisiana'dan Meksika ve Peru'ya kadar, o standardın katlarını içeren ilk höyük kompleksleri arasındaki boşluklarına dair" sunduğu kanıtları kabul eden alanında uzman iki kişi tarafından yapılan bir değerlendirmeyi not edebiliriz. Bu tür mesafelerde aynı ölçüm sistemini bulmak en fazla, "çağdaş arkeolojinin en kışkırtıcı keşiflerinden biri" olabilir ve en az, "o eserleri yapanların basit, sıradan avcı-toplayıcılar olmadığı" sonucuna vardılar.[30]

"Basit, sıradan avcı-toplayıcılar" diye bir şeyin var olduğu – artık alakasız olan– kanıyı bir kenara bırakırsak, Clark'ın teorisi yalnızca Aşağı Mississippi ve Doğu Ormanları'nın çevresindeki kısımları için doğru bile olsa,[31] bunun yine de oldukça dikkat çekici olacağını söylemek gerekir. Çünkü bir tür göz kamaştırıcı kozmik tesadüfle uğraşmıyorsak, bu birinin çok uzun mesafeler boyunca doğru uzamsal ölçümler yapmak ve ilgili iş örgütlenmesi biçim-

leri için geometri ve matematik tekniklerinin bilgisini aktarması gerektiği anlamına gelir. Durum böyleyse başka bilgi biçimlerini, yani kozmoloji, jeoloji, felsefe, tıp, etik, fauna, flora, mülkiyet, toplumsal yapı ve estetik hakkındaki fikirleri de paylaşmış olmaları muhtemel görünüyor.

Poverty Point'e gelince, bu maddi eşyalar için bir bilgi alışverişi biçimi olarak mı tasarlanmalı? Muhtemelen evet. Fakat nesnelerin ve fikirlerin hareketi çok daha başka şekillerde de düzenlenmiş olabilir. Kesin olarak bildiğimiz tek şey, bir tarım üssü eksikliğinin Poverty Point'te toplananları, bize en azından yılın belirli dönemlerinde zengin ve etkili bir entelektüel hayata ev sahipliği yapmış küçük şehirler gibi görünen şeyleri yaratmaktan alıkoymadığıdır.

Bugün Poverty Point bir milli park, anıt ve UNESCO Dünya Mirası Alanı'dır. Uluslararası öneme sahip bu belirlemelere rağmen dünya tarihi üzerindeki etkileri neredeyse hiç araştırılmaya başlanmadı. Mezopotamya şehir devleti büyüklüğünde bir avcı-toplayıcı metropol olan Poverty Point, Anadolu'daki Göbeklitepe kompleksini küçük "göbekli bir tepe" gibi gösteriyor. Ancak küçük bir akademik uzman topluluğu ve tabii ki yerel sakinler ve ziyaretçiler dışında onu çok az kişi duymuştur.

Bu noktadaki bariz soru kesinlikle şu olmalı: Poverty Point neden dünyanın her yerindeki izleyiciler tarafından daha iyi bilinmiyor? Şehir hayatının kökenleri, merkezileşmeleri ve onların insanlık tarihi üzerindeki sonuçları üzerine tartışmalarda neden daha belirgin bir şekilde –ya da hiç– yer almıyor?

Şüphesiz bunun bir nedeni, Poverty Point ve onun öncüllerinin (yakınlarındaki Ouachita Havzası'ndaki Watson's Brake'teki çok daha eski höyük kompleksi gibi) Amerikan tarihöncesinin "arkaik" olarak bilinen bir evresine yerleştirilmiş olmalarıdır. Arkaik dönem, MÖ 8000 civarında –bir zamanlar Avrasya'yı Amerika'ya bağlayan– Beringia kara köprüsünün sular altında kalması ile MÖ 1000 civarında Kuzey Amerika'nın belli bölgelerinde mısır tarımı-

nın ilk kez benimsenmesi ve yayılması arasında geçen muazzam zaman dilimini kapsar. Yedi bin yıllık yerli tarihi için tek bir kelime. Döneme adını veren ilk arkeologlar –ki bu gerçekten daha çok insanın yüzüne kronolojik bir tokattır– temelde, "Bu, özellikle önemli herhangi bir şey meydana gelmeden önceki dönemdir," diye duyuruyorlardı. Aslında birçok önemli gelişmenin olduğuna dair inkâr edilemez deliller ortaya çıkmaya başladığında ve bunun sadece Mississippi Havzası'nda olmadığı anlaşıldığında, bu neredeyse arkeolojik bir utanç kaynağı gibi bir şey oldu.

Atlantik kıyılarında ve Meksika Körfezi çevresinde Poverty Point kadar dikkat çekici fakat ondan daha da az bilinen esrarengiz yapılar bulunur. Büyük kabuk yığınlarından oluşan bu yapılar, küçük halkalardan Kuzeydoğu Florida'daki St. Johns Nehri Vadisi'ndekiler gibi devasa U-biçimli "amfitiyatrolara" kadar çeşitlilik gösterir. Bunlar doğal özellikler değildi. Onlar da bir zamanlar avcı-toplayıcı halkların binlerce üyesinin bir araya geldiği inşa edilmiş alanlardı. Kıtanın diğer tarafında, kuzeyde ve batıda, Britanya Kolumbiyası'nın rüzgârlı kıyılarında daha fazla sürpriz belirmeye başlıyor: Savaş manzaralarına ve uzun mesafeli ticarete zaten aşina olan bir Pasifik'e bakan, MÖ 2000'e kadar uzanan çarpıcı büyüklükteki yerleşim yerleri ve tahkimatlar.[32]

Avcı-toplayıcı tarihi konusunda Kuzey Amerika, dünyanın evrimsel beklentilerin arkeolojik kayıtlarla müthiş bir çarpışmaya doğru gittiği tek parçası değil. Japonya'da ve komşu adalarda başka bir yekpare kültürel alan olan "Jōmon", yaklaşık MÖ 14.000'den MÖ 300'e kadar 10.000 küsur yıl avcı-toplayıcı tarihine hâkimdir. Japon arkeologlar, Jōmon dönemini dallı budaklı şekillerde alt dönemlere ayırmak için tıpkı şimdi öncü Kuzey Amerikalı biliminsanlarının kendi "Arkaik" dönemleriyle uğraştıkları gibi bolca zaman harcıyorlar. Öte yandan, onlar dışındaki herkes (ister müzeye giden ister lise ders kitapları okuyan), hâlâ "Jōmon" teriminin katı tekilliği ile yüzleşiyor ve bu, pirinç çiftçiliğinin Japonya'ya gelme-

sinden önceki uzun çağları kapsayıp bizde gerçekte hiçbir şeyin olmadığı bir döneme dair sıkıcı bir muhafazakârlık izlenimi bırakıyor. Yeni arkeolojik keşiflerse şimdi bunun ne kadar yanlış olduğunu ortaya koyuyor.

Yeni bir Japon milli geçmişinin yaratılması, modernleşmenin biraz ikilemli bir yan etkisidir. Japonya'nın 1960'lardaki ekonomik sıçrayışından bu yana ya karayolları, demiryolları, konutlar veya nükleer santrallerinin inşaat projelerinin bir sonucu olarak ya da 2011 Tōhoku depremi gibi çevresel felaketlerin ardından yürütülen muazzam kurtarma çabalarının bir parçası olarak binlerce arkeolojik alan keşfedilmiş, kazılmış ve titizlikle kaydedilmiştir. Sonuç, muazzam bir arkeolojik bilgi arşividir. Bu veri labirentinden ortaya çıkmaya başlayan şey, sulu pirinç tarımının Kore Yarımadası'ndan Japonya'ya gelmesinden önce toplumun nasıl olduğuna dair tamamen farklı bir resimdir.

MÖ 14.000 ile 300 arasında Japon takımadalarında, yüz yıllık yerleşim çekirdeklenme ve dağılma döngüleri gelip gitti. Ahşap ve taştan inşa edilen anıtlar sonra tekrar yıkıldı veya terk edildi; zengin cenaze törenleri de dahil olmak üzere ayrıntılı ritüel gelenekler gelişip sonra tekrar geriledi; çanak çömlek, ahşap ve cila sanatlarındaki dikkate değer başarılar da dahil olmak üzere özel el sanatları önem kazanıp sonra kaybetti. Yabani gıda temini geleneklerinde, her ikisi de toplanan kaynaklar için büyük depolama tesisleri kullanan, denizcilik uyarlamalarından meşe palamudu tabanlı ekonomilerine kadar çeşitlilik gösteren güçlü bölgesel zıtlıklar belirgindir. Esrar, lif ve eğlence amaçlı uyuşturucu kullanımı için kullanıma girdi. Orada Sannai Maruyama'da bulunanlar gibi büyük depolara ve ritüel bölgelerine benzeyen şeylere sahip devasa köyler vardı.[33]

Tarım öncesi Japonya'nın bütün, unutulmuş bir toplumsal tarihi, şimdilik büyük ölçüde bir veri noktaları ve devlet mirası arşivleri yığını olarak yeniden su yüzüne çıkıyor. Gelecekte parçalar yeniden birleştirildiğinde kim bilir ne ortaya çıkacak?

Avrupa da Buzul Çağı'ndan sonra tarımla uğraşmayan halkların canlı ve karmaşık tarihine tanıklık ediyor. İsveç ve Finlandiya arasındaki Bothnian Denizi'nin Fince Jätinkirkko yani "Devlerin Kiliseleri" denen anıtları ele alalım: MÖ 3000 ile 2000 arasında kıyı toplayıcıları tarafından onlarca kez inşa edilmiş, bazıları altmış metre uzunluğa ulaşan büyük taş surlar. Ya da Orta Uralların doğu yamaçlarında, Şigirskoe Gölü kıyılarındaki bir turba bataklığından kurtarılmış, ayrıntılı oymalara sahip beş metre uzunluğunda bir totem direği olan "Büyük İdol". Yaklaşık MÖ 8000'e dayanan İdol, bir zamanlar kuzey göklerine hükmeden anıtlar üreten, uzun süredir kayıp olan büyük ölçekli ahşap avcı-toplayıcı sanatı geleneğinden hayatta kalan tek yapıdır. Ardından Karelya ve Güney İskandinavya'nın kehribara bulanmış, özenle hazırlanmış mezar eşyaları ve etkileyici pozlarda sahnelenen cesetleriyle Mezolitik dönemin unutulmuş bazı görgü kurallarını yansıtan gömüleri gelir.[34] Daha önce de gördüğümüz gibi, uzun zamandır ilk çiftçilerle ilişkilendirilen Stonehenge'in ana yapım aşamaları bile şimdilerde tahıl ekiminin fiilen terk edildiği ve Britanya Adaları'nı besi hayvancılığının yanı sıra fındık toplamanın da bir kez daha devraldığı bir zamana tarihleniyor.

Kuzey Amerika'da bazı araştırmacılar, biraz garip bir şekilde şimdiye kadar hayal edilmeyen bir "kralsız anıtlar" çağı olan "Yeni Arkaik" dönemden bahsetmeye başlıyorlar.[35] Fakat gerçek şu ki şu anda neredeyse küresel olarak kanıtlanmış avcı-toplayıcı anıt inşası olgusunun altında yatan siyasi sistemler hakkında ya da gerçekten de bu anıtsal projelerden bazılarına kralların veya diğer türden liderlerin dahil olup olmadığı hakkında hâlâ çok az şey biliyoruz. Bildiğimiz şey bunun Amerika'da, Japonya'da, Avrupa'da ve şüphesiz diğer birçok yerde de toplumsal evrim hakkındaki tartışmanın doğasını sonsuza dek değiştirdiğidir. Açıkçası avcı-toplayıcılar, geçen Buzul Çağı'nın kapanışında bir grup Neolitik çiftçinin tarih sahnesini yeniden açmasını beklerken sahne arkasına geçmediler.

O hâlde bu yeni bilgi, neden insanlığın geçmişiyle ilgili anlatılarımıza bu kadar nadiren entegre ediliyor? Neden neredeyse herkes (en azından Arkaik Kuzey Amerika veya Jömon Japonya'sı uzmanı olmayan herkes) hâlâ tarımın gelişinden önce bu tür şeyler imkânsızmış gibi yazıyor?

Arkeolojik raporlara erişimi olmayanlarımız elbette mazur görülebilir. Daha yaygın olarak var olan bilgiler, tek bir resimde bir araya getirilmesi çok zor olan dağınık ve bazen sansasyonel haber özetleriyle sınırlı olma eğilimindedir. Akademisyenler ve profesyonel araştırmacılar ise bu kadar cahil kalabilmek için aslında epey bir çaba harcamak zorundalar. Bir an için gerekli olan bazı özel entelektüel akrobasi biçimlerini ele alalım.

AVCI-TOPLAYICILARIN ÇOCUKSU BİR BASİTLİK HÂLİNDE YAŞADIKLARI EFSANESİNİN BUGÜN CANLI TUTULMASI (VEYA GAYRİRESMİ HATALAR)

Önce bazı uzmanların bile neden tasasız, tembel avcı-toplayıcı grubu fikrinden kurtulmayı bu kadar zor bulduğunu ve uygunca adlandırılan "medeniyet"in –yani kasabalar, uzmanlaşmış zanaatkârlar ve içedönük bilgi uzmanları– tarım olmadan neden imkânsız olacağı şeklindeki ikiz varsayımı soralım. Poverty Point gibi yerler hiç var olamayacakmış gibi neden biri tarih yazmaya devam etsin? Bu, sadece gayriciddi akademik terminolojilerin ("Arkaik", "Jömon" vs.) dengesiz sonucu olamaz. Bize göre gerçek cevap, daha çok Avrupa'nın sömürgeci genişlemesinin mirasıyla ve –bilhassa toprakta mülkiyet haklarına gelince– özellikle hem Yerli hem de Avrupa düşünce sistemleri üzerindeki etkisiyle ilgilidir.

Avrupa medeniyetinin yerli eleştirmenlerinin, –Sahlins'in "asıl varlıklı toplum" kavramından çok daha önce– avcı-toplayıcıların istedikleri ve ihtiyaç duydukları şeyleri çok kolayca elde edebildikleri için diğer insanlardan gerçekten daha iyi durumda olduklarını

nasıl tartıştıklarını hatırlayın. Bu tür görüşler 16. yüzyıl kadar geride bile bulunabilir. Mesela tam da bu sebepten Fransızlardan daha zengin olduklarında ısrar ederek Père Biard'ın sinirini epey bozan Mi'kmaq muhataplarını hatırlayın. Kandiaronk benzer iddialarda bulundu ve "Kanada'nın Vahşileri, Yoksulluklarına rağmen aranızda her türlü suçun Benim ve Senin açımızdan işlendiği sizden daha zenginler".[36]

Gördüğümüz gibi retorik ana kapılmış Kandiaronk gibi yerli eleştirmenler, kendilerine biçilen doğanın neşeli, masum çocukları rolünü kabul edip iddialarını sık sık abartıyorlardı. Bunu, Avrupa hayat tarzının tuhaf sapkınlıkları olarak düşündükleri şeyi ortaya çıkarmak için yaptılar. İronik olan şu ki bunu yaparken doğanın neşeli ve masum çocukları olarak toprakları üzerinde de hiçbir doğal hakları olmadığını savunanların ellerine koz veriyorlardı.

Burada, Avrupalı yerleşimcilerin göz diktiği topraklarda yaşamak talihsizliğine uğramış insanları mülksüzleştirmenin yasal dayanağını biraz anlamak önemlidir. Bu, neredeyse her zaman 19. yüzyıl hukukçularının "Tarım Argümanı" olarak adlandırdıkları şey ve binlerce yerli halkın Avustralya, Yeni Zelanda, Sahra-altı Afrika ve Amerika kıtasındaki ata topraklarından sürülmelerinde önemli rol oynayan bir ilkeydi. Bu süreçlere genellikle yerli halklara tecavüz, işkence ve toplu katliam ve çoğu zaman tüm medeniyetlerinin yok edilmesi eşlik etti.

Yerli topraklarının sömürgeciler tarafından ele geçirilmesi, sıkça avcı-toplayıcı insanların gerçekten de bir Doğa Durumu'nda yaşadıklarına dair kaba bir iddiayla başladı ki bu, topraklarının bir parçası olduklarının kabulü ancak onun üzerinde hiçbir hukuki haklarının olmadığı anlamına geliyordu. Buna karşılık mülksüzleştirmenin tüm temeli, bu toprakların mevcut sakinlerinin *aslında* çalışmadığı fikrine dayanıyordu. Bu argüman, John Locke'un mülkiyet haklarının illaki emekten türetildiğini iddia ettiği *Second Treatise of Government* (Yönetim Üzerine İkinci İnceleme) (1690)

adlı eserine kadar gider. Toprağı işlerken, insan onunla "emeğini karıştırır" ve bu şekilde bir anlamda kişinin kendisinin bir uzantısı hâline gelir. Locke'un takipçilerine göre, tembel yerliler bunu yapmadı. Lockeçuların iddiasına göre, onlar "gelişen toprak sahipleri" değillerdi; sadece toprağı temel ihtiyaçlarını en az çabayla karşılamak için kullanıyorlardı. Yerli hakları konusunda bir otorite olan James Tully, bunun tarihsel sonuçlarını dile getiriyor: Avcılık ve toplayıcılık için kullanılan arazi boş kabul ediliyordu ve "Yerli halkları Avrupalıları kendi kanun ve geleneklerine tabi kılmaya çalışırsa veya yanlış olarak binlerce yıldır onların mülkü olduğuna inandıkları toprakları savunurlarsa, o zaman doğanın kanununu ihlal edenler onlardır ve vahşi hayvanlar gibi cezalandırılabilir veya 'yok edilebilirler'."[37] Keza maddi hırslardan bağımsız bir hayat süregelen umursamaz, tembel yerli klişesi Asya, Afrika, Latin Amerika ve Okyanusya'daki binlerce Avrupalı fatih, sömürge çiftliği gözetmeni ve sömürge yetkilisi tarafından, yerel halkı çalışmaya zorlamak amacıyla bürokratik terörün kullanılması için bir bahane olarak kullanıldı: Doğrudan köleleştirmeden cezai vergi düzenlemelerine, angarya işçiliğine ve borç köleliğine kadar her şey.

Yerli hukuku uzmanlarının yıllardır işaret ettiği gibi, "Tarım Argümanı" kendi terimleriyle bile bir anlam ifade etmiyor. Toprağın üretkenliğini korumanın ve geliştirmenin Avrupa tarzı çiftçilik dışında birçok yolu vardır. Bir yerleşimcinin gözüne vahşi, el değmemiş görünen doğa, genellikle yerli halklar tarafından kontrollü yakma, yabani otları temizleme, ağaç kesme, gübreleme ve budama, belirli bir yabani bitki örtüsünün hayat alanını genişletmek için nehir ağzı arazilerini teraslama, kabuklu deniz hayvanlarının çoğalmasını sağlamak için gelgit bölgelerinde istiridye bahçeleri inşa etme ve somon, levrek, mersin balığı vs. yakalamak için setler çekme yoluyla binlerce yıldır faal olarak yönetilen peyzajlar olarak ortaya çıkıyor. Bu tür prosedürler genellikle yoğun emek isterdi ve korulara, bataklıklara, kök yataklarına, otlaklara ve balık tutma

alanlarına kimlerin erişebileceğini ve yılın herhangi bir zamanında kimin hangi türlerden yararlanma hakkına sahip olduğunu belirten yerel kanunlarla düzenleniyordu. Avustralya'nın bazı bölgelerinde bu yerel arazi yönetimi teknikleri öyleydi ki yakın zamanda yapılan bir araştırmaya göre, "avcı-toplayıcılık"tan bahsetmeyi tamamen bırakmalı ve bunun yerine farklı türde bir çiftçiliğe atıfta bulunmalıyız.[38]

Bu tür toplumlar, özel mülkiyet haklarını Roma Hukuku veya İngiliz Örf-Âdet Hukuku ile aynı anlamda tanımlamamış olabilir fakat onların hiçbir şekilde mülkiyet haklarına sahip olmadıklarını iddia etmek saçmadır. Sadece farklı mülkiyet anlayışları vardı. Bu, tesadüfen Hadzalar ya da !Kunglar gibi halklar için bile geçerlidir ve göreceğimiz gibi avcı-toplayıcı diğer birçok halk aslında olağanüstü derecede karmaşık ve sofistike mülkiyet kavramlarına sahipti. Bazen bu yerli mülkiyet sistemleri, toplumsal sınıf gibi bir şeyin ortaya çıkmasıyla sonuçlanan kaynaklara farklılaşan erişimin temelini oluşturdu. Yine de bu sık sık gerçekleşmedi çünkü insanlar reislerin zorlayıcı güç geliştirmediğinden emin oldukları kadar bundan da emin oldular.[39] Buna rağmen en azından bazı avcı-toplayıcı toplulukların ekonomik temelinin, din adamı kastlarından sürekli orduları olan kraliyet saraylarına kadar her şeyi desteklemeye muktedir olduğunu kabul etmeliyiz. Konuyu açıklamak için çarpıcı bir örnek verelim.

16. yüzyılda Avrupalı kâşifler tarafından tanımlanan ilk Kuzey Amerika toplumlarından biri, Tampa Körfezi'nden Keys'e kadar Florida'nın batı kıyılarında ikamet eden, tarımla uğraşmayan bir halk olan Calusalar'dı. Orada küçük bir krallık kurmuşlardı ve bugün Mound Key olarak bilinen yüksek kabuklu höyüklerden oluşan otuz hektarlık bir kompleksle işaretlenen Calos adlı bir başkentten yönetiliyordu. Balık, kabuklu deniz hayvanları ve daha büyük deniz hayvanları geyik, rakun ve çeşitli kuşlarla desteklenen Calusa diyetinin önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Calusalar ayrıca

haraç olarak işlenmiş gıdalar, deriler, silahlar, kehribar, metaller ve köleler edindikleri yakındaki topluluklara askeri baskınlar düzenlemek amacıyla bir savaş kanosu filosuna sahiplerdi. Juan Ponce de León, 4 Haziran 1513'te Charlotte Limanı'na girdiğinde, içinde ağır silahlı avcı-toplayıcıların bulunduğu bu tür kanolardan oluşan iyi organize edilmiş bir filo tarafından karşılandı.

Bazı tarihçiler Calusa liderine "kral" demeye direnip "en üstün reis" gibi terimleri tercih ediyorlar fakat birincil kaynaklar onun yüceltilmiş konumu hakkında hiçbir şüphe bırakmıyor. Hatta Avrupa'yla ilk temas sırasında Calos'un hükümdarı olan ve "Carlos" olarak bilinen adam, bir Avrupa kralına benziyordu: Altın bir taç ve boncuklu bacak bantları takıp ahşap bir tahtta oturuyordu ve en önemlisi, bunu yapmasına izin verilen tek Calusa oydu. Güçleri mutlak görünüyordu. "Onun iradesi kanundu ve ona itaatsizliğin cezası ölümdü."[40] Ayrıca doğanın yenilenmesini sağlayan gizli ayinler yapmaktan da sorumluydu. Tebaası onu her zaman diz çökerek ve bir saygı hareketi olarak ellerini kaldırıp selamlıyordu ve ona genellikle –kendisi gibi– kendilerini büyük ölçüde hükümet işine adamış savaşçı soylular ve rahiplerden oluşan yönetici sınıfının temsilcileri eşlik ediyordu. Gümüş, altın ve bakır işleyen saraydaki metal uzmanları da dahil olmak üzere alanında uzman zanaatkârların hizmetleri onun emrindeydi.

İspanyol gözlemciler, bir Calusa hükümdarının ya da asıl eşinin ölümü üzerine, tebaasının oğullarının ve kızlarının belirli bir kotasının idam edilmesi gerektiği geleneksel bir uygulama bildirdiler. Çoğu tanıma göre, tüm bunlar Carlos'u sadece bir kral değil, kutsal, belki de ilahi bir kral yapar.[41] Bu düzenlemelerin ekonomik temeli hakkında daha az şey biliyoruz fakat saray hayatının yalnızca son derece zengin kıyı balıkçılık alanlarına karmaşık erişim sistemleriyle değil, aynı zamanda kanallar ve kıyılardaki bataklıklarda kazılan yapay göletler yoluyla mümkün kılındığı görülüyor. İkincisi ise, kalıcı –yani mevsimsel olmayan– yerleşimlere izin verdi (yine

de Calusaların çoğu büyük şehirlerin kararlı bir şekilde küçüldüğü yılın belirli zamanlarında hâlâ balıkçılık ve toplanma alanlarına dağılıyordu).[42]

O hâlde tüm anlatılara göre, Calusalar gerçekten de aşırı eşitsizlik biçimlerinin ortaya çıkmasına izin veren tek bir ekonomik ve siyasi modda "sıkışıp kalmıştı". Ama bunu tek bir tohum ekmeden veya tek bir hayvanı bağlamadan yaptılar. Bu tür vakalarla yüzleştiklerinde, tarımın kalıcı eşitsizlikler için gerekli bir temel olduğu görüşünü savunanların iki seçeneği vardır: Onları görmezden gelmek veya onların bir tür önemsiz anormalliği temsil ettiklerini iddia etmek. Kuşkusuz komşularına baskın yapmak, servet biriktirmek, ayrıntılı saray törenleri düzenlemek, topraklarını savunmak vs. gibi şeyler yapan avcı-toplayıcıların gerçekten avcı-toplayıcı olmadıklarını veya en azından *gerçek* avcı-toplayıcı olmadıklarını söyleyeceklerdir. Elbette, etkili bir şekilde –yalnızca yabani mahsullerle– tarım uygulayan veya belki de bir şekilde çiftçi olma "yolunda" henüz tam olarak oraya varmadan bir geçiş anında yakalanmış olan başka tür çiftçiler olmalılar.

Tüm bunlar, Antony Flew'un "Gerçek İskoçyalı Yok" tarzı argüman olarak adlandırdığı şeyin mükemmel örnekleridir (mantıkçılar tarafından "gerektiğinde kurtarma" prosedürü olarak da bilinir). Bilmeyenler için şöyle açıklayalım:

> Bir İskoç olan Hamish McDonald'ın *Glasgow Morning Herald*'ıyla oturduğunu ve "Brighton Seks Manyağının Tekrar Ortaya Çıkması" hakkında bir makale gördüğünü hayal edin. Hamish şoke olur ve "Hiçbir İskoçyalı böyle bir şey yapmaz," der. Ertesi gün *Glasgow Morning Herald*'ını tekrar okumak için oturur ve bu sefer, acımasız eylemleri Brighton seks manyağını neredeyse bir centilmen gibi gösteren Aberdeenli bir adam hakkında bir makale bulur. Bu gerçek, Hamish'in ilk düşüncesinde yanıldığını gösteriyor ama bunu kabul edecek mi? Mümkün değil. Bu kez şöyle der: "Hiçbir *gerçek* İskoçyalı böyle bir şey yapmaz."[43]

Filozoflar, klasik bir "gayriresmi yanılgı" veya bir çeşit dairesel argüman olarak bu tartışma tarzına kaşlarını çatar. Bir önermeyi sadece öne sürersiniz (örneğin, "Avcı-toplayıcıların aristokrasileri yoktur") sonra tanımını sürekli değiştirerek onu muhtemel karşıt örneklerden korursunuz. Bizse tutarlı bir yaklaşımı tercih ediyoruz.

Avcı-toplayıcılar, birincil besin kaynakları olarak biyolojik olarak evcilleştirilmiş bitki ve hayvanlara bel bağlamayan topluluklardır. Bu nedenle, çoğunun aslında karmaşık toprak mülkiyeti sistemlerine sahip olduğu, krallara taptığı veya kölelik uyguladığı ortaya çıkarsa faaliyetlerinin bu değişen resmi onları nasılsa sihirli bir şekilde "ilk-çiftçiler" hâline getirmez. "Karmaşık", "varlıklı" veya "gecikmeli dönen" avcı-toplayıcılar gibi sonsuz alt kategorilerin icat edilmesini de haklı çıkarmaz ki bu sadece bu tür halkların Haitili antropolog Michel-Rolph Trouillot'nun "vahşi yuva" dediği yerde tutulmasını sağlamanın, tarihlerini geçim tarzları tarafından tanımlama ve sınırlandırılmanın başka bir yoludur; sanki gerçekten tüm gün tembellik etmesi gereken ama nedense kendi seviyelerinden bile ileri giden insanlar onlarmış gibi.[44] Bunun yerine bu, apokrif Hamish McDonald'ınki gibi ilk iddianın düpedüz yanlış olduğu anlamına gelir.

AVCI-TOPLAYICILIK YAPMAYA UYGUN BÖLGELERE YERLEŞEN AVCI-TOPLAYICILARIN BİR ŞEKİLDE SIRADIŞI OLDUĞUNA DAİR BİLHASSA APTALCA BİR ARGÜMANI ORTADAN KALDIRMAK

Akademik düşüncede "Tarım Devrimi" efsanesini desteklemenin ve böylece Calusalar gibi insanları evrimsel tuhaflıklar veya anormallikler olarak silip atmanın bilindik başka bir yolu daha var. Bu, onların sadece "alışılmadık" ortamlarda yaşadıkları için böyle davrandıklarını iddia etmektir. Genellikle "alışılmadık" ile kastedilen, tropik ormanların veya çöl kenarlarının ücra köşelerinin

aksine, bugün avcı-toplayıcıların çoğunun yaşadığı yer olduğu için gerçekten yaşamaları gereken yerler olduğu varsayılan kıyılar ve nehir vadileri gibi çeşitli türden sulak alanlardır. Bu özellikle garip bir argüman fakat pek çok ciddi insan bunu kullanıyor. O yüzden, onu kısaca ele almamız gerekecek.

20. yüzyılın başlarından ortalarına kadar hâlâ ağırlıklı olarak hayvanları avlayarak ve evcilleştirilmemiş bitkileri toplayarak yaşayan herhangi bir kimse, neredeyse hiç kimsenin özellikle istemediği topraklarda yaşıyordu. Bu nedenle avcı-toplayıcılarla ilgili en iyi tanımlamaların çoğu Kalahari Çölü veya Kuzey Kutup Dairesi gibi yerlerden gelir. On bin yıl önce durum açıkça böyle değildi. Herkes avcı-toplayıcıydı ve genel nüfus yoğunlukları düşüktü. Avcı-toplayıcılar bu nedenle canlarının istedikleri neredeyse her türlü toprakta yaşamakta özgürlerdi. Her şey eşit olduğundan vahşi kaynaklarla yaşayanlar, kaynakların bol olduğu yerlere bağlanma eğilimindelerdi. Bunun bariz belli olduğunu düşünebilirsiniz ancak görünüşe göre öyle değil.

Bugün Calusalar gibi insanları çok zengin bir kaynak tabanına sahip oldukları için "alışılmadık" olarak tanımlayanlar, yukarıdaki argümanın yerine eski avcı-toplayıcıların bu tür yerlerden kaçınmayı tercih ederek nehirlerden ve kıyılardan (ki bunlar aynı zamanda hareket ve iletişim için doğal yollar da sunuyordu) sakındıklarına inanmamızı istiyorlar çünkü –bugün ayrıntılı bilimsel verilerin mevcut olduğu türden– 20. yüzyılın avcı-toplayıcılarına benzeyerek daha sonraki araştırmacıları mecbur etmeye çok hevesliydiler. Bizden ancak çölleri, dağları ve yağmur ormanlarını bitirdikten sonra isteksizce daha zengin ve rahat çevreleri sömürgeleştirmeye başladıklarına inanmamız isteniyor. Buna, "Tüm kötü yerler alındı!" argümanı diyebiliriz.

Aslında Calusalarda alışılmadık hiçbir şey yoktu. Calusalar, birlikte düzenli ticaret yaptıkları, savaşlara girdikleri ve hanedan evlilikleri düzenledikleri Tequesta, Pojoy, Jeaga, Jobe ve Ais (bazıları görünüşe göre kendi hanedanları tarafından yönetiliyordu)

dahil olmak üzere Florida Boğazları çevresinde yaşayan birçok balıkçı-toplayıcı topluluktan sadece biriydi. Ayrıca salgın hastalıklar, rahipler, haraç ve nihayetinde yerleşimciler getiren İspanyol sömürgecilerin karaya çıktığı ilk yerler bariz nedenlerle kıyılar ve nehir ağızları olduğundan, yok edilen ilk Kızılderili toplulukları arasındaydılar. Bu her zaman en çekici limanlar, balıkçılık alanları ve çevredeki toprakların aynı zamanda tahıl ve nakit getiren mahsul yetiştirmek için gelgit tuzu bataklıkları ve kıyı lagünlerini kurutan İngiliz, Fransız, Portekiz, İspanyol, Hollandalı veya Rus yerleşimciler tarafından ele geçirildiği, Amerika'dan Okyanusya'ya kadar her kıtada tekrarlanan bir modeldi.[45] Calusaların ve onların eski balıkçılık ve avlanma alanlarının kaderi böyleydi. Florida 18. yüzyılın ortalarında İngilizlere bırakıldığında, Calos Krallığı'ndan hayatta kalan son bir avuç tebaa, İspanyol efendileri tarafından Karayipler'e gönderildi.

İnsanlık tarihinin büyük bölümünde balıkçılar, avcılar ve toplayıcılar geniş imparatorluklarla uğraşmak zorunda kalmadı. Bu nedenle, kendileri su ortamlarının en aktif insan sömürgecileri olma eğilimindeydiler. Arkeolojik kanıtlar bunu giderek daha fazla doğrulamaktadır. Mesela uzun zamandır Amerika'ya ilk olarak çoğunlukla karada seyahat eden insanların (sözde "Clovis halkı") yerleştiği düşünülüyordu. Yaklaşık 13.000 yıl önce, Rusya ile Alaska arasındaki kara köprüsü olan Beringia'dan kara buzulları arasından güneye, donmuş dağların üzerinden zorlu bir geçişi takip ettikleri sanılıyordu çünkü nedense hiçbirinin aklına bir tekne inşa edip sahili takip etmek gelmemişti.

Daha yakın zamanda bulunan kanıtlar çok farklı bir tablo ortaya koyuyor (ya da Beringia üzerindeki kara yolunun arkeolojik bir haritasıyla karşılaşan bir Navajo muhbirinin ifade ettiği gibi: "Belki başka adamlar böyle gelmiştir ama biz Navajolar farklı bir yoldan geldik").[46]

Aslında Avrasya toplulukları, yaklaşık 17.000 yıl önce o zamanlar gerçekten "Yeni Dünya" olan yere çok daha erken bir giriş yaptı.

Üstüne üstlük Pasifik kıyısının çevresinden geçen, açık denizdeki adalar ve doğrusal yosun ormanı parçaları arasında zıplayan ve Şili'nin güney kıyısında bir yerde sona eren bir kıyı yolunu izleyerek tekneler inşa etmeyi gerçekten de düşünmüşlerdi. Doğuya doğru erken geçişler de gerçekleşti.[47] Tabii bu ilk Amerikalıların bu kadar zengin kıyı habitatlarına vardıklarında onları hızla terk etmeleri, belirsiz bir nedenle hayatlarının geri kalanında dağlara tırmanmayı, ormanları kazarak geçirmeyi ve sonsuz monoton çayırlarda yürüyüş yapmayı tercih etmiş olmaları mümkündür. Fakat büyük çoğunluğunun tam olarak oldukları yerde kaldığını ve bu tür yerlerde genellikle yoğun ve istikrarlı yerleşimler oluşturduğunu varsaymak daha mantıklı görünüyor.

Sorun şu ki yakın zamana kadar bu her zaman sessizlikten kaynaklanan bir argümandı çünkü yükselen deniz seviyeleri uzun zaman önce dünyanın birçok yerinde kıyı şeridi yerleşiminin en eski kayıtlarını sular altında bıraktı. Arkeologlar, fiziksel kalıntılar olmamasına rağmen bu tür yerleşim yerlerinin var olması gerektiği sonucuna direnme eğilimindeydi fakat sualtı ortamlarının araştırılmasındaki ilerlemelerle bu tez daha da güçleniyor. Erken dönem insan dağılımı ve yerleşimine dair belirgin bir şekilde daha hantal –ama dürüst olmak gerekirse aynı zamanda daha sağduyulu– bir açıklama sonunda mümkün hâle geliyor.[48]

NİHAYET MÜLKİYET SORUNUNA DÖNÜYORUZ VE ONUN KUTSALLA OLAN İLİŞKİSİNİ SORGULUYORUZ

Tüm bunlar, Erken Holosen'de* dünya çapında şekillenmeye başlayan birçok farklı kültürel evrenden çoğunun –!Kunglardan çok Calusalarınki gibi– muhtemelen kıtlıktan ziyade bolluk ortamlarına odaklandığı anlamına gelir. Bu aynı zamanda Calusalara benzer

* Yaklaşık 11.700 yıl önce başlayan ve günümüze kadar devam eden jeolojik zaman dilimini ifade eder. Buzul Çağı'nın sona ermesiyle başlayan bu dönemin modern insanın gelişimi konusunda büyük rol oynadığı kabul edilir. (y.h.n.)

siyasi düzenlemelere sahip olabildikleri anlamına mı geliyor? Burada biraz dikkatli olmak gerekir.

Calusaların bize minyatür bir krallık gibi görünen şeyi desteklemek için yeterli bir ekonomik fazlalığı korumayı başarmış olması, bir toplum yeterli miktarda balık stoklayabildiği anda böyle bir sonucun kaçınılmaz olduğu anlamına gelmez. Ne de olsa Calusalar denizci insanlardı. Yakınlarda yer alan Louisiana'daki Natchez'in Büyük Güneşi gibi ilahi hükümdarlar tarafından yönetilen krallıklara aşinaydılar ama muhtemelen Orta Amerika'daki imparatorluklara aşina değillerdi. Sadece daha güçlü komşuları taklit etmiş olmaları mümkündür. Ya da belki sadece tuhaflardı. Son olarak, Carlos gibi ilahi bir kralın bile gerçekte ne kadar güce sahip olduğunu gerçekten bilmiyoruz. Burada Natchezlerin kendilerini ele almakta fayda var. Onlar, Calusalardan çok daha iyi belgelenmiş ve kendilerine ait muhteşem ve sözde mutlak bir hükümdara sahip bir tarım grubuydular.

Kral olarak bilinen Natchez Güneşi, sınırsız güce sahip gibi göründüğü bir köyde yaşıyordu. Onun her hareketi ayrıntılı hürmet, huzurunda eğilme ve huzurundan tek ayakla geri çekilme ritüelleriyle karşılanıyor, keyfi infaz emri verebiliyor, tebaasından herhangi birinin malına el koyabiliyor, kısacası istediği hemen hemen her şeyi yapabiliyordu. Yine de bu güç, kesinlikle kendi fiziksel varlığıyla ve büyük ölçüde kraliyet köyünün kendisiyle sınırlıydı. Natchezlerin çoğu kraliyet köyünde yaşamıyordu (hatta çoğu bariz nedenlerden dolayı bu yerden uzak durma eğilimindeydi). Köyün dışında, kraliyet temsilcilerine ancak Montagnais-Naskapi reislerine davranıldığı kadar ciddi davranılıyordu. Tebaası, bu temsilcilerin emirlerine itaat etme eğiliminde değilse onlara ancak gülerlerdi. Diğer bir deyişle, Natchez Güneşi'nin mahkemesi tamamen boş bir tiyatro değildi, Büyük Güneş tarafından idam kararı verilenler artık kesinlikle ölüydüler; ne Kanuni Sultan Süleyman'ın ne de Aurangzeb'in mahkemesi öyleydi. Onunki neredeyse tam olarak ikisinin arasında bir şeymiş gibi görünüyor.

Calusaların krallığı da benzer bir düzenleme mi içeriyordu? İspanyol gözlemciler açıkça öyle düşünmüyorlardı (onu az çok mutlak bir monarşi olarak görüyorlardı) fakat genellikle bu tür ölümcül tiyatroların amacının yarısı yabancıları etkilemek olduğundan, bu bize kendi içinde çok az şey anlatır.[49]

Şimdiye kadar ne öğrendik? En bariz olarak, tarımın icadı her şeyi altüst edene kadar insanların az çok Kalahari çalı adamları gibi yaşadığına dair hâkim görüşün tabutuna artık son bir çivi çakabiliriz. Pleistosen mamut avcılarını bir tür garip anormallik olarak silip atmak mümkün olsa bile, aynı şey buzulların geri çekilmesini hemen takip eden, kaynak açısından zengin kıyılarda, nehir ağızlarında ve vadilerinde büyük ve genellikle kalıcı yerleşimlerde toplanan, tamamen yeni endüstriler yaratan, matematiksel ilkelere göre anıtlar inşa eden, bölgesel mutfaklar geliştiren vs. düzinelerce yeni toplumun oluşmaya başladığı dönem için açıkça söylenemez.

Ayrıca bu toplumlardan en azından bazılarının kraliyet mahkemelerini ve sürekli orduları destekleyebilecek maddi bir altyapı geliştirdiğini de öğrendik, her ne kadar aslında bunu yaptıklarına dair henüz net bir kanıtımız olmasa da. Mesela Poverty Point'te toprak işleri inşa etmek muazzam miktarda insan emeği ve dikkatle planlanmış sıkı bir çalışma rejimi gerektirmiş olmalı fakat bu emeğin nasıl organize edildiğine dair hâlâ pek bir fikrimiz yok. Binlerce yıllık Jömon alanlarını araştıran Japon arkeologlar türlü hazineler keşfettiler fakat o hazinelerin herhangi bir aristokrasi veya yönetici seçkinler tarafından tekelleştirildiğine dair henüz su götürmez kanıtlar bulamadılar.

Bu toplumlarda hangi mülkiyet biçimlerinin var olduğunu tam olarak bilemeyiz. Önerebileceğimiz ve bunu destekleyecek pek çok kanıt bulunan şey, söz konusu tüm yerler (yani Poverty Point, Sannai Maruyama, Finlandiya'daki Kastelli Devi Kilisesi ve hatta Yukarı Paleolitik ihtişamlılarının daha önceki dinlenme yerleri) bir anlamda kutsal yerlerdi. Bu, pek bir şey ifade etmese de önemlidir

çünkü bize özel mülkiyetin "kökenleri" hakkında genel olarak varsayıldığından çok daha fazlasını anlatır. Bu tartışmayı tamamlarken nedenini açıklamaya çalışacağız.

Tekrar antropolog James Woodburn'e ve onun "anında geri dönen" avcı-toplayıcılar üzerine çalışmasından daha az bilinen bir sezgisine dönelim. Yazar, iddialı eşitlikçilikleri ile ünlü avcı-toplayıcı gruplar arasında bile hiçbir yetişkinin bir başkasına doğrudan emir verme cüretinde bulunmaması ve bireylerin mülkiyet üzerinde özel hak iddia etmemesi kuralının çarpıcı bir istisnası olduğunu not ediyor. Bu istisna, ayin ve kutsalın alanından geliyordu. Hadza dininde ve birçok Pigme grubunun dinlerinde, erkek –ve bazen kadın– kültlerine katılım günlük, seküler hayattaki münhasır mülkiyet haklarının azaltılmasının tam zıddı olarak duran münhasır mülkiyet iddialarının –genellikle de ayin imtiyazlarının– temelini oluşturur. Woodburn'ün gözlemlediği gibi, bu çeşitli ayinsel ve entelektüel mülkiyet biçimleri genellikle gizlilikle, aldatmacayla ve sıklıkla şiddet tehdidiyle korunmaktadır.[50]

Burada Woodburn, belli Pigme gruplarının kültlere katılan erkeklerinin ormandaki gizli yerlerde saklı tuttukları kutsal trompetlerden alıntı yapıyor. Kadınların ve çocukların sadece bu tür kutsal hazineleri bilmemesi yeterli değildi; aynı zamanda içlerinden herhangi biri erkekleri ajan gibi takip ederse, saldırıya ve hatta tecavüze bile uğrayabilirdi.[51] Kutsal trompetler, kutsal flütler veya diğer oldukça bariz penis sembolleri içeren çarpıcı biçimde benzer uygulamalar, Papua Yeni Gine ve Amazonların bazı çağdaş toplumlarında olağandır. Enstrümanların periyodik olarak saklandıkları yerlerden çıkarıldığı ve erkeklerin onları ruhların sesiymiş gibi varsaydığı ya da kadınları ve çocukları korkutmak için ruhları taklit ettikleri kostümlü maskeli baloların bir parçası olarak kullandıkları, çoğu zaman karmaşık bir sırlar oyunu vardır.[52]

Şimdi bu kutsal eşyalar, çoğu zaman kişisel özerkliğin en önemli değer olarak görüldüğü toplumlarda –ya da basitçe "özgür toplumlar" diyebileceğimiz toplumlarda– var olan tek önemli ve mün-

hasır mülkiyet biçimleridir. Kesin olarak kutsal bağlamlarla, hatta insanların ruhları taklit ettiği durumlarla sınırlı olan sadece emir komuta ilişkileri değildir; mutlak –ya da bugün "özel" olarak adlandırdığımız– mülkiyet de öyle. Bu tür toplumlarda, özel mülkiyet kavramı ile kutsal kavramı arasında derin bir biçimsel benzerlik olduğu ortaya çıkıyor. Her ikisi de esasen dışlamak için var olan yapılardır.

Bunun çoğu –hiçbir zaman açıkça ifade edilmemiş veya geliştirilmemiş olsa da– Émile Durkheim'ın "ayrı tutulan" klasik "kutsal" tanımında örtük olarak vardır: Yüce bir güç veya varlıkla algılanamaz bağlantısı nedeniyle dünyadan uzaklaştırılmış, bazen kelimenin tam anlamıyla bazen de mecazi olarak bir kaide üzerine yerleştirilmiştir. Durkheim, kutsalın en açık ifadesinin "dokunulmamalı" anlamına gelen Polinezya dilindeki *tabu* terimi olduğunu savundu. Ancak mutlak, özel mülkiyetten bahsettiğimizde altında yatan mantık ve toplumsal etkiler açısından çok benzer, aslında neredeyse aynı olan bir şeyden bahsetmiyor muyuz?

İngiliz hukuk kuramcılarının ifade etmeyi sevdiği gibi, bireysel mülkiyet hakları –en azından kavramsal olarak– "tüm dünyaya karşı" korunur. Bir arabanız varsa, dünyadaki herkesin ona girmesini veya onu kullanmasını engelleme hakkınız vardır (Düşününce gerçekten mutlak olan, arabanızda sahip olduğunuz tek hakkınız budur. Bunun dışında bir arabayla yapabileceğiniz neredeyse her şey katı bir şekilde düzenlenmiştir: Nerede ve nasıl süreceğiniz, park edeceğiniz vs. ama kesinlikle dünyadaki herhangi bir kimsenin içine girmesini engelleyebilirsiniz). Bu durumda nesne, görünmez veya görünür engellerle ayrı tutulup çevrelenmiştir; Bir doğaüstü varlığa bağlı olduğu için değil, belli ve yaşayan bir insan bireyi için kutsal olduğundan. Diğer açılardan mantık hemen hemen aynıdır.

Özel mülkiyet ile kutsal kavramları arasındaki yakın paralellikleri tanımak, aynı zamanda Avrupa toplumsal düşüncesinde tarih-

sel olarak bu kadar tuhaf olan şeyi de tanımaktır ki bu da –özgür toplumlardan oldukça farklı olarak– özel mülkiyetteki bu mutlak, kutsal niteliği *tüm* insan hak ve özgürlükleri için bir paradigma olarak alıyoruz demek oluyor. Siyaset bilimci C.B. MacPherson'ın "sahiplenici bireycilik" ile kastettiği şey buydu. Her insanın evi kendi kalesi olduğu gibi, öldürülmeme, işkence görmeme veya keyfi olarak hapsedilmeme hakkınız da tıpkı menkullerinizin ve mallarınızın sahibi olduğunuz ve hukuki olarak başkalarını toprağınızdan, evinizden, arabanızdan vs. dışlama hakkınız olduğu gibi, kendi bedeninize de *sahip olduğunuz* fikrine dayanmaktadır.[53] Gördüğümüz gibi, Avrupa'nın bu özel kutsal kavramını paylaşmayanlar gerçekten de öldürülebilir, işkence görebilir veya keyfi olarak hapsedilebilirdi ki Amazon'dan Okyanusya'ya kadar çoğu zaman böyle oldu.[54]

Çoğu Kızılderili toplumu için bu tür bir tutum son derece yabancıydı. Bu herhangi bir yerde uygulandıysa, yalnızca kutsal nesnelerle veya antropolog Robert Lowie'nin uzun zaman önce yerli mülkiyetin en önemli biçimlerinin çoğunun maddi veya manevi olmadığına işaret ederken "*sacra*" olarak adlandırdığı şeyle ilgiliydi: sihirli formüller, hikâyeler, tıbbi bilgiler, belirli bir dansı icra etme veya birinin mantosuna belli bir desen dikme hakkı. Avlanmak için kullanılan silahlar, aletler ve hatta topraklar sık sık özgürce paylaşılıyordu fakat bir sezondan diğerine av hayvanlarının yeniden üremesini korumak veya onları kovalarken ihtiyaç duyulan şansı garanti etmek için kullanılan ezoterik güçler bireylere aitti ve kıskançlıkla korunuyordu.[55]

Aile yadigârı bir tahta ziyafet tabağına sahip olmanın, aynı zamanda onu doldurmak için belli bir toprak parçasında böğürtlen toplama hakkını da taşıdığı Kwakiutllarda olduğu gibi –ki bu da sahibine belli bir ziyafette belli bir şarkıyı söylerken bu meyveleri sunma hakkını veriyordu– oldukça sıklıkla *sacra*, hem maddi hem de maddi olmayan unsurlara sahiptir.[56] Bu tür kutsal mülkiyet bi-

çimleri sonsuz derecede karmaşık ve değişkendir. Örneğin Kuzey Amerika'nın Plains toplumları arasında –normalde yalnızca fiziksel nesneleri değil, aynı zamanda onlara eşlik eden dansları, ritüelleri ve şarkıları da içeren– kutsal bohçalar, o toplumda özel mülkiyet olarak muamele gören tek nesnelerdi. Bireyler yalnızca onlara sahip olmakla kalmaz, aynı zamanda onları miras alır, satın alır ve satardı.[57]

Çoğu zaman toprağın veya diğer doğal kaynakların gerçek "sahiplerinin" tanrılar veya ruhlar olduğu söylenirdi. Ölümlü insanlar yalnızca gecekonducular, kaçak avcılar veya en iyi ihtimalle bakıcılardır. İnsanlar, kaynaklara karşı –gerçekten tanrılara ait olana el koyan avcıların– ya da bir bakıcının durumunda (birinin yalnızca bir köyün, evin ya da nihayetinde onu korumaktan ve ona bakmaktan sorumlu ise bir toprak parçasının yalnızca "sahibi" ya da "efendisi") olduğu gibi farklı şekillerde yağmacı bir tutum benimsediler. Bazen bu tutumlar bir arada var olur, tıpkı mülkiyet paradigmasının (ya da "ustalık", hep aynı kelime kullanılıyor) vahşi hayvanları yakalayıp sonra evcil hayvan olarak sahiplenmeyi, yani doğal dünyanın şiddetle sahiplenilmesinin yetiştirmeye veya "bakmaya" dönüştüğü noktayı içerdiği Amazonlar'da olduğu gibi.[58]

Yerli Amazon toplumlarıyla çalışan etnografların göller ve dağlardan ekinlere, tropik asma bahçelerine ve hayvanlara kadar çevrelerindeki neredeyse her şeyin bir sahibi olduğunu veya potansiyel olarak sahiplenilebileceğini keşfetmeleri alışılmadık bir durum değildir. Etnografların da belirttiği gibi bu tür bir sahiplik, her zaman tahakküm ve bakım olmak üzere iki anlam taşır. Sahipsiz olmak, saldırıya açık ve korumasız olmaktır.[59] Antropologların totem sistemleri olarak adlandırdıkları, Avustralya ve Kuzey Amerika için tartıştığımız türden bakım sorumluluğu özellikle aşırı bir biçim alır. Her insan klanının belli bir hayvan türüne "sahip olduğu" söylenir –ki bu onları "Ayı klanı", "Geyik klanı", "Kartal klanı" vs. yapar– ancak bunun tam olarak anlamı adını taşıdıkları hayvanı

avlayamamak, öldürememek, zarar verememek veya başka bir şekilde tüketememektir. Hatta klanın o hayvanın varlığını destekleyip gelişmesini sağlayan ritüellere katılması beklenir.

Bugün neredeyse tüm hukuk sistemlerinin temeli olan Roma Hukuku'nun mülkiyet anlayışını benzersiz kılan, bakım ve paylaşma sorumluluğunun en aza indirilmiş, hatta tamamen ortadan kaldırılmış olmasıdır. Roma Hukuku'nda mülkiyetle ilgili üç temel hak vardır: *usus* (kullanma hakkı), *fructus* (bir mülkün ürünlerinden, mesela bir ağacın meyvesinden yararlanma hakkı) ve *abusus* (zarar verme veya yok etme hakkı). Eğer biri yalnızca ilk iki hakka sahipse, buna intifa hakkı denir ve kanunen gerçek sahiplik sayılmaz. O hâlde gerçek hukuki mülkiyetin belirleyici özelliği, kişinin ona *bakmama* ve hatta istediği zaman onu yok etme seçeneğine sahip olmasıdır.

Artık nihayet özel mülkiyetin ortaya çıkışıyla ilgili genel bir sonuca yaklaşıyoruz. Bunu son ve özellikle çarpıcı bir örnekle, yani Avustralya Batı Çölü'nün ünlü katılım ayinleriyle gösterelim. Burada her klanın yetişkin erkekleri, belli bölgelerin koruyucuları veya bekçileri olarak hareket eder. Arandalar tarafından *churinga* veya *tsurinja* olarak bilinen, antik çağlarda her klanın bölgesini etkin biçimde yaratan ataların kalıntıları olan belli *sacra*'lar vardır. Bunlar, çoğunlukla bir totem amblemiyle yazılmış, düzleştirilmiş ahşap veya taş parçalarıdır. Aynı nesneler, bu toprakların hukuki mülkiyetini de ihtiva edebilir. Émile Durkheim, onları kutsalın ilk örnekleri olarak görüyordu: Sıradan dünyadan ayrılan ve dindar bir şekilde bağlanılan şeyler, bir nevi "klanın Kutsal Sandığı".[60]

Periyodik katılım ayinleri sırasında, yeni Aranda genç erkek gruplarına ülkenin tarihi ve kaynaklarının doğası hakkında bilgi verilir. Ayrıca ona bakma sorumluluğuyla da görevlendirilirler, bu da özellikle *churinga*'yı ve onlarla ilişkili kutsal yerleri koruma görevi anlamına gelir ve onları ilk aşamada yalnızca katılım sürecini tamamlamış olanların doğru bir şekilde bilmesi gerekir. 20. yüzyı-

lın başlarında Arandalar arasında uzun yıllar geçiren ve bu konuda kendilerinin dışında en önde gelen otorite hâline gelen, bir antropolog ve Luther'ci bir misyonerin oğlu olan T.G.H. Strehlow'un gözlemlediği gibi, görevin ağırlığı korku, işkence ve sakatlama yoluyla aktarılır:

> Acemi kişinin sünnetinden bir ya da iki ay sonra ikinci temel katılım töreni olan alt-kesik gelir. Acemi, artık kendisini bir adamın mülküne layık kılmak için tasarlanmış gerekli tüm fiziksel işlemlerden geçmiştir ve yaşlı adamların emirlerine dolaylı olarak itaat etmeyi öğrenmiştir. Yeni keşfettiği körü körüne itaati, çocukluk günlerindeki davranışını karakterize eden, dizginlenemeyen arsızlığı ve genel asi ruh hâli ile çarpıcı bir tezat oluşturur. Yerli çocuklar genellikle ebeveynleri tarafından şımartılır. Anneler yavrularının her isteğini yerine getirir ve babaların akıllarından onlara herhangi bir disiplin cezası vermek geçmez. Daha geç bir yaşta gerçekleştirilen geleneksel katılım ayinlerinde uygulanan kasıtlı zulüm, arsız ve kural tanımaz çocukları geçmişteki terbiyesizliklerinden ötürü cezalandırmak için dikkatlice hesaplanır ve onları büyüklerine söylenmeden itaat edecek ve klanlarının eski kutsal geleneklerinin mirasçıları olmaya müsait itaatkâr, görevine bağlı "vatandaşlar" olarak yetiştirir.[61]

İşte ayin bağlamlarında gözlemlenen davranışın, günlük hayatta hüküm süren özgür ve eşit ilişkilerin nasıl tam tersi bir şekil aldığına dair acı verecek kadar açık bir başka örnek. Yalnızca bu tür bağlamlarda münhasır (kutsal) mülkiyet biçimleri var olur, katı ve yukarıdan aşağıya hiyerarşilere uyulması zorunlu tutulur ve verilen emirlere görev bilinciyle uyulur.[62]

Tarihöncesine dönüp baktığımızda –daha önce de belirttiğimiz gibi– Göbeklitepe, Poverty Point, Sannai Maruyama veya

Stonehenge gibi yerlerde hangi mülkiyet veya sahiplik biçimlerinin var olduğunu tam olarak bilmek mümkün değil, tıpkı Üst Paleolitik Çağ "prensleri" ile gömülen kraliyet sembollerinin onların kişisel eşyası olup olmadığını bilemediğimiz gibi. Artık bu daha geniş değerlendirmelerin ışığında önerebileceğimiz şey, bu tür dikkatle koordine edilmiş, genellikle geometrik bir kesinlikle düzenlenmiş ayin tiyatrolarının –sorgusuz sualsiz itaat talepleriyle birlikte– tam da mülkiyet üzerinde münhasır hak iddiası etmenin aksi takdirde özgür insanlar arasında muhtemel olduğudur. Özel mülkiyetin bir "kökeni" varsa bu, muhtemelen insanlığın kendisi kadar eski olan kutsal fikri kadar eskidir. O hâlde alakalı olan soru bunun ne zaman olduğu değil, en nihayetinde insan ilişkilerinin diğer birçok yönünü nasıl düzenlediğidir.

5

Çok Ama Çok Eskiden

Kanadalı avcı-toplayıcıların köle edinmesi ve Kaliforniyalı komşularının edinmemesi hakkında ya da "Üretim Biçimleri" ile ilgili sorunlar

Tarımın şafağından hemen önce var olan dünyamız, başıboş avcı-toplayıcı grupların dünyasından başka bir şey değildi. Birçok yer, bazıları o zamana kadar zaten tarihi olan yerleşik köyler ve kasabaların yanı sıra anıtsal kutsal alanlar ve çoğu ritüel uzmanlarının, çok yetenekli zanaatkârların ve mimarların eseri olan birikmiş zenginlikleriyle dikkat çekiyordu.

Çoğu biliminsanı geniş tarih çağlarını dikkate alırken bu tarım öncesi dünyayı ya tamamen görmezden gelir ya da onu bir tür garip anormallik, medeniyete yanlış bir başlangıç olarak yazar. Paleolitik avcılar ve Mezolitik balıkçılar ölülerini aristokratlar gibi gömmüş olabilirler fakat sınıf tabakalaşmasının "kökenleri" hâlâ çok sonraki dönemlerde aranmaktadır. Louisiana'nın Poverty Point'i, antik bir şehrin boyutlarına ve en azından bazı işlevlerine sahip olabilir ama genel olarak şehircilik şöyle dursun, Kuzey Amerika şehircilik tarihinin çoğunda yoktur; tıpkı 10.000 yıllık Japon medeniyetinin kabaca bazen pirinç tarımı ve metalurjinin gelişinin başlangıcı ola-

rak adlandırılması gibi. Florida Keys'in Calusalarından bile sıkça "yeni beliren bir reislik" olarak bahsedilir. Önemli olan ne oldukları değil, başka bir şeye, yani tebaası mahsulleriyle haraç ödeyen, muhtemelen "düzgün" bir krallığa dönüşmenin eşiğinde olabilecekleri gerçeğidir.

Bu tuhaf düşünce alışkanlığı, tüm "karmaşık avcı-toplayıcılar" topluluklarını ya evrimsel otoyoldan bir şekilde sapan sapkınlar ya da hiçbir zaman tam olarak gerçekleşmemiş bir "Tarım Devrimi"nin eşiğinde oyalanan kimseler olarak görmemizi gerektirir. Bunun Calusalar gibi sonuçta sayıları nispeten az olan ve karmaşık tarih koşullarında yaşayan bir halka uygulanması yeterince kötü. Yine de aynı mantık, günümüzün büyük Los Angeles'ından Vancouver çevresine kadar uzanan bir alanda Kuzey Amerika'nın Pasifik Kıyısı boyunca tüm yerli halkların tarihine düzenli olarak uygulanıyor.

Kristof Kolomb 1492'de Palos de la Frontera'dan yelken açtığında bu topraklar yüzbinlerce, hatta belki de milyonlarca sakine ev sahipliği yapıyordu.[1] Avcı-toplayıcıydılar ama Hadzalar, Mbutiler veya !Kunglar'dan hayal edilebileceği kadar farklıydılar. Mesela alışılmadık derecede cömert bir çevrede yaşayan, genellikle yıl boyunca köylerde ikamet eden Kaliforniya'nın yerli halklarının adı, endüstrileri ve çoğu durumda servet biriktirme takıntısıyla çıkmıştı. Arkeologlar, genellikle onların arazi yönetimi tekniklerini bir tür yeni başlayan tarım olarak nitelendirirler. Hatta bazıları, buğday ve arpayı ilk kez 10.000 yıl önce Ortadoğu'da evcilleştirmeye başlayan Bereketli Hilal'in tarihöncesi sakinlerinin neye benzediğini açıklamak için Yerli Kaliforniya'yı bir model olarak kullanıyor.

Arkeologlara adil olmak gerekirse bu bariz bir karşılaştırmadır çünkü ekolojik olarak Kaliforniya –"Akdeniz" iklimi, istisnai derecede verimli toprakları ve mikro-çevrelerin (çöller, ormanlar, vadiler, kıyılar ve dağlar) sıkı bir şekilde yan yana gelmesiyle– dikkate değer ölçüde Ortadoğu'nun batı kanadına (örneğin, modern Gazze

veya Amman'ın kuzeyinden Beyrut ve Şam'a kadar olan bölgeye) benzer. Diğer yandan çiftçiliğin mucitleri ile bir karşılaştırma, yakınlarda –özellikle güneybatı komşuları arasında– mısır da dahil olmak üzere yaklaşık 4.000 yıl önce Orta Amerika'dan ilk kez gelen tropik mahsullerin varlığını fark etmiş olmaları hayli muhtemel olan Yerli Kaliforniyalıların bakış açısından pek de mantıklı değil.[2] Kuzey Amerika'nın doğu kıyısındaki özgür halkların neredeyse tamamı en azından bazı gıda mahsullerini benimserken, batı kıyısındakiler onları hep birlikte reddetti. Kaliforniya'nın Yerli halkları tarım öncesi dönemde değillerdi. Onlarla tarım aynı cümlede kullanılacaksa, tarıma karşıydılar denmelidir.

KÜLTÜREL FARKLILAŞMA SORUNU

Tarımın bu şekilde reddedilmesinin sistematik doğası başlı başına büyüleyici bir olgudur. Bugünlerde bunu açıklamaya çalışan çoğu kişi, neredeyse tamamen çevresel faktörlere başvuruyor: Kaliforniya'da temel besin olarak meşe palamudu veya çamfıstığına veya daha kuzeyde su kaynaklarına güvenmek ekolojik olarak Kuzey Amerika'nın diğer bölgelerinde benimsenen mısır tarımından daha etkiliydi. Hiç şüphe yok ki bu bir bütün olarak doğruydu fakat birkaç bin millik bir alanda ve geniş bir farklı ekosistem çeşitliliği içinde mısır ekiminin avantajlı olacağı tek bir bölgenin bulunmaması pek olası görünmüyor. Eğer dikkate alınacak tek şey etkililikse kıyı boyunca bir yerlerde birinin benimsemeye değer bulabileceği fasulye, kabak, balkabağı, karpuz ve sonsuz çeşitlilikteki yapraklı sebzelerden herhangi biri gibi bazı ekinlerin olduğunu hayal etmek gerekirdi.

Tüm evcilleştirilmiş gıda maddelerinin sistematik olarak reddedilmesi, birçok Kaliforniyalının ve Kuzeybatı Kıyısı halklarının ritüel amaçlarla ya da sadece özel ziyafetlerde tükettiği lüks bahar yoncası ve Pasifik gümüş otu gibi diğer bitkilerin yanı sıra tütün ekip yetiştirdikleri fark edildiğinde daha da çarpıcıdır.[3] Diğer bir deyiş-

le, ekin dikme ve yetiştirme tekniklerini çok iyi biliyorlardı. Yine de günlük gıda maddelerini ekme veya mahsulleri temel gıda maddesi olarak değerlendirme fikrini kapsamlı bir şekilde reddettiler.

Bu reddin önemli olmasının bir nedeni, Dördüncü Bölüm'ün başında ortaya attığımız –fakat sonra havada bıraktığımız– çok daha geniş çaplı sorunun nasıl cevaplanabileceğine dair bir ipucu sunmasıdır: İnsanoğlunun komşularından farklı olduklarını göstermek için bu kadar çok çaba harcamasına neden olan şey nedir? Son Buzul Çağı'nın sona ermesinin ardından arkeolojik kayıtların giderek artan bir şekilde nasıl "kültür alanları" ile tanımlandığını hatırlayın: yani kendine has kıyafet, yemek pişirme ve mimari tarzlara sahip ve hiç şüphesiz evrenin kökeni, kuzenlerin evlenmesine dair kuralları vs. hakkında kendi hikâyeleri olan yerel topluluklar. Mezolitik çağlardan bu yana yaygın eğilim, insanların kendilerini komşularından ayırt etmek için sonsuz yeni yollar bularak daha fazla alt bölümlere ayrılması olmuştur.

Antropologların tüm bu alt bölümlere ayrılma sürecinin neden gerçekleştiği konusunda az spekülasyon yapması ilginçtir. Bu süreç, genellikle apaçık ve insan varoluşunun kaçınılmaz bir gerçeği olarak ele alınır. Herhangi bir açıklama sunulduğunda, bunun dilin bir etkisi olduğu varsayılır. Kabileler veya milletlerden düzenli olarak "etnik-dilsel" gruplar olarak bahsedilir, yani onlar için asıl önemli olan aynı dili paylaşmalarıdır. Aynı dili paylaşanların, diğer her şey eşit olduğunda aynı aile hayatının âdetlerini, duyarlılıklarını ve geleneklerini de paylaştığı varsayılır. Buna karşın, dillerin genellikle doğal bir süreç gibi bir şeyle birbirlerinden ayrıldığı varsayılır.

Bu akıl yürütmede –genellikle 18. yüzyılın sonlarına doğru Bengal'e atanmış Britanyalı bir sömürge yetkilisi olan Sör William Jones'a atfedilen– anahtar dönüm noktası Yunanca, Latince ve Sanskritçenin hepsinin ortak bir kökten türemiş gibi görünmesiydi. Çok geçmeden dilbilimciler Kelt, Germen ve Slav dillerinin –Farsça, Ermenice, Kürtçe ve daha fazlasının da– aynı "Hint-Avru-

pa" ailesine ait olduğu kanaatine vardılar. Diğerleri, mesela Sami, Türk ve Doğu Asya dilleriyse bu aileye dahil edilmedi. Çeşitli dil grupları arasındaki ilişkileri incelemek, sonunda farklı dillerin ortak bir kaynaktan nasıl çıktığını sorgulayan *glottokronoloji** bilimine yol açtı. Bütün diller sürekli olarak değiştiğinden ve bu değişim nispeten sabit bir hızda gerçekleştiğinden Türk dillerinin Moğolcadan nasıl ve ne zaman ayrılmaya başladığını veya İspanyolca ile Fransızca, Fince ile Estonca, Hawaii dili ile Madagaskar dili vs. arasındaki göreceli zaman mesafesini yeniden inşa etmek mümkün hâle geldi. Tüm bunlar, bir dizi dil aile ağacının oluşturulmasına ve nihayetinde –hâlâ oldukça tartışmalı olan– neredeyse tüm Avrasya dillerinin izini "Nostratik" adı verilen tek bir hayali ataya kadar sürme girişimine yol açtı. Nostratik'in daha sonraki Paleolitik dönemde var olduğuna ve hatta her insan dilinin kendisinden çıktığı asıl filum olduğuna inanılıyordu.

Tek bir deyimin İngilizce, Çince ve Apaçi dili gibi farklı dillere evrilmesine sebep olan dilbilimsel sürüklenmeyi hayal etmek garip görünebilir fakat burada ele alınan olağanüstü uzun zaman dilimleri göz önüne alındığında, küçük kuşak değişikliklerinin artması bile görünüşe göre en nihayetinde bir dilin sözcük dağarcığını ve ses yapısını, hatta dilbilgisini bile tamamen değiştirebilir.

Kültürel farklılıklar büyük ölçüde dilde meydana gelenlere tekabül ediyorsa o zaman daha genel olarak farklı insan kültürleri benzer bir aşamalı sürüklenme sürecinin ürünü olmalıdır. Topluluklar göç ettikçe veya başka bir şekilde birbirlerinden koptukça yalnızca kendine özgü dillerini değil, aynı zamanda kendi geleneklerini de oluşturdular. Bütün bunlar, büyük ölçüde incelenmemiş çok sayıda varsayım içerir. Mesela diller neden her zaman değişiyor? Fakat asıl mesele şudur: Böyle bir açıklamayı geçerli kabul etsek bile gerçekte sahada gözlemlediğimiz şeyi tam olarak açıklamaz.

O dönemde etnologlar tarafından tanımlandığı şekliyle Kuzey Amerika "kültür bölgeleri"nin daha geniş bir haritasına yerleşti-

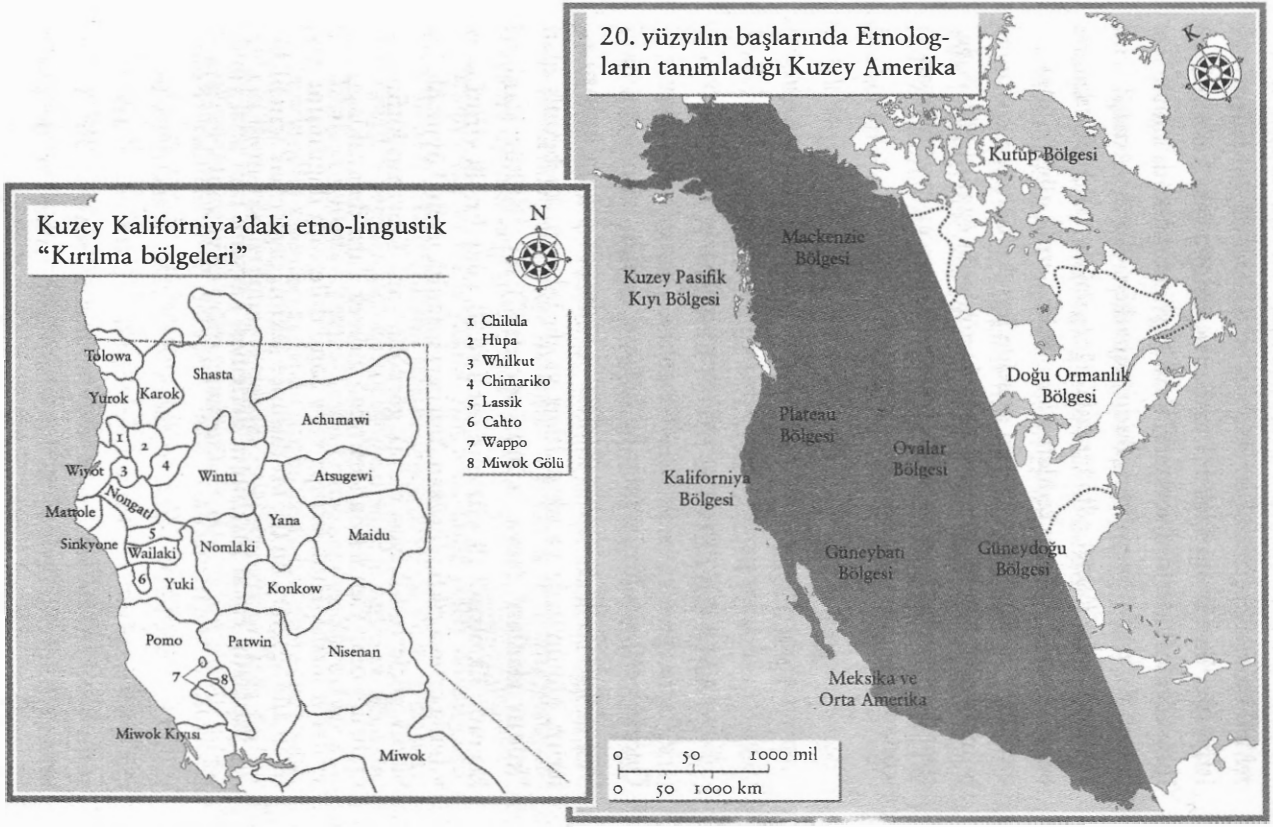
* (Yun. *glotta*) Dil kronolojisi. (ç.n.)

rilmiş, 20. yüzyıl başlarında Kuzey Kaliforniya'nın bir etnik-dilsel haritasını ele alalım. Burada bize sunulan şey, genel olarak benzer kültürel uygulamalara sahip ancak çoğu tamamen farklı dil ailelerinden gelen karmakarışık dilleri –mesela Arapça, Tamilce ve Portekizce gibi birbirinden uzak dilleri– konuşan insanlardan oluşan bir topluluktur. Tüm bu gruplar genel benzerlikler paylaşıyordu: gıda maddelerini toplama ve işleme yöntemlerinde, en önemli dini ritüellerinde, siyasi hayatlarını örgütleme şekillerinde vs. Ancak aralarında ufak veya çok da ufak olmayan farklılıklar da vardı; bu şekilde her grubun üyeleri kendilerini farklı insan türleri olarak görüyordu: Yuroklar, Hupalar, Karoklar vs.

Bu yerel kimlikler tam da dil farklılıklarının haritasına denk geldi. Bununla birlikte, farklı ailelerden gelen dilleri (Atabask, Na-Dene, Uto-Aztek vs.) konuşan, birbirlerine komşu halklar, Kuzey Amerika'nın diğer bölgelerinde yaşayan ve aynı dil ailesinden dilleri konuşan insanlarla neredeyse diğer her açıdan çok daha fazla ortak yöne sahiplerdi. Aynı şey birbiriyle ilgisiz çeşitli diller konuşan fakat diğer yönlerden birbirlerine –Kaliforniya da dahil olmak üzere– Kuzeybatı Kıyısı dışında aynı dilleri konuşanlardan çok daha fazla benzeyen Kanada Kuzeybatı Kıyısı İlk Milletleri için de söylenebilir.

Avrupa sömürgeciliğinin Yerli Amerikan halklarının dağılımı üzerinde elbette derin ve yıkıcı bir etkisi oldu fakat burada gördüğümüz şey aynı zamanda kültürel-tarihsel gelişimin daha derin bir sürekliliğini insanlık tarihinin çeşitli noktalarında, toplulukları saf etnik-dilsel gruplara ayıran modern milli devletlerin ortalıkta olmadığı zamanlarda ortaya çıkma eğiliminde olan bir süreci yansıtır. Tartışmaya açık olsa da dünyanın her biri kendi tarihine sahip bu tür homojen birimlere bölünmüş olduğu fikri, büyük ölçüde modern milli devletin ve her birinin kendisi için derin bir bölgesel köken talep etme arzusunun bir ürünüdür.

En azından, bu tür tekdüzelikleri zamanda geriye, insanlık tarihinin dil dağılımlarına dair hiçbir doğrudan kanıtın bile bulunmadığı uzak dönemlerine yansıtmadan önce iki kez düşünmeliyiz.

20. yüzyılın başlarında Etnologların tanımladığı Kuzey Amerika
K
Kutup Bölgesi
Mackenzie Bölgesi
Kuzey Pasifik Kıyı Bölgesi
Doğu Ormanlık Bölgesi
Plateau Bölgesi
Ovalar Bölgesi
Kaliforniya Bölgesi
Güneybatı Bölgesi
Güneydoğu Bölgesi
Meksika ve Orta Amerika
0 50 1000 mil
0 50 1000 km
Kuzey Kaliforniya'daki etno-lingustik "Kırılma bölgeleri"
N
1 Chilula
2 Hupa
3 Whilkut
4 Chimariko
5 Lassik
6 Cahto
7 Wappo
8 Miwok Gölü
Tolowa
Yurok
Karok
Shasta
Achumawi
Wiyot
Wintu
Atsugewi
Nongatl
Mattole
Yana
Maidu
Sinkyone
Wailaki
Nomlaki
Yuki
Konkow
Pomo
Patwin
Nisenan
Miwok Kıyısı
Miwok

Bu bölümde, insanlık tarihinin büyük bir bölümünde kültürel bölünme süreçlerini gerçekte neyin *yönlendirdiğini* araştırmak istiyoruz. Bu tür süreçler, bir zamanlar olduğu gibi kabul edilen insan özgürlüklerinin sonunda nasıl kaybolduğunu anlamak için hayati derecede önemlidir. Bunu yaparken, Kuzey Amerika'nın batı kıyısında ikamet edip tarımla uğraşmayan halkların tarihine odaklanacağız. Tarımı reddetmelerinin ima ettiği gibi, bu süreçler muhtemelen akademisyenlerin genelde hayal ettiğinden çok daha bilinçliydi. Göreceğimiz gibi, bazı durumlarda özgürlüğün doğasının kendisi hakkında açık bir şekilde kafa yormayı ve tartışmayı içeriyor gibi görünüyorlar.

"KÜLTÜR ALANLARI" SORUNUNUN ÖNCEDEN ÇİĞNENDİĞİ SON DERECE YETERSİZ, BAZEN SALDIRGAN AMA BAZEN DE MÜSTEHCEN YOLLAR

Önceki nesil akademisyenler bu bölgesel toplum kümelerini nasıl tanımladılar? 20. yüzyılın ortalarına kadar en yaygın kullanılan terim, günümüzde ya unutulmuş ya da itibarını kaybetmiş olan "kültür alanları" (veya "kültür çevreleri") idi. "Kültür alanları" kavramı ilk olarak 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın ilk yirmi-otuz yılında ortaya çıktı. Rönesans'tan beri insanlık tarihi büyük ölçüde büyük göçlerin hikâyesi olarak görüldü, yani Tanrı'nın lütfundan mahrum olup Cennet Bahçesi'nden giderek daha da uzaklaşan insanların tarihi. Hint-Avrupa veya Sami dillerinin dağılımını gösteren aile ağaçları, bu tür bir düşünce şeklini caydırmak için hiçbir şey yapmadı. Fakat insanlığın ilerlemesi kavramı tam tersi yönde ilerliyordu. Araştırmacıları, "ilkel" insanları birbirlerinden ve dünyadan kopmuş küçük, izole topluluklar olarak hayal etmeye teşvik etti. Bu elbette onlara ilkin insan gelişiminin daha önceki aşamalarının örnekleri muamelesi yapmayı mümkün kılan şeydir. Herkes birbiriyle düzenli iletişim hâlinde olsaydı, bu tür bir evrimci analiz gerçekten işe yaramazdı.[4]

Buna karşılık "kültür alanları" kavramı, büyük ölçüde müzelerden ve özellikle Kuzey Amerika'da çıktı. Sanatı ve sanat eserlerini düzenleyen küratörler, materyallerini insan uyumunun farklı aşamalarını (Aşağı Vahşet, Yukarı Vahşet, Aşağı Barbarlık vs.) örneklemek için mi; ya da gerçek veya hayali antik göçlerin tarihinin izini sürmek için mi (Amerika bağlamında bu, onları dil ailesine göre (özellikle iyi bir neden olmaksızın) o zamanlar varsayılan "ırksal" soylara karşılık gelecek şekilde düzenlemek anlamına gelir); ya da onları basitçe bölgesel kümeler hâlinde mi düzenleyeceğine karar vermek zorundaydı.[5] Bunların sonuncusu en çok gelişigüzel olanı gibi görünse de gerçekten en çok işe yarayanı olduğunu kanıtladı. Mesela farklı Doğu Ormanları kabilelerinden gelen sanat ve teknolojinin, diyelim ki Atabask dillerinin tüm konuşanlarının veya esasen balıkçılığa dayanan veya mısır yetiştiren tüm insanların materyallerinden çok daha fazla ortak noktası varmış gibi görünüyordu. Avustralyalı V. Gordon Childe gibi tarihöncesi uzmanlarının Orta Avrupa boyunca uzanan ve ev hayatına, sanata ve ritüele dair bölgesel kanıt kümeleri oluşturan Neolitik köyler arasında benzer kalıpları gözlemlemesiyle bu yöntemin arkeolojik malzemeye de oldukça iyi uygulandığı ortaya çıktı.

İlk önce kültür alanı yaklaşımının en önde gelen savunucusu Franz Boas'tı. Hatırlanacağı üzere, Boas, 1899'da New York'taki Columbia Üniversitesi'nde antropoloji kürsüsüne yerleşen, göçmen bir Alman etnologdu.[6] Ayrıca Doğu Ormanları ve Kuzeybatı Kıyısı'na adanmış salonlarının bir asırdan fazla bir süre sonra hâlâ ünlü cazibe merkezleri olmaya devam ettiği Amerikan Doğa Tarihi Müzesi'nde etnografik koleksiyonlardan sorumlu bir makam elde etti. Boas'ın öğrencisi ve müzedeki halefi Clark Wissler, Amerika'yı bir bütün olarak Newfoundland'den Tierra del Fuego'ya kadar her biri kendine özgü gelenekleri, estetik tarzları, yemek elde etme ve hazırlama yollarıyla toplumsal organizasyon biçimleri olan on beş farklı bölgesel sisteme bölerek fikirlerini sistemleştirmeye çalıştı.

Çok geçmeden diğer etnologlar, Avrupa'dan Okyanusya'ya kadar olan bölgelerin haritalarını çıkaran benzer projeler üstlenmeye başladılar.

Boas, katı bir ırkçılık karşıtıydı. Bir Alman Yahudisi olarak Amerika'nın ırk ve soy ıslahı saplantısının kendi anavatanında benimsenmesinden özellikle rahatsızdı.[7] Wissler bazı soy ıslahı fikirlerini benimsemeye başladığında ikili arasında şiddetli bir anlaşmazlık yaşandı. Ancak kültür alanı kavramının asıl itici gücü, tam da ister bazılarının üstün genetik kökene sahip olduğunu ister daha ileri bir ahlaki ve teknolojik evrim düzeyine ulaştığını iddia ederek, toplulukları *herhangi* bir temelde daha yüksek veya daha alçak olarak sıralamaktan kaçınan insanlık tarihi hakkında konuşmanın bir yolunu bulmaktı. Bunun yerine Boas ve öğrencileri, antropologların o zamanlar "kültür özellikleri" olarak adlandırılan şeylerin (seramikler, terleme odaları, genç erkeklerin rakip savaşçı topluluklar olarak örgütlenmesi) yayılmasını yeniden yapılandırmalarını ve Wissler'in ifadesiyle belli bir bölgenin kabilelerinin neden "aynı kültür özellikleri ağı"nı paylaşmaya başladıklarını anlamaya çalışmalarını önerdiler.[8]

Bu, belirli gelenek ve fikirlerin tarihsel hareketini veya "yayılmasını" yeniden inşa etme konusunda tuhaf bir hayranlıkla sonuçlandı. 20. yüzyılın başından kalma antropolojik dergileri karıştırdığınızda, belli bir sayıdaki makalelerin çoğunun bu türden olduğunu görürsünüz. Bu dergiler, mesela Afrika'nın veya Okyanusya'nın çeşitli bölgelerinde oynanan çağdaş oyunlara ve kullanılan müzik aletlerine, muhtemelen tüm kültürel özellikler içinde pratik düşüncelerden veya kısıtlamalardan en az etkilenenlerin bunlar olması ve bu nedenle dağılımlarının tarihsel temas ve etki kalıpları üzerine ışık tutabilmesi sebebiyle onlara özel bir ilgi gösterdiler. Özellikle hararetli bir tartışma alanı, kedi beşiği olarak bilinen telli figür oyunuyla ilgiliydi. 1898'deki Torres Boğazları keşif gezisi sırasında o zamanın Britanya antropolojisinin önde gelen isimleri olan Prof.

Alfred Haddon ve Prof. W.H.R. Rivers, çocuk oyunlarında kullanılan telli figürlerin taslağını çizmek için sistematik karşılaştırmaların yapılmasını mümkün kılan tek tip bir yöntem geliştirdiler. Çok geçmeden farklı toplumlar arasındaki belirli ip figürlerin (Palmiye Ağacı, Bagobo Elması..) kökenleri ve yayılımına ilişkin birbirine rakip kuramlar, *Journal of the Royal Anthropological Society*'nin sayfalarında ve benzer bilimsel ortamlarda ateşli bir şekilde tartışılmaya başlandı.[9]

O zaman bariz sorular şunlardı: Kültürel özellikler neden bu şekilde kümeleniyor ve her şeyden önce nasıl bölgesel kalıplar içinde "dolanmış" hâle geliyor? Boas'ın kendisi coğrafyanın –doğal engeller oluşturan dağlar ve çöllerin olduğu– belli bölgelerde fikirlerin dolaşımını tanımlamış olabileceğine ve bu bölgelerde meydana gelenlerin fiilen tarihsel bir kaza olduğuna ikna olmuştu. Diğerleri, belli bir bölgede baskın olan ahlak anlayışı veya örgütlenme biçimi hakkında varsayımda bulundu ya da bir gün tarzların, alışkanlıkların ve toplumsal biçimlerin gelgitlerini açıklayabilecek ve hatta tahmin edebilecek bir tür doğa bilimi yaratmanın hayalini kurdu. Artık neredeyse kimse bu literatürü okumuyor. Kedi beşiği* gibi, bugün en iyi ihtimalle antropoloji disiplininin çocukluğunun eğlenceli bir simgesi olarak görülüyor.

Yine de burada önemli ve bugüne kadar hiç kimsenin gerçekten ele alamadığı meseleler gündeme getirildi. Mesela Kaliforniya halkları neden birbirine bu kadar benzer ve Amerika'nın güneybatısındaki veya Kanada'nın Kuzeybatı Kıyısı'ndaki komşu halklardan bu kadar farklıdırlar? Belki de bu konuya en anlamlı katkı, 1910-1930 yılları arasında milliyetçilik ve medeniyet üzerine yazdığı bir dizi denemede "kültür alanları" kavramıyla uğraşan Marcel Mauss'tan geldi.[10] Mauss, kültürel "yayılma" fikrinin çoğunlukla saçma olduğunu düşündü; antropologların çoğunun şu anda düşündüğü ne-

* İngilizcesi *cat's cradle* olan ve genellikle iki kişi arasında oynanan bir oyundur; çocuklar arasında popüler olan bu oyunun amacı bir ip ilmeğini ileri geri geçirerek çeşitli ip figürleri yaratmaya çalışmaktır. (y.h.n.)

denlerden, –anlamsız ve ilgi çekici olmamasından– ötürü değil,[11] fakat yanlış bir varsayıma dayanmasından, yani insanların, teknolojilerin ve fikirlerin hareketinin bir şekilde alışılmadık olduğunu hissettiği için.

Mauss, bunun tam tersinin doğru olduğunu savundu. Geçmiş zamanlarda insanların çok seyahat etmiş gibi göründüğünü (bugünden daha fazla) ve o zamanlar sepetçiliğin, kuş tüyü yastıkların veya o tür nesneler düzenli olarak bir veya iki aylık yolculuk mesafesinde kullanıldıysa tekerleğin varlığından kimsenin habersiz olacağını hayal etmek kesinlikle imkânsız diye yazdı. Aynı şey muhtemelen ata kültleri veya değişen davul ritimleri için de söylenebilirdi. Ancak Mauss daha da ileri gitti. Tüm Pasifik kıyılarının bir zamanlar tek bir kültürel alışveriş alanı olduğuna ve gezginlerin düzenli aralıklarla oradan geçtiğine ikna olmuştu. O da oyunların tüm bölge boyunca dağılmasıyla ilgileniyordu. Bir keresinde, "Pasifik Okyanusu'nun çevresinde yağ direği, top oyunu ve diğer oyunlar üzerine" adlı bir üniversite dersi verdi. Önermesi, en azından iş oyunlara geldiğinde, Japonya'dan Yeni Zelanda'ya ve Kaliforniya'ya kadar Pasifik'in sınırındaki tüm karaların fiilen tek bir kültür alanı olarak ele alınabileceğiydi.[12] Efsaneye göre Mauss, New York Amerikan Doğa Tarihi Müzesi'ni ziyaret ederken, ona Boas'ın Kuzeybatı Kıyısı kanadındaki ünlü Kwakiutl savaş kanosu gösterildiğinde ilk tepkisi, artık Antik Çin'in neye benzemesi gerektiğini tam olarak bildiğini söylemek oldu.

Mauss iddiasını abartmış olsa da abartısı onu tüm "kültür alanları" sorununu merak uyandırıcı bir şekilde yeniden çerçevelendirmeye yöneltti.[13] Eğer herkes etrafındaki insanların ne yaptığından kabaca haberdar olsaydı ve yabancı gelenekler, sanatlar ve teknolojiler yaygın veya en azından kolayca erişilebilir olsaydı, o zaman soru neden belli kültürel özelliklerin yayıldığı değil, diğer kültürel özelliklerin neden yayılmadığı hâline gelir. Mauss'a göre bunun cevabı, kültürlerin kendilerini komşularına karşı tam olarak böyle

tanımladıklarıdır. Kültürler, fiilen başka şeyleri reddetmenin sonucunda ortaya çıkıyordu. Çinliler, yemek çubukları kullanan ama bıçak ve çatal kullanmayan insanlardır; Taylandlılar kaşık kullanan ama yemek çubukları kullanmayan insanlardır vs. Bunun sanat, müzik veya sofra adabı gibi estetik tarzlar için nasıl doğru olabileceğini görmek yeterince kolaydır ancak şaşırtıcı bir şekilde Mauss, bunun bariz uyarlanabilir veya çıkarcı yararlar sağlayan teknolojilere kadar bile uzandığını keşfetti. Örneğin, Alaska'daki Atabaskların, çevreye kendi teknelerinden daha uygun olduğu kendiliğinden aşikâr olmasına rağmen İnuit kanolarını benimsemeyi kararlı bir şekilde reddetmeleri ilgisini çekmişti. İnuitler de Atabaskların kar ayakkabılarını benimsemeyi reddetmişti.

Belli kültürler için doğru olan, aynı şekilde kültür alanları veya Mauss'un tercih ettiği gibi "medeniyetler" için de eşit derecede geçerliydi. Neredeyse mevcut olan herhangi bir tarz, biçim veya teknik her zaman potansiyel olarak neredeyse herkesin erişimine açık olduğundan, bunlar da her zaman bu tür bir ödünç alma *ve* ret birleşiminden kaynaklanmış olmalıdır. Mauss, bu sürecin hayati derecede bilinçli olduğunu belirtti. Zhou Hanedanlığı'nın bir kralının, Hun (Mançu) kıyafetlerini giymeyi ve at arabası sürmek yerine ata binmeyi reddeden danışmanlarına ve büyük feodal derebeylerine bağlı kimselere öne sürdüğü dikkate değer argüman gibi, Çin saraylarında yabancı tarzların ve geleneklerin benimsenmesiyle ilgili tartışma örneğini anımsatmayı özellikle seviyordu. Onlara ritüeller ile gelenekler, sanatlar ile moda arasındaki farkı bıkmadan usanmadan göstermeye çalışıyordu. "Toplumlar" diye yazmıştı Mauss, "birbirlerinden ödünç alarak yaşarlar ama kendilerini ödünç almayı kabul etmekten çok reddetmeleriyle tanımlarlar".[14]

Bu tür düşünceler, tarihçilerin "yüksek" (yani okuryazar) medeniyetler olarak düşündükleri şeyle de sınırlı değildir. İnuitler, kar ayakkabısı giyen biriyle ilk karşılaştıklarında içgüdüsel bir tiksintiyle tepki gösterip sonra fikirlerini değiştirmeyi reddetmediler.

Kar ayakkabılarını benimsemenin ya da benimsememenin kendilerini ne tür insanlar olarak gördükleri hakkında neler söyleyebileceği üzerine kafa yordular. Mauss, aslında insanların tam da kendilerini komşularıyla karşılaştırdıklarında kendilerini farklı gruplar olarak düşünmeye başladıkları sonucuna vardı.

Bu şekilde bakıldığında, "kültür alanları"nın nasıl oluştuğu sorusu ister istemez siyasi bir sorudur. Tarımı benimseyip benimsememe gibi kararların sadece kalori avantajı hesaplamaları ya da gelişigüzel kültürel zevk meseleleri olmadığı, aynı zamanda değerler, insanların gerçekte ne olduğu (ve kendilerini nasıl gördükleri) ve birbirleriyle doğru şekilde nasıl ilişki kurmaları gerektiği hakkında ihtimaller akla getirir. Bunlar, aslında tam da Aydınlanma Çağı sonrası entelektüel geleneğimizin özgürlük, sorumluluk, otorite, eşitlik, dayanışma ve adalet gibi terimler yoluyla ifade etme eğiliminde olduğu türden meseleler.

MAUSS'UN GÖRÜŞLERİNİN PASİFİK KIYISINA UYGULANMASI VE WALTER GOLDSCHMIDT'İN YERLİ KALİFORNİYALILARI "PROTESTAN AVCI-TOPLAYICILAR" OLARAK TANIMLAMASININ BİRÇOK YÖNDEN ŞAÇMA OLAN AMA HÂLÂ BİZE SÖYLEYECEK BİR ŞEYLERİ OLMASI

O hâlde Pasifik'e dönelim. Takriben 20. yüzyılın başından itibaren antropologlar, Kuzey Amerika'nın batı kıyısındaki Yerlileri iki geniş kültür alanına ayırdılar: "Kaliforniya" ve "Kuzeybatı Kıyısı". 19. yüzyıldan önce, kürk ticareti ve ardından Altına Hücum'un etkileri yerli grupları kasıp kavurduğunda ve birçoğu yok edildiğinde, bu topluluklar Batı Kıyısı'nın büyük kısmı boyunca yayılan sürekli bir avcı-toplayıcı topluluklar zinciri oluşturuyordu. Bu, o zamanlar belki de dünyadaki avcı-toplayıcı insanların en büyük sürekli dağılımıydı. Hiç değilse oldukça etkin bir hayat tarzıydı; hem

Kuzeybatı Kıyısı halkları hem de Kaliforniya'dakiler, yakınlardaki Büyük Havza ve Amerikan güneybatısının mısır, fasulye ve kabak çiftçilerinden daha yüksek nüfus yoğunluklarına sahiptiler.

Diğer taraftan kuzey ve güney bölgeleri, hem ekolojik hem de kültürel açıdan son derece farklıydı. Kanada'nın Kuzeybatı Kıyısı halkları, büyük ölçüde balıkçılığa ve özellikle denizden yumurtlamak için nehrin yukarısına göç eden somon ve mum balığı gibi balıkların hasadına ve ayrıca çeşitli deniz memelileri, kara bitkileri ve av hayvanı kaynaklarına bel bağladılar. Birkaç bölüm önce gördüğümüz gibi, bu gruplar yıllarını büyük karmaşıklık içeren törenler düzenleyen çok büyük kıyı kış köyleri ile ilkbahar ve yaz aylarında daha pragmatik olarak yiyecek sağlanmasına odaklanan daha küçük toplumsal birimler olarak böldüler. Uzman marangozlar olarak ayrıca yerel kozalaklı ağaçları (köknar, ladin, sekoya, porsuk ve sedir) dünyanın en çarpıcı sanatsal gelenekleri arasında yer alan oyulmuş ve boyanmış maskeler, kaplar, kabile armaları, totem direkleri, zengin bir şekilde dekore edilmiş evler ve kanolardan oluşan göz kamaştırıcı bir malzeme kültürüne dönüştürdüler.

Güneydeki Kaliforniya'daki yerli toplulukları dünyanın en çeşitli yaşam alanlarından birinde ikamet ediyordu. Dikkatli yakma, temizleme ve budama teknikleriyle yönettikleri baş döndürücü çeşitlilikteki karadaki kaynakları kullandılar. Bölgenin "Akdeniz" iklimi ve dağların, çöllerin, dağ eteklerinin, ırmak vadilerinin ve kıyı şeritlerinin hayli sıkıştırılmış topoğrafyası, kabileler arası ticaret fuarlarında takas edilen zengin bir yerel bitki ve hayvan yelpazesi oluşturdu. Kaliforniyalıların çoğu usta balıkçı ve avcıydı ancak birçoğu temel gıda olarak ataları gibi ağaç mahsullerine, özellikle de fındık ve meşe palamutlarına bağlı kaldı. Sanatsal gelenekleri Kuzeybatı Kıyısı'ndakilerden farklıydı. Evlerin dış cepheleri genellikle sade ve basitti. Müze küratörlerini bu kadar sevindiren Kuzeybatı Kıyısı maskeleri veya anıtsal heykeller gibi şeyler neredeyse hiç yoktu. Estetik faaliyetler daha ziyade yiyecek saklamak ve sunmak için kullanılan oldukça desenli sepetlerin dokunmasına odaklanmıştı.[15]

Bu iki kapsamlı toplum gruplandırması arasında, bugün biliminsanlarının nedense çok daha az dikkat çektiği önemli bir fark daha vardı. Klamath Nehri'nden kuzeye doğru, sık sık birbirlerine ani saldırılar düzenleyen ve geleneksel olarak nüfusun önemli bir bölümünün kişiye özel kölelerden oluştuğu savaşçı aristokrasilerin baskın olduğu toplumlar vardı. Görünüşe göre bu, orada yaşayan herkes hatırlayabildiği sürece doğruydu. Fakat bunların hiçbiri daha güneyde geçerli değildi. O zaman bu tam olarak nasıl oldu? Köle sahibi olmak için birbirlerine baskın yapmayı alışkanlık edinmiş avcı-toplayıcı toplumlardan oluşan geniş bir "aile" ile hiç köle sahibi olmayan bir diğeri arasındaki sınır nasıl oluştu?

Biliminsanları arasında bu konuda hararetli bir tartışma olduğunu düşünebilirsiniz ama aslında yok. Bunun yerine çoğu, tüm Kaliforniya ve Kuzeybatı Kıyısı toplumlarını tek bir "varlıklı avcı-toplayıcılar" veya "karmaşık avcı-toplayıcılar" kategorisine yığmayı tercih ederek farklılıklarına önemsiz muamelesi yapıyor.[16] Aralarındaki farklılıklar olur da dikkate alınırsa, onlar genellikle zıt geçim tarzlarına mekanik tepkiler olarak anlaşılır. Karasal (meşe palamudu temelli) avcı-toplayıcı ekonomilerin aksine, su (balık temelli) ekonomilerinin sadece savaşçı toplumları teşvik etme eğiliminde olduğu iddia ediliyor.[17] Bu tür yeni argümanların faydalarını ve kısıtlamalarını birazdan ele alacağız, fakat ilk olarak önceki nesiller tarafından gerçekleştirilen bazı etnografik çalışmalara geri dönmek yararlı olur.

Kaliforniya'nın yerli halkları hakkında en çarpıcı araştırmalardan bazıları 20. yüzyılda antropolog Walter Goldschmidt tarafından yapılmıştır. "Bilgi sosyolojisine etnolojik bir katkı" gibi mütevazı bir başlık taşıyan anahtar yazılarından biri, Kaliforniya'nın kuzeybatı köşesinde, Oregon'un başladığı sıradağların hemen güneyinde yaşayan Yuroklar ve diğer benzer gruplarla ilgiliydi.[18] Goldschmidt ve antropolojik çevresinin üyelerine göre Yuroklar –iplere dizilmiş beyaz diş kabukları ve parlak kırmızı ağaçkakan

kafa derisinden yapılmış saç bantları şeklini alan– paranın toplumsal hayatlarının her alanında oynadığı merkezi rolle ünlüydü.

Burada, Kuzey Amerika'nın farklı yerlerindeki yerleşimcilerin çok çeşitli şeyleri "Yerli parası" olarak adlandırdıklarını belirtmekte fayda var. Onlar genellikle deniz kabuğundan boncuklar veya gerçek deniz kabuklarıydı. Fakat neredeyse her durumda, bu terim büyük ölçüde Avrupa kategorilerinin para gibi görünen ama gerçekte para olmayan nesnelere yansıtılmasıdır. Muhtemelen bunların en ünlüsü olan *wampum*, sonunda yerleşimciler ve Kuzeydoğunun yerli halkları arasındaki işlemlerde bir ticari para birimi olarak kullanılmaya başlandı ve hatta bazı Amerikan eyaletlerinde yerleşimciler arasındaki işlemler için de para birimi olarak kabul edildi (mesela Massachusetts ve New York'taki mağazalarda *wampum* yasal ödeme aracıydı). Bununla birlikte, yerli halklar arasındaki ilişkilerde neredeyse hiçbir zaman bir şey almak veya satmak için kullanılmadı. Daha ziyade para cezalarını ödemek ve sözleşmeler ile anlaşmaları oluşturmak ve hatırlamanın bir yolu olarak kullanıldı. Bu, Kaliforniya'da da geçerliydi. Ancak Kaliforniya'da alışılmışın dışında bir şekilde, para az çok bizim beklediğimiz şekilde kullanılmış gibi görünüyor, yani satın alma, kiralama ve borç verme için. Kaliforniya'nın genelinde ve özellikle de kuzeybatı köşesinde, yerli toplumlarda paranın merkezi rolü tutumluluk ve basitliğe yapılan kültürel bir vurgu, savurgan zevklerin onaylanmaması ve –Goldschmidt'e göre– Max Weber'in 1905 tarihli ünlü makalesi *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*'nda tarif ettiği Püriten tutumlara esrarengiz bir benzerlik taşıyan çalışmanın yüceltilmesiyle birleştirilmişti.

Bu benzetme biraz abartılı görünebilir ki birçok yönden de öyleydi. Fakat Goldschmidt'in gerçekte yaptığı karşılaştırmayı anlamak önemlidir. Bir toplumsal bilimler dersi almış neredeyse herkesin aşina olduğu Weber'in denemesi genellikle yanlış anlaşılır. Weber çok spesifik bir soruyu cevaplamaya çalışıyordu: Kapitalizm

neden başka bir yerde değil de Batı Avrupa'da ortaya çıktı? Kapitalizm, onun tanımladığı şekliyle özünde bir tür ahlaki zorunluluktu. Dünyanın hemen hemen her yerinde ve kesinlikle Çin'de, Hindistan'da ve İslam dünyasında ticaret, zengin tüccarlar ve haklı olarak "kapitalist" olarak adlandırılabilecek insanlar bulunduğunu belirtti. Neredeyse her yerde, muazzam bir servet elde eden herkes sonunda parasını bozdururdu. Ya kendilerine bir saray satın alır ve hayatın tadını çıkarırlar ya da kârlarını dini işlere ya da bayındırlık işlerine veya alkollü popüler şenliklere (genellikle her ikisinden de biraz yaparlardı) harcamak için topluluklarından büyük bir ahlaki baskı altına girerlerdi.

Oysa kapitalizm sürekli yeniden yatırımı, kişinin servetini daha da fazla servet yaratmak, üretimi artırmak, operasyonları genişletmek vs. için bir motora dönüştürmesini içeriyordu. Ancak bir toplulukta bu şekilde hareket eden ilk kişi olduğunuzu hayal edin, diyordu Weber. Bunu yapmak, tüm toplumsal beklentilere karşı gelmek, giderek daha fazla çalışanınız olacak neredeyse tüm komşularınız tarafından tamamen hor görülmek anlamına gelirdi. Weber'in gözlemine göre böylesine meydan okurcasına azimle hareket edebilen herkes, "bir tür kahraman olmak zorunda" kalırdı. Kapitalizmi mümkün kılmanın Kalvenizm gibi Püriten bir Hıristiyanlık türüne nasip olmasının nedeninin bu olduğunu söyledi. Püritenler, kârlarını harcayabilecekleri neredeyse her şeyin günah olduğuna inanmakla kalmadılar, aynı zamanda bir Püriten cemaatine katılmak, desteği kişinin cehenneme gidecek komşularının düşmanlığına katlanmasına izin verecek ahlaki bir topluluğa sahip olması anlamına geliyordu.

Açıkçası bunların hiçbiri 18. yüzyıldaki bir Yurok köyü için geçerli değildi. Yerli Kaliforniyalılar birbirlerini ücretli işçi olarak işe almıyor, faizle borç vermiyor veya üretimi artırmak için ticari girişimlerin kârları ile yatırım yapmıyorlardı. Onlarda kelimenin tam anlamıyla "kapitalist" yoktu. Var olan şey, özel mülkiyete ya-

pılan kayda değer bir kültürel vurguydu. Goldschmidt'in belirttiği gibi doğal kaynaklar, para veya servet öğeleri olsun, tüm mülkler balıkçılık, avlanma ve toplanma alanları dahil olmak üzere "özel ve çoğunlukla bireysel) mülkiyetteydi". Bireysel mülkiyet, tüm yabancılaştırma haklarıyla birlikte tamdı. Goldschmidt'in gözlemlediği gibi, böylesine gelişmiş bir mülkiyet kavramı paranın kullanılmasını gerektirir; öyle ki Kuzeybatı Kaliforniya'da "para –servet, kaynaklar, yiyecek, onur ve eşler– gibi her şeyi satın alır".[19]

Oldukça sıradışı bu mülkiyet rejimi, Goldschmidt'in Weber'in kapitalizm "ruhu" ile karşılaştırdığı geniş bir ahlak anlayışına karşılık geliyordu (yine de bu, itiraza açık da olsa, kapitalizmin gerçekte nasıl işlediğinden çok kapitalistlerin dünyayı nasıl tasavvur etmeyi istediklerine karşılık gelir). Yuroklar, bizim "sahiplenici bireyciler" dediğimiz türdendi. Hepimizin eşit doğduğumuzu ve özdisiplin, özünden feragat etme ve sıkı çalışma yoluyla bir yere gelmenin her birimize bağlı olduğunu varsaydılar. Dahası, bu ahlak anlayışı pratikte de büyük ölçüde uygulanmış gibi görünüyor.

Görmüş olduğumuz gibi Kuzeybatı Kıyısı'nın yerli halkları, Kaliforniya'dakiler kadar çalışkandı ve her iki durumda da servet biriktirenlerin toplu festivallere sponsorluk yaparak servetlerinin çoğunu halka vermesi bekleniyordu. Bununla birlikte, bunun altında yatan ahlak anlayışı uygulamadan daha farklı olamazdı. Zengin Yurokların alçakgönüllü olmasının beklendiği yerde, Kwakiutl reisleri böbürlenmeyi seven kibirli kişilerdi; o kadar ki bir antropolog onları paranoyak şizofrenlerle karşılaştırdı. Zengin Yuroklar atalarına pek önem vermezken, Kuzeybatı Kıyısı hanelerinin bir soylu sınıfının kalıtsal ayrıcalık rütbeleri içinde konum için yarıştığı, itibarlarını artırmak ve tarihin başlangıcına kadar uzanan onursal unvanlar ve aile yadigârı hazineler üzerindeki iddialarını güvence altına almak için göz kamaştırıcı ziyafetler düzenlediği Ortaçağ Avrupa'sının soylu evleri ve hanedan malikaneleriyle pek çok ortak noktaları vardı.[20]

Komşu topluluklar arasında bu kadar çarpıcı kültürel farklılıkların varlığının tamamen tesadüf olabileceğini hayal etmek zor ancak bu zıtlığın nasıl ortaya çıktığı sorusunu ele almaya başlayan herhangi bir çalışma bile bulmak son derece zordur.[21] Yerli Kaliforniyalıları ve Kuzeybatı Kıyısı halklarını, bugün Kaliforniyalılar ve New Yorkluların yaptığından ziyade kendilerini birbirlerine karşı tanımlayan insanlar olarak görmek mümkün mü? Eğer öyleyse, o zaman hayat tarzlarının ne kadarını diğer insan gruplarına benzememe arzusuyla motive olmuş olarak açıklayabiliriz? Burada 17. yüzyıl Fransız sömürgecileri ile Kuzey Amerika'nın Doğu Ormanlık Bölgesi'ndeki Wendat halkı arasındaki entelektüel karşılaşmayı anlamlandırmaya yardımcı olmak için ortaya koyduğumuz, daha önceki ayrılık tartışmamızı geri getirmemiz gerekiyor.

Hatırlayacağınız üzere ayrılık, birbiriyle temas hâlinde olan toplumların birbirlerinden ayrılmaya çalışsalar bile ortak bir farklılıklar sistemi içinde nasıl birleştiklerini tasvir eder. Belki de onun klasik bir tarihsel örneği ("klasik" teriminin her iki anlamında da), MÖ beşinci yüzyılda Antik Yunan şehir devletleri Atina ve Sparta olacaktır. Marshall Sahlins'in dediği gibi:

> O zamanlar dinamik olarak birbirine bağlı, karşılıklı olarak bir bütünün parçalarını oluşturuyorlardı... Atina, Sparta için denizden karaya, kozmopolitten yabancı düşmanına, ticariden özyeterliğe, lüksten tutumluya, demokratikten oligarşiğe, şehirliden köylüye, yerliden göçmene, çenesi düşükten ketuma kadar öyleydi: Bu ikilikler saymakla bitmez... Atina ve Sparta birbirinin taban tabana zıddıydı.[22]

Her toplum bir diğerinin ayna görüntüsünü gösterir. Bunu yaparken vazgeçilmez bir ikinci benlik, kişinin asla olmak istememesi gereken şeyin gerekli ve her daim var olan örneği hâline gelir. Benzer bir mantık, Kaliforniya ve Kuzeybatı Kıyısı'ndaki avcı-toplayıcı toplulukların tarihi için geçerli olabilir mi?

"PROTESTAN AVCI-TOPLAYICILAR" İLE "BALIKÇI KRALLAR" ARASINDAKİ AYRILIĞIN SAVUNMASI

Weber'in kullandığı anlamda Kuzey Kaliforniya avcı-toplayıcılarının "ruhu" olarak tanımlanabilecek şeye haydi daha yakından bakalım. Özünde bu, Goldschmidt'in sözleriyle, bir dizi ahlaki zorunluluktu: "Çalışmaya yönelik ahlaki talep ve bunun bir uzantısı olarak kazanç arayışı; kendini inkâr etmenin ahlaki talebi ve ahlaki sorumluluğun bireyselleşmesi."[23] Bununla bağlantılı olan şey, çarpıcı biçimde farklı bir biçim almış olsa da herhangi bir Kalahari Çalı Adamı'nınki kadar mutlak bir bireysel özerklik tutkusudur. Yurok erkekleri, bir başkasına borçlu olmak veya daimî bir yükümlülük altına girmekten titizlikle kaçındılar. Kaynakların topluca yönetimi bile hoş karşılanmıyordu; yiyecek arama alanları bireylere aitti ve kıtlık zamanlarında kiralanabiliyordu.

Mülkiyet, sadece kaçak avcıların vurulabileceği yasal anlamda kutsal değildi. Manevi bir değeri de vardı. Yurok erkekleri, sıklıkla saatlerce para üzerinde meditasyon yaparak geçirirken, en yüksek servet nesneleri –yani yalnızca şenliklerde sergilenen değerli postlar ve obsidiyen bıçaklar– nihai kutsal nesnelerdi. Yuroklar, yabancıları kelimenin tam anlamıyla püriten olarak da etkiledi: Goldschmidt'in bildirdiği gibi hırslı Yurok erkekleri, "yemek yemek, cinsel tatmin, oyun oynamak veya tembellik yapmak gibi her türlü zevkten kaçınmaya teşvik edildi". Çok yemek yiyenler "kaba" addedildi. Genç erkeklere ve kadınlara vücutlarını ince ve esnek tutmak için yavaş ve ölçülü yemeleri gerektiği anlatıldı. Zengin Yurok erkekleri, her gün bu münzevi değerlerin neredeyse günlük olarak test edildiği, aşırı kilolu hiçbir vücudun giremeyeceği küçük bir açıklıktan baş aşağı sürünüldüğü ter kulübelerinde toplanırdı. Yemek ziyafetleri mülayim ve sade, dekorasyon basit, danslar mütevazı ve ölçülü tutulurdu. Miras alınan rütbeler veya unvanlar

yoktu. Servet miras alanlar bile kişisel sıkı çalışmalarını, tutumluluklarını ve başarılarını vurgulamaya devam ederler; zenginlerin daha az şanslı olanlara karşı cömert olmaları ve kendi topraklarına ve mülklerine bakmaları beklenirken, paylaşma ve bakım sorumlulukları hemen hemen her yerdeki avcı-toplayıcı toplumlarla karşılaştırıldığında mütevazıydı.

Buna karşın Kuzeybatı Kıyısı toplumları, aşırılık gösterilerinden aldıkları zevkle dışarıdan gelen gözlemciler arasında kötü bir üne sahip oldu. Avrupalı etnologlar tarafından en iyi, genellikle yeni bir asil unvana sahip olan aristokratlar tarafından düzenlenen *potlatch* adı verilen festivallerle tanınırlardı (soylular sıklıkla ömürleri boyunca bunların birçoğunu biriktirirdi). Bu ziyafetlerde galonlarca mum balığı yağı, böğürtlen ve çok miktarda yağlı balıkla rakiplerini ezip geçerek muhteşem cömertlik gösterileri yapıp ihtişamlarını ve sıradan dünyevi malları nasıl küçümsediklerini göstermeye çalıştılar. Bu tür ziyafetler, tıpkı 19. yüzyılın başında sömürgeci temasın erken döneminde olduğu gibi bazen aile yadigârı bakır kalkanların ve diğer hazinelerin gösterişli bir şekilde yok edilmesiyle bazen de kölelerin kurban olarak öldürülmesiyle sonuçlanan dramatik yarışma sahneleriydi. Her hazine benzersizdi ve paraya benzeyen hiçbir şey yoktu. *Potlatch*, oburluk ve zevk için bir fırsat, vücudu parlak ve şişman bırakmak için tasarlanmış "yağ ziyafetleri" idi. Soylular, rakiplerini dümdüz edip ezmek için kayalar gibi üzerlerinden yuvarlanan bahşettikleri hediyelerle kendilerini sık sık dağlara benzetiyorlardı.

En iyi tanıdığımız Kuzeybatı Kıyısı grubu, aralarında Boas'ın saha çalışması yürüttüğü Kwakwaka'wakw'dır (Kwakiutl). Sanatlarının coşkulu süslemeleriyle (maske içinde maskeye olan tutkuları) ve ritüellerinde kullandıkları sahte kan, tuzak kapıları ve saldırgan soytarı polisi gibi teatral sahne efektleriyle ünlendiler. Nootka, Haida ve Tsimshian da dahil olmak üzere çevredeki tüm toplumlar kabaca aynı ahlak anlayışını paylaşmış gibi görünüyor, keza göz kamaştırıcı

maddi kültürler ve performanslar Alaska'nın güneyinden Washington Eyaleti bölgesine kadar bulunabiliyordu. Ayrıca soyluların, sıradan insanların ve kölelerin kalıtsal rütbeleriyle onlarla aynı temel toplumsal yapıyı paylaşıyorlardı. Copper Irmağı Deltası'ndan Mendocino Burnu'na kadar 2500 kmlik bir arazi şeridini kapsayan tüm bu bölge boyunca, köle yakalamak için gruplar arası baskın yaygındı ve herkesin hatırlayabileceği kadar uzun süre boyunca bu böyleydi.

Kuzeybatı Kıyısı'ndaki tüm bu toplumlarda, yalnızca soylular aristokrasi unvanlarına erişim sağlayan koruyucu ruhlarla ilişki kurma ritüelinin ayrıcalığından ve baskınlarda yakalanan köleleri tutma hakkından yararlandı. Parlak sanatçılar ve zanaatkârlar da dahil olmak üzere sıradan insanlar, hangi soylu hanedanın tarafını tutmak istediklerine karar vermede büyük ölçüde özgürdü. Reisler ziyafetlere, eğlencelere ve kahramanca maceralarına vekaleten katılımlarına sponsor olarak onların bağlılıkları için yarıştı. Yaşlı bir topluluk üyesinin genç bir Nuu-ça-nulth (Nootka) reisine tavsiyesi, "Halkına iyi bak," oldu. "Halkın seni sevmiyorsa sen bir hiçsin."[24]

Birçok açıdan Kuzeybatı Kıyısı aristokratlarının davranışları, katı şeref kuralları ve himaye ilişkileriyle mafya babalarınınkine ya da sosyologların "saray toplulukları" olarak adlandırdıkları şeye, yani mafyanın kültürel kodlarının çoğunu aldığı feodal Sicilya'da beklenebilecek türden bir düzenlemeye benziyor.[25] Ancak bu, kesinlikle bize öğretilene göre avcı-toplayıcılardan beklememiz gereken şey değil. Bu "balıkçı-krallar"dan herhangi birinin takipçilerinin sayısının nadiren 100 veya 200 kişiden fazla olduğunu varsaysak bile ki bu sayı bir Kaliforniya köyünün nüfusundan çok da fazla değil, ne Kuzeybatı Kıyısı'nda ne de Kaliforniya kültür bölgesinde herhangi bir tür kapsayıcı siyasi, ekonomik veya dini örgütler yoktu. Ancak sahiden var olan küçük topluluklarda tamamen farklı toplumsal hayat ilkeleri uygulanıyordu.

Tüm bunlar, antropologların Yurok ileri gelenlerini ve Kwakiutl sanatçılarını "varlıklı avcı-toplayıcılar" veya "karmaşık avcı-topla-

yıcılar" olarak aynı kefeye koyma alışkanlığını son derece aptalca göstermeye başlıyor; çünkü bu, Teksaslı bir petrol yöneticisinin ve Ortaçağ'da Mısırlı bir şairinin her ikisinin de çok buğday yedikleri için "karmaşık ziraatçılar" olduğunu söylemeye eşdeğer.

Peki o zaman, bu iki kültür alanı arasındaki farkları nasıl açıklayalım? Kurumsal yapıdan (Kuzeybatı Kıyısı'ndaki rütbe sistemi ve *potlatch*'ın önemi, Kaliforniya'da paranın ve özel mülkiyetin rolü) başlayıp, sonra her toplumun hâkim ahlak anlayışının ondan nasıl doğduğunu mu anlamaya çalışalım? Yoksa önce ahlak anlayışı (insanlığın doğasına ve onun evrendeki rolüne ilişkin belirli bir kavrayış) geldi ve kurumsal yapılar bundan mı ortaya çıktı? Yoksa her ikisi de çevreye farklı bir teknolojik uyarlamanın etkileri midir?

Bunlar toplumun doğasına ilişkin temel sorulardır. Kuramcılar, bunun hakkında yüzyıllardır kafa patlatıyor ve muhtemelen gelecek yüzyıllarda da aynen devam edecekler. Konuyu daha teknik olarak ifade edecek olursak, bir toplumun alacağı şekli nihai olarak neyin belirlediğini sorabiliriz: Ekonomik faktörler mi, örgütsel zorunluluklar mı, yoksa kültürel anlamlar ve fikirler mi? Mauss'un ayak izlerini takip ederek dördüncü bir olasılık da önerebiliriz. Toplumlar aslında kendi kaderini tayin eder, kendilerini öncelikle birbirlerine göre inşa eder ve yeniden mi üretirler?

Bu özel durumda vereceğimiz cevaba bağlı olan çok şey var. Pasifik Kıyısı'nın yerli tarihi, 10.000 yıl önce Bereketli Hilal'deki ilk "öncü-çiftçiler"in neye benzediği konusunda çok iyi bir model sağlamayabilir. Fakat –yukarıda incelediğimiz gibi- en az bir o kadar uzun süredir (daha fazla değilse) devam eden diğer kültürel süreç türlerine benzersiz bir ışık tutuyor: Yiyecek arayan bazı insanlar, belli zamanlarda ve yerlerde kalıcı eşitsizlikleri, tahakküm yapılarını ve özgürlüklerin kaybını kabul etmeye başladılar. Şimdi muhtemel açıklamaları tek tek inceleyelim.

Kaliforniya ve Kuzeybatı Kıyısı yerli toplumları arasındaki en çarpıcı fark, Kaliforniya'da resmi rütbelerin ve *potlatch* kurumu-

nun olmamasıdır. İkincisi gerçekten birinciyi takip ediyor. Şüphesiz Kaliforniya'da ziyafetler ve şenlikler vardı fakat unvan sistemi olmadığından, bunlar *potlatch*'ın ayırt edici özelliklerinin neredeyse tamamından yoksundu, yani "yüksek" ve "alçak" mutfak biçimleri arasındaki ayrım, sıralı oturma düzenlerinin kullanılması ve servis araç gereçleri, yağlı yiyeceklerin zorunlu olarak yenilmesi, rekabetçi hediyeler, kendini yücelten konuşmalar veya unvan ayrıcalığı için savaşan soylular arasındaki rekabetin diğer herhangi bir kamusal tezahürü.[26]

Birçok açıdan Kaliforniyalı kabilelerin mevsimlik toplantıları, *potlatch* ilkelerini tamamen tersine çeviriyor gibi görünüyor. Lüks gıdalar yerine temel gıdalar tüketilirken, ritüel danslar düzenli veya tehditkâr olmaktan ziyade eğlenceliydi ve sıkça erkekler ile kadınlar, çocuklar ile yaşlılar arasındaki toplumsal sınırların mizahi bir şekilde ihlal edilmesini içeriyordu (bunlar diğer her zaman ağırbaşlı Yurokların biraz eğlenmesine izin verilen birkaç durumdan biri gibi görünüyorlar). Obsidiyen bıçaklar ve geyik derileri gibi değerli eşyalar, düşmanlara meydan okumak veya hakaret etmek için asla feda veya hediye edilmiyor, sahiplerinin kendilerine gereksiz dikkat çekmekten ne kadar kaçınmak istediğinin altını çizmek istercesine, dikkatlice açılıp geçici "dans liderleri"nin emanetine geçiyordu.[27]

Kaliforniya'daki yerel başkanlar bu tür etkinliklere ev sahipliği yapmaktan kesinlikle fayda sağladılar: Orada toplumsal bağlantılar kuruluyor ve artan bir itibar, sıklıkla daha sonra para kazanma fırsatlarına dönüşebiliyordu.[28] Ancak ziyafet sponsorları kendilerini yücelten kişiler olarak görülebildiği ölçüde, kendileri de rollerini küçümsemek ve her halükârda onlara aşırı derecede indirgeyici, hatta epey hakaretvari görünen gizli bir kâr arzusu atfetmek ve Kaliforniya ticaret şölenleri ile "geyik derisi danslarında" devam eden kaynakların gerçek yeniden dağıtımı ve onların komşu mezralardan gelen gruplar arasında dayanışmayı teşvik etmedeki iyi belgelenmiş önemini dikkate almak için büyük çaba sarf ettiler.[29]

Öyleyse, tamamen farklı bir ruhla yürütülen aynı temel kurumdan ("bir yeniden dağıtım şöleni") mı yoksa tamamen farklı iki kurumdan mı, hatta *potlatch* ve karşı-*potlatch*'tan mı bahsediyoruz? Ayrımı nasıl yapacağız? Açıkçası, konu çok daha geniş olup tam da "kültür alanları"nın doğasına ve onlar arasında gerçekte neyin bir eşik veya sınır oluşturduğuna değinir. Bu soruna bir çözüm arıyoruz. O, daha önce de belirttiğimiz gibi, Kuzeybatı Kıyısı'nda yaygın olan ancak buna paralel olarak Kaliforniya'daki Klamath Nehri'nin güneyinde bulunmayan kölelik kurumunda yatıyor.

Kuzeybatı Kıyısı'ndaki köleler odun kesip su çekerdi ancak özellikle somon ve okyanustan nehre yüzen diğer balıkların toplu olarak avlanması, temizlenmesi ve işlenmesiyle ilgileniyorlardı. Bununla birlikte, yerli kölelik uygulamasının aslında tarihte ne kadar geri gittiğine dair bir fikir birliği yok. 18. yüzyılın sonlarında, bölgeye ilişkin ilk Avrupa kayıtları kölelerden söz eder ve tam teşekküllü kişisel kölelik Kuzey Amerika Yerlilerinin yaşadığı diğer bölgelerde son derece sıradışı olduğundan, bunu yaparken hafif bir şaşkınlık ifade ederler. Bu kayıtlar, Kuzeybatı Kıyısı Yerli nüfusunun belki de çeyreğinin esaret altında yaşadığını öne sürüyor ki bu, Roma İmparatorluğu'nda, Klasik Çağ Atina'sında veya aslında Güney Amerika'nın pamuk tarlalarında bulunan oranlara yaklaşık olarak eşdeğerdir. Dahası, Kuzeybatı Kıyısı'ndaki kölelik babadan oğula geçerdi; yani siz bir köleyseniz, çocuklarınızın da kaderlerinde köle olmak vardı.[30]

Kaynaklarımızın kısıtlılığı göz önüne alındığında, Avrupa kayıtlarının o zamanlar yeni bir icadı tanımlaması her zaman mümkündür. Yine de mevcut arkeolojik ve etnik-tarihsel araştırmalar, kölelik kurumunun Kuzeybatı Kıyısı'nda aslında çok eskiden beridir var olduğunu, Avrupa gemilerinin su samuru postu ve battaniye ticareti yapmak için Nootka Sound'a yanaşmaya başlamasından yüzyıllar öncesine dayandığını gösteriyor.

KÖLELİĞİN DOĞASI VE DAHA GENEL OLARAK "ÜRETİM TARZLARI"

Yazılı kayıtların yardımı olmadan arkeolojik kayıtlarda "kölelik bulmak" acımasız derecede zor ancak Batı Kıyısı'nda en azından kölelik kurumunda daha sonra bir araya gelen unsurların kaç tanesinin kabaca aynı zamanda, MÖ 1850'den başlayarak Orta Pasifik dönemi denen dönemde ortaya çıktığını gözlemleyebiliriz. Bu, inanılmaz derecede cömert bir kaynak olan okyanustan nehre yüzen balıkların toplu olarak yakalandığını ilk kez gözlemlediğimiz zamandır –daha sonra gezginler somon sürüleri o kadar kalabalıktı ki onlar yüzünden suyu göremediklerini kaydettiler– ancak bu, emek taleplerinin büyük ölçüde yoğunlaşmasını içeriyordu. Muhtemelen aynı zamanda savaşın ilk işaretlerini, savunma tahkimatlarının inşasını ve genişleyen ticaret ağlarını da görmemiz tesadüf değil.[31] Başka göstergeler de var.

MÖ 1850 ile MS 200 yılları arasındaki Orta Pasifik dönemine ait mezarlıklar, ölülere yapılan muamelede daha önceki zamanlarda görülmeyen aşırı eşitsizlikleri ortaya koyuyor. "En üstteki" en ayrıcalıklı gömüler, vücut süslemesinin resmi sistemlerini ve muhtemelen canlılar arasındaki katı bir ritüel duruş ve tavır hiyerarşisine atıfta bulunarak oturmuş, uzanmış veya diğer sabit konumlardaki cesetlerin biraz ürkütücü bir şekilde sahnelenmesini sergiliyor. "En altta" ise oldukça başka bir uç noktayı görüyoruz, yani belli bireylerin vücutlarının parçalanması, insan kemiğinin alet ve kap yapmak için geri dönüştürülmesi ve insanların mezar hediyesi olarak "takdimi" (yani insan kurban edilmesi). Genel izlenim, yüksek rütbelilerden hayatları ve ölümleri pek de önemli değilmiş gibi görünen insanlara kadar geniş bir yelpazede resmileştirilmiş makamlar olduğu yönündedir.[32]

Şimdi Kaliforniya'ya dönünce hemen fark edebileceğimiz bir şey, tüm bu özelliklerin buna karşılık gelen erken dönemlerde yok-

luğudur. Mendocino Burnu'nun güneyinde farklı bir Orta Pasifik'le karşı karşıyayız gibi görünüyor; aslında daha "barışçıl" bir Pasifik. Fakat bu farklılıkları iki grup arasındaki temas eksikliğine indirgeyemeyiz. Aksine arkeolojik ve dilbilimsel kanıtlar, Batı Kıyısı'nın büyük kısmı boyunca insanların ve malların yoğun bir şekilde hareket ettiğini gösteriyor. Canlı, kanoyla yapılan bir deniz ticareti kıyı ve ada toplumlarını çoktan birbirine bağlamış, deniz kabuğu boncukları, bakır, obsidiyen ve bir dizi organik mal gibi değerli eşyaları Pasifik kıyılarının çeşitli ekolojileri boyunca taşımıştı. Çeşitli kanıtlar da gruplar arası savaş ve ticaretin bir özelliği olarak insan tutsakların hareketine işaret ediyor. MÖ 1500 gibi erken bir tarihte, Salish Denizi çevresindeki kıyı şeridinin bazı kısımları, bariz bir şekilde baskın beklentisiyle tahkimatlar ve barınaklarla donatılmıştı.[33]

Şimdiye kadar kölelik terimini gerçekten tanımlamadan kölelikten bahsettik. Bu biraz akılsızca çünkü Yerli Amerikan köleliğinin Karayipler'deki veya Amerika'nın Derin Güneyindeki Avrupa tarım köleliği bir yana dursun, onu Antik Yunan veya Roma ev köleliğinden çok farklı kılan belli özellikleri vardı. Herhangi bir türden kölelik Amerika kıtasının yerli halkları arasında oldukça alışılmadık bir kurum olsa da bu sadece Yerli Amerikalılara özgü özelliklerden bazıları, en azından genel hatlarıyla en eski İspanyol kaynaklarının MS 15. yüzyıla kadar uzandığını belgelediği yerel kölelik tarzlarının bulunduğu tropik bölgeler de dahil olmak üzere kıtanın büyük bölümünde paylaşılıyordu. Brezilyalı antropolog Fernando Santos-Granero, bu özelliklere sahip olan Yerli Amerikan toplumları için bir terim icat etti. Onlara "yakalayan topluluklar" dedi.[34]

Santos-Granero'nun ne demek istediğini araştırmadan önce köleliğin kendisini tanımlayalım. Köleyi serften, piyondan, tutsaktan veya mahkûmdan farklı kılan, toplumsal bağlarının eksikliğidir. En azından hukuki olarak bir kölenin ailesi, akrabaları, topluluğu

yoktur; hiçbir söz veremezler ve diğer insanlarla sürekli bir bağ kuramazlar. Bu nedenle İngilizce "özgür" kelimesi aslında "arkadaş" anlamına gelen bir kökten türetilmiştir.* Köleler, tamamen başkasının hâkimiyeti altında oldukları ve tek yükümlülükleri efendilerinin söylediklerini aynen yapmak olduğu için başkalarına taahhütte bulunamazlar, bu sebeple arkadaş edinemezlerdi. Bir Roma lejyoneri, savaşta yakalanıp köleleştirilirse ve sonra kaçıp eve dönmeyi başarırsa, karısıyla yeniden evlenmek de dahil olmak üzere tüm toplumsal ilişkilerini eskiye döndürmek için karmaşık bir süreçten geçmek zorundaydı çünkü onu köleleştirme eyleminin önceki tüm ilişkilerini iptal etmiş olduğu düşünülüyordu. Karayipli sosyolog Orlando Patterson, bunu bir "toplumsal ölüm" durumu olarak adlandırmıştır.[35]

Şaşırtıcı olmayan bir şekilde kölelerin ilk örnekleri genellikle evlerinden uzakta, onlara hiçbir borcu olmayan insanlar arasında bulunan savaş esirleridir. Savaş esirlerini köleleştirmenin başka bir pratik nedeni daha var. Bir kölenin efendisinin, onu çalışmaya uygun bir durumda hayatta tutma sorumluluğu vardır. Çoğu insan çok fazla bakıma ve kaynağa ihtiyaç duyar ve genellikle on iki, bazen on beş yaşına gelene kadar net bir ekonomik kayıp olarak kabul edilebilir. Köle yetiştirmek ekonomik açıdan pek de anlamlı değildir, bu nedenle küresel olarak köleler, sıklıkla askeri saldırganlığın bir sonucu olmuştur (fakat birçoğu aynı zamanda borç tuzaklarının, cezai yargı kararlarının veya haydutluğun ürünüdür). Bir açıdan bakıldığında, bir köle yağmacısı başka bir toplumun çalışabilen bir insan yaratmak için yatırım yaptığı yıllarca süren emeği çalıyor.[36]

O zaman Yerli Amerikan "yakalayan toplumlar"ın onları diğer köle sahibi toplumlardan farklı kılan ortak noktası nedir? Görünüşte pek yok ama en azından onların hayal edilebilecek kadar çeşitli olan geçim biçimleri var. Santos-Granero'nun işaret ettiği gibi Kuzeybatı Amazonlarda baskın halklar, hinterlandın göçebe

* *Free* (özgür) ve *friend* (arkadaş) kelimeleri yazara göre aynı kökten türetilmiştir. (ç.n.)

avcı-toplayıcı gruplarına baskın düzenleyen yerleşik bahçıvanlar ve en büyük ırmaklar boyunca yaşayan balıkçılardı. Buna karşın Paraguay Irmağı havzasında, köy çiftçilerine baskın düzenleyen veya boyun eğdirenler yarı göçebe avcı-toplayıcılardı. Güney Florida'da baskın gruplar (burada Calusalar) büyük, kalıcı köylerde yaşayan fakat mevsimsel olarak balıkçılık ve toplama alanlarına taşınıp hem balıkçı hem de çiftçi topluluklarına baskın düzenleyen balıkçı-toplayıcılardı.[37]

Bu grupları, ne kadar çiftçilik yaptıklarına, balık tuttuklarına veya avlandıklarına göre sınıflandırmak bize gerçek tarihleri hakkında çok az şey söyler. Güç ve kaynakların gelgiti açısından asıl önemli olan, diğer topluluklar üzerinden "beslenmek" için örgütlü şiddet kullanmalarıydı. Bazen Paraguay palmiye savanındaki Guaicurúlar veya Florida Keys'teki Calusalar gibi yiyecek toplayan halklar, tarımla uğraşan komşularına askeri açıdan üstünlük sağladılar. Bu gibi durumlarda köle almak ve haraç kesmek, egemen toplumun bir bölümünü temel geçimlik işlerden muaf tuttu ve boş zamanları olan seçkinlerin varlığını destekledi. Ayrıca daha fazla köle ve daha fazla haraca vesile yaratan özel savaşçı kastların eğitimini de destekledi.

Burada yine insan toplumlarını "geçim tarzları"na göre sınıflandırma fikri kesinlikle naif görünüyor. Mesela yakınlardaki çiftçi topluluklarından haraç olarak alınan *yerli* ürünleri tüketen toplayıcıları nasıl sınıflandırmayı teklif edebiliriz? "Üretim biçimleri"ne gönderme yapan Marksistler bazen bir "Haraç Tarzına" gerçekten izin verirler ancak bu, Marx'ın *Kapital*'inin üçüncü kitabına kadar her zaman tarımla uğraşan devletlerin ve imparatorlukların büyümesine bağlanmıştır.[38] Burada kuramsallaştırılması gereken şey, yalnızca yırtıcılığın *kurbanları* tarafından uygulanan üretim tarzı değil, aynı zamanda onları avlayan üretici olmayanlar tarafından uygulanandır. Bir saniye! Üretken olmayan bir üretim tarzı mı? Bu bir terimler çelişkisi gibi geliyor ama "üretim"in anlamını ancak

katı bir şekilde yiyecek ya da malların yaratılmasıyla sınırlarsak böyle olur. Belki de böyle yapmasak daha iyi.

Amerika kıtasındaki "yakalayan toplumlar", köle yakalamayı kendi başına bir geçim tarzı olarak addediyordu, genel anlamıyla kalori üretme olarak değil. Baskın yapanlar, neredeyse her zaman kölelerin hayat güçleri ya da "canlılıkları" –yani onları fetheden grup tarafından tüketilen canlılıkları– için yakalandıklarında ısrar ediyorlardı.[39] Şimdi bunun kelimenin tam anlamıyla doğru olduğunu söyleyebilirsiniz: Eğer başka bir insanı emeği için doğrudan ya da dolaylı olarak sömürürseniz, hayatınızı onların enerjileri veya hayat güçleri üzerine kurarsınız ve eğer size yiyecek sağlıyorlarsa, aslında onu yiyorsunuz. Ancak burada olup biten şey, görünenden biraz daha fazla.

Amazonların sahiplik fikirlerini hatırlayalım. Doğadan bir şeye sahip çıkıyorsunuz, onu öldürüyor ya da kökünden söküyorsunuz ama sonra bu ilk şiddet eylemi, ele geçirdiğiniz şeyi koruyup kolladıkça bir bakım ilişkisine dönüşüyor. Köle baskınından (geleneksel olarak erkeklerin işi olan) avlanmaya benzer terimlerle bahsediliyor ve tutsaklar, alt edilmiş avlara benzetiliyordu. Toplumsal ölümü deneyimlediklerinde, daha çok "evcil hayvanlar" gibi bir şey olarak görülmeye başlayacaklardı. Kendilerini esir alanların evlerinde yeniden sosyalleşirken, onların bakımının yapılması, onlar için yemek pişirilmesi ve onlara yedirilmesi ile onlara uygun medeni üslubun öğretilmesi gerekiyordu; kısacası evcilleştiriliyorlardı (bu görevler genellikle kadınların işiydi). Sosyalleşme tamamlanınca tutsak köle olmaktan çıkıyordu. Bununla birlikte, tutsaklar bazen gerçek fiziksel ölümlerini bekleyen kalıcı bir kurban havuzunun parçası olarak toplumsal ölüm içinde asılı tutulabiliyordu. Genellikle ritüel uzmanlarının başkanlık ettiği –Kuzeybatı Kıyısı *potlatch*'ına benzer– toplu ziyafetlerde öldürülürlerdi ve bu bazen düşman etinin yenmesiyle sonuçlanırdı.[40]

Tüm bunlar egzotik görünebilir. Bununla birlikte, her yerde ve tarih boyunca sömürülen insanların durumları hakkında hisset-

tiklerini yansıtıyor: Patronları, ev sahipleri veya üstleri kan emici vampirlerdir ve en iyi ihtimalle evcil hayvan, en kötü ihtimalle sığır muamelesi görürler. Sadece Amerika kıtasında bir avuç toplum bu ilişkileri oldukça gerçekçi bir şekilde kanunlaştırdı. "Üretim biçimleri" veya "geçim tarzları" ile ilgili daha önemli nokta, bu tür sömürünün sıklıkla toplumlar *arasında* süregelen ilişkiler biçimini almış olduğudur. Biyolojik akrabaları sizinle aynı dili konuşan ve yaşadığınız yere kolayca seyahat edebilen insanlara "toplumsal ölüm"ü dayatmak her zaman sorunlar yaratacağından, kölelik neredeyse her zaman bunu yapma eğiliminde olmuştur.

Amerika kıtasına giden ilk Avrupalı gezginlerden bazılarının "vahşi" erkekleri memleketlerindeki soylulara nasıl benzettiklerini hatırlayalım çünkü onlar da bu soylular gibi zamanlarının neredeyse tümünü siyasete, avlanmaya, baskınlara ve komşu gruplara savaş açmaya adamışlardı. 1548'de bir Alman gözlemci, Paraguay'daki Grand Chaco'da Arawaka köylülerinden Guaicurú toplayıcılarının serfleri olarak, "Alman köylülerinin lordlarıyla olan ilişkisi gibi," diye bahsetti. Bunun anlamı, bir Guaicurú savaşçısını evinde muhtemelen Fransızca konuşan, düzenli olarak vahşi av hayvanlarıyla ziyafet çeken ve sabana hiç dokunmamış olmasına rağmen Almanca konuşan köylülerin emeği üzerinden geçinen Swabialı bir feodal barondan gerçekten çok az şeyin ayırdığıydı. O zaman, haraç olarak teslim edilen mısır, manyok ve diğer tarım ürünü yığınlarının yanı sıra, daha da uzak toplumlara yapılan baskınlarda yakalanan kölelerin arasında yaşayan Guaicurúlar hangi noktada artık sadece "avcı-toplayıcı" olmayı bıraktılar, diye sorabiliriz (özellikle başka insanları da avlayıp topluyorlarsa).

Doğru, ekinler yakınlardaki fethedilen köylerden haraç olarak gönderiliyordu ancak haraca bağlanmış köyler de hizmetçiler gönderiyor ve daha uzaktaki köylere yapılan baskınlar cariye, bakıcı ve ev hizmetçisi olarak hizmet edebilecek kadınları köleleştirmeye odaklanma eğilimindeydi ve bu, vücutları genelde tamamen incelikli dövmeler ve ev sahipleri tarafından günlük olarak boyanmış

spiral tasarımlarla kaplı olan Guaicurú "prenseslerinin" günlerini eğlenceye adamasına izin veriyordu. Erken dönem İspanyol yorumcuları her zaman Guaicurúların kölelerine, neredeyse evcil papağanlarına ve köpeklerine davrandıkları gibi özen ve hatta şefkatle davrandığını belirttiler[41] ancak orada gerçekte neler oluyordu? Eğer kölelik, diğer toplumların çocuk yetiştirmek için harcadıkları emeğin hırsızlığıysa ve köleler için asıl amaçlanan çocuklara bakmaları ya da eğlence sınıflarına katılıp onlara bakmaksa o zaman mantığa aykırı olarak "yakalayan toplum" için köle edinmenin temel amacı, bakım emeği için içsel kapasitesini artırmak gibi görünüyor. Burada, Guaicurú toplumu içinde nihai olarak üretilen şeyler belli insan türleriydi, yani soylular, prensesler, savaşçılar, genel halk, hizmetkârlar vs.[42]

Vurgulanması gereken şey –hikâyemiz geliştikçe son derece önemli hâle geleceği için– bu bakım ilişkilerinin derin ikircikliliğidir veya belki de iki yönlülüğüdür demeliyiz. Yerli Amerikan toplumları kendilerine kabaca "insan" olarak çevrilebilecek bir terimle atıfta bulunurlar; Avrupalılar tarafından onlara geleneksel olarak verilen kabile adlarının çoğu, komşuları tarafından kullanılan aşağılayıcı terimlerdir (örneğin "Eskimo", "balıklarını pişirmeyen insanlar" anlamına gelir ve "İrokua", "acımasız katiller" anlamına gelen, Algonkin dilinde bir terimden türetilmiştir). Hemen hemen tüm bu toplumlar –komşularının en cahil olduğunu düşündükleri kişiler arasından bile– çocukları veya esirleri evlat edinme, bakım ve eğitim yoluyla onları düzgün insan olarak addettikleri şeylere dönüştürme becerilerinden gurur duyuyorlardı. O hâlde köle edinme anormaldi. Ne öldürülen ne de evlat edinilen ancak ikisinin arasında bir yerde dolanan, normalde onları avdan evcil hayvana ve oradan da aileye götürmesi gereken bir sürecin orta noktasında aniden ve şiddetli bir şekilde asılı kalan insanlar. Bu şekilde köle olarak tutsak kişi, "başkalarına bakan" rolüne hapsolur ve işi büyük ölçüde başkalarını bireyler, savaşçılar, prensesler, özellikle değerli

ve özel bir "insan" türü hâline getirmeye yönelik bir birey olmayan kişi olur.

Bu örneklerin gösterdiği gibi, insan toplumlarındaki şiddetli tahakkümün kökenlerini anlamak istiyorsak bakmamız gereken yer tam da burasıdır. Burada sadece şiddet eylemleri geçerlidir ve bakım ilişkilerine dönüşen şiddet eylemleri kalıcı olma eğilimindedir. Artık Yerli Amerikan köleliğinin gerçekte ne içerdiğine dair daha net bir fikre sahip olduğumuza göre, Kuzey Amerika'nın Pasifik Kıyısı'na dönelim ve kişisel köleliği Kuzeybatı Kıyısı'nda bu kadar yaygın ve Kaliforniya'da bu kadar sıradışı yapan özel koşullardan bazılarını anlamaya çalışalım. Eski bir hikâye içeren bir sözlü tarih eseriyle başlayalım.

BAŞKALARINI KÖLELEŞTİREREK HIZLICA ZENGİN OLMAYA ÇALIŞMANIN TEHLİKELERİNİ ANLATAN "WOGIELERİN HİKÂYESİ" BAŞLIKLI YERLİ UYARICI HİKÂYE (VE "TÜFEK, MİKROP VE ÇELİK" ÜZERİNE)

Anlatmak üzere olduğumuz hikâye, ilk olarak 1873'te coğrafyacı A.W. Chase tarafından ortaya atılmıştır. Chase, hikâyenin kendisine Oregonlu Chetco halkı tarafından anlatıldığını iddia ediyor. Kıyı bölgesinin büyük bölümü boyunca, beyaz yerleşimciler için kullanılan yerli bir terim olan "Wogie" ("Vâge" olarak telâffuz edilir) kelimesinin kökenleriyle ilgilidir. Hikâye, aslında akademisyenler arasında kayda geçirilmedi. Sonraki yarım asır kadar bir sürede birkaç kez tekrarlandı ama bunun dışında hepsi o kadardı. Yine de bu uzun süredir gözden kaçan hikâye, tam da Kaliforniya ile Kuzeybatı Kıyısı arasındaki keşfetmekte olduğumuz kavşakta, özellikle yerlilerin köleliğe karşı tutumları hakkında bazı değerli bilgiler içeriyor.

Bugün ancak bir avuç Chetco kaldı. Başta Oregon'un güney kıyısına hâkim olan bu halk, 19. yüzyılın ortalarında işgalci yerleşimciler tarafından gerçekleştirilen soykırım katliamlarında büyük

ölçüde yok edildi. 1870'lerde içlerinden hayatta kalan az sayıda kişi, şimdi Lincoln County'de bulunan Siletz Reservation'da yaşıyordu. Atalarının, Chase'e kökenleri ve nereden geldikleri hakkında söyledikleri şu şekildeydi:

> Chetcolar, atalarının birçok mevsim önce uzak kuzeyden kanolarla gelip nehrin ağzına indiğini söylüyor. O bölgenin sahibi olarak, biri kendilerine benzeyen savaşçı bir ırk olan iki kabile buldular ve bunları kısa sürede fethedip yok ettiler. Diğeriyse son derece yumuşak başlı ve beyaz, küçücük bir halktı. Bunlar kendilerini veya yeni gelenler onları "Wogies" yani Wogieler olarak adlandırıyordu. Sepet, cüppe ve kano yapımında ustaydılar ve işgalciler tarafından bilinmeyen av hayvanı ve balık yakalamak için birçok yöntemleri vardı. Dövüşmeyi reddeden Wogieler, çok şişman ve tembel hâle gelen daha savaşçı ırk için köle yapıldı ve yiyecek, barınak ve kullanım eşyaları sağlamak için işte tutuldu. Fakat bir gece büyük bir ziyafetten sonra Wogieler toplanıp kaçtılar ve bir daha hiç görülmediler. İlk beyaz adamlar ortaya çıktığında, Chetkolar onların geri dönen Wogieler olduğunu zannetti. Kısa sürede hatalarını fark ettiler ancak kendi aralarında çevredeki tüm kıyı kabileleri tarafından Wogieler olarak bilinen beyaz adamların adını koydular.[43]

Hikâye mütevazı görünebilir ancak içinde saklı çok şey var. Oregon kıyısındaki bir toplayıcı gruptan hayatta kalanların, Avrupa-Amerika sömürgeciliğini tarihsel bir öç eylemi olarak anlatmaları şaşırtıcı değil.[44] Köle sahibi yerli bir toplumun denizyoluyla güneye, uzak bir zamanda yeni topraklara göç edip yerli halklara boyun eğdirmesi veya onları öldürmesi de inanılmaz değil.[45]

Guaicurúlar'a benzer şekilde, saldırganlar kendilerinde olmayan becerilerle insanlara boyun eğdirmeye özen göstermiş gibi görünüyor. "İlk Chetcolar"ın edindiği şey, yalnızca fiziksel güç

("Wogie emeği") ve hatta bakım değil, aynı zamanda kendilerinden tamamen farklı olmayan ve en azından hikâyeye göre birçok açıdan kendilerinden daha becerikli bir avcı-balıkçı-toplayıcı halkın birikmiş teknik becerisiydi.

Bu hikâyenin bir başka ilgi çekici özelliği de geçtiği yerdir. Chetcolar, iki ana kültür bölgemiz arasındaki ara bölgede, tam da kölelik kurumunun en açık şekilde tartışılacağını ve karşı çıkılacağını hayal edebileceğiniz yerde yaşıyorlardı. Gerçekten de hikâyenin belirgin bir şekilde ahlaki bir tadı var; sanki başkalarını köle yapmak ya da baskın yoluyla zenginlik ve eğlence elde etmek isteyenlere yönelik uyarıcı bir hikâyeymiş gibi. Kurbanlarını köleliğe zorlayan, gelirleri sayesinde "şişmanlaşan ve tembelleşen" Chetcoların yeni keşfedilen tembelliği, onları kaçan Wogielerin peşinden gidemez hâle getiriyor. Wogieler barışseverlikleri, çalışkanlıkları, zanaat becerileri ve yenilik kapasiteleri sayesinde tüm olayda galip taraf oluyorlar. Gerçekten de "tüfek, mikrop ve çelik"-le donanmış Avrupalı-Amerikalı yerleşimciler olarak –en azından ruhen– ölümcül bir geri dönüş yapıyorlar.[46]

Bunu hesaba katarsak, Wogielerin hikâyesi bazı ilgi çekici ihtimallere işaret ediyor. En önemlisi, Kaliforniya ile Kuzeybatı Kıyısı arasındaki bölgede, gruplar arasında köleliği reddetmenin güçlü ahlaki ve siyasi boyutları olduğunu gösteriyor. Aslında bir kez aramaya başlayınca bunun için daha fazla kanıt bulmak zor değil. Mesela Yuroklar az sayıda köleye sahiplerdi ve bunlar çoğunlukla akrabaları tarafından henüz fidyeleri ödenmemiş borçlular veya tutsaklardı ancak efsaneleri güçlü bir reddi açığa vuruyor. Örnek verecek olursak, kahraman bir hikâye kahramanı, yoldan geçen yolcuları yağmalayıp köleleştiren Le'mekwelolmei adlı bir deniz maceraperestini yenerek şöhret kazanır. Onu savaşta yendikten sonra kahramanımız onun güçlerini birleştirme çağrısını reddediyor:

"Hayır, senin gibi tekneleri kıyıya çağırıp onlara ve yüklerine el koymak, insanları köle yapmak istemiyorum. Yaşadığın sürece

bir daha asla zorba olmayacaksın, diğer insanlar gibi olacaksın."

"Öyle yapacağım," dedi Le'mekwelolmei.

"Eski âdetlerine dönersen seni öldürürüm. Belki şimdi seni kölem olarak almam gerek ama almayacağım. Evinde kal, sana ait olanı koru ve insanları rahat bırak." Nehir kıyısını neredeyse dolduracak şekilde duran kölelere, "Evlerinize gidin," dedi. "Artık özgürsünüz."

Köleleştirilmiş insanlar ağlayarak, ona teşekkür ederek ve teknesini suya geri çekmek isteyerek etrafını sardılar. "Hayır, kendim çekerim," dedi ve sonra bir eliyle onu nehre doğru kaldırdı. Böylece azat edilenlerin hepsi dağıldılar; bir kısmı nehrin aşağısına bir kısmı da yukarısına, evlerine doğru gittiler.[47]

Kuzeybatı Kıyısı tarzı deniz baskınları, en azını söylemek gerekirse hiçbir şekilde övülmüyordu.

Yine de şu sorulabilir: Köleliğin Kuzeybatı Kıyısı'ndaki yaygınlığı ve daha güneydeki yokluğu için daha doğrudan bir açıklama olamaz mı? Zaten onu uygulamak için fazla ekonomik teşvik yoksa, bir uygulamayı ahlaki olarak onaylamadığını ifade etmek kolaydır. Bir ekolojik determinist neredeyse mecburmuş gibi bunu tartışırdı ve aslında Pasifik Kıyısı için tam da böyle bir argüman ileri süren bir literatür bütünü var ve bu, farklı kıyı toplumlarının neden ilk başta bu kadar farklı göründüğü sorusunu gerçekten ele alan tek literatürdür. Bu, "optimal yiyecek arama kuramı" denen davranışsal ekolojinin bir dalıdır ve savunucuları bazı ilginç noktalara değiniyor. O hâlde devam etmeden önce bunlara bir bakalım.

BALIK TUTMAYI MI YOKSA MEŞE PALAMUDU TOPLAMAYI MI YEĞLERDİNİZ?

Optimal yiyecek arama kuramı sığırcık, balarısı veya balık gibi insan olmayan türlerin çalışmasından kaynaklanan bir tahmine da-

yalı modelleme tarzıdır. İnsanlara uygulandığında, davranışı genel olarak ekonomik rasyonalite açısından tanımlar; yani, "Toplayıcılar, avlanma ve toplama stratejilerini, asgari emek harcayıp azami kalori getirisi elde etme niyetiyle tasarlayacaklardır". Davranışsal ekolojistlerin "maliyet-fayda" hesabı dedikleri şey budur. Önce eğer mümkün olduğu kadar verimli olmaya çalışıyorlarsa, toplayıcıların nasıl davranması gerektiğini anlarsınız. Sonra da aslında nasıl davrandıklarını incelersiniz. Eğer hesabınız optimum yiyecek arama stratejisine uymuyorsa ortada başka bir şeyler dönüyor demektir.

Bu açıdan bakıldığında, Yerli Kaliforniyalıların davranışları optimal olmaktan uzaktı. Daha önce de belirttiğimiz gibi, ana besin kaynakları meşe palamudu ve çamfıstığına dayanıyordu. Kaliforniya gibi cömert bir bölgede, bunu yapmak için bariz bir neden yok. Meşe palamudu ve çamfıstığı küçük besin maddeleridir ve işlenmeleri çok fazla emek gerektirir. Onları yenilebilir kılmak, çoğu çeşidin toksinlerini ortadan kaldırmak ve besleyici kısımlarını ortaya çıkarmak için bel büken arıtma ve öğütme çalışmalarının yapılması gerekir. Ağaç yemişlerinin verimi bir mevsimden diğerine önemli ölçüde değişebilir ki bu da riskli bir ekonomik büyüme modeline yol açar. Aynı zamanda, Pasifik Kıyısı iç kesimlerinden en azından Sacramento ve San Joaquin nehirlerinin birleştiği yere kadar bol miktarda balık bulunur. Balık, ağaç yemişlerinden hem daha besleyici hem de daha güvenilirdir. Buna rağmen somon balığı ve diğer su ürünleri Kaliforniya diyetlerinde genellikle ağaç mahsullerinden sonra ikinci sırada geliyordu ve görünüşe göre bu, Avrupalıların gelişinden çok önce de böyleydi.[48]

O hâlde, "optimal yiyecek arama kuramı" açısından Kaliforniyalıların davranışları hiçbir anlam ifade etmiyor. Somon, yıllık bazda büyük miktarlarda avlanıp işlenebilir ve proteinin yanı sıra sıvı ve katı yağ sağlar. Maliyet-fayda hesaplamaları açısından, Kuzeybatı Kıyısı halkları Kaliforniyalılardan çok daha mantıklıdır ve yüzlerce, hatta binlerce yıldır öyle olmuşlardır.[49] Tabii –ana orman türlerinin kozalaklı ağaçlar olduğu– Kuzeybatı Kıyısında yemiş

toplamak hiçbir zaman ciddi bir seçenek olmadığından, onların da çok az seçeneği vardı. Kuzeybatı Kıyısı halklarının Kaliforniyalılardan, soyluların yanan ocağa ve bazen de birbirleri üzerine büyük miktarlarda kepçeyle yağ koyduğu "yağ ziyafetleri"nde hem temel bir gıda hem de temel bir içerik olan, yağı için yoğun bir şekilde sömürülen mum balığı dahil daha geniş bir balık yelpazesine sahip olduğu da doğrudur. Ancak Kaliforniyalıların *gerçekten* bir seçeneği vardı.

O hâlde Kaliforniya ekolojik bir bilmecedir. Yerli sakinlerinin çoğu, "hiçbir şeyi umursamamaları" ile övünmekten hoşlanan Kuzeybatı Kıyısı reislerinin vahşi ve aşırı benlik imajlarının oldukça aksine sıkı çalışmaları, açık görüşlü pratiklikleri ve parasal meselelerdeki ihtiyatlılıklarıyla gurur duyuyor gibi görünüyorlar, fakat görünüşe göre Kaliforniyalılar, tüm bölgesel ekonomilerini görünüşte mantıksız seçimlere dayandıranlardı. Bu kadar zengin balıkçılık alanları mevcutken, neden meşe koruluklarının ve tüy tutacaklarının kullanımını yoğunlaştırmayı seçtiler?

Ekolojik deterministler bazen bu bilmeceyi gıda güvenliğine başvurarak çözmeye çalışırlar. Le'mekwelolmei gibi haydutlar en azından bazı çevrelerde kötü adam olarak görülüyor olabilir ancak onlara göre haydutlar her zaman var olacak. Hırsızlar ve yağmacılar için önceden işlenmiş, taşıması kolay yiyecek stoklarından daha çekici olan şey ne olabilir? Fakat ölü balıklar, hepimizin bildiği sebeplerden ötürü dışarıda bırakılamaz. Mikropların istilasını önlemek için ya hemen yenmeli ya da temizlenip fileto hâline getirilmeli, kurutulmalı ve tütsülenmelidir. Kuzeybatı Kıyısı'nda bu görevler ilkbahar ve yaz aylarında saat gibi işleyip tamamlandı çünkü grubun hem fiziksel olarak hem de kış mevsiminin rekabetçi ziyafet maceralarında toplumsal olarak hayatta kalması için kritik öneme sahiptiler.[50]

Davranışsal ekolojinin teknik dilinde, balıklar "önden yüklüdür". Hazırlık çalışmalarının çoğunu hemen yapmanız gerekir.

Sonuç olarak, büyük ölçüde balığa dayanma kararının –her ne kadar tamamen beslenme açısından şüphesiz mantıklı olsa da– kişinin kendi boynuna bir ilmik örmek olduğu da iddia edilebilir. Bu, işlenmiş ve paketlenmiş gıdalardan (sadece korunmuş et değil, aynı zamanda katı ve sıvı yağlardan da) depolanabilir bir fazlalık yaratmaya yatırım yapmak anlamına geliyordu ki bu da yağmacılar için karşı konulamaz bir cazibe yaratmak demekti.[51] Öte yandan, meşe palamudu ve yemişler ne bu tür riskler ne de bu tür cazibeler sunuyordu. Dolayısıyla, onlar "arkadan yüklüdür". Onları toplamak basit ve oldukça eğlenceli bir işti[52] ve en önemlisi, depolamadan önce işlemeye gerek yoktu. Bunun yerine, sıkı çalışmanın çoğu yalnızca tüketimden hemen önce gerçekleşiyordu: lapa, kek ve bisküvi yapmak için süzme ve öğütme (Bu, istemiyorsanız pişirmek zorunda bile olmadığınız tütsülenmiş balığın tam tersidir).

Bu yüzden, bir ham meşe palamudu deposunu yağmalamanın pek anlamı yoktu. Sonuç olarak, bu mağazaları muhtemel baskıncılara karşı savunmanın organize yollarını geliştirmek için gerçek bir teşvik de yoktu. Buradaki mantığı şimdi görmeye başlayabilirsiniz. Somon avcılığı ve meşe palamudu toplamanın çok farklı pratik kolaylıkları var ve bunların uzun vadede çok farklı türden toplumlar üretmesi beklenebilir: Biri savaşçı ve baskıncı olmaya eğilimli (siz yiyecekleri alıp kaçtıktan sonra mahkûmları da taşıyıp götürmek için pek bir çaba sarf etmenize gerek kalmıyor), diğeriyse esasen barışçıl.[53] O hâlde Kuzeybatı Kıyısı toplumları, savaşa dayanıklı temel gıda maddelerine dayanma seçeneklerine sahip olmadıkları için savaşçıydılar.

Bu kesinlikle şık, oldukça zekice ve kendince tatmin edici bir kuramdır.[54] Sorun, bunun tarihsel gerçeklikle eşleşmiyor gibi görünmesidir. İlk ve en belirgin zorluk, kurutulmuş balık veya herhangi bir gıda maddesine el konmasının Kuzeybatı Kıyısı gruplar arası baskınlarının hiçbir zaman önemli bir amacı olmamasıdır. Açıkça söylemek gerekirse, bir savaş kanosuna ancak belli sayıda tütsülenmiş balık istiflenebilir. Ürünleri topluca karadan taşımak daha

da zordu: Amerika kıtasının bu bölgesinde yük hayvanları hiçbir şekilde bulunmadığından, her şeyi insanlar taşımak zorundaydı ve uzun bir yolculukta bir kölenin taşıyabileceği kadarını yemesi muhtemeldi. Baskınların temel amacı her zaman insan yakalamaktı, yiyecek değil.[55] Fakat burası aynı zamanda Kuzey Amerika'nın en yoğun nüfuslu bölgelerinden biriydi. O zaman insanlara olan bu açlık nereden geliyordu? Bunlar tam da "optimal yiyecek arama kuramı"nın ve diğer "mantıklı seçim" yaklaşımlarının cevaplayamadığı türden sorulardır.

Aslında köleliğin nihai nedenleri çevresel veya demografik koşullarda değil, Kuzeybatı Kıyısı'nın toplumun düzgün şekilde düzenlenmesine ilişkin kavramlarında yatıyordu ve bunlar da her yerde olduğu gibi, düzgün bir toplumun ne olması gerektiğine dair biraz farklı bakış açılarına sahip olan, toplumun farklı kesimlerinin siyasi aldatmacalarının sonucuydu. Basit gerçek şu ki Kuzeybatı Kıyısı hanelerinde çalışan el sıkıntısı yoktu. Fakat bu ellerin önemli bir kısmı, ayak işlerinden muaf tutulmaları gerektiğine güçlü bir şekilde inanan aristokrat unvan sahiplerine aitti. Denizayısı ya da katil balina avlayabilirlerdi ama bent örerken ya da balıkların içini temizlerken görülmeleri düşünülemezdi. Birincil kaynaklar, balık hasadı üzerindeki tek sınırın avı işlemek ve saklamak için mevcut el sayısının olduğu ilkbahar ve yaz aylarında bunun sıkça bir sorun hâline geldiğini gösteriyor. Edep kuralları soyluların bu tür faaliyetlere katılmalarını engellerken, düşük rütbeli halk (bir etnografın deyimiyle "sürekli geçiciler")[56] kendilerine çok fazla baskı yapıldığında veya bir yere çok sık çağrıldıklarında anında rakip bir haneye sığınırlardı.

Diğer bir deyişle aristokratlar, muhtemelen sıradan insanların kendileri için köle gibi çalışması gerektiğine inandılar ancak sıradan insanların başka düşünceleri vardı. Birçoğu sanata uzun saatler ayırmaktan mutluydu ancak balık akınları onlar için oldukça farklı bir mevzuydu. Gerçekten de unvan sahibi soylular ile bak-

makla yükümlü oldukları kişiler arasındaki ilişki sürekli müzakere altındaymış gibi görünüyor. Hatta bazen kimin kime hizmet ettiği tam olarak belli değildi:

> Yüksek rütbe doğuştan gelen bir haktı ama soylu bir kişi buna güvenemezdi. Cömert ziyafetler, *potlatch*'lar ve genel olarak eli açık olma yoluyla adını "korumak" zorundaydı. Aksi takdirde yalnızca itibarını kaybetme riskiyle değil, aşırı durumlarda konumunu ve hatta hayatını kaybetme riskiyle karşı karşıya kalırdı. Swadesh, olağan haraç kısmı yerine balıkçılarının avının tamamını talep ederek halkını "soymak" sebebiyle öldürülen despot bir [Nootka] reisten bahseder. Halefi bir balina yakaladığında, "Onu kesin ve herkes bir parça alsın, bana sadece küçük sırt yüzgecini bırakın," diyecek kadar cömertlikte kendini aşmıştı.[57]

Soyluların bakış açısına göre sonuç sadece emek değil, yılın önemli zamanlarında *kontrol edilebilir* emek kıtlığıydı. Köleliğin ele aldığı sorun da buydu. Komşu klanlardan "insan hasadı"nı Kuzeybatı Kıyısı'nın yerli ekonomisi için bentler, istiridye bahçeleri veya taraçalı kök tarlaları inşa etmekle eşit derecede önemli kılan en yakın nedenler bunlardı.[58]

Bu sebeple, ekolojinin Kuzeybatı Kıyısı'nda köleliğin varlığını açıklamadığı sonucuna varmalıyız ama özgürlük açıklar. Birbirleriyle rekabete kilitlenmiş unvan sahibi aristokratlar, kendi tebaalarını sonsuz ihtişam oyunlarını desteklemeye zorlama araçlarından yoksunlardı. Bunun için yurtdışına bakmak zorunda kaldılar. Peki, Kaliforniya'dan ne haber?

"Wogielerin hikâyesi" ile kaldığımız yerden devam ederken mantıklı bir başlangıç noktası, tam da bu iki kültür alanı arasındaki sınır bölgesidir. Görünüşe göre Kuzey Kaliforniya'daki Yuroklar ve diğer "Protestan avcı-toplayıcılar", Kaliforniya standartlarına göre bile sıradışıydı ve bunun nedenini anlamak bize düşüyor.

PASİFİK'İN "KIRILMA BÖLGESİNDEKİ" FARKLILIKLARIN GELİŞİMİ

Kaliforniya'nın yerli halkının etnografik çalışmasına öncülük eden Alfred Kroeber, kuzeybatı bölümünü Pasifik kıyılarındaki iki büyük kültür alanı arasında köprü kuran, olağandışı bir çeşitlilik alanı olan bir "kırılma bölgesi" olarak tanımladı. Burada etnik ve dil gruplarının (Yuroklar, Karuklar, Hupalar, Tolowalar ve bir düzine kadar daha küçük toplumun) dağılımı bir akordeonun körüğü gibi sıkışıktı. Bu küçük milletlerin bazıları Atabask ailesinin dillerini konuşurken, diğerleri ev düzenlemelerinde ve mimarilerinde kuzeybatı kıyısında bir yerlerdeki kökenlerine açıkça işaret eden aristokrasinin izlerini korudu. Yine de çok az istisna dışında hiçbiri kişisel kölelik yapmıyordu.[59]

Zıtlığın altını çizmek için herhangi bir gerçek kuzeybatı kıyısı yerleşiminde kalıtsal kölelerin nüfusun dörtte birini oluşturmuş olabileceğini belirtmeliyiz. Bu rakamlar dikkat çekicidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, pamuk patlamasının zirvesindeyken sömürge Güney'indeki demografik dengeye rakipler ve Klasik Çağ Atina'sındaki ev köleliğine ilişkin tahminlerle aynı çizgideler.[60] Öyleyse onlar özgür olmayan emeğin yerel ekonomiyi desteklediği tam gelişmiş "köle toplumları" idi ve hem soyluların hem de sıradan insanların refahını devam ettirdi. Dil kanıtlarının ve diğerlerinin öne sürdüğü gibi birçok grubun Kuzeybatı Kıyısı'ndan güneye geldiğini ve bu hareketin en azından bir kısmının –köleliğin büyük olasılıkla kurumsallaştığı– yaklaşık MÖ 1800'den sonra gerçekleştiğini varsayarsak soru şöyle olur: "Kırılma bölgesindeki" avcı-toplayıcılar ne zaman ve nasıl köle tutma alışkanlığını kaybetmeye başladı?

Bu sorunun "ne zaman" kısmı gelecekteki araştırmaları ilgilendiriyor. "Nasıl" kısmı ise daha erişilebilir. Bu toplumların birçoğunda, esir statüsünün kalıcı hâle gelme tehlikesini önlemek için açıkça ta-

sarlanmış gibi görünen gelenekler gözlemlenebilir. Mesela Yurokların, savaşta galip gelenlerden kıydıkları her can için tazminat ödeme zorunluluğunu, birinin cinayetten suçlu olması durumunda ödeyeceği oranda tazminat ödemesini düşünün. Bu, gruplar arası baskınları hem mali açıdan anlamsız hem de ahlaki açıdan iflas etmiş hâle getirmenin oldukça etkili bir yolu gibi görünüyor. Parasal açıdan askeri avantaj, kazanan taraf için bir yükümlülük hâline geliyordu. Kroeber'in belirttiği gibi, "Medeniyetin, *kaybedenlerin canı çıksın** vecizesi, en azından parasal anlamda Yuroklar arasında pekâlâ şununla yer değiştirebilirdi: Kazananların canı çıksın."[61]

Chetcoların Wogielerle ilgili dikkat çekici hikâyesi bazı ek işaretler sunuyor. Hikâye, Kaliforniya'nın "kırılma bölgesi"ne doğrudan bitişik olan toplulukların kuzey komşularının farkında olduklarını, onları savaşçı olarak gördüklerini ve boyun eğdirdikleri kişilerin emeğini sömürmeye dayalı lüks bir hayat yaşamaya eğilimli olduklarını öne sürüyor. Onların kendi toplumlarında bu tür bir sömürü olasılığını kabul ettiklerini, fakat köle sahibi olmanın önemli toplumsal değerleri baltalayacağı için (yani "şişman ve tembel" olacakları için) bunu reddettiklerini ima ediyor. Güneye, yani Kaliforniya kırılma bölgesine döndüğümüzde, toplumsal hayatın birçok kilit alanında bu bölgenin avcı-toplayıcılarının aslında topluluklarını iyi bir ayrılma oluşumuyla, bir tür ayna görüntüsü olarak inşa ettiklerine dair kanıtlar buluyoruz ki bu kuzeybatı kıyısındakilerin bilinçli olarak tersine çevrilmesidir. Sırasıyla bazı örneklere bakalım.

İpuçları en basit ve görünüşte en pragmatik ayrıntılarda belirir. Sadece bir veya iki tane alıntı yapalım. Kuzeybatı kıyısındaki bir hane halkının hiçbir özgür üyesi odun keserken veya taşırken görülmezdi.[62] Bunu yapmak kişinin kendi statüsünü indirgemek, fiilen kendini bir kölenin eşiti yapmaktı. Kaliforniyalı reisler ise, tam tersine aynı faaliyetleri ciddi bir kamu görevi hâline getirmiş

* Sözü geçen vecizenin yazar tarafından da alıntılanan Latince orijinali şudur: *Vae victis.* (ç.n.)

ve ter kulübesinin temel ritüellerine dahil etmiş görünüyorlar. Goldschmidt bunu şöyle gözlemlemişti:

> Bütün erkekler, özellikle de gençler, terlemek için odun toplamaya teşvik ediliyordu. Bu, çocuk emeğinin sömürülmesi değil, önem atfedilmiş bir dini faaliyetti. Dağ sırtlarından özel ahşap getiriliyor, önemli bir arınma ritüeli için kullanılıyordu. Toplanmanın kendisi dini bir eylemdi çünkü "şans" elde etmenin bir yoluydu. Temel unsurları ölçülü davranış ve sürekli zenginlik elde etme düşüncesi olan düzgün bir psikolojik tutumla yapılmalıydı. Bu faaliyet hem dini hem de ekonomik katılımlarla, bir amaca ulaşmak için araçtan ziyade ahlaki bir amaç hâline geldi.[63]

Keza Kaliforniyalı erkeklerin vücutlarındaki fazla sıvıyı temizleyerek gerçekleşen ritüel terleme, kuzeybatı kıyısında erkeksi konumu simgeleyen aşırı yağ ve içyağı tüketimini tersine çevirir. Kuzeybatı Kıyısı'nın asilleri, konumlarını yükseltmek ve atalarını etkilemek için *potlatch*'ın turnuva alanlarındaki ateşe kepçeyle mum balığı yağı dökerken, Kaliforniyalı reisler bunun aksine ter kulübesinin kapalı inzivasında kalori yakıyordu.

Kaliforniyalı Yerliler, reddettikleri türden değerlerin gayet farkında görünüyorlar. Hatta onları kamusal tembellik, oburluk ve megalomani maskaralıkları ile –yerel sorunlar ve hoşnutsuzluklar hakkında seslerini duyurmak için bir platform sunarken– aynı zamanda yakın bir medeniyetin en imrenilen değerlerinin parodisi gibi görünen soytarı[64] figüründe kurumsallaştırdılar. Manevi ve estetik hayat alanlarında başka tersine dönenler de oldu. Kuzeybatı kıyısının sanatsal gelenekleri tamamen gösteri ve aldatmaca üzerine kuruludur: Titreşerek açılıp kapanan maskelerin, bakışları keskin bir şekilde zıt yönlere çeken yüzey figürlerinin teatral hileleri. Çoğu kuzeybatı kıyısı dilinde "ritüel" için kullanılan yerel

kelime, aslında "sahtekârlık" veya "yanılsama" olarak tercüme edilir.[65] Kaliforniya maneviyatı bize neredeyse mükemmel bir antitez verir. Önemli olan disiplin, ciddi eğitim ve sıkı çalışma yoluyla *iç* benliğin geliştirilmesiydi. Kaliforniya sanatı maske kullanımından tamamen kaçınırdı.

Dahası Kaliforniya şarkıları ve şiirleri, disiplinli eğitim ve çalışmanın hayatta özgün olanla bağlantı kurma yolları olduğunu gösteriyor. Bu yüzden Kuzeybatı Kıyısı grupları, Avrupalıları şaşaalı adlandırma törenlerinde evlat edinmeye karşı değilken, –19. yüzyılın sonlarında Yuroklar tarafından evlat edinilen Robert Frank gibi– sözde Kaliforniyalıların "gerçek insanlar" arasındaki yerlerini kazandıkça kendilerini dağlardan odun taşırken ve her ayak sesiyle ağlarken bulmaları daha muhtemeldi.[66]

"Toplum" dediğimiz şeyin insanların ortak yaratılışına, "değer"inse bu sürecin en bilinçli yönlerine gönderme yaptığını kabul edersek, o zaman Kuzeybatı Kıyısı ile Kaliforniya'yı birbirinin zıddından başka bir şey olarak görmek gerçekten zor. Her iki bölgede de insanlar aşırı emek harcamakla meşguldü ama bu emeğin biçimleri ve işlevleri birbirlerinden daha farklı olamazlardı. Kuzeybatı kıyısında mobilyaların, armaların, direklerin, maskelerin, mantoların ve kutuların coşkulu bir şekilde çoğalması, *potlatch*'ın savurganlığı ve teatralliğiyle tutarlıydı. Bununla birlikte tüm bu çalışmaların ve ritüel yaratıcılığın nihai amacı, isimleri ve unvanları aristokrat rakiplere "bağlamak", belirli türden insanlar yaratmaktı. Diğer şeyler bir yana sonuç, Kuzeybatı Kıyısı sanatsal geleneklerinin hâlâ dünyanın gördüğü en göz kamaştırıcı gelenekler arasında kabul edilmesidir; maskeler, illüzyonlar ve cephelerden oluşan bir dünya olan dışsallık temasına güçlü bir şekilde odaklanmalarıyla hemen tanınırlar.[67]

Kaliforniya kırılma bölgesindeki toplumlar da kendilerine göre eşit derecede müsrifti. Ancak herhangi bir şeyi "*potlatch*'lıyorlarsa", o kesinlikle emeğin kendisiydi. Bir etnografın başka bir Yurok kom-

şusu olan Atsugewi hakkında yazdığı gibi: "İdeal birey hem zengin hem de çalışkandı. Şafağın ilk gri sisinde günlük işine başlamak için uyanıp gece geç saatlere kadar durmadan çalışırdı. Erken kalkmak ve uykusuz kalabilmek büyük erdemlerdi. 'Nasıl uyuyacağını bilmiyor,' demek müthiş bir övgüydü."[68] Zengin erkekler, (tüm bu toplumların kesinlikle ataerkil olduğunu belirtmek gerekir) kendi özdisiplinleri ve hem kendilerinin hem de eşlerinin emekleri sayesinde genelde daha fakir olan kendilerine muhtaç kimseler, tedbirsiz kişiler ve aptal aylaklar için tedarikçi olarak görülüyorlardı.

İçselliğe ve içebakışa "Protestan" vurgusu ile Kaliforniya maneviyatı, Kuzeybatı Kıyısı törenlerinin dumanına ve aynalarına mükemmel bir karşı argüman sunuyor. Yuroklar arasında düzgün bir şekilde yapılan iş, gerçek bir gerçeklikle bağlantı kurmanın bir yolu hâline geldi; deniz dişleri ve sinekkuşu kafa derisi gibi değerli nesneler bunun yalnızca dışa doğru tezahürleriydi. Çağdaş bir etnograf şöyle açıklıyor:

> Kendini "biriktirip" daha da temizlendikçe eğitimdeki kişi kendisini giderek daha "gerçek" ve dolayısıyla dünyayı giderek daha "güzel" olarak görür, yani yalnızca bir "hikâye"nin geçtiği yerden ve entelektüel bilgiden çok, gerçekten deneyimlenen bir yer... Mesela 1865'te Kaptan Spott, Klamath Nehri'nin ağzındaki İlk Somon töreni için ilaç hazırlayan adama yardım ederken haftalarca eğitim aldı... "Yaşlı [ilaç hazırlayan] adam onu ter kulübesi odununu indirmesi için gönderdi. Yolda neredeyse her adımda ağladı çünkü artık işin nasıl yapıldığını kendi gözleriyle görüyordu" ... Gözyaşları ve ağlama, kişisel özlem, samimiyet, alçakgönüllülük ve açıklığın tezahürü olarak Yurok ruhani eğitiminde çok önemlidir.[69]

Bu tür çabalar sayesinde kişi gerçek mesleğini ve amacını keşfetti ve aynı etnografa "başka birinin hayattaki amacı size müdahale etmek

olduğunda onun kölesi, 'evcil hayvanı' olmamanız için durdurulması gerektiği" söylendi.

Püriten tavırları, iş ve paraya olan olağanüstü kültürel vurgularıyla Yuroklar, kölelik karşıtı kahramanlar olarak kutlanmak için tuhaf bir seçim gibi görünebilir (gerçi birçok Kalvinist kölelik karşıtı onlardan o kadar da farklı değildi). Ama tabii ki ne onları kahraman olarak tanıtıyoruz ne de Kuzeybatı Kıyısı komşularını oyunun kötü adamları olarak temsil etmek istiyoruz. Onları, kültürlerin kendilerini birbirlerine karşı tanımlama sürecinin özünde nasıl her zaman siyasi olduğunu göstermenin bir yolu olarak sunuyoruz çünkü bu, yaşamanın doğru yolu hakkında bilinçli argümanları içeriyor. Açıkçası tartışmalar, en yoğun olarak tam da antropolojik "kültür alanları" arasındaki bu sınır bölgesinde yaşanmış görünüyor.

Bahsettiğimiz gibi, Yuroklar ve en yakın komşuları Kaliforniya standartlarına göre bile biraz sıradışıydı. Yine de çelişkili şekillerde sıradışıydılar. Bir yandan sayıca az da olsa köleleri vardı. Maidular, Wintular, Pomolar ve onlar gibi Orta ve Güney Kaliforniya halklarının neredeyse tamamı, kölelik kurumunu tamamen reddettiler.[70] Bunun için en az iki neden var gibi görünüyor. İlk olarak kuzeybatı hariç neredeyse her yerde, bir adam veya kadının parası ve diğer serveti öldüğünde ritüelin bir parçası olarak yakılırdı ve sonuç olarak kurum, etkili bir eşitleme mekanizması görevi görürdü.[71] Yurok-Karuk-Hupa bölgesi, deniz dişinin gerçekten miras alınabildiği birkaç bölgeden biriydi. Bunu kavgaların burada başka herhangi bir yerden çok daha sık savaşa yol açtığı gerçeğiyle birleştirin ve bu durumda varlıklı aileler, sıradan Yuroklar ve fakirler arasında üç kısımdan oluşan Kuzeybatı Kıyısı rütbe sisteminin bir tür küçülmüş versiyonunu elde edersiniz.[72]

Tutsaklar köle değildi. Tüm kaynaklar onların fidyelerinin çabucak ödendiği ve tüm katillerin tazminat ödemek zorunda olduğu konusunda ısrar ediyor ancak bütün bunlar için para gerekiyordu. Bu, sık sık savaşları kışkırtan önemli adamların ödeyemeyecek olan-

lara borç vererek bu olaydan bolca kâr elde edebileceği ve bu kişilerin böylece ya borçlu piyonlara indirgendiği ya da ormandaki izole edilmiş çiftlik evlerinde rezalet içinde yaşamak için inzivaya çekildikleri anlamına geliyordu.[73] Para kazanmaya yoğun bir şekilde odaklanma, bunun sonucunda ortaya çıkan püritenlik ve ayrıca iki bölge arasındaki bu istikrarsız ve kaotik tampon bölgede yaşamanın yarattığı gerilimlerin bir sonucu olarak köle baskınlarına karşı güçlü bir ahlaki muhalefet görülebilir. Kaliforniya'nın başka yerlerinde resmi reisler veya yöneticiler vardı ve hiçbir yaptırım gücüne sahip olmasalar da çatışmaları toplu olarak tazminat için fon toplayarak çözüyorlardı ve kültürel hayatlarının odak noktası mülk biriktirmekten çok her yıl dünya yenilenme ayinleri düzenlemekti.

Burada her şeyin alaşağı olduğu söylenebilir. Kuzeybatı kıyısındaki *potlatch* ve zenginlik ile aile yadigârı unvanlar için yapılan görkemli yarışmaların görünüşteki amacı, nihayetinde keza doğanın güçlerini canlandırmayı amaçlayan büyük kış ortası maskeli balolarında ödüllü roller kazanmaktı. Kaliforniyalı reisler de nihayetinde dünyayı yeniden canlandırmak ve onu beklenen yıkımdan kurtarmak için tasarlanan kış maskeli balolarıyla ilgileniyorlardı; Kaliforniyalılar olarak gerçek maskeler kullanmıyorlardı ama Kwakiutl kış ortası töreninde olduğu gibi, tanrılar yeryüzüne iniyor ve kostümlü dansçılarda vücut buluyorlardı. Tabii aradaki fark, köle işgücünün veya herhangi bir kalıtsal unvan sisteminin yokluğunda, Kaliforniyalı Pomo veya Maidu reislerinin bu tür ritüelleri tamamen farklı bir şekilde düzenlemek zorunda olmalarıydı.

BAZI SONUÇLAR

Çevresel deterministler, insanlara bazı iktisatçıların rasyonel hesaplama fantezisini yaşayan, makinelerden biraz daha fazlası muamelesi yapma konusunda talihsiz bir eğilime sahip. Adil olmak gerekirse insanların tuhaf ve yaratıcı varlıklar olduğunu inkâr etmiyorlar; sadece uzun vadede bu gerçeğin çok az fark yaratacağını

düşünüyor gibiler. Kaynakların kullanımı için optimal bir yol izlemeyenler tarihin kül yığınına gitmeye mahkûmdur. Bu tür bir determinizme itiraz eden antropologlar genel olarak kültüre başvuracaklardır ancak nihayetinde bunun sonucu, açıklamanın imkânsız olduğu konusunda ısrar etmekten sadece biraz daha fazlasıdır: İngilizler İngiliz oldukları için öyle davranıyorlar, Yuroklar Yurok oldukları için öyle davranıyorlar; neden İngiliz ya da Yurok olduklarını söylemek gerçekten bize düşmez. İnsanlar –kendi açısından bir o kadar aşırı olan bu diğer bakış açısına göre– en iyi ihtimalle, belki de bazı hâkim ruha, koda veya ahlaka göre bir araya gelmiş kültürel öğelerin keyfi bir takımyıldızıdır ve hangi toplumun sonunda hangi ahlak değerlerine sahip olacağı açıklanamaz ve tıpkı rasgele bir zar atışı muamelesi görür.

Meseleleri bu kadar kesin terimlerle ifade etmek her iki konumun da doğru olmadığı anlamına gelmez. Çevre ve teknolojinin kesişimi bir fark yaratır –ki bu genellikle çok büyük bir farktır– ve bir dereceye kadar, kültürel farklılık gerçekten de gelişigüzel bir zar atışıdır: Çincenin tonlamalı, Almancanın'sa sondan eklemeli bir dil olmasının bir "açıklaması" yoktur; olaylar sadece böyle gelişmiştir. Yine de dil farklılığının keyfiliği tüm toplumsal kuramın temeli olarak ele alınırsa (ki bu temelde yapısalcılığın yaptığı ve post-yapısalcılığın yapmaya devam ettiği şeydir) sonuç, en az çevresel determinizmin en aşırı biçimi kadar mekanik olarak determinist olur. "Dil bizi konuşur." Tektonik plakaların kültürel eşdeğerindeki sismik bir kayma bizi bir şekilde yeni, eşit derecede açıklanamaz bir düzenlemeye götürene kadar kendi yaratmadığımız davranış kalıplarını durmadan uygulamaya mahkûmuz ki bu gerçekten ne bizim ne de bir başkasının yaratımıdır.

Diğer bir deyişle, her iki yaklaşım da bu konuda fiilen zaten takılıp kaldığımızı varsayar. Kendi kaderini tayin etme kavramına bu kadar çok vurgu yapmamızın nedeni budur. Tıpkı farklı mevsimsel örgütlenme biçimleri arasında gidip gelen Pleistosen mamut avcıla-

rının –birbirleriyle yaşamanın farklı yollarının göreceli erdemleri hakkında düşünmüş olmaları için– bir dereceye kadar siyasi özbilinç geliştirmiş olmaları gerektiğini varsaymanın makul olması gibi, son Buzul Çağı'nın sona ermesinden sonra insan toplumlarını karakterize etmeye başlayan karmaşık kültürel farklılık ağları da kesinlikle bir dereceye kadar siyasi iç gözlem içermiş olmalıdır. Bir kez daha niyetimiz, bu kültür biçimlerini yaratanlara sadece inşa ettikleri veya reddettikleri toplumsal dünyalar üzerinde kafa yorabilen zeki yetişkinler muamelesi yapmaktır.

Açıkçası bu yaklaşım, diğerleri gibi gülünç uç noktalara götürülebilir. Bir an için Weber'in *Protestan Ahlakı*'na dönersek, bazı çevrelerde "milletlerin seçimler yaptığı", bazılarının Protestan bazılarınınsa Katolik olmayı seçtiği ve Amerika Birleşik Devletleri'nde veya Almanya'da pek çok insanın zengin, Brezilya'da veya İtalya'da ise pek çoğunun fakir olmasının ana sebebinin bu olduğunu iddia etmek popülerdir. Bu, herkes kendi kararlarını vermekte özgür olduğuna göre, bazı insanların sonunda mali danışman, bazılarınınsa güvenlik görevlisi olmasının tamamen kendi işi olduğunu iddia etmek kadar mantıklıdır (ki genellikle her iki savı da ortaya atan aynı türden insanlardır). Belki de bunu en iyi şekilde Marx ifade etmiştir: "Kendi tarihimizi kendimiz yazarız ama kendi seçtiğimiz koşullar altında değil."

Aslında toplum kuramcılarının bu konuyu her zaman tartışacak olmasının bir nedeni –eskiden "özgür irade" olarak adlandırılan şey için günümüzde tercih edilen terim olan– "insan failliğinin" gerçekte ne kadar fark yarattığını bilemiyor olmamızdır. Tarihsel olaylar doğaları gereği yalnızca bir kez gerçekleşir ve onların başka türlü olup "olamayacağını" (İspanya, Meksika'yı hiç fethetmemiş olabilir miydi? Buhar makinesi Ptolemaios Mısır'ında icat edilmiş ve antik bir sanayi devrimine yol açmış olabilir miydi?) veya sormanın amacının ne olması gerektiğini bilmenin gerçek bir yolu yoktur. Gelecekteki olayları tahmin edemesek de o olaylar gerçekleşir gerçekleşmez onla-

rı kaçınılmazdan başka bir şey olarak görmekte zorlanmak, insanlık durumunun bir parçası gibi görünüyor. Bunu bilmenin bir yolu yok. Bu yüzden kişinin özgürlük ile determinizm arasında kadranı tam olarak nerede ayarlamak istediği büyük ölçüde bir zevk meselesidir.

Bu kitap esasen özgürlükle ilgili olduğu için kadranı normalden biraz daha sola çevirmek ve insanların kendi kaderleri üzerinde normalde varsaydığımızdan daha toplu olarak söz sahibi olma olasılığını araştırmak uygun görünüyor. Kuzey Amerika'nın Pasifik Kıyısı'nın yerli sakinlerini "yeni başlayan" çiftçiler ya da "gelişmekte olan" karmaşıklığın örnekleri olarak (ki bu gerçekten de hepsinin "zincirlerine doğru canla başla koştuklarını" söylemenin sadece güncellenmiş bir yoludur) tanımlamak yerine, –az çok– açık gözlerle ilerlemiş olabileceklerini araştırdık ve bunu destekleyecek pek çok kanıt bulduk.

İddia ettiğimiz gibi, kölelik büyük ölçüde hırslı bir aristokrasinin özgür tebaasını sırtlarını yaslayacakları bir işgücüne indirgeyemediğini fark etmesi yüzünden Kuzeybatı Kıyısı'nda yaygınlaştı. Ardından gelen şiddet, Kuzey Kaliforniya'nın "kırılma bölgesi" olarak adlandırdığımız yerdekilerin kendilerini giderek bu durumdan ya da en azından onun kötü yanlarından uzak tutacak kurumlar yaratmak zorunda bulana kadar yayılmış görünüyor. Bunu kıyı halklarının kendilerini giderek artan bir şekilde birbirlerine karşı tanımlamaya başladıkları bir ayrılma süreci takip etti. Bu hiçbir şekilde sadece kölelikle ilgili bir tartışma değildi; hane halkları, hukuk, ritüel ve sanatın yapılandırılmasından takdire şayan bir insan olmanın ne anlama geldiğine dair kavramlara kadar her şeyi etkilemiş görünüyor ve en çok işe, yiyeceğe ve maddi zenginliğe karşı zıt tutumlarda belirgindi.[74]

Bütün bunlar, yabancıların meydana gelen her bir "kültür alanı"nın –yani birinin gösterişli savurganlığının ve diğerinin sadeliğinin– baskın duyarlılığı olarak görmeye başladıkları şeyi şekillendirmede çok önemli bir rol oynadı. Fakat aynı zamanda, kölelik uygulamasının ve bunun gerektirdiği sınıf sisteminin, en kuzeybatı

köşesi dışında (ki orada bile keskin bir şekilde sınırlı kaldı) Kaliforniya'nın her kısmında ezici bir şekilde reddedilmesine neden oldu.

Bu bize insanlık tarihinin erken aşamalarında benzer tahakküm biçimlerinin ortaya çıkışı hakkında ne söylüyor? Kesin bir şey değil elbette. Bize yüzeysel olarak Kanada'nın kuzeybatı kıyısındaki yerli toplumları hatırlatan Baltık ya da Breton kıyılarındaki Mezolitik toplumların, aslında benzer ilkelere göre örgütlenip örgütlenmediklerini kesin olarak bilmek zordur. "Karmaşıklığın" –emek koordinasyonunda veya ayrıntılı ritüel sistemlerde yansıtıldığı şekliyle– tahakküm anlamına gelmesi gerekmez. Ancak gerçekten de dünyanın bazı yerlerinde, bazı zamanlarda ve yerlerde benzer düzenlemeler ortaya çıktığı ve çıkınca da itiraz gördüğü muhtemel gibi görünüyor. Son Buzul Çağı'nın sona ermesinden sonra kişinin daha fazla kanıt görmeye başladığı türden kültürel farklılaşmanın bölgesel süreçleri, muhtemelen bu bölümde ele aldıklarımız da dahil olmak üzere sonraki çağlardakiler kadar siyasiydi.

İkinci olarak, tahakkümün evde başladığını artık daha açık bir biçimde görebiliriz. Bu düzenlemelerin siyasi çekişme konusu hâline gelmesi onların siyasi kökenli olduğu anlamına gelmez. Kölelik, kökenlerini savaşta bulur. Ama onunla karşılaştığımız her yerde, kölelik de ilk önce hane içi bir kurumdur. Hiyerarşi ve mülkiyet, kutsalın kavramlarından türeyebilir ancak en vahşi sömürü biçimlerinin kökenleri yetiştirme, sevgi ve ilginin sapkınlıkları olarak en mahrem toplumsal ilişkilerdedir. Tabii bu kökenler hükümette bulunamaz. Kuzeybatı kıyısı toplumları, uzaktan kapsayıcı bir yönetim olarak tanımlanabilecek her şeyden yoksundu; ona en yaklaştıkları yer, yıllık maskeli baloları düzenleme komiteleriydi. Onun yerine sonsuz sayıda büyük ahşap evler, her biri unvan sahibi bir aileye odaklanan küçük mahkemeler, onlara bağlı sıradan halk ve onların kişisel köleleri bulunur. Rütbe sistemi bile hane halkı içindeki bölünmelere atıfta bulunuyordu. Bunun başka yerlerdeki tarımla uğraşmayan toplumlar için de geçerli olması son derece muhtemel görünüyor.

Son olarak, tüm bunlar tarihsel olarak hiyerarşi ve eşitliğin birbirini tamamlayan şekilde birlikte ortaya çıkma eğiliminde olduğunu gösteriyor. Kuzeybatı kıyısındaki Tlingit veya Haida halkının tüm bireyleri, unvan sahiplerinin kademelerinden eşit şekilde dışlanmış olmaları ve bu nedenle –benzersiz kimlikleriyle– aristokratlara kıyasla bir tür farklılaşmamış bir kitle oluşturmaları bakımından fiilen eşittiler. Kaliforniya toplumları bu düzenlemenin tamamını reddettikleri sürece, oldukça farklı bir anlamda bilinçli şekilde eşitlikçi olarak tanımlanabilirler. Tuhaf görünse de bu en açık şekilde parayı coşkuyla kucaklamalarında ortaya çıkıyor ve yine kuzey komşularıyla karşılaştırmalar öğretici oluyor. Kuzeybatı kıyısı toplumları için kelimenin tam anlamıyla kutsal olan servet, her şeyden önce değeri her birinin benzersiz olduğu ve dünyada onlar gibisinin bulunmadığı gerçeğine dayanan aile yadigârı hazinelerden oluşuyordu. Nihayetinde kimin kimi rütbede geride bıraktığını tartışmış olabilseler de unvan sahipleri arasındaki eşitlik kesinlikle düşünülemezdi. Kaliforniya'da en önemli servet biçimleri, değeri her bir deniz dişi dizisinin veya ağaçkakan kafası derisi bandının tam olarak aynı olduğu derecede ve bu nedenle sayılabileceğinde yatan para birimlerinden oluşuyordu ve genel olarak bu tür bir servet, miras alınmayıp sahibinin ölümü üzerine yok ediliyordu.

Hikâyemiz devam ettikçe bu dinamikle tekrar tekrar karşılaşacağız. Buna belki de "aşağıdan gelen eşitsizlik" diyebiliriz. Tahakküm önce en mahrem, hane içi düzeyde ortaya çıkar. Özbilinçli olarak eşitlikçi politikalar, bu tür ilişkilerin, o küçük dünyaların ötesine geçerek kamusal alana (ki bu süreçte sıkça yetişkin erkeklere özel bir alan olarak hayal edilir) girmesini önlemek için ortaya çıkar. Bunlar, Antik Atina demokrasisi gibi olgularda doruk noktasına ulaşan türden dinamiklerdir. Fakat kökleri muhtemelen çok daha eskiye, çiftçilik ve tarım toplumlarının ortaya çıkışından çok öncesine uzanıyor.

6

Adonis Bahçeleri

Hiç gerçekleşmemiş bir devrim: Neolitik insan topluluklarının tarımdan kaçınması

O zaman haydi çiftçiliğin kökenlerine dönelim.

PLATONİK ÖNYARGILAR VE ÇİFTÇİLİĞİN İCADI HAKKINDAKİ FİKİRLERİMİZİ NASIL BULANDIRDIKLARI ÜZERİNE

"Söyle bana," diye yazdı Platon:

> Ciddi ve zeki bir çiftçi, önemsediği ve büyütmeyi dilediği tohumları yazın Adonis'in bahçelerine ekip sekiz gün içinde güzelleşmelerini seyrederken mi sevinirdi, yoksa eğer bunu yaptıysa eğlence ve şenlik için mi yapardı? Gerçekten ciddiye aldığı şeylerde çiftçi zanaatını kullanıp, onları uygun bir ortama ekip ektiği her şeyin sekizinci ayda olgunlaşmasından memnun olmaz mıydı?[1]

Platon'un burada sözünü ettiği Adonis bahçeleri, hiç yiyecek üretmeyen bir tür şenlikli ve hızlı çiftçilikti. Filozof için erken gelişmiş, çekici ama sonuçta kısır olan her şey için uygun bir benzet-

me sunuyorlardı. Hiçbir şeyin büyüyemeyeceği yazın en kötü günlerinde, Antik Atina'nın kadınları bu küçük bahçeleri sepetler ve saksılar içinde şekillendirirlerdi. Her birinin içinde hızlı filizlenen tahıl ve otların bir karışımı vardı. Derme çatma tohum yatakları, merdivenlerle evlerin düz çatılarına taşınır ve güneşte solmaya bırakılırdı: hayatının baharında bir yaban domuzu tarafından katledilerek ölen avcı Adonis'in zamansız ölümünün botanik bir canlandırması. Sonra erkeklerin ve sivil otoritenin aleni bakışlarından uzakta çatı ayinleri başladı. Hayat kadınları da dahil olmak üzere Atina toplumunun her sınıfından kadınlara açık olan bu ayinler sadece yas tutma ayinleri değil, aynı zamanda ahlaksız, sarhoşluk ve şüphesiz insanı mest eden diğer davranış biçimleriydi.

Tarihçiler, bu kadın kültünün kökeninin, her yaz ölümü üzerine yas tutulan bitki hayatının kişileşmiş çoban tanrısı Dumuzi/Tammuz'un Mezopotamya bereket ayinlerinde olduğu konusunda hemfikir. Büyük olasılıkla onun Antik Yunan versiyonu olan Adonis'e tapınma, MÖ yedinci yüzyılda Asur genişlemesinin ardından Fenike'den batıya doğru Yunanistan'a yayıldı. Bugünlerde bazı akademisyenler, bunun tümünü ataerkil değerlerin isyankâr bir şekilde alaşağı edilmesi olarak görüyorlar, yani Atina vatandaşlarının eşleri tarafından kutlanan ve şehrin hayatının bağlı olduğu ciddi çiftçiliğe adanan ağırbaşlı ve uygun devlet destekli Thesmophoria'nın (Yunan bereket tanrıçası Demeter'in sonbahar festivali) bir antitezi olarak. Diğerleri, Adonis'in öyküsünü tarımın ortaya çıkışıyla gölgede kalan ama unutulmayan, ciddi avlanmanın ilkel dramı için bir ağıt olarak okur; kayıp erkekliğin bir yankısı olarak.[2]

Her şey iyi ve güzel diyebilirsiniz de bunların çiftçiliğin kökenleriyle ne ilgisi var? Adonis bahçelerinin, Platon'dan yaklaşık 8000 yıl önce tarımın ilk Neolitik kıpırdanmalarıyla ne ilgisi var? Aslında bir anlamda her şeyle. Çünkü bu bilimsel tartışmalar, bu hayati konunun herhangi bir modern araştırmasını çevreleyen türden sorunları kısa ve öz biçimde açıklıyor. Çiftçilik en baştan beri,

artan nüfusları beslemek için daha fazla gıda üretme ciddi işi için mi yapıldı? Biliminsanlarının çoğu, doğal olarak çiftçiliğin icadının başlıca nedeninin bu olması gerektiğini varsayar. Belki çiftçilik, daha eğlenceli ve hatta yıkıcı bir süreç olarak başladı –ya da belki de avlanma ve ticaretin gerçek öncelikler olduğu belli tür yerlerde daha uzun zaman harcama arzusu gibi başka endişelerin bir yan etkisi olarak başladı. Bu iki fikirden hangisi gerçekten ilk tarımcıların ruhunu somutlaştırıyor: Görkemli ve pragmatik Thesmophoria mı, yoksa Adonis'in eğlenceli ve kendine düşkün bahçeleri mi?

Dünyanın ilk çiftçileri olan Neolitik dönem halklarının kendileri de benzer soruları tartışmak için şüphesiz epey zaman harcadılar. Bunu neden söylediğimizi anlamak için dünyanın muhtemelen en meşhur Neolitik alanı olan Çatalhöyük'e bir göz atalım.

DÜNYANIN EN ESKİ KENTİ ÇATALHÖYÜK'ÜN YENİ BİR TARİHE KAVUŞMASI

Türkiye'nin merkezindeki Konya Ovası'nda yer alan Çatalhöyük'e ilk olarak MÖ 7400 civarında yerleşilmiş ve yaklaşık 1500 yıl boyunca yerleşime devam edilmiştir (süreyi daha iyi kavramak için karşılaştırma yapmak gerekirse bu kabaca bizi MS 523 civarında etkisinin zirvesine ulaşan Vandalların Kraliçesi Amalafrida'dan ayıran süre ile aynıdır). Alanın şöhreti kısmen şaşırtıcı büyüklüğünden kaynaklanmaktadır. On üç hektar büyüklüğünde, yaklaşık 5000 kişilik nüfusuyla köyden çok bir kasabaydı. Yine de belli bir merkezi veya ortak tesisleri, hatta sokakları bile olmayan bir kasabaydı: Her birine çatıdan merdivenle erişilen, hepsi benzer boyut ve düzende, birbiri ardına yoğun bir şekilde yığılmış haneler içeriyordu.

Çatalhöyük'ün genel planı kasvetli bir tekdüzelik ahlakını ve özdeş çamur duvarlardan oluşan bir labirenti ima ediyorsa da binalarının içindeki hayat tam tersi yönü işaret ediyor. Aslında sitenin şöhretinin başka bir nedeni de sakinlerinin belirgin bir şe-

kilde ürkütücü iç tasarım anlayışıdır. Bir Çatalhöyük evinin içini gördüyseniz onu asla unutmazsınız: duvarlardan içeriye, bazen de mobilyalar ve parçalarından dışarıya doğru çıkıntı yapan, sığırların ve diğer yaratıkların kafatasları ve boynuzlarıyla en fazla beş metre genişliğindeki merkezi oturma odaları. Çoğu odada ayrıca canlı duvar resimleriyle figürlü pervazlar vardı ve altında evdeki ölülerin bir kısmının –herhangi bir evde yaşayanları destekleyen altı ila altmış kişiden oluşan insan kalıntılarının– yattığı platformlar içeriyordu. Maurice Sendak'ın "duvarların dünyanın her yerine dönüştüğü" büyülü bir ev vizyonunu hatırlamadan edemiyoruz.[3]

Nesiller boyu arkeologlar Çatalhöyük'ü "çiftçiliğin kökenleri"ne adanmış bir anıt olarak görmek istediler. Elbette bunun neden böyle olması gerektiğini anlamak kolaydır. Halkı tarımla uğraşan ve beslenmesinin çoğunu evcilleştirilmiş tahıllardan, baklagillerden, koyunlardan ve keçilerden sağlayan bildiğimiz ilk büyük yerleşim yerlerinden biridir. O hâlde, onları tarihöncesi uzmanı ve *Kendini Yaratan İnsan* (1936) ile *Tarihte Ne Oldu?*'nun (1942) yazarı V. Gordon Childe'ın zamanından beri Tarım Devrimi denen şeyin mühendisleri olarak görmek mantıklı görünmektedir ve 1960'larda ilk kez kazıldığında Çatalhöyük'ün dikkat çekici maddi kültürü de bu şekilde yorumlanmıştır. Yanında kediler bulunan ünlü bir örnek de dahil olmak üzere oturan kadınların kilden heykelcikleri, kadınların doğurganlığını ve ekinlerin bereketini yöneten bir Ana Tanrıça'nın tasvirleri olarak anlaşıldı. Duvara monte öküz kafataslarının ("*bucrania*") sürülerin korunmasından ve çoğalmasından sorumlu bir boğa tanrısına adanmış evcil sığırlara ait olduğu varsayıldı. Bazı binalar da "türbe" olarak tanımlandı. Tüm bu ritüel hayatın ciddi çiftçiliğe atıfta bulunduğu varsayılıyordu: Adonis'ten çok Demeter'in ruhuna sahip bir Neolitik gösteri oyunu.[4]

Ancak daha yakın zamandaki kazılar Adonis'i silip atmakta çok hızlı davrandığımızı gösteriyor.[5] 1990'lardan beri Çatalhöyük'teki yeni saha çalışması yöntemleri, hem dünyanın en eski kasabasının

tarihini hem de genel olarak çiftçiliğin kökenleri hakkındaki düşüncelerimizi gözden geçirmemizi zorunlu kılan bir dizi sürpriz üretti. Görünüşe göre sığırlar evcil değildi ve o etkileyici kafatasları vahşi yaban öküzlerine aitti. Mabetler mabet değil, insanların yemek pişirme, yemek yeme ve el sanatları gibi günlük işlerle uğraştığı evlerdi; daha yoğun bir şekilde ritüel gereçleri içermeleri dışında, tıpkı başka yerlerde olduğu gibi. Ana Tanrıça'ya bile gölge düştü. Şişman kadın heykelciklerinin kazılarda artık ortaya çıkmamasından ziyade yeni buluntular türbelerde veya tahtlarda değil, evlerin dışındaki çöplüklerde kafaları kırılmış olarak ortaya çıkıyordu ve gerçekten dini saygı nesneleri olarak muamele görmüş gibi durmuyordu.[6]

Bugün çoğu arkeolog, tarihöncesine ait şişman kadın imgelerini "bereket tanrıçaları" olarak yorumlamanın son derece sağlıksız olduğunu düşünüyor. Öyle olmaları gerektiği fikri, "ilkel anaerkillik" hakkındaki modası geçmiş Viktorya dönemi fantezilerinin sonucudur. 19. yüzyılda anaerkilliğin (onu müteakip Tunç Çağı'nın baskıcı ataerkinin aksine) Neolitik toplumlar için varsayılan siyasi örgütlenme biçimi olarak görüldüğü doğrudur. Sonuç olarak, doğurgan görünen bir kadının neredeyse her imgesi bir tanrıça olarak yorumlandı. Bugünlerde arkeologlar, çoğu heykelciğin Barbie bebeklerinin yerel dengi (çok farklı kadın güzellik standartlarına sahip bir toplumda olabilecek türden Barbie bebekleri) olabileceğine veya farklı heykelciklerin tamamen farklı amaçlara hizmet etmiş olabileceğine (şüphesiz doğru) veya insanların neden bu kadar çok kadın imgesi yarattığına dair hiçbir fikrimiz olmadığı ve asla olmayacağı konusunda ısrar ederek tüm tartışmayı bir kenara bırakmaya daha çok dikkat çekiyorlar. Bu nedenle, sunulan herhangi bir yorumun Neolitik Anadolu'da yaşayan birine anlamlı gelebilecek bir şeyden çok kadınlar, cinsiyet veya doğurganlık hakkındaki kendi varsayımlarımızın yansımaları olması muhtemeldir. Bunların tümü biraz ukalaca görünebilir ancak göreceğimiz gibi bu kılı kırk yarma olayı üzerine konuşulacak çok şey var.

AKADEMİK AÇIDAN YASAK BİR ALANDA NEOLİTİK ANAERKİLLİK OLASILIKLARI TARTIŞMASI

Bugün böylesine saçma hâle gelen sadece "ilkel anaerkillik" fikri değil: Kadınların erken çiftçilik topluluklarında alışılmadık derecede önemli konumlara sahip olduklarını öne sürmek bile akademik sansüre davetiye çıkarmaktır. Belki de bu tamamen şaşırtıcı değil. 1960'lardan beri toplumsal isyancıların avcı-toplayıcı grupları idealleştirme eğiliminde olmaları gibi önceki nesil şairler, anarşistler ve bohemler de Neolitik Çağ'ı İnanna'nın, İştar'ın, Astarte'nin ve bizzat Demeter'in çok güçlü uzak atası olan Büyük Tanrıça'nın rahibeleri tarafından yönetilen hayali, hayırsever bir teokrasi olarak idealleştirme eğilimindeydiler; yani bu tür toplumlar bozkırlardan inen vahşi, ataerkil Hint-Avrupa dili konuşan atlılar ya da Ortadoğu'ya bakınca Sami dili konuşup çöllerden gelen göçebeler tarafından alt edilene kadar. İnsanların bu hayali karşılaşmayı nasıl gördükleri, 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında büyük bir siyasi bölünmenin kaynağı hâline geldi.

Size bundan biraz tattırmak için hayatı boyunca en önde gelen Amerikan feministlerinden biri olarak kabul edilen Matilda Joslyn Gage'e (1826-98) bakalım. Gage aynı zamanda bir Hıristiyan karşıtıydı; Neolitik toplumsal örgütlenmenin hayatta kalan birkaç meseleden biri olduğuna inandığı Haudenosaunee "anaerkilliğine" ilgi duyuyordu ve yerli haklarının sadık bir savunucusuydu; o kadar ki sonunda bir Mohawk klan annesi olarak evlat edinildi (Hayatının son yıllarını sadık damadı olan, birçok kişinin belirttiği gibi kraliçelerin, iyi cadıların ve prenseslerin yer alıp tek bir meşru erkek otorite figürünün yer almadığı bir düzine ciltlik bir dizi olan *Oz* kitaplarının yazarı L. Frank Baum'un evinde geçirdi). *Kadın, Kilise ve Devlet*'te (1893) Gage, "Anaerkillik veya Ana yönetimi olarak bilinen", hükümet ve din kurumlarının hanedeki anne-çocuk iliş-

kisine göre modellendiği erken bir toplum biçiminin evrensel varlığını öne sürdü.

Ya da Sigmund Freud'un en sevdiği iki öğrencisinden birini düşünün: Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda süperegonun aslında ataerkillik olduğu ve Neolitik'in gizli ama hâlâ yaşayan kalıntısı olarak gördüğü hayırsever, anaerkil kolektif bilinçdışını açığa çıkarmak için yok edilmesi gerektiği kuramını geliştiren bir anarşist olan Otto Gross (Bunu büyük ölçüde uyuşturucu kullanımı ve çokeşli cinsel ilişkiler yoluyla başarmak için yola çıktı. Gross'un çalışmaları artık çoğunlukla, Freud'un kolektif bilinçdışı fikrini koruyan fakat Gross'un siyasi çıkarımlarını reddeden diğer favori öğrencisi Carl Jung üzerindeki etkisiyle hatırlanıyor). Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Naziler hayali, ataerkil işgalcileri üstün ırklarının ataları olarak temsil eden "Aryan" istilalarıyla ilgili aynı hikâyeyi, onun tam tersi bir açıdan benimsemeye başladılar.

Tarihöncesinin hayal ürünü olduğu aşikâr olan okumalarının bu kadar yoğun şekilde siyasallaştırılmasıyla "ilkel anaerkillik" konusunun sonraki nesiller için bir tür utanç kaynağı, girilmesi yasak bölgenin entelektüel eşdeğeri hâline gelmesi pek de şaşırtıcı değil. Ancak burada başka bir şeylerin döndüğü izleniminden kaçınmak zor. Onların silinme derecesi olağanüstü olmuştur ve abartılı ya da modası geçmiş bir kuramın salt şüphesinin garanti ettiğinden çok daha fazladır. Bugün akademisyenler arasında ilkel anaerkilliğe inanmak, neredeyse "bilimsel ırkçılık" ile eşit düzeyde bir tür entelektüel suç olarak ele alınıyor ve savunucuları tarihin dışına atılıyor: Gage feminizm tarihinden, Gross psikoloji tarihinden atıldı (içedönüklük ve dışadönüklük gibi kavramları icat etmesine ve Franz Kafka ve Berlin Dadaistlerinden Max Weber'e kadar herkesle yakın çalışmış olmasına rağmen).

Bu oldukça tuhaftır. Ne de olsa yaklaşık yüz yıl kadar bir süre, kalkan tozun yere inmesi için fazlasıyla yeterli gibi görünüyor. Peki, bu konu neden hâlâ tabu olarak görülüyor?

Günümüzdeki bu duyarlığın çoğu, Marija Gimbutas adlı Litvanya asıllı Amerikalı bir arkeoloğun mirasına olan bir tepkiden kaynaklanıyor. 1960'larda ve 1970'lerde Gimbutas, Doğu Avrupa'nın geç tarihöncesi dönem konusunda önde gelen bir otoriteydi. Kendisi günümüzde sık sık eski Viktorya dönemi fantezilerinin en gülünçlerini modernmiş gibi canlandırmaya çalışmış olmakla suçlanan Otto Gross gibi psikiyatrik asiler kadar tuhaf biri olarak temsil ediliyor. Bu sadece yanlış olmakla kalmıyor (onun çalışmasını reddedenlerin çok azı gerçekten herhangi birini okumuş gibi görünüyor), aynı zamanda biliminsanlarının hiyerarşi ve sömürünün yerelde nasıl kök salmaya başladığı konusunda spekülasyon yapmayı bile zor buldukları bir durum yarattı. Tabii Rousseau'ya ve yerleşik çiftçiliğin bir şekilde otomatik olarak kocaların eşleri ve babaların çocukları üzerindeki gücünü ürettiği şeklindeki basite indirgenmiş düşünceye geri dönmek istenilmediği sürece.

Aslında Gimbutas'ın *The Goddesses and Gods of Old Europe* (Eski Avrupa'nın Tanrıçaları ve Tanrıları) (1982) gibi kitaplarını okursanız, yazarın o zamana kadar yalnızca erkeklerin yapmasına izin verilen bir şeyi yapmaya çalıştığını hemen anlarsınız, yani Avrasya medeniyetinin kökenlerini anlatan büyük bir anlatı tasarlamak. Tam da son bölümde tartıştığımız "kültür alanları"nı yapıtaşları olarak alıp onları –kesinlikle her yönden olmasa da– bazı yönlerden, tanrıçaya tapan çiftçiler ve Aryan işgalciler hakkındaki eski Viktorya dönemi hikâyesinin aslında doğru olduğunu iddia etmek için kullandı.

Gimbutas büyük ölçüde "Eski Avrupa" diye atıfta bulunduğu, anladığına göre erkekler ve kadınlara eşit değer verilen ve zenginlik ile mevki farklılıklarının keskin bir şekilde sınırlandırıldığı Balkanlar ve Doğu Akdeniz merkezli –ama aynı zamanda daha kuzeye uzanan– yerleşik Neolitik köylerden oluşan bir dünya olan kültürel bir geleneğin geniş hatlarını anlamaya çalışmakla ilgileniyordu. Tahminine göre eski Avrupa, kabaca MÖ 7000'den MÖ 3500'e ka-

dar sürdü ki bu oldukça hatırı sayılır uzunlukta bir zaman dilimi. Bu toplumların özünde barışçıl olduğuna inandı ve Ortadoğu'dan Balkanlar'a kadar Neolitik yerleşim yerlerinde bulunan –bazıları maskelerle tasvir edilen– yüzlerce kadın heykelciğinde kültü doğrulanan yüce bir tanrıçanın koruması altında ortak bir panteonu paylaştıklarını iddia etti.[7]

Gimbutas'a göre "Eski Avrupa", MÖ üçüncü binyılda Balkanlar sığır besleyen –"*kurgan*" halkı denen– ve kökeni Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar olan halkların göçüyle istila edilince feci bir şekilde sona erdi. *Kurgan*, bu grupların arkeolojik olarak en çok tanınan özelliğine atıfta bulunur: yani –genellikle erkek– savaşçıların mezarlarının üzerine yığılmış, silahlar ve altın süs eşyalarıyla ve abartılı hayvan kurbanları ve bazen de insan "hizmetlileri" ile gömülmüş toprak höyükler. Tüm bu özellikler, Eski Avrupa'nın toplulukçu ahlakına zıt olan değerleri ortaya atıyordu. Gelen gruplar aristokrat, "androkrat" (yani ataerkil) ve son derece savaşçılardı. Gimbutas onları Hint-Avrupa dillerinin batıya doğru yayılmasından, kadınların radikal bir şekilde boyun eğdirilmesine dayanan yeni tür toplumların kurulmasından ve savaşçıların yönetici bir sınıfa yükselmesinden sorumlu olarak gördü.

Önceden belirttiğimiz gibi tüm bunlar, eski Viktorya dönemi fantezilerine bir benzerlik taşıyordu ancak önemli farklılıklar da vardı. Eski versiyonun kökleri, anaerkilliğin insanlığın başlangıçtaki durumu olduğunu varsayan evrimsel bir antropolojiye dayanıyordu çünkü ilk başta insanlar güya fizyolojik babalığı anlamıyor ve bebek yapmaktan kadınların tek başına sorumlu olduğunu varsayıyorlardı. Bu, elbette kendilerinden önceki avcı-toplayıcı toplulukların, en az ilk çiftçiler kadar ana soylu ve anaerkil olması gerektiği anlamına geliyordu. Pek çok kişi, ilk ilkelerden yola çıkarak herhangi bir kanıtın tümden eksikliğine rağmen gerçekten de bunu savunuyordu. Gimbutas yine de bu tür bir şey önermiyordu: Ortadoğu ve Avrupa Neolitik çağlarında kadınların özerkliğini ve ritüel

önceliğini savunuyordu. Gerçi 1990'larda fikirlerinin çoğu ekofeministler, Yeni Çağ dinleri ve bir dizi başka toplumsal hareket için bir yuva hâline geldi; buna karşılık, felsefiden gülünç olanlara kadar çok sayıda ünlü kitaba ilham verdiler ve bu süreçte Viktorya döneminin daha eski ve abartılı fikirlerinden bazılarına karıştılar.

Bütün bunlar göz önüne alındığında, birçok arkeolog ve tarihçi Gimbutas'ın bilimsel araştırma ile popüler edebiyat arasındaki suları bulandırdığı sonucuna vardı. Çok geçmeden akademinin kendisine doğrultmayı düşünebileceği hemen hemen her şeyle suçlanmaya başladı; işine gelen kanıtları toplamaktan metodolojik gelişmelere ayak uyduramamaya, ters cinsiyetçilik suçlamalarına ya da "efsane yaratmaya" düşkün olduğuna. Alanında önder akademik dergiler, onun Eski Avrupa'nın yerinden edilmesiyle ilgili kuramlarının temelde kendi çalkantılı hayat tecrübesinin (Gimbutas, İkinci Dünya Savaşı bitip anavatanı Litvanya yabancı istilalarına maruz kalınca oradan kaçmıştı) hayali yansımaları olduğunu öne süren makaleler yayımlarken, en büyük kamu psikanalizi hakaretine bile maruz kaldı.[8]

Neyse ki 1994'te ölen Gimbutas bunların çoğunu görmedi. Ama bu aynı zamanda onlara asla cevap veremeyeceği anlamına da geliyordu. Bu eleştirilerin bazılarında, hatta belki de çoğunda doğruluk payı vardı ancak genel bir tarihsel argüman ortaya atan hemen hemen her arkeolog için benzer eleştirilerin yapılabileceğine şüphe yok. Gimbutas'ın argümanları, bir tür efsane yaratmayı içeriyordu ki bu çalışmalarının akademik toplum tarafından toptan kaldırılmasını kısmen açıklıyor. Fakat erkek akademisyenler benzer efsane yaratma işine giriştiklerinde (gördüğümüz gibi bunu sıklıkla yapıyorlar) yalnızca kendilerine karşı çıkan birinin olmamasıyla kalmıyorlar, çoğu kez prestijli edebiyat ödülleri kazanıyorlar ve adlarına fahri dersler veriliyor. Muhtemelen Gimbutas, tamamen bizim gibi erkek yazarların geçmişte baskın olmuş –ve hâlâ da baskın– olduğu bir büyük anlatı türüne karışan ve oldukça bilinçli bir şekilde

onu altüst eden biri olarak görülüyordu. Onun ödülü bir edebiyat ödülü ya da arkeolojinin saygıdeğer ataları arasında bir yer bile değil, ölümünden sonra neredeyse evrensel bir karalama, hatta daha da kötüsü küçümsenen bir aşağılama nesnesi hâline gelmesiydi. En azından yakın zamana kadar.

Son birkaç yılda, Gimbutas'ın zamanında mevcut olmayan antik DNA analizi, öncü birkaç arkeoloğun onun yeniden yapılandırmasının en azından önemli bir bölümünün muhtemelen doğru olduğunu kabul etmesine yol açtı. Nüfus genetiği temelinde ileri sürülen bu yeni argümanlar kabaca bile doğruysa, o zaman Gimbutas'ın bunun olduğuna inandığı sıralarda, yani MÖ üçüncü binyılda, hayvan güden halklar gerçekten de otlaklardan Karadeniz'in kuzeyine doğru yayılmıştı. Hatta bazı biliminsanları, o dönemde Avrasya bozkırlarından kitlesel göçlerin gerçekleştiğini, bunun da nüfusun yer değiştirmesine ve belki de Hint-Avrupa dillerinin tıpkı Gimbutas'ın öngördüğü gibi Orta Avrupa'nın geniş bölgeleri boyunca yayılmasına yol açtığını iddia ediyorlar. Diğerleri çok daha temkinli ama her halükârda onlarca yıllık fiili sessizliğin ardından insanlar birdenbire bu tür meseleler hakkında ve dolayısıyla yeniden Gimbutas'ın çalışmaları hakkında konuşmaya başladılar.[9]

Öyleyse Gimbutas'ın iddiasının diğer yarısına, yani Erken Neolitik toplumlarının nispeten rütbelerden ve hiyerarşilerden bağımsız olmasına ne demeli? Bu soruyu cevaplamaya başlamadan önce birkaç yanılgıyı açıklığa kavuşturmamız gerekiyor. Aslında Gimbutas, Neolitik anaerkilliklerin varlığını hiçbir zaman açıkça savunmadı. Gerçekten de bu terim, farklı yazarlar için çok farklı şeyler ifade ediyor gibi görünmektedir. "Anaerkillik" kadınların resmi siyasi konumlarda üstünlüğe sahip olduğu bir toplumu tanımladığı ölçüde, bunun insanlık tarihinde son derece nadir olduğu söylenebilir. Gerçek yürütme gücüne sahip olan, ordulara liderlik eden veya kanunlar koyan birçok tek kadın örneği vardır ancak normalde *yalnızca* kadınların yürütme gücünü kullanma-

sının, orduları yönetmesinin veya kanunlar koymasının normalde kendilerinden beklendiği toplumların çok az örneği vardır. İngiltere'nin I. Elizabeth'i, Çin'in Dul İmparatoriçesi veya Madagaskar'ın I. Ranavalona'sı gibi güçlü kraliçeler bile temelde başka kadınları başdanışmanları, komutanları, hâkimleri ve memurları olsun diye tayin etmediler.

Her halükârda, başka bir terim –"jinarşi" veya "jinekokrasi"– kadınların siyasi yönetimini tanımlıyor. "Anaerkillik" kelimesi oldukça farklı bir anlama gelir. Burada belli bir mantık var: "Ataerkillik" ne de olsa temelde erkeklerin kamu görevlerinde bulunması gerçeğine değil, her şeyden önce ataerkillerin, yani hane halkının erkek reislerinin otoritesine atıfta bulunur ki bu otorite, toplumsal hayatın diğer alanlarındaki erkek gücünün sembolik bir modeli ve ekonomik temelidir. Anaerkillik, hanedeki annelerin rolünün benzer şekilde sonuçta kadınların toplamda günlük güçlerinin üstünlüğüne sahip olduğu hayatın diğer yönlerinde (ki bu, şiddet içeren veya dışlayıcı bir tahakküm anlamına gelmez), kadın otoritesi için bir model ve ekonomik temeli hâline geldiği eşdeğer bir duruma atıfta bulunabilir.

Bu açıdan bakıldığında, anaerkillikler yeterince gerçektir. Kandiaronk'un kendisi tartışmalı da olsa onlardan birinde yaşıyordu. Onun zamanında, Wendatlar gibi İrokua dili konuşan gruplar, beş veya altı aileli uzun evlerden oluşan kasabalarda yaşıyordu. Her uzun ev, üyeleri tüm önemli giysi, alet ve yiyecek stoklarını kontrol eden bir kadınlar kurulu tarafından yönetiliyordu; orada yaşayan erkeklerin kendilerine ait kadınlarınkine paralel bir kurulları yoktu. Kandiaronk'un kendisinin hareket ettiği siyasi alan, Wendat toplumunda kadınların baskın olmadığı belki de tek alandı ve orada yine de erkek kurullarının herhangi bir kararını veto etme yetkisine sahip kadın kurulları vardı. Bu tanıma göre Hopi ve Zuñi gibi Pueblo milletleri de anaerkil olarak nitelendirilebilirken, Sumatra'nın Müslüman bir halkı olan Minangkabau da tam olarak aynı nedenlerle kendilerini anaerkil olarak tanımlıyor.[10]

Doğru, bu tür anaerkil düzenlemeler en azından kabaca son 200 yılı kapsayan etnografik kayıtlarda biraz sıradışı. Fakat bu tür düzenlemelerin var olabileceği bir kez netleştiğinde, onların Neolitik zamanlarda daha yaygın olma olasılığını saf dışı bırakmak veya Gimbutas'ın –onları orada ararken– doğası gereği hayali veya yanlış yönlendirilmiş şekilde bir şey yaptığını varsaymak için özel bir nedenimiz yok. Tüm hipotezlerde olduğu gibi, bu daha ziyade kanıtları tartma meselesidir ki bu da bizi Çatalhöyük'e geri götürüyor.

DÜNYANIN EN ÜNLÜ NEOLİTİK KASABASINDA HAYATIN GERÇEKTE NASIL OLABİLECEĞİ ÜZERİNE

Son zamanlarda Çatalhöyük'ün minyatür sanatındaki bir dizi keşif, kadın formunun ritüel ilginin, yetenekli zanaatkârlığın ve hayat ile ölüm üzerindeki sembolik yansımanın özel bir odağı olduğunu gösteriyor gibi görünüyor. Bunlardan biri, genel olarak iri kadın cephesine sahip, arkada bir deri bir kemik kalmış gibi görünen kollar vasıtasıyla dikkatlice modellenmiş bir iskelete geçiş yapan kil bir heykelciktir. Artık olmayan başı, tepedeki bir deliğe sabitlenmişti. Başka bir dişi heykelciğin sırtının ortasında, içine yabani bir bitkiden tek bir tohumun yerleştirilmiş olduğu küçük bir oyuğu vardır. Kazıcılar, gömüler için kullanılan türden bir ev platformunun içinde özellikle göze çarpan, kireçtaşından zarifçe oyulmuş bir kadın figürü buldular. Ayrıntılı tasviri, kilden yapılmış daha yaygın heykelciklerin bir yönünü açıklığa kavuşturuyor: İnik göğüsler, sarkık göbek ve yağ ruloları bir zamanlar inanıldığı gibi gebeliği değil, yaşı gösteriyor gibi görünüyor.[11]

Bu tür bulgular, her yerde bulunan kadın heykelciklerinin tümü açıkça ibadet nesneleri olmasa da oyuncak bebek veya oyuncaklar da olmadığını göstermektedir. Tanrıça mıydılar? Muhtemelen hayır. Ama büyük olasılıkla bir tür anaerkillerdi ve şekilleri ileri

yaştaki kadın önderlere ilgiyi ortaya çıkardı. Onlara eşdeğer ileri yaştaki erkek önder temsilleri de bulunamadı. Tabii bu, muhtemel fallik niteliklere ya da karışık erkek-kadın niteliklerine sahip olan veya onları gerçekten erkek veya kadın ve hatta açıkça insan olarak bile tanımlamaya çalışmamamızı gerektirecek kadar şematik olan diğer birçok Neolitik heykelcikleri göz ardı etmemiz gerektiği anlamına gelmiyor. Keza hem Ortadoğu'da hem de Doğu Avrupa'da[12] oldukları kanıtlanan Neolitik heykelcikler ile maskeleme arasındaki ara sıra görülen bağlantılar, bu tür kategorik ayrımların kasıtlı olarak bulanıklaştırıldığı, hatta tersine çevrildiği durumlar veya uygulamalarla ilgili olabilir (mesela Kuzey Amerika'nın Pasifik kıyısındaki tanrıların ve onları taklit edenlerin neredeyse her zaman erkek olduğu maskeli balolar gibi).

Çatalhöyük'ün kadın sakinlerinin erkeklerden daha iyi hayat standartlarına sahip olduğuna dair hiçbir kanıt yok. İnsan dişleri ve iskeletleri üzerinde yapılan ayrıntılı çalışmalar, tıpkı ölümde erkek ve kadın bedenlerinin ritüel tedavisi gibi beslenme ile sağlık arasında temel bir eşitliği açığa çıkarmaktadır.[13] Yine de önemli olan, Çatalhöyük'ün seyyar sanatındaki erkek biçimlerinin benzer şekilde ayrıntılı veya ustaca işlenmiş tasvirlerinin olmamasıdır. Duvar süslemesi başka bir konudur. Günümüze ulaşabilmiş ve ortaya çıkarılan duvar resimlerinden tutarlı sahneler, esasen yaban domuzu, geyik, ayı ve boğa gibi av hayvanlarının avlanması ve kızdırılmasıyla ilgilidir. Katılımcılar, görünüşe göre hayatın farklı aşamalarında tasvir edilen veya belki de bu aşamalara kovalamacanın başlangıç denemeleri yoluyla giren adamlar ve erkek çocuklardır. Bu hareketli figürlerden bazıları pars derisi giyerken, bir geyik yemleme sahnesinde hepsinin sakalı var.

Çatalhöyük'teki yeni araştırmalardan açıkça ortaya çıkan şeylerden biri, hane düzeninin toplumsal hayatın hemen her alanına nüfuz etme şeklidir. Yerleşilen alanın hatırı sayılır boyutu ve yoğunluğuna rağmen merkezi otoriteye dair bir kanıt yoktur. Her

hane az çok kendi başına ayrı bir dünya gibi görünür, yani ayrı bir depolama, üretim ve tüketim yeri. Her birinin kendi ritüelleri üzerinde, özellikle ölülere yapılan muamele söz konusu olduğunda önemli ölçüde kontrol sahibi olduğu görülüyor ancak ritüel uzmanları elbette aralarında yer değiştirmiş olabilirler. Hanelerin özerkliğini sürdürmekten hangi toplumsal kuralların ve alışkanlıkların sorumlu olduğu belirsiz olsa da bariz olan şey bu kuralların esasen hane halkının kendi içinde öğrenildiğidir; sadece törenleri değil, aynı zamanda yemek pişirme, yerleri temizleme, duvarları alçıyla yeniden kaplama vs. gibi mikro-rutinleri aracılığıyla.[14] Tüm bunlar, belirsiz bir şekilde toplumun büyük evler topluluğundan oluştuğu ancak bu Neolitik evlerin sakinlerinin hiçbir safa ayrılma belirtisi göstermediği kuzeybatı kıyısını hatırlatıyor.

Çatalhöyük sakinleri rutine büyük önem vermiş görünüyor. Bunu en açık olarak ev içi düzenlerinin zaman içinde titiz bir şekilde tekrar tekrar üretilmesinde görüyoruz. Bireysel evler genel olarak elli ila yüz yıl arasında kullanımda kalıp ardından onların yerine yapılacak evlerin temellerini oluşturmak için dikkatlice sökülüp dolduruluyordu. Bir kil duvar, aynı yerde yüzyıllar boyunca tam bir milenyuma ulaşan dönemlerde başka bir kil duvar üzerinde yükseliyordu. Daha da şaşırtıcı olanı çamurdan yapılmış ocaklar, fırınlar, depolama kutuları ve platformlar gibi daha küçük özelliklerin sıkça ve keza uzun süreler boyunca aynı mükerrer inşa modellerini takip etmesiydi. Belli imgeler ve ritüel kurulumlar bile farklı sunumlarda fakat aynı konumlarda, sıklıkla zaman içinde büyük ölçüde ayrılmış olarak tekrar tekrar geri geliyordu.

O hâlde Çatalhöyük "eşitlikçi bir toplum" muydu? Mesela sanatta, mimaride ya da maddi kültürde tekdüzelik kaygısı anlamında özbilinçli herhangi bir eşitlikçi ideale dair hiçbir işaret yoktur; ancak pek çok açık rütbe işareti de yoktur. Bununla birlikte, bireysel evler zaman içinde tarihlerini oluşturdukça bir dereceye kadar birikmiş bir prestij kazanmış gibi görünüyorlar. Bu, belli bir derece-

de av ganimetleri, gömü platformları ve yaklaşık iki yüz kilometre kuzeyde Kapadokya'nın yaylalarındaki kaynaklardan elde edilen, koyu volkanik bir cam olan obsidiyende yansıtılmaktadır. Uzun ömürlü evlerin otoritesi, ileri gelen yaşlıların ve belki de özellikle kadın ileri gelen yaşlıların etkili konumlara sahip olduğu fikriyle tutarlı görünmektedir. Fakat daha prestijli haneler, daha azına dağıtılıp elit mahallelerde birleşmezler. Cinsiyet ilişkileri açısından bir dereceye kadar simetriyi veya en azından tamamlayıcılığı kabul edebiliriz. Resim sanatında eril temalar dişil temaları veya dişiller erilleri kapsamaz. Bu iki alan, meskenlerin farklı sektörlerinde ayrı tutulmuş gibi görünmektedir.

Çatalhöyük'teki toplumsal hayatın ve işçiliğin altında yatan gerçekler nelerdi? Belki de tüm bu sanat ve ritüellerle ilgili en çarpıcı şey, tarıma neredeyse hiç atıfta bulunmamasıdır. Belirttiğimiz gibi yerli tahıllar (buğday ve arpa) ve çiftlik hayvanları (koyun ve keçiler), beslenme açısından yabani kaynaklardan çok daha önemliydi. Bunu her evden bir miktar toplanan organik kalıntılardan biliyoruz. Yine de 1000 yıl boyunca, topluluğun kültürel hayatı inatla avcılık ve toplayıcılık dünyaları etrafında şekillendi. Bu noktada Çatalhöyük'teki hayat tablomuzun aslında ne kadar tam olduğu ve en büyük boşlukların nerede olabileceği sorulmalıdır.

ERKEN ÇİFTÇİLİK TOPLULUKLARINDA TOPLUMSAL HAYATIN MEVSİMSELLİĞİNİN ÇALIŞMA ŞEKLİ

Neolitik dönemdeki Çatalhöyük'ün sadece yüzde beş kadarı kazıldı.[15] Sondajlar ve araştırmalar, kasabanın diğer bölgelerinin önemli ölçüde farklı olduğuna inanmak için özel bir neden sunmuyor ancak bu, gerçekte onun hakkında ne kadar az şey bildiğimizi ve ayrıca arkeolojik kayıtlarda neyin eksik olduğunu düşünmemiz gerektiğini de hatırlatıyor. Mesela evlerde yerlerin düzenli olarak süpürülerek temizlendiği açıktır, bu nedenle nesnelerin etraflarındaki

dağılımı ancak küçük parçalar ve sıvaya gömülmüş kalıntılar aracılığıyla güvenilir bir şekilde izlenebilen geçmiş etkinliklerin düzgün bir temsilinden uzaktır.[16] Ayrıca yaşanılan yüzeyleri ve mobilyaları kaplayıp bu yüzden olanları anlamamızı daha da zorlaştıran saz hasır izleri bulundu. Kaçınılmaz olarak evlerde olup biten her şeyi, hatta belki yarısını ya da aslında bu sıkışık ve tuhaf yapılarda yaşamak için ne kadar zaman harcandığını hiç bilmiyoruz.

Bunu dikkate alırken, arkeoloji biliminin en azından ana hatlarıyla yeniden inşa etmemize izin verdiği Çatalhöyük alanına, antik çevresiyle ilişkili olarak daha geniş bir şekilde bakmaya değer. Çatalhöyük, Konya Ovası'na girerken yatağı ikiye bölünen Çarşamba Çayı'nın mevsimsel olarak sular altında bıraktığı, –tüm çamur ve kilin kendisinden geldiği– sulak bir alanda bulunuyordu. Bataklıklar, kuru arazinin yükseltilmiş alanlarıyla serpiştirilmiş olarak yılın büyük bir bölümünde siteyi çevrelerdi. Kışlar soğuk ve nemli, yazlarsa bunaltıcı derecede sıcaktı. İlkbahardan sonbahara kadar koyun ve keçiler ovadaki otlaklar arasında, bazen de yaylaların daha içlerine taşınırdı. Ekilebilen ürünler, büyük ihtimalle ilkbaharın sonlarında Çarşamba'nın suları çekilmekte olan taşkın yatağında ekilirdi ve burada üç ay gibi kısa bir sürede olgunlaştıktan sonra hasat ve işleme yaz sonunda yapılırdı; hızlı büyüyen tahıllarsa Adonis mevsiminde.[17]

Tüm bu görevler kasabaya oldukça yakın bir yerde gerçekleşmiş olsa da kaçınılmaz olarak çalışma düzenlemelerinin ve genel toplumsal işlerin dönemsel olarak dağıtılmasını ve yeniden düzenlenmelerini içerecektir. Adonis ayinlerinin bize hatırlattığı gibi, çatılarda tamamen başka bir tür toplumsal hayat var olmuş olabilir. Çatalhöyük'ün inşa edilmiş çevresinden günümüze kalan kalıntılarda gördüğümüz, önemli ölçüde aslında büyük olasılıkla kışın yaygın olan, avlanmaya ve ölüleri anmaya odaklanan yoğun ve ayırt edilebilen tören âdetleri ile toplumsal düzenlemelerdir. Yılın o zamanında, hasat gelince tarım işçiliği için gerekli örgütlenme, tıpkı koyun ve keçi

sürülerinin ağıllarına geri çekilmesi gibi, toplum hayatının evlere çekilmesiyle yerini farklı bir toplumsal gerçekliğe bırakırdı.

Toplumsal yapının[18] mevsimsel değişimleri Çatalhöyük'te canlı ve iyi durumdaydı ve dikkatle dengelenmiş bu değişimler kasabanın neden ayakta kaldığını anlamak için mühim gibi görünüyor. Evlerin içlerinde ve arasında, aile hayatının günlük değiş tokuşlarında etkileyici derecede maddi bir eşitlik hâkimdi. Fakat aynı zamanda hiyerarşi, yaşayanları ölülere bağlayan ritüellerde kendisi gösteren daha yavaş ritimlere doğru gelişti. Çobanlık ve çiftçilik, yıllık mahsulü ve sürüleri korumak için elbette katı bir iş bölümü gerektiriyordu, fakat eğer öyleyse enerjisini Demeter'den ziyade Adonis gibi eski kaynaklardan alan hanenin tören hayatında çok az yer buluyordu.

Bununla birlikte, Çatalhöyük halkının ekinlerini tam olarak nereye ektiği konusunda belli bir tartışma çıktı. İlk önce tahıl kalıntıları üzerinde yapılan mikroskobik çalışmalar kuru bir arazi konumu önerdi. Konya Havzası'ndaki eski bataklıkların bilinen boyutu göz önüne alındığında, bu, ekilebilir alanların kasabadan en az on iki kilometre uzakta olduğu anlamına gelse de eşeklerin veya öküz arabalarının yokluğunda bu pek inandırıcı görünmemektedir (unutmayalım ki bu bölgede sığırlara koşum takımı takmak bir yana dursun, henüz evcilleştirilmemişlerdi bile). Sonraki analizler, Çarşamba taşkın yatağının alüvyonlu topraklarında daha yerel bir yerleşimi desteklemektedir.[19] Bu ayrım yalnızca ekolojik değil, aynı zamanda tarihi, hatta siyasi nedenlerden ötürü de önemlidir çünkü onun pratik gerçekliklerini nasıl resmettiğimiz, Neolitik çiftçiliğin toplumsal sonuçlarını nasıl gördüğümüz üzerinde doğrudan etkiye sahiptir.

Bunun nedenini tam olarak görmek için daha da geniş bir açıdan bakmalıyız.

BEREKETLİ HİLAL'İ PARÇALARINA AYIRMAK

Çatalhöyük 1960'larda ilk kez araştırıldığında sığır kafataslarıyla sıralanmış evlerin çarpıcı keşfi, pek çok kişinin epey makul bir şe-

kilde Konya Ovası'nın hayvanların evcilleştirilmesinin erken bir beşiği olduğunu varsaymasına yol açtı. Bugünlerde sığırların –ve yaban domuzlarının– ilk olarak Çatalhöyük'ün kurulmasından 1000 yıl önce ve tamamen başka bir yerde evcilleştirildiği biliniyor: Dicle ve Fırat vadilerinin daha doğuda, Asya'nın içlerine doğru uzanan yukarı kesimlerinde, Bereketli Hilal olarak bilinen bölgede. Çatalhöyük'ün kurucuları yerli tahıllar, bakliyat, koyun ve keçiler de dahil olmak üzere çiftçilik ekonomilerinin temelini bu genel yönden elde ettiler. Ancak evcil sığır veya domuzları benimsemediler. Bunu neden yapmadılar?

Hiçbir çevresel engel bulunmadığından, burada bir kültürel ret unsuru varsayılmalıdır. Bir açıklama için en iyi aday aynı zamanda en bariz olanıdır. Çatalhöyük'ün sanatı ve ritüelinin de öne sürdüğü gibi, yaban sığırı ve yaban domuzu av olarak son derece değerliydi ve muhtemelen herkesin hatırlayabildiği kadar uzun süre boyunca böyle olmuştu. Prestij açısından bu tehlikeli hayvanları daha uysal, evcil türlerle çevreleme ihtimali yüzünden belki de özellikle erkekler için kaybedilecek çok şey vardı. Sığırların yalnızca eski vahşi hâllerinde –yani büyük ama aynı zamanda zayıf, hızlı ve son derece etkileyici bir hayvan olarak– kalmasına izin vermek, aynı zamanda belli bir tür insan toplumunu sağlam tutmak anlamına geliyordu. Bu yüzden sığırlar, yaklaşık MÖ 6000'e kadar vahşi ve çekici olarak kaldılar.[20]

Peki, Bereketli Hilal tam olarak *nedir* veya neydi? İlk olarak, bunun, kökenleri çevresel olduğu kadar jeopolitik olan, tamamen modern bir kavram olduğunu not etmek önemlidir. Bereketli Hilal terimi 19. yüzyılda, Avrupa'nın emperyal güçleri Ortadoğu'yu kendi stratejik çıkarlarına göre bölüştürürken icat edildi. Kısmen arkeoloji, antik tarih ve imparatorluğun modern kurumları arasındaki yakın bağlar nedeniyle bu terim, araştırmacılar arasında Akdeniz'in doğu kıyılarından (modern Filistin, İsrail ve Lübnan) Zagros Dağları'nın (kabaca İran-Irak sınırı) eteklerine kadar olan ve yolu-

nun üstünde Suriye, Türkiye ve Irak'ın bazı kısımlarından geçen bir alanı tanımlamak için geniş çapta benimsendi. Onu şimdilerde tarımın başladığı bölgeyi belirtmek için hâlâ sadece tarihöncesi dönem tarihçileri kullanıyor: çöller ve dağlarla sınırlanmış ekilebilir arazilerden oluşan, kabaca hilal şeklindeki bir kuşak.[21]

Fakat ekolojik açıdan gerçekte bir değil, iki hilal vardır; kişinin ne kadar yakından bakmayı seçtiğine bağlı olarak bu sayı şüphesiz daha da fazladır. Son Buzul Çağı'nın sonunda, MÖ 10.000 civarında bu bölge açıkça belirgin iki yönde gelişmiştir. Topoğrafyaya bakınca bir "yayla hilali" ve bir "ova hilalini" fark edebiliyoruz. Yayla hilali, Suriye ile Türkiye arasındaki modern sınırın kuzeyinden geçerek Toros ve Zagros dağlarının eteklerini takip eder. Son Buzul Çağı'nın sonunda toplayıcılar için bu açık bir sınır gibi bir şey olmalıydı; nehir vadileriyle kesişen, genişleyen, meşe-fıstık ormanı kuşağı ve av hayvanları açısından zengin bir çayırlık.[22] Güneydeki ova hilali, fıstık ormanlarının yanı sıra ötesinde çöllerin ve çorak platoların uzandığı nehir sistemlerine veya göl kıyıları ile artezyen kaynaklarına sıkıca bağlı verimli arazilerle niteleniyordu.[23]

MÖ 10.000 ile 8000 yılları arasında, Bereketli Hilal'in "yayla" ve "ova" kısımlarındaki toplayıcı toplumlar, son derece farklı yönlere doğru belirgin dönüşümler geçirdi. Farklılıkları geçim veya yerleşim biçimleri açısından kolayca ifade edilemez. Aslında her iki bölgede de karmaşık bir insan yerleşimi mozaiği buluyoruz: köyler, mezralar, mevsimlik kamplar ve etkileyici kamu binalarıyla işaretlenmiş ritüel ve tören etkinlikleri merkezleri. Her iki bölge de daha geniş bir avlanma ve yiyecek toplama faaliyetleri yelpazesi içinde bitki yetiştirme ve hayvancılık yönetimi için değişen derecelerde kanıtlar üretti. Yine de kültürel farklılıkları da var ve bazıları bir önceki bölümde tanımladığımız türden bir ayrılma sürecini akla getirecek kadar çarpıcıdır. Hatta son Buzul Çağı'ndan sonra, "ova" ve "yayla" Bereketli Hilal'i arasındaki ekolojik sınırın, her iki yanında da neredeyse "Protestan toplayıcılar" ve Pasifik Kıyısı'nın

"balıkçı kralları" kadar keskin bir şekilde birbirinden ayrılan görece tekdüzelik bölgeleri olan bir kültürel sınır hâline geldiği bile iddia edilebilir.

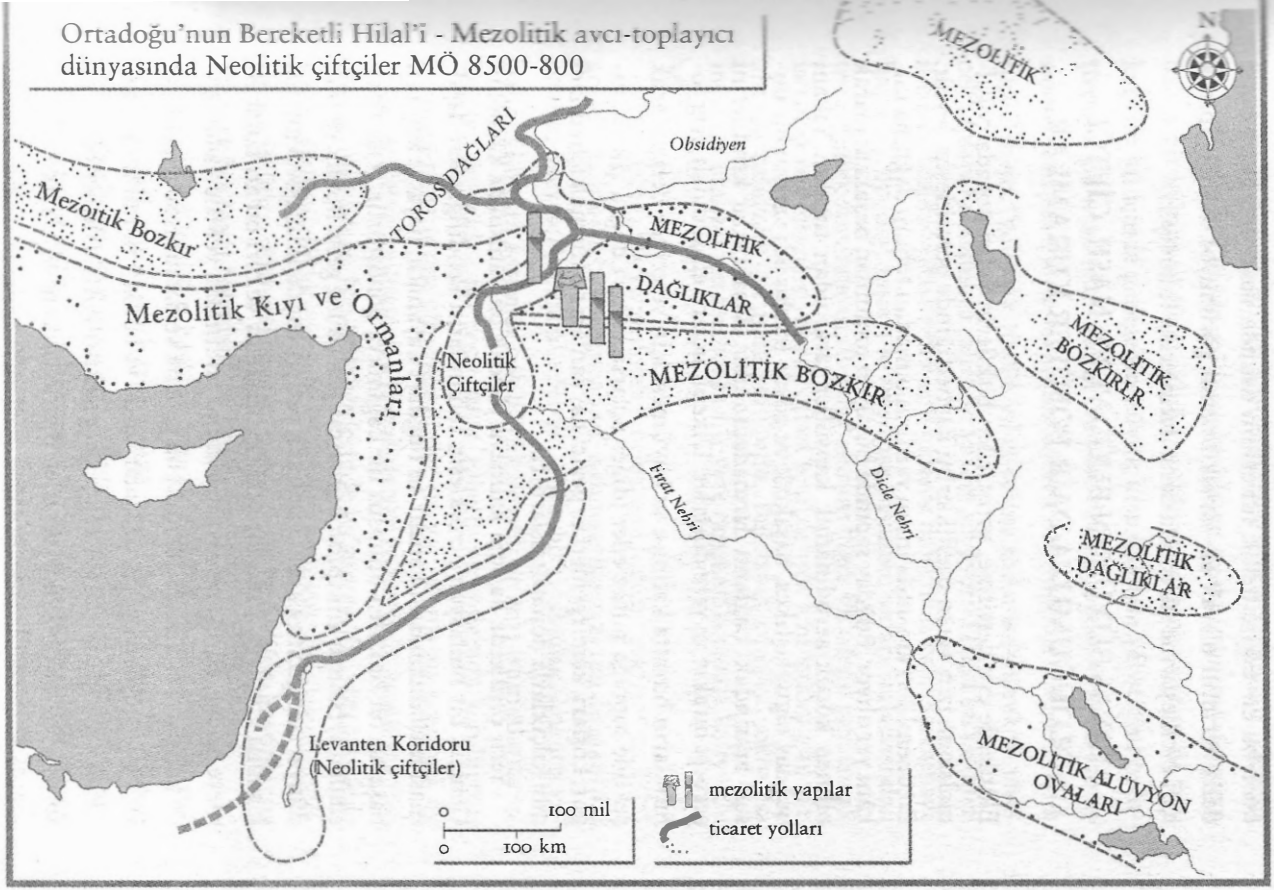
Yaylalarda yerleşik avcı-toplayıcılar arasında hiyerarşiye doğru çarpıcı bir dönüş vardı ve bu en iyi biçimde Göbeklitepe'nin megalitik merkezinde ve Karahantepe gibi yakın zamanda keşfedilen yerlerde kanıtlandı. Buna karşın, Fırat ve Ürdün Nehri vadilerinin ovalarında bu tür megalitik anıtlar yoktur ve Neolitik toplumlar birazdan tanımlayacağımız, belirgin ama bir o kadar da erken gelişen bir değişim yolu izlemiştir. Üstelik bu birbirine bitişik iki toplum ailesi (bunlara "ovalılar" ve "yaylalılar" diyelim) yakından tanışıyordu. Bunu biliyoruz çünkü uzun mesafeler boyunca birbirleriyle dayanıklı malzemeleri takas ettiler. Bunların arasında aslında Kuzey Amerika'nın Batı Kıyısı'nda değerli eşyalar olarak yayılırken bulduğumuz malzemelerin aynısı vardı: dağlardan obsidiyen ve mineraller ile kıyılardan yumuşakça kabukları. Türkiye'nin yaylalarından gelen obsidiyen güneye akıyor ve deniz kabukları (belki de para birimi olarak kullanılıyorlardı) Kızıldeniz kıyılarından kuzeye akarak yaylalılar ile ovalıların iletişim hâlinde kalmasını sağlıyordu.[24]

Bu tarihöncesi ticaret döngüsünün rotaları, Fırat'ın Suriye'deki kıvrımından başlayıp Şam Havzası boyunca dolanarak ve Ürdün Vadisi'ne inerek, güneye doğru daha az nüfuslu bölgelere doğru ilerledikçe daraldı. Bu rota sözde "Levanten Koridoru"nu oluşturdu ve burada yaşayan ovalılar zanaat uzmanları ve tüccarlardı. Her mezra kendi uzmanlığını geliştirmiş gibi görünüyor (taş öğütme, boncuk oyma, kabuk işleme vs.) ve endüstriler sıklıkla özel "kült binalar" veya mevsimlik localarla ilişkilendiriliyordu ki bu, o tür becerilerin loncalar veya gizli topluluklar tarafından kontrol edildiğine işaret ediyordu. MÖ dokuzuncu binyıla dek ana ticaret yolları boyunca daha büyük yerleşim yerleri gelişti. Ovalı toplayıcılar, giderek artan büyük ve yerleşik nüfusları desteklemek için ticaret

zenginliğini kullanarak Ürdün Vadisi'nin drenajları arasındaki verimli toprak ceplerini işgal etti. Eriha ve Basta gibi bazılarının büyüklüğü on hektara yaklaşan bu tür elverişli yerlerde, etkileyici ölçekte alanlar ortaya çıktı.[25]

Bu süreçte ticaretin önemini anlamak, ova hilalinin birbirine yakın zıtlıklar ve olaylar bütününden oluşan bir manzara olduğunu (bu açıdan Kaliforniya'ya çok benzer) takdir etmektir. Yabani kaynakların yerel büyüme döngüleri, iklim ve topoğrafyadaki keskin farklılıklar nedeniyle sendelediğinden yiyecek, ilaç ve kozmetik ürünleri de dahil tamamlayıcı ürünleri takas etmek isteyen toplayıcılar için sürekli fırsatlar vardı.[26] Çiftçiliğin kendisi, pek çok "niş" faaliyetten veya yerel uzmanlaşma biçimlerinden biri olarak tam bu şekilde başlamış gibi görünüyor. Aralarında *emmer* buğdayı, siyez, arpa ve çavdar olan erken tarımın kurucu ürünleri –bir zamanlar sanıldığı gibi– tek bir "çekirdek" alanda değil, Levanten Koridoru boyunca Ürdün Vadisi'nden Suriye Fırat'ına ve belki daha kuzeye de dağılmış farklı duraklarda evcilleştirildi.[27]

Daha yüksek rakımlarda, yayla hilalinde, mevsimlik avlanma ve toplama döngülerine dahil edilen çiftlik hayvanlarının (Batı İran'da koyun ve keçiler, Doğu Anadolu'da da sığırlar) yönetimine dair en eski kanıtlardan bazılarını buluruz.[28] Tahıl ekimi de benzer bir şekilde, temel olarak yabani kaynaklara dayalı ekonomilere oldukça küçük bir katkı olarak başladı: kabuklu yemişler, yemişler, baklagiller ve diğer kolayca erişilebilir gıda maddeleri. Bununla birlikte, ürün yetiştirme genelde sadece kaloriyle ilgili değildir. Tahıl üretimi ayrıca insanları çoğunlukla mükerrer, yoğun emek gerektiren ve şüphesiz sembolik anlamlarla dolu toplumsal görevleri yerine getirmenin yeni yollarında bir araya getirdi ve ortaya çıkan yiyecekler tören hayatlarına dahil edildi. Bereketli Hilal'in yayla ve ova kesimlerinin birleştiği yerde, Suriye Fırat'ı kıyısındaki Jerf el Ahmar bölgesinde tahılın depolanması ve işlenmesi, sıradan meskenlerden çok, çatıdaki bir açıklıktan girilen ve ritüel çağrışımlarla dolu yeraltı kulübeleriyle ilişkilendiriliyordu.[29]

Ortadoğu'nun Bereketli Hilal'i - Mezolitik avcı-toplayıcı dünyasında Neolitik çiftçiler MÖ 8500-800
N
MEZOLİTİK
Obsidiyen
TOROS DAĞLARI
Mezolitik Bozkır
MEZOLİTİK DAĞLIKLAR
Mezolitik Kıyı ve Ormanları
Neolitik Çiftçiler
MEZOLİTİK BOZKIR
MEZOLİTİK BOZKIRLAR
Fırat Nehri
Dicle Nehri
MEZOLİTİK DAĞLIKLAR
Levanten Koridoru (Neolitik çiftçiler)
MEZOLİTİK ALÜVYON OVALARI
100 mil
100 km
mezolitik yapılar
ticaret yolları

Ovalılar ve yaylalılar arasındaki başka zıtlıkları keşfetmeden önce bu en eski çiftçilik türlerinin aslında nasıl olduğunu biraz daha ayrıntılı olarak ele almak önemli görünüyor. Bunu yapmak için evcilleştirme sürecinin daha derinlerine inmeliyiz.

YAVAŞ BÜYÜYEN BUĞDAY VE NASIL ÇİFTÇİ OLDUĞUMUZA DAİR POPÜLER KURAMLAR

Ekinlerde evcilleştirme, yetiştirilen bitkilerin vahşi doğada çoğalmalarına izin veren özelliklerini kaybettiğinde gerçekleşen şeydir. En önemlileri arasında insan yardımı olmadan tohum dağıtma imkânı yer alıyor. Buğday sapında büyüyen tohumlar, başakçık olarak bilinen küçük aerodinamik kapsüller tarafından tutulur. Yabani buğday olgunlaştıkça, başakçık ve gövde (*rachis* adı verilen bir unsur) arasındaki bağlantı darmadağın olur. Başakçıklar kendilerini serbest bırakır ve yere düşerler. Dikenli uçları, en azından bazı tohumların hayatta kalması ve büyümesi için yeterince derin olacak şekilde toprağa nüfuz eder (diğer uçlarsa yukarı doğru çıkıntı yapar; kuşları, kemirgenleri ve gezici hayvanları caydırmak için diken gibi kılçıklarla donatılmışlardır).

Yerli çeşitlerde hayatta kalmaya yönelik bu yardımlar kaybolur. Genetik bir mutasyon gerçekleşir, tohumların kendiliğinden dağılması mekanizmasını kapatır ve buğdayı dayanıklı, hayatta kalmayı başaran bir bitkiden umutsuz bir bağımlıya dönüştürür. Ana bitkisinden ayrılamayan sap, bir bağlanma yeri hâline gelir. Büyük ve kötü dünyayı ele geçirmek için yayılmak yerine, başakçıklar gövdenin üst kısmına ("kulağa") sıkı bir şekilde sabitlenir ve biri onları hasat etmeye gelene, çürüyene veya hayvanlar tarafından yenene kadar orada kalırlar. Peki, mahsullerdeki bu genetik ve davranışsal değişiklikler nasıl meydana geldi, ne kadar sürdü ve bunları mümkün kılmak için insan toplumlarında ne olması gerekiyordu? Tarihçiler bazen bu soruyu tersine çevirmeyi severler. Bize insanların buğdayı evcilleştirdiği kadar, buğdayın da insanları evcilleştirdiğini hatırlatırlar.

Yuval Harari bu noktayı çok güzel açıklayıp bizden "Tarım Devrimi hakkında bir an için buğdayın bakış açısından" düşünmemizi istiyor. On bin yıl önce buğdayın özel bir önemi olmayan başka bir yabani ot türü olduğuna dikkat çekiyor ve yine de birkaç bin yıl içinde gezegenin büyük kısımlarında yetiştiğini belirtiyordu. Bu nasıl oldu? Harari'ye göre cevap, buğdayın bunu *Homo sapiens*'i kendi lehine manipüle ederek başardığıdır. "Bu maymun türü," diyor, "yaklaşık 10.000 yıl öncesine kadar avlanarak ve yiyecek toplayarak oldukça rahat bir yaşam sürüyordu fakat bu tarihten itibaren buğday yetiştirmek için giderek daha fazla çaba harcamaya başladı". Buğday, taşları sevmiyorsa insanlar onları tarlalarından temizlemek zorundaydı. Buğday alanını diğer bitkilerle paylaşmak istemiyorsa insanlar yabani otları temizlemek için yakıcı güneşin altında çalışmak zorunda kalıyordu. Buğdayın canı su çekiyorsa insanlar onu bir yerden başka bir yere taşımak zorunda kalıyordu vs.[30]

Tüm bunlarda kaçınılmaz bir nokta olduğunu görüyoruz. Tabii ancak "buğdayın bakış açısından" bakmanın gerçekten de mantıklı olduğu önermesini kabul edersek. Şöyle bir düşününce, neden yapalım ki bunu? İnsanlar çok büyük beyinli ve zeki primatlardır ve buğday da yani... bir çeşit ottur. Elbette bir anlamda kendilerini evcilleştirmiş insan olmayan türler de var: Bunların arasında ev faresi, serçe ve muhtemelen köpek de var ve hepsi de tesadüfen Ortadoğu'nun Erken Neolitik köylerinde bulunuyordu. Uzun vadede bizim türümüzün ekinlerinin kölesi hâline geldiği de şüphesiz doğrudur: Buğday, pirinç, darı ve mısır dünyayı beslediğinden onlarsız modern bir hayat tasavvur etmek zordur.

Neolitik çiftçiliğin başlangıcını anlamlandırmak için onu bugünün değil, hayali bir burjuva maymun-adam ırkının bakış açısından hiç değil, Paleolitik perspektiften görmeye çalışmamız gerekir. Tabii bunu yapmak daha zordur ancak bunun alternatifi efsane yaratma âlemine geri dönmektir, yani mevcut durumumuzu bir

şekilde kaçınılmaz veya önceden belirlenmiş gibi gösteren, geçmişi "tam da böyle" bir hikâye olarak yeniden anlatmak. Harari'nin yeniden anlatımının herhangi bir kanıta dayandığı için değil, daha önce binlerce kez, sadece farklı bir karakter kadrosuyla duyduğumuz için çekici olduğunu öneriyoruz. Aslında çoğumuz onu bebeklikten beri duyuyoruz. Bir kez daha Cennet Bahçesi'ne geri döndük. Fakat şimdi, insanlığı kandırarak yasak bilgelik meyvesini tatmaya çalışan kurnaz bir yılan değil. O, meyvenin kendisidir (yani hububat taneleri).

Bunun nasıl olduğunu zaten biliyoruz. İnsanlar bir zamanlar "epey rahat bir hayat" yaşayıp Doğa'nın nimetlerinden besleniyordu, fakat sonra en ölümcül hatamızı yaptık. Daha da kolay bir hayat –yani ihtiyaç fazlası ve lükse sahip olup tanrılar gibi yaşama– beklentisiyle cezp olunca, gidip bu uyumlu Doğa Durumu'nu kurcalamak zorunda kaldık ve böylece farkında olmadan kendimizi kölelere çevirdik. Bu masalı bir kenara bırakıp botanikçilerin, genetikçilerin ve arkeologların son yirmi otuz yılda neler keşfettiğini ele alırsak ne olur? Buğday ve arpaya odaklanalım.

Son Buzul Çağı'ndan sonra mercimek, keten, bezelye, nohut ve acı burçağın yanı sıra bu belirli ürünler ilk evcilleştirilenler arasındaydı. Belirttiğimiz gibi, bu süreç tek bir merkezden ziyade Bereketli Hilal'in çeşitli yerlerinde gerçekleşti. Bu mahsullerin bazılarının yabani çeşitleri bugün orada büyüyor ve araştırmacılara bu bitkilerin nasıl davrandığına dair doğrudan gözlem yapma ve hatta 10.000 yıl önce onları evcilleştirmeye götüren teknik sürecin belli yönlerini yeniden inşa etme imkânı veriyor. Bu tür bilgilerle donanmış olarak aynı bölgedeki yüzlerce arkeolojik alandan çıkarılan eski tohumların ve diğer bitki kalıntılarının gerçek kalıntılarını da inceleyebiliyorlar. Biliminsanları, daha sonra –Neolitik tarımınkine benzer teknolojik koşullar altında yeniden üretilen– biyolojik evcilleştirme sürecini tarihöncesi zamanlarda gerçekleşen asıl süreçle karşılaştırabilir ve nasıl eşleştiklerini görebilirler.

Neolitik toplumlarda tarım yaygınlaştıktan sonra tahılların yabani türlerinden evcillerine nispeten hızlı veya en azından devamlı bir geçişin kanıtlarını bulmayı bekleyebiliriz (ki bu, "Tarım Devrimi" gibi terimlerin tam da bizi düşünmeye ittiği şeydir) ama bu aslında hiç de arkeoloji biliminin sonuçlarının gösterdiği şey değildir. Ortadoğu ortamına rağmen bu bulgular, insanların buğdayla nasıl şanssız bir şekilde Faust tarzı bir sözleşme hatası yaptıklarını anlatan Cennet Bahçesi tipi bir hikâyeye uzaktan yakından benzemiyor. Bu tür bir hikâyeden ne kadar uzakta olduğumuz (veya olmamız gerektiği), araştırmacılar için yirmi-otuz yıl önce gerçek tarihöncesi ekin evcilleştirme oranlarını deneysel koşullar altında elde edilenlerle karşılaştırmaya başladıkları anda zaten netti.

Yabani buğdayla bu tür deneyler ilk olarak 1980'lerde yapıldı.[31] Gösterdikleri şey, ekinin evcilleştirilmesine yol açan anahtar genetik mutasyonun çakmaktaşı oraklarla biçmek veya elle sökmek gibi basit hasat teknikleri kullanılarak 20 ila 30 yıl gibi kısa bir sürede veya en fazla 200 yıl içinde gerçekleştirilebileceğiydi. O hâlde insanların ekinlerin kendisi tarafından sağlanan ipuçlarını takip etmesi yeterli olurdu. Bu, olgunlaşmaya başladıktan sonra hasadı tahılı sapta bırakacak şekilde yapmak (mesela onu bir kürekle doğrudan başağa vurarak koparmak yerine kesmek veya çekmek), –yabani rakiplerden uzak– bakir toprağa yeni tohum ekmek, hatalardan ders almak ve gelecek yıl kazanan formülü tekrarlamak anlamına geliyordu. Yabani ürünlerin hasadında tecrübeli toplayıcılar için bu değişikliklerin büyük lojistik veya kavramsal zorluklar yaratması gerekmez. Ayrıca yabani tahılları bu şekilde hasat etmek için gıda elde etmenin yanı sıra başka iyi nedenler de olabilir.

Orakla hasat, tahıl kadar saman da verir. Bugün samanı, birincil amacı gıda üretmek olan tahıl çiftçiliğinin bir yan ürünü olarak görüyoruz. Ancak arkeolojik kanıtlar, bunun diğer şekilde başladığını gösteriyor.[32] Ortadoğu'daki insan toplulukları, tahıllar beslenmelerinin önemli bir bileşeni hâline gelmeden çok önce kalıcı köy-

lere yerleşmeye başladılar.[33] Bunu yaparken yabani otların sapları için yeni kullanım alanları buldular. Bunlar arasında ateş yakmak için yakıt ve çamur ve kili çok kırılgan bir maddeden evler, fırınlar, depolama kutuları ve diğer sabit yapıları inşa etmek için kullanılan hayati bir tektonik kaynağa dönüştüren tav vardı. Saman ayrıca sepet, giysi, hasır ve saz yapmak için de kullanılabiliyordu. İnsanlar saman için yabani otların hasadını (orakla veya basitçe kökünden sökerek) yoğunlaştırdıkça, bu otların bazılarının doğal tohum dağıtma mekanizmalarını kaybetmeleri için temel koşullardan birini de ürettiler.

Şimdi anahtar nokta şu: Eğer hızı insanlar yerine ekinler belirleseydi, bu iki süreç el ele gider ve 20-30 yıl içinde büyük tohumlu otların evcilleştirilmesine yol açardı. Buğday, insan hizmetçiler kazanmış olur ve insanlar çok az son derece depolanabilir tohum kaybıyla verimli bir şekilde hasat edilebilen ama aynı zamanda arazi yönetimi ve hasat sonrası işi olan harmanlama ve –yabani tahıllarda doğal bir süreç olan– savurma şeklinde çok daha fazla emek harcaması gerektiren bir bitki kaynağını elde etmiş olurdu. Birkaç insan nesli içinde insanlar ve ekinler arasındaki Faust tarzı sözleşme imzalanmış olurdu. Ancak yine kanıtlar, bu beklentilerle burada açıkça çelişiyor.

Aslında son araştırmalar, Bereketli Hilal'de bitki evcilleştirme sürecinin çok sonraya, yani yabani tahıl ekiminin başlamasından yaklaşık 3000 yıl sonrasına kadar tam olarak tamamlanmadığını gösteriyor[34] (Bir kez daha, buradaki ölçeği anlamak için düşünün: Bu, varsayılan Truva Savaşı ile bugün arasındaki süre kadardır). Bazı modern tarihçiler orada burada "birkaç kısa bin yıl" ile yetinme lüksünü kullansa da bu tavrı hayatlarını anlamaya çalıştığımız tarihöncesi aktörlere doğru pek de genişletemeyiz. Bu noktada, gayet makul olarak "yetiştirme" ile ne kastettiğimizi ve yabani bitkilerin üreme davranışında açık değişikliklere yol açmadıysa onun ne zaman başladığını nasıl bilebileceğimizi sorabilirsiniz. Cevaplar

yabani otlarda –ve arkeolojinin "arkeo-botanik" olarak bilinen yaratıcı bir alt dalında hayal edilen araştırma yöntemlerinde– yatıyor.

NEOLİTİK ÇİFTÇİLİĞİN GELİŞMESİNİN UZUN SÜRME NEDENLERİ VE ROUSSEAU'NUN HAYAL ETTİĞİ GİBİ SABİT TARLALARIN ÇEVRELENMESİNİ İÇERMEMESİ

2000'lerin başından beri arkeo-botanikçiler, "evcilleştirme öncesi yetiştirme" olarak bilinen bir olguyu inceliyorlar. Yetiştirme genel olarak ister yabani ister evcil olsun, tercih edilen ürünlerin hayat şansını artırmak için insanlar tarafından yapılan işi ifade eder. Bu, çoğunlukla en azından toprağı temizlemeyi ve işlemeyi içerir. Toprağı hazırlama, yabani tahıl tanelerinin boyutunda ve şeklinde değişikliklere neden olur ancak bu tür değişikliklerin evcilleştirmeye yol açması gerekmez (temelde sadece büyürler). Ayrıca hızlı çiçek açıp bir o kadar çabuk ölen yonca, çemen otu, taşkesen otu gibi ekilebilir yabani otlar ve renkli karga ayağı ailesinin (*Adonis* cinsi!) üyeleri dahil olmak üzere rahatsız edilmiş topraklarda gelişen diğer bitki örtüsünü de çeker.

1980'lerden bu yana araştırmacılar, Ortadoğu'daki tarihöncesi alanlardan istatistiki kanıtlar topladılar ve bu kanıtları tahıl boyutundaki ve ekilebilir yabani ot florasının oranlarındaki zaman içinde meydana gelen değişiklikleri görmek için analiz ettiler. Numunelerin sayısı artık on binlerle anılıyor. Kuzey Suriye gibi bölgenin belli kısımlarında yabani tahıl ekiminin en az MÖ 10.000 yılına kadar uzandığını gösteriyorlar.[35] Yine de aynı bölgelerde, ürünün evcilleştirilmesine ilişkin –kırılgan saptan sert hâle önemli geçişin dahil olduğu– biyolojik süreç MÖ 7000'e gelene kadar tamamlanmadı ki bu gereken sürenin kabaca on katıdır, yani eğer insanlar ürünlerindeki değişikliklerin gerektirdiği yörüngeyi takip ederek tüm sürece körü körüne dalmadılarsa.[36] Açık olmak gerekirse bu 3000 yıllık insanlık tarihi, bir "Tarım Devrimi" oluşturmak ve hatta çiftçiliğe giden yolda bir tür geçiş durumu olarak ele almak için bile çok uzun.

Platonik ön yargılarımızla tüm bunlar bize çok uzun ve gereksiz bir gecikme gibi görünüyor ancak Neolitik zamanlardaki insanlar tarafından böyle deneyimlenmediği açık. Bu 3000 yıllık dönemi, başlı başına insanlık tarihinin önemli bir evresi olarak anlamamız gerekir. Bu, ürün yetiştirmeye girip çıkan toplayıcıların damgasını vurduğu bir aşamadır –ve gördüğümüz gibi bu çiftçiliğin olanaklarıyla oynaşma ve kurcalamada, tam da Platon'un küçümseyeceği şekillerde, olağandışı ya da anormal hiçbir şey yoktur– ama hiçbir şekilde onları ekinlerinin veya sürülerinin ihtiyaçlarının kölesi yapmaz. Çok külfetli hâle gelmediği sürece, ürün yetiştirme ilk yerleşik toplulukların çevrelerini idare ettikleri birçok yoldan sadece biriydi. Yabani ve evcil bitki topluluklarını ayırmak, bize öyle görünse bile onlar için büyük bir endişe kaynağı olmak zorunda değildi.[37]

Şöyle bir düşününce bu yaklaşım tamamen mantıklı. Pasifik kıyısının "varlıklı" toplayıcılarının çok iyi bildiği gibi, yerli tahıl yetiştirmek son derece zor bir iştir.[38] Ciddi çiftçilik, ciddi toprak bakımı ve yabani ot temizliği ile hasattan sonra harmanlama ve savurma anlamına geliyordu. Bütün bu faaliyetler avlanmanın, yabani yiyecek toplamanın, el işi üretiminin, evliliklerin ve daha birçok şeyin önüne geçmiştir; hikâye anlatımı, kumar oynama, seyahat etme ve maskeli balolar düzenlemekten bahsetmiyoruz bile. Aslında beslenme ihtiyaçlarını ve işçilik maliyetlerini dengelemek için ilk yetiştiriciler bitkileri evcilleştirmenin başlangıcına işaret eden biçimsel değişikliklere karşı işe yarayan uygulamaları stratejik olarak seçmiş bile olabilirler.[39]

Bu dengeleme hareketi, bizi Çatalhöyük'e ve onun sulak alanına geri götüren özel bir tür ürün yetiştirmeyi içeriyordu. "Selin geri çekilmesi" veya *düşük seviyede* tarım olarak adlandırılan bu yetiştirme, mevsimlik olarak taşan göllerin veya nehirlerin kenarlarında gerçekleşir. Selin geri çekilmesi çiftçiliği, ürün yetiştirmek için bariz bir şekilde yetersiz bir yoldur. Toprak hazırlama işi çoğunlukla doğaya bırakılır. Mevsimlik sel, her yıl toprağı eleyerek ve tazele-

yerek toprak işleme işini yapar. Sular çekildikçe, geride tohumların yayılabileceği verimli bir alüvyal toprak yatağı bırakırlar. Bu, belki de suyun dağıtımını şu ya da bu şekilde harekete geçirmek için küçük taş ya da toprak bariyerlerin (yani "setlerin") inşa edilmesi dışında ormansızlaştırmaya, yabani otları temizlemeye ya da sulamaya ihtiyaç duymadan yapılan küçük ölçekte bahçe ekimiydi. Artezyen kaynaklarının kenarları gibi yüksek yeraltı suyu bulunan alanlar da bu şekilde kullanılabiliyordu.[40]

İşgücü açısından, selin geri çekilmesi çiftçiliği sadece son derece hafif olmakla kalmaz, aynı zamanda çok az merkezi yönetim gerektirir. Bu tür sistemler, cidden arazinin çevrelenmesine ve ölçülmesine karşı bir tür dahili dirence sahiptir. Herhangi bir toprak parçası bir yıl verimli olup sonraki yıl ya sular altında kalabilir ya da kuruyabilir; bu nedenle, sabit arazi parçalarının uzun vadeli mülkiyeti ya da çevrelenmesi için çok az teşvik vardır. Zemin altınızda kayarken onun üzerine sınır taşları koymak pek mantıklı değil. İnsan ekolojisinin hiçbir biçimi "doğuştan" eşitlikçi değildir, fakat Rousseau ve onun takipçileri bunu duyabilse şaşıracak da olsalar, bu ilk ürün yetiştirme sistemleri özel mülkiyetin gelişimine yol açmadı. Selin geri çekilmesi tarımı, pratik olarak arazinin toplu olarak sahiplenilmesine veya en azından tarlaların esnek bir şekilde yeniden tahsis edilme sistemlerine yönelikti.[41]

Selin geri çekilmesi çiftçiliği Bereketli Hilal'in daha kurak, ova bölgelerindeki ve bilhassa önemli alanların sıkça su kaynakları veya göllerin kenarlarında (mesela Eriha, Tel Asvad) veya nehir kıyılarında (Abu Hureyra, Jerf el-Ahmar) geliştiği Levanten Koridoru'ndaki Erken Neolitik ekonomilerin önemli bir özelliğiydi. Yabani tahıl ekinlerinin en yoğun olduğu alanlar aslında daha fazla yağış alan yüksek arazilerde bulunduğundan, bu tür ovaların sakinleri ekilenleri yabani hayvanlardan ayırma fırsatlarına sahip oldular ve bu yolla tahılları yüksek yerlerden toplayıp ovalar ile selin geri çekilme alanlarında yayarak bir ayrışma ve evcilleştirme süreci

başlattılar. Bu, tahıl evcilleştirmesinin aşırı derecede uzun zaman ölçeğini daha da çarpıcı hâle getiriyor. Görünüşe göre ilk ürün yetiştiriciler avcılık, yiyecek toplama, balıkçılık, ticaret ve daha fazlası gibi çiftçilik dışındaki nedenlerden ötürü işgal ettikleri yerlerde kalmak için gereken minimum geçimlik işi yapıyorlardı.

KADIN ÜZERİNE, BİLİMİNSANI

Çiftçiliğin kökenleri için Cennet Bahçesi tipi bir anlatıyı reddetmek, aynı zamanda bu anlatının arkasında gizlenen cinsiyetçi varsayımları reddetmek veya en azından sorgulamak anlamına gelir.[42] İlkel masumiyetin kaybıyla ilgili bir hikâye olmasının yanı sıra, Tekvin Kitabı aynı zamanda tarihin kadın nefreti için en kalıcı tüzüklerinden biridir ve –Batı geleneğinde– onunla yalnızca Hesiod veya o konuda Platon gibi Yunan yazarların önyargıları rekabet eder. Sonuçta kurnaz yılanın teşviklerine karşı koyamayacak kadar zayıf olan ve yasak meyveyi ilk ısıran Havva'dır çünkü bilgi ve bilgeliği arzulayan odur. Onun –ve onu takip eden tüm kadınların– cezası, şiddetli acılar içinde çocuk doğurmak ve kaderi alın teriyle geçinmek olan kocasının yönetimi altında yaşamaktır.

Bugünün yazarları ("buğday evcilleştiren insanların" aksine) "insan evcilleştiren buğday" hakkında spekülasyon yaptıklarında, aslında yaptıkları şey somut bilimsel (insan) başarıları hakkındaki bir soruyu daha mistik bir şeyle değiştirmektir. Bu görüşe göre, yabani bitkileri manipüle etmenin tüm entelektüel ve pratik işini gerçekte kimin yapmış olabileceğine dair, yani farklı topraklarda ve su rejimlerindeki özelliklerini keşfetme, hasat teknikleriyle deneyler yapma, tüm bunların büyüme, üreme ve beslenme üzerindeki etkileri hakkında gözlemler biriktirme ve toplumsal etkilerini tartışma hakkında sorular sormuyoruz. Bunun yerine, kendimizi yasak meyvelerin cazibesi hakkında şiirler yazarken ve Jared Diamond'ın –yine İncil imalarıyla– "insan ırkı tarihindeki en kötü hata" olarak nitelendirdiği bir teknolojiyi (tarımı) benimsemenin öngörülemeyen sonuçları üzerine düşünürken buluyoruz.[43]

Bilinçli ya da bilinçsizce, bu tür anlatıların dışında bırakılanlar kadınların katkılarıdır. Yabani bitkileri toplayıp onları yiyecek, ilaç ve sepet ya da giysi gibi karmaşık yapılara dönüştürmek hemen hemen her yerde bir kadın faaliyetidir ve erkekler tarafından yapıldığında bile kadın cinsiyetine ait addedilebilirler. Bu tam olarak antropolojik bir evrensel değildir ancak muhtemelen ona ulaşabileceğiniz en yakın şeydir.[44] Varsayımlara göre tabii ki her şeyin her zaman öyle olmaması mümkündür. Mevcut durumun gerçekten de son birkaç bin yılda meydana gelen cinsiyet rolleri ve dil yapılarındaki bazı büyük küresel değişimlerin sonucu olduğu düşünülebilir ancak böyle çığır açan bir değişimin başka izler bırakmış olması düşünülebilir fakat hiç kimse bu tür izlerin ne olabileceğini ileri sürmedi. Doğru, herhangi bir arkeolojik kanıt bulmak zordur çünkü kömürleşmiş tohumlar dışında bitkilerle kültürel olarak yapılanların çok azı tarihöncesi çağlardar günümüze ulaşmıştır. Ancak var olan kanıtlar, bu tür şeylerin izi sürülebildiği kadarıyla kadınlar ile bitki temelli bilgi arasındaki güçlü ilişkilere işaret ediyorlar.[45]

Bitki temelli bilgi derken sadece gıda, baharatlar, ilaç, pigment veya zehir üretmek için yabani bitki örtüsüyle uğraşmanın yeni yollarını kastetmiyoruz. Ayrıca life dayalı el sanatları ve endüstrilerin gelişimini ve bunların zaman, mekân ve yapının özellikleri hakkında üretme eğiliminde oldukları daha soyut bilgi biçimlerini de kastediyoruz. Tekstil, sepet, ağ, hasır ve halat yapımı büyük ihtimalle her zaman yenebilir bitkilerin yetiştirilmesine paralel olarak geliştirildi ki bu aynı zamanda –kelimenin tam anlamıyla– bu zanaatların icrasıyla iç içe geçmiş matematik ve geometri bilgisinin gelişimini de ima ediyor.[46] Kadınların bu tür bilgilerle ilişkilendirilmesi, insan biçiminin günümüzde hâlâ var olan en eski tasvirlerinden bazılarına kadar uzanır; yani dokuma başlıkları, ipten etekleri ve kordondan yapılmış kemerleriyle son Buzul Çağı'nın her yerde bulunan yontulmuş kadın heykelciklerine.[47]

Erkek akademisyenler arasında bu tür bilginin cinsiyete dayalı yönlerini atlamak veya onu soyutlamalarla örtmek gibi tuhaf bir eğilim vardır. Claude Lévi-Strauss'un "vahşi zihin" üzerine ünlü yorumlarını, modern bilime paralel bir keşif rotası yarattığını hayal ettiği "Neolitik biliminsanları"nı düşünün; ancak bu rota, kanunları ve teoremleri genelleştirmekten ziyade doğal dünyayla somut etkileşimlerden başladı. Bahsi geçen ilk deney yöntemi, "mantıklı nitelikler açısından" ilerler ve Lévi-Strauss'a göre Neolitik dönemde olgunlaşıp bize tarımın, hayvancılığın, çömlekçiliğin, dokumacılığın, gıdaların saklanması ve hazırlanmasının vs. temellerini verirken, ikinci keşif tarzıysa biçimsel özelliklerin ve kuramların tanımlanmasından başlayıp modern bilimsel prosedürlerin ilerlemesiyle ancak çok daha yakın bir zamanda semeresini verdi.[48]

Lévi-Strauss, görünüşte diğer bilgi türlerini, Neolitik "beton bilimini" anlamaya adanmış bir kitap olan *Yaban Düşünce*'nin hiçbir yerinde, onun "olgunlaşmasından" sorumlu olanların, çok sık olarak kadınlar olma ihtimalinden bile bahsetmemiştir.

Hayali bir Doğa Durumu yerine bu tür değerlendirmeleri başlangıç noktamız olarak alırsak, o zaman Neolitik çiftçiliğin icadı hakkında tamamen farklı türde sorular ortaya çıkar. Aslında geleneksel yaklaşımlardaki sorunun bir kısmı "tarım" ve "evcilleştirme" terimlerinin kendisinde yattığı için onu tanımlamak üzere yepyeni bir dil gerekiyor. Tarım, temelde insanlar ile bitkiler arasındaki Neolitik ilişkinin yalnızca –oldukça sınırlı– bir yönü olan gıda üretimiyle ilgilidir. Evcilleştirme, genellikle "vahşi doğa"nın asi güçleri üzerinde bir çeşit tahakküm veya kontrol anlamına gelir. Feminist eleştiriler, ikisi de ilk çiftçilerin ekolojisini tanımlamaya uygun görünmeyen her iki kavramın da ardındaki cinsiyetçi varsayımları çözmek için şimdiden çok şey yaptı.[49]

Vurguyu tarım ve evcilleştirmeden mesela botaniğe ve hatta bahçeciliğe kaydırsak ne olur? Bir anda kendimizi Neolitik ekolojinin vahşi doğayı ehlileştirmekle veya bir avuç tohumluk ottan olabildi-

ğince çok kaloriyi sıkıp çıkarmakla pek ilgilenmeyen gerçekliklerine daha yakın buluruz. Aslında mesele, ekolojik ölçeğin tercih edilen türler lehine değiştirildiği –yapay, sıklıkla geçici habitatlar olan– bahçe arazileri yaratmakla ilgili gibi görünüyor. Bu türler, modern botanikçilerin "yabani otlar", "şifalı otlar", "baharatlar" ve "gıda ürünleri" gibi rakip sınıflara ayırdıkları ancak –ders kitaplarıyla değil, uygulamalı deneyimlerle eğitim görmüş– Neolitik botanikçilerin yan yana yetiştirmeyi tercih ettikleri bitkileri içeriyordu.

Onlar sabit tarlalar yerine, göllerin ve pınarların kenarlarındaki yıldan yıla yer değiştiren alüvyonlu toprakları işlediler. Odun kesmek, tarla sürmek ve su taşımak yerine doğayı bu işin çoğunu kendileri için yapmaya "ikna etmenin" yollarını buldular. Onlarınki bir tahakküm ve sınıflandırma bilimi değil, olumlu bir sonuç elde etme ihtimalini artırmak için doğanın güçlerini eğip bükme, ona dil dökme, onu besleme, razı etme ve hatta kandırma bilimiydi.[50] Onların "laboratuvarı", bitkiler ve hayvanların doğuştan gelen eğilimlerini yakın gözlem ve deneylerle istismar ettikleri gerçek dünyasıydı. Üstelik, bu Neolitik yetiştirme tarzı hayli başarılıydı.

Bereketli Hilal'in Ürdün ve Fırat vadileri gibi ova bölgelerinde, bu tür ekolojik sistemler üç bin yıl boyunca yerleşim yerlerinin ve toplulukların kademeli olarak büyümesini destekledi. Tüm bunların "ciddi" tarımın ilerleyişi için çok uzun bir geçiş ya da prova olduğunu iddia etmek asıl noktayı kaçırmaktır. Aynı zamanda, Neolitik ekoloji ile kadınların çağdaş sanat ve ritüellerdeki görünürlüğü arasındaki uzun süredir çoğu kişiye bariz bir bağlantı gibi görünen şeyi de görmezden gelmektir. Bu figürlere "tanrıça" ya da "biliminsanı" denmesi, belki de görünüşlerinin kendisinin kesinlikle bu yeni toplum biçimlerini bir araya getirmedeki somut başarılarına dayanan, kadınların konumuna ilişkin yeni bir farkındalığa işaret ettiğini kabul etmekten daha az önemlidir.

Tarihöncesinde bilimsel yenilikleri incelemenin zorluğunun bir kısmı, laboratuvarların olmadığı bir dünya, daha doğrusu laboratu-

varların potansiyel olarak her yerde olduğu bir dünya hayal etmek zorunda olmamızdır. Burada Lévi-Strauss topa daha çok hâkim:

> ...bilimsel düşüncenin iki farklı modu vardır. Bunlar kesinlikle insan zihninin farklı gelişim aşamalarının değil, daha çok doğanın bilimsel araştırma için erişilebilir olduğu iki stratejik düzeyin bir işlevidir: Biri kabaca algı ve hayal gücüne uyarlanmıştır, diğeriyse ondan uzaktır. Neolitik ya da modern tüm bilimlerin nesnesi olan gerekli bağlantılara biri mantıksal sezgiye çok yakın, diğeriyse ondan daha uzak iki farklı yoldan ulaşılabilirmiş gibidir.[51]

Lévi-Strauss, daha önce de belirttiğimiz gibi, keşfe giden ilk yolu "somutun bilimi" diye adlandırmıştı. İnsanlığın en büyük bilimsel keşiflerinin çoğunun (çiftçilik, çömlekçilik, dokumacılık, madencilik, denizcilik sistemleri, anıtsal mimari, bitki ve hayvanların sınıflandırılması ve evcilleştirilmesi vs.) tam da diğer Neolitik türden koşullar altında yapıldığını hatırlamak önemlidir. O zaman sonuçlarına göre değerlendirildiğinde bu somut yaklaşım inkâr edilemez bir şekilde bilimdi. Peki, arkeolojik kayıtlarda "somutun bilimi" gerçekte neye benzer? Anlamaya çalıştığımız yenilik süreçleriyle aramızda binlerce yıl varken, onu iş başında görmeyi nasıl umabiliriz? Burada cevap tam olarak onun "somutluğunda" yatmaktadır. Bir alandaki buluş, aksi takdirde tamamen alakasız görünebilecek olan tüm diğer alanlarda yankılar ve benzeşimler bulur.

Bunu Erken Neolitik Çağ'da tahıl yetiştirmede açıkça görebiliriz. Sel geri çekilmesi tarımının, insanların bataklıklar ve göl kenarları gibi çamur temelli çevrelerde kalıcı yerleşimler kurmasını gerektirdiğini hatırlayın. Bunu yapmak toprakların ve killerin özellikleriyle haşır neşir olmak, farklı koşullar altında verimliliklerini dikkatle gözlemlemek, fakat aynı zamanda tektonik maddeler ve hatta soyut düşünce araçları olarak onlarla deneyler yapmak anlamına geliyor-

du. Yeni yetiştirme biçimlerini desteklemenin yanı sıra buğday ve samanla karıştırılan toprak ve kil, inşaatın temel malzemeleri hâline geldi: İlk kalıcı evlerin inşasında gerekli fırın, mobilya ve yalıtım yapmak için kullanıldı; çanak çömlek hariç hemen hemen her şey, aslında dünyanın bu bölgesinde daha sonraki buluşlardı.

Ancak kil, aynı zamanlarda ve yerlerde erkekler ile kadınlar, insanlar ile hayvanlar arasındaki tamamen farklı türden ilişkileri – kelimenin tam anlamıyla– modellemek için de kullanıldı. İnsanlar, zihinsel sorunları anlayabilmek için onun kolayca şekil verilebilen niteliklerini kullanmaya başladı ve birçoğunun daha sonraki matematiksel gösterim sistemlerinin öncüleri olarak gördüğü küçük geometrik işaretler yaptı. Arkeologlar, bu küçük sayısal cihazları sürü hayvanları ve dolgun kadınların heykelcikleriyle doğrudan ilişkili olarak buluyorlar; yani Neolitik maneviyatı hakkında çok fazla modern spekülasyon uyandıran ve daha sonra kilin tanrısal, hayat veren özellikleriyle ilgili efsanelerde yankı bulan minyatür türleri.[52] Az sonra göreceğimiz gibi toprak ve kil, canlılar ile ölüler arasındaki ilişkileri bile yeniden tanımlar hâle geldi.

Bu şekilde bakıldığında, "çiftçiliğin kökenleri" ekonomik bir geçişten çok bahçecilikten mimariye, matematikten termodinamiğe ve dinden cinsiyet rollerinin yeniden şekillenmesine kadar her şeyi kapsayan, aynı zamanda bir toplumsal devrim de olan bir medya devrimi gibi görünmeye başlar. Bu cesur yeni dünyada kimin ne yaptığını kesin olarak bilemesek de onun yaratılmasında kadınların emeğinin ve bilgisinin çok önemli olduğu, tüm sürecin oldukça yavaş hatta eğlenceli olduğu, herhangi bir çevre felaketi veya demografik taşma noktası tarafından zorlanmadığı ve büyük, şiddetli çatışmalar tarafından ifade edilmediği son derece açıktır. Dahası, tüm bunlar radikal eşitsizliği son derece ihtimal dışı bir sonuç hâline getiren şekillerde gerçekleştirildi.

Tüm bunların Bereketli Hilal'in ova kısımlarında ve özellikle Ürdün ve Fırat nehirlerinin vadileri boyunca uzanan Erken Ne-

olitik toplumların gelişimi için geçerliliği oldukça açıktır. Ancak bu topluluklar birbirlerinden kopuk bir şekilde gelişmediler. Tartıştığımız neredeyse tüm dönem boyunca, Toros ve Zagros dağlarının eteklerini ve bitişikteki bozkırları takip eden yayla hilali, aynı zamanda çeşitli yabani bitki ve hayvan kaynaklarını yönetmede usta olan yerleşik nüfuslara da ev sahipliği yapıyordu. Onlar da genellikle hâlâ besinlerinin büyük bölümünü evcilleştirilmemiş türlerden elde ederken, uygun gördükleri şekilde ürün yetiştirme ve hayvan gütme stratejilerini benimseyen köy sakinleriydi. Fakat en bariz olanları, Göbeklitepe'nin ünlü yapıları da dahil olmak üzere büyük taştan mimari yapı inşaları gibi diğer yönlerden ovadaki komşularından açıkça ayırt edilirler. Bu gruplardan bazıları, özellikle Fırat'ın yukarı kesimleri boyunca ovalı Neolitik toplumların yakınında yaşadılar ama sanat ve ritüelleri, kuzeybatı kıyısı toplayıcılarının Kaliforniyalı komşularından keskin bir şekilde farklı olduğu gibi, ovalılarla karşılaştırıldıklarında dünyaya kökten farklı bir yönelim gösteriyorlar.

ÇİFTÇİLİK YAPMAK YA DA YAPMAMAK: HEPSİ SİZİN KAFANIZDA (GÖBEKLİTEPE'YE DÖNÜŞ)

Bereketli Hilal'in yayla ve ova kesimleri arasındaki sınırda Göbeklitepe yer alır. O aslında MÖ dokuzuncu binyılda modern Suriye-Türkiye sınırına yakın Urfa Vadisi çevresinde ortaya çıkan bir dizi büyük taş merkezden biridir.[53] Çoğu hâlâ kazılmamıştır. Derin vadi topraklarından çıkıntı yapan büyük T şeklindeki sütunlarının yalnızca tepeleri görülebilir. Doğrudan kanıtlar hâlâ eksik olsa da bu tarz taş mimari muhtemelen ahşapta başlayan bir yapı geleneğinin zirvesini işaret eder. Ahşap prototipler, aynı zamanda Göbeklitepe'nin mütevazı kadın ile evcil hayvan heykelcikleri ve kil mezralarıyla ovaların görsel sanatlarından çok uzak, korkunç görüntülerden oluşan bir dünyayı çağrıştıran heykel sanatı geleneğinin arkasında da yatıyor olabilir.

Hem ortam hem de mesaj açısından Göbeklitepe, ilk çiftçi topluluklarının dünyasından pek farklı olamazdı. Ayakta kalan kalıntıları Fırat ve Ürdün vadilerinde inşaat için çok az kullanılan bir malzeme olan taştan yapılmıştır. Bu taş sütunların üzerine, vahşi ve zehirli hayvanların neredeyse tamamen erkek cinsiyetli leş yiyiciler ile avcıların hâkim olduğu bir tasvir oyulmuştur. Kireçtaşı bir sütun üzerinde bir aslan yüksek kabartma üzerinde şaha kalkıyor, dişlerini gıcırdatıyor, pençelerini uzatmış, penisi ve testis torbası da ortada. Başka bir yerde, yine erkek cinsiyeti sergilenen kötü niyetli bir yaban domuzu pusuya yatmış. En sık tekrarlanan görüntüler insan kafası almış yırtıcı kuşları tasvir ediyor. Bir totem direğini andıran dikkate değer bir heykel üst üste binmiş kurban ve avcı çiftlerinden oluşuyor: bedensiz kafatasları ve keskin gözlü yırtıcı kuşlar. Başka yerlerde et yiyen kuşlar ve diğer etoburlar, yakaladıkları insan kafataslarını kavrarken, savururken veya başka bir şekilde oynarken gösteriliyor. Kalkık penisli başsız bir adamın görüntüsü, anıtsal bir sütun üzerindeki böyle bir figürün altında oyulmuş (muhtemelen bu, ölüm sonrası ani ereksiyonu veya asılan ya da kafası kesilen kurbanlarda omurilikteki büyük travma yüzünden meydana gelen "priapizm"i* tasvir eder).[54]

Peki, bu görüntüler bize ne anlatıyor? Bozkır-orman bölgesinin yayla toplulukları arasında ganimet olarak kellelerin alınması resmin bir parçası olabilir mi? Yine Urfa ilinde ve Göbeklitepe'ye benzer anıtlarıyla Nevalı Çori yerleşiminde, çenesinin altında hâlâ çakmaktaşı bir hançer bulunan genç bir kadınınki de dahil, kopmuş kafataslarına sahip gömüler bulundu. Ova hilalinin yaylalara yaklaştığı yerde, Yukarı Fırat'taki Jerf el-Ahmar'dan ise yanmış bir binanın içinde, hâlâ yüzüstü ve kafası eksik bir şekilde yatan açıkta kalmış –yine genç bir kadına ait– bir iskeletin ürkütücü bulgusu geliyor.[55] Göbeklitepe'nin kendisinde insan başlarının kesilme-

* Çeşitli sağlık sorunları nedeniyle meydana gelebilen ağrılı ereksiyon anlamına gelir. (ç.n.)

si heykellerde de aynen taklit ediliyordu: İnsan şeklinde heykeller yapılıyor, sadece üstleri parçalanıyor ve taştan başlar gömülerin içindeki sütunların yanına gömülüyordu.[56] Bütün bunlar yüzünden arkeologlar, haklı olarak bu tür uygulamalar ile çatışma ve avlanma arasında bağlantı kurma konusunda temkinli davranıyorlar. Şimdiye kadar bırakın o anda savaşı, kişiler arası şiddete dair bile yalnızca sınırlı sayıda kanıt var.[57]

Burada Ergani Ovası'ndaki Çayönü Tepesi'nden gelen kanıtları da dikkate alabiliriz. Bu, taş temeller üzerine inşa edilmiş önemli büyüklükteki evlerin yanı sıra kamu binalarından oluşan büyük bir tarihöncesi yerleşim yeriydi. Göbeklitepe'nin kuzeyinde ama ondan pek uzak olmayan Diyarbakır'ın dağlık bölgesinde, Dicle'nin bir kolu üzerinde yer alıp aynı sıralarda avcı toplayıcılar ve bazen de çobanlardan oluşan bir topluluk tarafından kurulmuştu.[58] Yerleşim merkezinin yakınında, içinde başsız cesetler ve doksandan fazla kafatası da dahil olmak üzere 450'den fazla insanın kalıntılarının tümünü küçük bölmelere tıkıştırılmış hâlde bulundurduğu tespit edildiği için arkeologların "Kafatası Evi" dediği uzun ömürlü bir yapı vardı. Servikal omurlar bazı kafataslarına yapışıktı ki bu onların etli –ancak ille de canlı olmayan– bedenlerden koparıldıklarını gösteriyordu. Başların çoğu genç yetişkinlerden veya ergenlerden, hayatlarının baharındaki bireylerden ve on tanesi de çocuklardan alınmıştı. Bunlardan herhangi biri kurbanlardan veya düşmanlardan kazanılan ganimet kafataslarıysa demek ki canlılıkları için seçilmişlerdi. Kafatasları hiçbir bezeme olmaksızın çıplak bırakılmıştı.[59]

Kafatası Evi'ndeki insan kalıntıları, büyük av hayvanlarınınkilerle birlikte saklanıyor ve dış duvara vahşi bir sığır kafatası monte ediliyordu. Bina, daha sonraki kullanım aşamalarında büyük toplantılara ev sahipliği yapabilecek açık bir avlunun girişinin yanına dikilmiş cilalı taş bir masa ile döşenmişti. Yüzeyden ve onunla ilişkili nesnelerden gelen kan kalıntıları üzerine yapılan çalışmalar,

araştırmacıları buranın hem hayvan hem de insan olmak üzere kamuya açık kurbanların ve cesetlerin işlendiği bir sunak olarak tanımlamalarına yol açtı. Yapının bu yeniden tasavvurunun ayrıntıları doğru olsun ya da olmasın, yenilmiş hayvanlarla insan kalıntıları arasındaki ilişki düşündürücüdür. Kafatası Evi şiddetli bir yangınla son buldu ve bunun ardından Çayönü halkı tüm kompleksi çakıllar ve topraktan oluşan derin bir battaniyeyle kapladı.

Belki de Kafatası Evi'nde oldukça farklı bir biçimde tespit ettiğimiz şey, Amazonlardan ve başka yerlerden zaten aşina olduğumuz bir fikirler bileşimidir: saldırı olarak avlanma, bir geçim tarzından diğer insanların üzerinde bir tahakküm modeli oluşturup canlandırma yoluna ustaca geçiş. Ne de olsa Avrupa'daki feodal beyler bile kendilerini aslanlarla, atmacalarla ve yırtıcı hayvanlarla özdeşleştirme eğilimindeydiler (aynı zamanda sırıklara kafa koyma sembolizmine de düşkündüler; "Kafasını uçurun!" hâlâ İngiliz monarşisiyle özdeşleştirilen en meşhur deyimdir).[60] Peki ya Göbeklitepe'nin kendisi? Ganimet başlarının sergilenmesi alanın işlevinin gerçekten önemli bir yönü olsaydı, sadece bazı düşündürücü taş oymalar dışında bazı doğrudan izler elbette kalırdı.

Göbeklitepe'de şimdiye kadar insan kalıntıları çok nadir bulunmuştur. Şimdiye kadar alanda çıkarılan birkaç yüz tarihöncesi insan kemiği parçasından yaklaşık üçte ikisinin gerçekten de kafatasları veya yüz kemikleri olması, bazılarının etlerinin sıyrılması ve hatta kafa kesme izlerini taşıması daha da dikkat çekicidir. Bunların arasında, taş tapınakların bulunduğu alanda çıkarılan ve derin kesikler ile kafatasının bir ipten sarkmasına veya sırığa takılmasına izin veren matkap delikleri şeklinde daha ayrıntılı kültürel modifikasyon türleri için kanıtlar taşıyan üç kafatasının kalıntıları bulundu.[61]

Önceki bölümlerde, çiftçiliğin insan meselelerinde neden varsaydığımızdan çok daha az bir kopuş olduğunu araştırdık. Artık nihayet bu bölümün çeşitli unsurlarını bir araya getirme ve bunun

neden önemli olduğu hakkında bir şeyler söyleyebilecek konumundayız. Haydi bir özet geçelim.

Neolitik çiftçilik, Güneybatı Asya'da bölgenin çeşitli bölgelerine dağılmış, merkez üssü olmayan, ürün yetiştirme ve hayvan gütme alanlarında bir dizi yerel uzmanlıklar olarak başladı. Görünüşe göre bu yerel stratejiler, ticari ortaklıklara ve tarımla birlikte hız kesmeden devam eden avcılık ve toplayıcılık için en uygun yerlere erişimi sürdürmek için izlendi. Birinci Bölüm'de tartıştığımız gibi, bu "ticaret" normalde anladığımız şekliyle maddi avantajdan çok toplumsallık, romantizm ya da macerayla ilgili olabilirdi.

Yine de nedenleri ne olursa olsun binlerce yıl boyunca bu tür yerel yenilikler –parçalanmayan buğdaydan uysal koyunlara kadar her şey– köyler arasında değiş tokuş edildi ve Ortadoğu'daki bir toplumlar koalisyonu arasında bir derece tekdüzelik yarattı. İran'ın Zagros'undan Akdeniz'in doğu kıyılarına kadar standart bir karma çiftçilik "paketi" ortaya çıktı ve sonra, göreceğimiz gibi, çok karışık bir başarıyla bölgenin ötesine yayıldı.

Ancak en erken başlangıcından itibaren çiftçilik yeni bir ekonomiden çok daha fazlasıydı. Aynı zamanda, binlerce yıl sonra inatla bizimle kalan ve o zamandan beri insanlığın geniş bir kesiminde toplumsal varoluşun demirbaşları hâline gelen hayat kalıplarının ve ritüellerin yaratılışına da tanık oldu: hasat festivallerinden banklarda oturma alışkanlıklarına, ekmek üzerine peynir koymaya, kapılardan girip çıkmaya ya da pencerelerden dünyaya bakmaya. Gördüğümüz gibi, başlangıçta bu Neolitik hayat tarzının çoğu Bereketli Hilal'in bozkırlarında ve yaylalarında, en açık şekilde taştan büyük anıtların inşa edilmesiyle ve kadın kaygılarını büyük ölçüde dışlayan erkeklik ve yırtıcılığın sembolizmiyle ayırt edilen alternatif bir kültürel modelin yanı sıra gelişti. Buna karşın Fırat ve Ürdün vadilerindeki ova yerleşimlerinin sanatı ve ritüeli, kadınları –tarım, hayvancılık ve köy hayatının üretken rutinleri aracılığıyla öğrenilen– ve kil veya lifler gibi yumuşak malzemelerin modelleme

ve bağlanma yoluyla sembolik biçimlere dönüştürülmesi kutlanan farklı bir toplum biçiminin ortak yaratıcıları olarak sunar.[62]

Tabii bu kültürel karşıtlıkları tesadüflere ve hatta belki de çevresel faktörlere bağlayabiliriz. Ancak bu iki kültürel modelin birbirine yakınlığı ve onlardan sorumlu grupların mal alışverişinde bulunup birbirlerinin varlığından hevesle haberdar olmaları göz önünde bulundurulduğunda, son bölümde Amerika'nın Batı kıyısının yakın zamandaki toplayıcı toplulukları arasında izini sürdüğümüze benzer bir karşılıklı ve özbilinçli farklılaşma ya da ayrılmanın sonucunda neler olduğunu görmek eşit derecede mümkün ve belki de daha makuldür. Yaylalılar sanatsal ve törensel hayatlarını avcı erkek şiddeti teması etrafında düzenlemeye başladıkça, ovalılar da kendi hayatlarını kadın bilgisi ve sembolizmi etrafında düzenleme eğiliminde oldular, ya da tam tersi. Bize rehberlik edecek bir yazılı kaynak olmadığından bu tür karşılıklı zıtlıklar için bulabileceğimiz en açık kanıt, bir grup insanın komşularının bazı oldukça karakteristik davranışlarına büyük bir karşı çıkma görüntüsü sergilemesi gibi (bizim durumumuzda kelimenin tam anlamıyla) işlerin tepetaklak olduğu zamandır.

Bu tür kanıtları bulmak hiç de zor değil çünkü ova köylüleri tıpkı yayladaki komşuları gibi insan başlarına büyük bir ritüel önem atfediyor fakat onlara yaylalılara tamamen yabancı gelecek şekillerde davranmayı seçiyorlardı. Ne demek istediğimizi kısaca açıklayalım.

Levanten Koridoru'nun Erken Neolitik köylerinde (İsrail, Filistin, Ürdün, Lübnan ve Suriye Fırat'ı) bulunan belki de en tanınabilir ve kesinlikle en ürkütücü nesneler "kafatası portreleri"dir. Bunlar kadın, erkek ve bazen de çocukların mezarlarından ikincil bir işlemle, ceset çürüdükten sonra çıkarılan başlardır. Vücuttan ayrıldıktan sonra temizlenip kil ile dikkatlice modellenir, ardından sıva katmanlarıyla kaplanarak tamamen farklı bir şey hâline getirilirdi. Tıpkı et ve deri yerine kil ve alçı doldurulduğu gibi, kabuklar da

genellikle göz yuvalarına sabitlenirdi. Kırmızı ve beyaz boya daha fazla hayat katardı. Kafatası portreleri, nesiller boyunca özenle saklanmış ve onarılmış değerli yadigârlarmış gibi görünüyor. Şöhretlerinin zirvesine MÖ sekizinci binyılda, Göbeklitepe'nin düşüşe geçip bu uygulamanın Çatalhöyük'e kadar yayılmasıyla ulaştılar. Orada, mahrem bir durumda bir kadın cenazesinin göğsüne sıkıştırılmış ve bu şekilde modellenmiş bir baş bulundu.[63]

Bu merak uyandıran nesneler 20. yüzyılın başlarında Eriha'da ilk kez gün ışığına çıktığından beri, arkeologlar onların anlamı konusunda kafa karışıklığı yaşıyor. Pek çok biliminsanı, onları atalara duyulan ilgi ve saygının ifadeleri olarak görüyor. Ancak kafatasını dinlenme yerlerinden sistematik olarak çıkarmadan ve kil, alçı, kabuk, lif ve pigment katmanları ekleyerek onlara hayat modellemeden de atalara saygı veya matem duygusunu göstermenin kelimenin tam anlamıyla sayısız yolu vardır. Bereketli Hilal'in ova kısımlarında bile bu muamele çok az sayıda kişiye mahsustur. Daha sık olarak gömülerden çıkarılan insan kafatası çıplak bırakılırken, diğerlerinin ritüel nesneler olarak karmaşık geçmişleri vardı, mesela Güney Suriye'deki Tel Qarassa'dan bu tür bir grup kafatası, bir ölüm sonrası saygısızlık eylemi gibi görünen bir hareketin sonucu olarak yüzleri kasten kesilmiş olarak bulundu.[64]

Ürdün ve Fırat vadilerinde ve onlara bitişik kıyı bölgelerinde, insan kafatasına küratörlük uygulamasının Neolitik dönemin başlangıcından önceki Natufyan avcı-toplayıcılara kadar uzanan daha da uzun bir tarihi vardır; fakat bu uzun sürenin kafatası portreleri yapmak için dekoratif malzemelerin eklenmesi gibi daha sonraki ritüel yenilikleri için tamamen yerel bir bağlamı ima etmesi gerekmez. Belki de bu şekilde kafatası portreleri yapmak sadece ölülerle yeniden bağlantı kurmakla ilgili değil, aynı zamanda başları ganimet olarak bedenden sıyırma, kesme, delme ve biriktirme mantığını da reddetmekti. En azından Bereketli Hilal'deki ova ve yayla topluluklarının, bitki ve hayvanların ilk kez evcilleştirildiği yüzyıllar boyunca olduk-

ça farklı –ve bazı yönlerden karşılıklı olarak zıt– kültürel yörüngeler izlediğine dair daha ileri bir gösterge sunuyor.[65]

SEMANTİK TUZAKLAR VE METAFİZİK SERAPLAR ÜZERİNE

1970'lerde David Clarke adlı parlak bir Cambridge arkeoloğu, modern araştırmalarla birlikte insan evriminin eski yapısının hemen hemen her yönünün "modern insanın, evcilleştirmenin, madenciliğin, kentleşmenin ve medeniyetin gelişmesinin açıklamaları" olabileceğini tahmin etmesi, perspektif olarak semantik tuzaklar ve metafizik seraplar olarak görünebilir[66] fakat daha sonradan haklıymış gibi görünmeye başlıyor.

Özeti biraz daha ileri taşıyalım. İnsanın toplumsal evriminin o eski yapısındaki yapıtaşlarından biri, tarihin akışıyla ilgili her şeyi değiştirdiği varsayılan bir "Tarım Devrimi"nin başlangıcı olacak olan toplayıcı toplumlara tarihte belli bir yerin tahsis edilmesiydi. Bu geleneksel anlatıda toplayıcıların işi, çiftçiliğin olmadığı her şey olmaktır (ve bu yüzden dolaylı olarak çiftçiliğin ne olduğunu açıklamaktır). Çiftçiler yerleşikse, toplayıcılar göçebe olmalıdır; çiftçiler faal olarak yiyecek üretiyorsa, toplayıcılar yalnızca onu toplamalıdır; çiftçilerin özel mülkiyeti varsa, toplayıcılar bundan vazgeçmelidir; ve eğer çiftçi toplumları eşit değilse, bu toplayıcıların "doğuştan gelen" eşitlikçilikleri ile çelişir. Son olarak, belli bir toplayıcı grup tesadüfen çiftçilerle bu tür ortak özelliklere sahipse, baskın anlatı bunların yalnızca "başlangıçta", "gelişmekte olan" veya "sapmış" nitelikte olmasını talep eder. Böylece toplayıcıların kaderi ya çiftçilere "evrimleşmek" ya da sonunda yok olup gitmek olur.

Şimdiye kadar bu yerleşik anlatı hakkında neredeyse hiçbir şeyin mevcut kanıtlarla eşleşmediği, herhangi bir okuyucu için giderek daha açık hâle gelecektir. Uzun süredir "Tarım Devrimi"nin beşiği olarak kabul edilen Ortadoğu'nun Bereketli Hilal'inde, aslında Paleolitik toplayıcılıktan Neolitik çiftçiliğe bir "geçiş" yoktu.

Temel olarak vahşi kaynaklarla yaşamaktan gıda üretimine dayalı bir hayata geçiş yaklaşık 3000 yıl sürdü. Tarım, daha eşitsiz servet birikimleri *ihtimaline* izin verirken çoğu durumda bu, yalnızca başlangıcından binlerce yıl sonra gerçekleşmeye başladı. Aradaki yüzyıllarda insanlar, toplumsal yapılarını durup durup değiştirdikleri kadar üretim araçları arasında da değişiklik yaparak etkin bir şekilde çiftçiliğin farklı boyutlarını deniyorlardı, yani bir nevi "çiftçilik oynuyorlardı".

Açıkçası bu kadar uzun ve karmaşık süreçlerle uğraşırken "Tarım Devrimi" gibi ifadeler kullanmanın artık bir anlamı yok. İlk çiftçilerin eşitsizliğe giden yolda ilk adımlarını atabilecekleri Cennet Bahçesi tarzı bir durum olmadığından toplumsal rütbenin, eşitsizliğin veya özel mülkiyetin kökenlerini belirleyen bir faktör olarak tarımdan bahsetmek daha da anlamsız. Bereketli Hilal'de tarıma bağımlılıktan en uzak olan yayla grupları arasında sınıflaşma ve şiddetin yerleştiğini görürken, gıda üretimini önemli toplumsal ritüellere bağlayan ovadaki benzerleri kesinlikle daha eşitlikçi görünüyor ve bu eşitlikçiliğin çoğu, kadınların sanatlarına ve ritüellerine yansıyan ekonomik ve toplumsal görünürlüklerindeki artışla ilgilidir. Bu anlamda Gimbutas'ın eseri –bazen karikatür noktasına gelecek kadar geniş fırça darbeleriyle boyanmış olsa da– tamamen hedefin dışında değildi.

Bütün bunlar bariz bir soruyu akla getiriyor: Eğer çiftçiliğin benimsenmesi insanlığı ya da onun küçük bir bölümünü şiddetli tahakkümden uzaklaştırdıysa, yanlış giden neydi?

7

Özgürlüğün Ekolojisi

Çiftçiliğin önce zirveye çıkması, tökezlemesi ve tüm dünyayı kandırması

Bir bakıma Ortadoğu'nun Bereketli Hilal'i, tam da orada neler olduğu hakkında çok şey bildiğimiz için sıradışıdır. Uzun zamandır bitki ve hayvan evcilleştirme potası olarak kabul edilen bölge, arkeologlar tarafından Avrupa dışındaki neredeyse tüm diğer bölgelerden daha yoğun bir şekilde incelenmiştir. Bu kanıt birikimi, belli bir dereceye kadar olumsuz kanıtlara dayanmamıza rağmen ekinleri ve hayvanları evcilleştirmeye yönelik ilk adımlara eşlik eden bazı toplumsal değişimleri ayıklamaya başlamamıza izin veriyor. Mesela savaşın Ortadoğu'daki erken tarım toplumlarının önemli bir özelliği olduğuna dair ikna edici herhangi bir argüman oluşturmak zordur çünkü şimdiye kadar kayıtlarda buna dair bazı kanıtların ortaya çıkması beklenirdi. Diğer yandan, ticaretin ve özel zanaatların yaygınlaşmasına ve kadın figürlerinin sanat ve ritüellerdeki önemine dair pek çok kanıt vardır.

Aynı nedenlerden ötürü, köy hayatı ve yerel endüstrilerdeki vaktinden önce meydana gelen gelişmelerin erkeksi sembolizm ve avcı şiddet imgeleriyle bezenmiş taş anıtların dikilmesiyle ilişki-

lendirildiği Bereketli Hilal'in ova kesimleri (özellikle Ürdün Vadisi'nden geçen Levanten Koridoru) ile yayla kesimleri (Türkiye'nin doğusundaki ovalar ve dağ etekleri) arasında karşılaştırmalar yapabiliyoruz.[1] Bazı akademisyenler, tüm bu gelişmeleri bir şekilde aynı genel yöne, yani "tarımın doğuşu"na doğru giden tek bir sürecin parçası olarak görmeye çalıştılar. Fakat ilk çiftçiler, tarımın lojistik sonuçlarını anlamış ve ona büyük bir bağlılık göstermekten kaçınmış gibi görünen gönülsüz çiftçilerdi. Onlar gibi çeşitli yabani kaynaklara sahip bölgelerde yerleşik hayatlar yaşayan yayladaki komşuları, varlıklarını dar bir ürün ve hayvan yelpazesine bağlama konusunda onlardan daha bile az istekliydi.

Erken çiftçiliğin yalnızca bir beşiğindeki durum bu kadar karmaşıksa, o zaman sanki ille de sadece bir geçiş ve bir dizi sonuç varmış gibi "Tarıma geçişin toplumsal sonuçları nelerdi?" diye sormanın anlamı yoktur. Tabii tohum ekmenin ya da koyunları gütmenin yalnızca bir "ortakların trajedisini" önlemek için kişinin *ille de* daha eşitsiz toplumsal düzenlemeleri kabul etmek zorunda olduğu anlamına geldiğini varsaymak yanlıştır. Burada bir ikilem var. İnsanlık tarihinin seyri üzerine yapılan genel çalışmaların çoğu aslında böyle bir şeyi varsayar ama baskı altında olan neredeyse hiç kimse böyle bir noktayı ciddi bir şekilde savunmaz çünkü bu apaçık bir yemdir. Tarım toplumları çalışan herhangi bir öğrenci, toprağı özelleştirmeden veya yönetimini bir müfettiş sınıfına teslim etmeden tarımı sürdürülebilir bir şekilde genişletmeye meyilli insanların, bunu yapmanın yollarını her zaman bulmuş olduğunu bilir.

Ortak mülkiyet, "açık tarla" ilkeleri, arazilerin dönemsel olarak yeniden dağıtılması ve otlakların ortaklaşa yönetimi istisnai değildir ve sıklıkla aynı yerlerde yüzyıllar boyunca uygulanmıştır.[2] Rus *mir* sistemi bunun ünlü bir örneğidir ancak ona benzer toprak yeniden dağıtım sistemleri bir zamanlar İskoçya'nın Dağlık Bölgesinden Balkanlar'a kadar tüm Avrupa'da, hatta bazen çok yakın zamanlara kadar mevcuttu. Onun için kullanılan Anglosakson te-

rimi *run-rig* veya *rundale*'di. Tabii yeniden dağıtım kuralları bir vakadan diğerine değişiyordu; bazılarında her *eşit olarak* bazılarındaysa bir ailedeki insan sayısına göre yapılıyordu. Çoğu zaman her parçanın kesin konumu kurayla belirlenirdi ve her aile farklı kalitede bir arazi parçası alırdı; böylece hiç kimse tarlasına gitmek için başkalarından daha fazla yol katetmek veya sürekli daha düşük kaliteli toprakta çalışmak zorunda kalmazdı.[3]

Tabii ki bu tür olaylar sadece Avrupa'da olmadı. Oxford'da ilk tarihsel ve karşılaştırmalı hukuk kürsüsüne sahip olan Henry Sumner Maine, 1875 tarihli *Lectures on the Early History of Institutions*'ta (Kurumların Erken Tarihi Üzerine Dersler) zaten Hindistan'dan İrlanda'ya kadar periyodik toprak yeniden dağıtımını ve *rundale* tarzı kurumları tartışıyordu ve neredeyse kendi zamanına kadar, "ekilebilir arazinin kiracı-aileler arasında dönemsel ve bazen yıllık olarak değişen çiftliklere bölündüğü durumların sıkça görüldüğünü" not ediyordu. Toprak kullanım hakkının "işaret birlikleri" arasında paylaştırıldığı sanayileşme öncesi Almanya'sında her kiracı, toprağın üç ana niteliği arasında bölünmüş parçalar alırdı. Önemli olan bunların "işgal tarzları" kadar mülkiyet biçimleri ve birçok toplayıcı grupta bulunan erişim haklarından farklı olmadığını belirtiyor.[4] Örnekleri önümüze yığmaya devam edebiliriz (mesela Filistin'deki maş'a sistemi veya Bali'deki subak).[5]

Kısacası, daha uzak dönemlerde tarımın benimsenmesinin aynı zamanda özel toprak mülkiyetinin başlangıcının, bölgeselliğin veya toplayıcı eşitlikçilikten geri dönülmez bir ayrılma anlamına geldiğini varsaymak için hiçbir neden yoktur. Bazen o şekilde olmuş olabilir ancak artık öngörülen bir varsayım olarak ele alınamaz. Geçen bölümde gördüğümüz gibi, Ortadoğu'nun Bereketli Hilal'inde en azından çiftçiliğin ortaya çıkışından sonraki ilk birkaç bin yıl boyunca bunun tam tersi doğru gibi görünüyor. Erken çiftçiliğin sadece bir beşiğindeki durum evrimsel beklentilerimizden çok farklıysa, o zaman çiftçiliğin ortaya çıktığı diğer yerlerde anlatılacak başka hangi

hikâyelerin kaldığını merak edebiliriz. Gerçekten de bu diğer yerler, yeni genetik, botanik ve arkeolojik kanıtlar ışığında çoğalmaktadır. Görünüşe göre bu süreç, herkesin tahmin ettiğinden çok daha karmaşık ve çok daha az tek yönlüydü; bu nedenle, bir zamanlar varsayılandan daha geniş bir ihtimaller yelpazesini dikkate almalıyız. Bu bölümde, resmin ne kadar değiştiğini gösterecek ve ortaya çıkmaya başlayan bazı şaşırtıcı yeni modellere işaret edeceğiz.

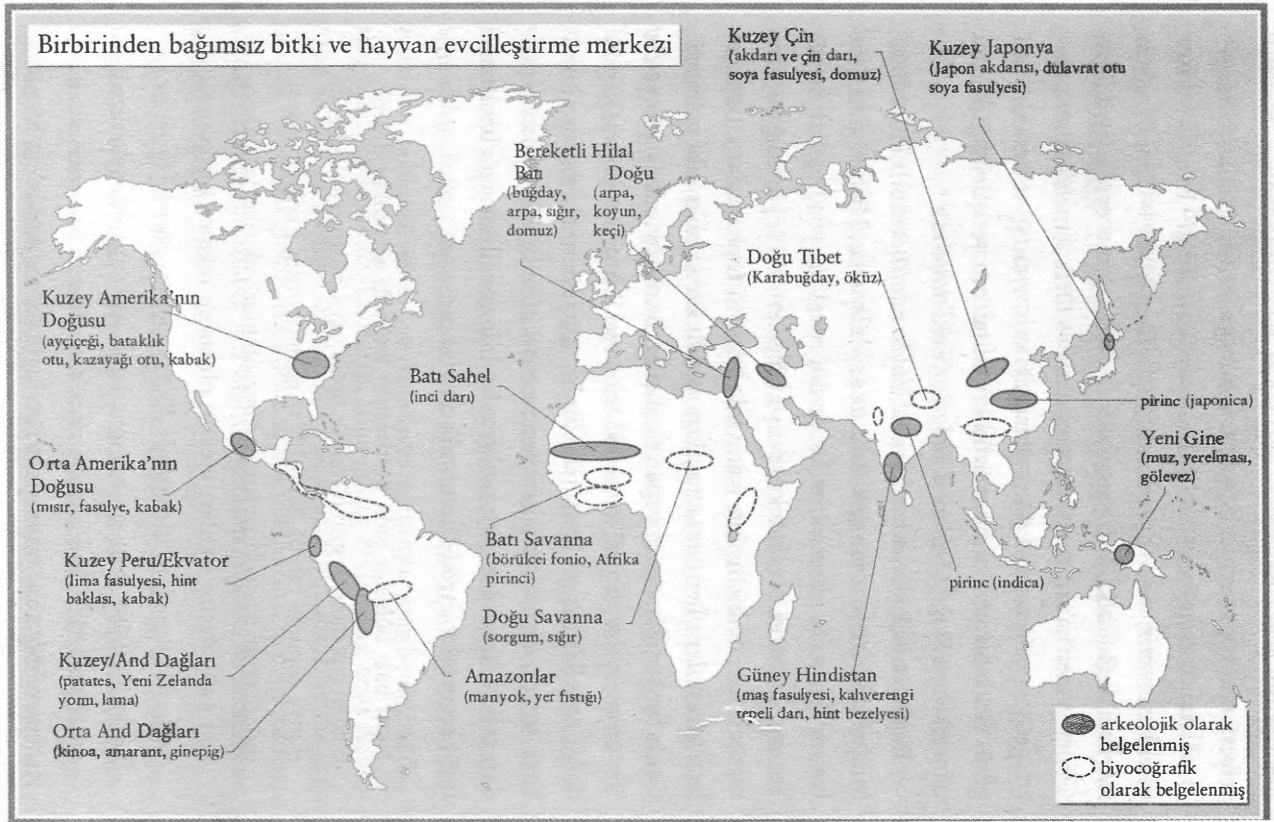
Coğrafyacılar ve tarihçiler, bitkilerin ve hayvanların ilk önce sadece birkaç "çekirdek" bölgede evcilleştirildiğine inanırlardı ki bunlar daha sonra büyük ölçekli, siyaseten merkezileşmiş toplumların ortaya çıktığı aynı alanlardır. Ortadoğu'da buğday ve arpanın yanı sıra koyun, keçi, domuz ve sığır; Çin'de pirinç (*japonica*), soya fasulyesi ve farklı bir domuz türü vardı; patates, Yeni Zelanda yamı ve lama Peru'nun And Dağları'nda; mısır, avokado ve acı biber Orta Amerika'da evcilleştirildi. Ekin evcilleştirmenin ilk merkezleriyle merkezi devletlerin yükselişi arasındaki bu tür düzgün coğrafi bağlar, ilkinin ikincisine yol açtığına dair spekülasyonlara davetiye çıkardı: yani şehirlerin, yazının ve merkezi siyasi örgütlenmenin ortaya çıkışından gıda üretiminin sorumlu olduğuna ve büyük nüfuslar ile seçkin yöneticiler, savaşçılar ve siyasetçiler sınıfını desteklemek için kalori fazlası sağladığına. Tarımı icat edin –tıpkı bir zamanlar anlatılan hikâyeye göre– ve kendinizi sonunda Asurlu arabacıların, Konfüçyüsçü bürokratların, İnka güneş krallarının veya Aztek rahiplerinin tahılınızın önemli bir bölümünü alıp götürmesine yol açacak bir rotaya girmiş olursunuz. Bunu tahakküm (ve çoğu zaman şiddetli, çirkin bir tahakküm) kesinlikle takip edecek. Bu sadece bir zaman meselesi.

Arkeoloji bilimi bunların hepsini değiştirdi. Uzmanlar şimdi on beş ila yirmi bağımsız evcilleştirme noktası saptadı ve bunların çoğu Çin, Peru, Orta Amerika veya Mezopotamya'ya kadar çok farklı gelişme yolları izledi (sonraki bölümlerde göreceğimiz gibi kendileri de oldukça farklı yollar izledi). Bu erken çiftçilik merkezlerine şimdi,

diğerlerinin yanı sıra –kahverengi tepeli darı, maş fasulyesi, hint bezelyesi, *indica* pirinci ve hörgüçlü zebu sığırlarının evcilleştirildiği– Hindistan Yarımadası, –inci darının evcilleştirildiği– Batı Afrika'nın otlakları, –muz, taro ve yerelmasının evcilleştirildiği– Yeni Gine'nin merkezi dağlık bölgeleri, –manyok ve yerfıstığının evcilleştirildiği– Güney Amerika'nın tropikal ormanları ve Orta Amerika'dan mısırın getirilmesinden çok önce –kazayağı otu, ayçiçeği ve bataklık otu gibi– farklı bir yerel tohum ürünleri takımının yetiştirildiği Kuzey Amerika'nın Doğu Ormanlık Bölgesi de eklenmelidir.[6]

Bu diğer bölgelerin tarihöncesi hakkında, Bereketli Hilal hakkında bildiklerimizden çok daha az şey biliyoruz. Hiçbiri gıda üretiminden devlet oluşumuna kadar doğrusal bir yörünge izlemedi. Tarımın onların ötesindeki komşu bölgelere hızla yayıldığını varsaymak için de bir neden yok. Gıda üretimi toplayıcılara, balıkçılara ve avcılara her zaman açıkça yararlı bir şeymiş gibi gelmedi. Geniş bir fırçayla resim yapan tarihçiler, bazen öyleymiş gibi ya da "tarımın yayılmasının" önündeki tek engel iklim ve topoğrafya gibi doğal engellermiş gibi yazarlar. Bu bir tür ikilem oluşturur çünkü hayli uygun ortamlarda yaşayan ve tahıl çiftçiliğinin imkânlarından açıkça haberdar olan toplayıcılar bile genellikle onu benimsemeyi seçmezler. Jared Diamond'ı ele alalım:

> Nasıl bazı bölgeler gıda üretiminin kaynağı açısından diğerlerinden çok daha uygun olmuşsa, onun yayılmasının kolaylığı da dünya çapında büyük farklılıklar gösteriyordu. Ekolojik olarak gıda üretimi için çok uygun olan bazı alanlar, yakınlarda tarihöncesi gıda üretim alanları mevcut olmasına rağmen tarihöncesi çağlarda bunu asla elde etmedi. Bu tür en göze çarpan örnekler, hem çiftçiliğin hem de hayvancılığın ABD'nin güneybatısından Kızılderili Kaliforniya'ya veya Yeni Gine ve Endonezya'dan Avustralya'ya ulaşamaması ve çiftçiliğin Güney Afrika'nın Natal eyaletinden yine Güney Afrika'daki Cape'e yayılmamasıdır.[7]

Birbirinden bağımsız bitki ve hayvan evcilleştirme merkezi
Kuzey Çin
(akdarı ve çin darı, soya fasulyesi, domuz)
Kuzey Japonya
(Japon akdarısı, dulavrat otu soya fasulyesi)
Bereketli Hilal
Batı
(buğday, arpa, sığır, domuz)
Doğu
(arpa, koyun, keçi)
Doğu Tibet
(Karabuğday, öküz)
Kuzey Amerika'nın Doğusu
(ayçiçeği, bataklık otu, kazayağı otu, kabak)
Batı Sahel
(inci darı)
pirinç (japonica)
Yeni Gine
(muz, yerelması, gölevez)
Orta Amerika'nın Doğusu
(mısır, fasulye, kabak)
Batı Savanna
(börülcei fonio, Afrika pirinci)
pirinç (indica)
Kuzey Peru/Ekvator
(lima fasulyesi, hint baklası, kabak)
Doğu Savanna
(sorgum, sığır)
Kuzey/And Dağları
(patates, Yeni Zelanda yomı, lama)
Amazonlar
(manyok, yer fıstığı)
Güney Hindistan
(maş fasulyesi, kahverengi tepeli darı, hint bezelyesi)
Orta And Dağları
(kinoa, amarant, ginepig)
arkeolojik olarak belgelenmiş
biyocoğrafik olarak belgelenmiş

Beşinci Bölüm'de gördüğümüz gibi çiftçiliğin Kaliforniya'ya "ulaşamaması", sorunu belirlemek için pek de ikna edici bir yol değil. Bu, kültür özelliklerini (kedi beşiği oyunu, müzik aletleri, tarım vs.) tanımlayan, dünya çapında nasıl göç ettiklerini ve neden bazı yerlerde bunu başaramadıklarının haritasını çıkaran eski yayılmacı yaklaşımın sadece güncellenmiş bir versiyonudur. Gerçekte çiftçiliğin Kuzey Amerika'nın herhangi bir yerine ulaşır ulaşmaz Kaliforniya'ya da "ulaştığına" inanmak için türlü nedenler var. Sadece –ağır işlere değer veren bir çalışma etiğine ve yeniliklerle ilgili bilgilerin hızla yayılmasını sağlayacak bölgesel bir takas sistemine rağmen– oradaki insanlar bu uygulamayı kölelikte olduğu gibi kesin bir şekilde reddettiler.

Amerika'nın güneybatısında bile Avrupalıların varışından yaklaşık 500 yıl önce genel eğilim, insanların bazı durumlarda binlerce yıldır yetiştirdiği mısır ve fasulyenin kademeli olarak terk edilmesi ve toplayıcı bir hayat tarzına dönüştü. Aslen eyaletin doğusundan yeni yiyecek arama teknikleri getiren ve Utah ile Wyoming kadar uzaktaki, eskiden tarımla uğraşmış halkların yerini alan topluluklarla bu dönemde yayılmayı yapanlar Kaliforniyalılardı. İspanyollar güneybatıya vardıklarında, bir zamanlar bölgeye hâkim olan Pueblo toplumları tamamen avcı-toplayıcılarla çevrili birbirinden kopuk küçük çiftçi gruplarına indirgenmişti.[8]

YERLİ EKİNLERİN VE HAYVANLARIN DÜNYADAKİ HAREKETİNİ TARTIŞIRKEN KULLANILAN TERMİNOLOJİNİN BAZI SORUNLARI ÜZERİNE

Dünya tarihiyle ilgili kitaplarda, "Çiftlik ürünleri ve hayvanları Avrasya'ya hızla yayıldı," veya "Bereketli Hilal'in bitkileri, İrlanda'dan İndus'a gıda üretimini başlattı," veya "Mısır kuzeye salyangoz hızıyla yayıldı," gibi ifadelerle sık sık karşılaşırsınız. Binlerce yıl önceki Neolitik ekonomilerin genişlemesini tasvir ederken böyle bir dil kullanmak ne kadar uygun?

Bu bilakis, Eski Dünya'da evcilleştirilenlerin gerçekten de Amerika ve Okyanusya çevrelerini fethettiği son birkaç yüzyılın deneyimini yansıtıyor gibi görünüyor. Daha yakın zamanlarda ekinler ve çiftlik hayvanları, mevcut yaşam alanlarını birkaç nesil içinde tanınmaz hâle getirecek şekilde dönüştürürken orman yangını gibi "yayılabiliyordu". Fakat bunun tohum yetiştirmenin doğasından çok emperyal ve ticari genişlemeyle ilgisi var: Tohumları taşıyanların bir ordusu varsa ve kârlarını idame ettirmek için işletmelerini ilelebet genişletme ihtiyacıyla hareket ediyorlarsa tohumlar çok hızlı yayılabilir. Neolitik durum ise tamamen farklıydı. Özellikle son Buzul Çağı'nın sona ermesinden sonraki ilk birkaç bin yıl boyunca çoğu insan hâlâ çiftçi değildi ve çiftçilerin ekinleri, çoğu o zamandan beri tarım alanlarından silinmiş olan bir sürü vahşi yırtıcı hayvan ve parazitle rekabet etmek zorunda kalıyordu.

İlk olarak, evcil bitkiler ve hayvanlar, insan yetiştiricileri ve bakıcıları tarafından önemli bir çaba sarf etmeksizin asıl ekolojik sınırlarının ötesine "yayılamazdı". Uygun ortamların yalnızca bulunması değil, aynı zamanda yabani otlarının temizlenmesi, gübrelenmesi, teraslanması vs. yoluyla da değiştirilmesi gerekiyordu. Söz konusu peyzaj değişiklikleri bizim gözümüze küçük çaplı –ekolojik kurcalamadan biraz daha fazlası– gibi görünebilir ancak yerel standartlara göre yeterince zahmetli ve evcil türlerin yelpazesini genişletmek için çok önemliydi.[9] Tabii her zaman en az direnç gösteren yollar, Neolitik ekonomiye elverişli veya daha az elverişli olan iklim rejimleri ve topografik özellikler vardı. Jared Diamond'ın *Tüfek, Mikrop ve Çelik* (1997) adlı eserinde tartıştığı Avrasya'nın doğu-batı ekseni veya Ian Morris'in *Dünyaya Neden Batı Hükmediyor (Şimdilik)* (2010) adlı eserindeki "şanslı enlemler" bu tür ekolojik koridorlardır.

Bu yazarların işaret ettiği gibi Avrasya'da, Amerika'nın ve hatta Afrika'nın keskin iklimsel farklılıklarına eşdeğer çok az yer vardır. Kara türleri, tropikal ve ılıman bölgeler arasındaki sınırları aşma-

dan Avrasya kıtasının genişliği boyunca seyahat edebilir. Uçları kuzeyden güneye eğilen kıtalar farklı bir önermedir ve belki de bu tür ekolojik transferlere daha az uygundur. Buradaki temel coğrafi nokta, en azından son 10.000 yıllık tarih için kesinlikle sağlamdır. Bereketli Hilal kökenli tahılların bugün neden İrlanda ve Japonya gibi uzak yerlerde başarıyla yetiştirildiğini açıklar. Ayrıca Avrasya ekinlerinin kendi çıkış bölgeleri dışında nispeten hızlıca benimsenmesinin aksine, Amerika kıtasının ılıman kuzey kesiminde – mısır veya ilk olarak tropik bölgelerde evcilleştirilmiş kabak gibi– Amerikan ekinlerinin kabul edilmesinden önce neden binlerce yıl geçtiğini bir dereceye kadar açıklayabilir.

Bu tür gözlemler insanlık tarihini daha geniş ölçekte anlamaya ne dereceye kadar yardımcı olabilir? Coğrafya, tarihe basitçe bilgi tedarik etmekten ziyade onu açıklama konusunda ne kadar ileri gidebilir?

1970'lerde ve 1980'lerde Alfred W. Crosby adlı bir coğrafyacı, ekolojinin tarihin akışını nasıl şekillendirdiği hakkında bir dizi önemli kuram ortaya attı. Diğer şeylerin yanı sıra, Avrupalıların 1492'den sonra Amerika'ya gelişiyle harekete geçen, insan dışı türlerin bir kıtadan diğerine dikkate değer geçişi olan "Kolomb takası"na ve onun kültürün, ekonominin ve mutfağın küresel yapılanması üzerindeki dönüştürücü etkisine ilk dikkat çeken oydu. Tütün, biber, patates ve hindi Avrasya'ya; mısır, kauçuk ve tavuk Afrika'ya; ve narenciye, kahve, at, eşek ve çiftlik hayvanları Amerika'ya girdi. Crosby daha sonra Avrupa ekonomilerinin 16. yüzyıldan itibaren küresel yükselişinin "ekolojik emperyalizm" adını verdiği bir süreçle açıklanabileceğini savundu.[10]

Crosby'nin işaret ettiği gibi, Kuzey Amerika ve Okyanusya'nın ılıman bölgeleri Avrasya ekinleri ve hayvanları için idealdi; sadece iklimleri sayesinde değil, aynı zamanda az sayıda yerli rakibe sahip oldukları ve insan tarafından yetiştirilen buğdayı paylaşmakta uzmanlaşmak için gelişen çeşitli mantarlar, böcekler veya tarlafareleri gibi yerel parazitlere sahip olmadıkları için. Bu tür taze ortamlarda serbest bırakılan Eski Dünya evcilleri aşırı üreme

hızına girdiler; hatta bazı durumlarda yeniden vahşileştiler. Yerel bitki örtüsünden daha fazla büyüyerek ve yerel hayvanlardan daha fazla otlayarak yerli ekosistemleri alaşağı etmeye ve mesela bugün Yeni Zelanda'nın Kuzey Adası kırsalında araba sürerken görülen türden veya New England'ın çoğu gibi Avrupa ortamlarının tıpatıp kopyaları olan "Yeni Avrupalar" yarattılar. Yerel yaşam alanlarına yönelik ekolojik saldırı, aynı zamanda insanların ve sığırların birlikte yaşadığı Eski Dünya ortamlarında ortaya çıkan çiçek hastalığı ve kızamık gibi bulaşıcı hastalıkları da içeriyordu. Avrupa bitkileri haşerelerin yokluğunda büyürken, evcil hayvanlarla (veya onlarla yaşamaya alışkın insanlarla) getirilen hastalıklar yerli halkları kasıp kavurdu ve yerleşimcilerin yerli halkları köleleştirmediği veya faal bir şekilde katletmediği (ki çoğunlukla tabii ki öyle yapıyorlardı) yerlerde bile %95'e varan kayıp oranları yarattı.

Bu açıdan bakıldığında modern Avrupa emperyalizminin başarısı Kolomb, Macellan, Cook ve diğerlerinin belli başarılarından çok –kökleri Bereketli Hilal'de olan– "Eski Dünya Neolitik Devrimi"ne borçluydu. Bu bir bakıma doğrudur. Fakat 16. yüzyıldan *önce* tarımsal genişlemenin öyküsü tek yönlü bir yol olmaktan çok uzaktır; esasında yanlış başlangıçlar, kesintiler ve geri dönüşlerle doludur. Zamanda geriye gidildikçe bu daha da doğru hâle geliyor. Bunun değerini anlamak için Ortadoğu'nun ötesine bakmamız ve son Buzul Çağı'nın sona ermesinden sonra dünyanın diğer bazı bölgelerinde tarımla uğraşan en eski toplulukların neler yaptığını düşünmemiz gerekecek. Ama önce değinilmesi gereken daha temel bir nokta var: Neden bu konulara dair tartışmamız insanlık tarihinin sadece son 10.000 yılıyla sınırlı? İnsanlar 200.000 küsur yıldan beri var olduğuna göre, çiftçilik neden çok daha erken gelişmedi?

TARIMIN DAHA ERKEN GELİŞMEME SEBEPLERİ

Türümüz ortaya çıktığından beri, arkeolojik kayıtlarda bir miktar iz bırakacak kadar uzun bir süre tarım ekonomisini destekleyebile-

cek türden ılıman iklimin devam ettiği yalnızca iki dönem oldu.[11] İlki, yaklaşık 130.000 yıl önce gerçekleşen Eemian buzullar arası dönemdi. Küresel sıcaklıklar bugünkü seviyelerinin biraz üzerinde sabitlendi ve kuzey ormanlarının Alaska ve Finlandiya'ya kadar kuzeye yayılmasını sürdürdü. Suaygırları, Thames ve Ren kıyılarının tadını çıkardı. Ancak insan toplulukları üzerindeki etki o zamanlar kısıtlı olan coğrafi alanımızla sınırlıydı. İkinci dönemse şu anda içinde yaşadığımızdır. Yaklaşık 12.000 yıl önce başladığında, insanlar zaten tüm dünya kıtalarında ve birçok farklı çevrede mevcuttu. Jeologlar bu dönemi Yunanca *holos* (bütün), *kainos* (yeni) kelimesinden türetilen Holosen olarak adlandırırlar.

Birçok dünya bilimcisi artık Holosen'in bittiğini düşünüyor. En azından son iki yüzyıldır, tarihte ilk kez insan faaliyetlerinin küresel iklim değişikliğinin ana itici gücü olduğu yeni bir jeolojik çağa, Antroposen'e giriyoruz. Antroposen'in tam olarak nerede başladığı bilimsel bir tartışma konusudur. Uzmanların çoğu Sanayi Devrimi'ne işaret ediyor ancak bazıları kökenlerini daha erken, yani 1500'lerin sonu ile 1600'lerin başında gösteriyor. O sırada yüzey hava sıcaklıklarında doğal güçlerin açıklayamadığı –"Küçük Buz Devri"nin bir parçası olan– küresel bir düşüş meydana geldi. Bunda büyük olasılıkla Avrupa'nın Amerika'daki genişlemesi bir rol oynadı. Yerli nüfusun belki de %90'ı fetih ve bulaşıcı hastalıkların etkileriyle ortadan kalktığından, ormanlar yüzyıllardır teraslı tarım ve sulamanın yapıldığı bölgeleri geri aldı. Orta Amerika, Amazonlar ve And Dağları'nda yaklaşık 50 milyon hektar ekili arazi vahşi doğaya geri dönmüş olabilir. Bitki örtüsünün karbon alımı, Dünya Sistemini değiştirmeye ve küresel soğumanın insan kaynaklı bir aşamasına yol açmaya yetecek bir ölçekte arttı.[12]

Kişi onu nereden başlatırsa başlatsın, Antroposen, bazı yönlerden insanlık için "temiz bir sayfa" olmuş olan Holosen Çağı'nın mirasıyla yaptığımız şeydir. Başlangıçta birçok şey gerçekten yeniydi. Buzlar çekildikçe, bir zamanlar küçük sığınak bölgeleriyle

sınırlı olan bitki örtüsü ve hayvanlar yeni ufuklara yayıldı. İnsanlar yangınlar çıkarıp araziyi temizleme yoluyla güzergâhlarında ayrıcalıklı türlere yardımcı olarak bunu takip etti. Küresel ısınmanın dünya kıyı şeritleri üzerindeki etkisi daha karmaşıktı çünkü önceden buzun altında olan kıyı sahanlıkları tekrar yüzeye çıkarken, diğerleri buzulların erimesiyle beslenerek yükselen deniz sularının altında kaldı.[13] Birçok tarihçi için Holosen'in başlangıcı önemlidir çünkü tarımın kökenleri için koşullar yaratmıştır. Ancak daha önce gördüğümüz gibi, dünyanın birçok yerindeki toplayıcılar için bir Altın Çağ'dı ve bu toplayıcı cennetinin ilk çiftçilerin dükkân açtığı bağlam olduğunu hatırlamak önemlidir.

Toplayıcı toplulukların en yoğun genişlemesi, buzulların geri çekilmesiyle yeni ortaya çıkan kıyı ortamlarındaydı. Bu tür yerler çok sayıda yabani kaynak sunuyordu. Tuzlu su balıkları ve deniz kuşları, balinalar ve yunuslar, foklar ve su samurları, yengeçler, karidesler, istiridyeler, deniz salyangozları ve daha fazlası. Dağ buzulları tarafından beslenen tatlı su ırmakları ve lagünler, şimdi göçmen su kuşlarını çeken turnabalığı ve çipura ile dolu. Irmak ağızları, deltalar ve göl kenarları çevresinde yıllık balıkçılık ve yiyecek arama turları giderek daha yakın mesafede gerçekleşti ve bu da mamutların ve diğer büyük av hayvanlarının uzun mevsimsel göçlerinin toplumsal hayatın çoğunu yapılandırdığı buzul dönemindekinden oldukça farklı olan daimi insan toplanma modellerine yol açtı.[14]

Buzul-sonrası dünyanın çoğunda açık bozkır ve tundranın yerini çalılar ve ormanlar aldı. Daha önceki zamanlarda olduğu gibi toplayıcılar, meyve ve yemiş ağaçları gibi arzu edilen türlerin büyümesini teşvik etmek için çeşitli arazi yönetimi teknikleri kullandılar. MÖ 8000'e gelindiğinde çabaları Holosen'in daha ılıman ve daha kapalı yaşam alanlarına pek uygun olmayan dünyadaki mega hayvanlar âleminin kabaca üçte ikisinin yok olmasına katkıda bulundu.[15] Genişleyen ormanlık alanlar, aşırı bir besleyici ve depolanabilir gıda bolluğu sundu: yeni bir bileşik ("küçük taş") alet gru-

buyla işlenen yabani yemişler, böğürtlenler, meyveler, yapraklar ve mantarlar. Ormanın bozkırın yerini devraldığı yerlerde insanların avlanma teknikleri, topluca avlanmanın mevsimsel koordinasyonundan daha fırsatçı ve çok yönlü stratejilere kaydı ve aralarında Kanada geyiği, geyik, yaban domuzu ve yaban sığırı bulunan, yaşam alanları daha sınırlı, daha küçük memelilere odaklandı.[16]

Geriye dönüp bakıldığında unutulması kolay olan şey, çiftçilerin bu tümden yeni dünyaya kültürel açıdan zayıf adaylar olarak girdikleridir. İlk yayılmaları, modern tarım imparatorluklarının *medenileştirme misyonlarından** hayal edilemeyecek kadar uzaktı. Göreceğimiz üzere, çoğunlukla toplayıcılar tarafından geride bırakılan bölgesel boşlukları, yani avcıların, balıkçıların ve toplayıcıların sürekli ilgisini çekmek için ya çok uzak, erişilemez ya da basitçe istenmeyen coğrafi alanları doldurdular. Bu tür yerlerde bile, Holosen'in bu aykırı ekonomilerinin kesinlikle karışık bir talihi olurdu. Bu, çiftçiliğin ilk ve en göze çarpan başarısızlıklarından birine katlandığı Orta Avrupa'nın Erken Neolitik döneminden daha güzel bir şekilde örneklenemez. Sonra, bu başarısızlığın meydana gelme nedenlerini daha iyi anlamak için Afrika, Okyanusya ve Güney Amerika'nın tropik ovalarındaki erken tarım topluluklarının bazı daha başarılı genişlemelerini ele alacağız.

Tarihsel olarak konuşulduğunda bu vakalar arasında doğrudan bir bağlantı yoktur ancak topluca gösterdikleri şey, erken çiftçi toplumlarının kaderinin nasıl "ekolojik emperyalizm"den çok –toplumsal ekolojinin öncüsü Murray Bookchin'in bir ifadesini uyarlamak gerekirse– bir "özgürlük ekolojisi" diyebileceğimiz şeye bağlı olduğudur.[17] Bununla oldukça belirli bir şeyi kastediyoruz. Eğer köylüler "varoluşsal olarak tarımla uğraşan"[18] insanlarsa, o zaman özgürlük ekolojisi (kısaca "oyun çiftçiliği") tam tersi bir durumdur. Özgürlük ekolojisi insan toplumlarının tarıma (serbestçe) girip çıkma eğilim-

* Yazarlar bu terimin Fransızca orijinaline, yani *"missions civilisatrices"*e atıf yaparak 19. yüzyıl Avrupa sömürge imparatorluklarının sömürgeciliklerine kılıf uydurmak için kullandıkları bir deyime gönderme yapıyorlar. (ç.n.)

lerini, tamamen çiftçi olmadan çiftçilik yapmayı, kişinin varlığının çoğunu tarımın lojistik zorluklarına teslim etmeden ürün ve hayvan yetiştirmeyi ve onları yetiştirmenin bir ölüm kalım meselesi hâline gelmesini önleyecek kadar geniş bir besin ağını muhafaza etmeyi tanımlar. Tek bir tohumun ekilmesini geri dönüşü olmayan bir nokta olarak sunan dünya tarihinin geleneksel anlatılarından dışlanma eğiliminde olan şey, tam da bu tür bir ekolojik esnekliktir.

Bu şekilde çiftçiliğe özgürce girip çıkmak ya da onun eşiğinde gezinmek, türümüzün geçmişinin büyük bir bölümünde başarılı bir şekilde yaptığı bir şeymiş gibi görünüyor.[19] Bu tür akışkan ekolojik düzenlemeler, yani bahçe ekimi, göllerin veya pınarların kenarlarında sel sularının geri çekilmesiyle yapılan çiftçilik, –yakma, budama ve teraslama yoluyla– küçük ölçekli peyzaj yönetimi ve hayvanların avlanma, balık tutma ve toplama faaliyetleri de dahil yarı vahşi durumlarda kümelenmesi veya tutulması, bir zamanlar dünyanın birçok yerindeki insan toplumlarının belirgin bir özelliğiydi. Genellikle bu faaliyetler binlerce yıl boyunca sürdürüldü ve sıklıkla büyük toplulukları destekledi. Göreceğimiz gibi, ayrıca evcilleştirilmiş bitki ve hayvanları bünyesine katan ilk insan topluluklarının hayatta kalması için de büyük önem arz etmiş olabilirler. Biyoçeşitlilik (biyo-iktidar değil), Neolitik gıda üretiminin büyümesinin ilk anahtarıydı.

BİR NEOLİTİK UYARICI HİKÂYE ELE ALIYORUZ: ORTA AVRUPA'NIN İLK ÇİFTÇİLERİNİN TÜYLER ÜRPERTİCİ VE ŞAŞIRTICI KADERİ

Kilianstädten, Talheim, Schletz ve Herxheim; Avusturya ve Almanya'nın lös ovalarındaki Erken Neolitik yerleşim yerlerinin adlarıdır. Toplu olarak erken tarımın çok alışılmadık bir hikâyesini anlatırlar.

Bu yerlerde, MÖ 5500'den başlayarak –"Doğrusal Çömlekçilik" geleneği olarak bilinen– benzer kültürel görünüme sahip köyler

kuruldu. Onlar Orta Avrupa'nın ilk çiftçilerinin köyleri arasındadır. Fakat diğer erken dönem tarım yerleşimlerinin çoğundan farklı olarak, her birinin hayatı, toplu mezarların kazılması ve doldurulmasıyla damgasını vuran bir kargaşa döneminde sona erdi. Bu mezarların içeriği bütün bir topluluğun yok edildiğini veya yok edilmeye çalışıldığını kanıtlıyor: kabaca kazılmış çukurlar veya her iki cinsiyetten yetişkinlerin ve çocuklarınki de dahil olmak üzere, büyük miktarda çöp gibi atılan darmadağınık insan kalıntılarını içeren yeniden kullanılan hendekler. Kemikleri işkencenin, sakatlamanın ve şiddetli ölümün (uzuvların kırılması, kafa derisinin alınması, yamyamlık için kasaplık gibi) aleni işaretlerini gösteriyor. Kilianstädten ve Asparn'da daha genç kadınlar toplulukta yoktu ki bu onların tutsak olarak sahiplenildiğini düşündürüyor.[20]

Neolitik tarım ekonomisi, güneydoğudan gelen göçmenler tarafından taşınarak ve ataları onu oraya getirenlerin bazıları için nihai olarak feci sonuçlarla Orta Avrupa'ya gelmişti.[21] Bu yeni gelenlerin Orta Avrupa ovalarına ilk yerleşimleri, topluluklar içinde veya arasında çok az konum farkı göstergesiyle nispeten özgür bir topluma işaret ediyor. Temel aile birimleri (ahşap uzun evler) takriben aynı büyüklükteydi ancak MÖ 5000 civarında ölülerinin yanına konulan malların türünde olduğu gibi aralarında eşitsizlikler ortaya çıkmaya başladı. İnsanlar yerleşim yerlerini oklar, balta başları ve insan kalıntıları şeklinde savaş kanıtları sunan büyük hendeklerin içiyle sınırlandırdılar. Bu hendekler, bazı durumlarda alanlar istila edildiğinde savunamadıkları sakinler için toplu mezarlara dönüştürüldü.[22]

Araştırmacıların bu değişikliklere eşlik eden demografik eğilimleri modelleyebildikleri, doğru bir şekilde tarihlendirilmiş materyalin kalitesi ve miktarı böyledir. Onların yeniden yapılandırılmaları sürpriz gibi bir şey oldu. Çiftçiliğin Orta Avrupa'ya gelişi, nüfusta ilk ve oldukça devasa bir artışla ilişkilendirildi ki bu elbette tam da beklenebilecek bir şeydi. Fakat bunu takip eden şey demog-

rafik büyümenin beklenen "sürekli artan" modeli değildi. Bunun yerine MÖ 5000-4500 yılları arasında feci bir gerileme, bir patlama ve düşüşle bölgesel bir çöküşe yakın bir şey geldi.[23] Bu Erken Neolitik gruplar geldiler, yerleştiler ve sonra birçok (ama hepsinin olmadığını vurgulayalım) bölgede sayıları belirsizliğe doğru azalırken, diğerlerinde daha yerleşik toplayıcı topluluklarla evlilikler yoluyla desteklendiler. Orta ve Kuzey Avrupa'da kapsamlı tahıl tarımı ancak kabaca 1000 yıllık bir aradan sonra yeniden başladı.[24]

Tarihöncesine dair daha eski anlatılar, sadece Neolitik sömürgecilerin demografik ve toplumsal olarak toplayıcı yerli topluluklara üstünlük sağladıklarını varsayma eğilimindeydi; ya onların yerini almışlardı ya da onlarla ticaret ve evlilik yoluyla onları daha üstün bir hayat biçimine geçirmişlerdi. Şu anda ılıman Avrupa'da belgelenen erken çiftçiliğin patlama ve çöküş modeli bu resimle çelişiyor ve toplayıcıların dünyasında Neolitik ekonomilerin yaşayabilirliği hakkında daha geniş soruları akla getiriyor. Bu soruları ele almak için toplayıcı toplulukların kendileri ve Buzul Çağı'ndan Holosen'e kadar Pleistosen geleneklerini nasıl geliştirdikleri hakkında biraz daha bilgi sahibi olmamız gerekiyor.

Avrupa'daki buzul sonrası (Mezolitik) toplayıcı topluluklar hakkında bildiklerimizin çoğu Baltık ve Atlantik kıyılarındaki bulgulardan kaynaklanmaktadır. Çok daha fazlası denizde kaybolmuştur. Bu Holosen avcı-toplayıcıları hakkında cenaze törenlerinden çok şey öğreniyoruz. Kuzey Rusya'dan İskandinavya'ya ve oradan Breton kıyılarına kadar tarihöncesi mezarlık buluntularıyla aydınlatılıyorlar. Gömüler sıklıkla zengin bir şekilde süslenmişti. Baltık ve İber bölgelerinde bol miktarda kehribar içerirler. Cesetler çarpıcı pozisyonlarda yatıyorlar; otururken, eğilirken ve hatta başlarının üzerinde ters çevrili olarak ki bu da karmaşık ve artık büyük ölçüde anlaşılmaz hiyerarşi kodlarını akla getiriyor. Kuzey Avrasya'nın kenarlarındaki turba bataklıkları ve suyla dolu alanlar, süslenmiş kayak rayları, kızaklar, kanolar ve Pasifik kuzeybatı kı-

yısındaki totem direklerini andıran anıtlar üreten bir tahta oymacılığı geleneğinin izlerini taşıyor.[25] Tepesinde Pleistosen kaya sanatı tasvirlerini andıran Kanada geyiği ve rengeyiği heykelleri olan asalar geniş alanlarda görünmektedir ve bu, yerel toplayıcı grupların sınırlarını aşan istikrarlı bir otorite sembolizmidir.[26]

Gelen çiftçilerin yerleştiği Avrupa'nın derin iç kesimleri bu yerleşik Mezolitik toplulukların bakış açısından nasıl görünüyordu? Büyük olasılıkla kıyı ortamlarının bariz avantajlarından yoksun, ekolojik bir çıkmaz gibi. Doğrusal Çömlekçilik sömürgecilerinin başlangıçta lös ovalarında batıya ve kuzeye doğru serbestçe yayılmalarına izin veren tam olarak bu olabilirdi: Önceden yerleşimin çok az olduğu veya hiç olmadığı bölgelere taşınıyorlardı. Bunun yerel toplayıcılardan kaçınmaya yönelik bilinçli bir politikayı yansıtıp yansıtmadığı belirsizdir. Daha açık olan şey, yeni tarım grupları daha yoğun nüfuslu kıyı bölgelerine yaklaştıkça bu ilerleme dalgasının kırılmaya başlamasıdır. Bunun pratikte tam olarak ne anlama geldiği genellikle belirsizdir. Mesela Bretonya'daki Mezolitik bölgelerde bulunan kıyı toplayıcılarının insan kalıntıları, birçok genç dişinin beslenmesinde anormal seviyelerde karasal protein gösteriyor ve bu, topluluğun geri kalanı arasında deniz ürünlerinin genel yaygınlığıyla ters düşüyor. Görünüşe göre iç kesimlerden gelen –ve o zamana kadar balık değil, büyük ölçüde et yiyen– kadınlar kıyı gruplarına katılıyordu.[27]

Bu bize ne anlatıyor? Kadınların, toplayıcılar tarafından tarım topluluklarına yönelik baskınlar da dahil olmak üzere, baskınlarda yakalanıp başka yerlere nakledildiğini gösterebilir.[28] Bu sadece spekülatif olabilir; kadınların iradeleri dışında hareket ettiklerini, hatta erkeklerin emriyle hareket ettiklerini kesin olarak bilemeyiz. Baskın ve savaş, açıkça bu resmin bir parçası olsa da Avrupa'daki Neolitik çiftçiliğin ilk başarısızlığını yalnızca bu tür faktörlere bağlamak basit olur. Zamanı geldiğinde bazı daha geniş açıklamaları ele alacağız. Yine de ilk olarak Avrupa'yı bir kenara bırakmalı

ve erken çiftçiliğin bazı başarı öykülerini incelemeliyiz. Afrika'yla başlayacağız, ardından Okyanusya'ya geçeceğiz ve son olarak Amazonların oldukça farklı ama öğretici örneğine geçeceğiz.

NEOLİTİK ÇİFTÇİLİĞİN AYAK UYDURDUĞU OLDUKÇA FARKLI BAZI YERLER: NİL VADİSİ'NİN DÖNÜŞÜMÜ (MÖ 5000-4000) VE OKYANUSYA ADASI'NIN SÖMÜRGELEŞTİRİLMESİ (MÖ 1600-500)

Orta Avrupa'da Doğrusal Çömlekçilik yerleşimlerinin kurulduğu sıralarda Neolitik tarım ekonomisi Afrika'da ilk kez göründü. Afrika varyantı Güneybatı Asya'da aynı nihai kökene sahipti. Aynı temel ekin grubu (gernik buğdayı ve siyez) ile hayvanları (evcil koyunlar, keçiler ve sığırlar, belki de yerel Afrika yaban öküzü karışımıyla) içeriyordu. Yine de bu Neolitik "paket"in Afrika tarafından karşılanması daha farklı olamazdı. Sanki ilk Afrikalı çiftçiler paketi açtılar, içindekilerin bir kısmını dışarı attılar ve sonra öyle çarpıcı derecede farklı şekillerde yeniden paketlediler ki kişi onu kolaylıkla tamamen yerel bir icat sanabilirdi. Pek çok yönden öyleydi de.

Bunların çoğunun meydana geldiği yer, o zamana kadar toplayıcılar tarafından büyük ölçüde görmezden gelinen ancak kısa süre sonra demografik ve siyasi değişimin ana ekseni hâline gelecek olan bir bölgeydi: Mısır ve Sudan'ın Nil Vadisi. MÖ 3000'e gelindiğinde alt bölgelerinin Nil Deltası'yla siyasi bütünleşmesi, Eski Mısır'ın Akdeniz'e bakan ilk bölgesel krallığını üretecekti. Bununla birlikte, onun ve sonraki tüm Nil medeniyetlerinin kültürel kökleri çekim merkezleri daha sıkı bir şekilde Afrika'da olan, MÖ 5000-4000 yılları arasında çiftçiliğin benimsenmesiyle bağlantılı çok daha eski dönüşümlerde yatmaktadır. Bu ilk Afrikalı çiftçiler, Neolitik Çağı kendilerine göre yeniden keşfettiler. Hububat ekimi küçük bir meşgaleye indirgendi (asıl konumunu ancak yüzyıllar sonra geri kazandı) ve kişinin toplumsal kimliğinin ocak ve ev ta-

rafından temsil edildiği fikri de büyük ölçüde reddedildi. Onların yerine son derece farklı bir Neolitik geldi: uysal, canlı ve toynak üzerinde seyahat eden.[29]

Neolitik ekonominin bu yeni biçimi, Nil'in zengin taşkın yatağında ve o zamanlar hâlâ yıllık yağmurlarla sulanan fakat şimdi komşu çöller olan vahalarda ve mevsimsel akarsularda (vadilerde) yıllık balıkçılık, avcılık ve toplayıcılık turlarıyla birlikte büyük ölçüde hayvan gütmeye dayanıyordu. Çobanlar, Kızıldeniz kıyısının hem batısı hem de doğusundaki bu "Yeşil Sahra"ya dönem dönem girip çıkıyorlardı. Karmaşık bedensel teşhir sistemleri geliştirildi. Yeni kişisel süslenme biçimlerinde, bitişik çöllerden çıkarılan kozmetik pigmentler ve mineraller ile tümü Orta Sudan'dan Orta Mısır'a, Nil Vadisi boyunca uzanan Neolitik mezarlıklarda zengin bir şekilde var olan göz kamaştırıcı boncuk işleri, taraklar, bilezikler ve fildişi ile kemikten yapılmış diğer süs eşyaları kullanılıyordu.[30]

Bugün bu muhteşem teçhizattan geriye kalanlar, şimdi dünyanın her yerindeki müze vitrinlerinin raflarını süslüyor ve bize –firavunlardan önce– neredeyse herkesin bir kral, kraliçe, prens ya da prenses gibi gömülmeyi umabileceğini hatırlatıyor.

Dünyanın en büyük Neolitik genişlemelerinden bir diğeri de Okyanusya Adası'nda gerçekleşti. Kökenleri Asya'nın diğer ucunda, Tayvan ve Filipinler'in pirinç ve darı yetiştirme kültürlerinde yatmaktadır (daha derin kökleriyse Çin'dedir). MÖ 1600 civarında burada başlayıp 8000 küsur mil doğuda, Polinezya'da sona eren tarım gruplarının çarpıcı bir şekilde dağılması gerçekleşti.

"Lapita ufku" olarak bilinen (Yeni Kaledonya'daki süslenmiş çömleklerin ilk tanımlandığı yere atfen) dünyanın ilk derin okyanus ayaklı kanolarını yaratan bu ham genişleme, sıklıkla Avustronezya dillerinin yayılmasıyla bağlantılıdır. Tropikal iklimlere pek de uygun olmayan pirinç ve darı, dağılmanın ilk aşamalarında gözden çıkarıldı. Ancak Lapita ufku ilerledikçe onların yerini yol boyunca karşılaşılan zengin bir yumru kökleri ve meyve karışı-

mıyla büyüyen evcilleştirilmiş bir hayvan grubu aldı (domuzlar, köpekler, tavuklar ve araya kaynak yapan sıçanlar). Bu türler, Lapita sömürgecileriyle birlikte –aralarında Fiji, Tonga ve Samoa'nın da bulunduğu– daha önce yerleşilmeyen adalara seyahat ettiler ve oralarda kök saldılar (kelimenin tam anlamıyla çünkü gölevez ve diğer yumru kökleri yetiştirdiler).[31]

Orta Avrupa'nın Doğrusal Çömlekçilik çiftçileri gibi, Lapita grupları da yerleşik topluluk merkezlerinden kaçınmış görünüyor. Avustralya toplayıcılarının kalesine geniş bir yer verdiler ve Wahgi Vadisi çevresindeki yaylalarda yerel bir çiftçilik biçiminin epeydir iyice yerleştiği Papua Yeni Gine'den büyük ölçüde uzaklaştılar.[32] Kazıklar üzerine tünemiş evlerden oluşan köylerini bakir adalarda ve boş lagünlerin yanında kurdular. Seyahat aletlerinin ana elemanı olan taş keserlerle, ekinleri –yani gölevez, tatlı patates ve muz– için bahçeler yapmak üzere ormanların bir kısmını temizlediler ve onları evcilleştirilmiş hayvanlar ile zengin bir balık, kabuklu deniz ürünleri, deniz kaplumbağaları, yabani kuşlar ve meyve yarasalarıyla takviye ettiler.[33]

Avrupa'nın ilk çiftçilerinin aksine Lapita ufkunun taşıyıcıları etrafa yayıldıkça ekonomilerini devamlı çeşitlendirdiler ve bu sadece ekinleri ve hayvanları için geçerli değildi. Doğuya doğru yolculuk yapan Lapita halkları, arkeolojik kayıtlardaki en tutarlı işaretleri olan belirgin bir çanak çömlek izi bıraktı. Yol boyunca birçok yeni malzemeyle de karşılaştılar. Belli kabuk türleri gibi en değerli olanlar Melanezya ve Polinezya ada kültüründe yüzyıllar sonra, yani Kaptan Cook –farkında olmadan Lapita'nın ayak izlerini takip ederken 1774'te Yeni Kaledonya gözüne iliştiğinde ve bunun kendisine İskoçya'yı hatırlattığını yazdığında– hâlâ görülebilen bir iz bırakan kol halkaları, kolyeler, pandantifler gibi çok aletli süslerde işlendi.

Lapita prestijli ürünleri arasında ayrıca –çanak çömlek üzerinde tasvir edilen– kuştüyü başlıklar, ince pandanus ağacı yaprağından hasırlar ve obsidiyen yer alır. Bismarck Takımadaları'ndaki

kaynaklarından binlerce mil uzakta dolaşan obsidiyen bıçaklar, pigment ve bitki maddesini cilde uygulamak için dövme ve kazımada kullanıldı. Dövmelerin kendileri günümüze ulaşmasa da Lapita çömleklerinin basılı dekorasyonu deriden seramiğe aktarılan esas şemalarına dair bazı ipuçları veriyor. Polinezya dövme ve vücut sanatının daha yakın zamandaki –ünlü bir antropolojik çalışmanın ortaya koyduğu gibi "vücudu imgelerle saran"– gelenekleri, bize daha önceki zamanların canlı kavramsal dünyaları hakkında aslında ne kadar az şey bildiğimizi ve bu tür uygulamaları ilk kez uzak Pasifik adalarına taşıyanların ne kadar az şey bildiğini hatırlatır.[34]

AMAZONLAR ÖRNEĞİ VE "OYUN ÇİFTÇİLİĞİ" İHTİMALLERİ ÜZERİNE

İlk incelemede "Neolitiğin" bu üç çeşidin (yani Avrupa, Afrika, Okyanusya) neredeyse hiçbir ortak yanı yokmuş gibi görünebilir ancak hepsi iki önemli özelliği paylaşır. İlk olarak, her biri çiftçiliğe ciddi bir taahhüt içeriyordu. Üçü arasında Avrupa'nın Doğrusal Çömlekçilik kültürü kendisini en derin şekilde tahıl ve çiftlik hayvanı yetiştirmeye adadı. Lapita'nın domuzlarına ve tatlı patateslerine bağlı olduğu gibi, Nil Vadisi de sürülerine tamamen bağlıydı. Her durumda hayatta kalması için insan müdahalesine dayanan söz konusu tür tamamen evcilleştirildi ve artık vahşi doğada yardımsız üreyemez oldu. Söz konusu insanlarsa kendi hayatlarını belli bitki ve hayvanların ihtiyaçları etrafında şekillendirmişlerdi; bu türleri çitlerle çevrelemek, korumak ve yetiştirmek, varlıklarının daimi bir özelliği ve beslenmelerinin mihenk taşıydı. Hepsi "ciddi" çiftçiler olmuştu.

İkinci olarak, her üç vaka da çiftçiliğin mevcut toplulukların büyük ölçüde yaşamadığı arazilere yayılması hedefini içeriyordu. Nil Vadisi'nin son derece hareketli Neolitik dönemi, zaman zaman bitişik bozkır çölüne doğru uzanıyordu ancak Nil Deltası, Sudan *gezira*'ları ve büyük vahalar (çiftçilik uygulamalarını büyük ölçüde

kendilerine uygun şekilde benimseyen ve terk eden göl kıyısındaki balıkçı-toplayıcıların hüküm sürdüğü Fayum dahil) gibi zaten yoğun bir şekilde yerleşilmiş olan bölgelerden kaçınıyordu.[35] Keza Avrupa'nın Doğrusal Çömlekçilik kültürü, lös topraklı parçaları ve kullanılmayan ırmak bentleri gibi Mezolitik toplayıcılar tarafından açık bırakılan müsait yerlerde kök saldı. Lapita ufku da nispeten kapalı bir sistemdi; gerektiğinde başkalarıyla etkileşime giriyor ancak bunun dışında yeni kaynakları kendi yaşam modeline katıyordu. Ciddi çiftçiler, etnik ve bazı durumlarda da dilsel olmak üzere katı sınırları olan toplumlar oluşturma eğilimindeydiler.[36]

Ancak erken dönem tarım genişlemelerinin tümü bu "ciddi" türden değildi. Güney Amerika'nın ova tropiklerinde arkeolojik araştırmalar, Holosen gıda üretiminin belirgin şekilde daha eğlenceli bir geleneğini ortaya çıkardı. Benzer uygulamalar, Brezilya'nın Mato Grosso bölgesindeki Nambikwaralarda bulduğumuz gibi yakın zamana kadar Amazonlarda hâlâ yaygın olarak görülüyordu. 20. yüzyıla kadar yağmur mevsimini nehir kıyısındaki köylerde, tatlı ve acı manyok, mısır, tütün, fasulye, pamuk, yerfıstığı, kabak ve daha fazlasını içeren bir dizi ürün yetiştirmek için bahçeleri ve bağları temizleyerek geçirdiler. Ekin yetiştirme, farklı türleri ayrı tutmak için çok az çaba harcanan rahat bir işti. Kurak mevsim başladığında, bu birbirine geçmiş ev bahçeleri tamamen terk edilirdi. Tüm grup avlanmak ve yiyecek aramak için küçük göçebe gruplara dağılır fakat ertesi yıl tüm bu sürece genellikle farklı bir yerde yeniden başlardı.

Büyük Amazonlar'da bu tür mevsimlik çiftçiliğe girip çıkma hareketleri, çok çeşitli yerli toplumlar arasında belgelenmiştir ve başlangıçları oldukça eskiye dayanmaktadır.[37] Evcil hayvan besleme alışkanlığı da öyle. Amazonlarda evcilleştirilmiş yerli hayvan olmadığı sıklıkla belirtilir ve biyolojik açıdan bu doğrudur. Kültürel bir bakış açısıyla işler daha karmaşık görünüyor. Pek çok yağmur ormanı grubu, evcilleştirilmiş orman yaratıklarından oluşan ancak

küçük bir hayvanat bahçesi olarak tanımlanabilecek şeyleri içerir: maymunlar, papağanlar, yakalı pekariler vs. gibi. Bu evcil hayvanlar, genellikle yemek için avlanan ve öldürülen hayvanların öksüz yavrularıdır. İnsan üvey ebeveynleri tarafından alınıp, bebeklikleri boyunca beslenip büyütülerek tamamen efendilerine bağımlı hâle gelirler. Bu boyun eğmeleri olgunlaşmalarına kadar sürer. Evcil hayvanlar yenmez. Bakıcıları da onları çoğaltmakla ilgilenmez. Onlara daha çok çocuklar gibi davranan, sevgi özneleri ve eğlence kaynağı olarak topluluğun bireysel üyeleri olarak yaşarlar.[38]

Amazon toplumları, "vahşi" ile "evcil" arasındaki geleneksel ayrımımızı başka şekillerde de bulanıklaştırıyor. Yemek için düzenli olarak avladıkları ve yakaladıkları hayvanlar arasında pekari,* aguti** ve "vahşi" olarak sınıflandıracağımız diğerleri yer alıyor. Yine de bu türlerin aynısı, en azından onları koruyan ve bağlı oldukları doğaüstü "hayvanların efendilerinin" tebaaları olmaları anlamında yerel olarak halihazırda evcilleştirilmiş olarak kabul edilirler. "Hayvanların Efendisi" veya "Hayvanların Hanımefendisi" figürleri aslında avcı toplumlarda çok yaygındır. Bazen belli bir hayvan türünün kocaman veya mükemmel bir örneği, türün bir çeşit ete bürünmesi hâlini alır fakat aynı zamanda o türün tüm geyiklerin, fokların veya rengeyiklerinin ruhlarının avcılar onları aldıktan sonra kendilerine iade edilmesi gerektiği insan veya insanımsı sahipleri olarak görünürler. Amazonlar'da bunun pratikteki anlamı, insanların ruhların rolünü gasp etmemeleri için bu belli türlerin üremesine müdahale etmekten kaçınmalarıdır.

Diğer bir deyişle, Amazonlar'da insanları diğer türlerin hem birinci dereceden bakıcısı hem de tüketicisi olmaya götürebilecek bariz bir kültürel yol yoktu; ilişkiler ya çok uzaktı (av hayvanları söz konusu olduğunda) ya da çok yakındı (evcil hayvanlar söz

* Görünüm olarak domuza benzeyen ancak tamamen farklı bir sınıfa ait bir hayvan türü. Genellikle Amerika'nın sıcak ve tropikal bölgelerinde görülür. (ç.n.)

** Amerika'nın tropikal bölgelerinde yaşayan tavşan ve fareye benzeyen kemiricilerin ortak adı. (ç.n.)

konusu olduğunda). Burada, tarım ürünleri ve çiftlik hayvanları yetiştirmek için gerekli tüm ekolojik becerilere sahip olan ancak yine de toplayıcı (veya belki de daha iyisi ormancı) ile çiftçi arasında dikkatli bir denge sağlayarak eşikten geri çekilen insanlarla uğraşıyoruz.[39]

Amazonlar, bu "çiftçiliğe giriş ve çıkış" oyununun nasıl geçici bir ilişkiden çok daha fazlası olabileceğini gösteriyor. Görünüşe göre bu süreç binlerce yıldır devam ediyor çünkü o zamanlar bitkilerin evcilleştirilmesine ve arazi yönetimine dair kanıtlar mevcutken, tarıma bağlılık çok azdı.[40] MÖ 500'den itibaren bu yeni tropik gıda üretimi tarzı Orinoco ve Rio Negro'daki temel topraklarından yayılıp yağmur ormanları boyunca nehir sistemlerini takip etti ve sonunda Bolivya'dan Antiller'e kadar yerleşti. Mirası, Arawak ailesinin dillerini konuşan, şimdiki ve tarihi grupların dağılımında en açık şekilde bellidir.[41]

Arawak dilini konuşan gruplar, son yüzyıllarda kültürün usta birer harmanlayıcısı olarak ünlendiler; tüccar ve diplomat olarak genellikle ticari avantaj için çeşitli ittifaklar kurdular. 2000 küsur yıl önce benzer bir stratejik kültürel karıştırma süreci (daha "ciddi" çiftçilerin kaçınma stratejilerinin son derece aksine), Amazon Havzası'nın bölgesel bir sisteme dönüşmesine neden olmuş gibi görünüyor. Arawak dilleri ve türevleri, Orinoco ve Amazon'un ağızlarından Peru ana sularına kadar tüm *várzea* (alüvyon terasları) boyunca konuşulmaktadır fakat o dilleri konuşanların ortak genetik soyları pek yoktur. Farklı lehçeler yapısal olarak birbirlerinden veya varsayılan herhangi bir *Ur*-dilinden çok Arawak olmayan komşularınınkine daha yakındır.

Buradan elde edinilen izlenim hiç de tekdüze bir yayılma değil, kanoyla yapılan ulaşım ve ticaretin anayolları boyunca grupların kasten iç içe geçmesidir. Sonuç, net sınırlardan veya bir merkezden yoksun iç içe geçmiş bir kültürel alışveriş ağıydı. Yağmur ormanlarının bir ucundan diğer ucuna çarpıcı biçimde benzer tarzlarda

tekrar eden Amazon çanak çömleği, pamuklu kumaşlar ve deri boyama üzerindeki kafes şeması, insan bedenlerini karmaşık bir ilişki kartografisine dolayarak bu bağlayıcı ilkeleri modelliyor gibi görünüyor.[42]

Çok yakın zamana kadar Amazonlar, Rousseau ya da Hobbes'un Doğa Durumu'na olabildiğince yakın, yalnız kabilelerin zamansız bir sığınağı olarak görülüyordu. Görmüş olduğumuz gibi, bu tür romantik kavramlar antropolojide 1980'lere kadar Yanomami gibi gruplara evrimsel geçmişimize açılan pencereler, yani "çağdaş atalar" rolünü veren çalışmalar yoluyla varlığını sürdürdü. Arkeoloji ve etnik tarih alanındaki araştırmalar artık bu tabloyu altüst ediyor.

Artık Hıristiyanlık çağının başlangıcında, Amazon topraklarının halihazırda Peru'nun yayla krallıklarından Karayipler'e kadar uzanan kasabalar, teraslar, anıtlar ve yollarla dolu olduğunu biliyoruz. 16. yüzyılda oraya gelen ilk Avrupalılar, komşularına baskın gelen üstün reisler tarafından yönetilen taşkın yatağındaki canlı yerleşimlerini tasvir ettiler. Bu açıklamaları kendi bölgelerindeki destekçileri etkilemek için tasarlanmış maceracı abartıları olarak görmezden gelmek cazip gelebilir ancak arkeoloji bilimi bu yağmur ormanı medeniyetinin ana hatlarını ortaya koydukça bunu yapmak giderek zorlaşıyor. Bu yeni anlayış, kısmen kontrollü araştırmaların kısmen de Yukarı Amazon Havzası'nda (batıya, And Dağları'na bakıldığında) kesin geometrik planlarla yürütülen ve yol sistemleriyle birbirine bağlanan anıtsal toprak işleri geleneğini açığa çıkaran endüstriyel ormansızlaşmanın bir sonucudur.[43]

Bu eski Amazon filizlenmesinin nedeni tam olarak neydi? Yirmi-otuz yıl öncesine kadar tüm bu gelişmeler bir başka "Tarım Devrimi"nin sonucu olarak açıklanıyordu. MÖ birinci binyılda, yoğunlaştırılmış manyok tarımın Amazon nüfus seviyelerini yükselttiği ve ova tropiklerinde bir insan genişlemesi dalgası oluşturduğu varsayıldı. Bu varsayımın temeli, MÖ 7000 yılına kadar uzanan evcilleştirilmiş manyok buluntularında yatıyordu. Daha yakın

zamanlarda, Güney Amazonlarda mısır ve kabak ekiminin izleri benzer şekilde erken dönemlere kadar uzanıyordu.[44] Yine de MÖ 500 civarında başlayan kültürel birleşmenin kilit döneminde, bu ürünlerin yaygın şekilde yetiştirildiğine dair çok az kanıt vardır. Aslında manyok ancak Avrupalılarla temastan *sonra* temel bir ürün hâline gelmiş gibi görünüyor. Tüm bunlar, Amazonların en azından bazı erken dönem sakinlerinin bitkileri evcilleştirmenin gayet farkında oldukları ancak onu ekonomilerinin temeli olarak seçmedikleri ve onun yerine daha esnek bir tarım ormancılığını tercih ettikleri anlamına geliyor.[45]

Modern yağmur ormanı tarımı, kes ve yak tekniklerine ve az sayıda ürünün kapsamlı olarak yetiştirilmesine yönelik yoğun emek gerektiren yöntemlere dayanır. Tanımlıyor olduğumuz daha eski tarz, kapı önlerindeki bahçelerde veya yerleşim yerlerine yakın küçük ormanlardan temizlenen bölgelerde yetişen çok daha geniş çeşitleri mümkün kıldı. Bu tür eski bitki fidanlıkları, normal tropikal topraklardan çok daha fazla taşıma kapasiteli koyu renkli topraklar olan ve yerel olarak *terra preta de índio* ("Kızılderililerin kara toprağı") ve *terra mulata* ("kahverengi toprak") olarak adlandırılan özel topraklara (veya daha doğrusu "antrosollere"*) dayanıyordu. Koyu renkli topraklar verimliliklerini günlük köy hayatından (*terras pretas*'ı oluşturan) ve/veya daha önceki yerel yakma ve ekim olaylarından (*terras mulatas*) gelen gıda artıkları, dışkı ve odun kömürü gibi organik yan ürünlerin emilmesine borçludur.[46] Eski Amazonlarda toprak zenginleştirme yıllık bir görev değil, yavaş ve devam eden bir süreçti.

Her yerde olduğu gibi Amazonlar'da da bu türden "oyun çiftçiliği", son zamanlarında yerli halklar için avantajlar getirdi. Ayrıntılı ve öngörülemeyen geçim rutinleri, sömürgeci devlete karşı mükemmel bir caydırıcı, kelimenin tam anlamıyla bir özgürlük ekolojisidir. Tek bir yerde kalmayı reddeden, sabit kaynaklara uzun

* İnsan eliyle şekillendirilmiş toprak. (ç.n.)

vadeli taahhütlerde bulunmadan geçimini sağlayan veya yiyeceklerinin çoğunu –yumrular ve diğer kök sebzelerde olduğu gibi– görünmez bir şekilde yeraltında yetiştiren bir grubu vergilendirmek ve takip etmek zordur.[47] Bu böyle olsa bile Amerikan tropiklerinin daha derin tarihi, benzer şekilde gevşek ve esnek gıda üretimi kalıplarının Avrupalılar gelmeden çok önce kıta çapında bir medeniyet büyümesi sürdürdüğünü gösterir.

Aslında bu tür çiftçilik ("düşük seviyeli gıda üretimi" daha teknik olan terimdir), Bereketli Hilal ve Orta Amerika'nın en eski yetiştiricileri de dahil, çok geniş bir Holosen toplumları yelpazesini nitelendirmiştir.[48] Meksika'da kabak ve mısırın yerel çeşitleri MÖ 7000'de mevcuttu.[49] Ancak bu ürünler ancak yaklaşık 5000 yıl sonra temel gıda maddeleri hâline geldi. Benzer şekilde Kuzey Amerika'nın Doğu Ormanları bölgesinde MÖ 3000 yılına kadar yerel tohum ekinleri yetiştirildi ancak MS 1000[50] civarına kadar "ciddi tarım" yoktu. Çin'deki durum da buna benzer. Darı çiftçiliği, MÖ 8000 civarında kuzey ovalarında toplayıcılık ve köpek destekli avcılığın mevsimlik bir tamamlayıcısı olarak küçük ölçekte başladı. Sarı Irmak Havzası'na ekili darıların girmesine kadar 3000 yıl boyunca böyle kaldı. Benzer şekilde Yangtze'nin alt ve orta kesimlerinde tamamen evcilleştirilmiş pirinç türleri, çeltik tarlalarında yabani pirincin ilk ekiminden ancak on beş yüzyıl sonra ortaya çıkmıştır. MÖ 5000 civarında yabani pirinç ekim alanlarını ve fındık hasadını tüketen ani bir küresel soğuma olmasaydı, daha bile uzun sürebilirdi.[51]

Çin'in her iki bölgesinde de evcilleştirilmelerinden çok sonra domuzlar hâlâ beslenmedeki önemleri açısından yabandomuzu ve geyiklerden sonra ikinci sırada yer alıyordu. Bereketli Hilal'in ormanlık yaylalarında, Kafatasları Evi'nin bulunduğu Çayönü'nde de ve insan domuz ilişkilerinin uzun süre tam evcilleştirmeden çok bir flört meselesi olarak kaldığı yerde de durum böyleydi.[52] Bu yüzden Amazonları "Eski Dünya Neolitiğine" bir "Yeni Dünya" alternatifi

olarak sunmak çekici olsa da gerçek şu ki her iki yarım küredeki Holosen gelişmeleri en azından genel değişim hızı açısından giderek daha benzer görünmeye başlıyor. Her iki durumda da giderek daha az devrim niteliğinde görünüyorlar. Başlangıçta, dünyadaki tarım toplumlarının çoğu ruhen Amazonluydu. Avcılık ve toplayıcılığın kültürel değerlerine bağlı kalırken aynı zamanda tarımın eşiğinde geziniyorlardı. Rousseau'nun *Söylev*'indeki "gülümseyen alanlar" hâlâ çok uzak gelecektedir.

Daha fazla araştırma Amazonlar'daki erken çiftçi (veya ormancı-çiftçi) toplulukları arasında, Okyanusya'da veya hatta şu anda Orta Avrupa'da gözlemlenenlere benzeyen Nil Vadisi'nin ilk çoban halkları arasındaki demografik dalgalanmaları ortaya çıkarabilir. Gerçekten de MÖ yedinci binyıl boyunca Bereketli Hilal'de bir tür gerileme ya da en azından yerleşimin büyük ölçüde yeniden düzenlenmesi meydana geldi.[53] Her halükârda her biri için var olan farklı miktarda kanıt göz önüne alındığında, bu çeşitli bölgeler arasındaki zıtlıklar konusunda fazla kesin konuşmamalıyız. Yine de şu anki bilgimize dayanarak, en azından ilk sorumuzu yeniden şekillendirip şu şekilde sorabiliriz: Avrupa'nın belirli bölgelerindeki Neolitik çiftçiler, başlangıçta neden şu anda bilinmeyen veya başka yerlerde fark edilmeyen bir ölçekte topluca çöküş yaşadı?

İpuçları ayrıntıların en küçüğünde gizlidir.

Görünüşe göre tahıl tarımı, Güneybatı Asya'dan Balkanlar üzerinden Orta Avrupa'ya geçişi sırasında bazı önemli değişiklikler geçirdi. Başlangıçta üç çeşit buğday (siyez, gernik ve serbest harman), iki çeşit arpa (kabuklu ve çıplak) ve aynı zamanda beş farklı bakliyat (bezelye, mercimek, burçak, nohut ve mürdümük) yetiştiriliyordu. Buna karşın Doğrusal Çömlekçilik alanlarının çoğu sadece kavuzlu buğday (gernik ve siyez) ve bir veya iki çeşit bakliyat içerir. Neolitik ekonomi, Ortadoğulu aslının küçülmüş bir alt kümesi olarak giderek daha dar ve tekdüze hâle gelmişti. Dahası, Orta Avrupa'nın lös arazileri çok az topografik değişkenlik ve yeni kaynaklar

eklemek için çok az fırsat sunarken, yoğun toplayıcı toplulukları kıyılara doğru genişlemeyi sınırlıyordu.[54]

Avrupa'nın en erken çiftçileri için neredeyse her şey tek bir besin ağı etrafında dönmeye başladı. Tahıl çiftçiliği toplumu besliyordu. Yan ürünleri (saman ve saman çöpü) yakıt, hayvanlar için yem ile çömlek için tav ve evler için sıva da dahil olmak üzere temel inşaat malzemelerinde kullanılıyordu. Çiftlik hayvanları ara sıra et, süt ve süt ürünleri, yün ve ayrıca bahçeler için gübre sağlıyordu.[55] Çalı ve sıvadan yapılmış uzun evleri ve seyrek malzeme kültürüyle bu ilk Avrupa tarım yerleşimleri, çok daha sonraki çağlardaki kırsal köylü toplumlarına tuhaf bir benzerlik gösteriyor. Büyük ihtimalle bu zayıflıklardan bazılarının aynısına maruz kalıyorlardı; yani sadece dışarıdan gelen dönemsel baskınlar değil, aynı zamanda dahili iş gücü sıkıntıları, toprak yorgunluğu, karşılıklı yardım için kapsamı dar olan tüm benzer topluluklar dizisi boyunca görülen hastalık ve hasat başarısızlıkları.

Neolitik çiftçilik başarısız olabilecek bir deneydi ve bazen öyle de oldu.

FAKAT TÜM BUNLARIN NE ÖNEMİ VAR? (TELEOLOJİK AKIL YÜRÜTMENİN TEHLİKELERİ ÜZERİNE HIZLI BİR TEKRAR)

Bu bölümde, dünyanın dört bir yanında zıplayan, tökezleyen ve karışık bir başarıyla blöf yapan dünyanın ilk çiftçilerinden bazılarının kaderini takip ettik. Peki, bu bize insanlık tarihinin genel gidişatı hakkında ne söylüyor? Tabii şüpheci okur, olayların daha geniş şemasında önemli olanın tarıma doğru sendeleyen ilk adımlar değil, onun uzun vadeli etkileri olduğuna itiraz edebilir. Sonuçta en geç MÖ 2000'de tarım, Çin'den Akdeniz'e kadar büyük şehirleri destekliyordu ve MÖ 500'e gelindiğinde şu ya da bu türden gıda üreten toplumlar, Güney Afrika, Arktik altı bölge ve bir avuç tropik altı ada dışında hemen hemen tüm Avrasya'yı sömürgeleştirmişti.

Bir şüpheci şöyle devam edebilir: Tarım, toplayıcıların aynı derecede herhangi bir şeyi sömüremediği ya da sömürmek istemediği toprakların taşıma kapasitesini tek başına açabilirdi. İnsanlar hareketliliklerinden vazgeçmeye ve yerleşmeye istekli oldukları sürece özellikle pulluklar ve sulama kullanılmaya başlandıktan sonra gıda fazlası vermek için küçük ekilebilir toprak parçaları bile yapılabilirdi. Geçici gerilemeler ve hatta feci başarısızlıklar olsa bile, uzun vadede ihtimaller elbette her zaman daha büyük ve daha yoğun toplulukları desteklemek için arazi kullanımını yoğunlaştırabilenlerin lehine olmuştur. Kabul etmemiz gerekir ki aynı şüpheci, Holosenin başlangıcında belki de beş milyon olan dünya nüfusunun, tarım sayesinde MS 1800'de 900 milyona ve şimdi de milyarlara çıkabileceği sonucuna varabilir.

Bu minvalde, kitleleri organize edecek emir komuta zincirleri ve sadece tarım fazlasıyla desteklenebilen resmi liderlik makamları (yani tam zamanlı idareciler, askerler, polis ve diğer gıdadan başka şey üretenler) olmadan bu kadar büyük nüfuslar nasıl beslenebilirdi? Bunlar sorulması makul sorular gibi görünüyor ve ilk argümanı ortaya atanlar neredeyse her zaman ikinciyi de ortaya koyuyor. Fakat bunu yaparken tarihten kopma riskini alıyorlar. Hikâyenin başından sonuna atlayıp sonra ortasında ne olduğunu bildiğinizi varsayamazsınız. Yani bunu yapabilirsiniz ama o zaman tam da bu kitap boyunca uğraştığımız peri masallarına geri dönersiniz. Bunun yerine, çiftçiliğin kökenleri ve yayılması hakkında öğrendiklerimizi çok kısaca özetleyelim ve sonra son 5000 kadar yıl içinde insan toplumlarının gerçekte başına gelen daha dramatik bazı şeyleri incelemeye dönelim.

Artık görebildiğimiz gibi, çiftçilik genellikle bir yoksunluk ekonomisi olarak başladı: Onu ancak yapılacak başka bir şey olmadığında icat ederdiniz, bu yüzden ilk olarak yabani kaynakların yerde en az olduğu alanlarda ortaya çıkma eğilimindeydi. Erken Holosen stratejilerindeki tuhaf olanıydı ancak özellikle tahıl ürünlerine ev-

cil çiftlik hayvanları eklendikten sonra çok hızlı bir büyüme potansiyeline sahip oldu. Buna rağmen apartmandaki yeni çocuktu. İlk çiftçiler daha fazla çöp ürettikleri ve genellikle pişmiş çamurdan evler inşa ettikleri için arkeologlara da daha fazla görünürler. Bu, aynı zamanda çok daha zengin ortamlarda, hâlâ büyük ölçüde yabani kaynaklara bağımlı olan topluluklar arasında devam eden faaliyetleri kaçırmak istemiyorsak boşlukları hayal gücüyle doldurmanın gerekli olmasının bir nedenidir.

Göbeklitepe veya Shigir İdolü gibi mevsimlik olarak dikilen anıtlar, Holosen avcı-balıkçı-toplayıcıları arasında büyük şeylerin oluştuğuna dair tam da istenilecek türden açık bir işarettir. Peki, çiftçilik yapmayan tüm insanlar ne yapıyordu ve geri kalan zamanda nerede yaşıyorlardı? Türkiye'nin doğusundaki yaylalar veya Uralların etekleri gibi ormanlık yaylalar buna cevap olmaya bir adaydır ancak inşaatların çoğu ahşap olduğundan bu yerleşimlerin çok azı günümüze ulaşmıştır. Büyük ihtimalle en büyük topluluklar göller, nehirler ve kıyı bölgeleri çevresinde ve özellikle bunların kesişme noktalarında yoğunlaşmıştı; yani Güney Mezopotamya, Nil'in aşağı kısımları ve İndus'taki gibi dünyanın ilk şehirlerinin çoğunun ortaya çıktığı ve şimdi büyük ve yoğun nüfuslu yerleşim yerlerinde yaşamanın insan toplumlarının gelişimi için gerçekte ne ima ettiğini (ve etmediğini) tam olarak bulmak için kendisine dönmemiz gereken delta alanları.

8

Hayali Şehirler

Mezopotamya'da, İndus Vadisi'nde, Ukrayna'da ve Çin'de Avrasya'nın ilk şehir insanları ve kralları olmadan nasıl şehir inşa ettikleri

Şehirler zihinde başlar.

Ya da kimsenin kendisiyle ne yapılacağını tam olarak bilmediği, o sıradışı yüzyıl ortası Orta Avrupalı düşünürlerden biri olarak sıklıkla saf dışı bırakılan bir romancı ve toplum filozofu olan Elias Canetti böyle düşünüyordu. Canetti, küçük topluluklarda yaşayan Paleolitik avcı-toplayıcıların kaçınılmaz olarak vakitlerini daha büyük toplulukların nasıl olacağını merak ederek harcamış olmaları gerektiğini varsaydı. Buna dair kanıtın sayısız kitleler hâlinde birlikte hareket eden sürü hayvanlarını istikrarlı bir şekilde tasvir ettikleri mağaraların duvarlarında olduğunu hissediyordu. İnsan sürülerinin o korkunç görkeminin tümüyle nasıl bir şey olabileceğini nasıl olur da merak etmezlerdi? Şüphesiz yaşayanları sayıca geçen ölüleri de dikkate aldılar. Ya şimdiye kadar ölmüş olan herkes tek bir yerde olsaydı? Bu nasıl bir şey olurdu? Canetti, bu "görünmez kalabalıklar"ın sadece hayal gücünde var olsalar bile bir anlamda ilk insan şehirleri olduğunu ortaya attı.

Bütün bunlar tembelce yapılmış bir spekülasyon gibi görünebilir (aslında spekülasyon *hakkında* spekülasyon) ancak şimdi insan

bilişi araştırmalarındaki gelişmeler Canetti'nin önemli ve neredeyse herkesin gözden kaçırdığı bir şeye parmak bastığını gösteriyor. Çok büyük toplumsal birimler bir anlamda her zaman hayal ürünüdür. Ya da biraz farklı bir şekilde ifade edecek olursak kişinin arkadaşlarla, aileyle, mahalleyle, aslında doğrudan tanıdığımız insanlarla ve yerlerle kurduğu ilişki ile imparatorluklar, milletler ve metropollerle, büyük ölçüde veya en azından çoğu zaman kafamızda var olan fenomenlerle kurduğu ilişki arasında her zaman temel bir ayrım vardır. Toplumsal kuramın büyük kısmı, deneyimimizin bu iki boyutunu birbirine uydurma girişimi olarak görülebilir.

İnsanlık tarihinin standart, ders kitabı versiyonunda ölçek çok önemlidir. İnsanların evrimsel tarihlerinin çoğunu geçirdikleri düşünülen küçük toplayıcı toplulukları, tam da küçük oldukları için nispeten demokratik ve eşitlikçi olabilirdi. Toplumsal duyarlıklarımızın, hatta isimleri ve yüzleri takip etme kapasitemizin bile büyük ölçüde evrimsel tarihimizin %95'ini en fazla birkaç düzine kişiden oluşan küçük gruplar hâlinde geçirmiş olmamız gerçeğiyle belirlendiğinin varsayılması yaygındır ve bu çoğu zaman apaçık bir gerçeklik olarak ifade edilir. Küçük takımlar hâlinde çalışmak üzere tasarlandık. Sonuç olarak, büyük insan yığınları genellikle tanımları gereği biraz doğadışıymış gibi ve insanlar o yığınların içindeki hayatla başa çıkmak için psikolojik olarak yeterli donanıma sahip değilmiş gibi muamele görürler. Bu argümana göre, çoğu zaman daha büyük toplulukların işlev görmesini sağlamak için bu kadar ayrıntılı bir "desteklemeye" ihtiyaç duymamızın nedeni budur; yani şehir planlamacıları, sosyal hizmet çalışanları, vergi denetçileri ve polis gibi kimselere.[1]

Öyleyse ilk şehirlerin ortaya çıkışının, insanların gerçek anlamda büyük kümeler hâlinde kalıcı olarak tek bir yerde yerleşmelerinin aynı zamanda devletlerin yükselişine tekabül etmesi çok mantıklı olurdu. Uzun bir süre Mısır, Mezopotamya, Çin, Orta Amerika ve diğer yerlerden gelen arkeolojik kanıtlar bunu gerçek-

ten doğrular gibi göründü. Kanıtlar, yeterince insanı tek bir yere koyarsanız yöneticiler, depolama ve yeniden dağıtım tesisleri, atölyeler ve gözetmenlerle birlikte neredeyse kaçınılmaz olarak yazıyı veya ona benzer bir şeyi geliştireceklerini gösteriyor gibiydi. Çok geçmeden kendilerini toplumsal sınıflara ayırmaya da başlarlardı. "Medeniyet" bir paket olarak gelirdi. Bazıları için sefalet ve ıstırap anlamına gelirken (çünkü bazıları kaçınılmaz olarak serflere, kölelere veya borç kölelerine indirgenirdi) aynı zamanda felsefe, sanat ve bilimsel bilgi birikimi ihtimaline de izin veriyordu.

Kanıtlar artık böyle bir şey ileri sürmüyor. Aslında son kırk veya elli yılda öğrendiğimiz şeylerin çoğu geleneksel bilgimizi kargaşaya sürükledi. Artık bazı bölgelerde şehirlerin ancak daha sonra ortaya çıkacak olan tapınak ve sarayların hiçbir izi olmadan yüzyıllarca kendi kendilerini yönettiklerini biliyoruz; diğerlerindeyse tapınaklar ve saraylar hiçbir zaman ortaya bile çıkmadı. İlk şehirlerin birçoğunda ne bir yönetici sınıfına ne de başka türden bir yönetici tabakaya dair hiçbir kanıt yoktur. Diğerlerinde merkezi güç önce belirir, sonra kaybolur. Öyle görünüyor ki kent hayatı olgusu kendi başına illaki herhangi bir özel siyasi örgütlenme biçimini ima etmiyor ve asla da etmedi.

Bunun bir sürü önemli sonucu var: Birincisi, insan imkânlarının çok daha az karamsar bir değerlendirmesini ileri sürüyor çünkü dünya nüfusunun büyük bir kısmının artık şehirlerde yaşıyor olması bizim *nasıl* yaşadığımızı varsayabileceğimiz ölçüde belirleyemeyebilir, fakat bunu düşünmeye bile başlamadan önce her şeyi nasıl bu kadar olağanüstü şekilde yanlış anladığımızı sormamız gerekiyor.

İLK OLARAK, ADI ÇIKMIŞ "ÖLÇEK" KONUSUNUN DEĞERLENDİRİLMESİ

"Sağduyu" tuhaf bir ifadedir. Bazen tam olarak neyse onu ifade eder: gerçek hayat tecrübesinden doğan pratik bilgelik, aptalca ve bariz tuzaklardan kaçınmak. Kıyamet günü cihazına açıkça işaretlenmiş bir "kendini yok et" düğmesi koyan veya gizli karargâ-

hındaki havalandırma geçitlerini tıkamayan çizgi filmlerdeki bir kötü adamın sağduyudan yoksun olduğunu söylediğimizde bunu kastediyoruz. Öte yandan, basit bir sağduyu gibi görünen şeylerin aslında öyle olmadığı da zaman zaman ortaya çıkıyor.

Uzun bir süre boyunca kadınların güçlü bir asker olamayacağı neredeyse evrensel bir sağduyu olarak kabul ediliyordu. Aynı görüşe göre kadınlar, bedensel olarak zaten daha ufaklardı ve daha az üst beden gücüne sahiplerdi. Sonra çeşitli askeri birimler deney yapıp kadınların düşündüklerinden çok daha iyi olduklarını keşfettiler. Keza küçük bir grubun birbirine eşitmiş gibi davranması ve demokratik bir şekilde karar vermesinin nispeten kolay olduğu ancak gruba dahil olan insan sayısı arttıkça bunun daha da zorlaştığı da neredeyse evrensel bir sağduyudur. Düşününce aslında bu göründüğü kadar sağduyulu değildir çünkü ayakta kalan gruplar için kesinlikle doğru değildir. Zamanla, bırakın aileyi herhangi bir samimi arkadaş grubu sonunda neredeyse her konuda anlaşmaya varmayı zorlaştıran karmaşık bir geçmişe sahip olur fakat grup ne kadar büyükse, özellikle nefret ettiğiniz kişilerin önemli bir oranını içerme ihtimali de o kadar düşük olur. Ancak çeşitli nedenlerden ötürü ölçek sorunu artık sadece akademisyenler için değil, hemen hemen herkes için basit bir sağduyu meselesi hâline geldi.

Sorun genellikle evrimsel kalıtımımızın bir sonucu olarak görüldüğünden, bir an için kaynağına dönmek ve Robin Dunbar gibi evrimsel psikologların soruyu genel olarak nasıl biçimlendirdiklerini ele almak faydalı olabilir. Çoğu, avcı-toplayıcıların –hem eski hem de modern– toplumsal örgütlenmelerinin Rus matruşka bebekleri gibi "iç içe geçmiş" şekilde farklı katmanlarda veya seviyelerde işlediğini gözlemleyerek başlar. En temel toplumsal birim, çocuklarına ortak yatırım yapan birbirine bağlı ailedir. Bu çekirdek birimler, kendilerinin ve bakmakla yükümlü oldukları kişilerin geçimini sağlamak için yakından akraba beş veya altı aileden oluşan "gruplar" hâlinde bir araya toplanmak zorundadır (ya da bu

argümana göre öyledir). Ritüel ortamlarda veya av hayvanlarının özellikle bol olduğu durumlarda, bu tür gruplar bir araya gelerek yaklaşık 150 kişilik "yerleşim grupları" (veya "klanlar") oluştururlar. Dunbar'a göre bu aynı zamanda bilişsel olarak kafamızın içinde takip edebildiğimiz istikrarlı, güvene dayalı ilişkilerin üst sınırı civarındadır. O bunun tesadüf olmadığını öne sürüyor. "Dunbar Sayısı" olarak bilinen 150'nin ötesinde "kabileler" gibi daha büyük gruplar oluşabilir, fakat Dunbar bu daha büyük grupların kaçınılmaz olarak daha küçük, akraba temelli olanların dayanışmasından yoksun kalacağını ve bu nedenle çatışmaların kendi içlerinde ortaya çıkma eğiliminde olacağını iddia ediyor.[2]

Dunbar, bu tür "iç içe geçmiş" düzenlemelerin, derin evrimsel zaman içinde insan bilişini şekillendiren faktörler arasında olduğunu düşünür. Öyle ki bugün bile askeri tugaylardan kilise cemaatlerine kadar yüksek seviyede toplumsal bağlılık gerektiren çok sayıda kurum, hâlâ 150 ilişkiden oluşan orijinal rakam etrafına yönelme eğilimindedir. Bu büyüleyici bir varsayım. Evrim psikologları tarafından formüle edildiği şekliyle yaşayan avcı-toplayıcıların, her büyük grubun kişinin doğuştan akrabasına, sadece daha büyük bir ölçekte, birlikte savaştıkları "kardeşler" veya aslında "kız kardeşler" gibi şeylere kadar aynı sadakat duygusunu yeniden ürettiği, çekirdek aile birimlerinden gruplara ve yerleşim gruplarına kadar toplumsal ilişkileri yukarı doğru ölçeklendirmenin bu sözde eski yoluna dair gerçekten kanıt sağladığı fikrine dayanır. Ama işte bu noktada çuvaldızı kendimize batırıyoruz.

En güçlü toplumsal bağlarımızın yakın biyolojik akrabalıklara dayandığını varsayan evrim modellerine karşı bariz bir itiraz var: Çoğu insan ailesini pek sevmiyor ve bu, günümüzün avcı-toplayıcıları için de diğer herkes kadar geçerli gibi görünüyor. Birçoğu, tüm hayatını yakın akrabalarla çevrili olarak yaşama ihtimalini o kadar itici buluyor ki sırf onlardan uzaklaşmak adına çok uzun mesafeler katmeyi göze alıyorlar. Tanzanya'daki Hadzalardan Avustralyalı

Martulara[3] kadar uzanan küresel vaka örneklerinden istatistiksel karşılaştırmalar yapan modern avcı-toplayıcıların demografisi üzerine yapılan yeni çalışma, yerleşim gruplarının hiçbir şekilde biyolojik akrabalardan oluşmadığını gösteriyor ve filizlenmekte olan insan genom bilimi alanı, ta Pleistosen'e kadar uzanan eski avcı-toplayıcılar için de benzer bir resim önermeye başlıyor.[4]

Mesela modern Martular kendilerinden sanki hepsi ortak bir totem atasından geliyormuş gibi söz etseler de birincil biyolojik akrabaların aslında herhangi bir yerleşim grubunun toplam üyelerinin %10'undan daha azını oluşturduğu ortaya çıktı. Çoğu katılımcı, yakın genetik ilişkileri paylaşmayan, kökenleri çok geniş topraklara dağılmış ve hatta aynı dilleri konuşmadan büyümüş olabilecek çok daha geniş bir havuzdan seçilmiştir. Martu olduğu bilinen herkes, herhangi bir Martu grubunun potansiyel üyesidir ve aynı şey Hadzalar, BaYakalar, !Kung Sanlar vs. için de geçerlidir. Bu arada gerçekten maceraperest olanlar, sıklıkla kendi büyük gruplarını tamamen terk etmeyi başarabilirler. Neredeyse tüm toplumsal düzenlemelerin görünüşte totem atalarından gelen soya dayalı olarak organize edildiği, çok ayrıntılı akrabalık sistemlerinin olduğu Avustralya gibi yerlerde bu daha da şaşırtıcıdır.

O zaman bu tür durumlarda akrabalık, tıpkı uluslararasılığı ifade etmeye çalışırken –gerçek erkek kardeşimize katlanamasak ve onunla yıllardır konuşmamış olsak bile– "Tüm insanlar kardeştir," dememiz gibi toplumsal bağlılıklar için gerçekten bir tür mecazi deyiş gibi görünüyor. Üstüne üstlük, bahsi geçen deyiş bir zamanlar Kuzey Amerika'da Kaplumbağa veya Ayı klanlarının ya da Avustralya'daki çifte soy sistemlerinde var olma biçiminde gördüğümüz gibi sıklıkla çok uzun mesafelere yayıldı. Bu, yakın biyolojik akrabaları tarafından hayal kırıklığına uğratılmış biri için çok uzun mesafeler katetmeyi ve yine de hoş karşılanmayı nispeten basit bir olay hâline getirdi.

Sanki modern toplayıcı toplumlar aynı anda bütünüyle farklı iki ölçekte mevcutlar: Biri küçük ve birbirine yakın, diğeriyse geniş

topraklara, hatta kıtalara yayılıyor. Bu garip görünebilir ancak bilişsel bilim açısından çok mantıklıdır. İnsan toplumsal bilişini diğer primatlarınkinden en açık şekilde ayıran şey, tam da bu ölçekler arasında geçiş yapma kapasitesidir.[5] Maymunlar şefkat veya tahakküm için yarışabilirler fakat onlar için her zafer geçicidir ve yeniden müzakereye açıktır. Hiçbir şey sonsuz olarak tahayyül edilmez. Aslında hiçbir şey tahayyül edilmez. İnsanlar, şahsen tanıdıkları 150 küsur insanla aynı anda, belki milyonlarca ve hatta milyarlarca insanın paylaştığı hayali yapıların içinde yaşama eğilimindedir. Bazen modern milletlerde olduğu gibi, bunların akrabalık bağlarına dayandığı tahayyül edilir, bazen de edilmez.[6]

En azından burada modern toplayıcılar, modern şehir sakinlerinden veya eski avcı-toplayıcılardan hiç de farklı değildir. Hepimizde, muhtemelen asla tanışmayacağımız insanlara kendimizi bağlı hissetme ve çoğu zaman "sanal gerçeklik" olarak var olan bir makro toplumda kendi kuralları, rolleri ve zihinde tutulup bilişsel bir imgeleme ve ritüel çalışma aracılığıyla hatırlanan yapıları olan bir muhtemel ilişkiler dünyasında yer alma kapasitesi var. Toplayıcılar bazen küçük gruplar hâlinde var olabilir ancak küçük ölçekli *toplumlarda* yaşamazlar ve muhtemelen hiçbir zaman da yaşamamışlardır.[7]

Bunların hiçbiri ölçeğin –mutlak nüfus büyüklüğü anlamında– hiçbir fark yaratmadığı anlamına gelmez; bu şeylerin varsayma eğiliminde olduğumuz, görünüşte sağduyu türünde ille de önemli olmadığı anlamına gelir. En azından tam da bu noktayı Canetti doğru anlamıştı. Kitle toplumu fiziksel gerçekliğe dönüşmeden önce zihinde var olur ve en önemlisi, fiziksel gerçeklik hâline geldikten *sonra* zihinde de var olur.

Bu noktada şehirlere dönebiliriz.

Şehirler somut şeylerdir. Fiziksel altyapılarının belirli unsurları (duvarlar, yollar, parklar, kanalizasyonlar) yüzlerce hatta binlerce yıl sabit kalabilir fakat insani açıdan asla durağan değillerdir. Bayram ve festivallere iştirak, akraba ziyareti, ticaret, baskın, gezinme

vs. amaçlarla kalıcı veya dönemsel olarak ya da sadece günlük turları sırasında insanlar sürekli buralara girip çıkıyorlar. Oysa şehirlerin tüm bunları aşan bir hayatı vardır. Bunun sebebi taş, tuğla veya kerpicin kalıcı olması değildir; bir şehirdeki çoğu insanın birbiriyle gerçekten tanışması da değil. Sebep, onların genellikle şehre *ait* insanlar (Londralılar, Moskovalılar veya Kalkütalılar gibi) olarak düşünmeleri ve hareket etmeleridir. Şehir sosyoloğu Claude Fischer'in dediği gibi:

> Çoğu şehir sakini mantıklı, sınırları önceden belirlenmiş hayatlar sürüyor, nadiren şehir merkezine gidiyor; şehrin yaşayıp çalışmadıkları bölgelerini neredeyse hiç bilmiyorlar ve –sosyolojik olarak anlamlı bir şekilde– şehir nüfusunun sadece küçücük bir kısmını görüyorlar. Tabii ara sıra –trafiğin yoğun olduğu saatlerde, futbol maçlarında vs.– binlerce yabancının huzurunda olabilirler ama bunun kişisel hayatları üzerinde illaki doğrudan bir etkisi olması gerekmez... Şehirliler birbirine dokunan ama iç içe geçmeyen küçük toplumsal dünyalarda yaşarlar.[8]

Bütün bunlar antik şehirler için eşit ölçüde geçerlidir. Mesela Aristoteles'e göre Babil o kadar büyüktü ki yabancı bir ordu tarafından ele geçirildikten iki veya üç gün sonra şehrin bazı bölgeleri hâlâ işgal haberini duymamıştı. Diğer bir deyişle, antik bir şehirde yaşayan birinin bakış açısından şehrin kendisi, yüzlerce mil boyunca uzanan daha önceki klan veya çifte grup manzaralarından tamamen farklı değildi. Daha önce hiç tanışmadıkları insanlarla dostane ilişkiler kurmalarına izin veren, öncelikle insanın hayal gücünde ortaya çıkan bir yapıydı.

Dördüncü Bölüm'de, insanlık tarihinin büyük bölümünde çoğu insanın faaliyet gösterdiği coğrafi aralığın aslında küçülmekte olduğunu öne sürdük. Paleolitik "kültür alanları" kıtalara yayıldı. Mezolitik ve Neolitik kültür bölgeleri hâlâ –antropologla-

rın "kültürler" olarak adlandırdığı– çoğu çağdaş etnik-dilbilimsel grupların kendi topraklarından çok daha geniş alanları kapsıyordu. Şehirler bu küçülme sürecinin bir parçasıydi çünkü şehirliler neredeyse tüm hayatlarını birkaç millik bir daire içinde geçirebiliyordu ve çoğu da öyle yapıyordu; bu, daha erken çağlarda yaşamış olan insanlar için pek de hayal edilemeyecek bir şeydi. Bunu düşünmenin bir yolu, bir zamanlar Avustralya veya Kuzey Amerika'nın büyük bir bölümünü kapsayan türden geniş bir bölgesel sistemin asıl kalitesini korurken tek bir kentsel alana sıkıştırıldığını hayal etmek olabilir. En eski şehirler oluştuğunda ortaya çıkan şey kaba hâliyle bile buysa, o hâlde özel bilişsel zorlukların olduğunu varsaymak için hiçbir neden yoktur. Sınırsız, sonsuz, büyük ölçüde hayali gruplarda yaşamak aslında insanların baştan beri yaptığı şeydi.

O zaman burada gerçekten yeni olan neydi? Haydi arkeolojik kanıtlara geri dönelim. On binlerce insanın yaşadığı yerleşim yerleri, insanlık tarihinde ilk kez yaklaşık 6000 yıl önce, neredeyse her kıtada, ilk önce birbirinden kopuk olarak ortaya çıkıyor. Sonra çoğalıyorlar. Artık onlar hakkında bildiklerimizi şehirlerin, devletlerin, bürokrasilerin ve toplumsal sınıfların hep birlikte ortaya çıktığı[9] eski moda bir evrim dizisine sığdırmayı bu kadar zorlaştıran şeylerden biri, bu şehirlerin ne kadar farklı olduğudur. Olay sadece bazı ilk şehirlerin sınıf ayrımlarından, servet tekellerinden veya yönetim hiyerarşilerinden yoksun olması değil. En başından beri şehir biçimlerinde bilinçli bir deneyi önerecek kadar aşırı değişkenlik sergiliyorlar.

Çağdaş arkeoloji, diğer şeylerin yanında bu ilk şehirlerin şaşırtıcı bir şekilde çok azının otoriter yönetimin işaretlerini barındırdığını gösteriyor. Ayrıca ekolojilerinin bir zamanlar inanıldığından çok daha çeşitli olduğunu da gösteriyor: Şehirler, illaki serflerin veya köylülerin şehir sakinlerinin tüketmesi için arabalarca tahıl taşıyıp insanın belini büken işlerde çalıştıkları kırsal bir hinterlanda bağlı olmak zorunda değil. Elbette bu durum daha sonraki

çağlarda giderek daha bilindik hâle geldi fakat ilk şehirlerde küçük ölçekli bahçecilik ve hayvan bakımı sıklıkla en az onlar kadar önemliydi; nehir ve deniz kaynakları da öyleydi ve bu nedenle ormanlarda veya bataklıklarda yabani mevsimlik yiyeceklerin avlanıp toplanması devam ediyordu. Bu özel karışım büyük ölçüde şehirlerin dünyanın neresinde olduğuna bağlıydı ancak tarihin ilk şehir sakinlerinin çevre veya birbirleri üzerinde her zaman sert bir ayak izi bırakmadıkları giderek daha açık hâle geliyor.

Bu ilk şehirlerde yaşamak nasıldı peki?

Sonraki bölümde Orta Amerika'ya geçmeden önce temel olarak Avrasya'da olanları anlatacağız. Tabii tüm hikâye başka coğrafi bakış açılarından anlatılabilir (mesela Orta Nijer Deltası'ndaki kentsel gelişimin yerel yörüngelerinin İslam'ın yayılmasından çok önceye uzandığı Sahra-altı Afrika'sı) ancak konuya aşırı zarar vermeden tek bir ciltte ele alınabilecek şeyler oldukça sınırlı.[10] İncelediğimiz her bölge, arkeolog veya tarihçinin elemesi ve tartması için belirgin bir kaynak malzeme yelpazesi sunar. Çoğu durumda yazılı kanıt ya eksiktir ya da kapsamı son derece dardır (Burada hâlâ, çoğunlukla insanlık tarihinin çok erken dönemlerinden ve bizimkinden çok farklı kültürel geleneklerden söz ediyoruz).

Dünyanın ilk şehirlerinin yazılı olmayan anayasalarını veya onları dönem dönem değiştirmiş gibi görünen ayaklanmaları hiçbir zaman ayrıntılı olarak yeniden kurgulayamayabiliriz. Yine de var olan kanıtlar, yalnızca geleneksel anlatıyı altüst etmek için değil, aynı zamanda başka türlü hiçbir zaman dikkate almayacağımız ihtimallere gözlerimizi açmak için yeterince sağlamdır. Belli vakalara bakmadan önce en başta şehirlerin neden ortaya çıktığını kısaca ele almalıyız. Daha önceki bölümlerde tartıştığımız türden geçici, mevsimlik toplanma alanları yavaş yavaş kalıcı, yıl boyu süren yerleşim yerleri hâline mi geldi? Bu tatmin edici derecede basit bir hikâye olurdu. Ne yazık ki öyle olmuş gibi görünmüyor. Gerçek daha karmaşık ve her zamanki gibi çok daha ilginç.

ŞEHİRLERE DAİR GENEL BİR BAKIŞ VE İLK ORTAYA ÇIKIŞ NEDENLERİ ÜZERİNE SPEKÜLASYONLAR

Şehirler, ortaya çıktıkları her yerde dünya tarihinin yeni bir aşamasını tanımladılar.[11] Ona insanlık geçmişinin birçok yönden tuhaf bir aşaması için kibar bir terim olduğu kabul edilen "erken şehirsel dünya" diyelim. Aynı anda hem çok tanıdık hem de çok yabancı olduğu için belki de şimdi bizim için kavraması en zor olanlardan biridir. Önce tanıdık kısımları ele alacağız.

Bu erken şehirlerin neredeyse her yerinde, belediye ölçeğinde bir tür planlamayı açıkça yansıtan inşa edilmiş alanların uyumlu ve çoğu zaman güzel şekillerde düzenlenmesiyle sivil birliğin şaşaalı ve özbilinçli ifadelerini buluyoruz. Yazılı kaynaklarımızın olduğu yerlerde (mesela eski Mezopotamya'da), kendilerinden akrabalık veya etnik bağlar deyimiyle değil, yalnızca belli bir şehrin "halkı" –ya da sıkça onun oğulları ve kızları– olarak söz eden, kurucu atalarına, tanrılarına veya kahramanlarına, sivil altyapısına ve her zaman en azından bazı popüler şenlikleri içeren ritüel takvimine bağlılıkta birleşen büyük vatandaş grupları buluruz.[12] Sivil bayramlar, insanların günlük hayatlarında ertelediği fakat normalde gözle görülemeyen hayali yapıların, geçici olarak somut, maddi bir şekle büründüğü anlardı.

Edinilecek kanıtların olduğu yerde farklılıklar da buluyoruz. Şehirlerde yaşayan insanlar sıklıkla çok uzaklardan gelirdi. Meksika Vadisi'ndeki büyük Teotihuacan şehri, MS üçüncü veya dördüncü yüzyılda Yucatán ve Körfez kıyısı gibi uzak bölgelerden sakinleri uzun süredir kendine çekiyordu; göçmenler, muhtemel bir Maya bölgesi de dahil olmak üzere kendi mahallelerine yerleşiyorlardı. İndus'un büyük taşkın ovalarından gelen göçmenler, sevdiklerini Harappa'nın mezarlıklarına gömüyorlardı. Genellikle ilk şehirler kendilerini sıklıkla uzun süren rekabetler geliştiren mahallelere ayırdılar

ve bu, ilk şehirler için de geçerli gibi görünüyor. Duvarlar, kapılar ya da hendeklerle işaretlenmiş bu tür birleşik mahalleler, muhtemelen modern örneklerinden hiçbir temel açıdan farklı değillerdi.[13]

Bu şehirleri en azından bizim için garip kılan şey büyük ölçüde orada olmayan şeylerdir. Bu, özellikle gelişmiş madencilik, yoğun tarım, idari kayıtlar ve hatta tekerlek gibi toplumsal teknolojiler için geçerlidir. Bu erken şehirler dünyasında bakışımızı nereye çevirdiğimize bağlı olarak bunlardan herhangi biri var olabilir ya da olmayabilir. Burada, Avrupa işgalinden önce Amerika'nın çoğunda ne metal aletler ne de atlar, eşekler, develer veya öküzler olduğunu hatırlamakta fayda var. İnsanların ve nesnelerin tüm hareketleri ya yürüyerek ya kanoyla ya da kızakla yapılıyordu. Fakat Teotihuacan veya Tenochtitlan gibi Kolomb öncesi başkentlerin ölçeği, Çin ve Mezopotamya'daki en eski şehirlerin ölçeğini gölgede bırakır ve Tunç Çağı Yunanistan'ının (Tirins ve Miken gibi) "şehir devletleri"ni müstahkem mezralardan biraz daha fazlası gibi gösterir.

Aslında en büyük ilk şehirler, en büyük nüfusa sahip olanlar birçok teknik ve lojistik avantajıyla Avrasya'da değil, tekerlekli taşıtların veya yelkenli gemilerin, hayvan gücüyle çalışan çekiş veya ulaşımın olmadığı ve madencilik veya okuryazar bürokrasi yolunda çok daha az yol katetmiş Orta Amerika'da ortaya çıktı. Bu bariz bir soruyu gündeme getiriyor: Bir kere neden bu kadar çok kişi aynı yerde yaşamaya başladı? Geleneksel hikâye, nihai nedenleri teknolojik faktörlerde arar: Şehirler, nüfusları yukarı doğru bir yörüngede başlayan ve tek bir yerde yaşayan büyük toplulukları desteklemeyi mümkün kılan, mesela ulaşım ve yönetimde bir dizi başka gelişmeler zincirini başlatan "Tarım Devrimi"nin gecikmiş ama kaçınılmaz bir etkisiydi. Bu büyük nüfuslar daha sonra devletlerin onları yönetmesini gerektirdi. Gördüğümüz gibi, bu hikâyenin hiçbir kısmı gerçekler tarafından destekleniyor gibi görünmüyor.

Gerçekten de tek bir hikâye bulmak zor. Mesela Teotihuacan, esasen bir dizi volkanik patlama ve onlar gibi doğal afetlerin tüm

toplulukları anavatanlarından çıkarıp oraya yerleşmeye sürüklemesi nedeniyle, belki de 100.000 kişiyle zirveye ulaşan çok büyük bir şehir hâline gelmiş gibi görünüyor.[14] Ekolojik faktörler şehirlerin oluşumunda sıklıkla rol oynadı ama bu özel durumda bunlar sadece dolaylı olarak tarımın yoğunlaştırılmasıyla ilişkilidir. Yine de bir modelin ipuçları var. Avrasya'nın pek çok yerinde ve Amerika'nın birkaç bölümünde şehirlerin ortaya çıkışı, MÖ 5000 civarında başlayan ekolojik destenin ikincil, Buzul Çağı sonrası karılmasını oldukça yakından takip ediyor. Burada en az iki çevresel değişiklik iş başındaydı.

Birincisi nehirlerle ilgili. Holosen'in başlangıcında dünyanın büyük nehirleri çoğunlukla hâlâ yabani ve öngörülemezdi. Daha sonra, yaklaşık 7000 yıl önce sel rejimleri değişmeye başladı ve yerini daha yerleşik rutinlere bıraktı. Sarı Irmak, İndus, Dicle ve ilk şehir medeniyetleriyle ilişkilendirdiğimiz diğer nehirler boyunca geniş ve oldukça verimli taşkın yatakları yaratan şey budur. Buna paralel olarak Orta Holosen'de kutup buzullarının erimesi, dünyadaki deniz seviyelerinin en azından daha önce hiç olmadığı kadar büyük bir dereceye kadar sabitlenmesine izin veren bir noktaya kadar yavaşladı. Bu iki sürecin birleşik etkisi muazzamdı; özellikle büyük nehirlerin açık sularla buluştuğu yerlerde, mevsimlik verimli alüvyon yüklerini deniz sularının onları geri itebileceğinden daha hızlı bir şekilde bırakırdı. Bugün mesela Mississippi, Nil veya Fırat'ın başında gördüğümüz o büyük yelpaze gibi deltalar bu şekilde oluştu.[15]

Her yıl nehir hareketiyle elenip iyi sulanan topraklar ve göçmen av hayvanları ile su kuşları tarafından tercih edilen zengin sulak alan ve su kenarı ortamlarından oluşan bu tür delta bölgeleri, insan toplulukları için başlıca çekim alanlarıydı. Neolitik çiftçiler, ekinleri ve çiftlik hayvanlarıyla birlikte onlara yöneliyordu. Pek de şaşırtıcı olmayan şekilde, onların Neolitik bahçeciliğin başladığı nehir, pınar ve göl kenarı ortamlarının ancak bir başka büyük farkla etkili bir şekilde büyütülmüş versiyonları olduğu düşünüldüğünde ufkun

hemen üzerinde açık deniz uzanıyor, onun önünde geniş bataklıklar tarımın risklerini tamponlamak için su kaynakları sağlıyor ve inşaat ile üretimi desteklemek için kalıcı bir organik malzeme (sazlar, lifler, silt) kaynağı oluşturuyordu.[16]

Tüm bunlar daha iç kısımlardaki alüvyonlu toprakların verimliliğiyle birleştiğinde, Avrasya'da hayvanların çektiği sabanların kullanımı (MÖ 3000'den önce Mısır'da da benimsenmiştir) ve yün için koyun yetiştiriciliği dahil olmak üzere daha uzmanlaşmış çiftçilik biçimlerinin büyümesini teşvik etti. Bu yüzden kapsamlı tarım kentleşmenin bir nedeni değil sonucu olabilir.[17] Hangi ürünlerin ve hayvanların yetiştirileceğine dair seçimler, sadece geçim amaçlı olmaktan ziyade sıklıkla ilk şehirlerin filizlenen endüstrileriyle, özellikle de tekstil üretimi ve alkollü içkiler, mayalı ekmek ve süt ürünleri gibi şehir mutfağının popüler biçimleriyle ilgiliydi. Avcılar ve toplayıcılar, balıkçılar ve kuş avcıları, bu yeni şehir ekonomileri için çiftçiler ve çobanlardan daha az önemli değildi.[18] Öte yandan köylüler daha sonraki, ikincil bir gelişmeydi.

Sulak alanlar ve taşkın yatakları arkeolojinin dostu değildir. Kentsel yerleşimin bu ilk aşamaları, sıklıkla daha sonraki alüvyon birikintilerinin veya üzerlerinde büyümüş şehir kalıntılarının altında bulunur. Dünyanın pek çok yerinde var olan ilk kanıt, kentsel genişlemenin çoktan olgunlaşmış bir aşamasına ilişkindir: Resim netleştiğinde, daha önceden bilinen tüm yerleşim yerlerini on kat geride bırakan bir bataklık metropolü veya merkezler ağı görürüz. Önceki sulak alanlardaki bu şehirlerden bazıları, sazlardan bakire doğumlar gibi ancak çok yakın bir zamanda tarihi araştırma konusu oldu. Sonuçları ise çoğunlukla çarpıcıdır ve etkileri hâlâ belirsizdir.

Mesela Çin'in Shandong eyaletinde, Sarı Irmak'ın aşağı kesimlerinde Liangchengzhen ve Yaowangcheng gibi 300 hektar veya fazlası büyüklüğünde yerleşim yerlerinin en geç MÖ 2500'de, yani Çin'in ortasındaki ovalarda gelişen en eski kraliyet hanedanların-

dan 1000 yıl önce var olduklarını biliyoruz. Pasifik'in diğer yakasında, yaklaşık aynı zamanda Peru'nun Rio Supe Vadisi'nde, özellikle de arkeologların İnka İmparatorluğu'ndan dört bin yıl daha eski batık plazaları ve anıtsal platformları ortaya çıkardığı Caral bölgesinde büyük çaplı tören merkezleri gelişti.[19] Bu büyük merkezlerin etrafındaki insan yerleşiminin kapsamı henüz belirlenmiş değil.

Bu yeni bulgular, arkeologların dünyanın ilk şehirlerinin dağılımı hakkında daha keşfedecek çok şeyleri olduğunu gösteriyor. Ayrıca bu şehirlerin bir zamanlar kuruluşları için gerekli olduğu varsayılan otoriter hükümet ve okuryazar yönetim sistemlerinden ne kadar daha eski olabileceğini de gösteriyor. Benzer ifşaatlar, gerçekten devasa büyüklükteki –şimdiye kadar monarşi veya rütbelere dair hiçbir kanıt sunmayan– tören merkezlerinin artık MÖ 1000 yılına kadar tarihlendirilebildiği Maya ovalarından çıkıyor, yani kraliyet şehirlerinin ölçeği epey küçük olan Klasik Maya krallarının yükselişinden 1000 küsur yıl önce.[20] Bu da büyüleyici ama zor bir soruyu sorduruyor. Sazlar, lifler ve kil dışında şehirleşmenin en eski deneylerini bir arada tutan şey neydi? Toplumsal yapıştırıcıları neydi? Bazı örnekler vermenin zamanı geldi ama Dicle, İndus ve Sarı Irkmak'ın büyük vadi medeniyetlerini incelemeden önce ilk olarak Doğu Avrupa'nın iç otlaklarını ziyaret edeceğiz.

"MEGA SİT ALANI" VE UKRAYNA'DAKİ ARKEOLOJİK BULGULARIN ŞEHİRLERİN KÖKENLERİ HAKKINDAKİ GELENEKSEL GÖRÜŞÜ ALTÜST EDİŞİ

Karadeniz çevresindeki ülkelerin uzak tarihi altın değerindedir. En azından Sofya, Kiev ya da Tiflis'teki belli başlı müzelere gelen herhangi bir ziyaretçinin oralardan bu izlenimle ayrılması gayet normaldir. Herodot'un zamanından beri bölgeye yabancılar, evlerine savaşçı kralların gösterişli cenaze törenleri ve onlara eşlik eden at-

ların ve hizmetlilerin toplu katliamı hakkında korkunç hikâyelerle dolu olarak döndüler. Bin küsur yıl sonra MS 10. yüzyılda seyyah İbn Fadlan, Arap okurlarını etkilemek ve heyecanlandırmak için neredeyse birbirinin aynısı olan hikâyeler anlatıyordu.

Sonuç olarak bu topraklarda "tarihöncesi" (veya bazen "ilk-tarih") terimi, her zaman aristokrat kabilelerin mirasını ve hazinelerle dolu gösterişli mezarları çağrıştırdı. Bu tür mezarlar orada kesinlikle bulunmaktadır. Bölgenin batı kanadındaki Bulgaristan'da, garip bir şekilde bölgesel arkeologların Bakır Çağı olarak adlandırdıkları ve MÖ beşinci yüzyıla tekabül eden zamanda Varna'daki altınla dolup taşan mezarlıkta başlarlar. Doğuda, Rusya'nın en güneyinde, kısa bir süre sonra kurganlar olarak bilinen ve gerçekten de şu ya da bu türden savaşçı prenslerin ebedi istirahatgâhlarını işaretleyen gömü höyükleriyle ilişkilendirilen abartılı bir cenaze törenleri geleneği başladı.[21]

Ancak bütün hikâyenin bu olmadığı ortaya çıktı. Aslında muhteşem savaşçı mezarları, bölgenin tarihöncesinin en ilginç yönü bile olmayabilir. Aynı zamanda şehirler de vardı. Ukrayna ve Moldova'daki arkeologlar, 1970'lerde daha önce karşılaşmış oldukları her şeyden daha eski ve çok daha büyük insan yerleşimlerinin varlığını tespit etmeye başladıklarında onlara ilişkin ilk ipuçlarını aldılar.[22] Sonraki araştırmalar, sıkça "mega alan" olarak anılan bu yerleşim yerlerinin (modern adlarıyla Taljanky, Maidenetske, Nebelivka vs.) MÖ dördüncü binyılın ilk ve orta yüzyıllarında kurulduğunu, bunun da bazılarının Mezopotamya'daki bilinen en eski şehirlerden önce bile var oldukları anlamına geldiğini gösterdi. Ayrıca alan olarak da daha büyüktüler.

Yine de şimdi bile şehirciliğin kökenleriyle ilgili akademik tartışmalarda, bu Ukrayna alanları neredeyse hiç gündeme gelmiyor. Gerçekten de "mega alan" teriminin kullanımı, daha geniş bir kitleye bunların düzgün şehirler olarak değil, daha çok bir nedenden ötürü ölçüsüzce genişleyen köyler gibi düşünülmesi gerektiğine

işaret eden bir tür örtmecedir. Hatta bazı arkeologlar onlardan doğrudan "haddinden fazla büyümüş köyler" olarak söz ediyor. Ukrayna mega alanlarını şehir kökenlerinin büyülü çemberine kabul etme konusundaki bu isteksizliği nasıl açıklayabiliriz? Neden şehirlerin kökenine biraz olsun ilgi duyan herhangi bir kişi Uruk veya Mohenjo-daro'yu duymuş da Taljanky'yi neredeyse hiç kimse duymamış?

Cevap büyük ölçüde siyasidir. Bazıları basit jeopolitikle ilgilidir: İlk keşif çalışmalarının çoğu Soğuk Savaş sırasında Doğu Bloku akademisyenleri tarafından gerçekleştirildi ve bu sadece bulgularının Batılı akademik çevrelerde kabulünü yavaşlatmakla kalmadı, aynı zamanda şaşırtıcı keşiflerle ilgili her türlü habere en azından bir parça şüphecilik kattı. Dahası, belki de tarihöncesi yerleşim yerlerinin iç siyasi hayatıyla ilgiliydi. Yani geleneksel siyaset bakış açısına göre böyle bir siyasi hayat hiç yokmuş gibi görünüyordu. Merkezi hükümet veya idareye, hatta herhangi bir yönetici sınıfa dair hiçbir kanıt ortaya çıkarılmadı. Diğer bir deyişle bu devasa yerleşim birimleri evrimcilerin "karmaşık" değil, "basit" olarak adlandırdıkları toplumun tüm ayırt edici özelliklerini taşıyordu.

Burada Ursula Le Guin'in krallar, savaşlar, köleler veya gizli polis olmadan da idare eden bir şehir olan ütopik Omelas şehri hakkındaki ünlü kısa hikâyesi "Omelas'ı Bırakıp Gidenler"i hatırlamamak elde değil. Le Guin, böyle bir topluluğu "basit" olarak gözden çıkarma eğilimimiz olduğunu belirtiyor fakat aslında Omelas'ın bu vatandaşları "basit insanlar, ahmak çobanlar, asil vahşiler, yavan ütopyacılar değildi. Bizden daha az karmaşık değillerdi". Sorun şu ki "ukalalar ve entelektüeller tarafından teşvik edilen, mutluluğu oldukça aptalca bir şey olarak görme gibi kötü bir alışkanlığımız var."

Le Guin'in haklı olduğu bir nokta var. Açıkçası Maidenetske veya Nebelivka gibi Ukrayna mega alanları sakinlerinin, kurgan mezarları inşa eden lordlara ve hatta onların cenaze törenlerinde âdet üzerine kurban edilen hizmetlilerle karşılaştırıldığında görece

ne kadar mutlu oldukları hakkında hiçbir fikrimiz yok; ya da Karadeniz kıyısındaki daha sonraki Yunan kolonilerinin sakinlerine buğday ile arpa sağlayan bağlı işçilerle (gerçi tahmin edebiliyoruz) ve hikâyeyi okuyan herkesin bildiği gibi, Omelas'ın da bazı sorunları vardı. Fakat asıl soru hâlâ ortada: Neden büyük bir topluluğun tapınaklar, saraylar ve askeri tahkimatlar (yani aleni kibir, kendini alçaltma ve gaddarlık gösterileri) olmadan kendisini yönetip desteklemesi için bir yol bulmuş insanların bunu yapmayanlardan daha az karmaşık olduğunu varsayıyoruz?

Böyle bir yeri "şehir" adıyla şereflendirmekten neden çekinelim ki?

Ukrayna'nın ve ona bitişik bölgelerin mega alanları kabaca MÖ 4100'den 3300'e kadar, yani yaklaşık sekiz yüzyıl boyunca, sonraki şehir geleneklerinin çoğundan önemli ölçüde daha uzun bir süre boyunca iskân edildi. İyi de neden oradaydılar? Mezopotamya ve İndus Vadisi şehirleri gibi, Holosen'in orta evresinde ekolojik fırsatçılıktan doğmuş gibi görünüyorlar. Bu durumda taşkın yatağı dinamikleri değil, Karadeniz'in kuzeyindeki düzlüklerde toprak oluşum süreçleri. Bu kara toprakların (Rusça: *çernozem*) verimlilikleri efsanevidir; daha sonraki antik dönem imparatorlukları için Güney Bug ile Dnieper nehirleri arasındaki toprakları bir buğday ambarı hâline getirdiler (Yunan şehir devletlerinin bölgede koloniler kurmasının ve başlangıçta yerel toplulukları köleleştirmesinin nedeni budur: Antik Atina büyük ölçüde Karadeniz tahılıyla besleniyordu).

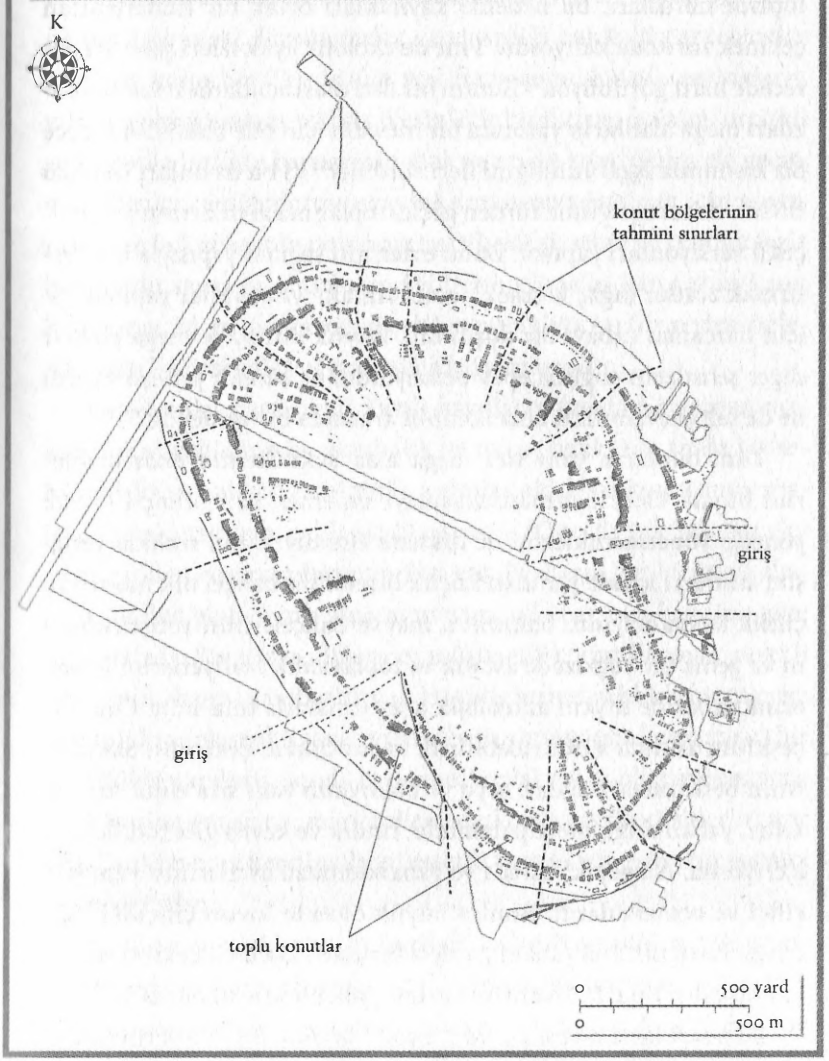
MÖ 4500'e gelindiğinde, *çernozem* Karpatlar ve Ural Dağları arasında, yoğun insan yerleşimini destekleyebilecek açık çayır ve ağaçlıklardan oluşan mozaik bir manzaranın ortaya çıktığı geniş bir alana yayıldı.[23] Oraya yerleşen Neolitik insanlar, Karpat Dağları'ndan geçerek Tuna'nın aşağı kesimlerinden doğuya seyahat etmişlerdi. Nedenini bilmiyoruz ama –nehir vadileri ve dağ geçitlerindeki yolculukları boyunca– uyumlu bir toplumsal kimliği koruduklarını biliyoruz. Genellikle küçük ölçekli olan köyleri ko-

nutlarının aldığı biçimlere, kadın heykelciklerine ve yemek yapma ile sunma yollarına yansıyan benzer kültürel uygulamaları paylaşıyordu. Bu özel "hayat tasarımı"na verilen arkeolojik isim, ilk kaydedildiği alanlara ithafen Cucuteni-Tripolye kültürü olarak adlandırılmıştır.[24]

Yani Ukrayna ve Moldova mega alanları yoktan var olmadı. Onlar, kurucu birimleri büyük yerleşim yerlerinde bir araya gelmeden çok önce zaten var olan genişletilmiş bir topluluğun fiziksel olarak gerçekleşmesiydi. Bu yerleşim yerlerinden onlarcası artık belgelendi. Şu anda bilinenlerin en büyüğü Taljanky, Güney Mezopotamya'daki Uruk şehrinin en erken evrelerini geride bırakarak 300 hektarlık bir alana yayılmıştır. Merkezi yönetim veya ortak depolama tesislerine dair hiçbir kanıt sunmamaktadır. Herhangi bir hükümet binası, tahkimat veya anıtsal mimari de bulunamamıştır. Akropolü veya sivil merkezi, Uruk'un Eanna ("Cennet Evi") denen yükseltilmiş kamu bölgesinin ya da Mohenjo-daro'nun Büyük Hamamı ile eşdeğeri de yoktur.

Taljanky'ye gelince, bulduğumuz şey 1000'in çok üzerinde ev. Yaklaşık beş metre genişliğinde ve iki katı uzunlukta, ahşap çerçeveler üzerine saz ve çamurdan inşa edilmiş, taş temelli dikdörtgen evler. Eklenmiş bahçeleriyle bu evler o kadar düzgün dairesel desenler oluşturuyor ki kuşbakışı bakıldığında herhangi bir mega alan, aralarında eşmerkezli boşluklar bulunan büyük halkalarla bir ağaç gövdesinin içini andırıyor. En içteki halka, yerleşim yerinin ortasındaki ilk kazı yapanların ilk başta muhteşem binalar ya da büyük gömüler gibi etkileyici bir şey bulmayı umduğu büyük bir boşluğu çevreliyor. Fakat bilinen her durumda, merkezi alan tamamen boştur; işlevine ilişkin tahminler, sivil toplantılardan törenlere, hayvanların mevsimlik olarak hapsedilmesine veya muhtemelen bu üçüne kadar uzanmaktadır.[25] Sonuç olarak, Ukrayna'daki bir mega alanın standart arkeolojik planı merkezden değil, tamamen çevreden oluşur.

Nebelivka: Ukrayna orman bozkırlarında tarihöncesi bir "mega sit alanı"

Birbirine oldukça yakın, en fazla on ila on beş kilometrelik mesafede bulunan bu devasa yerleşim birimlerinin dağılımı da ölçekleri kadar şaşırtıcıdır.[26] Mega alan başına binlerce ve bazı durumlarda muhtemelen 10.000'in çok üzerinde olduğu tahmin edilen toplam nüfusları, bu nedenle kaynakları ortak bir hinterlanttan çekmek zorunda kalıyordu. Yine de ekolojik ayak izleri şaşırtıcı derecede hafif görünüyor.[27] Bunun bir dizi olası açıklaması vardır. Bazıları mega alanların yalnızca bir mevsim için bile olsa yılın sadece bir kısmında işgal edildiğini ileri sürdüler[28] ki bu da onları Üçüncü Bölüm'de tartıştığımız türden geçici toplanma alanlarının şehir ölçekli versiyonları yapıyor. Bunu evlerinin sağlam yapısıyla bağdaştırmak zordur (ağaç kesmek, temel atmak, iyi duvarlar yapmak vs. için harcanan çabayı bir düşünün). Büyük ihtimalle mega alanlar diğer şehirlerin çoğuna epey benziyordu; ne sürekli yerleşim vardı ne de salt mevsimlikti ama ikisinin arasında bir yerdeydi.[29]

Tüm bunların yanı sıra mega alan sakinlerinin ekosistemlerini büyük ölçekli ormansızlaşmayı önlemek için bilinçli olarak yönetip yönetmediklerini de dikkate almalıyız. Bu, sıklıkla yerleşim sınırları içinde yer alan küçük ölçekli bir bahçecilik modelini, çiftlik hayvanlarının bakımını, meyve bahçelerinin yetiştirilmesini ve geniş bir yelpazede avcılık ve toplayıcılık faaliyetlerini içeren ekonomilerine ilişkin arkeolojik araştırmalarla tutarlıdır. Oradaki çeşitlilik aslında sürdürülebilirlik kadar dikkat çekicidir. Sakinlerinin beslenmesi buğday, arpa ve bakliyatın yanı sıra elma, armut, kiraz, yaban eriği, meşe palamudu, fındık ve kayısı gibi bitkileri de içeriyordu. Alageyik, karaca ve yabandomuzu avcılarının yanı sıra çiftçi ve ormancılardı. Bunlar büyük ölçekte "oyun çiftçiliği" idi: Olağanüstü bir dizi yabani gıdayla birleşen, küçük ölçekli tarım ve hayvancılık yoluyla kendisini destekleyen bir şehirli nüfus.[30]

Bu hayat tarzı hiçbir şekilde "basit" değildi. Bu şehirlerin sakinleri bağlarını, bahçelerini, çiftlik hayvanlarını ve ormanlık alanlarını yönetmenin yanı sıra Doğu Karpatlar ve Karadeniz kıyıla-

rındaki kaynaklardan toplu olarak tuz ithal ediyorlardı. Dniester Vadisi'nde tonlarca çakmaktaşı çıkarılıyor ve bu sayede aletler için malzeme sağlanıyordu. Ürünleri tarihöncesi dünyanın en iyi seramikleri arasında sayılan bir çömlek endüstrisi evlerde gelişti ve Balkanlar'dan düzenli bakır tedariki sağlandı.[31] Tüm bunların ne tür toplumsal düzenlemeler gerektirdiği hakkında arkeologlar arasında kesin bir fikir birliği yok fakat çoğu, lojistik zorlukların yıldırıcı olduğunda hemfikir. Kesinlikle bir ihtiyaç fazlalığı üretildi ve bununla birlikte bazılarının stok ve erzak kontrolünü ele geçirmesi, birilerini diğerlerine efendi kılması veya ganimet için savaşması için bol miktarda potansiyel vardı ancak sekiz yüzyıldan fazla bir süredir savaş veya toplumsal elitlerin yükselişi için çok az kanıt buluyoruz. Mega alanların gerçek karmaşıklığı, bu tür şeyleri önlemek için benimsedikleri stratejilerde yatmaktadır.

Tüm bunlar nasıl oldu? Yazılı kayıtların (ya da bir zaman makinesinin) yokluğunda, akrabalık ve miras hakkında ya da bu şehirlerdeki insanların nasıl toplu kararlar aldıkları konusunda söyleyebileceklerimizin ciddi sınırları var.[32] Yine de tek tek haneler seviyesinden başlayan bazı ipuçları var. Bunların her birinin kabaca ortak bir planı vardı ama aynı zamanda her biri kendine göre benzersizdi. Bir evden diğerine, müştereklik kurallarında sürekli bir yenilik, hatta oyunbazlık var. Her aile birimi, sıklıkla büyüleyici yoğunlukta çok renkli tasarımlarla boyanmış ve göz kamaştırıcı bir çeşitlilikte yapılmış, servis ve yemek kaplarından oluşan benzersiz derlemesine yansıyan, ev ritüellerinde kendi küçük çeşitlerini icat etti. Sanki her ev kendine özgü estetik tarzını icat eden bir sanatçı topluluğuydu.

Bu hane çömleklerinden bazıları kadın bedenlerini çağrıştırıyor ve evlerin kalıntılarında en yaygın olarak bulunan diğer öğeler arasında kilden kadın heykelcikleri bulunuyor. Model evler ve mobilyalarla yemek yeme gereçlerinin küçük kopyaları da günümüze ulaşmıştır; kayıp toplumsal dünyaların minyatür temsilleri,

yine bu evlerde kadınların öne çıkan rolünü doğrulamaktadır.[33] Tüm bunlar, bize bu hanelerin kültürel atmosferi hakkında biraz bilgi verir (ve kişi kolayca Avrasya tarihöncesi sentezlerini daha önce tartıştığımız Marija Gimbutas'ın, kültürel kökleri Anadolu ve Ortadoğu'nun ilk çiftçi toplumlarında bulunan Cucuteni-Tripolye kültürünü neden "Eski Avrupa'nın" bir parçası olarak ele aldığını görebilir). Peki bu haneler, Ukrayna'nın mega alanlarına ayırt edici planlarını veren büyük eşmerkezli düzenlemeleri oluşturmak için böylesi sayılarda nasıl bir araya geldi?

Bu alanlardan elde edilen ilk izlenim katı bir tekdüzelik ile kapalı bir toplumsal etkileşim devresidir, fakat daha yakından yapılan bir çalışma normdan sürekli sapma olduğunu ortaya çıkarıyor. Haneler bazen üç ila on aileden oluşan gruplar hâlinde kümelenmeyi tercih ederdi. Sınırlarını hendekler veya çukurlar belirlerdi. Bazı alanlarda bu gruplar, merkezden şehrin çevresine yayılan ve hatta daha büyük yerleşim bölgeleri oluşturan mahallelerde birleşir. Her birinin, nüfusun daha geniş bir kesiminin yalnızca tahmin edebileceğimiz etkinlikler (siyasi toplantılar, yasal işlemler, mevsimlik şenlikler) için dönem dönem toplanabileceği sıradan bir konuttan daha büyük bir yapı olan en az bir toplantı evine erişimi vardı.[34]

Arkeologlar tarafından yapılan dikkatli analizler, Ukrayna'daki mega alanların görünüşteki tekdüzeliğinin yerel karar alma süreçleri aracılığıyla aşağıdan yukarıya nasıl ortaya çıktığını göstermektedir.[35] Bu, bireysel hane üyelerinin –veya en azından onların mahalle temsilcilerinin– yerleşimleri için bir bütün olarak kavramsal bir çerçeve paylaştıkları anlamına gelmelidir. Bu çerçevenin bir daire görüntüsüne ve onun dönüşüm özelliklerine dayandığı çıkarımını da güvenle yapabiliriz. Alan sakinlerinin, bu zihinsel görüntüyü bu kadar büyük ölçeklerde uygulanabilir bir toplumsal gerçekliğe çevirirken nasıl hayata geçirdiklerini anlamak için sadece arkeolojiye güvenemeyiz. Neyse ki gelişmekte olan etnik-matematik alanı, böyle bir sistemin pratikte tam olarak nasıl çalışmış

olabileceğini gösteriyor. Bildiğimiz en bilgilendirici örnek, Atlantik Pireneler'in dağlık bölgelerindeki geleneksel Bask yerleşimleridir.

Fransa'nın güneybatı köşesine sıkışmış bu modern Bask toplumları, tıpkı kendilerini bir dağ çemberiyle çevrili olarak hayal ettikleri gibi, topluluklarını da dairesel biçimde hayal ederler. Bunu hanelerin ve aile birimlerinin ideal eşitliğini vurgulamanın bir yolu olarak yaparlar. Şimdi açıkçası bu mevcut toplulukların toplumsal düzenlemelerinin eski Ukrayna'dakilerle tamamen aynı olması pek mümkün değil. Buna rağmen bu tür dairesel düzenlemelerin, "Herkesin solunda ve sağında komşuları vardır," şeklindeki özbilinçli eşitlikçi projelerin bir parçasını nasıl oluşturabileceğinin mükemmel bir resmini sunarlar. Kimse ne ilk ne de sondur.[36]

Mesela Sainte-Engrâce komününde köyün dairesel şablonu aynı zamanda temel görevlerin mevsimlik dönüşümünü sağlamak için bir sayma aracı olarak kullanılan dinamik bir modeldir. Her pazar bir hane yerel kilisede iki somunu kutsar, birini yer ve sonra diğerini "ilk komşusu"na (sağındaki eve) sunar; sonraki hafta o komşu aynısını kendi sağındaki eve yapar ve saat yönünde bu şekilde giden tam bir döngüyü tamamlamak 100 hanelik bir toplulukta yaklaşık iki yıl alır.[37]

Bu tür konularda sıklıkla olduğu gibi burada da tam bir kozmoloji, âdeta insanın durumuna dair bir kuram vardır: Somunlardan "sperm", hayat veren bir şeyi temsil eder; bu arada, ölülere ve ölmekte olanlara gösterilen özen ters yönde, saat yönünün tersine doğru hareket eder. Fakat bu sistem aynı zamanda ekonomik işbirliğinin de temelidir. Herhangi bir hane herhangi bir nedenle yükümlülüğünü zamanında yerine getiremezse, dikkatli bir ikame sistemi devreye girer ve böylece birinci, ikinci ve bazen üçüncü sıradaki komşular geçici olarak onların yerini alabilir. Bu da neredeyse tüm işbirliği biçimleri için bir model sağlar. Aynı "ilk komşular" ve ikame sistemi, aynı seri karşılıklılık modeli tek bir ailenin sağlayabileceğinden daha fazla el gerektiren ekim ve hasattan peynir

yapımına ve domuz kesmeye kadar her şey için kullanılır. Buradan da hane halklarının günlük işlerini sadece kendi ihtiyaçları doğrultusunda planlayamayacakları sonucu çıkıyor. Ayrıca diğer hanelere karşı olan yükümlülüklerini de göz önünde bulundurmaları gerekir ve onların da diğer hanelere karşı kendi yükümlülükleri vardır vs. Sürüleri yayla otlaklarına taşıma veya onları sağma, kırkma ve koruma talepleri gibi bazı görevlerin on farklı hanenin ortaklaşa çabalarını gerektirebileceğini ve hanelerin çok sayıda farklı sorumluluk türünün planlamasını dengelemek zorunda olduğu hesaba katılınca, bunlarla ilgili karmaşıklıklar hakkında bir fikir edinmeye başlıyoruz.

Diğer bir deyişle, bu tür "basit" ekonomiler nadiren bu kadar basittir. Sıklıkla hiçbiri herhangi bir merkezi kontrol veya idareye ihtiyaç duymadan, ince karşılıklı yardım sistemleri temelinde çözülen çarpıcı karmaşıklıkta lojistik zorluklar içerirler. Bu bölgedeki Bask köylüleri, her hanenin sonuçta aynı olduğu ve diğerleriyle aynı sorumluluklara sahip olduğu konusunda ısrar etmeleri anlamında özbilinçli eşitlikçilerdir. Yine de –Bask halkının önceki nesillerinin Guernica gibi yerlerde oluşturdukları meşhur– ortak meclisler aracılığıyla kendilerini yönetmekten ziyade rotasyon, seri değiştirme ve münavebe gibi matematiksel ilkelere güveniyorlar. Ancak nihai sonuç aynıdır ve sistem, hane sayısındaki veya bireysel üyelerin kapasitelerindeki değişikliklerin sürekli olarak dikkate alınabilmesine yetecek kadar esnektir ve bu, eşitlik ilişkilerinin neredeyse tamamen ortadan kalkarak uzun vadede neredeyse hiç iç çatışma olmadan korunmasını sağlar.

Böyle bir sistemin sadece küçük bir ölçekte çalışacağını varsaymak için hiçbir neden yok: 100 hanelik bir köy, Dunbar'ın önerdiği 150 kişilik bilişsel eşiğin çok daha ötesinde (aklımızda tutabildiğimiz istikrarlı, güvene dayalı ilişkilerin sayısı, –yani Dunbar'a göre– toplumsal işlerin başına reisleri ve idarecileri koymaya başlamak zorunda bırakılmadan önce) Bask köyleri ve kasabaları bundan çok

daha büyüktü. Kişi en azından –farklı bir bağlamda– bu tür eşitlikçi sistemlerin yüzlerce, hatta binlerce haneden oluşan topluluklara kadar nasıl artacağını görmeye başlayabilir. Ukrayna mega alanlarına dönünce, pek çok şeyin hâlâ bilinmediğini kabul etmeliyiz. MÖ dördüncü binyılın ortalarında çoğu aslında terk edilmişti. Bunun nedenini hâlâ bilmiyoruz. Bu arada bize sundukları şeyse (yani kentsel bir ölçekte son derece eşitlikçi örgütlenmenin mümkün olduğunun kanıtı) anlamlıdır.[38] Bunu akılda tutarak, Avrasya'nın diğer bölgelerinden bazı daha iyi bilinen örneklere taze bakışlarla bakabiliriz. Haydi Mezopotamya ile başlayalım.

MEZOPOTAMYA VE "O KADAR DA İLKEL OLMAYAN" DEMOKRASİ

"Mezopotamya", "iki nehir arasındaki toprak" anlamına gelir. Arkeologlar bazen bu bölgeyi "şehirlerin kalbi" olarak da adlandırırlar.[39] Taşkın yatakları, onlar olmasa Güney Irak'ın kurak olacak arazisini aşarak Basra Körfezi'ne yaklaştıkça bataklığa dönüşür.[40] Buradaki şehir hayatı en az MÖ 3500'e kadar uzanır. Nehirlerin yağmurla beslenen ovalardan aktığı Dicle ve Fırat arasındaki daha kuzeydeki topraklarda şehirlerin tarihi daha da geriye, MÖ 4000'in ötesine gidebilir.[41]

Birazdan döneceğimiz Ukrayna mega alanlarının veya İndus Vadisi'ndeki Tunç Çağı şehirlerinin aksine, Mezopotamya, herhangi bir arkeoloğun toprağa kürek vurmadan önce bile modern hafızanın bir parçasıydı.[42] Kitab-ı Mukaddes'i okumuş olan herkes Babil ve Asur krallıklarını biliyordu ve Viktorya dönemi İngiliz İmparatorluğu'nda Kitab-ı Mukaddes araştırmacıları ile Oryantalistler, Nebukadnezar, Sanherib veya Tiglat-Pileser gibi efsanevi figürler tarafından yönetilmiş şehirleri ortaya çıkarmayı umarak Ninova ve Nemrut gibi kutsal yazılarla ilgili yerleri kazmaya başladılar. Onları buldular ama bu ve başka yerlerde daha da muhteşem başka şeyler de keşfettiler. Mesela MÖ 18. yüzyılda Babil'in hüküm-

darı olan Hammurabi'nin kanunnamesini taşıyan, Batı İran'daki Susa'da ortaya çıkarılan bir bazalt stel; Uruk'un efsanevi hükümdarı *Gılgamış Destanı*'nın kopyalarını taşıyan Ninova'dan kil tabletler ve Kitab-ı Mukaddes'te olmayan kralların ve kraliçelerin şaşırtıcı zenginliklerle ve MÖ 2500 civarında kurban edilen hizmetlilerin kalıntılarıyla gömüldüğü Güney Irak'taki Ur Kraliyet Mezarları.

Daha büyük sürprizler de vardı. Ur Kraliyet Mezarları da dahil olmak üzere şehirlerin ve krallıkların en eski kalıntıları, daha önce bilinmeyen ve kutsal yazılarda bahsi geçmeyen bir kültüre aitti ki bu da İbranice ve Arapçanın türediği Sami ailesinden bağımsız bir dil kullanan Sümerlerdi.[43] (Aslında Bask örneğinde olduğu gibi Sümercenin hangi dil ailesine ait olduğu konusunda bir fikir birliği yoktur). Fakat genel olarak, 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar bölgedeki arkeolojik çalışmaların ilk yirmi otuz yılı, imparatorluk ve monarşi ile Antik Mezopotamya arasında beklenen bir ilişkiyi doğruladı. Sümerler en azından ilk bakışta bir istisna değilmiş gibi göründüler.[44] Aslında gidişatı onlar belirledi. Ur'dan edinilen bulgulara halkın ilgisi o kadar büyüktü ki 1920'lerde *Illustrated London News* (İngiltere'nin "dünyaya açılan penceresi"), Leonard Woolley'nin Kraliyet Mezarları kazılarına en az otuz uzun makale ayırdı.

Tüm bunlar Mezopotamya'nın şehirler, monarşi ve aristokrasi medeniyeti olarak popüler resmini güçlendirdi; hepsi de kutsal yazıların ("Keldanilerin Ur'u", bir Sümer şehri olmanın yanı sıra ataları İbrahim'in doğum yeri olarak İbrani kutsal kitabında geçer) arkasındaki "gerçeği" ortaya çıkarmanın heyecanıyla renklenmişti. Ancak modern arkeoloji ve epigrafinin en büyük başarılarından biri bu resmi tümüyle yeniden çizmek, Mezopotamya'nın aslında hiçbir zaman ebedi bir "krallar ülkesi" olmadığını göstermek olmuştur. Asıl hikâye çok daha karmaşıktır.

En eski Mezopotamya şehirleri (MÖ dördüncü binyıldakiler ile üçüncü binyılın başlarındakiler) monarşi için açık bir kanıt sunmamaktadır. Şimdi bir şeyin orada *olmadığını* kesin olarak kanıt-

lamanın zor olduğuna itiraz edebilirsiniz. Bununla birlikte, bu tür şehirlerde monarşiye dair kanıtların nasıl olabileceğini biliyoruz çünkü 500 yıl sonra (MÖ 2800'lerden itibaren) monarşi, saraylar, aristokrat gömüleri ve kraliyet yazıtları, şehirleri savunmak için surlar ve onları korumak için milis güçleriyle her yerde belirmeye başladı. Fakat şehirlerin doğuşu ve onunla birlikte Mezopotamya sivil hayatının temel unsurları (şehir toplumunun eski yapı taşları) bu "Erken Hanedanlık" döneminden oldukça önce başlar.

Bu asli şehir unsurları, tarihçilerin Fransızca *corvée** terimiyle adlandırdıkları kurum gibi yanlış bir şekilde kraliyet devlet idaresinin icatları olarak nitelendirilen bazı unsurları içerir. Bu, özgür şehir sakinlerinin mevsimlik olarak kentsel projelerde zorunlu çalışmaya tabi tutulmasına atıfta bulunur ve her zaman güçlü yöneticiler tarafından alınan bir vergi çeşidi olduğu varsayılmıştır; yani mallarla değil hizmetlerle ödenen vergiler. Mezopotamya açısından bakıldığında angarya zaten oldukça eskiydi. İnsanlığın kendisi kadar eski. Nuh'un Eski Ahit'teki hikâyesinin prototipi olan tufan efsanesi *Atrahasis*, tanrıların insanları ilk olarak kendileri için angarya yaptırmak amacıyla nasıl yarattıklarını anlatır. Mezopotamya tanrıları alışılmadık bir şekilde aktifti ve başlangıçta kendileri çalışıyorlardı. Sonunda sulama kanallarını kazmaktan yorulup bu işi yaptırmak için küçük tanrılar yarattılar, fakat onlar da isyan edince –göklerde Şeytan'ın göreceği muameleden çok daha olumlu bir muamele görerek– tanrılar tarafından talepleri kabul edildi ve tanrılar bu şekilde insanları yarattılar.[45]

Herkes angarya yapmak zorundaydı. Daha sonraki dönemlerin en güçlü Mezopotamya hükümdarları bile önemli bir tapınağın inşaat alanına bir sepet kil atmak zorundaydı. Sümerce angarya (*dubsig*) kelimesi, kralların MÖ 2500 civarında oyulmuş Ur-Nanşe Plağı gibi anıtların üzerine yaptığı gibi, bir kişinin onu başının üstüne kaldırdığını gösteren bir piktogramla yazılmış bu toprak sepe-

* (Fr.) Bu terim, Türkçeye genellikle "angarya" şeklinde çevrilir. Bu nedenle, terimin geçtiği yerlerde bundan sonra angarya diye çevrilecektir. (ç.n.)

te atıfta bulunur. Özgür sakinler haftalarca, hatta aylarca angarya yaptı. Bunu yaparken yüksek rütbeli din adamları ve yöneticiler, zanaatkârlar, çobanlar ve tahıl çiftçileriyle dirsek dirseğe çalıştılar. Daha sonraki krallar, muafiyet tanıyarak zenginlerin onun yerine vergi ödemesine izin verebilir veya işi onlar için yapması amacıyla başkalarını istihdam edebilirdi. Yine de herkes bir şekilde katkıda bulunurdu.[46]

Kraliyet ilahileri, angarya işçilerinin "mutlu yüzlerini" ve "neşeli kalplerini" tasvir eder. Şüphesiz burada bir propaganda unsuru var, fakat monarşi ve imparatorluk dönemlerinde bile bu mevsimlik projelerin bir şenlik ruhuyla yürütüldüğü ve işçilerin bol miktarda ekmek, bira, hurma, peynir ve et aldığı açıktır. Onlarda da bir tür karnaval havası vardı. Bunlar kentin ahlaki düzeninin kendi ekseni etrafında döndüğü, sakinleri arasındaki ayrımların ortadan kalktığı durumlardı. Lagaş şehir devletinin valisi (*ensi*) olan "Gudea'nın İlahileri", içinde geçtikleri atmosferden bir şeyler aktarır. MÖ üçüncü binyılın sonlarından kalan bu ilahiler, şehrin koruyucu tanrısı Ningirsu'nun Evi olan *Eninnu* adlı bir tapınağın restorasyonunu övüyorlar:

> Kadınlar sepet taşımadı,
> binayı sadece en iyi savaşçılar yaptı
> onun için; kırbaç vurmadı;
> anne (itaatsiz) çocuğuna vurmadı;
> General,
> Albay,
> Kaptan,
> (ve) askere alınanlar,
> (tümü) işi eşit olarak paylaştılar;
> denetim işi gerçekten de
> yumuşak yün (gibiydi) ellerinde.[47]

Genel olarak şehir sakinleri için daha kalıcı faydalar valinin borçlarını iptal etmesini de içerirdi.[48] Bu nedenle işçi seferberliği zamanları, tanrılar önünde –kölelerin bile efendileriyle eşit bir zemine yerleştirilebildiği– mutlak eşitlik anları ve hayali şehir gerçek olduğunda, sakinlerinin fırıncı, meyhaneci, şu veya bu mahallenin sakinleri ya da daha sonra generaller veya köleler olarak günlük kimliklerini bırakıp kısa süreliğine Lagaş, Kiş, Eridu veya Larsa'nın "halkı" olmak üzere, şehrin bir bölümünü veya onu besleyen sulama kanalları ağını inşa veya yeniden inşa ederken bir araya geldiği zamanlar olarak görülüyordu.

En azından kısmen şehirler böyle inşa edildiyse bu tür festivalleri sadece sembolik gösteriler olarak silip atmak zordur. Dahası, sıradan sakinlerin hükümette önemli bir paya sahip olmasını sağlayan, Hanedanlık Öncesi çağda oluştuğu söylenen başka kurumlar da vardı. Sonraki şehir devletlerinin en otokrat yöneticileri bile, sıklıkla kadınların erkeklerle birlikte katıldığı bir şehir meclisleri, mahalle muhtarlıkları ve kurullar topluluğuna karşı sorumluydu.[49] Bir şehrin "oğulları ve kızları" seslerini duyurabilir, vergilendirmeden dış politikaya kadar her şeyi etkileyebilirlerdi. Bu şehir meclisleri Antik Yunanistan'dakiler kadar güçlü olmayabilirdi ama öte yandan kölelik Mezopotamya'da o kadar gelişmemişti ve kadınlar siyasetten aynı derecede dışlanmamışlardı.[50] Diplomatik yazışmalarda, ayrıca gözde olmayan yöneticilere veya politikalara karşı sıklıkla başarılı bir şekilde ayaklanan kurumsal yapılar da ara sıra gözümüze çarpıyor.

Modern biliminsanları tarafından bu genel durum için kullanılan terim "ilkel demokrasi"dir. Bu çok iyi bir terim değil çünkü bu kurumların herhangi birinin herhangi bir şekilde kaba veya basit olduğunu düşünmek için özel bir neden yoktur. Bu tuhaf terimin araştırmacılar tarafından süregelen kullanımı, tartışma götürür bir şekilde çoğunlukla eski Mezopotamya ve onun çivi yazısı ile yazılı mirası üzerine çalışma anlamına gelen Asuroloji'nin uzmanlık ala-

nıyla sınırlı kalan daha geniş tartışmaları engelledi. Şimdi bu argümana ve onun bazı sonuçlarına daha yakından bakalım.

Mezopotamya'nın "ilkel bir demokrasi"ye sahip olduğu fikri ilk kez 1940'larda Danimarkalı tarihçi ve Asurolog Thorkild Jacobsen tarafından ortaya atıldı.[51] Bugün bu alandaki biliminsanları onun fikrini daha da ilerlettiler. Şehir halkının çıkarlarını temsil eden bölge meclisleri ve ihtiyar heyetleri, Jacobsen'in düşündüğü gibi yalnızca en eski Mezopotamya şehirlerinin bir özelliği değildir; hafızası Kitab-ı Mukaddes'in metinleri yoluyla yaşayan Asur, Babil ve Pers imparatorluklarının zamanına kadar Mezopotamya tarihinin daha sonraki tüm dönemlerinde onlar için kanıtlar bulunmaktadır.

Halk meclisleri ve şehir sakinleri meclisleri (Sümerce: *ukkin*; Akadca: *puhrum*), yalnızca Mezopotamya şehirlerinde değil, aynı zamanda onların bölge dışındaki sömürgelerinde (Anadolu'daki Kaneş'in Eski Asur *karum*'u gibi) ve Hititler, Feniķeliler, Filistinliler ve İsrailoğulları gibi komşu halklarda da hükümetin istikrarlı özellikleriydi.[52] Aslında eski Yakın Doğu'nun herhangi bir yerinde bir halk meclisine –veya sıklıkla birkaç meclise– eşdeğer bir şeye (mesela "gençlerin" ve "yaşlıların" çıkarlarını temsil eden farklı meclislere) sahip olmayan bir şehir bulmak neredeyse imkânsızdır. Bu, monarşi geleneklerinin derinlerden geldiği Suriye bozkırları ve Kuzey Mezopotamya gibi bölgelerde bile böyleydi.[53] Yine de bu meclislerin nasıl çalıştıkları, bileşimleri ve hatta genellikle nerede toplandıkları hakkında çok az şey biliyoruz.[54] Muhtemelen bir Antik Yunan gözlemci bazılarını demokratik, bazılarını oligarşik, diğerlerini de demokratik, oligarşik ve monarşik ilkelerin bir karışımı olarak tanımlamış olabilirdi. Fakat çoğunlukla uzmanların yapabileceği tek şey sadece tahminde bulunmaktır.

En net kanıtlardan bazıları MÖ dokuzuncu ve yedinci yüzyıllar arasından geliyor. İsyancılara karşı yürüttükleri kanlı intikamla övünen anıtlar yapan Sanherib ve Aşurbanipal gibi Asur imparatorları, vahşetleriyle Kitab-ı Mukaddes zamanından beri ünlüydü-

ler. Fakat sadık tebaalarıyla uğraşırken çarpıcı bir şekilde müdahalesiz duruyorlar ve toplu kararlar alan şehir sakinleri organlarına çoğu zaman neredeyse tam özerklik veriyorlardı.[55] Bundan haberimiz var çünkü valiler Asur sarayından uzakta, Güney Mezopotamya'nın büyük şehirlerinde (Babil, Nippur, Uruk, Ur vs.) üstlerine mektuplar gönderiyordu. Bunların çoğu, eski imparatorluk başkenti Ninova'daki kraliyet arşivlerinde yapılan kazılar sırasında arkeologlar tarafından ortaya çıkarılan mektuplardı. Mektuplarda şehir yöneticilerinin, sivil meclisler tarafından alınan kararlar hakkında Asur sarayına bilgi aktardığını görüyoruz. Dış politikadan vali seçimine kadar birçok konuda "halkın iradesi"ni şehir sakini organlarının bazen meseleleri kendi ellerine aldıklarını, sivil projeleri desteklemek için asker veya vergi topladıklarını ve üstlerini birbirlerine karşı kışkırttıklarını öğreniyoruz.

Mahalle bölgeleri (Akadca "kapı" kelimesinden türeyen *bābtuṃ*) yerel yönetimde etkindi ve bazen köy veya kabile yönetiminin belli yönlerini bir şehir ortamında kopyalamış gibi görünüyor.[56] Cinayet davaları, boşanma ve mülkiyet anlaşmazlıklarıysa çoğunlukla şehir meclislerinin elindeymiş gibi görünüyor. Nippur'da bulunan metinler, bir cinayet davasında jüri üyesi olarak görev yapmak üzere toplanan böyle bir meclisin oluşumu hakkında alışılmadık ayrıntılar veriyor. Üyeler arasında bir kuş avcısı, bir çömlekçi, iki bahçıvan ve bir tapınak hizmetçisi asker buluyoruz. Trinidadlı entelektüel C.L.R. James, bir keresinde beşinci yüzyıl Atina'sı hakkında onu "her aşçı yönetebilir" demişti. Mezopotamya'da (ya da en azından birçok yerinde) bu kelimenin tam anlamıyla doğru gibi görünüyor: El işçisi olmak, kişiyi hukuk ve siyasete doğrudan katılımdan alıkoymuyordu.[57]

Eski Mezopotamya şehirlerindeki katılımcı hükümet, mahallelerden –bazen etnik çizgiler ya da mesleki ilişkiler açısından tanımlanmış– daha büyük kentsel bölgelere ve nihayetinde bir bütün olarak şehre kadar birçok seviyede düzenlendi. Tek tek şehir sakin-

lerinin çıkarları her kademede temsil edilebilirdi ancak günümüze ulaşan yazılı kanıtlar bu şehir yönetimi sisteminin pratikte nasıl çalıştığına dair sinir bozucu derecede az ayrıntı içeriyor. Tarihçiler, bu bilgi eksikliğini çeşitli ölçeklerde faaliyet gösteren ve –yerel mülkiyet anlaşmazlıkları, boşanma ve miras davaları, hırsızlık veya cinayet suçlamaları vs. hakkındaki– müzakerelerini merkezi hükümetten büyük ölçüde bağımsız ve onun yazılı iznini gerektirmeyecek şekilde gerçekleştiren meclislerin anahtar rolüne atfediyor.[58]

Arkeologlar, arkeolojinin bu tür siyasi meselelere nasıl bağımsız bir şekilde ışık tutabileceği mantıklı bir şekilde sorulabilse de kendilerini tarihçilerle genel anlamda aynı fikirde buluyorlar. Buna bir cevap, MÖ 2000 civarında Larsa krallarının yönetiminde önemli bir merkez olan Maşkan-şapir bölgesinden geliyor. Çoğu Mezopotamya şehrinde olduğu gibi, Maşkan-şapir'in kentsel peyzajına, bir zigurat platformu üzerinde yükselen ana tapınağı (bu durumda yeraltı tanrısı Nergal'in mabedi) hâkimdi; fakat şehrin limanı, giriş kapıları ve yerleşim bölgelerindeki yoğun arkeolojik araştırma, bariz bir ticari ya da siyasi güç merkezinin olmadığı beş ana bölge boyunca çarpıcı biçimde eşit bir servet dağılımı, zanaat üretimi ve idari araçları ortaya çıkardı.[59] Günlük işlere gelince şehir sakinleri –monarşilerde bile– muhtemelen kralların tarih sahnesine çıkmasından önce de olduğu gibi büyük ölçüde kendi kendilerini yönetiyorlardı.

Tüm bunlara başka bir açıdan da bakılabilir. Bazen şehrin dışından otoriter bir hükümdarın gelişi şehir hayatını tersine çeviriyordu. Maşkan-şapir'in güneye doğru uzaklarda geliştiği sıralarda, Suriye Fırat'ının çoğunu fetheden Limlerin Amor Hanedanı –Yaggid-Lim, Yahudun-Lim ve Zimri-Lim'de– durum böyleydi. Limler, hareket merkezlerini Mari (Suriye Fırat'ı kıyısındaki modern Tel Hariri) adlı antik kentte kurmaya karar verdiler ve şehrin kalbindeki hükümet binalarını işgal ettiler. Onların gelişi, daha küçük kasabalara veya Suriye bozkırlarına dağılmış çadırlarda yaşayan

çobanlara katılmak için ayrılan Mari'nin şehirli nüfusunun kitlesel göçünü hızlandırmış gibi görünüyor. Mari'nin MÖ 1761'de Babil Kralı Hammurabi tarafından yağmalanmasından önce Amor kral-larının son "şehri" kraliyet konutu, harem, bitişik tapınaklar ve bir avuç diğer resmi binadan sadece biraz daha fazlasına sahipti.[60]

Bu dönemin yazılı mektuplaşmaları, bu türden sonradan olma monarşi ile şehir meclislerinin kurulu gücü arasındaki antipatiye doğrudan kanıt sunuyor. Eski Hurri başkenti Urkeş'in (modern Tel Mozan) efendisi Terrulu Zimri-Lim'e mektuplar, onun şehrin meclisleri ve kurulları karşısında iktidarsızlığını yansıtır. Bir keresinde Terru Zimri-Lim'e şöyle der: "Efendimin zevkine boyun eğdiğim için kasabamın sakinleri beni hor görüyor; iki üç kez onların ellerinde ölmekten zor kurtuldum." Mari kralı ona şöyle cevap verir: "Şehrinizin sakinlerinin benim yüzümden sizi hor gördüklerini fark etmedim. Urkeş kasabası başkasına ait olsa bile sen bana aitsin." Tüm bunlar, Terru'nun kamuoyundan (yani "Urkeş'in ağzından") kaçıp yakındaki bir kasabaya sığınması gerektiğini itiraf etmesiyle doruğa ulaştı.[61]

Bu yüzden şehir hayatını yönetmek için yöneticilere ihtiyaç duymak şöyle dursun, Mezopotamya şehirlilerinin çoğu, saldırgan üstlerine ya onları kovarak ya da şehri tamamen terk ederek tepki verebilecek özerk, kendi kendini yöneten birimler hâlinde örgütlenmiş gibi görünüyor. Bunların hiçbiri, "Krallığın ortaya çıkışından *önce* Mezopotamya şehirlerinde hükümetin doğası neydi?" sorusuna cevap vermiyor (her ne kadar kesinlikle imada bulunsa da). Onun yerine cevaplar biraz endişe verici bir dereceye kadar tek bir bölgeden, daha sonraki mitolojisi Jacobsen'in asıl "ilkel demokrasi" arayışına ilham veren Uruk şehrinde (modern Warka, Kitab-ı Mukaddes'teki Erek) yapılan keşiflere bağlıdır.[62]

(YAZILI) TARİHİN VE MUHTEMELEN (SÖZLÜ) DESTANIN DA NASIL BAŞLADIĞINI AÇIKLIYORUZ: ŞEHİRLERDE BÜYÜK KURULLAR VE TEPELERDE KÜÇÜK KRALLIKLAR

MÖ 3300'de Uruk, Güney Mezopotamya taşkın yatağındaki komşularını gölgede bırakan yaklaşık 200 hektarlık bir şehirdi. O zamanki Uruk'un nüfusuyla ilgili tahminler 20.000 ila 50.000 arasında geniş bir aralıkta değişiyor. İlk meskûn mahalleler, MÖ dördüncü yüzyılda Büyük İskender zamanına kadar devam eden daha sonraki kentsel yerleşim tarafından inşa edilmiştir.[63] Çiviyazısı pek tabii MÖ 3300 civarında Uruk'ta icat edilmiş olabilir ve gelişiminin ilk aşamalarını sayı tabletlerinde ve diğer idari not tutma biçimlerinde görebiliriz. O noktada yazmanın ana işlevi şehrin tapınaklarında defter tutmaktı.[64] Binlerce yıl sonra, çiviyazısı en nihayetinde yine Uruk tapınaklarında unutulup gitti ve o zamana kadar, diğer şeylerin yanı sıra dünyanın en eski yazılı edebiyatı ve kanunnameleri ayrıntılı bir şekilde kaydedildi.

Asıl Uruk şehri hakkında ne biliyoruz? MÖ dördüncü binyılın sonlarına doğru, büyük kısmı Tanrıça İnanna'ya adanan ve "Cennet Evi" anlamına gelen Eanna adı verilen yükseltilmiş kamu bölgesi tarafından işgal edilmiş olan yüksek bir akropolü vardı. Zirvesinde yalnızca ithal kireçtaşından temeller, merdiven boşlukları ve renkli mozaikle süslenmiş sütunlu salon parçalarıyla birlikte ayakta kalan dokuz anıtsal bina vardı. Bu geniş sivil yapıların çatıları, ilk olarak Mezopotamyalı *Gılgamış Destanı*'nın perde arkasını oluşturan, Suriye'nin "Sedir Dağları"ndan nehir dubalarıyla getirilen egzotik ahşaplardan inşa edilmiş olmalıdır.

Uruk, şehir tarihçileri için garip bir malzeme olmaya devam ediyor. Biraz Ukrayna'daki mega alanların tersi gibi olan bilinen en eski mimari düzeni, çevresinde meyve olmayan saf bir çekirdektir

çünkü alandaki ilk kazıcılar tarafından görmezden gelinen Eanna bölgesinin ötesindeki meskûn bölgeler hakkında neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz. Diğer bir deyişle, şehrin kamu sektörüne dair bir emare görüyoruz ancak henüz onu ona karşı tanımlayacak bir özel sektörümüz yok. Yine de bildiklerimizle devam edelim.

Bu kamu binalarının çoğu, açıkça sıradan hane planlarına göre modellenmiş fakat tanrıların evleri olarak inşa edilmiş büyük ortak toplantı salonları gibi görünüyor.[65] Ayrıca elli metre genişliğinde, iki sıra bankla çevrili ve açık hava toplantıları için çok ihtiyaç duyulan gölgeyi sunan ağaçları ve bahçeleri beslemek amacıyla su kanallarıyla donatılmış muazzam bir batık meydandan oluşan bir Büyük Saray da vardı. Bu tür bir düzenleme (kamusal toplantılar için hoş bir alanın eşlik ettiği bir dizi muhteşem, açık tapınaklar) tam da eğer Uruk bir halk meclisi tarafından yönetilmiş olsaydı beklenebilecek bir şeydi ve Jacobsen'in vurguladığı gibi –Hanedanlık öncesi Uruk'ta başlayan– Gılgamış Destanı, şehrin genç erkekleri için ayrılmış bir meclis de dahil olmak üzere bu tür meclislerden söz eder.

Bariz bir paralellik kurmak gerekirse, Atina Agorası Perikles zamanında (MÖ beşinci yüzyıl) kamuya açık tapınaklarla doluydu fakat asıl demokratik meclisler şehrin günlük işlerini yürütmek üzere –tasnif yoluyla ve dönüşümlü üyelikle– atanan Beş Yüz (vatandaştan oluşan) Kurulu'nun oturabilmesi için donatılmış (diğer tüm vatandaşların ayakta kalması bekleniyordu) alçak bir tepe olan Pnyx denen açık bir alanda gerçekleşiyordu. Pnyx'teki toplantılar, şehrin toplam nüfusunun belki de %20'sinden seçilen özgür yetişkin erkeklerden oluşan 6000 ila 12.000 kişiyi içerebiliyordu. Uruk'taki Büyük Saray önemli ölçüde daha büyüktür ve örneğin MÖ 3500'de Uruk'un toplam nüfusunun ne kadar olduğu hakkında çok az fikrimiz olsa da klasik Atina'nınkine yakın bir yerde olduğunu hayal etmek zordur. Bu, kadınların tamamen dışlanmadığı ve erken dönem Uruk'un daha sonraki dönemlerde Atina'da

olduğu gibi nüfusunun yaklaşık %30'unu oy hakkı olmayan yerleşik yabancılar olarak ve %40'a kadarki kısmını köle olarak tanımlamadığı bir durumda mantıklı olabilecek daha geniş bir katılım yelpazesini akla getiriyor.

Bunların çoğu spekülatif olmaya devam ediyor ancak net olan, sonraki dönemlerde işlerin değiştiğidir. MÖ 3200 civarında Eanna Tapınağı'nın orijinal kamu binaları yerle bir edilip enkazla kaplandı ve kutsal düzenlemesi bir dizi kapılı avlu ve ziguratın etrafında yeniden tasarlandı. MÖ 2900'e gelindiğinde, rakip şehir devletlerinin yerel krallarının Uruk üzerinde üstünlük sağlamak için savaştığına dair kanıtlarımız var; buna cevaben şehrin çevresinde beş buçuk mil uzunluğunda –inşası daha sonra Gılgamış'a atfedilen– bir sur duvarı yükseldi. Birkaç yüzyıl içinde şehir yöneticileri kendilerini tanrıçaların ve tanrıların komşuları olarak konumlandırıyor, Cennet Evi'nin eşiğinde kendi sarayımsı evlerini inşa ediyor ve kutsal tuğlalarına isimlerini damgalıyorlardı.[66]

Bir kez daha demokratik özyönetimin kanıtları her zaman biraz belirsiz de olsa (beşinci yüzyıl Atina'sında gerçekte neler olup bittiği yalnızca arkeolojik kanıtlardan tahmin edilebilir mi?) kraliyet yönetiminin kanıtları ortaya çıktığında tamamen aşikârdır.

Uruk'un gerçekten ünlü olduğu şey yazıdır. Hakkında kapsamlı yazılı kayıtlara sahip olduğumuz ilk şehirdir ve bu belgelerin bazıları kraliyet yönetiminden öncesine kadar uzanmaktadır. Maalesef, okunabilseler de yorumlanmaları aşırı derecede zordur.

Bunların çoğu akropolün temellerine kazılmış çöplüklerden çıkarılan çiviyazısı tabletlerdir ve görünüşe göre şehir hayatına çok dar bir pencere açmaktadırlar. Büyük çoğunluğu, mal ve hizmet işlemlerinin kaydedildiği bürokratik makbuzlardır. Aralarında ayrıca zamanın standart idari kelimelerine aşina olmaları için eğitimleri sırasında kâtipler tarafından kopyalanan işaret listelerinden oluşan "okul metinleri" de vardır. İkincisinin tarihsel değeri belirsizdir çünkü kâtipler pratikte çok az uygulanan –ve kamıştan

bir kalemin nemli kile bastırılmasıyla yapılan– her türlü çiviyazısı işaretini yazmayı öğrenmek zorunda kalmış olabilir. Bu tür bir öğrenme, o zamanlar düzgün bir okuryazarlık eğitimi olarak kabul edilen şeyin bir parçası olabilirdi.[67]

Yine de insanlar, hayvanlar ve nesneler arasındaki karmaşık ilişkileri yöneten bir kâtipler kolejinin varlığı bile bize büyük "tanrıların evleri"nde sadece ritüel toplantılardan çok daha fazlasının olduğunu gösteriyor. Yönetilmesi gereken mallar, endüstriler ve bu özel şehir hayatı biçimi için bugüne dek bizimle kalacak kadar hızla çok önemli hâle gelmiş pedagojik teknikler geliştiren bir vatandaşlar topluluğu vardı. Bu yeniliklerden bazılarının ne kadar yaygın olduğunu anlamak için bu kitabı okuyan neredeyse herkesin okumayı ilk kez sınıflarda, standart bir müfredatı izleyen bir öğretmenin karşısındaki sıralarda oturarak öğrendiğini düşünün. Bu son derece katı öğrenme yönteminin kendisi bir Sümer icadıydı ve artık dünyamızın neredeyse her köşesinde bulunuyor.[68]

Öyleyse tanrıların evleri hakkında ne biliyoruz? Bir kere, birçok yönden kiliselerden çok fabrikalara benzedikleri açıktır. Hakkında kanıt bulunan en erken dönemde bile bu evler, atölyeler ve hammadde stoklarının yanı sıra hizmetinde önemli miktarda insan emeği vardı. İnsan emeğinin standart iş yüklerine ve zaman birimlerine göre nicelleştirilmesi de dahil olmak üzere bu Sümer tapınaklarının kendilerini organize etme biçimlerinin bazı ayrıntıları hâlâ bizimledir. Sümerli memurlar en sonunda –birçok çeşitli aktarım yollarıyla– kendi zaman hesaplama sistemimizin türediği altmışlık (60 tabanlı) bir sistem kullanarak günler, aylar ve yıllar dahil olmak üzere her türlü şeyi sayıyorlardı.[69] Defter tutma kayıtlarında modern sanayileşmenin, finansın ve bürokrasinin eski tohumlarını buluyoruz.

Bu tapınak işçilerinin tam olarak kim olduklarını ve hatta ne tür insanların bu şekilde örgütlendiğini, yemek paylaştırdığını ve üretimlerinin envanterini çıkardığını belirlemek çoğu zaman zor-

dur (tapınağa kalıcı olarak bağlılar mıydı, yoksa sadece yıllık angarya görevlerini yerine getiren sıradan vatandaşlar mıydı?) ancak listelerde çocukların varlığı en azından bazılarının orada yaşamış olabileceğini gösteriyor. Eğer öyleyse, o zaman bu büyük ihtimalle gidecek başka yerleri olmadığı içindi. Daha sonraki Sümer tapınakları var olduysa, bu işgücü şehirli muhtaç kimselerin tüm çeşitlerinden oluşacaktır; yani tapınakta sığınmak ve destek almak için kendilerine bir yer bulan borç, suç, çatışma, yoksulluk, hastalık veya sakatlık nedeniyle savunmasız hâle gelen dullar, yetimler ve diğerleri.[70]

Fakat şimdilik, çiviyazısı kayıtlarında belgelendiği gibi sadece bu tapınak atölyelerinde gelişen dikkate değer sayıdaki endüstriyi vurgulayalım. Bunların arasında ilk büyük ölçekli süt ve yün üretimini buluyoruz; ayrıca standartlaştırılmış paketleme tesisleri de dahil olmak üzere mayalı ekmek, bira ve şarap üretimini. İdari hesaplarda, tapınak depolarında korunup saklanan yağ ve gıda ürünleriyle birlikte yaklaşık seksen –tatlı ve tuzlu su– balık türü görünmektedir. Bundan bu tapınak sektörünün birincil ekonomik işlevinin, yılın kilit zamanlarında emeği koordine etmek ve sıradan evlerde üretilenlerden farklı işlenmiş mallar için kalite kontrolü sağlamak olduğunu çıkarabiliriz.[71]

Sulama bentlerinin bakımı ve yollar ile bentlerin inşasının aksine, bu özel türdeki işler düzenli olarak merkezi idarenin kontrolü altında yürütülüyordu. Diğer bir deyişle, Mezopotamya şehir hayatının erken evrelerinde, normalde devlet sektörü olarak hayal edeceğimiz şey (mesela bayındırlık işleri, uluslararası ilişkiler) büyük ölçüde yerel çaptaki veya şehir çapındaki meclisler tarafından yönetilirken, yukarıdan aşağıya bürokratik prosedürler artık ekonomi veya emtia alanı olarak düşünebileceğimiz alanla sınırlıydı.[72]

Tabii Uruk sakinlerinin açık bir "ekonomi" kavramı yoktu; yakın zamana kadar kimsenin yoktu. Sümerler için tüm bu fabrikaların ve atölyelerin nihai amacı, şehrin tanrı ve tanrıçalarına yiyecek,

güzel giysiler ve bakım adakları alacakları, aynı zamanda kültlerine hizmet etmek ve festivallerini düzenlemek anlamına gelen şanlı bir konut sağlamaktı. İkinci etkinlik, muhtemelen bu erken döneme ait anlatı sanatının hayatta kalan birkaç örneğinden biri olan ve oymalı süslemesi, daha büyük bir erkek figürünün ardından tarla, bahçe ve sürü ürünleriyle Tanrıça İnanna'nın tapınak bölgesine giden bir dizi birbirinin aynı çıplak erkeği gösteren Uruk Vazosu üzerinde tasvir edilmişti.[73]

Daha iri, önder erkek figürün –veya literatürde bazen "Uruk adamı" denen kişinin– kim olması gerektiği tam olarak belli değildir. Gılgamış'ın Uruk'ta geçen çok daha sonraki hikâyesine göre, gençlik meclisinin liderlerinden biri kendini *lugal* veya kral konumuna fırlatmayı başardı, fakat böyle bir şey olmuş da olsa MÖ 4. binyıla ait yazılı kayıtlarda hiçbir iz bırakmadı çünkü o zamana ait Uruk makam sahiplerinin listeleri bulundu ve *lugal* onların arasında değil (Bu terim ancak çok daha sonra, MÖ 2600 civarında, sarayların ve kraliyete ait diğer açık emarelerin olduğu bir zamanda ortaya çıkmaktadır). Monarşinin (törensel olsun ya da olmasın) Güney Mezopotamya'nın en eski şehirlerinde önemli bir rol oynadığını düşünmek için hiçbir neden yoktur. Aslında tam tersi.[74]

Yine de erken dönem yazıtlarının, şehir hayatına yalnızca çok dar bir pencere açtığı da açıktır. Tapınaklarda yünlü giysilerin ve diğer malların toplu üretimi hakkında bir şeyler biliyoruz; ayrıca –bir şekilde– bu yünlülerin ve diğer tapınak ürünlerinin nehir vadilerinde bulunmayan ancak çevredeki yüksek arazide bol miktarda bulunan ahşap, metal ve değerli taşlarla takas edildiği sonucunu da çıkarabiliriz. Bu ticaretin, ilk günlerinde nasıl organize edildiği hakkında çok az şey biliyoruz ancak arkeolojik kanıtlardan Uruk'un ticaret yolları boyunca birçok stratejik noktada kendisinin küçük versiyonları olan sömürgeler kurduğundan eminiz. Uruk sömürgelerinin hem ticari ileri karakollar hem de dini merkezler olduğu görülüyor ve kuzeyde Toros Dağları'na ve doğuda İran Zagros'una kadar izleri bulunuyor.[75]

Arkeoloji literatüründe "Uruk genişlemesi" diye geçen şey kafa karıştırıcıdır. Şiddetli fetih, silahlar veya tahkimat olmadığına dair gerçek bir kanıt yok ama aynı zamanda şehir hayatının yeni alışkanlıklarını yaymak için yakınlardaki halkların hayatlarını dönüştürme (aslında sömürgeleştirme) çabası varmış gibi görünüyor. Bunda, Uruk elçileri neredeyse bir misyoner şevkiyle hareket etmiş görünüyor. Tapınaklar kuruluyor ve onlarla birlikte yerel nüfusa yeni giysi türleri, yeni süt ürünleri, şaraplar ve yünlüler dağıtılıyordu. Bu ürünler tamamen yeni olmasa da tapınakların getirdiği yenilik standartlaşma ilkesiydi: Şehirdeki tapınak fabrikaları ürünleri kelimenin tam anlamıyla tek tip paketler hâlinde üretiyordu ve tanrıların evleri saflığı ve kalite kontrolünü garanti ediyordu.[76]

Tüm süreç bir anlamda sömürgeciydi ve itirazsız ilerlemedi. Görünüşe göre, "devlet" olarak adlandırdığımız şeyin –ve özellikle aristokrasiler ile monarşilerin– yükselişini, bu karşı tepkinin daha geniş bağlamı dışında gerçekten anlayamayız.

Bu açıdan belki de en açıklayıcı alan, Türkiye'nin doğusunda yer alan Malatya Ovası'ndaki Arslantepe'dir. Uruk'un büyük bir şehir hâline geldiği sıralarda Arslantepe, Fırat'ın üst kesimlerinin zengin metal ve kereste kaynaklarına sahip Aladağlar'a doğru kıvrıldığı önemli bir bölgesel merkez hâline geliyordu. Bu alan, hayata bir tür mevsimlik ticaret fuarı olarak başlamış olabilir; deniz seviyesinden yaklaşık bir kilometre yükseklikte, muhtemelen kış aylarında kar altında kalıyordu. Zirvedeyken bile hiçbir zaman beş hektardan büyük olmadı ve muhtemelen hiçbir zaman orada birkaç yüzden fazla insan yaşamadı. Bununla birlikte, bu beş hektar içinde arkeologlar dikkate değer bir dizi siyasi gelişmeye dair kanıtlar ortaya çıkardılar.[77]

Arslantepe'nin hikâyesi, MÖ 3300 yıllarında orada bir tapınak inşa edildiğinde başlar. Bu tapınak, tıpkı Mezopotamya taşkın yatağındaki herhangi bir tapınakta olduğu gibi, yiyecek depolama alanları ve dikkatle düzenlenmiş idari mühür arşivleriyle Uruk ve

sömürgelerininkine benziyordu. Fakat birkaç nesillik bir zaman içinde tapınak yıkıldı ve yerine büyük bir kabul odası ve yaşam alanlarının yanı sıra bir cephanelik de dahil olmak üzere depolama alanlarını çevreleyen devasa bir özel yapı inşa edildi. Arsenik bakımından zengin bakırdan incelikle işlenmiş ve o dönemde ovalardaki kamu binalarında bulunan hiçbir şeye benzemeyen bir kılıç ve mızrak uçları koleksiyonu, sadece kontrolün değil, aynı zamanda şiddet uygulama araçlarının da kutsallığına işaret etmektedir: yeni bir şahsi savaş ve öldürme estetiği. Kazıcılar bu binayı dünyanın "bilinen en eski sarayı" olarak nitelendirdiler.

MÖ 3100'den itibaren, şimdi Türkiye'nin doğusundaki tepelik arazi boyunca ve daha sonra şehir medeniyetinin sınırındaki diğer yerlerde, metal mızraklar ve kılıçlar gibi ağır silahlarla donanmış, tepe kaleleri veya küçük saraylar gibi görünen yerlerde yaşayan bir savaşçı aristokrasinin yükselişinin kanıtlarını görüyoruz. Bürokrasinin tüm izleri kayboluyor. Onların yerine, Beowulf'un bal içkisi salonunu veya aslında 19. yüzyıldaki Pasifik Kuzeybatı Kıyısı'nı anımsatan sadece aristokrat haneleri değil, aynı zamanda ilk kez, hayattayken açıkça bir tür kahraman olarak görülen, muazzam miktarlarda metal silahlar, hazineler, özenli dokumalar ve içki takımlarının kendilerine ahiret yolunda eşlik ettiği erkeklerin mezarlarını da buluyoruz.[78]

Bu mezarlar ve onları yapan şehir hayatının sınırlarında yaşayan insanlarla ilgili her şey bir savurganlık ruhuna işaret ediyor. İçlerine bol miktarda kaliteli yiyecek, içecek ve kişisel mücevherler kondu. Bu tür cenaze törenlerinin paha biçilmez olması gereken ganimetler, ata yadigârı nesneler ve benzersiz ihtişamdaki ödüller sunulduğundan ve hatta kasıtlı olarak yok edildiğinden rekabetçi tek kişilik gösterilere dönüşebileceğine dair işaretler var; bazılarına da adak olarak mezar başında katledilenlerin yan gömüleri eşlik ediyor.[79] Buzul Çağı'nın soyutlanmış "prensleri" ve "prenseslerinin" aksine, bu tür gömülerle dolu koca mezarlıklar var; mesela Van

Gölü yolundaki Başur Höyük'te. Arslantepe'deyse tam da bir tür savaşçı aristokrasinin egemen olduğu bir toplumdan bekleyebileceğimiz türden bir fiziksel altyapı (kaleler, ambarlar) görüyoruz.

Burada, uzun bir ölüm sonrası hayat ve Avrasya tarihinde bazı geniş etkileriyle aristokratik bir ahlakın izleri var (buna daha önce, Herodot'un İskitler hakkındaki açıklamasına ve İbn Fadlan'ın İdil'deki "barbar" Germen kabileleri üzerine sonraki gözlemlerine atıfta bulunurken değinmiştik). Hector Munro Chadwick'in meşhur "kahraman toplumlar" olarak adlandırdığı şeyin bilinen ilk ortaya çıkışına tanık oluyoruz ve üstüne üstlük bu toplumların hepsi, tam da onun analizinin bize onları beklememizi söylediği yerde ortaya çıkmış gibi görünüyor; yani bürokratik olarak düzenlenmiş şehirlerin kenarlarında.

1920'lerde yazan Chadwick –tam da J.R.R. Tolkien'in Oxford'da o görevi üstlendiği zaman Cambridge'de Anglosakson profesörüyken– başlangıçta neden büyük epik şiir geleneklerinin (İskandinav destanları, Homeros'un eserleri, *Ramayana*) her zaman, dönemlerinin şehir medeniyetleriyle temas hâlinde olan ve sıkça onlar tarafından istihdam edilen, fakat nihayetinde aynı medeniyetlerin değerlerini reddeden insanlar arasında ortaya çıkmış gibi görünüyordu. Uzun süre "kahraman toplumlar" kavramı belli bir açıdan gözden düştü: O tür toplumların gerçekte var olmadığına, Homeros'un *İlyada*'sında temsil edilen toplum gibi, epik edebiyatta geriye dönük olarak yeniden inşa edildiğine dair yaygın bir varsayım vardı.

Ancak arkeologların yakın zamanda keşfettikleri gibi, kahraman gömülerinin çok gerçek bir modeli var ve bu da dolayısıyla ziyafete, içkiye, bireysel erkek savaşçının güzelliğine ve ününe artan bir kültürel vurguyu gösteriyor.[80] Avrasya'daki Tunç Çağı boyunca sıklıkla çarpıcı olarak benzer biçimlerde şehir hayatının kenarlarında tekrar tekrar ortaya çıkıyor. Bu tür "kahraman toplumlar"ın ortak özelliklerini ararken, tam da Chadwick'in karşılaştırdığı epik şiir geleneklerinde oldukça tutarlı bir liste bulabiliriz (her bölgede

İlk yazılı versiyonlar, kahraman gömülerinden çok daha sonraya ait fakat daha önceki geleneklere ışık tutarlar). Bu, çoğu özelliğiyle Kuzeybatı Kıyısı'nın *potlatch* topluluklarına veya aynı bağlamda Yeni Zelanda'nın Māorilerine de uyan bir listedir.

Tüm bu kültürler, herhangi bir merkezi otorite veya egemenlik ilkesi olmayan –veya belki de bazıları büyük ölçüde sembolik, resmi ilkeleri olan– aristokrasilerdi. Tek bir merkez yerine, hizmetliler ve köleler için birbirleriyle kıyasıya rekabet eden çok sayıda kahraman figür buluyoruz. Bu tür toplumlarda "siyaset", kahraman bireyler arasındaki kişisel sadakat veya öç borçlarının tarihinden oluşuyordu; dahası tümü ritüel, hatta siyasi hayatın birincil işi olarak oyun benzeri yarışmalara odaklanır.[81] Bu tür teatral gösterilerde sıkça büyük miktarlarda ganimet veya servet çarçur edilir, feda edilir veya dağıtılırdı. Üstüne üstlük bu tür grupların tümü yakınlardaki şehir medeniyetlerinin belli özelliklerine açıkça direndiler; her şeyden önce, ezber veya ayrıntılı sözlü derleme teknikleriyle uğraşan şairlerin veya rahiplerin yerini alma eğiliminde olan yazıya. En azından kendi toplumları içinde ticareti de reddettiler. Bu nedenle, fiziki veya kredi biçimindeki standartlaştırılmış para biriminden benzersiz maddi hazinelere odaklanarak kaçınılma eğilimi vardı.

Tüm bu çeşitli eğilimlerin izini, hiçbir yazılı kaynağın bulunmadığı dönemlere kadar sürmeyi umamayacağımızı söylemeye gerek bile yok. Ancak modern arkeolojinin bu tür "kahraman toplumlar"ın nihai kökenini tespit etmemize izin verdiği ölçüde, bunun tam da dünyanın ilk büyük kentsel genişlemesinin mekânsal ve kültürel kenarlarında bulunacağı aynı derecede açıktır (aslında Türk yaylalarındaki en eski aristokrat mezarlarının bazıları, doğrudan terk edilmiş Uruk sömürgelerinin harabelerinin içine kazılmıştı).[82] Aristokrasiler, belki de monarşinin kendisi, ilk olarak Mezopotamya ovalarının eşitlikçi şehirlerine karşı ortaya çıktılar; fakat muhtemelen Got Alaric'in daha sonra Roma'ya ve onun temsil ettiği her şeye, Cengiz Han'ın Semerkant'a veya Merv'e veya Ti-

mur'un Delhi'ye karşı sahip olduğu aynı karışık ama nihayetinde düşmanca ve cinai duygulara sahiptiler.

İNDUS MEDENİYETİ'NİN BİR KRALLIKTAN ÖTE BİR KAST ÖRNEĞİ OLUP OLMADIĞINI ELE ALIYORUZ

Şimdi Uruk genişlemesinden bin yıl öncesine, yaklaşık MÖ 2600'e ileri saralım. İndus Nehri'nin kıyısında, bugün Pakistan'ın Sindh eyaleti olan yerde, bakir topraklarda bir şehir kuruldu: Mohenjo-daro. Orada 700 yıl kaldı.[83] Şehir, o zamanlar İndus Vadisi'nde yeşeren yeni bir toplum biçiminin en büyük ifadesi sayılmaktadır; arkeologların basitçe "İndus" veya "Harappa" medeniyeti olarak tanıdıkları bir toplum biçimi. Mohenjo-daro Güney Asya'nın ilk şehir kültürüydü. Orada dünyanın ilk büyük ölçekli, planlı insan yerleşimleri olan Tunç Çağı şehirlerinin, yönetici sınıflar ve seçkinler olmadan ortaya çıkabileceğine dair daha fazla kanıt buluyoruz; ancak İndus Vadisi'ndekiler arkeologların bir asırdan fazla süredir tartıştığı bazı benzersizce kafa karıştırıcı özellikler de sunmaktadır.[84] Hem sorunu hem de kilit noktasını (Mohenjo-daro alanını) biraz daha ayrıntılı olarak tanıtalım.

İlk incelemede Mohenjo-daro, Tunç Çağı dünyasının en eksiksiz korunmuş şehri olarak ününü ispatlıyor. Şehrin tümünde şaşırtıcı bir şey var: belli bölgeleri "ana caddeler", "polis kışlaları" vs. olarak adlandırmakta tereddüt etmeyen, alanı ilk kazanlarda da kaybolmayan küstah bir modernlik (her ne kadar bu ilk yorumun büyük bir kısmının sonradan fantezi olduğu ortaya çıksa da). Şehrin çoğu, ızgara benzeri sokak düzenlemesi, uzun bulvarları ve sofistike drenaj ve sağlık sistemleriyle (pişmiş topraktan kanalizasyon boruları, her yerde mevcut olan hususi ve umumi tuvaletler ile banyolar) Aşağı Şehir'in tuğladan yapılmış evlerinden oluşuyor. Bu şaşırtıcı derecede konforlu düzenlemelerin üzerinde, aynı zamanda (açıklayacağımız nedenlerle) Büyük Hamam Höyüğü olarak da bi-

linen, yükseltilmiş bir şehir merkezi olan Yukarı Kale beliriyordu. Şehrin her iki kısmı da yığma topraktan oluşan, masif yapay temeller üzerinde durup onları taşkın yatağının üzerine çıkarsa da Yukarı Kale de etrafını saran standart boyutlarda pişmiş tuğlalardan yapılmış bir duvarla çevrelenmişti ve bu duvar, İndus yatağından taşınca daha fazla koruma sağlıyordu.[85]

İndus medeniyetinin daha geniş çevresinde, Mohenjo-daro'nun yalnızca bir rakibi vardır: Harappa alanı (alternatif terim "Harappa medeniyeti" ondan türetilmiştir). Mohenjo-daro'ya benzer büyüklükte olup İndus'un bir kolu olan Ravi Irmağı'nın yaklaşık 595 kilometre yukarısında yer alır. Aynı tarihe ve kültürel aileye ait, büyük kasabalardan mezralara kadar uzanan birçok diğer alan mevcuttur. Günümüz Pakistan topraklarının çoğuna ve İndus'un taşkın yatağının çok ötesine, Kuzey Hindistan'a kadar uzanırlar. Mesela Büyük Kutch Çölü'nün tuzlu düzlüklerinin ortasındaki bir adada, yağmur suyunu ve yerel derelerden gelen akıntıyı tutmak için tuğladan yapılmış on beşten fazla rezervuarla donatılmış bir kasaba olan Dholavira'nın çarpıcı kalıntıları yer alır. İndus medeniyetinin Kuzey Afganistan'daki Ceyhun Nehri'ne kadar uzanan ileri sömürge karakolları vardı; burada Şortugai bölgesi, kentsel ana kültürünün minyatür bir kopyasını sunmaktadır ve Orta Asya yaylalarının zengin maden kaynaklarından (lapis, kalay ve diğer değerli taşlar ile metaller) faydalanmak için ideal bir konumdadır. Bu tür malzemeler İran, Arabistan ve Mezopotamya kadar uzaktaki ova zanaatkârları ve onların ticari ortakları için çok değerliydi. Gucarat'ın Khambhat Körfezi'ndeki Lothal'da, muhtemelen İndus mühendisleri tarafından deniz ticaretine hizmet etmek için inşa edilmiş, Umman Denizi'ne bakan iyi donanımlı bir liman kentinin kalıntıları yatıyor.[86]

İndus medeniyetinin şehirleriyle birlikte ortaya çıkan ve kaybolan, kendine ait yazısı vardı ama henüz deşifre edilmedi. Ondan bize ulaşanlar saklama kavanozları, bakır aletler ve Dholavira'dan

yalnız bir sokak tabelasının kalıntıları üzerine damgalanmış veya kazınmış kısa başlıklardır. Kısa yazıtlar aynı zamanda küçük taş muskalarda görülmekte ve resimli vinyetler veya minyatür hayvan figürlerine açıklama olarak onlara çarpıcı bir hassasiyetle oyulmuş şekilde bulunmaktadır. Bunların çoğu manda, fil, gergedan, kaplan ve diğer yerel hayvanların gerçekçi tasvirleridir fakat aynı zamanda hayali canavarları, çoğu zaman da tek boynuzlu atları içermektedir. Muskaların işlevi tartışma konusudur: Şehrin kapalı mahallelerinden ve duvarlarla çevrili yerleşkelerden geçmek için ya da törenlere giriş yapabilmek için kişisel tanımlayıcılar olarak mı giyildiler? Yoksa bilinmeyen taraflardan geçen mallara tanımlayıcı işaretler basmak gibi yönetimsel amaçlar için mi kullanılıyorlardı; yani ürün markalamanın Tunç Çağı'na dayanan bir kökeni miydiler? Veya bunların hepsi olabilirler miydi?[87]

İndus yazısının deşifre edilememesinin yanı sıra Harappa ve Mohenjo-daro'nun pek çok kafa karıştırıcı yönü var. İkisi de 20. yüzyılın başlarında, arkeolojinin bazen binlerce işçinin aynı anda kazdığı büyük çaplı ve geniş bir çalışma alanı olduğu dönemde kazıldı. Bu ölçekteki hızlı çalışmalar sokak planlarının, meskûn mahallelerin ve tüm tören alanlarının çarpıcı mekân teşhirlerini üretti. Fakat bahsi geçen çalışmalar, alanın zaman içindeki gelişiminin grafiğini çıkarmayı büyük ölçüde ihmal etti çünkü bu süreç ancak daha dikkatli yöntemlerle çözülebilirdi. Mesela ilk kazıcılar binaların sadece pişmiş tuğla temellerini kaydettiler. Üst yapılar daha yumuşak kerpiçtendi. Sıkça hızlı kazı sırasında gözden kaçıyor veya farkında olmadan yok ediliyorlarken büyük sivil yapıların üst katları aslında ince ahşaptandı, çürümüş veya antik çağda yeniden kullanılmak üzere kaldırılmıştı. Planda şehir inşaatının tek bir aşaması gibi görünen şey, gerçekte –500 yıldan fazla bir süredir yerleşilmiş olan– bir şehrin tarihinin çeşitli dönemlerinden gelen farklı unsurlardan oluşan sahte bir bileşimdir.[88]

Tüm bunlar bizi şehrin büyüklüğü veya nüfusu da dahil olmak üzere pek çok bilinen bilinmeyenle baş başa bırakıyor (son

tahminler orada 40.000 kişinin yaşadığını gösteriyor ancak bunu gerçekten sadece tahmin edebiliyoruz).[89] Şehir sınırlarının nereye çizileceği bile açık değil. Bazı biliminsanları, planlanan Aşağı Şehir ve Yukarı Kale'nin sadece hemen görülebilen alanlarını şehrin bir parçası olarak, toplamda 100 hektarlık bir alan sağlayacak şekilde dahil etmektedir. Diğerleri, şehrin çok daha büyük bir alana, belki de bunun üç katına yayıldığına dair dağınık kanıtlara dikkat çekiyor. Bunlara çoktan beri taşkın yatağı toprakları tarafından sular altında kalan "Aşağı, Aşağı Kasabalar" dememiz gerekir; yani bize sıkça gecekondu sakinlerinin var olduğunu bile unutturan doğa ile kültür arasındaki bu komplonun dokunaklı bir örneği.

Ancak bizi daha umut verici yönlere götüren bu son noktadır. Tüm sorunlarına rağmen Mohenjo-daro ve onun Pencap'taki kardeş alanları, Güney Asya'nın ilk şehirlerindeki şehir hayatının doğasına ve bu bölümün başında ortaya koyduğumuz daha geniş soruya ilişkin bazı içgörüler sunuyor: İnsan toplumlarında ölçek ve eşitsizlik arasında nedensel bir ilişki var mı?

Bir an için arkeolojinin Mohenjo-daro'daki servet dağılımı hakkında bize ne söylediğini düşünelim. Bekleyeceğimizin aksine, Yukarı Kale'de herhangi bir maddi servet yoğunlaşması yoktur. Aslında tam tersi var. Mesela metaller, değerli taşlar ve işlenmiş deniz kabuğu Aşağı Şehir'deki haneler için büyük ölçüde mevcuttu; arkeologlar, bu tür malları ev zeminlerinin altındaki zulalardan çıkardılar ve bunlar yığınlar hâlinde alanın dört bir yanına dağılmış durumdadırlar.[90] Aynı şey bilezikler, taçlar ve diğer gösterişli kişisel süsler takan pişmiş topraktan küçük insan figürleri için de geçerlidir. Yukarı Kale ise öyle değil.

Yazı ve ayrıca standart ağırlıklar ile ölçüler de Aşağı Şehir'de geniş çapta dağıtılıyordu; metal işleme ve çömlekçilikten boncuk imalatına kadar zanaat meslekleri ve endüstrilerine dair kanıtlar da keza dağınıktır. Hepsi orada, Aşağı Şehir'de gelişti ancak şehrin ana sivil yapılarının bulunduğu Yukarı Kale'de mevcut değiller.[91]

Kişisel gösteri için yapılmış nesnelerin, görünüşe göre şehrin en yüksek mahallelerinde pek yeri yoktu. Onun yerine, Yukarı Kale'yi tanımlayan şey Büyük Hamam –kabaca on üç metre uzunluğunda ve iki metre derinliğinde, özenle yapılmış tuğlalarla kaplı, sıva ve bitümle kapatılmış ve her iki taraftan ahşap sırtlı basamaklarla girilen büyük bir gömme havuz– gibi, tümü en iyi mimari standartlara göre inşa edilmiş ancak belli yöneticilere adanmış anıtlar veya aslında herhangi bir kişisel büyütme belirtisiyle işaretlenmemiş binalardır.

Kraliyet heykellerinin ya da aslında diğer anıtsal tasvir biçimlerinin bulunmayışı nedeniyle İndus Vadisi "yüzü olmayan bir medeniyet" olarak adlandırılmıştır.[92] Görünüşe göre, Mohenjo-daro'da sivil hayatın odak noktası bir saray ya da anıt mezar değil, vücudu arındırmak için bir kamu tesisiydi. Tuğladan yapılmış banyo zeminleri ve platformları da Aşağı Şehir'deki çoğu konutta standart bir demirbaştı. Şehir sakinleri, günlük ritüel temizliğin görünüşe göre ev rutinlerinin bir parçasını oluşturduğu çok özel temizlik kavramlarına aşinaymış gibi görünüyorlar. Büyük Hamam, bir bakıma hanelerdeki bu yıkama tesislerinin haddinden büyük bir versiyonuydu. Yine de başka bir açıdan, Yukarı Kale'deki hayat Aşağı Şehir'deki hayatı inkâr ediyor gibi görünüyor.

Büyük Hamam kullanımda olduğu sürece –ki birkaç yüzyıl boyunca öyleydi– yakınlarda endüstriyel faaliyetlere dair hiçbir kanıt bulamıyoruz. Akropol üzerindeki daralan şeritler, öküz arabalarının ve benzeri ticari trafiğin kullanılmasını etkili bir şekilde engellemiştir. Burada, toplumsal hayatın ve emeğin odak noktası hâline gelen Hamam'ın kendisi ve yıkanma eylemiydi. Hamamın bitişiğindeki kışla ve depolarda bir personel kadrosu (işe bağlı veya dönüşümlü hizmette olup olmadığını bilemeyiz) ve onların temel malzemeleri bulunuyordu. Yukarı Kale, hane düzeninin sıradan ilkelerinin tersine döndüğü özel bir tür "şehir içinde şehir"di.[93]

Tüm bunlar, yükselen bir saflık ölçeğinde düzenlenen toplum-

sal işlevlerin hiyerarşik bölünmesiyle kast sisteminin eşitsizliğini anımsatıyor.[94] Fakat Güney Asya'da kasta ilişkin kayıtlı en eski atıf yalnızca 1000 yıl sonra, *Rig Veda*'dan geliyor; yani ilk olarak MÖ 1200 civarında yazıya dökülmüş bir kurban ilahileri antolojisinden. Sistem, sonraki Sanskrit destanlarında tanımlandığı gibi, dört kalıtsal rütbeden veya *varna*'dan oluşuyordu: rahipler (*Brehmenler*), savaşçılar veya soylular (*kşatriyalar*), çiftçiler ve tüccarlar (*vaişyalar*) ve işçiler (*şudralar*) ve ayrıca *varnalardan* tamamen dışlanacak kadar düşük tabakadan olanlar. En üst rütbe, kişisel konum tuzaklarından kaçınmaları onları daha yüksek bir manevi düzleme yükselten, dünyadan vazgeçenlere aittir. Ticaret, endüstri ve konum rekabetlerinin tümü gelişebilir ama uğruna mücadele edilen servet, güç veya refah, her zaman –büyük planda– rahip kastının saflığından daha az değerli olarak görülür.

Varna sistemi, herhangi bir toplumsal sistemin olabileceği kadar "eşitsiz"dir ama kişinin içinde bulunduğu yer, ne kadar çok mal biriktirebileceği veya üzerinde hak iddia edebileceğinden ziyade belli kirletici maddelerle –fiziksel kir ve atık, aynı zamanda doğum, ölüm ve âdet görme ile bağlantılı bedensel maddeler– ve bunlarla ilgilenen kişilerle ilişkisiyle bağlantılıdır. Tüm bunlar, söz konusu topluma Gini katsayılarını veya mülkiyet temelli herhangi bir başka "eşitsizlik" ölçüsünü uygulamaya çalışan herhangi bir çağdaş biliminsanı için ciddi sorunlar yaratır. Diğer yandan, kaynaklarımız arasındaki büyük zaman boşluklarına rağmen saraylara en çok benzeyen konut binalarının Yukarı Kale'de yer almayıp dünyevi konum için bu tür itiş kakışların tam anlamıyla ait olduğu yer olan –çamura, lağım borularına ve çeltik tarlalarına biraz daha yakın– Aşağı Şehir'in sokaklarına tıkılması gibi, Mohenjo-daro'nun aksi takdirde şaşırtıcı olan bazı özelliklerini anlamamıza izin verebilir.[95]

Tabii Sanskrit edebiyatında anımsatılan toplumsal dünyayı gelişigüzel bir şekilde çok daha önceki İndus medeniyetine yansıtamayız. İlk Güney Asya şehirleri gerçekten de kast benzeri ilkelere göre

örgütlenmiş olsaydı, o zaman –Brehmenlerin hemen altındaki– ikinci en yüksek konumun *Kşatriyalar* olarak bilinen savaşçı kast için ayrılmış olduğu Sanskritçe metinlerde bin yıl sonra açıklanan rütbe sisteminden büyük bir farkı hemen kabul etmek zorunda kalırdık. Tunç Çağı İndus Vadisi'nde ne savaşçı soylulardan oluşan *kşatriya* sınıfı gibi bir şeye ne de *Mahabharata* veya *Ramayana* gibi daha sonraki epik masallarda bu tür gruplarla ilişkilendirilen türden yüceltici davranışlara dair herhangi bir kanıt vardır. Harappa ve Mohenjo-daro gibi en büyük şehirler bile görkemli kurbanlar veya ziyafetler, askeri hünerlere dair resimli anlatılar veya ünlü işlerin kutlanması, unvanlar ve hazineler için yarışılan turnuvalara dair bir işaret veya aristokrat gömülerine dair hiçbir kanıt sunmaz. O zamanlar İndus şehirlerinde böyle şeyler olsaydı onları bilmenin yolları olurdu.

İndus medeniyeti ne bir tür ticari ya da manevi oyun salonuydu ne de tamamen barışçıl bir toplumdu.[96] Savaş liderleri, kanun koyucular ve benzerleri gibi karizmatik otorite figürleri için herhangi bir kanıt da içermiyor. Literatürde "rahip-kral" olarak bilinen Mohenjo-daro'dan gelen sarı kireçtaşından yapılmış küçük, pelerinli bir heykel genellikle bu şekilde sunulur. Fakat aslında o figürün gerçekten bir rahip-kral veya herhangi bir tür otorite figürü olduğuna inanmak için özel bir neden yoktur. O sadece sakallı, şehirli bir Tunç Çağı erkeğinin basit bir kireçtaşı görüntüsüdür. Önceki nesil biliminsanlarının ondan "rahip-kral" olarak söz etmekte ısrar etmiş olmaları, kanıtların ima ettiği şeylerden çok, ilk Asya şehirlerinde neler olması gerektiğini düşündüklerine dair kendi varsayımlarının kanıtıdır.

Zamanla uzmanlar, İndus Vadisi'nin şehir medeniyetinde rahip-krallar, savaşçı soylular veya bir "devlet" özelliği olarak tanıyacağımız buna benzer herhangi bir şey için hiçbir kanıt olmadığı konusunda büyük ölçüde hemfikir hâle geldi. Öyleyse burada da "eşitlikçi şehirler"den söz edebilir miyiz ve edebilirsek, hangi an-

lamda söz edebiliriz? Mohenjo-daro'daki Yukarı Kale gerçekten de münzevi, kelimenin tam anlamıyla herkesten "daha yüksek" bir tür rahip düzeninin ve kalenin etrafındaki alan da zengin tüccarların hâkimiyeti altındaysa, o zaman gruplar arasında açık bir hiyerarşi vardı. Yine de bu, grupların kendi iç organizasyonlarında hiyerarşik olduğu veya münzeviler ile tüccarların iş günlük yönetim meselelerine geldiğinde ille de herkesten daha fazla söz sahibi olduğu anlamına gelmez.

Şimdi bu noktada şöyle itiraz ediyor olabilirsiniz: "Evet, teknik olarak bu doğru olabilir ama dürüst olmak gerekirse, hiyerarşik olmama veya saf ya da zenginlerin şehrin yönetiminde daha fazla söz sahibi olmama ihtimalleri nedir?" Aslında çoğumuz için bilinçli eşitlikçiliğin büyük ölçekte nasıl işleyeceğini hayal etmek bile çok zor görünüyor. Fakat bu yine basitçe, yeterince büyük bir insan grubu bir araya getirildiğinde otoriter yönetimin bir şekilde doğal bir sonuç olduğu (ve dolaylı olarak, "demokrasi" denen şeyin sadece çok daha sonra kavramsal bir atılım olarak ve büyük ihtimalle yalnızca bir kez, Antik Yunanistan'da ortaya çıktığı) şeklindeki evrimsel anlatıyı nasıl otomatik olarak kabul ettiğimizi göstermeye hizmet eder.

Biliminsanları, uzak geçmişte herhangi bir tür demokratik kurumların varlığına dair açık ve çürütülemez kanıtlar talep etme eğilimindedir. Otoritenin tepeden inme yapıları için kıyaslanabilecek derecede kesin kanıtları asla talep etmemeleriyse şaşırtıcıdır. Bu yapılar, genellikle varsayılan bir tarih tarzı olarak ele alınır; yani sadece başka herhangi bir şey için kanıtın yokluğunda görmeyi bekleyeceğiniz türden toplumsal yapılar.[97] Bu düşünme alışkanlığının nereden geldiği konusunda varsayımda bulunabiliriz ama bu erken dönem İndus şehirlerinin günlük yönetiminin, münzevi toplumsal düzenlerin varlığının yanı sıra eşitlikçi çizgilerde ilerleyip ilerlemeyeceğine karar vermemize yardımcı olmaz. Güney Asya tarihinin sonraki daha iyi belgelenmiş dönemlerinde meydana gelen bu tür olayların olup olmadığını sorarak yorum yapılacak oyun alanını eşitlemenin daha yararlı olduğunu öneriyoruz.

Aslında bu tür vakaları bulmak zor değildir. Budist manastırlarının veya *sangha*'nın ortaya çıktığı toplumsal ortamı düşünün. *Sangha* kelimesi, aslında ilk olarak Buda'nın yaşadığı dönemde –kabaca MÖ beşinci yüzyılda– birçok Güney Asya şehrini yöneten halk meclisleri için kullanıldı ve erken dönem Budist metinleri, Buda'nın kendisinin bu cumhuriyetlerin örneğinden, özellikle de tam katılımlı ve sık toplanan halk meclisleri toplamaya verdikleri önemden ilham aldığında ısrar ediyor. Erken dönem Budist *sangha*'ları, tüm rahiplerin genel meselelerde oybirliğiyle karar almaları için bir araya gelmelerini talep etmekte titizdiler ve sadece fikir birliği bozulduğunda çoğunluk oylamasına başvuruyorlardı.[98] Tüm bunlar *sangha* için bugüne kadar geçerliliğini korumaktadır. Zaman içinde Budist manastırları yönetimde büyük farklılıklar gösterdi; birçoğu uygulamada son derece hiyerarşikti. Ama burada önemli olan şey, 2000 yıl önce bile münzevi tarikatların üyelerinin, mesela Avrupa veya Latin Amerika'daki çağdaş anti–otoriter aktivistlerin yaptığı gibi (gerektiğinde çoğunluk oyu üzerine dönülebilecek fikir birliği süreciyle) karar vermelerinin hiçbir şekilde garip görülmemesi; bu yönetim biçimlerinin bir eşitlik idealine dayanması ve tamamen aynı görülen bir biçimde yönetilen bütün şehirlerin olmasıdır.[99]

Daha da ileri giderek şunu sorabiliriz: Resmi kast hiyerarşilerine sahip ama buna rağmen pratik yönetimin eşitlikçi hatlarda yer aldığı bilinen toplum örnekleri var mıdır? Çelişkili görünse de cevap yine evettir: Bazıları bugüne dek devam eden bu tür düzenlemeler için pek çok kanıt vardır. Belki de en iyi belgelenen, nüfusu Ortaçağ'da Hinduizm'i benimseyen Bali Adası'ndaki *seka* sistemidir. Balililer yalnızca kastlara göre bölünmezler: Toplumları sadece her grubun değil, her bireyin diğer herkesle olan ilişkisini tam olarak bildiği (ya da en azından bilmesi gerektiği) bütün bir hiyerarşi olarak tasavvur edilir. O hâlde ilkesel olarak eşitler yoktur ve Balililerin çoğu, daha büyük bir evrensel şemada bunun her zaman böyle olması gerektiğini savunur.

Bununla birlikte, aynı zamanda toplulukların, tapınakların ve tarımsal hayatın yönetimi gibi pratik işler, herkesin eşit koşullarda katılmasının ve kararları uzlaşmayla almasının beklendiği *seka* sistemine göre düzenlenir. Mesela bir mahalle derneği kamu binalarının çatılarını onarmak veya yaklaşan bir dans yarışmasında yemek olarak ne servis edileceğini tartışmak için toplanırsa, kendilerini özellikle üstün ve güçlü gören ve bir daire şeklinde alt düzeydeki komşularıyla yerde oturmak zorunda kalma ihtimalinden rahatsız olanlar toplantıya katılmamayı tercih edebilir; ancak bu durumda katılmadıkları için –daha sonra ziyafet veya onarımlar için kullanılan– para cezaları ödemek zorunda kalırlar.[100] Şu anda, İndus Vadisi'nde 4000 yıl önce böyle bir sistemin hüküm sürdüğünü bilmemizin hiçbir yolu yoktur. Bu örnek, yalnızca kapsayıcı toplumsal hiyerarşi kavramları ile yerel yönetimin uygulama mekaniği arasında gerekli bir örtüşme olmadığının altını çizmeye hizmet etmektedir.

Aynı şey, tesadüfen krallıklar ve imparatorluklar için de geçerlidir. Çok yaygın bir kuram, onların ilk olarak nehir vadilerinde ortaya çıkma eğiliminde olduğunu çünkü orada tarım karşılığında bir tür idari koordinasyon ve kontrol gerektiren karmaşık sulama sistemlerinin bakımını içerdiğini ileri sürdü. Bali yine mükemmel bir karşı örnek sunuyor. Tarihinin büyük bir bölümünde Bali, şu ya da bu konuda bitmek bilmeyen bir çekişme içinde olan bir dizi krallığa bölünmüştü. Ayrıca karmaşık bir sulanmış ıslak-pirinç tarımı sistemiyle dünyadaki en yoğun nüfuslardan birini desteklemeyi başaran, oldukça küçük bir volkanik ada olarak da ünlüdür. Fakat krallıkların sulama sisteminin yönetiminde hiçbir rolü yok gibi görünüyor. Bu, suyun dağıtımının eşitlikçi ilkelere göre, çiftçilerin kendileri tarafından daha da karmaşık bir uzlaşıya dayalı karar verme sistemi aracılığıyla yönetilen bir dizi "su tapınakları" tarafından idare ediliyordu.[101]

TARİHÖNCESİ ÇİN'DE BARİZ BİR "ŞEHİR DEVRİMİ" VAKASI

Bu bölümde şimdiye kadar, şehirler ilk kez Avrasya'nın üç farklı bölgesinde ortaya çıktığında neler olduğuna baktık. Her vakada, hükümdarların eksikliğini veya bir savaşçı elit olduğuna dair herhangi bir kanıtın bulunmadığını ve buna karşılık gelen, her birinin bunun yerine ortak özyönetim kurumları geliştirmiş olma ihtimalini kayda geçtik. Bu geniş parametreler içinde her bölgesel gelenek çok farklıydı. Uruk'un genişlemesi ile Ukrayna'daki mega alanlar arasındaki karşıtlıklar bu noktayı özel bir netlikle aydınlatmaktadır. İkisi de açık bir eşitlikçilik ahlakı geliştirmiş görünüyor fakat her birinde çarpıcı biçimde farklı şekle büründü.

Bu farklılıkları tamamen biçimsel seviyede ifade etmek mümkündür. Tarihin herhangi bir noktasında bilinçli bir eşitlikçilik ahlakı taban tabana zıt iki biçimden birini alabilir. Herkesin tam olarak aynı olduğu ya da olması gerektiği konusunda ısrar edebiliriz (en azından önemli olduğunu düşündüğümüz şekillerde) veya alternatif olarak, herkes birbirinden o kadar tamamen farklı ki onları karşılaştırmak için hiçbir kriter yok diye ısrar edebiliriz (mesela hepimiz benzersiz bireyleriz ve bu yüzden, herhangi birimizin diğerlerinden daha iyi kabul edilebileceği bir temel yoktur). Gerçek hayattaki eşitlikçilik, normalde her ikisinden de biraz içerme eğiliminde olacaktır.

Yine de standartlaştırılmış ev ürünleri, tapınak çalışanlarına yapılan tek tip ödemeler ve kamu meclisleriyle Mezopotamya'nın ilk versiyonu büyük ölçüde kucakladığı iddia edilebilir. Her hanenin kendi benzersiz sanatsal tarzını ve muhtemelen kendine özgü ev ritüellerini geliştirdiği Ukrayna'daki mega alanlar ikincisini kucakladı.[102] İndus Vadisi –yorumumuz kabaca doğruysa– belli alanlarda katı eşitliğin (tuğlaların hepsi bile aynı boyuttaydı), diğerlerinde açık hiyerarşiyle tamamlandığı üçüncü bir ihtimali temsil ediyor gibi görünüyor.

Dünyanın herhangi bir bölgesinde ortaya çıkan ilk şehirlerin, her zaman eşitlikçi ilkeler üzerine kurulduğunu iddia etmediğimizi vurgulamak önemlidir (aslında birazdan mükemmel bir karşı örnek göreceğiz). Söylediğimiz şey, arkeolojik kanıtların bunun – ölçeğin insan toplumu üzerindeki etkileri hakkındaki geleneksel evrimsel varsayımlara aykırı olan– şaşırtıcı derecede yaygın bir model olduğunu göstermesidir. Şimdiye kadar ele aldığımız vakaların her birinde (Ukrayna mega alanları, Mezopotamya'da Uruk, İndus Vadisi) yönetici elitlerin ellerinde hiçbir servet veya güç yoğunlaşması olmadan organize insan yerleşimi ölçeğinde çarpıcı bir artış meydana geldi. Kısacası, arkeolojik araştırma, ispat yükünü şehirlerin kökenleri ile tabakalı devletlerin yükselişi arasında nedensel bağlantılar olduğunu iddia eden ve iddiaları artık giderek daha boş görünen kuramcıların üzerine kaydırdı.

Şimdiye kadar, çoğu durumda yüzyıllardır işgal edilmiş şehirlerin etkili bir şekilde bir dizi anlık görüntüsünü sağladık. Ayaklanmalardan, dönüşümlerden ve anayasal krizlerden nasiplerini almamış olmaları pek mümkün görünmüyor. Bazı durumlarda da nasiplerini aldıklarından emin olabiliriz. Mesela Mohenjo-daro'da, şehrin yıkılışından yaklaşık 200 yıl önce Büyük Hamam'ın bakımsız kaldığını biliyoruz. Sanayi tesisleri ve sıradan konutlar Aşağı Şehir'in ötesine, Yukarı Kale'ye ve hatta Hamam'ın bulunduğu yere kadar sızdı. Aşağı Şehir'de şimdi gerçekten saray boyutlarında ve eklenmiş zanaat atölyeleriyle birlikte binalar buluyoruz.[103] Bu "öteki" Mohenjo-daro, nesiller boyu varlığını sürdürdü ve şehrin –o zamana dek asırlık– hiyerarşisini başka bir şeye dönüştürmeye yönelik bilinçli bir projeyi temsil ediyor gibi görünüyor; gerçi arkeologlar o diğer şeyin ne olması gerektiğini henüz tam olarak kavrayabilmiş değiller.

Ukrayna şehirleri gibi, İndus şehirleri de sonunda tamamen terk edildi ve yerlerine kahraman aristokratların egemen olduğu çok daha küçük ölçekli toplumlar geldi. Mezopotamya şehirlerinde so-

nunda saraylar ortaya çıktı. Sonuç olarak, tarihin otoriter bir yönde tekdüze şekilde ilerlemiş olduğunu düşünmek affedilebilir. Çok uzun vadede de öyleydi; en azından tarih yazdığımızda lordlar, krallar ve dünya imparatorları adayları neredeyse her yerde ortaya çıktılar (sivil kurumlar ve bağımsız şehirler asla tamamen ortadan kalkmamış olsa da).[104] Yine de aceleyle bu sonuca varmak akıllıca olmaz. Bazen diğer yönde –mesela Çin'de– muazzam tersine dönüşler olmuştur.

Çin'de arkeoloji, şehirlerin doğuşu ile bilinen en eski kraliyet hanedanı olan Şang'ın ortaya çıkışı arasında derin bir uçurum açtı. 20. yüzyılın başlarındaki Kuzey-Orta Henan eyaletindeki Anyang'da yazılı kehanet kemiklerinin keşfinden bu yana, Çin siyasi tarihi MÖ 1200 civarında iktidara gelen Şang hükümdarlarıyla başlamıştır.[105] Yakın zamana kadar, Şang medeniyetinin daha önceki şehirli ("Erligang" ve "Erlitou") ve aristokrat veya "göçebe" unsurların bir karışımı olduğu düşünülüyordu ve ikincisi, ilk olarak daha sonraki Çin tarihinde büyük kaoslar yaratan bir dizi güçlü ve hayli hareketli topluluğa ev sahipliği yapan İç Asya bozkırlarında geliştirilen bronz döküm teknikleri, yeni silah türleri ve atlı savaş arabaları biçimini alıyordu.[106]

Şang'dan önce özellikle ilginç hiçbir şeyin olmaması gerekiyordu. Sadece yirmi otuz yıl önce, Erken dönem Çin üzerine ders kitapları, sadece çiftçilikteki teknolojik eğilimler, bölgesel çömlekçilik gelenekleri ve ritüel yeşim taşı tasarımındaki üslup değişiklikleriyle tanımlanan, uzak geçmişe doğru geri çekilen uzun bir "Neolitik" kültürler dizisini sunuyordu. Altta yatan varsayım, bunların başka herhangi bir yerde hayal edilen Neolitik çiftçilerle neredeyse aynı olduğuydu: Köylerde yaşayıp toplumsal eşitsizliğin ilkel biçimlerini geliştiriyor, şehirlerin ve onlarla birlikte ilk hanedan devletleri ile imparatorluklarının yükselişini getirecek ani sıçramanın yolunu hazırlıyorlardı. Ancak bunun hiç de böyle olmadığını artık biliyoruz.

Bugün Çin'deki arkeologlar, lafı dolandırmadan şehir olarak tanımlanabilecek şeylerin damgasını vurduğu bir "Geç Neolitik" veya "Uzun-şan" döneminden bahsediyorlar. Daha MÖ 2600'de, Şandong'un kıyı kenarlarından Güney Şansi Dağları'na kadar tüm Sarı Irmak Vadisi boyunca doldurulmuş toprak duvarlarla çevrili bir yerleşim dağılımı buluyoruz. Büyüklükleri, 300 hektardan fazla merkezlerden, köylerden biraz daha büyük ama yine de müstahkem küçük beyliklere kadar çeşitlilik gösteriyor.[107] Ana demografik merkezler çok uzakta, doğuda Sarı Irmak'ın aşağı kesimlerinde, ayrıca Henan'ın batısında, Şansi eyaletinin Fen Nehri Vadisi'nde ve Güney Ciangsu ve Kuzey Cıciang'ın Liangcu kültürüne kadar uzanıyordu.[108]

En büyük Neolitik şehirlerin çoğu, bireysel gömülerin onlarca, hatta yüzlerce oyulmuş ritüel yeşim taşının bulunduğu mezarlıklar içerir. Bunlar makam rozetleri veya belki de bir tür ritüel para birimi olabilir: Ataların anıldığı ayinlerde, sıklıkla çok sayıda olan bu tür yeşim taşlarının üst üste dizilmesi ve birleştirilmesi, rütbe farklılıklarının, yaşayanları ve ölüleri kapsayan ortak bir değer ölçeği boyunca ölçülmesine izin veriyordu. Yazılı Çin tarihi yıllıklarında bu tür buluntuları barındırmak rahatsız edici bir görev oldu çünkü burada olmaması gereken uzun ve görünüşe göre çalkantılı bir dönemden bahsediyoruz.[109]

Sorun sadece zamanla değil, aynı zamanda mekânla da ilgilidir. Şaşırtıcı bir şekilde, şehir hayatına yönelik en çarpıcı "Neolitik" sıçramalardan bazılarının artık uzak kuzeyde, Moğolistan sınırında gerçekleştiği biliniyor. Sonraki Çin imparatorluklarının –ve onları tasvir eden tarihçilerin– bakış açısına göre, bu bölgeler çoktan "göçebe-barbar" olma yolundaydı ve sonunda Çin Seddi'nin ötesinde kalacaktı. Hiç kimse arkeologların orada, 400 hektarın üzerinde bir alana yayılan, sarayları çevreleyen büyük bir taş duvar ve basamaklı bir piramit ile Şang'dan yaklaşık 1000 yıl önce itaatkâr bir kırsal hinterlandın üzerinde egemen olan 4000 yıllık bir şehir bulmasını beklemiyordu.

Tuwei Nehri üzerindeki Shimao'da yapılan kazılar, tüm bunları, kemik işleme ve bronz dökümü de dahil gelişmiş el sanatlarına ve MÖ 2000 civarında toplu katliam ve esirlerin gömülmesi de dahil olmak üzere savaşlara ilişkin bol miktarda kanıtla birlikte ortaya çıkardı.[110] Burada, daha sonraki saray geleneği yıllıklarında hayal edilenden çok daha canlı bir siyasi sahne seziyoruz. Yakalanan düşmanların başlarının kesilmesi ve surların büyük taş blokları arasındaki çatlaklara binlerce atadan kalma yeşimden balta ve asanın gömülmesi de dahil, bazılarının dört bin yıl sonra arkeologların meraklı gözleri onları ortaya çıkarana kadar bulunmayacak veya bir daha görülmeyecek tüyler ürpertici bir yönü vardı. Tüm bunların muhtemel amacı, rakip soyların morallerini bozmak ve meşruiyetlerini ortadan kaldırmaktı ("sonuçta, sen duvardaki başka bir yeşim taşısın").

Şimao'nun çağdaşı olan ancak Cinnan Havzası'nın çok güneyinde yer alan Taosi alanında oldukça farklı bir hikâye buluyoruz. MÖ 2300 ile 1800 arasında, Taosi üç genişleme aşamasından geçti. İlk olarak, bir köyün kalıntıları üzerinde altmış hektarlık müstahkem bir kasaba ortaya çıktı ve sonra genişleyip 300 hektarlık bir şehir hâline geldi. Bu erken ve orta dönemlerde Taosi, toplumsal tabakalaşma için neredeyse Şimao'da gördüğümüz veya sonraki bir Çin imparatorluk başkentinden bekleyebileceğimiz kadar önemli kanıtlar sunar. Devasa çevre duvarları, yol sistemleri ve büyük, korunmuş depolama alanları, ayrıca zanaat atölyeleri ve büyük ihtimalle bir çeşit saray olan bir şeyin etrafında kümelenmiş takvimsel bir anıtla, sıradan ve elit mahalleler arasında katı bir ayrım vardı.

Taosi'nin erken dönem şehir mezarlığına gömülenler, açıkça farklı toplumsal sınıflara ayrılıyordu. Sıradan mezarlar mütevazıydı; elit mezarlarsa yüzlerce cilalı kap, törenler için yeşimden baltalar ve abartılı domuz ziyafetlerinin kalıntılarıyla doluydu. Sonra aniden, MÖ 2000 civarında her şey değişmiş gibi görünüyor. Kazıcının tarif ettiği gibi:

> Surlar yerle bir edildi ve... asıl işlevsel bölümler yok edildi, bu da bir mekân düzenlemesi eksikliğine neden oldu. Sıradan insanların yerleşim alanları artık neredeyse tüm alanı kapsıyordu, hatta orta dönem büyük sur sınırlarının ötesine bile uzanıyordu. Şehir daha da büyüyerek toplam 300 hektarlık bir alana ulaştı. Ayrıca güneydeki ritüel alanı da terk edildi. Eski saray alanı artık nispeten düşük konumdaki insanlar tarafından kullanılan çöp çukurlarıyla çevrili, yaklaşık 2000 metrekarelik, kalitesiz, sıkıştırılmış topraktan bir temel içeriyordu. Taş alet atölyeleri, bir zamanlar düşük seviyeli elit yerleşim bölgesi olan yerleri işgal ediyordu. Şehir açıkça başkent konumunu kaybetmişti ve anarşi içindeydi.[111]

Dahası bunun büyük ihtimalle önemli ölçüde şiddet içeren bilinçli bir dönüşüm süreci olduğuna dair ipuçları var. Sıradan mezarlar elit mezarlıkların içine doluyor ve saray bölgesinde, işkence izleri ve cesetlere yönelik garip ihlallerin olduğu bir toplu gömü, kazıcının "siyasi bir misilleme eylemi" olarak tanımladığı şeyin kanıtı gibi görünüyor.[112]

Bir kazıcının bir alan hakkındaki kişisel yargısını sorgulamak artık kötü bir davranış olarak kabul ediliyor ama birkaç gözlem yapmadan edemiyoruz. İlk olarak, sözde "anarşi durumu" (başka yerlerde "çöküş ve kaos" olarak tanımlanır),[113] iki ila üç yüzyıl arasında hatırı sayılır bir süre devam etti. İkincisi, sonraki dönemde Taosi'nin toplam büyüklüğü aslında 280 hektardan 300 hektara çıktı. Bu bir çöküşten ziyade katı bir sınıf sisteminin kaldırılmasının ardından gelen yaygın bir refah çağı gibi görünüyor ve sarayın yıkılmasından sonra insanların Hobbesçu bir "herkesin herkese karşı savaşı"na girmediğini, muhtemelen daha adil bir yerel özyönetim sistemi olarak gördükleri bir sistemde hayatlarına devam ettiklerini gösteriyor.

Burada, Fen Nehri'nin kıyısında dünyanın ilk belgelenmiş toplumsal devriminin ya da en azından bir şehir ortamındaki ilk

devrimin kanıtları karşımızda olabilir. Başka yorumlar da şüphesiz mümkündür. Ama en azından Taoşi örneği, bizi dünyanın ilk şehirlerini, bir şehrin nasıl olabileceğine dair –bazen barışçıl bir şekilde bazen de olağanüstü şiddetli şekilde patlak veren–çok farklı görüşlerin çatışabileceği özbilinçli toplumsal deney yerleri olarak ele almaya davet ediyor. Bir yerde yaşayan insanların sayısını artırmak, toplumsal ihtimallerin çeşitliliğini büyük ölçüde artırabilir, fakat o ihtimallerden hangisinin en nihayetinde gerçekleştirileceğini hiçbir şekilde önceden belirlemez.

Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, Orta Meksika'nın tarihi, bahsettiğimiz devrim türlerinin (siyasi türden şehir devrimleri) insanlık tarihinde düşündüğümüzden çok daha yaygın olabileceğini öne sürüyor. Yine, dünyanın çeşitli yerlerinde ortaya çıkan ilk şehirlerin yazılı olmayan anayasalarını veya ilk yüzyıllarda yapılan reformları hiçbir zaman tam olarak yeniden inşa edemeyebiliriz ama onların var olduğundan artık şüphe duyamayız.

9

Göz Önünde Saklanış

Kıta Amerika'sında toplumsal barınma ve demokrasinin Yerli kökenleri

MS 1150 civarında Mexica adındaki bir halk, şu anda kendi adını taşıyan Meksika Vadisi'nin kalbinde yeni bir yuva kurmak için –artık yeri bilinmeyen– Aztlán adlı bir yerden güneye göç etti.[1] Orada sonunda Aztek Üçlü İttifakı'nı[2] oluşturacak ve başkentini, büyük göller ve göl-şehirler zincirinin bir halkası ve dağlarla çevrili bir şehir peyzajının parçası olan Texcoco Gölü'ndeki bir ada-şehir olan Tenochtitlan'da inşa edeceklerdi. Kendilerine ait bir şehir geleneğinden yoksun olan Mexicalar, Tenochtitlan'ın planını yaklaşık bir günlük yolculuk mesafesindeki bir vadide, harabeye dönmüş ve neredeyse terk edilmiş hâlde buldukları başka bir şehrinkine göre modelledi. O diğer şehre de Teotihuacan, yani "Tanrıların Yeri" adını verdiler.

Teotihuacan'da birileri yaşamayalı epey zaman olmuştu. On ikinci yüzyıla gelip de Mexikalar oraya vardığında görünüşe göre kimse şehrin asıl adını hatırlamıyordu. Yine de yeni gelenler şehri –Cerro Gordo'nun karşısına dikilmiş iki devasa piramidiyle– hem yabancı ve çekici hem de görmezden gelinemeyecek kadar büyük

bulmuşlardı. Tepkileri, Teotihuacan'ı kendi büyük şehirleri için bir model olarak kullanmanın yanı sıra onu efsanelerle örtmek ve ayakta kalan kalıntılarını yoğun bir ad ve sembol ormanında hapsetmek oldu. Sonuç olarak, Teotihuacan'ı hâlâ büyük ölçüde Aztek (Culhua-Mexica) gözünden görüyoruz.[3]

Teotihuacan hâlâ iskân edildiği dönemden kalma yazılı atıfların uzaklarda, doğu tarafında, onları "uzun kuyruklu sazlıkların yeri" olarak adlandırdığı, Nahuatl dilinde "Tollan" kelimesine karşılık gelen ve su kenarında ilkel, mükemmel bir şehri çağrıştıran Maya Ovaları'ndaki birkaç cezbedici yazıttan oluşmaktadır.[4] Bunun dışında elimizdeki tek şey, İspanyolca ve Nahuatl dilinde yazılmış, Teotihuacan'ı dağ havuzları ve zamanın başlangıcında gezegenlerin içinden fışkırdığı ilkel boşluklarla dolu bir yer olarak tarif eden, 16. yüzyıla ait kronik kayıtlarından başka bir şey değildir. Gezegenleri tanrılar, tanrıları bizim dünyamıza yer açmak için dünyalarının yok edilmesi gereken gizemli bir balık-adam ırkı izledi.

Tarihsel açıdan bu tür kaynaklar pek kullanışlı değil, özellikle de bu efsanelerin şehirde gerçekten yerleşim olduğu zamanlarda hiç anlatılıp anlatılmadığını veya Aztekler tarafından yeni icat edilip edilmediğini bilmemizin bir yolu yoktur. Yine de bu hikâyelerin mirası devam ediyor. Mesela "Güneş Piramidi", "Ay Piramidi" ve "Ölülerin Yolu" isimlerini ortaya atanlar Azteklerdi; arkeologlar ve turistler, bugün bile şehrin en görünür anıtlarını ve hepsini birbirine bağlayan yolu tanımlarken o isimleri kullanıyorlar.[5]

Astronomik hesaplamadaki tüm kolaylıklarına rağmen Tenochtitlan'ı inşa edenler Teotihuacan'ın tam olarak en son ne zaman iskân edildiğini bilmiyorlardı ya da bilmenin önemli olduğunu düşünmüyorlardı. En azından burada, arkeoloji boşlukları doldurmayı başardı. Teotihuacan şehrinin altın çağını Mexikaların gelişinden sekiz yüzyıl önce ve İspanyolların gelişinden bin küsur yıl önce yaşadığını artık biliyoruz. Kuruluşu yaklaşık MÖ 100'e, yıkılışıysa MS 600'e kadar uzanıyor. Ayrıca biliyoruz ki o yüzyıllar boyunca

Teotihuacan o kadar ihtişamlı ve sofistike bir şehir hâline geldi ki emperyal gücünün zirvesindeki Roma ile kolayca aynı seviyeye konabilirdi.

Teotihuacan'ın Roma gibi büyük bir imparatorluğun merkezi olup olmadığını aslında bilmiyoruz fakat muhafazakâr tahminler bile nüfusunun yaklaşık 100.000[6] olduğunu söylüyor (belki de Mohenjo-daro'nun, Uruk'un veya geçen bölümde tartıştığımız erken dönem Avrasya şehirlerinden herhangi birinin muhtemel nüfusunun beş katı kadar). Zirvedeyken muhtemelen Meksika Vadisi'ne ve çevredeki topraklara dağılmış en az bir milyon insan vardı ve bunların çoğu, büyük şehri yalnızca bir kez ziyaret etmişti veya belki de yalnızca ziyaret eden birini tanıyordu ama yine de Teotihuacan'ı dünyadaki en önemli yer olarak görüyordu.

Bu kadarı, Antik Meksika çalışan neredeyse her biliminsanı ve tarihçi tarafından geniş çapta kabul edilmektedir. Daha tartışmalı olansa Teotihuacan'ın ne tür bir şehir olduğu ve nasıl yönetildiği sorusudur. Bu soruyu Orta Amerika tarihi veya arkeolojisi alanında çalışan bir uzmana sorunca (tıpkı bizim sıkça yaptığımız gibi) muhtemelen aynı tepkiyi alacaksınız: göz devirme ve o coğrafyada "tuhaf" bir şeyler olduğuna dair boyun eğmiş bir kabullenme. Sadece istisnai boyutu değil, aynı zamanda eski bir Orta Amerika şehrinin nasıl işlemiş olması *gerektiğine* dair beklentilere uymayı inatçı bir şekilde reddetmesi yüzünden.

Bu noktada, okur muhtemelen sıradaki argümanı tahmin edebilir. Tüm kanıtlar, Teotihuacan'ın gücünün zirvesindeyken (tarihöncesi Ukrayna, Uruk dönemi Mezopotamya ve Tunç Çağı Pakistan'ın çok daha eski şehirlerinin yaptığı gibi) derebeyleri olmadan kendi kendini yönetmenin bir yolunu bulduğunu gösteriyor. Ancak bunu çok farklı bir teknolojik temelde ve daha da büyük bir ölçekte yaptı. Ama önce biraz arka plana bakalım.

Daha önce de gördüğümüz gibi, tarihi kayıtlarda krallar ortaya çıktıklarında şaşmaz izler bırakırlar. Saraylar, zengin gömüler

ve fetihlerini kutlayan anıtlar bulmayı bekleyebiliriz. Tüm bunlar Orta Amerika için de geçerlidir.

Daha geniş bölgede paradigmayı, Yucatán Yarımadası'ndaki Meksika Vadisi'nden ve bitişik dağlık bölgelerden uzakta bulunan bir dizi hanedan yönetimleri belirler. Günümüz tarihçileri bu yönetimleri Klasik Maya olarak biliyorlar (MS 150-900 civarı; "klasik" terimi aynı zamanda onların eski yazı dilleri ve söz konusu kronolojik dönem için de kullanılır). Tikal, Calakmul veya Palenque gibi şehirlere kraliyet tapınakları, top sahaları (rekabetçi, bazen ölümcül oyunlar için ortamlar), savaş görüntüleri ve –sıklıkla top oyunlarından sonra halkın gözü önünde öldürülen– aşağılanmış tutsaklar, kraliyet atalarını kutlayan karmaşık takvimsel ritüeller ve yaşayan kralların icraatları ve biyografilerinin kayıtları hâkimdi. Modern tahayyülde bu, Monte Alban'dan (Oaxaca'da, MS 500-800 civarı) Tula'ya (Orta Meksika'da, MS 850-1150 civarı) kadar bölge boyunca antik şehirlerle ilişkilendirilen Orta Amerika krallığının "standart paketi" hâline gelmiş ve muhtemelen Cahokia'ya kadar kuzeye uzanmıştır (şimdiki Doğu St. Louis'in yakınında, MS 800-1200 civarı).

Teotihuacan'da tüm bunlar çarpıcı bir şekilde eksik gibi görünüyor. Maya şehirlerinin aksine genel olarak çok az yazıt vardır[7] (Bu nedenle, halkı arasında yazının kullanımına aşina olan Maya ve Zapotek azınlıklarını barındıracak kadar kozmopolit olduğunu bilsek de Teotihuacan sakinlerinin çoğunluğunun hangi dili konuştuğunu bilmiyoruz).[8] Bununla birlikte, bolca resim sanatı kalmıştır. Teotihuacan'ın sakinleri, anıtsal taş heykellerden avuç içinde tutulabilen küçücük pişmiş toprak figürlere, ayrıca insan faaliyetleri kaynayan canlı duvar resimlerine kadar her şeyi geride bırakan üretken zanaat uzmanları ve görsel sanatçılardı (karnavalvari bir Bruegel sokak sahnesi hissi veren bir şey hayal ederseniz ona epey yaklaşmış olursunuz). Yine de bunun sabit bir tema olduğu çağdaş Maya ve Zapotek sanatlarının aksine, bu tür binlerce görsel ara-

sında hiçbir yerde bir hükümdarın emrindekileri vuran, bağlayan veya ona başka bir şekilde hükmeden tek bir temsilini bile bulamıyoruz. Bugün biliminsanları, Teotihuacan görsellerini derinlemesine inceleyip kral figürü olarak yorumlanabilecek herhangi bir şey arıyorlar ancak bulamıyorlar. Pek çok durumda sanatçılar, mesela belli bir sahnedeki tüm figürleri tamamen aynı boyutta yaparak bu tür çabaları kasten boşa çıkarmış gibi görünüyorlar.

Orta Amerika'nın eski krallıklarındaki kraliyet teşhirinin başka bir önemli unsuru olan törensel top sahası da Teotihuacan'daki yokluğuyla göze çarpmaktadır.[9] Sihyaj Chan K'awiil'in Tikal'de veya K'inich Janaab Pakal'ın Palenque'deki büyük mezarlarının eşdeğeri de bulunamamıştır ama denenmediği için değil. Arkeologlar, Güneş ve Ay Piramitleri etrafındaki ve Tüylü Yılan Tapınağı'nın altındaki eski tünelleri taradılar ancak geçitlerin kraliyet mezarlarına, hatta soyulmuş mezar odalarına değil, yeraltındaki labirentlere ve mineral kaplı mabetlere çıktığını keşfettiler: Şüphesiz başka dünyaların simgesiydiler ancak kutsal hükümdarların mezarları değillerdi.[10]

Bazıları, Teotihuacan'da dış geleneklerin bilinçli olarak reddedilmesinin daha da derinlere indiğini öne sürmüştür. Mesela şehrin zanaatkârları, Orta Amerikalı komşuları arasında bulunan biçim ve bileşim ilkelerinin farkında olsa da bunları kasıtlı olarak tersine çevirmek için yola koyulmuş gibi görünüyorlar. Maya ve Zapotek sanatının Veracruz'un önceki Olmek krallarından türetilen, kıvrımları ve akıcı formları destekleyen bir kabartma oyma geleneğinden yararlandığı yerde, Teotihuacan'ın heykeli, insanları ve insansı figürleri, köşeli bloklara sıkıca oturtulmuş düz bileşikler olarak gösterir. Yirmi otuz yıl önce bu karşıtlıklar, kariyerinin çoğunu Teotihuacan sanatı ve görsellerini inceleyerek geçiren Macar asıllı Amerikalı sanat tarihçisi Esther Pasztory'yi radikal bir sonuca götürdü. Yayladaki Teotihuacan ve ovadaki Maya'da sahip olduğumuz şeyin, bilinçli bir kültürel tersine çevirme durumundan ya

da bizim –bu sefer şehir medeniyetleri ölçeğinde olan– ayrılarak doğma (*schismogenesis*) dediğimiz şeyden başka bir şey olmadığını savundu.[11]

Pasztory'ye göre Teotihuacan, toplumunun Orta Amerika'nın başka yerlerindeki çağdaşlarından farklı olan yönlerini ifade etmek için yeni bir sanat geleneği yarattı. Bunu yaparken, hem hükümdar ve tutsağın belli görsel kinayesini hem de genel olarak aristokrat bireylerin yüceltilmesini reddetti. Bunda hem Olmeklerin daha önceki kültürel geleneğinden hem de çağdaş Maya yönetimlerinden çarpıcı biçimde farklıydı. Pasztory, Teotihuacan'ın görsel sanatları bir şeyi övüyorsa o bir bütün olarak topluluk ve onun ortak değerlerinin –birkaç yüzyıl boyunca– "hanedan kişilik kültlerinin" ortaya çıkışını başarıyla engellemiş olmasıdır diye ısrar etti.[12]

Pasztory'ye göre Teotihuacan, sadece ruhen "hanedan karşıtı" değildi, kendisi de şehir hayatının ütopik bir deneyiydi. Onu yaratanlar kendilerini derebeyleri veya kralları olmayan yeni ve farklı türden bir şehir, insanlar için bir Tollan yaratan kişiler olarak gördüler. Pasztory'nin izinden giden diğer biliminsanları, hemen hemen tüm diğer ihtimalleri ortadan kaldırarak benzer sonuçlara vardılar. Teotihuacan'ın ilk yıllarında otoriter yönetim yolunda bir miktar yol katettiği ancak daha sonra MS 300 civarında aniden rotasını tersine çevirdiği sonucuna vardılar: Muhtemelen bir tür devrim yaşandı, ardından şehrin kaynakları daha eşit bir şekilde dağıtıldı ve düzenli bir tür "ortak yönetim" kuruldu.[13]

Alanı en iyi bilenler arasındaki genel fikir birliği, Teotihuacan'ın aslında bir tür özbilinçli eşitlikçi hatlarda düzenlenmiş bir şehir olduğu yönündedir. Gördüğümüz gibi, dünya tarihi açısından tüm bunlar biliminsanlarının –ya da bu konuda herhangi birinin– varsayma eğiliminde olduğu kadar tuhaf ya da anormal değildir. Teotihuacan'ı Orta Amerika bağlamında anlamaya çalışırsak bu eşit derecede doğru olur. Şehir yoktan var olmadı. Orada tanınabilir bir Orta Amerika krallığı "paketi" olsa da aynı zamanda çok

farklı, hatta cesurca bir ifadeyle cumhuriyetçi bir geleneğin de olduğu görülüyor.

O hâlde bu bölümde yapmayı önerdiğimiz şey, Orta Amerika toplumsal tarihinin bu ihmal edilmiş dizisini su yüzüne çıkarmaktır: şehir cumhuriyetlerinden biri, büyük ölçekli toplumsal refah projeleri ve İspanyol fethi ile ötesine kadar izi sürülebilecek yerli demokrasi biçimleri.

MAYA OVALARI'NDAKİ YABANCI KRALLARIN BİR ÖRNEĞİ VE ONLARIN TEOTIHUACAN İLE İLİŞKİLERİ

Kalıntıları doğuya, yani Meksika'nın Yucatán Yarımadası'na ve modern Guatemala, Belize, Honduras ve El Salvador ülkelerine uzanan Klasik Mayaların tropik orman krallıklarına bakmak için şehrin kendisini ve Orta Meksika'nın vadileri ile platolarını geride bırakarak başlayalım. MS beşinci yüzyılda, aralarında en büyük ve en önde gelen Tikal de dahil olmak üzere, bu Maya şehir devletlerinden bazılarının sanatında ve yazılarında dikkate değer bir şey oldu.

Bu dönemin Maya anıtlarındaki incelikle oyulmuş sahneler, tahtlarda oturan ve yabancı oldukları anında anlaşılabilen Teotihuacan tarzı giysiler ve silahlar (*atlatl* adı verilen mızrak atıcılar, tüylü kalkanlar vs.) giyen ve yerel yöneticilerin kıyafetleri ve şıklığından açıkça farklı olan figürleri gösterir. Batı Honduras'ta, Guatemala sınırına yakın bir yerde çalışan arkeologlar, mezar eşyalarına bakıldığında bu yabancı kralların Copán alanındaki bir tapınağın taban seviyesinde, yedi inşaat aşaması daha geçirmiş gerçek gömüleri gibi görünen şeyleri gün ışığına çıkardılar. Burada sembolik yazıtlar, bu bireylerin en azından bazılarının aslında Uzun Kuyruk Sazlıkları Ülkesi'nden geldiğini anlatmaktadır.[14]

Burada –en az– iki şeyi açıklamak çok zor. Birincisi, Teotihuacan'ın kendisinde tahtlarda oturan lordların benzer görüntüleri yokken neden Tikal'de tahtlarda Teotihuacan lordları gibi

görünen kişilerin görselleri var? İkincisi, Teotihuacan nasıl oldu da 965 km uzaktaki bir krallığa karşı başarılı bir askeri sefer düzenleyebildi? Çoğu uzman, ikincisinin lojistik gerekçelerden ötürü imkânsız olduğunu varsayıyor ve muhtemelen böyle düşünmekte de haklılar (gerçi açık fikirli olmalıyız; sonuçta, dağınık bir İspanyol topluluğunun milyonlardan oluşan bir Orta Amerika imparatorluğunu devireceğini kim tahmin edebilirdi?). İlk soru kesinlikle daha dikkatli bir değerlendirme gerektiriyor. Tahtta oturan krallar olarak tasvir edilen kişiler gerçekten de Orta Meksikalı mıydı?

Burada egzotik zevkleri olan yerel lordlarla uğraşıyor olmamız muhtemeldir. Sanat eserlerinden ve yazıtlardan, Maya soylularının bazen Teotihuacan savaşçı kıyafetlerini giymekten hoşlandıklarını bazen de kan akıtma ritüelinden sonra Teotihuacan ruhlarının siluetlerini gördüklerini ve genellikle kendilerini "Batı'nın Lordları ve Hanımefendileri" olarak adlandırmayı sevdiklerini biliyoruz. Şehir, kesinlikle Maya'nın onu bir egzotik fanteziler yeri, bir tür uzak Şangri-La olarak görmesi için yeterince uzaktaydı. Fakat bundan daha fazlası olduğundan şüphelenmek için nedenlerimiz var. İlk olarak, insanlar düzenli olarak ileri geri hareket ettiler. Teotihuacan'dan gelen obsidiyen Maya tanrılarını süsledi ve Teotihuacan'ın tanrıları, Maya ovalarından yeşil *quetzal* tüyleri giydi. Paralı askerler ile tüccarlar her iki yöne de gittiler ve onların ardından hac ziyaretleri ile diplomatik ziyaretler geldi. Teotihuacanlı göçmenler Maya şehirlerinde tapınaklar inşa ettiler ve hatta Teotihuacan'da duvar resimleriyle dolu bir Maya mahallesi bile vardı.[15]

Teotihuacan krallarının bu Maya tasvirindeki bilmeceyi nasıl çözeceğiz? Her şeyden önce, tarih bize uzun mesafeli ticaret yolları hakkında bir şey öğretiyorsa o da bu yolların çeşitli türden vicdansız karakterlerle, yani haydutlar, kaçaklar, dolandırıcılar, kaçakçılar, dini önderler, casuslar ya da belli bir zamanda bunların herhangi bir birleşimi olabilecek kişilerle dolu olmalarının muhtemel olduğudur. Bu, Orta Amerika'da başka herhangi bir yerde oldu-

ğundan daha az doğru değildi. Mesela Aztekler, ticaret yaptıkları şehirler hakkında istihbarat da toplayan *pochteca* adlı ağır silahlı savaşçı-tüccarlar gruplarını kullandılar.

Tarih, ayrıca kendilerini ya yabancı bir topluma götürülüp orada mucizevi bir şekilde krallara ya da kutsal gücün vücut bulmuş hâllerine dönüşmüş bulan maceracı gezginlerin hikâyeleriyle doludur: 1779'da Hawaii'ye demir atan Kaptan James Cook gibi "yabancı-krallara", Lono adlı eski bir Polinezya doğurganlık tanrısının statüsü verildi; ya da Hernán Cortés gibi diğerleri, yerel halkı onları bu şekilde karşılamaları gerektiğine ikna etmek için ellerinden gelenin en iyisini yaptı.[16] Dünya çapında hanedanlık tarihlerinin dikkate değer ölçüde büyük bir yüzdesi tam olarak bu şekilde başlar, yani gizemli bir şekilde uzak bir yerden beliren –ve neredeyse her zaman erkek olan– bir kişiyle. Ünlü bir şehirden gelen maceracı bir gezginin bu tür kavramlardan nasıl yararlanmış olabileceğini görmek kolaydır. MS 5. yüzyılda Maya ovalarında buna benzer bir şey yaşanmış olabilir miydi?

Tikal'deki yazıtlardan, bu belirli yabancı kralların bazılarının ve yakın arkadaşlarının adlarını veya en azından Maya soyluları olarak benimsedikleri adları biliyoruz. Sihyaj K'ahk' ("Ateşten Doğan") adlı biri, kendisi hiçbir zaman hüküm sürmemiş ancak Tikal tahtı da dahil Maya tahtlarına bir dizi Teotihuacan "prensinin" geçmesine yardım etmiş gibi görünüyor. Ayrıca bu prenslerin yüksek rütbeli yerel kadınlarla evlendiklerini ve soylarından atalarının Teotihuacan'a, yani "Batı'nın Tollan'ına" olan bağlarını kutlayan Maya hükümdarları olduğunu biliyoruz.

Copán'daki gömülerin incelenmesinden, kraliyet konumuna yükselmeden önce bu maceracı bireylerin en azından bazılarının son derece renkli hayatlar sürdüğünü, savaşıp seyahat ettiğini ve yeniden savaştığını ve aslen Copán'dan veya Teotihuacan'dan değil, bambaşka bir yerden gelmiş olabileceklerini de biliyoruz.[17] Tüm bu kanıt zincirlerini hesaba katınca, bu Maya hanedanlarının ata-

larının başlangıçta uzun mesafeli konusunda uzmanlaşmış grupların, belki de birdenbire kendilerini krallığa yükselmiş hâlde bulan üyeleri –yani tüccarlar, servet askerleri, misyonerler ve hatta belki de casuslar– oldukları anlaşılıyor.[18]

Zamanımıza daha yakın olan bu süreç için dikkate değer bir benzetme var. Yüzyıllar sonra, Maya kültürünün –ve en büyük şehirlerinin çoğunun– odak noktası kuzeydeki Yucatán'a kaydığında, benzer bir Orta Meksika etkisi dalgası meydana geldi ve en çarpıcı şekilde Savaşçılar Tapınağı'nın bulunduğu, doğrudan Toltek başkenti Tula'ya (daha sonraki Tollan) göre modellenmiş gibi görünen Chichén İtzá şehrinde görüldü. Yine tam olarak ne olduğunu bilmiyoruz fakat İspanyol yönetimi altında gizlice yazılan sonraki kronikler, İtzá'yı neredeyse tam olarak şu şekilde tanımlıyordu: Yucatan'daki bir dizi şehrin kontrolünü ele geçirmeyi başaran ve sonunda Xiu denen başka bir Toltek sürgün hanedanıyla –ya da en azından, aslen Toltek olduklarında ısrar eden sürgünlerle– uzun süreli bir rekabete giren, batıdan gelen "kekeme yabancılar", köklerinden sökülmüş savaşçılardan oluşan bir grup.[19] Bu kronikler, sürgünlerin vahşi doğada gezinmeleri, geçici zafer dönemleri, baskı suçlamaları ve gelecekteki sıkıntıların kasvetli kehanetlerinin anlatılarıyla doludur. Bir kez daha Mayalar arasında, kralların gerçekten de çok uzaklardan bir yerden gelmesi *gerektiğine* dair bir hisle ve en azından birkaç vicdansız yabancının bu fikirden yararlanmaya istekli olmasıyla uğraşıyor gibiyiz.

Bütün bunlar sadece tahmin. Yine de Tikal gibi yerlerden gelen görsellerin ve kayıtların bize Mayaların kraliyet gücü kavramları hakkında, henüz krallık kurumuna dair en ufak bir ikna edici kanıtın bulunmadığı Teotihuacan'ın kendisinden daha fazlasını anlattığı açıktır. Maya ovalarının "Meksikalı" prensleri, tören kıyafetleri içinde ve tahtlarında oturarak tam da kabul edilen anavatanlarında yeri olmayan türden görkemli siyasi jestler yapıyorlardı. O hâlde, Teotihuacan bir monarşi değilse neydi? Bu sorunun tek bir

cevabı olmadığını öne sürüyoruz ve beş yüzyıllık bir süre boyunca olması için özel bir neden de yok.

Arkeologlar tarafından şimdiye dek gerçekleştirilen en kapsamlı kentsel peyzaj araştırmasından bir araya getirilen Teotihuacan'ın standart mimari planının merkezi bir bölümüne bakalım.[20] Bu ölçekte inşa edilmiş bir çevreyi (on üç kilometrelik bir karenin tamamını) kaydetmeye kadar giden arkeologlar, doğal olarak onu tek seferde, tek solukta görmek istiyorlar. Modern arkeoloji, bize sıklıkla Mohenjo-daro'nun ve diğer "ilk şehirlerin" kronolojik olarak çökmüş planı gibi tek bir harita içinde katlanmış yüz, hatta bin yıllık şehir tarihi gibi bir şey sunuyor. Görsel olarak çarpıcı ama aslında oldukça düz ve yapay bir şey. Teotihuacan'a gelince hem uyumlu hem de yanıltıcı bir etki veriyor.

Merkezde serabın tamamını birleştiren büyük anıtlar (iki Piramit ve Tüylü Yılan Tapınağı'nı içeren Ciudadela [Kale]) duruyor. Etrafta kilometrelerce uzanan, şehrin nüfusunu barındıran daha küçük ama yine de etkileyici bir şekilde döşenmiş konutlar var: taştan titizlikle inşa edilmiş ve şehrin tören merkezine hizalanmış derli toplu bir dikey ızgara üzerinde yer alan yaklaşık 2000 geniş aileyi barındıran daire. Sivil refah ve hiyerarşinin neredeyse mükemmel şekilde işlevsel bir görüntüsüdür. Görünüşe göre More'un *Ütopya*'sı veya Campanella'nın *Güneş Ülkesi* gibi bir şeyin huzurundayız. Ancak bir sorun var. Konutlar ve piramitler kesinlikle birbirine ait değildir veya en azından hepsi değildir. Yapımları farklı zaman evrelerini kapsar. Tapınak da göründüğü gibi değildir.

Aslında tarihi açıdan bunların hepsi büyük bir yanılsamadır. Burada neler olup bittiğini anlamak için –geçici de olsa– şehrin gelişimine dair temel bir kronolojik sıralama oluşturmaya çaba göstermeliyiz.

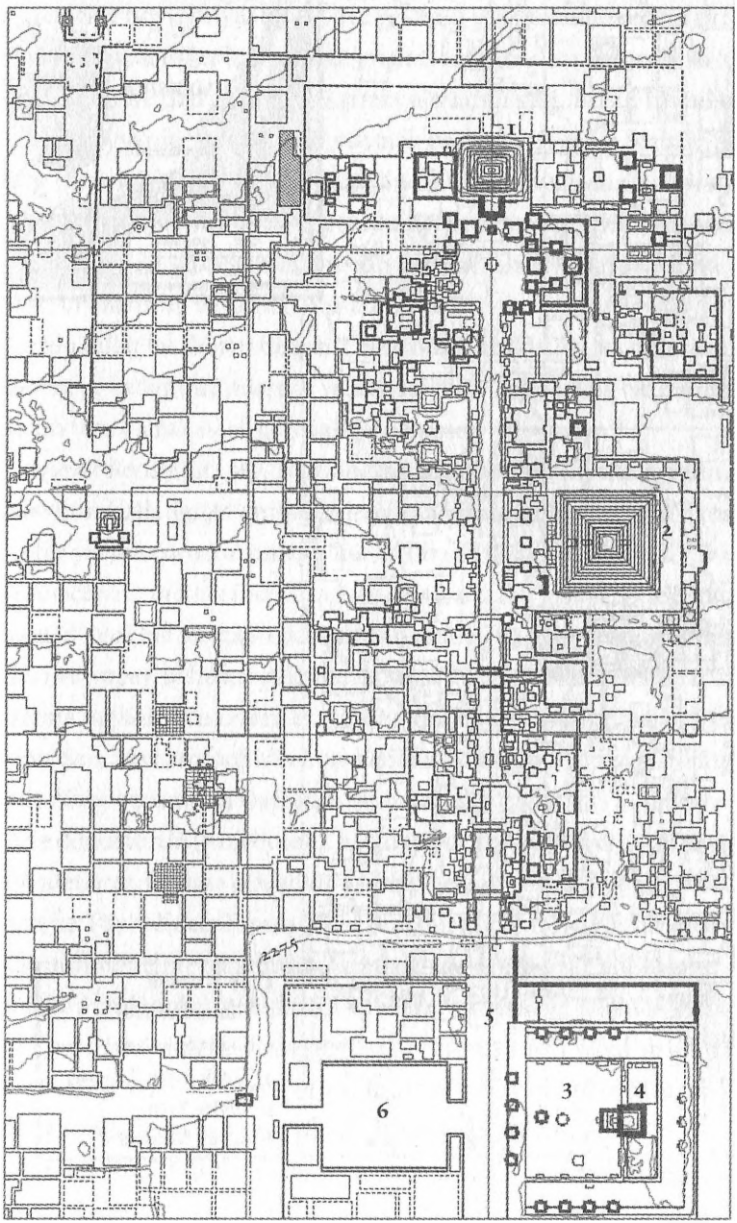
TEOTIHUACAN HALKININ ANIT İNŞA ETMEYE VE İNSAN KURBAN ETMEYE SIRT ÇEVİRİP ONUN YERİNE DİKKATE DEĞER BİR TOPLUMSAL KONUT PROJESİNE GİRİŞMESİ

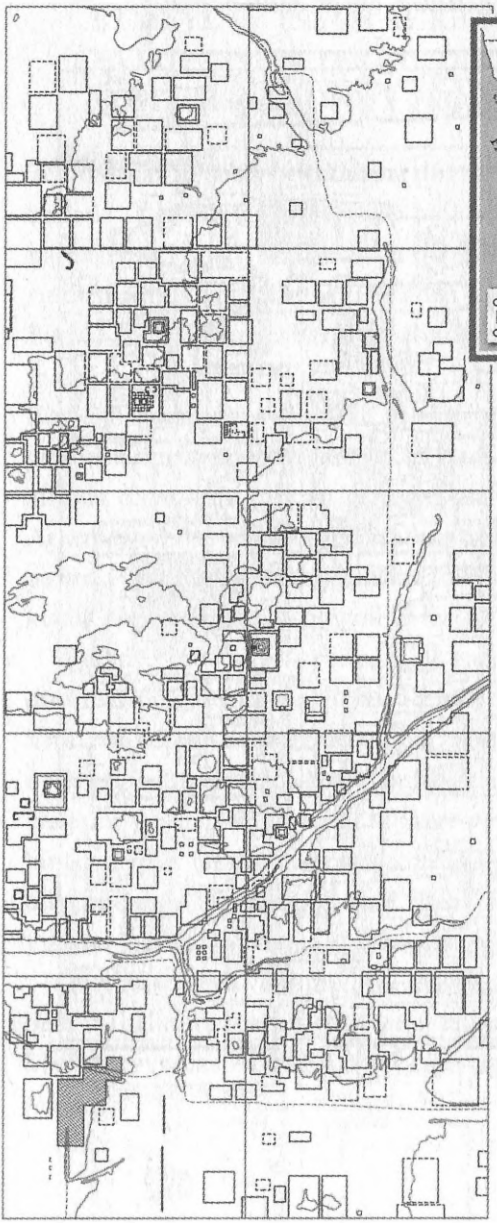
Teotihuacan'ın şehir boyutlarına doğru büyümesi 0 yılı civarında başladı. O zamanlar topluluklar bütün hâlinde, Popocatépetl Yanardağı'nın Plinian patlaması da dahil olmak üzere güney sınırlarındaki sismik faaliyetin etkilerinden kaçarak Meksika Havzası ve Puebla Vadisi boyunca hareket hâlindeydi. MS 50'den 150'ye kadar insanların Teotihuacan'a akışı çevredeki alanlarda hayatı kuruttu. Köyler ile kasabalar ve ayrıca Cuicuilco gibi eski piramit inşa etme geleneklerine sahip tüm şehirler terk edildi. Birkaç metrelik külün altında diğer terk edilmiş yerleşim yerlerinin kalıntıları yatıyor. Arkeologlar, Popocatépetl'den sadece on üç km uzaklıktaki Tetimpa'nın Puebla bölgesinde, Teotihuacan'ın sivil mimarisini –daha küçük ölçekte– gölgede bırakan evleri gün ışığına çıkardılar.[21]

Burada, daha sonraki kronikler bazı yararlı veya en azından düşündürücü anlatılar sağlıyor. Kitlesel bir göçün halk hatıraları, *fetih* zamanına kadar hayatta kaldı. Fransisken rahip Bernardino de Sahagún'un eserinde korunan bir gelenek, Teotihuacan'ın diğer yerleşim yerlerinden yaşlılar, rahipler ve bilge adamlardan oluşan bir koalisyon tarafından nasıl kurulduğunu anlatır. Şehir büyüdükçe bu daha küçük gelenekleri, mısır tanrılarını ve şehrin ateş ve yağmur tanrılarıyla omuz omuza olan köy atalarını içine aldı.

Teotihuacan'da "Eski Şehir" olarak adlandırabileceğimiz yer, belli mahallelere hizmet eden yerel tapınaklarla bir ibadet sistemi üzerine organize edilmişti. Bu bölge tapınaklarının (merkezi bir plazanın etrafındaki üç bina) yerleşimi, köy atalarının kültlerini barındıran Tetimpa'daki daha önceki yapıların planlarını da takip eder.[22]

Teotihuacan: Merkezi bölgelerdeki büyük anıtları çevreleyen konutlar

1 Ay Piramidi
2 Güneş Piramidi
3 Ciudadela (Kale)
4 Tüylü Yılan Tapınağı
5 Ölüler Yolu
6 Büyük Meydan

MS 100'den 200'e kadar olan bu ilk günlerde Teotihuacan'ın meskûn bölgeleri muazzam bir gecekondu mahallesine benziyordu ama gerçekte böyle miydi bilmiyoruz,[23] tıpkı yeni kurulan şehrin ekilebilir araziye ve diğer kaynaklara erişimi vatandaşları arasında nasıl bölüştürdüğüne dair açık bir fikrimiz olmadığı gibi. Mısır, insanlar ve çiftlik hayvanları tarafından yenmek üzere geniş çapta yetiştiriliyordu. İnsanlar hindi, köpek ve tavşan besliyor ve yiyorlardı. Ayrıca fasulye yetiştiriyor ve beyaz kuyruklu geyik ve pekarilerin yanı sıra yabani meyve ile sebzelere erişmenin keyfini çıkarıyorlardı. Muhtemelen tütsülenmiş veya tuzlanmış deniz ürünleri uzak kıyılardan geliyordu fakat bu dönemde şehir ekonomisinin çeşitli sektörlerinin ne dereceye kadar bütünleştiği ve kaynakların daha geniş bir hinterlanddan tam olarak nasıl getirildiği tamamen belirsizdir.[24]

Söyleyebileceğimiz şey, Teotihuacanların sivil bir kimlik yaratma çabalarının başlangıçta anıtların inşasına odaklandığıdır, yani daha geniş bir yayılmasının ortasında kutsal bir şehrin yükseltilmesi.[25] Bu, Teotihuacan'ın merkezinde binlerce işçinin çalışmasını gerektiren tamamen yeni bir peyzajın yaratılması anlamına geliyordu. Piramit dağları ve yapay nehirler yükselerek takvimsel ritüellerin icrası için bir sahne sağladı. Muazzam bir inşaat mühendisliği başarısıyla, San Juan ve San Lorenzo nehirlerinin kanallarının yatakları değiştirilip şehrin dikey ızgarasına bağlandı ve bataklıklı kıyılarını sağlam temellere dönüştürdü (tüm bunlar, hatırlayın, çalışan hayvanların veya metal aletlerin faydası olmadan yapıldı). Bu da Güneş ve Ay Piramitleri ile Tüylü Yılan Tapınağı'nın inşasını gören büyük bir mimari programın temelini oluşturdu. Tapınak, mevsimlik bir göl oluşturmak için San Juan'ın sel sularını yakalayan batık bir düzlüğe bakıyordu; suları, tapınağın cephesindeki boyanmış tüylü yılan ve deniz kabukları oymalarına çarpıyor ve ilkbaharın sonlarında yağmurlar yağmaya başladığında onları parlatıyordu.[26]

Tüm bu anıtsal inşaat çabası, yalnızca emek ve kaynaklardan değil, insan hayatından da fedakârlık gerektiriyordu. İnşaatın her ana

aşaması, ritüel amaçlarla öldürmenin arkeolojik kanıtlarıyla ilişkilendirilir. İki piramit ve tapınaktaki insan kalıntıları bir araya getirilince yüzlerce kurban sayılabilir. Vücutları, üzerlerinde yükselecek yapının zemin planını belirlemek için simetrik olarak düzenlenmiş çukurlara veya siperlere yerleştirilirdi. Güneş Piramidi'nin köşelerinde bebek adakları, Ay Piramidi'nin altında bazılarının başı kesilmiş ya da sakatlanmış yabancı tutsaklar bulundu ve Tüylü Yılan Tapınağı'nın temellerinde, ölüm anında kolları geriye bağlanıp eski zanaatlarının aletleri ve ganimetleriyle birlikte gömülen erkek savaşçıların cesetleri yatıyordu. Cesetler arasında obsidiyen bıçaklar ve mızrak uçları, deniz kabuğu ile yeşil taştan biblolar ve insan dişleri ile çene kemiklerinden yapılmış tasmalar bulundu (bazılarıysa bunların yerine kurnazca deniz kabuğu kullandı).[27]

Bu noktada –MS 200 civarında– Teotihuacan'ın kaderinin belirlendiğini düşünebilirsiniz; yani güçlü savaşçı aristokrasisi geleneklerı ve kalıtsal soylular tarafından yönetilen şehir devletleri ile "klasik" Orta Amerika medeniyetlerinin saflarına katılma kaderi. Arkeolojik kayıtlarda bundan sonra görmeyi bekleyebileceğimiz şey, gücün şehrin odak noktası olan anıtları etrafında yoğunlaşmasıdır: zenginlik ve ayrıcalığın kaynağı olan yöneticilerin yaşadığı, elit akrabalar için ek bölümleri olan lüks sarayların yükselişi ve askeri fetihlerini, onların ürettiği bol haraçları ve tanrılara hizmetlerini yüceltmek için anıtsal sanatın gelişimi. Fakat kanıtlar çok farklı bir hikâye anlatıyor çünkü Teotihuacan vatandaşları farklı bir yol seçmişti.

Aslında Teotihuacan'ın siyasi gelişiminin tüm yörüngesi dikkate değer bir teğette harekete geçmiş gibi görünüyor. Vatandaşlar, saraylar ve elit mahalleler inşa etmek yerine, zenginlik veya konuma aldırmaksızın şehrin neredeyse tüm nüfusu için yüksek kaliteli daireler tedarik ederek dikkate değer bir şehir yenileme projesine giriştiler.[28] Yazılı kaynaklar olmadan bunun nedenini söyleyemeyiz. Arkeologlar, olayların kesin sırasını henüz ayırt edebilecek güve-

ne sahip değiller. Ancak bir şeylerin meydana gelmiş olduğundan kimsenin şüphesi yok ve şimdi yapmaya çalışacağımız şey bunun ne olduğunu özetlemektir.

Teotihuacan'ın kaderindeki büyük dönüş, MS 300 civarında başlamış gibi görünüyor. O sırada veya kısa bir süre sonra, Tüylü Yılan Tapınağı'na zarar verilip adak depoları yağmalandı. Ateşe verilmekle kalmayıp ön cephesindeki Tüylü Yılan'ın çirkin yaratık benzeri kafalarının çoğu parçalandı veya öğütülüp kütük hâline getirildi. Daha sonra, batısına tapınaktan geriye kalanları ana caddesinden görünmez hâle getiren büyük basamaklı bir platform inşa edildi. Bugün Teotihuacan'ın önemli ölçüde yeniden inşa edilmiş harabelerini ziyaret edip, patlak gözlü tanrılarından ve tüylü yılanbaşlarından geriye kalanları görmek isterseniz, arkeologların *adosada* dediği bu platformun tepesinde durmanız gerekecek.[29]

Bu noktada tüm yeni piramit inşaatları kalıcı olarak durduruldu ve MS 550 civarına kadar sivil anıtlar olarak –gerçi hakkında çok az şey bildiğimiz diğer daha az ölümcül amaçlar için de– kullanımda kalan kurulu Güneş ve Ay piramitlerinde ritüel olarak onaylanmış öldürmelere dair başka kanıt yok.[30] Onun yerine MS 300'den sonra gördüğümüz şey, sadece zenginler veya ayrıcalıklılar için değil, aynı zamanda Teotihuacan nüfusunun büyük çoğunluğu için mükemmel taştan konutların tedarikine yönelik olağanüstü bir kentsel kaynak akışıdır. Şehrin bir ucundan diğer ucuna düzenli arsalara dizilen bu etkileyici daireler, muhtemelen bu dönemin bir yeniliği değildi. Onların bir şehir düzenindeki inşası, onlara yer açmak için daha eski ve köhne meskenlerin yerle bir edilmesi gibi yaklaşık bir asır önce başlamış olabilir.[31]

Arkeologlar, ilk başta yığma daireleri saray olarak kabul ettiler ve MS 200 civarında, şehrin siyasi merkezileşme rotasına giriyor gibi göründüğü sırada tam olarak böyle başlamış olmaları mümkündür. Fakat MS 300'den sonra Tüylü Yılan Tapınağı'na zarar verildiğinde, inşaatları şehrin yaklaşık 100.000 kadar sakininin çoğu

fiilen "saray gibi" veya en azından çok rahat koşullarda yaşayana kadar hızla devam etti.[32] Peki, bu daireler neye benziyordu ve insanlar buraları ne tür evlere dönüştürdüler?

Kanıtlar, her biri bütünleşik drenaj tesisleri ve titizlikle sıvanan zemin ve duvarlarla donatılmış tek katlı binalarda rahat hayatlar yaşayan küçük çekirdek aile gruplarını hayal etmemiz gerektiğini öne sürüyor. Her ailenin, penceresiz ve karanlık odalara ışığın girdiği özel revaklarla tamamlanmış, daha büyük apartman bloğu içinde kendi odaları varmış gibi görünüyor. Ortalama bir apartman kompleksinin, düzenli olarak belki de ortaklaşa icra edilen ev ritüellerinin de odak noktası olmuş gibi görünen merkezi bir avluda karşılaşan toplamda yaklaşık yüz kişiyi barındırdığı çıkarımını yapabiliriz. Bu ortak alanların çoğu –*talud-tablero* olarak bilinen– standart sivil inşa tarzında sunaklarla donatıldı ve duvarlar sıkça duvar resimleriyle parlak bir şekilde boyandı. Bazı avlularda piramit biçimli tapınaklar vardı ki bu da söz konusu mimari biçiminin şehir içinde yeni ve daha az ayrıcalıklı roller üstlendiğini öne sürüyor.[33]

Teotihuacan'ın şehir planının ilk ayrıntılı haritasını üretmekten sorumlu arkeolog René Millon, apartman yerleşkesinin aslında "giderek kalabalıklaşan, belki de kaosa yaklaşan bir şehirdeki hayat için tasarlanmış" bir toplumsal konut biçimi olarak icat edildiğini hissetti.[34] Bazıları bu ideal tasarıdan sapsa da her bir blok başlangıçta kabaca 3600 metrekarelik arsalar üzerine benzer ölçek ve boyutlarda yerleştirildi. Odaların ve avluların düzenlenmesinde katı bir tekdüzelikten kaçınıldı, bu yüzden en nihayetinde her yerleşke eşsizdi. Daha mütevazı daireler bile ithal mallara erişim ve mısır ekmeği, yumurta, hindi ve tavşan eti ile *pulque* (dikenli sabır otundan mayalanmış alkollü bir içecek) olarak bilinen sütlü içecekten oluşan temel bir beslenmeyle rahat bir hayat tarzının belirtilerini gösteriyordu.[35]

Diğer bir deyişle, çok az kişi fakirdi. Bundan da fazlası pek çok vatandaş, bizimki de dahil olmak üzere şehir tarihinin herhangi

bir döneminde, şehirli toplumun böylesine geniş bir kesimi boyunca nadiren ulaşılan bir hayat standardının keyfini çıkarıyordu. Teotihuacan aslında rotasını monarşi ve aristokrasiden uzaklaştırarak onun yerine bir "halkın Tollan'ı" olmuştu.

Peki, bu olağanüstü dönüşüm nasıl başarıldı? Tüylü Yılan Tapınağı'nın bozulması dışında çok az şiddet belirtisi bulunmaktadır. Arazi ve kaynaklar, komşu olan aile gruplarına tahsis edilmiş gibi görünüyor. Birçok farklı etnik kökene ev sahipliği yapan bu şehirde, altmış ila yüz kişiden oluşan her biri birlikte ikamet eden grup, iki tür komün hayatının tadını çıkarırdı. Biri, aile bağları daire yapılarının çok ötesine uzanan ve birazdan göreceğimiz gibi sıkıntılı sonuçları doğmuş olabilecek bağların da ötesine geçen akrabalığa dayanıyordu. Diğeriyse daha sıkı bir şekilde dairelerde ve mahallelerde birlikte ikamet etmeye dayanıyordu ve sıklıkla giysi yapımı veya obsidiyen işçiliği gibi ortak zanaat uzmanlıklarıyla destekleniyordu.

Birbiriyle yan yana var olan her iki şehirli topluluk biçimi, bir insan ölçeğini, çekirdek ailelerin binlerce kişi olarak çok katlı yekpare binalarda tecrit edildiği modern "toplu konut" anlayışımızdan uzak bir dünyayı koruyordu. Böylece başladığımız soruya geri döndük: Kalıtsal bir elit ya da başka bir tür yönetici sınıf değilse, bu "Yeni Teotihuacan'ı" bir arada tutan neydi?

Yazılı kanıt olmadan ayrıntıları yeniden inşa etmek asla mümkün olmayabilir ama şimdiye kadar elit kraliyet idarecileri veya rahip kadrolarının planlar yapıp emirler gönderdiği her türlü yukarıdan aşağıya sistemin muhtemelen üzerini çizebiliriz. Daha yüksek bir ihtimal, yetkinin belki de bir yönetim kuruluna karşı sorumlu olacak şekilde yerel meclisler arasında dağıtılmış olmasıdır. Bu topluluk işbirliklerinin herhangi bir izi hayatta kalırsa, o "üç tapınak kompleksi" olarak bilinen bölge tapınaklarındadır. Her 100 apartman bloğu için bir tane olmak üzere toplam 2000 daireye hizmet veren bu tür en az yirmi kompleks, şehrin her yerine dağılmıştı.[36]

Bu, Mezopotamya şehirlerinin bölümlerindekilere benzer büyüklükteki mahalle kurullarına, Sekizinci Bölüm'de tartıştığımız Ukrayna mega alanlarının meclislerine veya benzer şekilde sonraki Orta Amerika kasabalarının varoşlarına (*barrios*) hükümetin delegasyonunu ima edebilir. Güçlü liderler veya geniş bir bürokrasi olmadan, yüzyıllar boyunca bu şekilde başarılı bir şekilde işleyen bu büyüklükte bir şehir hayal etmek zor görünebilir; fakat göreceğimiz gibi, sonraki şehirlerin İspanyol fethi zamanından kalma ilk elden anlatımları bu fikre güvenilirlik katmaktadır.

Teotihuacan'ın sivil kimliğinin daha hareketli bir diğer yüzü de duvar sanatında ortaya çıkmaktadır. Onları kasvetli dini ikonografi olarak görme çabalarına rağmen –MS 350 civarında apartman yerleşkelerinin iç duvarlarına boyanmış– bu oyunbaz resimli sahneler âdeta sanrı yaratıyor gibi görünmektedir.[37] Detaylı bitki çizimlerini, insan ve hayvan bedenlerini çevreleyen gösterişli kostümler giyen figürlerin ve bazen halüsinojenik tohumları ve mantarları tutan ardı ardına tasvirlerin yanı sıra kalabalık sahnelerin arasında başlarından gökkuşakları fışkıran çiçek yiyiciler buluyoruz.[38] Bu tür sahneler, genellikle insan figürlerinin hepsini aşağı yukarı aynı boyutta tasvir eder hiçbiri birbirinin boyunu geçmez.[39]

Tabii bu duvar resimleri, Teotihuacanlıları kendilerini hayal etmekten hoşlandığı hâlini temsil ediyor; toplumsal gerçekler her zaman daha karmaşıktır. Şehir merkezinin güneyinde yer alan ve onun Teopancazco olarak bilinen bölümünde yapılan arkeolojik kazılar, bu gerçeklerin aslında ne kadar karmaşık olabileceğini gösteriyor. Teopancazco'da yaklaşık MS 350'ye tarihlenen ev yaşamına dair izler, deniz kabuklarıyla süslenmiş pamuklu elbiseleri aslen Körfez Kıyısı'ndan geldiklerini ve o bölgeyle ticaret yapmaya devam ettiklerini ima eden sakinlerinin varlıklı hayatını ortaya koyuyor. Oradan şehrin başka bir yerinde şimdiye kadar belgelenmemiş, alışılmadık derecede şiddetli ritüellerin de dahil olduğu bazı gelenekleri de getirdiler. Bunlar, yabancı düşmanların yakalanıp başla-

rının kesildikten sonra o başların muhafaza edilip şahsi evlerinde bulunan adak çanaklarına gömülmesini kapsıyor gibi görünüyor.[40]

Şimdi burada, geniş ölçekte komün hayatı fikriyle bağdaştırmanın çok zor olacağı açık olan bir şey dönüyor ve bu tam da bizim üzerinde durduğumuz nokta. Teotihuacan'daki sivil toplumun yüzeyinin altında, sürekli içeri-dışarı hareket eden, yabancı ticaret ortaklarıyla ilişkilerini pekiştiren, uzak yerlerde ikinci benlikler geliştiren ve bazen bu kimlik biçimlerini yanlarında geri getiren kökten farklı etnik ve dil altyapılarına sahip gruplar arasında kaynayan her türlü toplumsal gerilim olmalıydı (Kendisini Tikal kralı yapmayı başarmış bir Teotihuacano yağmacısının bir gün evine dönerse ne olacağını hayal etme iznini kendimize verebiliriz). MS 550 civarında şehrin toplumsal dokusu dikiş yerlerinden parçalanmaya başlamıştı. Yabancı istilasına dair ikna edici bir kanıt da yok. Şehir içeriden parçalanmış gibi görünüyor. Şehrin nüfusu, yaklaşık beş yüzyıl önce nasıl aniden bir araya geldiyse yine o şekilde Tollanlarını arkalarında bırakarak dağıldı.[41]

Teotihuacan'ın yükselişi ve çöküşü, MS 300 ile 1200 yılları arasında Tula'nın dağılmasına ve Toltek devletinin yıkılışına kadar birkaç kez tekrarlanan, Orta Meksika'da kabaca döngüsel bir demografik yoğunlaşma ve dağılma modelini harekete geçirdi.[42] Bu daha uzun zaman diliminde, Teotihuacan'ın ve onun büyük şehir deneyiminin mirası neydi? Tüm bu dönemi Olmek hiyerarşisinden Toltek aristokrasisine ve nihayetinde Aztek emperyalizmine giden yolda (son derece büyük bir sinyal olsa da) geçici bir sapma, bir işaret olarak mı görmeliyiz? Ya da Teotihuacan'ın eşitlikçi yönlerinin kendilerine ait farklı bir mirası olabilir mi? Çok az insan ikinci ihtimali ele almıştır ama onu sormak için iyi nedenler var, özellikle de Meksika yaylalarına ilişkin erken dönem İspanyol anlatımları –Avrupalıların gözünde sadece cumhuriyetler ve hatta demokrasiler olarak anlaşılabilecek yerli şehirlerin tanımları da dahil– bazı olağanüstü düşündürücü materyaller sağladığı için.

AZTEK İMPARATORLUĞU'NA DİRENDİKTEN SONRA İSPANYOL İŞGALCİLERLE GÜÇLERİNİ BİRLEŞTİREN YERLİ BİR CUMHURİYET OLAN TLAXCALA VE BU KARARIN ŞEHİR MECLİSİNDEKİ DEMOKRATİK MÜZAKERELER NETİCESİNDE (AVRUPA'NIN "YERLİ ZİHİNLERİ" ÜZERİNDEKİ BAŞ DÖNDÜRÜCÜ ETKİLERİNİN AKSİNE) ORTAYA ÇIKMASI ÜZERİNE

Şimdi bunu akılda tutarak bizi zamanda ileriye, Avrupa'nın Amerika'daki yayılmasının başlangıcına götüren çok farklı bir kültürel temas durumunu ele alalım. İspanya'nın Aztek İmparatorluğu ya da Üçlü İttifak'ı fethetmesinde çok önemli bir rol oynayan, şu anda Meksika'nın Puebla eyaleti olan yerin bitişiğindeki Tlaxcala adlı yerli bir şehir devletini ilgilendiriyor. Charles C. Mann, övgü toplayan *1491: Kolomb'dan Önce Amerika: Amerikan Yerlilerinin Gizlenen Uygarlığı* (2005) adlı eserinde, 1519'da Hernán Cortés'in oradan geçişi sırasında olanları şöyle anlatıyor:

> Denizden içeriye doğru ilerleyen İspanyollar, İttifak'ın tekrarlayan saldırılarına rağmen bağımsızlığını koruyan dört küçük krallıktan oluşan bir komün olan Tlaxcala ile ilk başta defalarca savaştı. Silahları, atları ve çelik bıçakları sayesinde yabancılar, Tlaxcala'nın muazzam sayısal üstünlüğüne rağmen her savaşı kazandı. Fakat Cortés'in güçleri her mücadelede zayıfladı. Dört Tlaxcala kralı aniden rotasını tersine çevirdiğinde her şeyini kaybetmenin eşiğindeydi. Savaşların sonucundan Avrupalıları büyük bir maliyetle de olsa ortadan kaldırabilecekleri sonucuna varan yerli liderler, kazan-kazan gibi görünen bir anlaşma teklif ettiler: Karşılığında nefret edilen Üçlü İttifak'a karşı birleşik bir saldırıda Tlaxcala'ya katılırsa Cortés'e saldırmayı bı-

rakacak, onun, hayatta kalan İspanyolların ve pek çok yerlinin hayatlarını bağışlayacaklardı.[43]

Şimdi bu anlatıyla ilgili temel bir sorun var. Tlaxcala'da kral yoktu. Bu nedenle, hiçbir şekilde bir krallıklar komünü olarak tanımlanamazdı. Peki Mann neden öyle olduğunu düşündü? Ödüllü bir bilim muhabiri olsa da 16. yüzyıl Orta Amerika tarihi uzmanı olmadığından ikincil kaynakların insafına kalmıştı ve belli ki bu da esas sorunun başladığı yerdir.

Şüphesiz Mann –mantıklı herhangi bir kişinin yapacağı gibi– Tlaxcala krallıktan başka bir şey olsaydı (diyelim ki bir cumhuriyet, demokrasi ya da hatta bir tür oligarşi) o zaman ikincil literatürün bunun ne demek olduğu hakkında hararetli tartışmalarla dolu olacağını varsaymış olmalıydı; sadece modern dünya tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak İspanyol fethini değil, aynı zamanda Orta Amerika'daki yerli toplumların gelişimi veya aslında genel olarak siyaset kuramını da anlamamız için. Garip bir şekilde tahmininde yanılıyordu.[44] Kendimizi de benzer bir durumda bulunca biraz daha derine inmeye karar verdik. Bulduğumuz şeyin bizim için bile oldukça şok edici olduğunu kabul etmeliyiz. Mann'ın anlatılarını Cortés'in bizzat kralı Kutsal Roma İmparatoru V. Charles'a hitaben yazdığıyla karşılaştırarak başlayalım.

Hernán Cortés, 1519-1526 yılları arasında yazdığı *Five Letters of Relation*'da*, Meksika *altiplano*'sunun güney ucundaki dağlarla çevrili Puebla Vadisi'ne girişini anlatır. O zamanlar vadi, en büyüğü piramitlerle süslenmiş Cholula ve ayrıca Tlaxcala şehri olan çok sayıda yerel şehri barındırıyordu. Cortés, gerçekten de Tlaxcala'da kendisiyle birlikte savaşan, önce Cholula'ya ilerleyen ve ardından Genç Moctezuma'nın ordularını yenen ve komşu Meksika Vadisi'ndeki Aztek başkenti Tenochtitlan'ı yerle bir eden yerel müttefikler

* Beş mektuptan oluşan bu eser, Cortés'in Meksika'daki fetihlerini, yerli halklarla olan ilişkilerini ve bölgenin coğrafi, sosyal ve kültürel yapısını anlattığı için akademik bakımdan dönemin en önemli belgeleri arasında gösterilir. (y.n.)

buldu. Cortés, Tlaxcala'nın ve kırsalda ona bağlı olanlarının nüfusunun 150.000 olduğunu tahmin ediyordu. "Bu şehirde," diye rapor etti V. Charles'a, "otuz binden fazla insanın alım satımla meşgul olduğu bir pazar var" ve eyalette "hepsi sürülmüş ve ekilmiş, hiçbir yeri vahşi bırakılmamış ve çevresi doksan fersah kadar olan birçok geniş verimli vadi var". Ayrıca "halk arasında şimdiye kadar gözlemlenen yönetim düzeni Venedik, Cenova ve Pisa cumhuriyetlerine çok benziyor çünkü yüce bir yönetici yok".[45]

Cortés, İspanya'nın belediye meclislerinin bile hâlâ yeni bir kavram olduğu bir bölgesinden gelen önemsiz bir aristokrattı; bahsi geçen cumhuriyetler hakkında çok az gerçek bilgiye sahip olduğu ve bu nedenle bu tür konularda verdiği hükmün en güvenilir hüküm olamayacağı iddia edilebilir. Belki de öyledir ama 1519'a gelindiğinde Orta Amerika krallarını tanıma ve onları tarafına çekme veya etkisiz hâle getirme konusunda hatırı sayılır bir deneyime sahipti çünkü anakaraya gelişinden beri yaptığı şey büyük ölçüde buydu. Tlaxcala'da hiç kralla karşılaşmadı. Onun yerine Tlaxcalteca savaşçılarıyla ilk çarpışmasından sonra kendisini her kararının toplu olarak onaylanması gereken kayda değer bir şehir konseyinin temsilcileriyle uğraşırken buldu. Bu olayların tarihinin bize aktarılma şekli açısından işlerin kesinlikle garipleştiği yer burasıdır.

Burada, çoğu tahmine göre modern dünya tarihinin en önemli bölümlerinden biriyle uğraştığımızı tekrar vurgulamakta fayda var; yani doğrudan İspanya'nın Aztek İmparatorluğu'nu fethine götüren olaylar ve Amerika kıtası boyunca sonraki Avrupa fetihleri için bir plan. Hiç kimsenin –teknolojik ilerlemenin gücüne veya "tüfek, mikrop ve çeliğe" en yürekten şekilde inanan kişinin bile– binden az İspanyol'un –sekiz kilometrelik bir kareyi kaplayan, kabaca çeyrek milyon insanıyla son derece organize bir şehir olan– Tenochtitlan'ı, Tlaxcala'dan yaklaşık 20.000 savaşçıyı içeren bu yerli müttefiklerin yardımı olmadan fethetmiş olabileceğini iddia edecek kadar ileri gitmeyeceğini varsayıyoruz. Bu durumda gerçek-

te neler olup bittiğini anlamak için Tlaxcalteca'nın neden Cortés ile güçlerini birleştirmeye karar verdiğini ve –on binlerce insandan oluşan nüfusuyla ve onları yönetecek üstün bir yönetici olmadan– nasıl bu karara vardıklarını anlamak çok önemli hâle geliyor.

Birinci konuda kaynaklarımız açıktır. Tlaxcalteca, yola eski hesapları halletmek için çıkmıştı. Onların bakış açısına göre Cortés ile bir ittifak, Aztek Üçlü İttifakı'na ve Puebla Vadileri ile Meksika arasındaki sözde "Çiçek Savaşı"na karşı mücadelelerini tatminkâr bir şekilde sona erdirebilirdi.[46] Her zamanki gibi kaynaklarımızın çoğu, Tlaxcala'nın emperyal boyunduruklarına karşı uzun süredir devam eden direnişini bir oyun ile emperyal lütuf arasında bir şey olarak tasvir etmekten hoşlanan Aztek seçkinlerinin bakış açısını yansıtıyor (Aztekler, daha sonra İspanyol fatihlerine Tlaxcalteca'nın bağımsız kalmasına izin vermeleri konusunda ısrar ettiler, sonuçta imparatorluk askerlerinin eğitim yapacak bir yere ihtiyacı vardı; rahiplerinin de tanrılara sunacak insan kurbanlara ihtiyacı vardı vs.). Ama bu palavraydı. Aslında Tlaxcala ve onun Otomí gerilla birimleri, Aztekleri nesillerdir başarılı bir şekilde uzak tutuyordu. Direnişleri sadece askeri de değildi. Tlaxcalteca, hırslı liderlerin ve dolayısıyla muhtemel hainlerin ortaya çıkmasına karşı çalışan bir sivil ahlak geliştirdi ki bu Aztek yönetim ilkelerine zıt bir örnektir.

Şimdi sorunun en can alıcı noktasına geliyoruz.

Siyaseten Aztek başkenti Tenochtitlan ve Tlaxcala şehir devleti zıt idealleri bünyelerinde barındırıyorlardı (tıpkı eski Sparta ve Atina kadar). Yine de bu tarih hakkında çok az şey biliniyor çünkü Amerika kıtasının fethi hakkında anlatmaya alıştığımız hikâye tamamen farklıdır. 1521'de Tenochtitlan'ın çöküşü, bazılarının insan toplumlarındaki değişim akımlarının altında yatan, daha derinde olduğunu hissettikleri şeyi göstermek için kullanılır; yani tarihe genel şeklini ve yönünü veren güçleri. Alfred Crosby ve Jared Diamond'dan başlayarak[47] bu çizgideki yazarlar defalarca fatihlerin kaderi kendi taraflarında göstermeye benzer bir şeyleri olduğu-

na işaret ettiler. Kendileri için tasavvur ettikleri ilahi bir kaderden ziyade İspanyolların yanında yürüyen, yerli halkları yok etmek için çiçek hastalığı dalgaları taşıyan görünmez bir Neolitik Eski Dünya mikropları ordusunun durdurulamaz gücü ve çaresiz yerlileri şok etmek ve aralarına korku salmak için Tunç Çağı'ndan kalma metal silahlar ve atlar.

Kendimize Avrupalıların Amerika kıtasını sadece bu yıkım unsurlarıyla değil, aynı zamanda o toprakların hiçbir yerinde içeriğinin kırıntısı bile bulunmayan modern endüstriyel demokrasiyle tanıştırdığını söylemek hoşumuza gidiyor. Bütün bunlar sözde tek bir kültürel paket olarak geldi: gelişmiş madencilik, hayvan gücüyle çalışan araçlar, alfabetik yazı sistemleri ve teknolojik ilerleme için gerekli görülen belli bir özgür düşünce arzusu. "Yerlilerin" ise aksine bir tür alternatif, yarı mistik evrende var oldukları varsayılır. Tanımları gereği, siyasi kurumlar hakkında tartışamazlar veya dünya tarihinin akışını değiştiren kararlar üzerinde ölçülü müzakere süreçlerine giremezler ve eğer Avrupalı gözlemciler böyle yaptıklarını bildirirlerse ya yanılıyor olmalılar ya da demokratik yönetim hakkındaki kendi fikirlerini –bu fikirler Avrupa'nın kendisinde neredeyse hiç uygulanmadığı zamanlarda bile– "Kızılderililere" yansıtıyor olmalılardır.

Daha önce de gördüğümüz gibi bu tarih okuma şekli, özgürlük ve eşitlik ideallerinin Yeni Dünya halklarına çok şey borçlu olduğunu düşünmeye daha meyilli olan ve bu ideallerin endüstriyel ilerlemeyle uyumlu olup olmadığından hiçbir şekilde emin olmayan Aydınlanma Çağı filozoflarına epey yabancı olurdu. Yine güçlü modern efsanelerle uğraşıyoruz. Bu tür efsaneler, yalnızca insanların söylediklerini bilgilendirmekle kalmaz, daha da büyük ölçüde bazı şeylerin gözden kaçmasını sağlar. Tlaxcala üzerine bazı önemli erken kaynakların çevirisi hiç yapılmadı ve son yıllarda ortaya çıkan yeni veriler uzman çevreler dışında gerçekten fark edilmedi. Bakalım bu durumu düzeltebilecek miyiz?

Tlaxcalteca, Cortés'le savaş alanında ittifak yapma kararını tam olarak nasıl aldı ve böylece İspanyolların Aztek İmparatorluğu'na karşı zafer kazanmasını nasıl sağladı? Sorunun endişe verici ve derinden bölücü olduğu açık (diğer Puebla şehirlerinde de olduğu gibi: Mesela Cholula'da, aynı ikilem üçü diğerlerini rehin alan, bunun üzerine diğerleri Tlaxcala'ya kaçan altı *calpolli*'nin –yani şehir mahallesinin– liderleri arasında bir kırılmaya neden oldu).[48] Fakat Tlaxcala'daki tartışma, Cholula'da olandan çok farklı bir şekil aldı.

Kanıtlardan bazıları, İspanyolların Tlaxcala'dan gelen savaşçılar ve elçilerle etkileşimlerine dair uzun bölümler içeren Bernal Díaz'ın ünlü *Historia verdadera de la conquista de la Nueva España*'sında (1568) bulunabilir. Çok kullanılan başka bir kaynak, melez tarihçi Diego Muñoz Camargo tarafından yazılan *Historia de Tlaxcala* (1585) olarak bilinen resimli kodekstir ve ayrıca Benaventeli Fransisken keşiş Toribio'nun önemli yazıları da bulunmaktadır. Ama en ayrıntılı kaynak –ki bizce çok önemli bir kaynak– hemen hemen hiç alıntılanmayan bir kitaptır; aslında en azından tarihçiler tarafından neredeyse hiç okunmamıştır (Rönesans hümanizmi uzmanları bazen onun edebi tarzı hakkında yorum yapsa da). Meksika Üniversitesi'nin ilk rektörlerinden Francisco Cervantes de Salazar'ın 1558-1563 yılları arasında yazdığı, tamamlanmamış *Crónica de la Nueva España*'dan bahsediyoruz.[49]

Cervantes de Salazar, 1515 civarında İspanya'nın Toledo şehrinde doğdu ve akademik ününün rakipsiz olduğu prestijli Salamanca Üniversitesi'nde okudu. Flanders'ta bir süre kaldıktan sonra Sevilla başpiskoposunun Latince sekreteri oldu; bu, Hernán Cortés'in Yeni Dünya deneyimlerini anlattığını duyduğu V. Charles'ın sarayına girmesini sağladı. Bu genç ve yetenekli bilgin, kısa sürede fatihin hayranı oldu ve Cortés'in 1547'deki ölümünden birkaç yıl sonra Cervantes de Salazar, Meksika'ya yelken açtı. Oraya varınca Cortés'in oğlu ve vârisine ait tesislerde Latince öğretti fakat kısa süre sonra yeni kurulan üniversitede merkezi bir figür hâline gelip

aynı zamanda kutsal emirler aldı; hayatının geri kalanında dini ve bilimsel görevleri bazen başarı bazen de başarısızlıkla dengelemeye çalışacaktı.

1558'de esasen birinci nesil fatihlerden veya onların torunlarından oluşan Meksika Belediyesi, Cervantes de Salazar'ın akademik yeteneklerinden onun en büyük dileğini gerçekleştirecek kadar etkilenmişti: Yeni İspanya'nın keşif ve fetih temalarına odaklanan genel tarihini yazmasını desteklemek için yıllık 200 altın peso maaş. Bu oldukça büyük bir destekti ve iki yıl sonra –kitabının bir bölümünü halihazırda yazmış olan– Cervantes de Salazar, bir süre saha çalışmasını desteklemek için özel olarak tasarlanmış bir hibe daha kazandı. Fetih boyunca yaşamış yerel kabile reislerinden (*cacique*) ve onların torunlarından, doğrudan değerli tarihsel kanıtlar toplamak için o dönemde Tlaxcala ve çevresini ziyaret etmiş olmalıdır.[50]

Görünüşe göre belediye, istediği vakanüvisini sıkı bir disipline tabi tuttu ve kitabın gidişatıyla ilgili üç ayda bir rapor talep etti. Salazar, kitabın son hâlini 1563'te teslim etti ve bu sırada, tüm çabalarına rağmen onu Engizisyon mahkemesinin genel savcısı güçlü Pedro Moya de Contreras ile karşı karşıya getiren acı bir dini tartışmaya karıştı. O acımasız yıllarda Cervantes de Salazar, Martín Cortés ve diğer birçok yakın arkadaşının İspanyol Kraliyeti'ne karşı isyancılar olarak çeşitli şekillerde hapsedildiğini, işkence gördüğünü veya sürgüne gönderildiğini gördü. Cervantes de Salazar, böylesine bir kaderden kaçmak için yeterince taviz verdi ve itibarı zarar gördü, bugüne kadar, örneğin Bernardino de Sahagún ile karşılaştırıldığında, sıklıkla önemsiz bir akademik kaynak olarak görülüyor. En nihayetinde her iki biliminsanının çalışmaları da benzer bir kaderle karşılaşacak ve "putperest uygulamalar"la ilgili konuların zorunlu sansürlenmesi için aslının veya herhangi bir nüshasının dolaşımda kalmasına izin verilmeden Hint Adaları imparatorluk kurullarına ve İspanya'daki Engizisyona teslim edilecekti (görünüşe göre yerli siyaset meselelerinde değil).[51]

Sonuç olarak, Cervantes de Salazar'ın *Crónica*'sı yüzyıllar boyunca gözlerden uzak bir şekilde saklandı.[52] Büyük ölçüde öncü arkeolog, antropolog ve kayıp el yazmalarını bulan Zelia Maria Magdalena Nuttall'ın (1857–1933) dikkate değer çabaları sayesinde, sadece Cervantes de Salazar'ın 1911'de Madrid'deki Biblioteca Nacional'de saptadığı tamamlanmamış *Crónica de la Nueva España*'sının yeniden keşfini değil, aynı zamanda Mexico şehrindeki belediye meclisinin arşivlerinden çıkardığı, kendisinden önceki daha az dikkatli tarihçilerin orada kayda değer hiçbir şey keşfetmediğini –şaşkınlıkla– bulduğu hayatının günümüze ulaşan ayrıntılarının çoğunu ve kitabın yazım koşullarını da borçluyuz. *Crónica* ancak 1914'te yayımlandı. Bugüne kadar, okurlara onun 16. yüzyıl nesrinde yol gösterecek ya da yerli bir Orta Amerika şehrindeki siyasi olayların bir kaydı olarak önemine işaret edecek hiçbir eleştirel giriş ya da yorum yazılmamıştır.[53]

Eleştirmenler, Cervantes de Salazar'ın anlattığı gerçeklerden yirmi otuz yıl sonra, tarihçesini daha önceki anlatılara dayandırarak yazdığını vurguladılar fakat bu, İspanyol fethiyle ilgili diğer önemli kaynaklar için de aynı derecede geçerlidir. Ayrıca mesela Sahagún ayarında özellikle becerili bir etnograf olmadığını, Meksika'nın yerli geleneklerinden çok Horatius ve Livius'un eserleriyle haşır neşir olduğunu belirtiyorlar. Tüm bunlar doğru olabilir, tıpkı o dönemde baskın olan edebi geleneğin Yunan ve özellikle Romalı örneklerini anında kullanma eğiliminde olduğu gibi. Yine de *Crónica*, açıkça Salazar'ın klasik eğitiminin bir tür izdüşümü değildir. İspanyol işgali zamanından kalma yerli figürlerin ve kurumların, hiçbir klasik kaynağa benzemeyen ve çoğu durumda ilk elden anlatılarla doğrulanan zengin tasvirlerini içerir. Görünüşe göre diğer anlatılarda olmayan şey Cervantes de Salazar'ın sağladığı ayrıntılardır.

Özellikle ilgimizi çeken, *Crónica*'nın doğrudan Tlaxcala yönetim kuruluyla ve onun İspanyol işgalcilerle ittifak yapıp yapmama

konusundaki müzakerelerini konu alan genişletilmiş bölümleridir. İspanyolların temsilcileri ile kuruldaki hitabetleri büyük hayranlığa vesile olan Tlaxcaltecalı meslektaşları arasında gidip gelen konuşmaların uzun anlatılarını ve diplomatik hediyeleri içeriyorlar. Cervantes de Salazar'a göre, Tlaxcala adına konuşanlar arasında – aynı zamanda adı yine Xicotencatl olan generalin babası ve şöhreti bugüne kadar Tlaxcala eyaletinde devam eden[54] İhtiyar Xicotencatl gibi– ileri yaştaki devlet adamları ile ticaret ustaları, din uzmanları ve zamanın en üst düzey yasal bilirkişileri de vardı. Salazar'ın bu dikkate değer bölümlerde anlattığı şey, apaçıktır ki bir kraliyet sarayının değil, kararları için –gerektiğinde haftalarca süren– gerekçeli tartışmalar ve uzun müzakereler yoluyla oybirliği arayan olgun bir şehir meclisinin işleyişidir.

Anahtar kısımlarsa kitabın Üçüncü Bölüm'ündedir. Cortés, yeni bulduğu Totonac müttefikleriyle hâlâ şehrin dışında kamptadır. Büyükelçiler, İspanyollar ile müzakerelerin başladığı Tlaxcala'nın *Ayuntamiento* (şehir meclisi) arasında gidip gelirler. Pek çok kez karşılama ve el öpmeden sonra, Maxixcatzin adlı –"büyük ihtiyatlılığı ve nazik sohbetiyle" tanınan– bir lord, Tlaxcalteca'ya kendi liderliğini (aslında tanrıların ve ataların emirlerini) takip etmesi ve ortak Aztek zalimlerine karşı ayaklanmak için Cortés'le ittifak kurması için harekete geçer. Gerekçesi kurulda geniş çapta kabul görür, ta ki –o zamanlar 100 yaşın üzerinde ve neredeyse kör olan– İhtiyar Xicotencatl müdahale edene kadar.

Bunu, "Xicotencatl'ın Maxixcatzin'le çeliştiği cesur konuşmasını" ayrıntılandıran bir bölüm izler. Hiçbir şey, diye hatırlatıyor kurula, "iç düşman"a direnmekten daha zor değil ki bu da yeni gelenlerin kasabaya kabul edilirlerse muhtemelen olacakları şeydir. Neden, diye soruyor Xicotencatl:

> ... Maxixcatzin, bizi mahvetmek için fırtınalı deniz tarafından kusulan açgözlü canavarlara benzeyen, kendilerini altın, gü-

müş, taşlar ve incilerle tıkabasa doyuran, kendi kıyafetleriyle uyuyan ve genellikle bir gün zalim efendiler olacak olan kişilerin tarzında hareket eden bu insanları tanrı olarak görüyor? Tüm ülkede ancak onların ya da yırtıcı "geyiklerinin" [İspanyol atlarının] dipsiz iştahlarını doyurmaya yetecek kadar tavuk, tavşan ya da mısır tarlası var. Kölelik olmadan yaşayan ve asla bir kral tanımayan bizler, neden sadece köle olmak için kanımızı dökelim?[55]

Kurul üyelerinin Xicotencatl'ın sözlerinden etkilendiğini öğreniyoruz: "Aralarında bir uğultu başladı; birbirleriyle konuşuyorlar, sesler yükseliyor, her biri ne hissettiğini açıklıyordu." Kurul, fikir birliği sağlanamadan bölünür. Bundan sonra olanlar, oybirliğiyle karar verme sürecine katılan herkes için tanıdık olacaktır: İşler çıkmaza girdiğinde, onu oylamaya sunmak yerine birisi yaratıcı bir sentez önerir. Şehrin dört "kıdemli hâkiminden" biri olan Temilotecutl, kurnaz bir planla devreye girer. Münazaranın her iki tarafını da tatmin etmek için Cortés şehre davet edilecek ancak Tlaxcalteca bölgesine girer girmez şehrin önde gelen generali Genç Xicotencatl, bir Otomí savaşçı birliğiyle birlikte onu pusuya düşürecekti. Pusu başarılı olursa kahraman olacaklardı. Başarısız olursa kaba ve fevri Otomí'yi suçlayacak, bahaneler uyduracak ve işgalcilerle ittifak kuracaklardı.

Burada Tlaxcala ile Cortés arasında bir ittifaka yol açan olayları tekrar etmemize gerek yok;[56] okura Tlaxcala'nın demokrasisi ve siyasetçilerinin gerekçeli tartışmadaki ustalığından bahseden kaynaklarımızın içeriği hakkında yeterince şey söyledik. Bu tür anlatılar ile modern tarihçiler pek anlaşamadı. Çok azı De Salazar'ın tarif ettiği şeyin gerçekte asla meydana gelmediğini ya da eski bir Yunan agorasından ya da Roma senatosundan "Kızılderililerin" ağzına konmuş bir sahnenin sadece kendi hayal gücü olduğunu öne sürecek kadar ileri gidebilir. Yine de *Crónica*'nın bugün biliminsanları

tarafından ele alındığı o ender durumlarda, yerli hükümet biçimleri hakkında tarihsel bir bilgi kaynağı olmaktan ziyade, çoğunlukla erken Katolik hümanizmi edebi türüne bir katkı olarak ele alınmaktadır; tıpkı Lahontan'ın yazılarını yorumlayanların hiçbir zaman Kandiaronk'un gerçekte ne tartışmış olabileceğiyle ilgilenmediği ancak bazı bölümlerin Lukianos gibi Yunan hicivcilerinden ilham almış olabileceği ihtimali üzerinde durur.[57]

Burada ince bir ukalalık söz konusu. Müzakereci siyaset anlatılarının tarihsel gerçekliği yansıttığını kimse açıkça inkâr edecek değil; sadece hiç kimse bu gerçeğe özel bir ilgi beslemiyor gibi görünüyor. Tarihçilere ilginç görünen şey, her zaman bu açıklamaların Avrupa'nın metin gelenekleri veya beklentileri ile olan ilişkisidir. Tlaxcala'dan gelen sonraki metinlerin ele alınmasında da hemen hemen aynı şey oluyor: İspanyol fethini izleyen yıllarda belediye meclisindeki yargılamaların hem yerli siyasetçilerin hitabet becerilerini hem de oybirliğiyle karar verme ve gerekçeli tartışma ilkelerindeki ustalıklarını uzun uzadıya doğrulayan *Tlaxcalan Actas*'ın günümüze ulaşan ayrıntılı yazılı kayıtları.[58]

Tüm bunların tarihçilerin ilgisini çekeceğini düşünebilirsiniz. Bunun yerine, onlara gerçekten tartışmaya değer görünen şey, metinlerde sergilenen demokratik âdetlerin ne dereceye kadar "kurnaz Kızılderililer" tarafından Avrupalı efendilerinin siyasi beklentilerine neredeyse mucizevi bir şekilde uyarlanmış olabileceğidir; yani fiilen bir tür ayrıntılı tiyatro oyunculuğu.[59] Bu tür tarihçilerin neden 16. yüzyıl İspanyol rahipleri, küçük aristokratları ve askerlerinden oluşan bir grubun demokratik prosedür hakkında her şeyi bildiklerini (ya da ondan daha az etkilendikleri) hayal ettikleri net değildir çünkü Avrupa'daki eğitimli insanların görüşü, o zamanlar neredeyse tamamen antidemokratikti. Bu karşılaşmadan yeni bir şey öğrenen biri varsa, o kesinlikle İspanyollardı.

Mevcut entelektüel ortamda, Tlaxcalteca'nın iyiliğe inanmayanlar veya kurbanlardan başka bir şey olmadığını öne sürmek

biraz tehlikeli kabul ediliyor çünkü insan bu şekilde kendini naif romantizm suçlamalarına açıyor.[60] Aslında bugünlerde, Avrupalıların Amerikan Yerli halkından ahlaki veya toplumsal değeri olan herhangi bir şey öğrendiğini ileri sürmeye yönelik aşağı yukarı her türlü girişim, muhtemelen hafif bir alay ve "soylu vahşi" mecazlarına düşkünlük suçlamaları veya bazen neredeyse aşırı bir kınamayla karşılanacaktır.[61]

Fakat İspanyol kaynaklarında kaydedilen müzakerelerin tam olarak göründükleri gibi olduğu (müşterek yerli hükümetinin mekaniğine bir bakış) ve bu müzakerelerin Thukidides veya Ksenofon'da geçen tartışmalarla herhangi bir yüzeysel benzerliği olup olmadığı konusunda güçlü bir iddiada bulunulabilir çünkü aslında siyasi bir tartışma yürütmenin sınırlı sayıda yolu vardır. En az bir İspanyol kaynağı bu konuda açık bir teyit sağlıyor. Burada, mutlu bir şekilde benimsemiş gibi göründüğü bir lakap olan ve dağınık görünümü nedeniyle yerel halk tarafından Motolinía ("tutkulu") olarak adlandırılan Benaventeli Keşiş Toribio'ya dönüyoruz. *Historia de los Indios de la Nueva España*'yı (1541) Motolinía ve onun –büyük ihtimalle aralarında İhtiyar Xicotencatl'ın torunu olan Antonio Xicotencatl'ın da bulunduğu– Tlaxcalteca muhbirlerine borçluyuz.[62]

Motolinía, Cortés'in ilk gözlemini doğruluyor: Tlaxcala gerçekten de bir kral tarafından, hatta (Cholula'da olduğu gibi) dönüşümlü makam sahipleri tarafından değil, bir bütün olarak vatandaşlara karşı sorumlu seçilmiş memurlardan (*teuctli*) oluşan bir kurul tarafından yönetilen yerli bir cumhuriyetti. Tlaxcala yüksek kurulunda tam olarak kaç kişinin görev yaptığı belli değildir: İspanyol kaynakları 50 ila 200 arasında bir sayı öneriyor. Belki de bu sayı tartışılan konuya bağlıydı. Ne yazık ki ikisi de bu kişilerin göreve nasıl seçildiği veya kimin uygun olduğu hakkında da bize ayrıntılı bir şey söylemiyor (kraliyet şehirleri de dahil olmak üzere diğer Puebla şehirleri, *calpolli* temsilcileri arasında resmi görevleri dö-

nüşümlü olarak değiştiriyordu). Bununla birlikte, Tlaxcalteca'nın siyasi eğitim ve öğretim biçimleri konusunda Motolinía'nın anlatısı canlanıyor.

Tlaxcala kurulunda bir rol hayali kuranlar, kendilerinden kişisel karizmalarını veya rakiplerini alt etme yeteneklerini göstermelerinin umulması bir yana, bunu bir kendini küçük görme, hatta utanç ruhu içinde yaptılar. Kendilerini şehirdeki halkın hizmetine sunmaları gerekiyordu. Bu şekilde boyun eğmelerinin sadece gösteriş için olmadığından emin olmak amacıyla her biri hırsa uygun bir ödül olarak kabul edilen zorunlu kamu tacizine maruz kalma ile başlayan ve ardından müstakbel siyasetçinin –egosu paramparça hâlde– oruç tuttuğu, uykusuzluk çektiği, kan döküp katı bir ahlaki eğitim ıstırabından geçtiği uzun bir inziva dönemi olan denemelere tabi tutulurdu. Bu kabul süreci, yeni atanan kamu görevlisinin ziyafet ve kutlamalar arasında "dışarı çıkması" ile sona ererdi.[63]

Açıkçası bu yerli demokraside makam edinmek, modern seçmenli siyasette sorgulamadan kabul ettiğimizden çok farklı kişilik özellikleri gerektiriyordu. Bu son noktada Antik Yunan yazarlarının, seçimlerin zalimce iddialara sahip karizmatik liderler yetiştirme eğiliminin gayet iyi farkında olduklarını hatırlamakta fayda var. Bu nedenle, seçimleri demokratik ilkelerle epey çelişen siyasi atamanın aristokratik bir yöntemi olarak gördüler ve bu yüzden Avrupa tarihinin büyük bir bölümünde makamları doldurmanın asıl demokratik yolunun kura yoluyla olduğu varsayılmıştır.

Cortés, Tlaxcala'yı bir tarım ve ticaret merkezi olarak övmüş olabilir fakat Motolinía'nın açıkladığı gibi, vatandaşları kendi siyasi değerlerini düşündüklerinde, aslında bu değerlerin çölden geldiğini gördüler. Aztekler dahil diğer Nahuatl dilini konuşanlar gibi, Tlaxcaltecalar da Chichimec* soyundan geldiklerini iddia etmeyi severdi. Bunlar, çöllerde ve ormanlarda münzevi hayatlar yaşayan,

* Bu terim, genellikle belirli bir etnik grubu ifade etmekten ziyade uygarlaşmamış veya uygarlık dışı grupları tanımlamak için kullanılır. (y.h.n.)

ilkel kulübelerde ikamet eden, köy veya şehir hayatından habersiz, mısırı ve pişmiş yiyecekleri reddeden, giysiden veya örgütlü dinden yoksun ve yalnızca vahşi şeylerle yaşayan asıl avcı-toplayıcılar olarak kabul edilirdi.[64] Tlaxcala'da müstakbel kurul üyelerinin katlandığı ıstıraplar, Chichimec niteliklerini geliştirme ihtiyacını hatırlatıyordu (nihayetinde şehirli bir savaşçının Toltek erdemleriyle dengelenmesi için tam olarak doğru dengenin nerede olduğuysa Tlaxcaltecalar arasında çokça tartışılıyordu).

Tüm bunlar biraz tanıdık geliyorsa, kendimize neden diye sormalıyız. İspanyol keşişler, şüphesiz cumhuriyet erdemleri için bu Eski Dünya kinayelerinin hikâyelerinde yankılar duymuş olacaklardır; kendi dünyadan feragat ahlakları bir yana, Kitab-ı Mukaddes'teki peygamberlerden İbn Haldun'a kadar uzanan aynı ata çizgisi. Yazışmalar o kadar yakın ki insan bu durumda Tlaxcaltecaların kendi etnografilerinde kendilerini İspanyollara anında tanınıp anlaşılacağını bildikleri terimlerle sunup sunmadığını merak etmeye başlıyor. Tabii Tlaxcala vatandaşlarının fatihlerinin yararına, doruk noktasının Mağribi kılığına girmiş –gerçek– paganların toplu vaftizi olduğu Haçlılar tarafından *Kudüs'ün Fethi*'nin 1539'daki geçit töreni de dahil bazı dikkate değer tiyatro gösterileri sahnelediklerini biliyoruz.[65]

İspanyol gözlemciler, Tlaxcalteca ya da Aztek kaynaklarından bir zamanlar bir "soylu vahşi" olmanın ne demek olduğunu öğrenmiş bile olabilirler. Konuyla ilgili Yerli Meksika düşüncelerinin, yalnızca yazdığı Doğa Durumu ile Motolinía'nın Chichimec hakkındaki anlatısına endişe verici bir sadakatle, içinde yaşadıkları varsayılan "ilkel kulübe konutları"na kadar haritasını çıkaran Rousseau'nun günlerinde güç toplayan daha geniş Avrupa siyasi düşünce akımlarına girmiş olma olasılığını da göz ardı edemeyiz. Belki de her şeyin nasıl basit, eşitlikçi avcı-toplayıcılarla başladığına dair kendi evrim hikâyemizin tohumlarının bazıları tam da orada, şehirlerde yaşayan Kızılderililerin hayal güçlerinde ekilmişti.

Ama konudan sapıyoruz.

Tüm bu karşılıklı konumlandırmanın ortasında, İspanyol fethi sırasında Tlaxcala'nın siyasi yapısı hakkında gerçekten ne sonuca varabiliriz? Gerçekten işleyen bir şehir demokrasisi miydi ve eğer öyleyse, Kolomb öncesi Amerika'da bu tür başka kaç tane demokrasi var olabilirdi? Yoksa milenyum öğretisine inanan keşişlerden oluşan alıcı bir kitleye sunulan "ideal devletler topluluğu"nun stratejik bir çağrışımı olan bir serapla mı karşı karşıyayız? Tarihin unsurları ve taklit aynı anda görevde miydi?

Elimizdeki tek şey yazılı kaynaklar olsaydı, şüpheye her zaman yer olurdu ama arkeologlar, MS 14. yüzyıla gelindiğinde Tlaxcala şehrinin zaten aslında Tenochtitlan'dan tamamen farklı bir temelde örgütlenmiş olduğunu doğruluyor. Bir saraya, merkezi tapınağa veya büyük bir balo salonuna (ki hatırlayın, bu diğer Orta Amerika şehirlerindeki kraliyet ritüelleri için önemli bir ortamdı) dair hiçbir işaret yoktur. Bunun yerine arkeolojik araştırmalar, tamamı devasa toprak taraçalar üzerinde yükselen yirmiden fazla bölge meydanının etrafında tümü yüksek standartlarda inşa edilmiş, neredeyse tamamen vatandaşlarının iyi döşenmiş konutlarına tahsis edilmiş bir şehir manzarasını ortaya koyuyor. En büyük belediye meclisleri, Tizatlan adlı bir sivil kompleksteydi ancak burası geniş geçitlerden girilen kamuya açık toplanma alanlarıyla şehrin dışında bulunuyordu.[66]

Böylece modern arkeolojik araştırmalar, Cortés Meksika topraklarına ayak basmadan çok önce Tlaxcala'da bir yerli cumhuriyetin varlığını doğrularken, sonraki yazılı kaynaklar onun demokratik kimliği konusunda bizde pek şüphe bırakmıyor. Zamanın bilinen diğer Orta Amerika şehirleriyle olan tezatlarıysa oldukça çarpıcıdır; yine de beşinci yüzyıl Atina'sının küçük krallıklar ve oligarşilerle çevrili, aykırı bir örnek olduğu söylenmelidir ama bu tezatlar abartılmamalıdır. Bu bölümde öğrendiğimiz şey, Tlaxcala'nın siyasi geleneklerinin anormal olmadığı ancak ana hatlarıyla bin yıl

önce Teotihuacan'da gerçekleştirilen toplumsal refah deneylerine kadar izi sürülebilen geniş bir şehirsel gelişme akışında yattığıdır. Azteklerin bu terk edilmiş şehirle özel bir ilişkisi olduğunu iddia etmelerine rağmen Tlaxcala en az Aztek başkenti Tenochtitlan kadar –ve gerçekten en önemli açılardan daha da fazla– bu mirasın bir parçasıydı.

Ne de olsa sonuçta gelenekten kopanlar, bazı yönlerden zamanın baskın Avrupa siyasi modellerine ya da o zamandan beri "devlet" olarak bilinen şeye daha yakın olup yağmacı bir imparatorluk yaratan Tenochtitlan'ın Aztek hükümdarlarıydı. Bir sonraki bölümde geri dönüp bu terimi ele alacağız. Devlet tam olarak nedir? İnsanlık tarihinde gerçekten tümüyle yeni bir evreye işaret ediyor mu? Devlet terimini kullanmak hâlâ yararımıza mı?

10

Devletin Neden Kökeni Yoktur?

Egemenlik, bürokrasi ve siyasetin mütevazı başlangıçları

"Devletin kökenleri" arayışı, "toplumsal eşitsizliğin kökenleri" mevzusu kadar uzun soluklu ve hararetli bir tartışma konusudur ve birçok yönden bir o kadar da aptalca bir iştir. Bugün dünyada hemen hemen herkesin bir devletin otoritesi altında yaşadığı genel olarak kabul edilmektedir; aynı şekilde Firavunların Mısır'ı, Şang Hanedanlığı Çin'i, İnka İmparatorluğu ya da Benin Krallığı gibi geçmiş yönetimlerin de devletler ya da en azından "erken devletler" olarak nitelendirildiğine dair yaygın bir kanı vardır. Bununla birlikte, toplum kuramcıları arasında devletin gerçekte ne olduğu konusunda fikir birliğine varılamadığı için sorun tüm bu vakaları içeren ancak kesinlikle anlamsız olmayacak kadar geniş bir tanımın nasıl bulunacağıdır. Bunu yapmanın şaşırtıcı derecede zor olduğu kanıtlandı.

"Devlet" terimimiz ancak 16. yüzyılın sonlarında, diğer birçok şey arasında cadılık, kurt adamlar ve büyücülerin tarihi üzerine etkili bir inceleme yazan Jean Bodin adlı bir Fransız avukat tarafından icat edildiğinde yaygın kullanıma kavuştu (Bodin, bugün

daha çok kadınlara duyduğu derin nefretle anılıyor) Ama belki de sistematik bir tanımlama girişiminde bulunan ilk kişi, 19. yüzyılın sonlarında devletin, belli bir bölgede zorlayıcı gücün meşru kullanımı üzerinde tekel sahibi olduğunu iddia eden herhangi bir kurum olarak tanımlanması gerektiğini öne süren Rudolf von Ihering adlı Alman filozoftu (bu tanım o zamandan beri sosyolog Max Weber'le özdeşleştirilmiştir). Bu tanıma göre bir hükümet, eğer belli bir arazi parçası üzerinde hak iddia ediyor ve kendi sınırları içinde ajanlarının insanları öldürebildiği, dövebildiği, vücut parçalarını kesebildiği veya onları kafeslere kapatabildiği tek kurumun kendisi olduğu konusunda ısrar ediyorsa "devlettir" veya von Ihering'in vurguladığı gibi, bunları onun adına başka kimin yapma hakkı olduğuna karar verebiliyorsa.

Von Ihering'in tanımı, modern devletler için oldukça işe yaradı. Bununla birlikte, çok geçmeden anlaşıldı ki insanlık tarihinin çoğu boyunca, yöneticiler de bu kadar görkemli iddialarda bulunmadılar ya da bulundularsa zorlayıcı güç üzerindeki tekel iddiaları, gelgitleri veya hava durumunu kontrol etme iddialarıyla aynı değerdeydi. Von Ihering ve Weber'in tanımını korumak için ya Hammurabi'nin Babil'inin, Sokrates'in Atina'sının veya Fatih William yönetimindeki İngiltere'nin devlet olmadığı sonucuna varmak ya da daha esnek veya incelikli bir tanım yaratmak gerekir. Marksistler bir tane teklif etti: Tarihte ilk kez devletlerin, ortaya çıkan yönetici sınıfın gücünü korumak için ortaya çıktığını öne sürdüler. Bu argümana göre, bir grup insan düzenli olarak bir başka grubun emeğiyle geçinmeye başlar başlamaz, onların zorunlu olarak resmiyette mülkiyet haklarını korumak, gerçekteyse kendi avantajlarını korumak için bir hükümet aygıtı yaratırlar (Rousseau'nun geleneğine oldukça benzeyen bir düşünce çizgisi). Bu tanım Babil'i, Atina'yı ve Ortaçağ İngiltere'sini yeniden tartışmaya kattı ama aynı zamanda sömürünün nasıl tanımlanacağı gibi yeni kavramsal sorunlar da yarattı. Devletin hayırsever bir kurum hâline gelmesi ihtimalinin dışlanması liberallerin damak tadına uygun olmayan bir durumdu.

20. yüzyılın büyük bölümünde toplumsal bilimciler devleti sadece işlevsel terimlerle tanımlamayı tercih ettiler. Toplum daha karmaşıklaştıkça her şeyi koordine etmek için yukarıdan aşağıya komuta yapıları oluşturmanın insanlar için giderek daha da gerekli hâle geldiğini ileri sürdüler. Aynı mantığın özü, çok sayıda çağdaş toplumsal evrim kuramcısı tarafından hâlâ izlenmektedir. "Toplumsal karmaşıklığın" kanıtları, otomatik olarak bir tür yönetim aygıtının varlığının kanıtı olarak değerlendirilir. Eğer dört seviyeli bir yerleşim hiyerarşisinden söz edilebilirse (mesela şehirler, kasabalar, köyler, mezralar) ve bu yerleşim yerlerinin en azından bazılarında aynı zamanda tam zamanlı zanaat uzmanları da (çömlekçiler, demirciler, rahipler ve rahibeler, profesyonel askerler veya müzisyenler) bulunuyorsa, o zaman onu hangi mekanizma yönetirse yönetsin *sırf bu yüzden* bir devlet olmalıdır. Eğer o mekanizma bir güç tekeli iddiasında değilse ya da cahil işçilerin emeğiyle geçinen bir elit sınıfını desteklemiyorsa bile bu er ya da geç kaçınılmaz olarak gerçekleşecekti. Bu tanım da özellikle doğaları ve örgütlenmeleri parçalı yapılardan ayrıştırılması gereken çok eski toplumlar hakkında spekülasyon yaparken avantajlara sahiptir ama mantığı tamamen döngüseldir. Temelde söylediği şey, devletler karmaşık olduğundan her karmaşık toplumsal düzenlemenin de bu sebeple devlet olması gerektiğidir.

Aslında geçen yüzyılın neredeyse tüm bu "klasik" kuramsal yaratımları, tam da bu varsayımdan yola çıkmıştı; yani her büyük ve karmaşık toplumun illaki bir devlete ihtiyacı olduğu varsayımından. Tartışmanın belkemiği şuydu: Neden? İyi pratik nedenlerden dolayı mıydı? Yoksa böyle bir toplum mutlaka maddi bir fazla mı üretecektir ve eğer üretecekse –mesela Pasifik Kuzeybatı Kıyısı'ndaki tüm o tütsülenmiş balıklar gibi– o zaman ayrıca, zorunlu olarak, orantısız bir pay kapmayı başarmış insanlar da mı olacaktır?

Sekizinci Bölüm'de de gördüğümüz gibi, bu varsayımlar özellikle ilk şehirler için geçerli değildir. Mesela erken Uruk, hiçbir şekil-

de bir "devlet" olmuş gibi görünmüyor; dahası, yukarıdan aşağıya yönetim eski Mezopotamya yöresinde belirdiğinde, ovadaki nehir vadilerinin "karmaşık" metropollerinde değil, yönetim ilkesinin kendisine karşı olup sonuç olarak "devlet" olarak nitelendirilecek gibi görünmeyen çevredeki dağ eteklerindeki küçük, "kahraman" toplumlar arasındadır. Eğer bu ikinci gruplar için iyi bir etnografik paralel varsa, o da Kuzeybatı Kıyısı'ndaki toplumlar olabilir çünkü orada da siyasi liderlik unvanlar, hazineler, halkın bağlılığı ve kölelerin mülkiyeti üzerine abartılı yarışmalarda yarışan kendini beğenmiş ve mağrur bir savaşçı aristokrasinin elindeydi. Burada Haida, Tlingit ve geri kalanların sadece devlet aygıtı denebilecek herhangi bir şeyden yoksun olduklarını değil, herhangi bir tür resmi devlet kurumlarına da sahip olmadıklarını hatırlayın.[1]

O zaman iddia edilebilir ki "devletler" ilk kez iki yönetim biçimi (bürokratik ve kahramanca) bir araya geldiğinde ortaya çıkmıştır. Böyle bir durum ileri sürülebilir. Ancak eşit derecede, eğer bu gerçekten ilk etapta böylesine önemli bir sorun mu diye sorabiliriz. Eğer bir devlet olmadan da monarşilere, aristokrasilere, köleliğe ve ataerkil tahakkümün aşırı biçimlerine sahip olmak mümkünse (belli ki öyleydi) ve eğer keza devlet olmadan karmaşık sulama sistemlerini çalışır durumda tutmak veya bilim ve soyut felsefe geliştirmek mümkünse (yine öyle gibi görünüyor), o zaman bir siyasi varlığı devlet olarak tanımlayıp diğerini tanımlamak istemediğimize karar verince insanlık tarihi hakkında aslında ne öğreniyoruz? Sorabileceğimiz daha ilginç ve önemli sorular yok mu?

Bu bölümde böyle soruların olma ihtimalini araştıracağız. Eğer, mesela Eski Mısır ile modern Britanya hükümetleri arasında derin bir iç benzerlik olması gerektiğini varsaymak yerine bu nedenle görevimiz bunun tam olarak ne olduğunu anlamak olsaydı ve tüm soruna yeni gözlerle bakacak olsaydık tarih nasıl olurdu? Şüphesiz şehirlerin yükselişine tanık olan bölgelerin çoğunda, sonunda güçlü krallıklar ve imparatorluklar da ortaya çıktı. Ortak noktala-

rı neydi? Hatta ortak bir şeyleri var mıydı? Görünüşleri, gerçekten bize insan özgürlüğü ve eşitliğinin tarihi ya da onun kaybı hakkında ne anlatıyor? Kendilerinden önce gelenle temel bir kopuşu ne açıdan yaşadılar?

ÜÇ TEMEL HÂKİMİYET ŞEKLİ İÇİN BİR KURAM ORTAYA ATIP BUNUN İNSANLIK TARİHİ İÇİN SONUÇLARINI İNCELEMEYE BAŞLIYORUZ

Bu görevi yerine getirmenin en iyi yolunun ilk ilkelere dönmek olduğunu düşünüyoruz. Zaten özgürlüğün temel, hatta birincil biçimlerinden bahsetmiştik: hareket etme özgürlüğü, emirlere karşı çıkma özgürlüğü, toplumsal ilişkileri yeniden düzenleme özgürlüğü. Tahakkümün temel biçimleri hakkında da benzer şekilde konuşabilir miyiz?

Rousseau'nun ünlü düşünce deneyinde her şeyin özel mülkiyete, özellikle de toprak mülkiyetine geri döndüğünü hissettiğini hatırlayın: O korkunç anda bir adam ilk kez bir set çekip, "Bu toprak benim ama yalnızca benimdir," dediğinde, sonraki tüm tahakküm biçimleri ve dolayısıyla sonraki tüm felaketler kaçınılmaz hâle geldi. Gördüğümüz gibi, toplumun temeli ve toplumsal gücün temeli olarak mülkiyet haklarına yönelik bu takıntı, Batı'ya özgü bir olgudur; gerçekten de eğer "Batı'nın" gerçek bir anlamı olsaydı, muhtemelen toplumu o şekilde tasavvur eden hukuki ve entelektüel geleneğe atıfta bulunurdu. Bu yüzden, biraz farklı bir türden düşünce deneyine başlamak için buradan başlamak iyi olabilir. Feodal aristokrasinin, toprak sahibi üst sınıfın veya topraklarının başında durmayan ağaların gücünün "toprağa bağlı" olduğunu söylediğimizde, gerçekte ne söylemiş oluyoruz?

Sıklıkla bu tür dili, boş soyutlamaları veya asil ruhlu iddiaları yarıp geçmenin bir yolu olarak, basit maddi gerçeklere değinmek için kullanırız. Mesela 19. yüzyıl İngiltere'sindeki iki baskın siyasi

parti, Demokratlar ve Muhafazakârlar,* kendilerini fikirler hakkında tartışıyor olarak temsil etmeyi severdi: serbest piyasa liberalizmine dair belli bir kavrama karşı belli bir gelenek kavramı. Tarihsel bir materyalist, aslında Demokratlar'ın ticari sınıfların çıkarlarını ve Muhafazakârlar'ın toprak sahiplerinin çıkarlarını temsil etmesine itiraz edebilir. Elbette haklılar. Bunu inkâr etmek çılgınlık olurdu. Bununla birlikte, toprak mülkiyetinin (veya herhangi başka bir biçim mülkiyetin) kendisinin özellikle maddi olduğu önermesini sorgulayabiliriz. Evet, toprak, taşlar, çimenler, çitler, çiftlik binaları ve tahıl ambarlarının hepsi maddi şeylerdir; ama biri "toprak mülkiyeti"nden bahsettiğinde, aslında bahsettiği şey bir bireyin ayrıcalıklı erişim ve belli bir bölgedeki tüm topraklar, taşlar, çimenler, çitler vs. üzerinde kontrol iddiasıdır. Pratikte, bu başka herkesi ondan uzak tutmak için yasal hak anlamına gelir. Bu anlamda, eğer hiç kimse sizin onun üzerindeki iddianıza meydan okumazsa veya eğer kendisiyle aynı fikirde olmayana ya da sadece izinsiz girip ayrılmayı reddedenlere saldırmak veya tehdit etmek için silahlı kişileri istediğinizde çağırma kapasitesine sahipseniz, toprak yalnızca gerçekten "sizindir". Toprağınıza izinsiz girenleri vursanız bile hâlâ başkalarının bunu yapmanın haklarınız dahilinde olduğunu kabul etmelerine ihtiyacınız vardır. Diğer bir deyişle, "toprak mülkiyeti" gerçek toprak, kayalar veya çimen mülkiyeti değildir. O, hemen göze çarpmayan bir ahlak ve şiddet tehdidi karışımı tarafından sürdürülen hukuki bir anlayıştır. Aslında arazi mülkiyeti, Rudolf von Ihering'in devletin bir bölgedeki –sadece bir milli devletten çok daha küçük bir bölgedeki– şiddet tekeli dediği şeyin mantığını mükemmel bir şekilde göstermektedir.

Tüm bunlar kulağa belki biraz soyut gelebilir fakat bir toprak parçasına çökmeyi, bir binayı işgal etmeyi ya da bir hükümeti devirmeyi deneyen herhangi bir okurun şevkle farkında olacağı gibi, gerçekte ne olduğunun basit bir tanımıdır. Sonuçta herkesin bildiği

* Bu terimlerin İngilizce aslı "The Whigs and the Tories"tir. (ç.n.)

gibi, her şey birisine sonunda sizi zorla uzaklaştırma emri verilip verilmeyeceği meselesine geliyor ve eğer verilirse, o zaman her şey birinin gerçekte o emre uymak isteyip istememesi meselesine geliyor. Devrimler nadiren savaş meydanında kazanılır. Devrimciler kazandığında, bunun nedeni genellikle onları ezmek için gönderilenlerin çoğunun onlara ateş etmeyi reddetmesi veya öylece evlerine dönmeleridir.

O zaman bu, mülkiyetin tıpkı siyasi güç gibi sonuçta (Başkan Mao'nun çok hassas bir şekilde belirttiği gibi) "bir barut fıçısından" veya en fazla onları kullanmak üzere eğitilmiş olanların sadakatini kontrol etme yeteneğinden türetildiği anlamına mı geliyor?

Hayır. Ya da tam olarak değil.

Neden olmadığını göstermek ve düşünce deneyimize devam etmek için haydi farklı bir mülk türünü ele alalım. Elmas bir kolye düşünün. Kim Kardashian, Paris'te milyonlarca dolar değerindeki bir elmas kolyeyle sokakta yürürse, sadece zenginliğinin değil, aynı zamanda şiddet üzerindeki gücünün de havasını atmış oluyor; çünkü herkes, görünür olsun ya da olmasın, potansiyel hırsızlarla başa çıkmak için eğitilmiş silahlı bir kişisel güvenlik ekibinin varlığı olmadan bunu yapmayacağını varsayar. Her tür mülkiyet hakkı, sonuçta von Ihering gibi hukuk kuramcılarının güzellemeyle adına "güç" dediği şeyle desteklenir. Fakat bir an için dünyadaki herkesin, birdenbire fiziksel olarak zarar görmemesi durumunda ne olacağını hayal edelim. Diyelim ki hepsi, kimsenin başka birine zarar vermesini imkânsız hâle getiren bir iksir içti. O zaman Kim Kardashian mücevherleri üzerinde hâlâ münhasır haklara sahip olabilir miydi?

Belki de eğer onunla fazlaca gösteriş yapmasaydı (çünkü birisi muhtemelen onu kapardı) ama normalde onu birleşimini yalnızca kendisinin bildiği ve önceden duyurulmayan gösterilerde yalnızca güvenilen seyircilere açıkladığı bir kasada saklı tutsaydı, bunu kesinlikle yapabilirdi. Yani birinin, diğerlerinin sahip olmadığı

haklara erişiminin olmasını sağlamanın ikinci bir yolu var: bilgi kontrolü. Yalnızca Kim ve onun en yakın sırdaşları elmasların normalde nerede saklandığını veya elmasları muhtemelen ne zaman taktığını bilir. Bu açıkça, sonuçta "güç tehdidi" ile desteklenen tüm mülkiyet biçimleri için geçerlidir: arazi mülkiyeti, mağazalardaki mallar vs. Eğer insanlar birbirlerini incitmeye muktedir olmasaydı, hiç kimse kendisi için kesinlikle kutsal olan bir şeyi ilan edemez ya da onu "tüm dünyaya" karşı savunamazdı. Sadece dışlanmayı kabul etmiş olanları dışlayabilirlerdi.

Deneyi bir adım daha ileri götürüp dünyadaki herkesin sır saklayamamasına ama yine de birbirlerine fiziksel olarak zarar verememelerine neden olan başka bir iksir içtiğini hayal edelim. Gücün yanı sıra bilgiye erişim artık eşitlenmiş oldu. Kim, hâlâ elmaslarına sahip olabilir miydi? Muhtemelen evet. Ancak sadece, Kim Kardashian olarak öyle eşsiz ve olağanüstü bir insan olduğuna ve kimsenin sahip olamayacağı şeylere sahip olmayı hak ettiğine herkesi ikna etmeyi başarırsa.

Adına şiddet kontrolü, bilgi kontrolü ve bireysel karizma deyin, bu üç ilkenin ayrıca üç olası toplumsal güç temeli olduğunu dile getirmek istiyoruz.[2] Şiddet tehdidi en güvenilir olma eğilimindedir ki bu da onun her yerde tek tip hukuk sistemlerinin temeli hâline gelme sebebidir; karizmaysa en geçici olma eğilimindedir. Genellikle üçü de bir dereceye kadar bir arada bulunur. Kişilerarası şiddetin nadir olduğu toplumlarda bile bilgiye dayalı hiyerarşiler bulunabilir. Bu bilginin neyle ilgili olduğu bile önemli değil; belki bir tür teknik bilgi birikimi (mesela bakır eritme veya bitkisel ilaçların kullanılması) ya da belki de tam bir saçmalık olduğunu düşündüğümüz bir şey (yirmi yedi cehennemin ve otuz dokuz cennetin adı ve eğer oraya seyahat edilirse hangi yaratıklarla karşılaşılacağı).

Bugün –mesela Afrika'nın bazı bölgelerinde ve Papua Yeni Gine'de– bürokratik yönetim gerektirecek kadar karmaşık olan ve aksi takdirde herhangi bir resmi rütbenin bulunmadığı toplumlar-

da, yeni üyelerin gizemli bilginin giderek daha yüksek seviyelerine tanıtıldığı katılım törenlerini bulmak epey sıradandır. Bu tür bilgi hiyerarşilerinin olmadığı yerlerde bile bireysel farklılıkların her zaman olacağı açıktır. Bazı insanlar diğerlerinden daha cazip, eğlenceli, zeki veya fiziksel olarak çekici görülecektir. Bu, öyle olmamasını sağlamak için ayrıntılı güvenlik önlemleri geliştiren gruplar içinde bile her zaman bir tür fark yaratacaktır (mesela Hadzalar gibi "eşitlikçi" toplayıcılar arasında başarılı avcıların düzenli olarak alay konusu olması gibi).

Daha önce de belirttiğimiz gibi, eşitlikçi bir ahlak iki yönden birine gidebilir: Böyle bireysel tuhaflıkları tamamen reddedebilir ve insanlar tamamen aynıymış gibi (veya en azından öyle olması gerektiği gibi) muamele gördüğünde ısrar edebilir veya tuhaflıklarını, herkes o kadar derinden farklı ki herhangi genel bir derecelendirmenin düşünülemeyeceğini ima edecek şekilde kutlayabilir (Sonuçta en iyi balıkçıyı en onurlu ihtiyarla, en komik şakaları yapan kişiyle vs. karşılaştırarak nasıl ölçersiniz?). Bu gibi durumlarda, bazı "aşırı bireyler" (eğer onlara öyle diyebilirsek) bir olağanüstü, hatta liderlik rolü elde edebilirler. Burada belki Nuer peygamberlerini veya bazı Amazonlu şamanları, Madagaskarlı *mpomasy*'leri ya da astrolog-sihirbazları ya da bu konuda sıklıkla çarpıcı biçimde anormal fiziksel –ve muhtemelen diğer– nitelikleri olan bireylere odaklanan Üst Paleolitik döneme ait "zengin" gömüleri düşünebiliriz. Bununla birlikte, örneklerin ima ettiği gibi, o karakterler o kadar sıradışıdır ki onların otoritesini herhangi bir şekilde devam eden bir güce dönüştürmek zor olur.

Bu üç ilke hakkında bizi gerçekten düşündüren şey, her birinin artık modern devletin temeli olarak görülen kurumların temeli hâline gelmiş olmasıdır. Şiddetin kontrol altına alınması durumunda bu açıktır. Modern devletler "egemendir": Onlar bir zamanlar kralların elinde olan güce sahiplerdi ki bu da pratikte von Ihering'in kendi topraklarında meşru zorlayıcı güç kullanma tekeline denk

geliyor. Kuramsal olarak gerçek bir egemen, hukukun üstünde ve ötesinde bir güce sahipti. Eski krallar bu gücü nadiren sistematik bir şekilde uygulayabiliyorlardı (gördüğümüz gibi, sıklıkla onların sözde mutlak güçleri, aslında sadece herhangi bir zamanda ayakta durdukları veya oturdukları yüz metrelik alan içinde keyfi şiddete karşı koyabilecek tek kişilerin onlar olduğu anlamına geliyordu). Modern devletlerde tam da aynı türden güç, ikinci bir ilke olan bürokrasiyle birleştiği için bin kat daha artmıştır. Büyük bürokrasi sosyoloğu Weber'in uzun zaman önce gözlemlediği gibi, idari örgütler her zaman yalnızca bilginin kontrolüne değil, aynı zamanda bir çeşit "resmi sırlar"a dayanır. Bu nedenle gizli ajan, modern devletin efsanevi simgesi hâline geldi. Öldürme yetkisine sahip James Bond, karizmayı, gizliliği ve büyük bir bürokratik makine tarafından desteklenen hesap vermez bir şiddet kullanma gücünü birleştirir.

Egemenliğin, bilginin depolanması ve tablolaştırılmasına yönelik gelişmiş idari tekniklerle birleşimi, her türden bireysel özgürlüğe yönelik tehditleri ortaya çıkarır; olası gözetim devletleri ve totaliter rejimler yaratır ama bize her zaman bu tehlikenin üçüncü bir ilke ile dengelendiği garantisi verilmiştir; yani demokrasi. Modern devletler demokratiktir ya da en azından genel olarak gerçekten öyle olmaları gerektiği düşünülüyor. Fakat modern devletlerde demokrasi, mesela eski bir şehirde ortak sorunlar üzerinde kolektif olarak tartışan bir meclisin işleyişinden çok farklı bir şekilde algılanmaktadır. Bunun yerine bildiğimiz şekliyle demokrasi, gerçekte olduğundan daha önemli bireyler arasında oynanan ve geriye kalanlarımızın büyük ölçüde izleyicilere indirgendiği bir kazananlar ve kaybedenler oyunudur.

Eğer modern demokrasinin *bu* yönüne dair eski bir emsal arıyorsak Atina, Siraküz ya da Korint meclislerine değil, onun yerine –çelişkili olarak– *İlyada*'da anlatılanlar gibi "kahramanlık çağlarının" aristokratik yarışmalarına dönmeliyiz; müsabakalar,

düellolar, oyunlar, hediyeler ve fedakârlıklara dönmeliyiz. Dokuzuncu Bölüm'de belirttiğimiz gibi, daha sonraki Yunan şehirlerinin siyaset felsefecileri aslında seçimleri, kamu görevlerine aday seçmenin demokratik bir yolu olarak görmüyorlardı. Demokratik yöntem, modern jüri görevine çok benzeyen sınıflandırma veya kuraydı. Seçimlerin aristokratik tarza (aristokrasi "en iyilerin yönetimi" anlamına gelir) ait olduğu varsayılarak halkın –tıpkı eski moda, kahraman aristokrasinin hizmetlileri gibi– soylular arasında kimin en iyi sayılacağına karar vermesine izin veriliyordu ve bu bağlamda soylular, sadece zamanlarının çoğunu siyasetçilik oynayarak geçirmeye gücü yeten herkesi kastediyordu.[3]

Nasıl ki şiddete, bilgiye ve karizmaya erişim toplumsal hâkimiyetin olanaklarını tanımlanıyorsa, modern devlet de bir egemenlik, bürokrasi ve rekabetçi bir siyasi alanın birleşimi olarak tanımlanır.[4] O zaman tarihi de bu açıdan incelememiz gerektiği çok doğal görünüyor ama bunu yapmaya çalıştığımız anda, bugün hükümetlerden beklediğimiz şekilde birbirini güçlendirmek şöyle dursun, bu üç ilkenin bir arada yürümesi için hiçbir gerçek neden olmadığının farkına varıyoruz. Bir kere, hâkimiyetin üç temel biçiminin tamamen ayrı tarihsel kökenleri vardır. Bunu, başlangıçta nehir vadilerindeki bürokratik ticari toplumların, şu veya bu türden muhteşem yarışmalar yoluyla hizmetlilerin sadakati için yarışan tepelerdeki kahramancа siyasi oluşumlarla ve onların sonsuz küçük prensliklerıyle gerilim içinde var olduğu eski Mezopotamya'da görmüştük; tepedeki insanlarsa yönetim ilkesinin kendisini reddediyorlardı.

Eski Mezopotamya şehirlerinin kraliyet hanedanları tarafından yönetildiğinde bile herhangi bir gerçek bölgesel egemenliğe ulaştığına dair ikna edici bir kanıt da yoktur; dolayısıyla burada, modern devletin minik bir versiyonundan bile hâlâ çok uzaktayız.[5] Başka bir deyişle, bunlar von Ihering'in düşündüğü anlamda devletler değildi; öyle olsalardı bile bir devleti yalnızca egemenlik terimleriyle tanımlamanın pek bir anlamı olmazdı. Büyük Güneş'i kendi (ol-

dukça küçük) Büyük Köy'ünde mutlak güce sahip olan, orada hemen hemen aklına geldiği gibi yargısız infazlar emredebilir ve mallara el koyabildiği ancak tebaası onu büyük ölçüde o etrafta yokken görmezden gelen Louisianalı Natchez örneğini hatırlayın. Doğu Afrika'nın Nil Havzası'ndan bir halk olan Şilluk'un ilahi krallığı da benzer bir çizgide işliyordu: Kralın huzurunda bulunanlara yapabilecekleri konusunda çok az sınır vardı ama aynı zamanda onun egemen gücünü daha istikrarlı ve kapsamlı bir şeye dönüştürecek bir idari aygıta uzaktan yakından benzeyen hiçbir şey de yoktu: Vergi sistemi yoktu, kraliyet emirlerini uygulayacak sistem yoktu, hatta bunlara uyulup uyulmadığını bildirecek bir sistem de yoktu.

Artık anlamaya başlayabildiğimiz gibi, modern devletler aslında insanlık tarihinde belli bir noktada bir araya gelmiş olan unsurların bir karışımıdır ve muhtemelen, şimdi yeniden parçalanma sürecindedir (mesela şu anda DTÖ veya IMF gibi global bürokrasilere sahip olduğumuzu ve bunlara karşılık gelen bir küresel egemenlik ilkesinin bulunmadığını düşünün). Tarihçiler, filozoflar veya siyaset bilimciler devletin eski Peru ya da Çin'deki kökeni hakkında tartışırken, aslında yaptıkları şey bu oldukça alışılmadık unsurlar dizilimini geriye doğru yansıtmaktır: Genel olarak, egemen güç gibi bir şeyin idari sistem gibi bir şeyle bir araya geldiği anı bulmaya çalışarak (rekabetçi siyasi alan genellikle bir şekilde isteğe bağlı olarak kabul edilir). Onların ilgisini çeken şey, bu unsurların ilk etapta nasıl ve neden bir araya geldiğidir.

Mesela önceki nesil biliminsanlarının anlattığı insanın siyasi evrimine ilişkin standart bir hikâye, devletlerin karmaşık sulama sistemlerini yönetme ihtiyacından ya da belki de sadece büyük insan ve bilgi yoğunlaşmasından kaynaklandığıydı. Bu, yukarıdan aşağı inen bir güce yol açtı ve o da sonunda demokratik kurumlar tarafından yumuşatıldı. Bu, bir bakıma şuna benzer bir gelişim silsilesini ima eder:

Yönetim → Egemenlik → (sonunda) Karizmatik Siyaset

Sekizinci Bölüm'de gösterdiğimiz gibi, eski Avrasya'dan elde edilen çağdaş kanıtlar, artık şehir idari sistemlerinin birbirleriyle dalaşan dağ prenslikleri (şehirlilerin bakış açısıyla "barbarlar")[6] şeklinde bir kültürel bir karşı tepkiye ilham verdiği (ki bu da ayrılarak doğmanın başka bir örneğidir) ve bunun da sonunda o prenslerden bazılarının şehirlere yerleşmesine ve iktidarlarını sistemleştirmesine yol açtığı farklı bir modele işaret ediyor:

Yönetim → Karizmatik Siyaset (ayrılma yoluyla) → Egemenlik

Bu bazı durumlarda –mesela Mezopotamya'da– gerçekleşmiş olabilir ancak bu tür gelişmelerin –en azından bize göre– devlete benzeyen bir yapıyla sonuçlanmasının tek yolunun bu olması pek mümkün görünmüyor. Başka yerlerde ve zamanlarda (çoğunlukla kriz anlarında) süreç, takipçilerine geçmişten radikal bir kopma yaşamaları konusunda ilham veren karizmatik bireylerin seçkin rollere yükseltilmesiyle başlayabilir. Sonuçta bu tür liderler bir tür mutlak, evrensel otoriteye sahip olurlar ve bu otorite en nihayetinde bürokratik roller ve makamlar sistemine dönüşür.[7] O zaman gidişat daha çok şuna benzeyebilir:

Karizmatik görüş → Egemenlik → Yönetim

Burada karşı çıktığımız şey belirli bir formülasyon değil, altta yatan teleolojidir. Tüm bu anlatılar, bu sürecin sadece tek bir muhtemel son noktası olduğunu varsayar gibi görünüyor: Bu çeşitli hâkimiyet türleri bir şekilde, er ya da geç, 18. yüzyılın sonunda Amerika ve Fransa'daki modern milli devletlerin aldığı özel biçime (ki bu, her iki dünya savaşının ardından aşama aşama dünyanın geri kalanına dayatılan bir biçimdir) benzer bir şekilde bir araya gelmek zorundaydı.

Ya bu doğru değilse?

Burada yapacağımız şey, dünyanın ilk krallıklarından ve imparatorluklarından bazılarının tarihine bu tür önyargılar olmadan

yaklaşırsak neler olacağını görmektir. Devletin kökenlerinin yanı sıra gerçekte ne olduğuna daha yakından bakmak için "medeniyetin doğuşu" veya "toplumsal karmaşıklığın yükselişi" gibi benzer şekilde belirsiz ve teleolojik kavramları da bir kenara bırakacağız. Büyük ölçekli hâkimiyet biçimleri ilk olarak nasıl ortaya çıktı ve aslında neye benziyorlardı? Eğer varsa onların bugüne kadar varlığını sürdüren düzenlemelerle ne ilgileri vardı?

Öyleyse şimdi, tanım konusunda kılı kırk yaranların bile bir tür "devlet" oldukları konusunda hemfikir olduğu, Kolomb öncesi Amerika kıtasındaki birkaç örneği inceleyerek başlayalım.

AZTEKLER, İNKALAR, MAYALAR (VE SONRA AYRICA İSPANYOLLAR) ÜZERİNE

Genel kanı, Amerika kıtasında İspanyol fethi sırasında varlığı tartışılmayan sadece iki "devlet" olduğudur: Aztekler ve İnkalar. Tabii İspanyollar onlardan bu şekilde söz etmezdi. Hernán Cortés, mektuplarında ve mesajlarında şehirlerden, krallıklardan ve bazen de cumhuriyetlerden söz ediyordu. Muhtemelen kendi efendisi "en Katolik İmparator V. Carlos'un" sinirlerine dokunma riskine girmemek için Aztek hükümdarı Moctezuma'dan "imparator" olarak bahsetmekte tereddüt etti. Fakat bu krallıklardan veya şehirlerden herhangi birinin "devlet" kategorisine girip girmediğini düşünmek asla aklına gelmezdi çünkü o zamanlar bu kavram neredeyse hiç yoktu. Yine de bu, modern biliminsanlarının kafalarını kurcalayan sorudur, o yüzden bu siyasi oluşumların her birini sırasıyla ele alalım.

Fetihten kısa bir süre sonra bir İspanyol kaynağında kaydedilen, İspanyol kuvvetleri tarafından ele geçirilmeden hemen önce Aztek başkenti Tenochtitlan'da çocukların yetiştirilmesiyle ilgili kısa bir anekdotla başlayacağız: "Doğduklarında erkek çocuklara dört oklu bir kalkan verilirdi. Ebe onların cesur savaşçılar olabilmeleri için dua ederdi. Dört kez güneşe sunulup onlara hayatın belirsizlikleri ve savaşa gitme gereği anlatılırdı. Diğer yandan kızlara, ev işlerine

gelecekteki bağlılıklarının bir sembolü olarak iğler ve mekikler verilirdi."[8] Bu uygulamanın ne kadar yaygın olduğunu söylemek zor ama Aztek toplumunda temel bir şeye işaret ediyor. Kadınlar Tenochtitlan'da hâlâ tüccar, doktor ve rahibe olarak önemli mevkilerde bulunuyorlardı ama güçleri savaşa, yağmacılığa ve ganimete dayanan yükselen aristokrat sınıfından dışlandılar. Aztekler arasında kadınların siyasi gücündeki bu aşınmanın ne kadar geriye gittiği belirsizdir (saraydaki yüksek rütbeli danışmanların Cihuacóatl'ın – ya da "Yılan Kadın"ın– kült rolünü üstlenme zorunluluğu gibi bazı kanıtlar hiç de uzak olmadığını gösteriyor). Bildiğimiz şey, sıklıkla cinsel şiddet aracılığıyla ifade edilen erkekliğin, emperyal genişlemenin dinamiklerinin bir parçası hâline geldiğidir.[9] Aslında fethedilen yerlerdeki kadınların tecavüze uğraması ve köleleştirilmesi, 1519'a gelindiğinde kimliği belirsiz bir grup İspanyol yağmacıyla şanslarını denemeye istekli olan Veracruz'daki Aztek tebaası tarafından Cortés ve adamlarına bildirilen başlıca şikâyetler arasındaydı.[10]

Aztekler veya Mexicalar arasındaki erkek soylular, hayatı ebedi bir mücadele, hatta fetih, savaşçılar ve sömürgecilerden oluşan gezgin bir topluluk olarak kökenlerine kadar uzanan kültürel bir eğilim olarak değerlendirmiş gibi duruyorlar. Görünüşe göre onlarınki, araştırdığımız yakın zamandaki diğer Amerikan Kızılderili toplumlarından pek de farklı olmayan ama çok daha büyük bir ölçekte "ele geçiren bir toplummuş". Savaşta ele geçirilen düşmanlar tutulur, canlılıklarını garanti altına almak için –bazen lüks koşullarda– beslenir ama sonunda tanrılara olan ezeli hayat borcunu ödemek için ve muhtemelen bir tür başka nedenlerden dolayı ritüel uzmanları tarafından öldürülürlerdi. Tenochtitlan'daki Templo Mayor'da sonuç, bazı İspanyol gözlemcilerin Aztek yönetici sınıflarının Şeytan'la işbirliği içinde olduğunun açık bir kanıtı olarak gördükleri gerçek bir dindar kan dökme endüstrisiydi.[11]

Aztekler komşularını bu şekilde etkilemeye çalıştılar ve bugün de hâlâ insanın hayal gücüne bu şekilde etkilemeye devam ediyorlar:

Yüreklerinin maskeli tanrı taklitçileri tarafından parçalanması için sırada bekleyen binlerce mahkûmun görüntüsünü şüphesiz akıldan çıkarmak zordur. Bununla birlikte, başka açılardan 16. yüzyıl Aztekleri, İspanyollara insan yönetimine dair oldukça tanıdık bir tablo sunuyormuş gibi görünüyordu; kesinlikle Karayipler'de ya da Yucatán'ın bataklık ve savanlarında karşılaştıkları her şeyden daha tanıdıktı. Monarşi, resmi makamlar, askeri kadrolar ve örgütlü din (her ne kadar "şeytani" olsa da) hayli gelişmişti. Bazı İspanyolların belirttiği gibi, Meksika Vadisi'ndeki şehir planlaması, memleketlerindeki Kastilya şehirlerinde bulunanlardan daha üstün görünüyordu. En az İspanya'daki kadar incelikli tüketim kanunları, yöneten ile yönetilen arasında saygın bir mesafe koruyor, modadan cinsel âdetlere kadar her şeyi dikte ediyordu. Haraç ve vergilendirme, halkın safları arasından atanan ve yönetime ilişkin bilgilerini siyasi güce (soyluların ve savaşçıların koruma alanı) dönüştüremeyen *calpixque*'ler tarafından denetleniyordu. Fethedilen topraklarda yerel soylular yerlerinde tutulur ve itaat, onları Aztek sarayındaki destekçilere bağlayan bir patronaj sistemi tarafından güvence altına alınırdı. Burada da İspanyollar, yerel muhtarlarının Kraliyet'e yıllık ondalık vergi vermesi koşuluyla, yeni ele geçirilen bölgelere özerklik tanıyan *aeque principali* uygulamalarıyla yankı buldu.[12]

Onların üstleri hâline gelen İspanyol Habsburglar gibi, Aztek savaşçı aristokrasisi de nispeten mütevazı kökenlerden gelerek dünyanın en büyük imparatorluklarından birini yaratmıştı. Ancak Üçlü İttifak bile fatihlerin Peru'daki And Dağları'nda buldukları ile karşılaştırıldığında sönük kalıyor.

Avrasya'nın büyük bölümünde olduğu gibi, İspanya'da da dağlar kralların ve imparatorların zorlayıcı gücüne karşı sığınak sağlıyordu; isyancılar, haydutlar ve dini sapkınlar yaylalarda saklanıyordu. Ancak İnka Peru'sunda her şey tam tersi gibi görünüyordu. Dağlar emperyal gücün omurgasını oluşturuyordu. And Dağları'ndaki Cordillera'nın tepesinde tasarlanan bu baş aşağı siyasi dünya

(Avrupalıların gözünde), "dünyanın dört parçası" anlamına gelen Tawantinsuyu'nun süper krallığıydı.[13]

Tawantinsuyu, tam olarak Sapa Inca'nın etki alanındaki dört *suyu*'sunu* veya büyük idari birimlerini ifade eder. Kraliyet kanından gelen İnkalar, otların bile altından olduğu söylenen Cuzco'daki başkentlerinden, Quito'dan Santiago'ya kadar Güney Amerika'nın batı kıyılarına dağılmış milyonlarca kişiden düzenli olarak *mit'*a –yani dönüşümlü bir emek haracı veya angarya– alıyorlardı.[14] Seksen bitişik eyalet ve sayısız etnik grup üzerinde bir dereceye kadar egemenlik kuran İnkalar, 15. yüzyılın sonuna gelindiğinde çok sayıda dağınık bölgenin hükümdarları olan Habsburgların ancak rüyalarında canlandırabilecekleri "evrensel monarşi"ye (*monarchia universalis*) benzer bir şeyi başarmıştı. Buna rağmen eğer Tawantinsuyu bir devlet olarak kabul edilecekse o henüz oluşum aşamasında olan bir devletti.

Azteklere ilişkin popüler imajın kitlesel kıyıma dönmesi gibi, İnkaların da popüler imajı onları usta yöneticiler olarak tasvir etme eğilimindedir: Anlaşılacağı üzere, Madame de Graffigny gibi Aydınlanma Çağı düşünürleri ve onun okurları, bir refah devletinin, hatta devlet sosyalizminin ne olduğuna dair ilk izlenimlerini And Dağları'ndaki imparatorluğun anlatılarını düşünerek oluşturdular. Gerçekte İnkaların verimliliği kesinlikle dengesizdi. Sonuçta imparatorluğun uzunluğu 4000 kilometreden fazlaydı. Cuzco, Chan Chan veya kraliyet gücünün diğer merkezlerinden kayda değer uzaklıktaki köylerde, imparatorluk aygıtı en iyi ihtimalle ara sıra ortaya çıktı ve birçok köy büyük ölçüde kendi kendini yönetmeye devam etti. Juan Polo de Ondegardo y Zárate gibi tarihçiler ve memurlar, tipik And köylerinin gerçekten de karmaşık bir idari aygıta sahip olmasına rağmen bu aygıtın *ayllu* adı verilen kolektif kurumlara dayalı olarak tamamen o ortamda ortaya çıkmış gibi göründüğünü merakla keşfettiler. İmparatorlukların haraç veya angarya

* İnka kültüründe bölge demektir. (y.h.n.)

emeği taleplerini karşılamak için yerel topluluklar bu kolektiflerde yalnızca biraz değişiklik yapmıştı.[15]

İnka İmparatorluğu'nun imparatorluk merkezi, Azteklerinkiyle tam bir tezat oluşturuyor. Moctezuma, ihtişamına rağmen (sarayında büyük kuş kafesinden komik cüce topluluklarının konaklama yerlerine kadar her şey bulunuyordu) resmi olarak sadece *tlatloani* veya bir aristokratlar kurulundaki "ilk konuşmacıydı" ve imparatorluğu resmen üç şehirden oluşan bir Üçlü İttifak'tı. Bütün kana susamış gösterilere rağmen Aztek İmparatorluğu aslında soylu ailelerden oluşan bir konfederasyondu. Aslında gösterilerin kendisi en azından kısmen, Aztek soylularını halka açık top oyunlarında veya felsefi tartışmalarda yarışmak için dürten aynı aristokratik üstünlük ruhundan kaynaklanıyor gibi görünüyor. İnkalar ise tam tersine hükümdarlarının kendisinin Güneş'in vücut bulmuş hâli olduğu konusunda ısrar ediyordu. Tüm otorite tek bir ışıltı noktasından –yani Sapa Inca'nın (Eşsiz İnka) bizzat kendisinden– türetilip kraliyet soylu kardeşlerinin saflarından aşağıya doğru basamak basamak iniyordu. İnka sarayı egemenlik için bir kuluçka makinesi, âdeta bir seraydı. Kendi bünyesinde sıkıştırılmış duvarlar içinde sadece yaşayan kral ve onun kız kardeşinin (aynı zamanda onun *Coya*'sı [kraliçesi]) hane halkı değil, ayrıca çoğu kralın kan akrabaları olan krallığın idari başkanları, başrahipleri ve imparatorluk muhafızları vardı.

Tanrı olarak, *Sapa Inca* aslında hiçbir zaman ölmedi. Eski kralların cesetleri, tıpkı Eski Mısır firavunları gibi korunur, sarılır ve mumyalanırdı; firavunlar gibi onlar da mezarın ötesinden halkın huzuruna çıkıyor, eski kırsal mülklerinden düzenli olarak yiyecek ve giyecek sunuları alıyorlardı. Mezarlarıyla sınırlı kalan Mısır firavunlarının mumyalanmış bedenlerinin aksine, Perulu meslektaşları halka açık etkinliklere ve sponsorlu festivallere katılmak üzere mezarlarından çıkarılırlardı[16] (Her yeni hükümdarın imparatorluğu genişletmek zorunda kalmasının bir nedeni de tam olarak şuydu: Onlar yalnızca eski hükümdarın ordusunu miras alı-

yordu. Onun sarayı, toprakları ve hizmetlileri ölü İnka'nın elinde kalıyordu). İnka'nın kendi bedeni etrafındaki bu olağanüstü güç yoğunlaşmasının olumsuz bir tarafı da vardı: Kraliyet otoritesini devretmek son derece zordu.

En önemli yetkililer, hükümdarla doğrudan akraba olmasalar da aynı kulak süslerini takmalarına izin verilen ve onun kişiliğinin bir uzantısı olarak görülen "fahri İnkalar"dı. Heykelin tıpkısının aynısı veya diğer yedekler kullanılsa da (bunları kapsayan ayrıntılı bir ritüel protokolü vardı) önemli bir şey yapmak için Sapa Inca'nın kişisel varlığı gerekiyordu ki bu da sarayın sürekli olarak hareket hâlinde olduğu, kraliyet mensubunun da gümüş ve tüylerle kaplı bir tahtırevan içinde düzenli olarak "dört bölge" boyunca taşındığı anlamına geliyordu. Ordunun hareket edebilmesi ve erzak taşıma ihtiyacı kadar bu da yol sistemlerine muazzam bir yatırım yapılmasını gerektirmiş, dünyanın en karmaşık ve engebeli arazilerinden birini, kraliyet kasasından harcanan ve işgücü sağlanan tapınaklar (*huacas*) ve ara duraklarla noktalanan, bakımlı yollardan oluşan kesintisiz bir ağa dönüştürmüştü.[17] Son Sapa Inca Atahualpa, Cuzco surlarından uzakta, böyle bir yıllık tur sırasında Pizarro'nun adamları tarafından kaçırılıp ardından öldürüldü.

Azteklerde olduğu gibi, İnka İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü sağlaması da büyük ölçüde cinsel şiddete yol açmış ve bunun sonucunda cinsiyet rollerinde değişiklikler olmuş gibi görünüyor. Bu durumda geleneksel evlilik sistemi olarak başlayan şey, sınıf egemenliğinin şablonu hâline geldi. Geleneksel olarak, And Dağları'nın insanların toplumsal konumuna göre bölündüğü bölgelerinde, kadınların kendi ailelerinden daha yüksek konuma sahip ailelere gelin gitmeleri bekleniyordu. Böylece gelinin soyunun damat tarafından "fethedildiği" söyleniyordu. Bir tür ritüel söz sanatı olarak başlayan şey, daha gerçekçi ve sistematik bir şeye dönüşmüş gibi görünüyor. Yeni fethedilen her bölgede İnkalar hemen bir tapınak inşa eder ve yerel bakirelerden oluşan bir grubu "Güneşin

Gelinleri" olmaya zorlardı: Ailelerinden koparılan kadınlar ya kalıcı bakireler olarak tutulur ya da canı istediği gibi sömürüp sonra da başından atması için Sapa Inca'ya adanırdı. Sonuç olarak, kralın tebaası topluca "fethedilmiş kadınlar"[18] olarak adlandırılabilir ve yerel soylular, kızlarını sarayda önemli rollere yerleştirmeye çalışarak pozisyon kapmaya çalışırlardı.

Peki ya ünlü İnka yönetim sistemini ne yapacağız? Onun mevcudiyeti tartışılmaz. Kayıtlar büyük ölçüde, Pedro Cieza de León'un *Crónica del Perú*'sunda (1553) anlattığı *khipu* (veya *quipu*) adı verilen düğümlü ipler biçiminde tutuluyordu:

> Her bölge merkezinde "düğüm bekçileri/düzenleyicileri" [*khipukamayuqs*] adı verilen muhasebeciler vardı ve bu düğümler sayesinde, o bölgedeki [insanlar] tarafından haraç olarak verilen gümüş, altın, giysi, sürü hayvanları, yün ve diğerlerinden en küçük eşyalara kadar olan şeylerin kayıt ve hesaplarını tutuyorlardı; aynı düğümlerle bir, on ya da yirmi yıl boyunca verilen şeylere dair o kadar iyi bir kayıt yaptırdılar ki bir çift sandalet bile kaybetmediler.[19]

Bununla birlikte, İspanyol tarihçiler çok az ayrıntı verdiler ve *khipu*'nun kullanımı 1583'te resmi olarak yasaklandıktan sonra yerel uzmanların kendilerini bildiklerini yazmaya adama konusunda çok az teşvikleri vardı. Bunun tam olarak nasıl işlediğini bilmiyoruz ancak İnka tarzı *khipu*'ların ve onlarla ilgili bilgi biçimlerinin çok daha yakın zamanlara kadar kullanımda tutulduğunun ortaya çıktığı uzak And topluluklarından hâlâ yeni bilgi kaynakları ortaya çıkıyor.[20] Biliminsanları, *khipu*'nun bir yazı biçimi olarak kabul edilip edilmeyeceği konusunda tartışıyorlar. Elimizdeki kaynaklar, renk kodlu düğümlerin 1'den 10.000'e kadar ondalık birimler hâlindeki hiyerarşik düzenini kayda geçirerek sayısal sistemi tanımlıyor; ancak topografya, şecere kayıtları ve büyük olasılıkla anlatıları ve şarkıları kodlayan en ayrıntılı ip demetleri gibi görünüyorlar.[21]

Birçok bakımdan bu iki büyük devlet (Aztek ve İnka) fetih için ideal hedeflerdi. Her ikisi de kolayca belirlenebilen başkentler etrafında örgütlenmiş, yakalanabilen veya öldürülebilen kolayca tanımlanabilir kralların yaşadığı ve etrafı ya uzun süredir emirlere uymaya alışkın olan ya da gücü merkezden uzaklaştırma eğilimleri varsa, bunu kesinlikle sözde istilacılarla güçlerinizi birleştirerek yapacak halklarla çevriliydi. Eğer bir imparatorluk büyük ölçüde askeri güce dayanıyorsa, aynı türden üstün bir gücün onun topraklarının kontrolünü ele geçirmesi nispeten kolaydır çünkü –Cortés'in 1521'de Tenochtitlan'ı kuşatarak veya Pizarro'nun 1532'de Cajamarca'da Atahualpa'yı ele geçirmesiyle yaptığı gibi– o merkezin kontrolü ele geçirilirse her şey yerli yerine oturur. İnatçı bir direniş olabilir (Tenochtitlan kuşatması evden eve süren zorlu çatışmalarla bir yıldan fazla sürdü) ancak bittiğinde, fatihler halihazırda var olan yönetim mekanizmalarının çoğunu devralabilir ve itaat eğitimi almış tebaaya emirler iletmeye başlayabilirlerdi.

Böyle güçlü krallıkların olmadığı yerde –ya Kuzey Amerika'nın veya Amazonlar'ın büyük bölümünde olduğu gibi hiçbir zaman var olmadıkları için ya da bir topluluk merkezi hükümeti bilinçli olarak reddettiği için– işler kesinlikle daha da karmaşık hâle gelebilirdi.

Bu tür ademimerkeziyetçiliğin güzel bir örneği, çeşitli Maya dillerini konuşanların yaşadığı bölgedir: Yucatán Yarımadası ve güneyindeki Guatemala ve Chiapas yaylaları.[22] Bölge, ilk İspanyol saldırısı sırasında yerleşimcilere sonsuz bir dizi gibi görünen küçük prenslikler, kasabalar, köyler ve mevsimlik mezralara bölünmüştü. Fetih uzun ve zahmetli bir işti ve tamamlanır tamamlanmaz (ya da en azından İspanyollar tamamlandığına karar verir vermez),[23] yeni otoriteler hiç bitmeyecek gibi görünen bir dizi halk isyanıyla karşı karşıya kaldılar.

1546 gibi erken bir tarihte, Maya isyancılarından oluşan bir koalisyon İspanyol yerleşimcilere karşı ayaklandı ve acımasız misillemelere rağmen direniş hiçbir zaman gerçekten sona ermedi.

Kehanet hareketleri 18. yüzyılda ikinci büyük ayaklanma dalgasını getirdi ve 1848'de, başkentleri Mérida'daki kuşatma ekim mevsimi nedeniyle kesintiye uğrayana kadar kitlesel bir ayaklanma yerleşimcilerin torunlarını neredeyse tamamen Yucatán'dan uzaklaştırdı. Sonuçta ortaya çıkan "Kast Savaşı" nesiller boyunca devam etti. 1920'lerdeki Meksika Devrimi sırasında Quintana Roo'nun bazı kısımlarında hâlâ isyancılar vardı; aslında aynı isyanın başka bir biçimde bugün Chiapas'ın büyük bir bölümünü kontrol eden Zapatista hareketiyle de devam ettiği iddia edilebilir. Zapatistaların da gösterdiği gibi, yüzyıllardır hiçbir büyük devletin veya imparatorluğun var olmadığı bu topraklarda kadınlar, hem silahlı direnişin örgütleyicileri hem de yerli geleneğin savunucuları olarak sömürge karşıtı mücadelede en belirgin şekilde ön plana çıktılar.

Bu anti-otoriter çizgi, Mayaları sanat tarihi kitaplarından tanıdıkları Yeni Dünya medeniyetlerinin (Aztekler, Mayalar, İnkalar) üçlüsünden biri olarak bilenler için biraz sürpriz olabilir. Klasik Maya dönemine (kabaca MS 150-900) ait sanat eserlerinin çoğu son derece güzeldir. Çoğu, şimdi Petén'deki karmaşık yağmur ormanları olan yerlerde bir zamanlar var olan şehirlerden geliyor. İlk değerlendirmede, bu dönemdeki Mayaların And Dağları'ndaki veya Orta Meksika'dakilere çok benzeyip sadece onlardan daha küçük olan krallıklar hâlinde örgütlenmiş oldukları görülüyor; ama yakın zamanlara kadar tablomuz, bizzat yönetici elitlerin yaptırdığı heykel anıtları ve süsleme yazıtlarla doluydu.[24] Bunlar, tahmin edilebileceği üzere, (*ajaw* unvanını taşıyan) büyük hükümdarların icraatlarına, özellikle de bağımsız şehir devletlerinin ittifaklarının iki rakip hanedanlığın (Tikallerin ve Calakmul'un "yılan krallarının") liderliği altında, ovalar üzerinde egemenlik kurmak için rekabet ederken yaptıkları fetihlere odaklanıyor.[25]

Bu anıtlar, bu tür hükümdarların tanrısallaştırılmış atalarıyla iletişim kurmak için yürüttükleri ritüeller hakkında çok şey anlatır[26] ancak bu tebaaların yöneticilerinin evrensel güç iddiaları hak-

kında ne hissettiklerini bir kenara bırakın, tebaaları için sıradan hayatın nasıl olduğu hakkında çok az şey anlatır. Sömürge döneminde olduğu gibi Klasik Maya döneminde de kehanet hareketleri veya periyodik ayaklanmalar olsaydı, şu anda bunları bilmenin çok az yolu olurdu; ancak arkeolojik araştırmalar bu tabloyu değiştirebilir. Bildiğimiz şeyse Klasik dönemin son yüzyıllarında kadınların heykel ve yazılarda sadece eş, prenses ve kraliçe anne olarak değil, aynı zamanda kendi başlarına güçlü hükümdarlar ve ruh şamanları olarak da göründükleri yeni bir imaj kazandılar. Ayrıca dokuzuncu yüzyılın bir noktasında, Klasik Maya siyasi sisteminin parçalandığını ve büyük şehirlerin çoğunun terk edildiğini biliyoruz.

Arkeologlar ne olduğu konusunda hâlâ tartışıyorlar. Bazı kuramlar, her ne kadar sebep ve sonuç arasında çok kesin bir çizgi çizme konusunda anlaşılır bir şekilde isteksiz olsa da halk direnişinin (iltica, kitlesel hareketler veya doğrudan isyanın birleşimi olan) bir rol oynamış olması gerektiğini varsayar.[27] Varlığını sürdüren, hatta büyüyen az sayıdaki şehir toplumundan birinin Chichén Itza şehrinin kuzeydeki ovalarda yer alması önemlidir. Burada, krallığın yapısı dramatik bir şekilde değişmiş, daha ziyade törensel ve hatta teatral bir mesele hâline gelmiş gibi görünüyor; ritüellerle o kadar sıkı korunmaktadır ki herhangi bir ciddi siyasi müdahaleye açık olması artık mümkün değildi ve gündelik yönetim, görünüşe göre büyük ölçüde önde gelen savaşçılar ve rahiplerin oluşturduğu kolektiflerden oluşan bir konseyin eline geçmişti.[28] Aslında bu "Klasik Sonrası" dönemde bir zamanlar kraliyet sarayları olduğu varsayılan bazı yerler, artık yerel temsilciler için toplantı salonları (*popolna*) olarak yeniden yorumlanmaktadır.[29]

Petén'deki şehirlerin çöküşünden altı yüzyıl sonra İspanyollar geldiğinde, Maya toplumları tamamıyla merkezi otoriteden yoksun kalmış, çoğu kralsız olan şaşırtıcı derecede çeşitli kasaba ve prensliklere bölünmüştü.[30] 16. yüzyılın sonlarında yazılan, kehanet niteliğindeki yıllıklar olan *Chilam Balam* kitapları, baskıcı yöneti-

cilerin başına gelen felaketler ve sefaletler üzerinde uzun uzadıya durur. Diğer bir deyişle, bu bölgeye damgasını vuran isyan ruhunun izinin en azından Şarlman zamanına (MS sekizinci yüzyıl) kadar sürülebileceğine ve yüzyıllar boyunca baskıcı Maya yöneticilerinin oldukça düzenli ve tekrar tekrar ortadan kaldırıldığına inanmak için her türlü neden var.

Şüphesiz, dünyanın şimdiye kadar gördüğü en büyüklerinden biri olan Klasik Maya sanat geleneği muhteşemdir. Önceki dönemlerle karşılaştırıldığında, "Klasik Sonrası" (kabaca MS 900'den 1520'ye kadar olduğu bilinen dönem) sanatsal ürünler, çoğunlukla hantal ve daha az takdire değer görünüyor. Diğer yandan kaçımız, güzel sanatlara olan tüm desteğine rağmen canlı insan bedenlerinin kalplerini sökmeyi en önemli başarıları arasında sayan küçük bir savaş lordunun keyfi gücü altında yaşamayı gerçekten tercih eder? Elbette tarih genellikle bu şekilde düşünülmez ve neden diye sormakta fayda var. Bunun nedenlerinden biri, sonradan akla gelen bir düşünceden biraz daha fazlasını ima eden "Klasik Sonrası" tanımıdır. Bu önemsiz bir konu gibi görünebilir ama öyle değildir çünkü bu tür düşünce alışkanlıkları, göreceli özgürlük ve eşitlik dönemlerinin tarihin daha geniş bir bölümünde bir kenara atılma eğiliminin nedenlerinden biridir.

İşte, önemli bir konuya daha geldik: Üç hâkimiyet biçimimize dönmeden önce konuya daha derinden bakalım.

"ZAMANIN ŞEKLİ"[31] VE ÖZELLİKLE BÜYÜME VE ÇÜRÜME METAFORLARININ TARİH GÖRÜŞÜMÜZE NASIL FARK EDİLMEYEN SİYASİ ÖNYARGILAR KATTIĞI ÜZERİNE BİR ARA BÖLÜM

Tarih ve arkeoloji, "sonraki" ve "ilk", "orta" ve hatta "son" gibi terimlerle doludur. Bir dereceye kadar bunlar 20. yüzyılın başlarındaki kültür kuramının ürünleridir. Zamanının önde gelen

antropologlarından Alfred Kroeber, kültürel büyüme ve çöküşün ritimleri ve kalıplarının ardında tanımlanabilir kanunların bulunup bulunmadığını, sanatsal modalar, ekonomik patlamalar ile çöküşler, entelektüel yaratıcılık ile muhafazakârlık dönemleri ve imparatorlukların genişlemesi ile çöküşü arasında sistematik ilişkiler kurulup kurulamayacağı belirlemeyi amaçlayan bir araştırma projesi üzerinde onlarca yıl harcadı. Bu merak uyandıran bir soruydu ama Kroeber'in yıllar sonra vardığı nihai sonuç şuydu: Hayır, böyle bir kanun yoktu. *Kültürel Büyümenin Yapılandırmaları* (1944) adlı eserinde, insanlık tarihi boyunca sanat, felsefe, bilim ve topluluklar arasındaki ilişkiyi inceledi ve herhangi bir tutarlı modele dair bir kanıt bulamadı; aynı toprağı sürmeye devam eden daha yeni birkaç çalışmada da böyle bir model başarılı bir şekilde fark edilmedi.[32]

Buna rağmen bugün geçmiş hakkında yazarken neredeyse her zaman düşüncemizi sanki bu tür kalıplar gerçekten varmış gibi düzenleriz. Medeniyetler genel olarak ya çiçek gibi temsil edilir (yani büyür, çiçek açar ve sonra kurur) ya da özenle inşa edilmiş ancak ani "çöküşe" eğilimli olan büyük bir bina gibi. İkinci terim, aslında yüzlerce yerleşimin hızla terk edilmesini ve milyonlarca insanın ortadan kaybolmasını içeren Klasik Maya'nın çöküşü gibi durumlar için ayrım gözetmeksizin kullanılma eğilimindedir ancak eşit şekilde gerçekten hızlı bir şekilde gerilemiş görünen tek şeyin, kuzeydeki Memfis şehrinden ülkeyi yöneten Mısır seçkinlerinin gücü olduğu Eski Mısır Krallığı'nın "çöküşü" için de kullanılır.

Maya örneğinde bile, MS 900 ile 1520 arasındaki tüm dönemi "Klasik Sonrası" olarak tanımlamak, bununla ilgili gerçekten önemli olan tek şeyin, Altın Çağ'ın sona ermesi olarak görülebilme derecesi olduğunu öne sürmektir. Keza "Saray Öncesi Girit", "Hanedanlık Öncesi Mısır" veya "Gelişen Peru" gibi terimler, sanki Minoslular, Mısırlılar veya And halkları böyle bir Altın Çağ'ın temelini atmak dışında başka pek bir şey yapmayarak yüzyıllar geçirmişler gibi bir sabırsızlık duygusu ifade ediyor ve güçlü, istikrar-

lı bir hükümetin ortaya çıkacağı ima ediliyor.[33] Bunun en az yedi yüzyıllık kolektif özyönetimin (önceki çalışmalarda "Hanedanlık Öncesi" olarak da adlandırılıyordu) Mezopotamya'nın "gerçek" tarihinin sadece bir başlangıcı olarak silinip atılmaya başlandığı ve daha sonra fatihlerin, hanedanların, kanun koyucuların ve kralların tarihi olarak sunulduğu Uruk'ta nasıl gerçekleştiğini daha önce görmüştük.

Bazı dönemler öncül olarak, bazılarıysa son olarak göz ardı edilir. Bazıları da "ara dönem" olur. Eski And Dağları ve Orta Amerika buna örnektir ancak muhtemelen en tanıdık –ve en çarpıcı– örnek yine Mısır'dır. Müze ziyaretçileri, Eski Mısır tarihinin Eski, Orta ve Yeni krallıklara bölünmesine şüphesiz aşinadır. Bunların her biri, sıkça "kaos ve kültürel yozlaşma" dönemleri olarak tanımlanan bir "ara" dönemle ayrılır. Aslında onlar, Mısır'ın tek bir hükümdarının olmadığı dönemlerdi. Yetki yerel hiziplere devredildi veya birazdan göreceğimiz gibi niteliğini tamamen değiştirdi. Birlikte ele alındığında bu ara dönemler bir dizi yabancı veya sömürge kralın tahta çıkışına kadar (ki bu sadece Geç dönem olarak bilinir) Mısır'ın eski tarihinin yaklaşık üçte birini kapsarlar ve kendilerine ait çok önemli bazı siyasi gelişmelere tanık oldular.

Sadece bir örnek vermek gerekirse MÖ 754 ile 525 yılları arasında –Üçüncü Orta ve Geç dönem boyunca– Thebes'te evli olmayan, çocuksuz beş prenses (Libya ve Nubya kökenli), bu dönemde sadece üstün dini değil, aynı zamanda büyük ekonomik ve siyasi ağırlık da kazanan bir unvan ve rol olan "Amun'un Tanrı karısı" konumuna yükseltildi. Resmi temsillerde, bu kadınlara tıpkı krallar gibi kartuşlarla çerçevelenmiş "taht isimleri" veriliyor ve kraliyet festivallerini yönetip tanrılara adaklar sunarken görünüyorlardı.[34] Ayrıca geniş araziler ve geniş bir rahip ve kâtip kadrosu da dahil olmak üzere Mısır'daki en zengin mülklerden bazılarına da sahiplerdi. Kadınların sadece bu ölçekte bir güce sahip olmakla kalmayıp, aynı zamanda bu gücün yalnızca bekâr kadınlara ayrılmış bir makamla bağlantılı

olduğu bir duruma sahip olmak, tarihsel olarak alışılmadık bir durumdur. Fakat bu siyasi yenilik, kısmen zaten geçici (ve hatta çökmekte olan) doğasına işaret eden bir "orta" veya "geç" dönem içinde çerçevelenmiş olması nedeniyle çok az tartışılmaktadır.[35]

Eski, Orta ve Yeni krallıklara bölünmenin kendisinin çok eski olduğu, belki de Mısırlı tarihçi Manetho'nun yazdığı MÖ üçüncü yüzyıldan kalma *Aegyptiaca* gibi Yunan kaynaklarına ve hatta hiyeroglif kayıtların kendisine, binlerce yıl öncesine dayandığı varsayılabilir ama öyle değil. Aslında bu üçlü bölünme, modern Mısır bilimciler tarafından ancak 19. yüzyılın sonlarında önerilmeye başlandı ve ortaya koydukları terimler (başlangıçta "Reich" veya "imparatorluk", daha sonra "krallık") sadece Avrupa milli devletlerini örnek aldı. Alman, özellikle de Prusyalı biliminsanları burada öncü bir rol oynadılar. Eski Mısır'ın geçmişini birlik ve dağılma arasındaki bir dizi döngüsel değişim olarak algılama eğilimleri, otoriter bir hükümetin sayısız küçük devletçikten birleşik bir milli devlet kurmaya çalıştığı Bismarck Almanya'sının siyasi kaygılarını açıkça yansıtıyor. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'nın kendi eski monarşi rejimleri parçalanırken, Adolf Erman gibi önde gelen Mısır bilimciler, Eski Krallık'ın sonu ile kendi zamanlarındaki Bolşevik Devrimi arasında karşılaştırmalar yaparak "Ara" dönemlere tarihte kendi yerlerini verdiler.[36]

Geriye dönüp bakıldığında, bu kronolojik şemaların yazarlarının siyasi kaygılarını ne kadar yansıttığını görmek kolaydır. Ya da belki de bir eğilim –o zamanlar ne olduğunu düşünürken– kendilerini ya yönetici elitlerin bir parçası olarak ya da kendi toplumlarında sahip oldukları rollere bir şekilde benzer rollere sahip olarak hayal ediyorlar: müze küratörleri, profesörler ve orta düzey görevlilerin Mısırlı veya Maya eşdeğerleri. Peki, o zaman neden bu planlar etkili bir şekilde müfredatın parçası hâle geldi?

Standart tarihlerde Mısır'ın Birinci Ara dönemin sözde kaosundan, güçlü ve istikrarlı bir hükümetin yenilenmiş bir aşamasına geç-

tiği ve yanında sanatsal ve edebi bir rönesans getirdiği bir dönem olarak temsil edilen Orta Krallık'ı (MÖ 2055-1650) ele alalım.[37] "Ara dönem"in gerçekte ne kadar çalkantılı olduğu sorusunu bir kenara bıraksak bile (buna yakında değineceğiz), Orta Krallık, Mısır'ın güney komşularının köle ve altın için acımasızca yağmalanması bir yana dursun, kraliyet mirası, bel büken vergiler, etnik azınlıkların devlet desteğiyle bastırılması ve kraliyet madencilik araştırmalarını ve inşaat projelerini desteklemek için zorunlu işçiliğin artması gibi konularda şiddetli anlaşmazlıkların olduğu bir dönem olarak da temsil edilebilir. Gelecekteki Mısır bilimciler onları ne kadar takdir edecek olursa olsun, *Sinuhe'nin Hikâyesi* gibi Orta Krallık edebiyatının zarafeti ve Osiris kültlerinin çoğalması, muhtemelen büyükanne ve büyükbabaları önceki "karanlık çağlar"da oldukça huzurlu hayatlar süren zamanın binlerce askerine, zorunlu işçisine ve zulüm gören azınlıklarına çok az teselli sunmuştur.

Zaman için doğru olan, tesadüfen mekân için de doğrudur. İnsanlık tarihinin son 5000 yılı boyunca (yani bu bölüm boyunca yaklaşık olarak içinde dolaşacağımız zaman aralığı) dünya tarihine ilişkin geleneksel vizyonumuz şehirler, imparatorluklar ve krallıklardan oluşan bir dama tahtasıdır fakat aslında bu dönemin büyük bir bölümünde bunlar, tarihçilerin gözüyle görülebilse bile sakinleri çeşitli biçimlerde "kabile konfederasyonları" veya –eğer antropologsanız– "parçalı toplumlar" –yani sabit, kapsayıcı otorite sistemlerinden sistematik olarak kaçınan insanlar– olarak tanımlanan çok daha geniş topraklarla çevrelenmiş istisnai siyasi hiyerarşi adalarıydı. Bu tür toplumların Afrika'nın bazı kısımlarında, Kuzey Amerika'da, Orta veya Güneydoğu Asya'da ve yakın zamanlara kadar gevşek ve esnek siyasi kurumların var olduğu diğer bölgelerde nasıl işlediği hakkında biraz bilgimiz var fakat onların şu ana kadar dünyanın en yaygın hükümet biçimleri olduğu zamanlarda nasıl işlediğine dair can sıkıcı derecede az şey biliyoruz.

Belki de gerçekten radikal bir anlatı, insanlık tarihini aradaki zamanların ve yerlerin perspektifinden yeniden anlatabilir. Bu anlamda bu bölüm gerçekten radikal değil: Çoğunlukla aynı eski hikâyeyi anlatıyoruz ama en azından, modern milli devletlerimizin ilk versiyonlarını bulmak için antik dünyayı köşe bucak taramamıza neden olan teleolojik düşünce alışkanlığını bıraktığımızda ne olacağını görmeye çalışıyoruz. Bunun yerine, –genellikle "devletin doğuşu" olarak anılan zamanlara ve yerlere bakılınca– aslında her biri kendine özgü şiddet, bilgi ve karizmanın karışımına, yani üç temel tahakküm biçimimize sahip çok farklı güç türlerinin nasıl kristalleştiğini görüyor olabileceğimiz ihtimalini ele alıyoruz.

Yeni bir yaklaşımın değerini test etmenin bir yolu, daha önce anormal görünen durumları açıklamamıza yardımcı olup olmadığını görmektir; yani, çok sayıda insanı inkâr edilemez bir şekilde harekete geçirip organize eden ancak bir devletin olağan tanımlarının hiçbirine uymayan eski siyasi oluşumlar. Elbette bunlardan bolca var. Genel olarak ilk büyük Orta Amerika medeniyeti olarak görülen Olmekler ile başlayalım.

SPOR NİYETİNE SİYASET: OLMEKLER

Olmeklerin tam olarak nasıl tanımlanacağı arkeologların boğuştuğu bir sorun olmuştur. 20. yüzyılın başındaki biliminsanları, onları büyük ölçüde –bazı yaygın çanak çömlek türleri, insan şeklindeki heykelcikler ve taş heykellerle kolayca tanımlanabilecek– MÖ 1500 ile 1000 yılları arasında, Tehuantepec Kıstağı'nın iki yanında yer alan ve Guatemala, Honduras ve Güney Meksika'nın büyük bir kısmını kapsayan devasa bir alanda ortaya çıkan ancak anlamı başka türlü belirsiz olan bir tarzı başka nasıl tanımlayacakları açık olmadığı için sanatsal veya kültürel bir "ufuk" olarak adlandırdılar. Olmekler ne olursa olsun, bölgenin karakteristik takvim sistemlerini, kabartma yazılarını ve hatta top oyunlarını icat ederek, sonradan kendisine

dendiği gibi daha sonraki tüm Orta Amerika medeniyetlerinin "ana kültürünü" temsil ediyor gibi görünüyorlardı.[38]

Aynı zamanda, Olmeklerin birleşik bir etnik ve hatta siyasi grup olduğunu varsaymak için de hiçbir neden yoktu. Gezgin misyonerler, ticaret imparatorlukları, elit moda tarzları ve daha pek çok şey hakkında pek çok spekülasyon vardı. Sonunda arkeologlar, aslında Meksika Körfezi kıyısının kenarlarında, San Lorenzo ve La Venta bataklık şehirlerinin yükseldiği Veracruz bataklıklarında bir Olmek merkezinin bulunduğunu anladılar. Bu Olmek şehirlerinin iç yapısı hâlâ tam olarak anlaşılamamıştır. Çoğu geniş banliyölerle çevrili – yerleşimi belirsiz ama büyük toprak piramit tepeleri de dahil– törensel bölgelerde toplanmış gibi görünüyor. Bu anıtsal merkez üsleri, küçük mısır tarımı yerleşimleri ve mevsimlik toplayıcı kamplarından oluşan parçalanmış ve nispeten yapılandırılmamış bir peyzajın ortasında, kısmen soyutlanmış bir konumda duruyor.[39]

O hâlde Olmek toplumunun yapısı hakkında gerçekten ne söyleyebiliriz? Hiçbir şekilde eşitlikçi olmadıklarını biliyoruz çünkü bariz elitler vardı. Piramitler ve diğer anıtlar, en azından yılın belli zamanlarında bu elitlerin kullanımlarına hazır olağanüstü beceri ve emek kaynaklarına sahip olduklarını öne sürüyor. Ancak diğer her açıdan, merkez ile iç bölgeler arasındaki bağlar şaşırtıcı derecede yüzeysel görünüyor. Örneğin, San Lorenzo'daki ilk büyük Olmek şehrinin çöküşünün, daha geniş bölge ekonomisi üzerinde çok az etkisi olmuş gibi görünüyor.[40]

Olmek'in siyasi yapısına ilişkin daha ileri bir değerlendirme, birçok kişinin onun imza niteliğindeki başarısı olarak kabul ettiği şeyi hesaba katmak zorundadır: bir dizi devasa heykel kafası. Bu olağanüstü nesneler, tonlarca bazalttan oyulmuş ve en iyi Eski Mısır taş işçiliğiyle boy ölçüşebilecek bir kalitede ayakta duruyorlardı. Her biri için saatlerce emek sarf edilmiş olmalıydı. Bu heykeller Olmek liderlerinin temsilleri gibi görünse de ilginç bir şekilde, top oyuncularının deri kasklarını takarken tasvir ediliyorlar. Bilinen

tüm örnekler yeterince benzerdir ve her biri erkek güzelliğine ilişkin bir tür standart ideali yansıtır gibi görünür fakat aynı zamanda, her biri belli bir şampiyonun benzersiz bir portresi olarak görülebilecek kadar farklıdır.[41]

Her ne kadar arkeolojik kayıtlarda zor bulunsa da hiç şüphe yok ki gerçek top sahaları da vardı ve ne tür bir oyun oynandığını açıkça bilmesek de eğer daha sonraki Maya ve Aztek top oyunlarına benziyorsa, uzun ve dar bir sahada muhtemelen üst düzey ailelerden gelen iki takımın kalça ve popolarıyla ağır bir kauçuk topa vurarak şan ve şeref için yarıştıkları bir oyun olabilirdi. Rekabetçi oyunlar ile Olmek aristokrasisinin yükselişi arasında oldukça doğrudan bir ilişki olduğu sonucuna varmak hem makul hem de mantıklı görünüyor.[42] Yazılı kanıt olmadan daha fazlasını söylemek zor ancak sonraki Orta Amerika top oyunlarına biraz daha yakından bakmak, bize en azından bunun pratikte nasıl işlediğine dair bir fikir verebilir.

Taş top sahaları, kraliyet konutları ve piramit tapınaklarının yanı sıra Klasik Maya şehirlerinin ortak özellikleriydi. Bazıları tamamen tören içindi; diğerleriyse spor için kullanılırdı. Baş Maya tanrılarının kendileri de top oyuncularıydı. K'iche Maya destanı *Popol Vuh*'ta bir top oyunu, ölümlü kahramanlar ile yeraltı dünyası tanrılarının çarpıştığı ortamı sağlıyor, kendi ölümcül oyunlarında tanrıları yenip yıldızlar arasında yerlerini almak için yükselişe geçen Kahraman İkizler Hunahpu ve Xbalanque'nin doğuşuna yol açıyordu.

Bilinen en büyük Maya destanının top oyununa odaklanması, bize bu sporun Mayaların karizma ve otorite kavramları açısından ne kadar merkezi bir konumda olduğu konusunda bir fikir veriyor. Daha dokunaklı bir şekilde, muhtemelen bilinen en ünlü kralı Büyük Kuş Jaguar'ın (IV. Yaxun B'alam) tahta çıkışını kutlamak için (MS 752'de) Yaxchilan'da inşa edilen yazılı bir merdiven de aynı şeye odaklanıyor. Orta blokta top oyuncusu olarak görünü-

yor. Yanında iki cüce hizmetçi bulunan kral, merdivenlerden aşağı yuvarlanan, içinde bağlı, kırılmış ve sarılmış bir insan tutsağının cesedinin bulunduğu devasa bir kauçuk topa vurmaya hazırlanıyor. Yüksek rütbeli düşmanları fidye için alıkoymak veya ödemenin başarısız olması durumunda top oyunlarında onları öldürmek, Maya savaşının başlıca amaçlarından biriydi. Bu talihsiz figür, rakip bir şehrin soylusu olan ve aşağılanması Kuş Jaguar için çok önemli olan Mücevherli Kafatası (*Jewelled Skull*) olabilir; öyle ki onu yakındaki bir tapınağın oymalı pervazının ana özelliği hâline getirmiştir.[43]

Amerika'nın bazı bölgelerinde rekabetçi sporlar savaşın yerini alıyordu. Klasik Mayalarda, biri aslında diğerinin uzantısıydı. Savaşlar ve oyunlar, hayat ve ölüm için oynanan yıllık kraliyet yarışmaları döngüsünün bir parçasını oluşturuyordu. Her ikisi de Maya anıtlarında, yöneticilerin hayatındaki önemli olaylar olarak kaydedilmiştir. Büyük ihtimalle bu elit oyunlar, aynı zamanda gladyatör yarışmalarından hoşlanan ve dolayısıyla siyaseti muhalefet açısından anlayan, belli bir tür şehir kamuoyunu kazanmaya çalışan kitlesel gösterilerdi. Yüzyıllar sonra, İspanyol istilacılar Tenochtitlan'da oynanan ve oyuncuların insan kafataslarıyla dolu rafların ortasında birbirleriyle karşı karşıya geldiği top oyununun Aztek versiyonlarını tasvir ettiler. Turnuvanın rekabetçi coşkusuna kapılan umursamaz halkın bazen sahip oldukları her şeyi kaybettiklerini, hatta kumar oynayarak köle durumuna düştüklerini bildirdiler.[44] Bahisler o kadar yüksekti ki eğer bir oyuncu topu sahanın kenarını süsleyen taş çemberlerden birinden geçirirse (bunu neredeyse imkânsız kılacak kadar küçük yapılmışlardı; normalde oyun başka yollarla kazanılırdı), yarışma hemen sona ererdi ve mucizeyi gerçekleştiren oyuncu, bahis konusu olan tüm malların yanı sıra izleyicilerden yağmalamak isteyebileceği diğer malları da alırdı.[45]

Siyasi rekabet ve organize gösteriyi yoğun bir şekilde birleştiren Olmeklerin günümüzde neden sonraki Orta Amerika krallıklarının ve imparatorluklarının kültürel atası olarak görüldüğünü

anlamak kolaydır ama Olmeklerin büyük bir nüfusa hükmetmeye yönelik bir altyapı oluşturduklarına dair çok az kanıt var. Herkesin bildiği kadarıyla yöneticileri, güçlerini daha geniş bir iç bölgeye yaymalarına izin verebilecek istikrarlı bir askeri veya idari aygıta sahip değildi. Bunun yerine, yalnızca tarım takviminin talepleriyle uyumlu olarak planlanan belli durumlarda (ritüel top oyunları gibi) yoğun olarak işgal edilmiş ve yılın diğer zamanlarında büyük ölçüde boş kalmış olabilecek tören merkezlerinden yayılan, dikkate değer bir kültürel etkinin yayılmasına başkanlık ettiler.

Diğer bir deyişle, eğer bunlar herhangi bir anlamda "devletler" ise o zaman muhtemelen en iyi şekilde, Clifford Geertz'in bir zamanlar organize gücün yalnızca periyodik olarak, büyük ama geçici gösteriler hâlinde gerçekleştiği "tiyatro devletleri" olarak adlandırdığı şeyin mevsimsel versiyonları olarak tanımlanırlar. Diplomasiden kaynakların stoklanmasına kadar "devlet yönetimi" olarak düşünebileceğimiz her şey, ritüelleri kolaylaştırmak için vardı, zorlaştırmak için değil.[46]

CHAVÍN DE HUÁNTAR: İMGELER ÜZERİNE KURULU BİR "İMPARATORLUK" MU?

Güney Amerika'da da buna bir nevi benzer bir durum görüyoruz. İnkalardan önce bir dizi başka toplum, biliminsanları tarafından geçici olarak "devletler" veya "imparatorluklar" olarak tanımlanmıştır. Tüm bu toplumlar, daha sonra İnkaların kontrolüne giren Peru'daki And Dağları ve komşu kıyı drenajlarında ortaya çıkmaktadır. Hiçbiri en azından tanıyabildiğimiz bir biçimde yazı kullanmıyordu. Yine de MS 600'den itibaren pek çok kişi kayıt tutmak için düğümlü ipleri ve muhtemelen başka not etme biçimlerini de kullandı.

Rio Supe bölgesinde, MÖ üçüncü bin yılda bir tür anıtsal merkezler zaten ortaya çıktı.[47] Daha sonra, MÖ 1000 ile 200 yılları ara-

sında –Peru'nun kuzey dağlarındaki Chavín de Huántar'daki– tek bir merkez, nüfuzunu çok daha geniş bir alana yaydı.[48] Bu "Chavín ufku" yerini üç farklı bölgesel kültüre bıraktı. Merkezi yaylalarda, Wari olarak bilinen askerileştirilmiş bir siyasi oluşum ortaya çıktı. Buna paralel olarak Titicaca Gölü kıyısında, Tiwanaku adı verilen –420 hektarlık, Uruk veya Mohenjo-daro'nun kabaca iki katı büyüklüğünde– Bolivya *altiplano*'sunun dondurucu yüksekliklerinde, mahsullerini yetiştirmek için ustaca bir yükseltilmiş tarla sistemi kullanan bir metropol şekillendi.[49] Peru'nun kuzey kıyısında Moche olarak bilinen üçüncü bir kültür, kadın liderliğinin çarpıcı cenaze kanıtlarını sergiliyor: savaşçı rahibelerin ve kraliçelerin altınla kaplanmış ve iki yanı insan kurbanlarıyla dolu gösterişli mezarları.[50]

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında bu medeniyetleri inceleyen ilk Avrupalılar, anıtsal sanat ve mimariye sahip, çevredeki bir bölge üzerinde "nüfuzu" olan herhangi bir şehrin veya şehirler grubunun devletlerin veya imparatorlukların başkentleri olması gerektiğini varsaydı (ayrıca –aynı derecede yanlış olduğu ortaya çıksa da– tüm yöneticilerin erkek olduğunu varsaydılar). Olmeklerde olduğu gibi, bu nüfuzun şaşırtıcı derecede büyük bir kısmının idari, askeri veya ticari kurumlar ve bunlarla ilgili teknolojiler yoluyla yayılmasından ziyade –And Dağları örneğindeki gibi, küçük seramik kapların, kişisel süs eşyalarının ve kumaşların üzerinde dağıtılmış– görseller şeklinde olduğu görülüyor.

Peru'daki And Dağları'nın Mosna Vadisi'nin yükseklerinde yer alan Chavín de Huántar'ı ele alalım. Arkeologlar, bir zamanlar buranın MÖ birinci binyıldaki İnka öncesi imparatorluğun çekirdeği olduğuna inanıyorlardı; doğuda Amazon yağmur ormanlarına ve batıda Pasifik Kıyısı'na kadar uzanan ve aradaki tüm yaylaları ve kıyı drenajlarını kapsayan bir iç bölgeyi kontrol eden bir devlet. Bu güç, Chavín'in kesme taş mimarisinin ölçeği ve karmaşıklığıyla, anıtsal heykellerin rakipsiz bolluğuyla ve Chavín motiflerinin daha

geniş bölgede çömlek, mücevher ve tekstil ürünlerinde görülmesiyle orantılı görünüyordu. Peki, Chavín gerçekten de bir çeşit "And Dağları'nın Roma'sı" mıydı?

Aslında o zamandan bu yana bunu önerecek çok az kanıt ortaya çıktı. Chavín'de gerçekte neler olup bittiğine dair bir fikir edinmek için bahsettiğimiz türde görsellere ve Chavín'in güç kavramlarında vizyon ve bilginin daha geniş önemi hakkında bize ne söylediklerine daha yakından bakmalıyız.

Chavín'in sanatı resimlerden oluşmuyor, en azından sezgisel olarak tanınabilecek anlamda resimli anlatılardan oluşmuyor. Piktografik bir yazı sistemi gibi de görünmüyor. Gerçek bir imparatorlukla karşı karşıya olmadığımızdan oldukça emin olmamızın nedenlerinden biri de bu. Gerçek imparatorluklar hem çok büyük hem de çok basit olan figürlü sanat tarzlarından yana olma eğilimindedir; dolayısıyla anlamları, etkilemek istedikleri herkes tarafından kolaylıkla anlaşılabilir. Eğer bir Ahameniş Pers imparatoru bir dağın yamacına kendi resmini oydurmuşsa bunu öyle bir şekilde yapmıştır ki hiç tanımadığı ülkelerden gelen bir elçi –ya da uzak gelecekte yaşamış bir antikacı– bile onun gerçekten çok büyük bir kralın resmi olduğunu anlayabilirdi.

Aksine Chavín görselleri konuya yeni başlayanlar için değildir. İbikli kartallar kendi üzerlerine kıvrılıp bir süs labirentinde kaybolurlar; insan yüzlerinde yılan benzeri dişler çıkar ya da yüzleri kedi gibi buruşur. Şüphesiz başka figürler de dikkatimizden tamamen kaçıyor. Sadece biraz araştırmadan sonra en temel biçimler bile kendilerini eğitimsiz gözlere gösteriyorlar. Gerekli dikkati gösterince, sonunda tropik orman hayvanlarının (jaguarlar, yılanlar, kaymanlar) tekrarlanan görsellerini ayırt etmeye başlayabiliriz ancak göz onlara alıştıkça görüş alanımızdan geriye doğru kayarlar, birbirlerinin bedenlerine girip çıkarlar veya karmaşık desenler hâlinde birleşirler.[51]

Bu görsellerin bazıları biliminsanları tarafından "canavar" olarak tanımlanıyor ama bunların Antik Yunan vazolarının veya Me-

zopotamya heykellerinin basit kompozit figürleri (insan başlı atlar, kızıl akbabalar ve benzerleri) veya onların Moche eşdeğerleriyle hiçbir ortak yanı yok. Tamamen farklı bir görsel evrendeyiz. Bu, hiçbir bedenin tam olarak sabit veya tam olmadığı ve ilk başta görsel kargaşa gibi görünen yapıyı ortaya çıkarmak için titiz bir zihinsel eğitimin gerekli olduğu, şekil değiştirenlerin diyarıdır. Bunlardan herhangi birini bir dereceye kadar güvenle söyleyebilmemizin bir nedeni, Chavín sanatlarının görsellerin tasvir veya temsil etmeyi amaçlamadığı, onun yerine olağanüstü hafıza becerileri için görsel ipuçları olarak hizmet ettiği çok daha geniş bir Amerikan Kızılderili geleneğinin erken –ve anıtsal– bir tezahürü gibi görünmesidir.

Yakın zamanlara kadar pek çok yerli toplum, ritüel formüllere ilişkin ezoterik bilgileri, soy kütüklerini veya yeraltı ruhları ve hayvan yakınlarının dünyasına şaman yolculuklarının kayıtlarını aktarmak için hâlâ kabaca benzer türde sistemler kullanıyordu.[52] Avrasya'da hikâyeleri, konuşmaları, listeleri veya benzer materyalleri ezberlemeye çalışanların her birinin tanıdık bir "hafıza sarayı"na sahip olacağı eski "hafıza sanatları"nda benzer teknikler geliştirildi. Bu her biri belli bir kısma, olaya veya isme işaret eden bir dizi çarpıcı görselin düzenlenebileceği zihinsel bir yol veya odadan oluşuyordu. Birisi bu tür görsel ipuçlarını çizdiğinde veya oyduğunda ve daha sonraki bir arkeolog veya sanat tarihçisinin, bırakın ezberlenen hikâyenin aslında neyle ilgili olduğunu, bağlam hakkında hiçbir fikri olmadan bunu keşfetmesi durumunda ne olabileceğini ancak hayal edebiliriz.

Chavín örneğinde, bu görsellerin şaman yolculuklarının kayıtları olduğunu varsayma konusunda aslında oldukça güvenli yerde olabiliriz; sadece görsellerin kendine özgü doğası yüzünden değil, aynı zamanda değişen bilinç durumlarıyla ilgili ikincil kanıtların zenginliği nedeniyle de. Chavín'de enfiye kaşıkları, küçük süslü havanlar ve kemik borular bulundu ve oyulmuş resimlerin arasında, San Pedro kaktüsünün sapını havada tutan, dişleri ve yılan başlık-

ları olan heykel erkek figürleri yer alıyor. Bu bitki, psikoaktif vizyonlara neden olan ve bugün hâlâ bölgede yapılan meskalin bazlı bir infüzyon olan *Huachuma*'nın temelini oluşturuyor. Hepsinin erkek olduğu anlaşılan diğer oyma figürler, güçlü bir halüsinojen içeren vilca yaprakları (*Anadenanthera sp.*) resimleriyle çevrelenmiştir. Yapraklar ezilip burundan çekildiğinde salınan bu koku, Chavín'in ana tapınaklarının duvarlarını kaplayan heykel kafalarında aslına sadık kalınarak tasvir edildiği gibi burundan sümük fışkırmasına neden olur.[53]

Aslında Chavín'in anıtsal peyzajındaki hiçbir şey laik hükümetle gerçekten ilgili görünmüyor. Belirgin bir askeri tahkimat veya idari bölge de yok. Diğer yandan, neredeyse her şeyin ritüel performansla ve ezoterik bilginin açığa çıkması veya gizlenmesiyle ilgisi var gibi görünüyor.[54] İlginç bir şekilde bu, tam olarak yerli muhbirlerin 17. yüzyılda bölgeye gelen İspanyol askerlere ve tarihçilere hâlâ söylediği şeydi. Herkesin hatırlayabildiği kadarıyla, Chavín'in bir hac yeri olduğunu ama aynı zamanda ülkenin farklı yerlerinden önemli ailelerin reislerinin fal ve kehanet aramak için bir araya geldiği doğaüstü tehlikelerle dolu bir yer olduğunu söylediler ki bu da "taşların konuşması"ydı. Başlangıçtaki şüpheciliğe rağmen arkeologlar yavaş yavaş onların haklı olduklarını kabul etmeye başladılar.[55]

Bu sadece ritüellerin ve değişen ruh hâllerinin kanıtı değil, aynı zamanda mekânın olağanüstü mimarisinin de kanıtıdır. Chavín'deki tapınaklar toplu ibadet eylemleri için değil, bireysel denemeler, katılımlar ve fal arayışları için tasarlanmış gibi görünen taş labirentler ve asma merdivenler içerir. Yalnızca tek bir kişinin geçebileceği kadar geniş, ötesinde yoğun görsel düğümleriyle oyulmuş bir tek parça taş içeren küçük bir özel tapınağın bulunduğu, dar koridorlarda sona eren dolambaçlı yolculukları ima ediyorlar. Bu tür anıtların en ünlüsü, "El Lanzón" ("mızrak") adı verilen bir dikilitaş, etrafında Eski Chavín Tapınağı'nın inşa edildiği dört met-

reden uzun bir granit sütundur. Çoğunlukla aynı zamanda *dünya ekseni* veya bir şaman evreninin kutup uçlarını birbirine bağlayan merkezi bir sütun olan bir tanrıyı temsil ettiği varsayılan dikilitaşın iyi aydınlatılmış bir kopyası, Peru'daki Museo de la Nación'un gurur kaynağıdır ancak 3000 yıllık orijinali, hâlâ karanlık bir labirentin kalbinde, ince çıtalarla aydınlatılmış ve hiçbir izleyicinin onun biçimini veya anlamını bütünüyle kavrayamadığı bir yerde duruyor.[56]

Eğer İnka'nın uzak bir öncüsü olan Chavín bir "imparatorluk" ise ezoterik bilgiyle bağlantılı görseller üzerine kurulmuş bir imparatorluktu. Öte yandan Olmek, gösteri, rekabet ve siyasi liderlerin kişisel nitelikleri üzerine kurulmuş bir "imparatorluk" idi. Açıkçası burada "imparatorluk" terimini kullanımımız olabildiğince gevşektir. İkisi de mesela Roma'ya, Han'a, hatta aslında İnka ve Aztek imparatorluklarına uzaktan yakından benzemiyordu. En azından standart sosyolojik tanımların çoğunda bulunan (şiddet tekeli, idari hiyerarşi düzeyleri vs.) "devlet olmak" için önemli kriterlerin hiçbirini de karşılamıyorlar. Bu gibi durumlarda her zaman başvurulan yol, bu tür rejimleri "karmaşık reislikler" olarak tanımlamaktır fakat bu da umutsuzca yetersiz görünüyor; "Bir şekilde bir devlete benziyor ama değil," demenin kısa bir yoludur. Bu bize tam olarak hiçbir şey anlatmıyor.

Bizce daha anlamlı gelen şey, normalde kafa karıştırıcı olan bu vakalara, bölümün başında özetlenen üç temel hâkimiyet ilkesinin (şiddetin [veya egemenliğin] kontrolü, bilginin kontrolü ve karizmatik politika) merceğinden bakmaktır. Bunu yaparken, her birinin belli bir hâkimiyet biçimini nasıl olağanüstü derecede vurguladığını ve onu alışılmadık derecede büyük bir ölçekte geliştirdiğini görebiliriz. Haydi bir deneyelim.

Birincisi, Chavín'e gelince büyük ve dağınık bir nüfus üzerindeki güç, açıkça belli bilgi türleri üzerindeki kontrolü sürdürmekle ilgiliydi: Her ne kadar içeriği açıkça çok farklı ve onu destekleyecek

askeri güç de çok az olsa da belki de sonraki bürokratik rejimlerde bulunan "devlet sırları" fikrinden o kadar da uzak olmayan bir şeydi. Olmek geleneğinde güç, risklerle dolu bir oyun atmosferinde, kişisel tanınma için rekabet etmenin bazı resmileştirilmiş yollarını içeriyordu; geniş ölçekli, rekabetçi bir siyasi alanın başlıca örneği fakat yine bölgesel egemenliğin veya idari bir aygıtın yokluğunda. Şüphesiz Chavín'de belli bir kişisel karizma ve düzenbazlık vardı; şüphesiz Olmekler arasında da bazıları gizli bilgiye sahip olmaları sayesinde nüfuz sahibi olmuşlardı ancak her iki durum da bize herhangi bir kimsenin güçlü bir egemenlik ilkesini savunduğunu düşünmemize sebep olmuyor.

Bunları "birinci dereceden rejimler" olarak adlandıracağız çünkü üç temel hâkimiyet biçiminden birinin (Chavín için bilgi kontrolü; Olmek için karizmatik siyaset) –diğer ikisini göreceli olarak ihmal ederek– etrafında örgütlenmiş gibi görünüyorlar. O zaman bir sonraki soru, üçüncü muhtemel biçimin örneklerinin de bulunup bulunamayacağıdır: bir egemenlik ilkesi geliştiren (yani bir bireye veya küçük bir gruba ceza görmeden şiddet kullanma hakkı konusunda tekel hakkı tanıyan) ve ne bilgiyi kontrol edecek bir aygıt ne de herhangi bir rekabetçi siyasi alan olmadan onu aşırı boyutlara taşıyan toplum örnekleri. Aslında oldukça fazla örnek var. Kabul edelim ki böyle bir toplumun varlığını yalnızca arkeolojik kanıtlara dayanarak tespit etmek muhtemelen daha zor olurdu fakat bu üçüncü değişkeni göstermek için neyse ki yazılı belgelerin mevcut olduğu daha yakın zamanda yaşayan Amerikan Kızılderili toplumlarına dönebiliriz.

Her zaman olduğu gibi, bu tür kaynaklara karşı dikkatli olmalıyız çünkü bunlar yalnızca kendi önyargılarını getirmekle kalmayıp Avrupalıların neredeyse her zaman peşlerinde getirdikleri feci yıkımın içine düşmüş toplumları tanımlayan Avrupalı gözlemciler tarafından yazılmışlardır. Yine de 18. yüzyılda Güney Louisiana'daki Natchezlere ilişkin Fransız anlatıları, tam da bizim ilgilendiğimiz

türden düzenlemeleri tasvir ediyor gibi görünüyor. Genel kanıya göre, (kendilerine Théoloël veya "Güneşin Halkı" adını veren) Natchezler, Rio Grande'nin kuzeyindeki tartışmasız tek ilahi krallık örneğini temsil ediyor. Yöneticileri bir Sapa Inca'yı veya Mısır firavununu tatmin edecek mutlak bir emir gücüne sahipti ancak mütevazı bir bürokrasileri vardı ve rekabetçi bir siyasi alan gibi bir şey yoktu. Bildiğimiz kadarıyla bu düzenlemeye "devlet" demek kimsenin aklına gelmemiştir.

"DEVLETSİZ" EGEMENLİK ÜZERİNE

18. yüzyılın başlarında Natchezler hakkında bilgi veren Fransız Cizvit Peder Maturin Le Petit'nin çalışmasına dönelim. Le Petit, Natchezlerin Cizvitlerin şimdiki Kanada'da karşılaştığı insanlara hiç benzemediğini gördü. Özellikle dini uygulamalarından etkilendi. Bunlar, tüm Fransız kaynaklarının Büyük Köy olarak adlandırdığı, bir meydanla ayrılmış iki büyük toprak platform üzerinde yoğunlaşan bir yerleşim etrafında dönüyordu. Platformlardan birinde bir tapınak, diğerindeyse bir tür saray ve 4000 kadar kişiyi, yani kabaca o zamanki Natchezlerin tamamını barındırabilecek büyüklükte olan Büyük Güneş adı verilen bir hükümdarın evi vardı.

İçinde sonsuz bir ateşin yandığı tapınak, kraliyet hanedanının kurucusuna ithaf edilmiştir. Mevcut hükümdar, ("Dövmeli Yılan" olarak anılan) erkek kardeşi ve en büyük kız kardeşi ("Beyaz Kadın") ile birlikte, tapınmaya çok benzeyen bir muamele görüyorlardı. Onların huzuruna çıkan herkesin eğilip feryat etmesi ve ardından geriye doğru çekilmeleri bekleniyordu. Hiç kimsenin, hatta kralın eşlerinin bile onunla yemek paylaşmasına izin verilmiyordu; hatta sadece en ayrıcalıklı olanlar onun yemek yediğini görebilirlerdi. Bunun uygulamadaki anlamı, kraliyet ailesinin üyelerinin hayatlarını büyük ölçüde Büyük Köy'ün sınırları içinde yaşamaları ve nadiren onun ötesine geçme cesaretini göstermeleriydi.[57] Kralın kendisiyse esasen büyük ritüeller veya savaş zamanlarında ortaya çıkardı.

Le Petit ve –o zamanlar, tabii ki kendisinin de bir "Güneş Kral" olduğunu düşünen XIV. Louis'nin hükümdarlığı altında yaşayan– diğer Fransız gözlemciler, paralelliklerden oldukça etkilenmişlerdi: Sonuç olarak, bazı ayrıntılarla Büyük Köy'de olup bitenleri anlattılar. Natchez Büyük Güneşi, XIV. Louis'nin ihtişamına sahip olmayabilirdi ama bu konudaki eksikliğini, saf kişisel gücüyle telafi eder gibi görünüyordu. Fransız gözlemciler özellikle Natchez tebaasının keyfi infazlarından, mülklerine el konulmasından ve kraliyet cenazelerinde saray hizmetlilerinin Büyük Güneş ve onun en yakın aile üyelerinin ölümde yanında olmak üzere –görünüşe göre oldukça istekli şekilde– kendilerini boğdurtmak için sunmaları karşısında şok oldular. Bu tür durumlarda kurban edilenler büyük ölçüde, o ana kadar kralın bakımından ve fiziksel ihtiyaçlarından doğrudan sorumlu olan kişilerden oluşuyordu; her zaman halkın içinden gelen eşleri de dahil (Natchezler ana-soyluydu, dolayısıyla tahta çıkan Beyaz Kadın'ın çocuklarıydı). Fransız anlatılarına göre pek çoğu gönüllü olarak, hatta sevinçle ölüme gidiyordu. Bir eş, nihayet başka bir dünyada kocasıyla aynı yemeği paylaşabilmenin hayalini kurduğunu belirtti.

Bu düzenlemelerin çelişkili sonuçlarından biri, yılın büyük bölümünde Büyük Köy'ün nüfusunun büyük ölçüde azalmasıydı. Başka bir gözlemci olan Peder Pierre de Charlevoix'nın belirttiği gibi, "büyük Natchez Köyü şu anda çok az sayıda Kulübe'ye indirgenmiştir. Bunun sebebinin Büyük Reis'in sahip oldukları her şeyi alma hakkına sahip olduğu Vahşiler'in ondan ellerinden geldiğince uzaklaşmaları ve bu nedenle, bu Millet'in birçok Köy'ünün bundan biraz Uzak'ta oluşturulduğunu duydum".[58]

Büyük Köy'den uzakta, sıradan Natchezlerin çok farklı hayatlar sürdükleri görülüyor ve sıklıkla göz önündeki yöneticilerinin isteklerine karşı mutlu bir umursamazlık gösteriyorlar. Kendi bağımsız ticari ve askeri girişimlerini yürütüyorlar ve bazen Büyük Güneş'in elçileri veya akrabaları tarafından iletilen kraliyet emirlerini açık-

ça reddediyorlardı. Natchez Bluffs bölgesindeki arkeolojik araştırmalar bunu doğruluyor ve 18. yüzyıl "krallığının" aslında Büyük Köy'den hem daha büyük hem de ticari mallar açısından daha zengin birçok yerleşim yeri de dahil olmak üzere yarı özerk bölgelerden oluştuğunu gösteriyor.[59]

Bu durumu tam olarak nasıl anlamalıyız? Çelişkili görünebilir ancak tarihsel olarak bu tür düzenlemeler pek de alışılmadık değildir. Büyük Güneş, kelimenin klasik anlamıyla bir hükümdardı, yani hukuktan daha üstün görülen bir ilkeyi bünyesinde barındırıyordu. Dolayısıyla ona hiçbir kanun uygulanmıyordu. Bu, öyle ya da böyle Bologna'dan Mbanza Kongo'ya kadar neredeyse her yerde bulduğumuz çok yaygın bir evrensel akıl yürütmedir. Nasıl ki tanrılar –ya da Tanrı– ahlak tarafından sınırlandırılmış olarak görülmüyorsa (çünkü yalnızca iyinin ve kötünün ötesinde var olan bir ilke başlangıçta iyiyi ve kötüyü yaratabilirdi) "ilahi krallar" da insan terimleriyle yargılanamaz; çevrelerindeki herhangi birine keyfi olarak şiddet ile davranmanın kendisi, onların üstün konumlarının kanıtıdır. Fakat aynı zamanda, onlardan adalet sistemlerinin yaratıcısı ve uygulayıcısı olmaları da beklenmektedir. Natchez'de de durum böyledir. Büyük Güneş'in, en önce gelenleri arasında hırsızlık ve cinayete karşı yasaklar bulunan evrensel kanunnameler taşıyarak dünyaya gelen Güneş'in bir çocuğunun soyundan geldiği söyleniyordu. Ancak Büyük Güneş'in kendisi, sanki kanundan önce gelen bir ilkeyle özdeşleştiğini ve dolayısıyla onu yaratabildiğini kanıtlamak istercesine düzenli olarak bu kanunları göstere göstere ihlal ediyordu.

Bu tür bir gücün sorunu (en azından egemenin bakış açısından) onun son derece kişisel olma eğiliminde olmasıdır. Başkasına yetki vermek neredeyse imkânsızdır. Kralın egemenliği, bizzat yürüyebileceği, erişebileceği, görebileceği veya taşınabileceği yere kadar uzanır. Bu, dairenin içinde mutlaktır. Onun dışında hızla zayıflar. Sonuç olarak, bir idari sistemin yokluğunda (Natchez kralının

yalnızca bir avuç yardımcısı vardı) emek, haraç veya itaat talepleri, iğrenç görülürse basitçe göz ardı edilebilirdi. VIII. Henry veya XIV. Louis gibi Rönesans'ın "mutlakiyetçi" monarşileri bile otoritelerini devretme konusunda –yani tebaalarını, kraliyet temsilcilerine kralın kendisine gösterilen aynı saygı ve itaati hak ediyormuş gibi davranmaya ikna etmede– büyük sorun yaşadılar. Bir idari aygıt geliştirilse bile (tabii ki yaptıkları gibi) yöneticilerin kendilerine söyleneni gerçekten yapmalarını sağlamanın ve aynı şekilde, herhangi birinin yapmıyorsa onu size söylemesini nasıl sağlayacağınızla ilgili ek bir sorun daha vardır. 1780'lerin sonlarında, Max Weber'in işaret etmekten hoşlandığı gibi, Prusya'nın Büyük Frederick'i, ülkenin serflerini özgürleştirmek için defalarca gösterdiği çabaların, bürokratların kararnameleri görmezden gelmesi veya elçilerinin kendisine meydan okuması durumunda, kararnamede açıkça kastedilenin tam tersini söylediği şeklinde yorumlanması gerektiğinde ısrar etmesi nedeniyle boşa çıktığını fark etti.[60]

Bu anlamda, Fransız gözlemciler tamamen haksız değildi: Natchez sarayı gerçekten de Versailles'ın bir tür aşırı yoğunlaşmış versiyonu olarak değerlendirilebilirdi. Bir yandan Büyük Güneş'in gücü kendisinin hemen yanında çok daha mutlaktı (Louis aslında parmaklarını şıklatarak birinin oracıkta idam edilmesini emredemezdi); diğer yandan, bu gücü genişletme yeteneği daha da kısıtlıydı (ne de olsa Louis'in emrinde, modern milli devletlerle karşılaştırıldığında oldukça sınırlı da olsa bir yönetim kadrosu vardı). Natchez'in egemenliği fiilen bastırılmıştı. Hatta bu gücün ve özellikle de iyiliksever yönünün bir şekilde bastırılmaya bağlı olduğu yönünde bir iddia bile vardı. Bir anlatıya göre kralın esas ritüel rolü, hayatı boyunca o kadar korkutucu ve yıkıcı olan ve sonunda taştan bir heykele dönüşüp kimsenin onu göremeyeceği bir tapınağa saklanmayı kabul eden asıl kanun koyucudan halkı için lütuf –sağlık, bereket, refah– istemekti.[61] Keza kral kutsaldı ve kontrol altına alınabildiği sürece bu tür lütuflar için bir kanal olabilirdi.

Natchez örneği alışılmadık bir açıklıkla, kralların kontrol altına alınmasının onların ritüel güçlerinin anahtarlarından biri hâline geldiği daha genel bir ilkeyi göstermektedir. Egemenlik kendisini her zaman ahlaki düzenden sembolik bir kopuş olarak temsil eder; bu yüzden krallar sıkça bir tür öfkeyle hükümranlıklarını güvence altına alır, erkek kardeşlerini katleder, kız kardeşlerini everir, atalarının kemiklerine saygısızlık eder ya da bazı belgelenmiş vakalarda kelimenin tam anlamıyla saraylarının önünde durup yoldan geçen rasgele kişileri vururlar.[62] Ancak bu eylemin kendisi, kralı potansiyel kanun koyucu ve yüksek mahkeme olarak tesis eder; tıpkı "Yüce Tanrılar"ın sıklıkla hem rasgele şimşekler atan hem de insanların ahlaki eylemleri üzerinde yargıda bulunan kişiler olarak temsil edilmesi gibi.

İnsanların, keyfi şiddetin başarılı bir şekilde kovuşturulmasını bir anlamda ilahi olarak görme veya en azından bunu bir tür üstün güçle tanımlama konusunda talihsiz bir eğilimi vardır. Dokunulmazlığıyla ortalığı kasıp kavurmayı başaran herhangi bir haydut ya da zorbanın önünde diz çökmeyebiliriz (en azından gerçekten odada değilse) fakat böyle bir figür kendisinin gerçekten de hukukun üzerinde olduğunu kabul ettirmeyi başardığı sürece –diğer bir deyişle, kutsal ya da ayrılmış olarak– görünüşte evrensel olan başka bir ilke devreye giriyor: Onu sıradan insan hayatının çamuru ve pisliğinden uzak tutmak için aynı figür kısıtlamalarla çevreleniyor. Şiddet yanlısı erkekler genellikle saygı simgeleri üzerinde ısrar eder fakat evrensel seviyede ele alınan saygı simgeleri –"dünyaya dokunmamak", "güneşi görmemek"– kişinin şiddet içeren ya da aslında diğer birçok çeşit eylemde bulunma özgürlüğü üzerinde ciddi sınırlar hâline gelir.[63]

Bu durum, tarihin büyük bölümünde egemenliğin iç dinamiğiydi. Yöneticiler güçlerinin keyfi doğasını tesis etmeye çalışırlardı; tebaaları krallardan tamamen uzak durmadıkları sürece, bu yöneticilerin tanrısal şahsiyetlerini sonsuz bir ritüel kısıtlamalar labi-

rentiyle çevrelemeye çalışırlardı ve bu o kadar ayrıntılı olurdu ki yöneticilerin etkili bir şekilde saraylarında hapsedilmesine neden olurdu; ya da hatta, ilk kez Sör James Frazer'ın *Altın Dal: Dinin ve Folklorün Kökenleri* adlı eseriyle ünlenen "ilahi krallık" vakalarının bazılarında olduğu gibi, ritüel ölümle karşı karşıya kalırlardı.

Şu ana kadar, başlangıçta belirttiğimiz üç ilkenin (şiddet, bilgi ve karizma) her birinin birinci dereceden rejimlerde, bazı yönlerden bizim devlet olarak düşündüğümüz ancak diğerlerinde açıkça düşünmediğimiz şeye benzeyen siyasi yapıların temeli hâline gelebileceğini gördük. Hiçbiri bir anlamda "eşitlikçi" toplumlar olarak tanımlanamazdı –hepsi çok net bir şekilde sınırları çizilmiş bir elit etrafında örgütlenmişti– ama aynı zamanda bu tür elitlerin varlığının daha önceki bölümlerde tanımladığımız temel özgürlükleri ne ölçüde kısıtladığı hiç açık değildir. Mesela bu tür rejimlerin hareket özgürlüğüne zarar verecek kadar çok şey yaptığına inanmak için çok az nedenimiz var: Natchez tebaası, Büyük Güneş'in civarından uzaklaşmayı seçerlerse –ki genellikle böyle yaptılar– çok az muhalefetle karşılaşmış gibi görünüyorlardı. Hükümdarın doğrudan –ve kesinlikle sınırlı– çevresi dışında, emir verme veya alma konusunda net bir gösterge de bulmuyoruz.

Devletsiz egemenliğin bir başka öğretici örneği, Güney Sudan'ın yakın tarihinde, Nuerlerle birlikte yaşayan bir Nil halkı olan Şilluklar arasında görülür. Biraz geriye dönmek gerekirse, 20. yüzyılın başlarındaki Nuerler, emir alıp vermeyi bile gerektirebilecek herhangi bir durumdan aşırı derecede hoşlanmamaları nedeniyle, antropolojik literatürde sıkça "eşitlikçi" olarak anılan türden (aslında tamamen öyle olmasa da) pastoral bir toplumdu. Şilluklar, Nuerlerle yakından akraba olan bir Batı Nil dili konuşuyorlar ve çoğu kişi, geçmişte bir noktada bu ikisinin tek bir halk olduklarına inanıyor. Nuerler sığır otlatmaya en uygun toprakları işgal ederken, Şilluklar kendilerini Beyaz Nil'in verimli bir bölümünde yaşarken buldular; bu da onların *durra* olarak bilinen yerel tahılı yetiştirmelerini

ve yoğun toplulukları desteklemelerini mümkün kıldı. Bununla birlikte, Nuerlerden farklı olarak Şillukların bir kralı vardı. *Reth* olarak bilinen bu Şilluk hükümdarı, aynı zamanda Büyük Natchez Güneşi gibi, egemenliği ham hâliyle cisimleştiriyor olarak da görülebiliyordu.

Hem Büyük Güneş hem de Şilluk *reth*'i tam bir dokunulmazlık içinde hareket edebilirdi ama sadece onların hemen yanında bulunanlara karşı. Her biri normalde, verimi ve refahı garanti altına almak için düzenli ritüeller düzenlediği çevresinden kopuk bir başkentte ikamet ediyordu. 20. yüzyılın başlarında yazan bir İtalyan misyonere göre:

> Reth, kural gereği, eşlerinden bazılarıyla birlikte, Faşoda olarak bilinen küçük ama ünlü tepe köyü Pacooda'da soyutlanmış bir şekilde yaşıyor... Şahsiyeti kutsaldır ve sıradan insanlar ona ancak zorlukla yaklaşabilir ve ancak üst sınıf ayrıntılı görgü kurallarıyla bunu yapabilir. Bir yolculukta olduğu gibi, insanlar arasında ortaya çıkışı ender ve hayranlık uyandırıcıdır, bu nedenle çoğu insan onu görünce saklanmaya gider veya onun yolundan uzak dururdu; bunu özellikle kızlar yapardı.[64]

Kızlar muhtemelen yakalanıp kraliyet haremine götürülme korkusundan dolayı öyle yapıyordu. Yine de bir kral eşi olmanın avantajları da vardı çünkü kral eşleri heyeti, Faşoda ile doğdukları köyler arasındaki bağlantıları sürdüren bir idarenin yerini alan şeydi ve eğer eşler fikir birliğine varırsa kralın idamını emretmeye yetecek kadar güçlüydü. Öte yandan, *reth*'in yandaşları da vardı: Çoğunlukla yetimler, suçlular, kaçaklar ve ona yönelen diğer bağımsız kişilerdi bunlar. Eğer kral yerel bir anlaşmazlığa arabuluculuk yapmaya kalkışırsa ve bir taraf buna uymayı reddederse, bazen diğer ağırlığını tarafa koyar, sorun yaratan köye baskın yapar ve adamlarını ele geçirebildiği sığırları ve diğer değerli şeyleri götürürdü. Dolayısıyla kraliyet hazinesi-

nin neredeyse tamamı, çalınan ve yabancılara veya kralın tebaasına yapılan baskınlarda yağmalanan servetten oluşurdu.

Tüm bunlar özgür bir toplum için oldukça zayıf bir model gibi görünebilir fakat aslında sıradan Şillukların günlük olaylarda Nuerler ile aynı son derece bağımsız tavrı sürdürdüğü ve emir almaya da aynı derecede karşı olduğu görülüyor. "Üst sınıf" üyeleri bile (temelde eski kralların torunları) yalnızca birkaç hürmet jesti bekleyebilirdi, kesinlikle itaat bekleyemezdi. Eski bir Şilluk efsanesi bunu çok güzel özetlemektedir:

> Bir zamanlar tebaasının çoğunu öldüren zalim bir kral vardı, hatta kadınları bile öldürüyordu. Tebaası ondan korkuyordu. Bir gün, tebaasının ondan istediği her şeyi yapacak kadar çok korktuğunu göstermek için Şilluk reislerini topladı ve onlara kendisini genç bir kızla birlikte bir evin içine kapatmalarını emretti. Daha sonra kendisini tekrar dışarı çıkarmalarını emretti. Yapmadılar. Böylece öldü.[65]

Eğer bu tür sözlü gelenekler devam edecekse, Şilluklar keyfi ve bazen de şiddete başvuran bir hükümdarın ara sıra ortaya çıkmasının, daha yumuşak ama daha sistematik bir yönetim şekline tercih edilmesi konusunda bilinçli bir seçim yapmış gibi görünüyor. Ne zaman bir *reth* idari bir aygıt kurmaya çalışsa, sadece mağlup halklardan haraç toplamak için bile olsa, eylemleri onu ya projesini terk etmeye zorlayan ya da tamamen deviren halkın ezici protesto dalgalarıyla karşılandı.[66]

Şilluk *reth*'inden farklı olarak Chavín ve Olmek elitleri muazzam miktarda emeği harekete geçirebildiler ama bunu emir komuta zincirleri aracılığıyla yapıp yapmadıkları hiç belli değildir. Eski Mezopotamya'da gördüğümüz gibi, angarya veya mevsimlik işçi hizmeti aynı zamanda şenlikli, kamu ruhlu, hatta dengeleyici bir olay da olabilirdi (Eski Mısır örneğinde de göreceğimiz gibi, en otoriter rejimler hâlâ aynı ruha sahip olmaya devam etmesini sağ-

lıyorlardı). O zaman son olarak, bu tür birinci dereceden rejimlerin üçüncü temel özgürlük biçimimiz üzerindeki etkisini ele almalıyız; yani toplumsal ilişkileri mevsimlik veya kalıcı olarak değiştirme ve yeniden müzakere etme özgürlüğü. Bu elbette değerlendirilmesi en zor olanıdır. Şüphesiz bu yeni iktidar biçimlerinin çoğunda kesinlikle mevsimlik bir unsur vardı. Yılın belli zamanlarında, Stonehenge'in yapımında olduğu gibi, tüm toplumsal otorite aygıtı çözülür ve fiilen yok olurdu. Anlaşılması en zor görünen şey, bu çarpıcı yeni kurumsal düzenlemelerin ve onları ayakta tutan fiziksel altyapının ilk aşamada nasıl ortaya çıktığıdır.

Chavín de Huántar'ın labirent tapınağının veya La Venta'nın kraliyet yerleşkelerinin tasarımını kim yarattı? Topluca tasarlandıkları sürece –ki öyle olabilir–[67] bu tür büyük uydurmaların kendisi de insan özgürlüğünün olağanüstü uygulamaları olarak değerlendirilebilir. Bu birinci dereceden rejimlerin hiçbiri, devlet oluşumunun örnekleri olarak değerlendirilemez; hatta artık çok azı öyle olduklarını iddia edebilmektedir. O zaman neredeyse herkesin bir devlet olarak kabul *edilebileceği* konusunda hemfikir olduğu ve birçok yönden sonraki tüm devletler için bir emsal görevi görmüş olan nadir örneklerden birine dönelim; yani Eski Mısır'a.

ESKİ MISIR'IN KÖKENLERİNDE BAKIM, TANRIYA KURBAN SUNMA VE "UFAK BALONCUKLAR" NASIL BİR ARAYA GELDİ?

Eğer elimizde yazılı kayıtlar olmayıp yalnızca Natchez'in arkeolojik kalıntıları olsaydı, Natchez toplumunda Büyük Güneş gibi bir figürün var olduğunu bilmenin bir yolu olabilir miydi? Muhtemelen hayır. Büyük Köy'de çeşitli aşamalarda inşa edilmiş oldukça büyük tümseklerin olduğunu biliyorduk ve hiç şüphesiz direk delikleri üzerlerine inşa edilmiş bazı büyük ahşap yapılara kanıt teşkil edecekti. Bu yapıların içinde yer alan çok sayıda fırın, çöp çukuru ve etrafa dağılmış olan buluntular hiç şüphesiz burada yapılan

bazı faaliyetlere işaret etmektedir.[68] Belki de krallığın tek inandırıcı kanıtı, zengin bir şekilde süslenmiş ve etrafı kurban edilmiş hizmetlilerle çevrili olan gömüler şeklinde ortaya çıkabilir; yani eğer arkeologlar yerlerini tespit etmişse.[69]

Bazı okurlar için hizmetlilerinin cesetleri arasında öbür dünyaya gönderilen ölü bir hükümdar fikri, ilk firavunların görüntülerini çağrıştırabilir. Mısır'ın bilinen en eski krallarından bazıları, yani MÖ 3000 civarındaki –aslında henüz "firavun" olarak anılmayan– Birinci Hanedan'ın kralları gerçekten de bu şekilde gömülmüşlerdi.[70] Ancak Mısır bu konuda yalnız değildir. Etrafı düzinelerce, yüzlerce, hatta bazı durumlarda bilhassa bu olay için öldürülen binlerce insan kurbanla çevrili kral gömüleri, Mezopotamya'daki ilk hanedan şehir devleti Ur'dan Nübye'deki Kerma yönetimine ve Shang Çin'e kadar, monarşilerin sonunda yerleştiği dünyanın hemen hemen her yerinde bulunabilir. Kore, Tibet, Japonya ve Rus bozkırlarından da güvenilir yazılı kaynaklar var. Benzer bir şeyin Güney Amerika'nın Moche ve Wari toplumlarında ve Mississippi şehri Cahokia'da da meydana geldiği görülüyor.[71]

Bu toplu katliamlar hakkında biraz daha düşünsek iyi olur çünkü çoğu arkeolog artık onları bir "devlet oluşumu" sürecinin gerçekten de sürmekte olduğuna dair daha güvenilir göstergelerden biri olarak görüyor. Şaşırtıcı derecede tutarlı bir model izlerler. Neredeyse her zaman, yeni bir imparatorluğun veya krallığın kuruluşunun ilk birkaç nesline damgasını vururlar ve çoğu zaman diğer elit hanelerdeki rakipler tarafından taklit edilirler; daha sonra bu uygulama yavaş yavaş ortadan kalkar (bazen Güney Asya'nın çoğunda büyük ölçüde *kşatriya* [savaşçı kast] aileleri arasında *sati* veya dul intiharında olduğu gibi, çok zayıflatılmış versiyonlarda kalmış olsa da). İlk anda, bir kraliyet cenazesinin etrafında tanrıya kurban sunma uygulaması muhteşem görünür; sanki bir hükümdarın ölümü, egemenliğin ritüel prangalarından kurtulduğu, bu da krallığın en yüksek ve en güçlü bireylerinden bazıları da dahil ol-

mak üzere yoluna çıkan her şeyi yok eden bir tür siyasi süpernovayı tetikleyen kısa bir an demek oluyormuşçasına.

Çoğu zaman, o anda kurbanlar arasında kraliyet ailesinin yakın üyeleri, üst düzey askeri yetkililer ve hükümet yetkilileri de sayılır. Tabii yazılı kayıtları olmayan bir gömüye bakılırsa, savaş esirlerinin, kölelerin veya yolda rasgele ele geçirilen halkın cesetlerinin aksine kral eşlerinin, vezirlerin veya saray müzisyenlerinin hatta tüm askeri birimler (bazen Çin'de olduğu gibi) cesetleriyle karşı karşıya olduğumuzu söylemek genellikle zordur (bazen Buganda veya Benin'de yapıldığını bildiğimiz gibi). Belki de aslında Ur'un ünlü Kraliyet Mezarları'nda kral ve kraliçe olarak adlandırılan kişiler gerçekte öyle değil, sadece talihsiz kurbanlar, yedek figürler ya da belki de kraliyet üyesi kılığına girmiş yüksek rütbeli rahipler ve rahibelerdi.[72]

Bazı vakalar kostüm dramasının özellikle kanlı bir biçimi olsa da diğerleri belli ki öyle değildi; dolayısıyla şu soru cevapsız kalıyor: İlk krallıklar neden böyle bir şey yaptı? Peki, güçlerini iyice tesis edince neden bunu yapmayı bıraktılar?

Orta Çin Ovası'ndaki Şang başkenti Anyang'da hükümdarlar –her zaman mutlu olmasa da– gönüllü olarak ölüme giden ve hak ettikleri şerefle defnedilen birkaç önemli hizmetlinin eşliğinde öbür dünyaya doğru yol alma eğilimindeydi. Bunlar yanlarında giden cesetlerin sadece küçük bir kısmıydı. Bir kişinin mezarının kurbanların cesetleriyle çevrelenmesi de kraliyet ayrıcalığıydı.[73] Bunlar çoğunlukla rakip soylardan alınmış savaş esirleri gibi görünüyor ve –hizmetlilerin aksine– vücutları genellikle kurbanların kafalarının aşağılayıcı bir şekilde sistematik olarak parçalanmasını çeriyordu. Şanglar için bu, kurbanlarının hanedan ataları olma ihtimalini reddetmenin bir yolu gibi görünüyor; böylece soylarının yaşayan üyelerini, normalde aile hayatının temel görevlerinden biri olan kendi ölü akrabalarının bakımı ve beslenmesinde yer alamayacak hâle getiriyorlar. Başıboş bırakılan ve toplumsal açıdan yaralı

olan hayatta kalanların, Şang sarayının etkisi altına girme olasılıkları daha yüksekti. Hükümdar, aslında başkalarının ata olmasını engelleyerek daha büyük bir ata hâline gelirdi.[74]

Mısır'a döndüğümüzde bunu akılda tutmak ilginçtir çünkü ilk hanedanlarda yüzeyde gözlemlediklerimiz bunun tam tersi gibi görünüyor. İlk Mısır kralları ve en az bir kraliçe, aslında kurban edilenlerle çevrelenmiş olarak gömülmüşlerdir ancak o kurbanlar neredeyse tamamen kendi yakın çevrelerinden seçilmiş gibi görünmektedir. Buna dair kanıtlarımız, antik çağda yağmalanan ancak Güney Mısır'ın alçak çölündeki antik Abidos şehrinin yakınında hâlâ görülebilen 5000 yıllık bir dizi mezar odasından geliyor. Bunlar Mısır'ın Birinci Hanedanlık'ının mezarlarıydı.[75] Her kraliyet mezarının etrafında, sayıları yüzlerce olan ve bir tür çevre oluşturan uzun sıralar hâlinde ikincil mezarlar bulunur. Hayatlarının en güzel döneminde öldürülen kraliyet görevlileri ve saray mensupları da dahil bu tür "hizmetli gömüleri" her biri bireyin resmi unvanlarının yazılı olduğu bir mezar taşıyla işaretlenmiş, kendilerine ait daha küçük tuğla bölmelere yerleştirildi.[76] Gömülenler arasında herhangi bir ölü esir ya da düşman görünmüyor. Öyleyse bir kralın ölümünde halefi, selefinin saray çevresinin ya da en azından büyük bir kısmının ölümüne başkanlık etmiş gibi görünüyor.

Peki, Mısır devletinin doğuşunda neden bu ritüel cinayetler yapılıyordu? İkincil mezarların asıl amacı neydi? Ölü kralı yaşayanlardan mı, yoksa yaşayanları ölü kraldan mı korumaktı? Kurban edilenler arasında neden açıkça hayatlarını krala bakmakla geçiren bu kadar çok kişi vardı; yani büyük ihtimalle eşler, muhafızlar, memurlar, aşçılar, seyisler, şarlatanlar, saray cüceleri ve kraliyet mezarı etrafında rolleri veya mesleklerinin rütbelerine göre gruplandırılmış diğer hizmetçiler. Burada korkunç bir ikilem var. Bir yanda, sevginin ve bağlılığın nihai ifadesi gibi görünen bir ritüelimiz var çünkü günlük olarak kralı krala benzer bir şeye dönüştürenler (onu besleyenler, giydirenler, saçlarını kesenler, hastalığında onunla ilgi-

lenenler ve yalnız olduğunda ona arkadaşlık edenler) öbür dünyada kral olmaya devam etmesini sağlamak için isteyerek ölüme gittiler. Aynı zamanda bu gömüler, bir hükümdar için kendisine en yakın tebaasının bile kişisel eşyası olarak görülebileceğinin, battaniyeler, oyun tahtaları veya buğday testileri gibi gelişigüzel çöpe atılabileceğinin nihai göstergesidir. Birçoğu bunun ne anlama geldiğine dair spekülasyon yapmıştır. Muhtemelen 5000 yıl önce cesetleri gömüye hazırlayanların çoğu da bunu merak ediyordu.

O döneme ait yazılı kayıtlar bize resmi gerekçeler hakkında pek fikir vermiyor ancak elimizdeki kanıtlarda –büyük ölçüde isim ve unvanlardan oluşan bir liste– oldukça çarpıcı olan bir şey varsa o da bu kraliyet mezarlıklarının çok karışık bir bileşimidir. İlk krallar ve kraliçelerin her iki kan bağı olan akrabasını da içeriyor gibi görünüyorlar; özellikle kraliyet ailesinin bazı kadın üyelerini ve sıradışı becerileri veya çarpıcı kişisel nitelikleri nedeniyle kraliyet ailesinin üyeleri olarak kabul edilen ve bu nedenle kralın geniş ailesinin üyeleri olarak görülmeye başlanan çok sayıda başka kişiyi. Bu toplu cenaze törenlerinde yaşanan şiddet ve kan dökülmesi, bu farklılıkların silinmesine, onları tek bir birimde birleştirmesine, hizmetlilerin akrabalara ve akrabaların da hizmetlilere dönüşmesine yol açmış olmalıydı. Sonraki zamanlarda kralın yakınları kendilerini tam da bu şekilde temsil ediyorlardı, yani mezarlarına kendilerinin tahıl öğütmek veya yemek pişirmek gibi sıradan eylemlerde bulunan bazı mütevazı kopyalarını yerleştirerek.[77]

Egemenlik ilk kez bir toplumun genel düzenleyici ilkesi hâline geldiğinde, bu, şiddeti akrabalığa dönüştürerek olur. Hem Çin'de hem de Mısır'da kitlesel katliamın erken ve görkemli aşaması, her ne yapıyor olursa olsun, Max Weber'in "soya dayanan [patrimonyal] sistem" olarak adlandırdığı şeyin temellerini atmayı amaçlıyor gibi görünüyor; yani tüm kralların tebaasının, en azından hepsinin krala bakmak için çalıştığı ölçüde, kraliyet ailesinin üyeleri olarak hayal edilmesi. Eski yabancıları kraliyet ailesinin bir parçası hâ-

line getirmek ya da onları kendi atalarından mahrum bırakmak, nihayetinde aynı madalyonun iki yüzüdür.[78] Başka bir açıdan bakıldığında, akrabalık yaratmak için tasarlanmış bir ritüel, krallık yaratmanın bir yöntemi hâline gelmiştir.

Kraliyet gömüleri etrafındaki bu tanrıya kurban sunma biçimleri, Mısır'ın İkinci Hanedanlık döneminde aniden sona erdi. Bununla birlikte, soya dayanan siyasi oluşum genişlemeye devam etti; Mısır'ın Nübye ve diğer yerlerdeki komşulara yönelik dışarıdan şiddet yoluyla erkenden belirlenen dış sınırlarını genişletmek anlamında değil,[79] daha çok içerideki tebaasının hayatlarını yeniden şekillendirmek açısından. Birkaç nesil sonra Nil Vadisi ve deltasının, her biri farklı eski hükümdarların cenaze kültlerinin tedarikini sağlamaya adanan kraliyet mülklerine bölünmüş olduğunu görüyoruz ve bundan kısa bir süre sonra Giza Platosu'ndaki piramitlerin inşasına adanan ve ülkenin her köşesinden angarya emeği getiren "işçi kasabaları"nın temeli atıldı.[80]

Bu noktada, Giza'daki büyük piramitlerin inşasıyla bir tür devletin huzurunda olduğumuzu elbette kimse inkâr edemez ancak piramitler tabii ki aynı zamanda mezarlardı. Mısır örneğinde, görünüşe göre "devlet oluşumu", bir tür Natchez ya da Şilluk benzeri bireysel egemenlik ilkesiyle başlayıp tam da hükümdarın ölümü yoluyla ritüel kafeslerinden öyle bir fırladı ki kralın ölümü, sonuçta Nil boyunca insan hayatının büyük bir kısmının yeniden düzenlenmesinin temeli hâline geldi. Bunun nasıl olabildiğini anlamak için Abidos'taki Birinci Hanedanlık mezarlarından çok önce Mısır'ın nasıl bir durumda olduğuna bakmamız gerekiyor.

Mısır'ın Birinci Hanedanlık'ından hemen önceki (MÖ 4000 ile 3100 yılları arasında Hanedanlık Öncesi ve İlk-Hanedanlık dönemleri olarak adlandırılan) yüzyıllarda olup bitenleri ele almadan önce, aynı bölgedeki tarihöncesinin daha da eski bir evresine kafa yormaya değer.

Mısır ve Sudan'daki Nil Vadisi de dahil olmak üzere, Afrika Neolitik döneminin Ortadoğu'dan farklı bir hâl aldığını hatırlaya-

lım. MÖ beşinci binyılda dönemin çok çeşitli yabani ve ekili gıda kaynaklarının yanı sıra tahıl tarımına daha az, sığır yetiştirmeye daha fazla vurgu yapılıyordu. Belki de elimizdeki en iyi modern karşılaştırma –kesin olmaktan çok uzak olsa da– mahsul yetiştiren fakat kendilerini çoban olarak gören, her mevsim tarım için kurulan kamplar arasında gidip gelen Nuerler, Dinkalar, Şilluklar veya Anuaklar gibi Nil halklarıyla yapılabilir. Çok geniş bir genelleme yapacak olursak, Ortadoğu Neolitik Dönemi'nde (Bereketli Hilal) kültürel odak –süsleme sanatları, özen ve dikkat anlamında– evler üzerindeyken, Afrika'daysa bedenler üzerindeydi; öyle ki çok erken dönemlerden itibaren, güzelce işlenmiş kişisel bakım objelerinin ve son derece ayrıntılı vücut süslemelerinin bulunduğu gömüler mevcuttur.[81]

Yüzyıllar sonra, Birinci Mısır Hanedanlığı şekillendiğinde, kraliyet yazıtlı ilk nesneler arasında "Kral Djet'in fildişi tarağı" ve ünlü "Kral Narmer'in paleti"ni (hem erkekler hem de kadınlar tarafından boya öğütmek ve karıştırmak için taş paletler kullanılıyordu) bulmamız tesadüf değildir. Bunlar, temelde Neolitik Nil sakinlerinin binlerce yıl önce kendilerini güzelleştirmek için kullandıkları ve bilerek atalarının ölülerine hediye olarak sundukları nesnelerin muhteşem versiyonlarıdır; Neolitik ve Hanedanlık Öncesi dönemlerde bu tür nesneler kadınlar, erkekler ve çocuklar için yaygın olarak mevcuttu. Aslında o çok eski zamanlardan beri, Nil toplumunda insan bedeninin kendisi bir tür anıt hâline geldi. Mumyalama teknikleriyle ilgili deneyler Birinci Hanedanlık'tan çok önce gerçekleşti; Neolitik dönem gibi erken bir tarihte Mısırlılar, sonsuza kadar dayanabilecek ve gömüldükleri yerler sürekli değişen bir toplumsal manzarada sabit referans noktaları olan bedenler üretmek için zaten aromalar ve koruyucu yağları karıştırıyorlardı.[82]

O zaman bu kadar dikkat çekici derecede değişken bir durumdan, neredeyse 2000 yıl sonra Birinci Hanedanlık'ın muhteşem görünümüne nasıl geçeceğiz? Bölgesel krallıklar birdenbire orta-

ya çıkmaz.[83] Yakın zamana kadar, teknik olarak Hanedanlık Öncesi ve İlk-Hanedanlık olarak adlandırılan dönemlerde, yani Kral Narmer'in MÖ 3100 civarında ortaya çıkmasından önce kabaca dördüncü binyılda, neler yaşanmış olması gerektiğine dair parçalı ipuçlarından daha fazlasına sahip değildik. Bu gibi durumlarda, daha güncel durumlarla olan benzerliklere dönmek cazip gelebilir. Gördüğümüz gibi modern Nil halkları ve özellikle de Şilluklar, bireysel özgürlüğe büyük değer veren nispeten hareketli toplumların, yine de –sonunda ortadan kaldırılabilecek– keyfi bir despotu daha sistematik veya nüfuz eden bir yönetim şekline tercih edebildiğini gösteriyor. Bu, özellikle ataları hayatlarını hayvancılık etrafında düzenleyen pek çok halk gibi, ataerkil örgütlenme biçimlerine meyletlerlerse doğru olur.[84] Tarihöncesi Nil Vadisi'nin, her biri esasen geniş bir ataerkil aile olan, birbirleriyle didişip kavga eden ancak bunun dışında, görünüşte yönettikleri kişilerin hayatlarında çok az değişiklik yapan, kendi yerleşimine sahip Şilluk benzeri *reth*'lerden oluşan bir grubun hâkimiyetinde olduğu hayal edilebilir.

Yine de gerçek arkeolojik kanıtların yerini tutacak hiçbir şey yok ve bu kanıtlar son yıllarda hızla artıyor. Yeni keşifler, en geç MÖ 3500 civarında –ve dolayısıyla Birinci Hanedanlık'tan yaklaşık beş yüzyıl önce– gerçekten de Nil Vadisi boyunca ve ayrıca Nübye'ye kadar çeşitli yerlerde küçük hükümdarların gömülerini bulduğumuzu gösteriyor. Yazı henüz tam gelişmediği için hiçbirinin adını bilmiyoruz. Bu krallıkların çoğu son derece küçük görünüyor. Bildiklerimizin en büyüğü, Yukarı Mısır'da Nil'in büyük kıvrımına yakın Naqada ve Abidos'ta; daha güneyde Hierakonpolis'te ve Aşağı Nübye'deki Qustul bölgesinde yoğunlaşıyordu fakat bunlar bile geniş bölgeleri kontrol etmiş gibi görünmüyorlar.[85]

O zaman Birinci Hanedanlık'tan önce gelen şey, egemen gücün eksikliğinden ziyade fazlalığıydı; her zaman kan akrabalarından oluşan bir çekirdek ve yardımcılardan, eşlerden, hizmetlilerden ve etrafta takılan çeşitli kimselerden oluşan rengârenk bir koleksiyo-

nuyla küçük krallıklar ve minyatür sarayların bolluğu. Bu saraylardan bazıları, arkalarında büyük mezarlar ve kurban edilen hizmetlilerin cesetlerini bırakarak kendi tarzlarında oldukça muhteşem görünmektedir. Hierakonpolis'teki en görkemli olanı (çok erken dönemde saray toplumunun demirbaşı hâline gelmiş gibi görünen) yalnızca bir erkek cüceyi değil, aynı zamanda önemli sayıda genç kızı ve özel bir hayvanat bahçesinin kalıntıları gibi görünen şeyleri de içeriyor: iki babun ve bir Afrika fili dahil egzotik hayvanlardan oluşan bir hayvanat bahçesi.[86] Bu krallar görkemli, mutlak, evrensel iddialarda bulunmanın her türlü işaretini veriyorlar ama kendi bölgeleri üzerinde idari veya askeri kontrolü sürdürdüklerine dair çok az işaret vardır.

Buradan Mısır'daki, hanedan döneminin muazzam tarım bürokrasisine nasıl ulaşabiliriz? Cevabın bir kısmı, MÖ dördüncü binyılın ortalarında arkeolojinin de çözmemize izin verdiği paralel bir değişim sürecinde yatıyor; onu, yaşayanların ölülere karşı sorumlulukları hakkında bir tür genişletilmiş argüman veya tartışma olarak tasavvur edebiliriz. Canlı krallar gibi ölü kralların da hâlâ onlarla ilgilenmemize ihtiyacı var mı? Bu bakım, sıradan atalara gösterilenden farklı mıdır? Atalar acıkır mı? Eğer öyleyse, ne yerler? Sebep ne olursa olsun, MÖ 3500 civarında Nil Vadisi'nde ilgi çeken cevap, ataların gerçekten acıktığı ve ihtiyaç duydukları şeyin, o zamanlar yalnızca oldukça egzotik ve belki de lüks bir yiyecek türü olarak kabul edilebilecek bir şey olduğuydu: Mayalı ekmek ve fermente buğday birası, kap tutacakları artık iyi donanımlı mezar eşyalarının standart demirbaşları hâline gelmeye başlıyor. Nil Vadisi'nde ve deltasında uzun süredir bilinen ekilebilir buğday tarımının, en azından kısmen ölülerin yeni taleplerine yanıt olarak bu dönemde rafine edilmiş ve yoğunlaşmış olması tesadüf değildir.[87]

Tarımsal ve törensel olmak üzere iki süreç birbirini güçlendiriyordu ve toplumsal etkileri çığır açıcıydı. Aslında dünyanın ilk köylüleri denebilecek şeyin yaratılmasına yol açtılar. Başlangıçta

Neolitik toplumların tercih ettiği dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi, Nil'in periyodik su baskınları ilk başta toprakların kalıcı olarak bölünmesini zorlaştırmıştı; bu tür bölünmelerin devamlı hâle gelmesi büyük ihtimalle ekolojik koşullar değil, törenlerde ekmek ve bira sağlanmasına yönelik toplumsal ihtiyaçtı. Bu, sadece yeterli miktarda ekilebilir araziye erişim meselesi değil, aynı zamanda saban ve öküz bakımının da sağlanması meselesiydi; bu da MÖ dördüncü binyılın sonlarındaki bir başka yenilikti. Kendilerini bu tür kaynaklara hâkim olamayacak durumda bulan aileler, bira ve somunları başka yerden temin etmek zorunda kaldılar, bu da yükümlülük ve borç ağları yarattı. Dolayısıyla Mısır nüfusunun önemli bir kesimi, atalarına bağımsız olarak bakma olanağından mahrum kaldığında önemli sınıf ayrımları ve bağımlılıklar ortaya çıkmaya başladı.[88]

Eğer bunlardan herhangi biri gerçek dışı görünüyorsa olanları İnka egemenliğinin Peru'da yayılmasıyla karşılaştırmamız yeterli olacaktır. Burada da günlük gıda maddelerinin geleneksel, çeşitli ve esnek rejimi (bu durumda dondurularak kurutulmuş patateslerden (*chuño*) yapılan mutfağa odaklanarak) ile bu durumda tamamen farklı türde bir yiyeceğin, tanrılara layık görülen ve aynı zamanda yavaş yavaş imparatorluğun yemeği hâline gelen mısır birasının (*chicha*) tanıtılması arasında bir karşıtlık buluyoruz.[89] İspanyolların fethi sırasında mısır, hem zenginler hem de fakirler için ritüel bir ihtiyaçtı. Tanrılar ve kraliyet mumyaları onu yerdi; ordular onu yiyerek sefere çıkardı ve onu yetiştiremeyecek kadar fakir olanlar –ya da *altiplano*'nun çok yükseğinde yaşayanlar– onu elde etmenin başka yollarını bulmak zorunda kalır ve bunun sonucunda sıklıkla kraliyet mülklerine borçlanırlardı.[90]

Peru örneğinde, sarhoş edici bir maddenin nasıl yavaş yavaş bir imparatorluğun can damarı hâline gelebileceğini anlamamıza yardımcı olacak İspanyol tarihçilerimiz var; 5000 yıl öncenin Mısır'ındaysa ayrıntıları sadece tahmin edebiliyoruz. Bunları bilebi-

liyor olmamız ve parçaları bir araya getirmeye başlamamız arkeoloji disiplini için dikkate değer bir övgüdür. Mesela hem yemek pişirme hem de alkol yapımı için kullanılan tesislerin kalıntılarını MÖ 3500 civarında bulmaya başlıyoruz; ilk olarak mezarlıkların yanında, birkaç yüzyıl sonraysa saraylara ve büyük mezarlara bitişik şekilde.[91] Ty adında bir yetkilinin mezarında bulunan bir tasvir, tek seferde yapılan tencerede pişmiş ekmek ve birayla nasıl işleyebileceklerini gösteriyor. Kraliyet otoritesinin ve ayrıca idari erişimin Mısır genelinde kademeli olarak yayılması, Birinci Hanedanlık döneminde veya ondan biraz önce, görünüşte yaşayan kralların ziyade ölü kralların –ve sonunda ölen kraliyet yetkililerinin de– ihtiyaçlarını organize etmeye adanmış mülklerin kurulmasıyla başladı. Büyük Piramitler zamanında (MÖ 2500 civarı), kralın "akrabası" ya da en azından bakıcıları olduğu ve bu nedenle en azından geçici olarak iyi beslenip bakıldıkları kraliyet inşaat projelerinde mevsimlik hizmet veren işçi ordularına besin tedariki için endüstriyel ölçekte ekmek ve bira üretiliyordu.

Giza'daki işçi kasabası binlerce seramik kalıp üretiyordu. Bunlar, kraliyet hayvan ağıllarından sağlanan bol miktarda etle ve baharatlı birayla büyük gruplar hâlinde tüketilen *bedja* ekmeği olarak bilinen, ortaklaşa yenen devasa somunları yapmak için kullanılırdı.[92] İkincisi, Eski Krallık Mısır'ındaki mevsimlik işçi ekiplerinin dayanışması açısından özel bir öneme sahipti. Gerçekler, kraliyet piramitlerinin inşasında kullanılan yapı taşlarının arka yüzlerindeki duvar yazılarından, şüpheye mahal bırakmayan bir basitlikle ortaya çıkıyor. Bunlardan biri "[Kral] Menkaure'nin Dostları" şeklinde, bir diğeriyse "Menkaure'nin Sarhoşları" diye okunur. Bu mevsimlik çalışma birimleri –ya da Mısır bilimcilerin adlandırdığı şekliyle *file*'ler– sadece özel yaş-seviye ritüellerinden geçen ve kendilerine bir tekne mürettebatının düzenini örnek alan erkeklerden oluşmuş gibi görünüyor.[93] Bu tür ritüel kardeşliklerin birlikte yelken açıp açmadığı açık değildir ama denizcilik mühendisliğinde

kullanılan takım becerileri ile kraliyet piramit tapınakları veya onun gibi anıtlar için tonlarca kireçtaşı ve granit bloklarının işlenmesinde kullanılan ekip becerileri arasında dikkate değer paralellikler vardır.[94]

Mürettebatları saat benzeri makinelere dönüştüren disiplin tekniklerinin ilk olarak yelkenli gemilerde ortaya çıktığı ve ancak daha sonra fabrikaya aktarıldığı Sanayi Devrimi'nde olanlarla burada incelenecek ilginç paralellikler olabilir. Eski Mısırlı tekne mürettebatı, görevleri sonsuz çeşitlilikte basit, mekanik bileşenlere; yani kesme, sürükleme, kaldırma ve cilalamaya bölerek dünyanın şimdiye kadar gördüğü her şeyden çok daha etkileyici devasa anıtlar yaratan, dünyanın ilk üretim hattı teknikleri olarak adlandırılan şeyin modeli miydi? Piramitler aslında bu şekilde inşa edildi; özneleri büyük toplumsal makinelere dönüştürerek, daha sonra kitlesel eğlencelerle kutlanarak.[95]

Az önce, dünyada bilinen ilk "devlet oluşumu" örneği olarak kabul edilen şeyi genel hatlarıyla anlattık. Buradan genellemeye devam etmek kolay olacaktır. Belki de devlet aslında budur: Görünüşte hepsi bakım ve bağlılık eylemlerine adanan, istisnai bir şiddet ile karmaşık bir toplumsal makinenin yaratılmasının bir birleşimi.

Burada bir ikilem olduğu açıktır. Bakım emeği, bir açıdan mekanik emeğin tam tersidir: Bakım verilenlere (çocuk, yetişkin, hayvan veya bitki) gelişmeleri için ihtiyaç duydukları şeyleri sağlamak amacıyla onların benzersiz niteliklerini, ihtiyaçlarını ve özelliklerini tanımak ve anlamakla ilgilidir.[96] Bakım emeği, kendine has özelliğiyle öne çıkar. Bugün "devlet" diye nitelendirdiğimiz kurumların gerçekten ortak özellikleri varsa, bu, mutlaka bakım dürtüsünün yerini soyutlamalara bırakma eğilimi olmalıdır; bugün bu ne kadar geniş ya da dar tanımlanmış olursa olsun, genellikle "millettir". Belki de Eski Mısır'ı modern devletin bir ilk örneği olarak görmemizin bu kadar kolay olmasının nedeni budur: Burada da halkın bağlılığı büyük soyutlamalara, bu durumda hükümdarın

ve seçkinlerin ölmesine yönelmişti. Bu süreç, tüm düzenlemenin eşzamanlı olarak hem bir aile hem de herkesin (tabii ki kral dışında) en nihayetinde birbirinin yerine geçebileceği bir makine olarak hayal edilebilmesini mümkün kıldı. Mevsimlik mezar inşaatı işlerinden hükümdarın vücudunun günlük bakımına kadar (ilk kraliyet yazıtlarının taraklarda ve boya paletlerinde nasıl bulunduğunu tekrar hatırlayın), insan faaliyetinin çoğu yukarıya doğru, ya hükümdarlara bakmaya (hayatta ve ölüyken) ya da tanrıları beslemek ve onlara bakmak gibi kendi görevlerinde onlara yardımcı olmaya yönelikti.[97] Tüm bu faaliyetlerin, zaman zaman işçi kasabalarındaki büyük bayramlarda somutlaşan ilahi lütuf ve korumanın aşağıya doğru akışını sağladığı düşünülüyordu.

Bu örneği alıp neredeyse her yerde uygulamaya çalıştığımızda sorunlar ortaya çıkıyor. Doğru, daha önce de belirttiğimiz gibi Mısır ile Peru arasında bazı ilginç paralellikler var (çarpıcı derecede farklı topoğrafyaları göz önüne alındığında hepsi daha da dikkat çekici oluyor; yani And Dağları'nın "dikey takımadalarına" karşı düz ve kolay ulaşım sağlayan Nil). Bu paralellikler, ölü hükümdarların mumyalanması ve bu tür mumyalanmış hükümdarların kendi kırsal mülklerini korumaya devam etmeleri; yaşayan krallara, kendi topraklarında periyodik turlar yapmak zorunda olan tanrılar gibi davranılması gibi esrarengiz ayrıntılarda ortaya çıkıyor. Her iki toplum da şehir hayatına karşı belli bir antipatiyi paylaşıyordu. Başkentleri aslında nispeten az sayıda daimi sakini olan tören merkezleri ile kraliyet gösteri sahneleriydi ve yönetici elitleri, tebaalarını kırsal mülkler ve avlanma alanları diyarında yaşarken hayal etmeyi tercih ediyordu.[98] Fakat tüm bunlar, literatürde "ilk devletler" olarak anılan diğer vakaların ne ölçüde büsbütün farklı olduğunun altını çizmeye hizmet ediyor.

ÇİN'DEN ORTA AMERİKA'YA KADAR GENELLİKLE "İLK DEVLETLER" OLARAK ADLANDIRILAN DEVLETLER ARASINDAKİ FARKLAR ÜZERİNE KAFA YORUYORUZ

Mısır Krallığı ve İnka İmparatorluğu, egemenlik ilkesinin kendisini bir bürokrasiyle silahlandırıp bir toprak parçasına eşit biçimde yayılmayı başardığında neler olabileceğini gösteriyor. Sonuç olarak, zaman ve mekân açısından çarpıcı biçimde ayrılmış da olsalar, sıklıkla devlet oluşumunun ilkel örnekleri olarak anılırlar. Diğer standart "ilk devletler"in neredeyse hiçbiri bu yaklaşımı benimsememiş gibi görünüyor.

Mesela Erken Hanedanlık Mezopotamyası, her biri kendi özel, bireysel nitelikleri tanrılar tarafından tanınan ve fiziksel olarak vücudunun olağanüstü erkekliği ve çekiciliğiyle dikkat çektiği söylenen karizmatik savaşçı kralı tarafından yönetilen, hepsi sürekli olarak üstünlük için yarışan farklı boyutlarda düzinelerce şehir devletinden oluşuyordu. Yalnızca ara sıra bir hükümdar, birleşik bir krallığın veya imparatorluğun başlangıcı olarak tanımlanabilecek bir şey yaratacak kadar üstünlük sağlayabilirdi. Bu erken dönem Mezopotamya hükümdarlarından herhangi birinin, –en azından ahlaki düzenin dışında durma ve dolayısıyla dokunulmazlıkla hareket edebilme ya da kendi iradeleriyle tamamen yeni toplumsal biçimler yaratabilmenin mutlak anlamında– "egemenlik" iddiasında bulunup bulunmadığı açık değildir. Görünüşte yönettikleri şehirler yüzyıllardır varlığını sürdürüyordu: her biri yerel tapınak yönetimi sistemlerine başkanlık eden kendi şehir tanrıları olan, güçlü özyönetim geleneklerine sahip ticari merkezler. Bu durumda krallar, neredeyse hiçbir zaman kendilerinin tanrı olduklarını iddia etmiyorlardı; daha ziyade tanrıların vekilleri ve bazen de yeryüzündeki kahramanca savunucuları, kısacası, cennette kendisine layık şekilde ikamet eden egemen gücün temsilcileriydi.[99] Sonuç,

gördüğümüz gibi, başlangıçta birbirine zıt olarak ortaya çıkan iki ilke arasındaki dinamik bir gerilimdi: nehir vadilerinin idari düzeni ve çevredeki yaylaların kahramanca, bireyci politikaları. Egemenlik son çare olarak sadece tanrılara aitti.[100]

Maya ovaları yine farklıydı. Klasik bir Maya hükümdarı (*ajaw*) olmak, birinci sınıf bir avcı ve tanrı taklitçisi olmak, savaşa girerken veya dans ritüelleri sırasında vücudu, atalardan kalma bir kahramanın, tanrının veya rüyadan fırlamış gibi canavarların ruhuna ev sahipliği yapan bir savaşçı olmaktı. Aslında *Ajaw*'lar kavga eden küçük tanrılar gibiydi. Klasik Maya örneğinde evrene yansıtılan herhangi bir şey varsa, o da kesinlikle bürokrasi ilkesiydi. Maya araştırmacılarının çoğu, Klasik dönem hükümdarlarının karmaşık bir idari aygıttan yoksun olduğu konusunda hemfikirdi ama evrenin kendisinin tahmin edilebilir kanunlarla yönetilen bir tür idari hiyerarşi olduğunu hayal ettiler:[101] Çarkların içinde karmaşık bir dizi gök veya yeraltı çarkı, öyle ki binlerce yıl önceki büyük tanrıların kesin doğum ve ölüm tarihlerini belirlemek mümkündü (mesela Tanrı Muwaan Mat, MÖ 7 Aralık 3121'de, mevcut evrenin yaratılışından yedi yıl önce doğmuştu) ama kendi tebaalarının doğum tarihleri bir yana dursun, nüfuslarını ve servetlerini kaydetmek akıllarının ucundan bile geçmedi.[102]

Peki bu "erken devletler"in herhangi bir ortak özelliği var mıdır? Elbette bazı temel genellemeler yapılabilir. Tümü sistemin zirvesinde görkemli bir şiddet uyguladı; hepsi sonuçta ataerkil hane düzenine bağlıydı ve bir dereceye kadar onu taklit ediyordu. Her durumda, hükümet mekanizması toplumun bir tür sınıflara bölünmesinin üzerinde duruyordu. Fakat önceki bölümlerde gördüğümüz gibi, bu unsurlar merkezi hükümetin kurulmasından önce veya onsuz da var olabilir ve böyle bir hükümet kurulduğunda bile çok farklı biçimler alabilirlerdi. Mesela Mezopotamya şehirlerinde toplumsal sınıf, çoğu zaman toprak mülkiyetine ve ticari zenginliğe dayanıyordu: Tapınaklar, şehir bankaları ve fabrikalar olarak

ikiye katlandı. Tanrıları tapınak alanlarını yalnızca şenlik günlerinde terk edebiliyordu ama rahipler daha geniş çevrelerde hareket ediyor, tüccarlara faizli krediler veriyor, kadın dokumacılardan oluşan orduları gözetliyor ve tarlalarını ve sürülerini kıskançlıkla koruyorlardı. Güçlü tüccar toplulukları vardı. Maya ovalarındaki bu tür konular hakkında çok daha az şey biliyoruz ancak bildiklerimiz, gücün toprak veya ticaretin kontrolünden ziyade, lordlar ve daha az soylular arasında elde edilen karşılıklı evlilik ve yoğun kişisel bağlar yoluyla insan akışını ve sadakati doğrudan kontrol etme becerisine dayandığını gösteriyor. Bu yüzden klasik Maya siyaseti, bir tür "insan sermayesi" (Mezopotamya kaynaklarında pek yer almayan bir şey) olarak savaşta yüksek konumlu rakipleri ele geçirmeye odaklanmıştır.[103]

Çin'e bakmak işleri daha da karmaşık hâle getiriyor gibi görünüyor. Şang'ın geç döneminde, MÖ 1200'den 1000'e kadar, Çin toplumu diğer standart "ilk devletler" ile bazı özellikleri paylaşıyordu ancak bütünleşik bir bütün olarak düşünüldüğünde tamamen benzersizdir. İnkaların Cuzco'su gibi, Şang başkenti Anyang da "dört mahallenin ekseni" olarak tasarlandı; kraliyet ritüeli için büyük bir sahne olarak ortaya konan, tüm krallık için evrensel bir dayanak noktası. Hem Cuzco hem de Mısır'ın başkenti Memfis –ve daha sonra Thebes– gibi, şehir yaşayanların ve ölülerin dünyaları arasında asılı kalmıştı; yaşayan bir yönetimin yanı sıra kraliyet mezarlıklarına ve onlara bağlı ölü tapınaklarına ev sahipliği yapıyordu. Endüstriyel mahalleleri, atalarla iletişim kurmak için kullanılan aletler olan muazzam miktarlarda tunç kaplar ve yeşim taşları üretiyordu.[104] Fakat en önemli açılardan Şang ile Eski Krallık Mısır'ı veya İnka Peru'su arasında çok az benzerlik buluyoruz. Bir kere Şang yöneticileri geniş bir alan üzerinde egemenlik iddiasında bulunmuyorlardı. Kraliyet sarayından çok da uzak olmayan, Sarı Irmak'ın orta ve aşağı kesimlerinde kümelenmiş dar bir toprak kuşağının dışında bırakın emir vermeyi, güvenli bir şekilde seyahat

edemiyorlardı.[105] Orada bile Mısır, Peru ve hatta Maya hükümdarlarıyla aynı anlamda egemenlik iddiasında olmadıkları hissi hâkim oluyor. En açık kanıt, incelediğimiz diğer örneklerin hemen hemen tamamıyla çarpıcı bir tezat oluşturan erken Çin devletinde kehanetin olağanüstü önemidir.[106]

Etkili bir şekilde, –savaş, ittifak, yeni şehirlerin kurulması veya hatta kraliyet avlanma alanlarının genişletilmesi gibi görünüşte önemsiz konuları ilgilendiren– herhangi bir kraliyet kararı ancak tanrılar ve ataların ruhları olan nihai otoriteler tarafından onaylandığı takdirde ilerleyebilirdi ve herhangi bir durumda böyle bir onayın çıkacağına dair mutlak bir güvence yoktu. Şang kâhinleri, yakılan sunularla tanrılara başvuruyorlardı. Süreç şöyle işliyordu: Krallar veya onların kâhinleri, tanrıları veya atalarını bir ritüel yemeğinde ağırlarken kaplumbağa kabuklarını ve öküz kürek kemiklerini ateşe koyarlar, ardından yüzeylerinde oluşan çatlakları bir tür kehanet yazısı gibi "okurlardı". Bu işlem oldukça bürokratikti. Bir cevap alındıktan sonra, kâhin veya atanmış bir kâtip, kemiğe veya kabuğa bir yazı kazıyarak okumayı onaylar ve ortaya çıkan kehanet daha sonra danışmak üzere saklanırdı.[107] Bu kehanet metinleri, aslında Çin'de bildiğimiz ilk yazılı kaynaklardır ve yazının günümüze ulaşamamış dayanıksız araçlar üzerinde günlük amaçlar için kullanılmış olmasının çok muhtemel olmasına rağmen diğer idari yönetim biçimlerine veya sonraki Çin hanedanlarının bir niteliği olmuş faaliyetler veya arşivlere –özellikle de ayrıntılı bir bürokratik aygıta– ilişkin henüz açık bir kanıt bulunmamaktadır.[108]

Mayalar gibi, Şang hükümdarları da kurban edilmek üzere insan stokları elde etmek için düzenli olarak savaş açtılar. Şang'a rakip olan sarayların kendi ataları, kurbanları ve kâhinleri vardı ve her ne kadar Şang'ı en üstün olarak kabul ediyor gibi görünseler de –özellikle ritüel bağlamlarda– bununla, eğer yeterli sebep olduğunu hissederlerse gerçekten onlarla savaşa girmek arasında bir çelişki yok gibi görünüyordu. Bu tür rekabetler, Şang cenazelerinin gös-

terişini ve tutsak bedenlerin parçalanmasını açıklamaya yardımcı oluyor; hükümdarları hâlâ bir anlamda "kahraman toplum"a özgü rekabetçi oyunlar oynuyor, rakiplerini gölgede bırakmak ve aşağılamak için yarışıyordu. Böyle bir durum, doğası gereği istikrardan uzaktır ve sonunda rakip hanedanlardan biri olan Batı Zhou, Şang'ı kesin bir şekilde yenmeyi başardı ve Cennetin Vekili olduğunu iddia etti.[109]

Bu noktada, tüm bu durumlarda gerçekte bahsettiğimiz şeyin, gelişip modern hükümet biçimlerine evrilecek yeni ve benzeri görülmemiş bir kurumun ilkel bir biçimde ortaya çıkması anlamında "devletin doğuşu" olmadığı açık olmalıdır. Geniş bölgesel sistemler yerine, Mısır ve And Dağları örneğindeki gibi, bütün bir bölgesel sistemin (en azından bazen) tek bir hükümet altında birleşmesini konuşuyoruz. Bu aslında epey alışılmadık bir düzenlemeydi. Birleşmenin büyük ölçüde kuramsal olduğu Şang Çin'inde veya bölgesel egemenliğin nadiren bir veya iki nesilden daha uzun sürdüğü Mezopotamya'da ya da iki ana güç bloğu arasında uzun süren bir mücadelenin olduğu ve hiçbirinin diğerini tam olarak yenemediği Maya'daki gibi düzenlemeler daha yaygındı.[110]

Burada geliştirmekte olduğumuz, hâkimiyetin üç temel biçiminin (şiddet kontrolü, bilgi kontrolü ve karizmatik güç) her birinin kendi kurumsal biçiminde kristalleşebildiği (egemenlik, yönetim ve kahramanca politika) spesifik kuram açısından, bu "ilk devletler"in neredeyse tamamı, daha doğru bir şekilde "ikinci seviye" tahakküm rejimleri olarak tanımlanabilir. Olmek, Chavín veya Natchez gibi birinci derece rejimlerin her biri, üçlünün yalnızca bir bölümünü geliştirdi. Fakat ikinci seviye rejimlerin genel olarak çok daha şiddet içeren düzenlemelerinde, tahakkümün üç ilkesinden ikisi, olağanüstü ve benzeri görülmemiş bir şekilde bir araya getirildi. Hangi ikisinin olduğu durumdan duruma değişiklik göstermiş gibi görünüyor. Mısır'ın ilk hükümdarları egemenlik ile idareyi birleştirdiler; Mezopotamya kralları idare ile kahramanca siyaseti

karıştırdılar; Klasik Maya *ajaw*'larıysa kahramanca siyaseti egemenlik ile harmanladılar.

Bu ilkelerden herhangi birinin, temel biçimleriyle herhangi bir durumda tamamen yok olmadığını vurgulamalıyız: Aslında olmuş gibi görünen şey, bunlardan ikisi kurumsal biçimlerde kristalleşirken (birbirlerini güçlendirecek şekilde kaynaşıp hükümetin temeli olurken) tahakkümün üçüncü biçimi, büyük ölçüde insan ilişkileri âleminin dışına itilmiş ve insan olmayan evrene kaydırılmıştır (Erken Hanedanlık Mezopotamyası'ndaki ilahi egemenlik ya da Klasik Mayaların evrensel bürokrasisindeki gibi). Bütün bunları aklımızda tutarak, kalan bazı noktaları açıklığa kavuşturmak için kısaca Mısır'a dönelim.

MISIR ÖRNEĞİNİ ÜÇ TEMEL HÂKİMİYET İLKEMİZ IŞIĞINDA YENİDEN DEĞERLENDİRİYORUZ VE "KARANLIK ÇAĞLAR" SORUNUNU YENİDEN ELE ALIYORUZ

Mısır'ın Eski Krallığı'nın mimarları, yarattıkları dünyayı değerli biçimde soyutlanmış olarak yetiştirilmiş, kültür incisine benzer bir şey olarak gördüler. Vizyonları Djoser, Menkaure, Sneferu ve Sahure gibi kralların cenaze kültlerine hizmet eden kraliyet tapınaklarının duvarlarını kaplayan taş kabartmalarda canlı bir şekilde belgelenmiştir. Burada Mısır, yani "İki Ülke", her zaman hem kralın ve tanrıların faturayı eşit şekilde paylaştığı göksel bir tiyatro devleti hem de dünyevi bir alan olarak temsil edilir: Bir uyum haritacılığıyla haritası çizilmiş kırsal mülkler ve avlanma alanlarından oluşan bir dünya, her bir toprak parçası, hediyesini kralın ayaklarına getiren bir hizmetçi olarak temsil ediliyor. Bu Mısır vizyonunun hâkim ilkesi, hükümdarın her şey üzerindeki mutlak egemenliğidir; bu, devasa mezar anıtlarında, fethedemeyeceği hiçbir şeyin, hatta ölümün bile olmadığı yönündeki meydan okuyucu iddiasında sembolize edilir.

Bununla birlikte, Mısır Krallığı riyakârdı. İç yüzü çok geniş bir ailenin, yani Büyük Ev'in ("firavun"un gerçek anlamı) başında nöbet tutan yüce bir ataerkin yüzüydü. Dış yüzüyse kralın, ülkenin engin sınırlarını kontrol eden bir savaş lideri ya da av lideri olarak tasvir edilmesiyle gösterilir; kral, şiddetini onlara (düşman ya da av hayvanlarına) yönelttiğinde bu adil bir oyundu[111] fakat kahramanca şiddetten çok farklıydı. Bir bakıma tam tersiydi. Kahramanlık düzeninde savaşçının onuru, *kaybedebileceği* gerçeğine dayanır; şöhreti onun için o kadar önemlidir ki onu savunmak için hayatını, saygınlığını ve özgürlüğünü riske atmaya hazırdır. Mısırlı hükümdarlar, bu ilk dönemlerde kendilerini hiçbir zaman bu anlamda kahraman figürler olarak temsil etmemişlerdir. Muhtemelen kaybetmeleri mümkün değildi. Sonuç olarak savaşlar, potansiyel eşitler arasında bir eşleşmeyi ima eden "siyasi" yarışmalar olarak temsil edilmez. Bunun yerine, dövüş ve kovalamaca mülkiyet iddialarıydı; kralın halkı üzerinde uyguladığı ve sonuçta tanrılarla olan akrabalığından kaynaklanan egemenliğin aynısının sonsuz provalarıydı.

Daha önce gözlemleme fırsatı bulduğumuz gibi, bir firavununki kadar mutlak ve kişisel olan herhangi bir egemenlik biçimi, zorunlu olarak yetki devrinde ciddi sorunlar yaratacaktır. Burada da tüm devlet görevlilerinin, bir bakıma kralın kendi şahsının uzantıları olması gerekiyordu. Büyük toprak sahipleri, komutanlar, rahipler, idareciler ve diğer üst düzey hükümet yetkilileri aynı zamanda "Kralın Sırlarının Bekçisi", "Kralın Sevgili Tanıdığı", "Firavun'un Müzik Sorumlusu", "Saray Manikürcülerinin Müfettişi", hatta "Kralın Kahvaltısından" gibi unvanlara sahipti. Burada güç oyunlarının bulunmadığını ileri sürmüyoruz; şüphesiz mevki için düzenbazlık, hileler, ikiyüzlülük ve siyasi entrikaların olmadığı bir kraliyet sarayı asla var olmamıştır. Mesele şu ki bunlar halka açık yarışmalar değildi ve açık rekabet için onaylanmış bir alan yoktu. Her şey saraydaki hayatla sınırlı kalırdı. Bu, Eski Krallık görevlilerinin hayatlarındaki başarılarını herhangi bir kişisel nitelik veya

kazanımdan ziyade, neredeyse tamamen kralla olan ilişkileri ve ona gösterdikleri bakım açısından tanımlayan "mezar biyografilerinde" fazlasıyla açıktır.[112]

O zaman bu durumda sahip olduğumuz şey, egemenlik ve idare ilkelerinin aşırı büyümesi ve rekabetçi siyasetin neredeyse tümden yokluğu gibi görünüyor. Siyasi veya başka türden dramatik halka açık yarışmalar neredeyse yok denecek kadar azdı. Eski Mısır Krallığı'nın resmi kaynaklarında (Eski Mısır tarihinin sonraki dönemlerinde de pek fazla), mesela Roma'nın atlı araba yarışlarını ya da Olmek veya Zapotek top oyunlarını uzaktan anımsatan hiçbir şey yoktur. Kraliyet jübilesinde veya *sed* festivalinde, Mısır kralları Yukarı ve Aşağı Mısır'daki İki Ülke'nin birleşmesini kutlamak için bir tur düzenlediğinde bu, sonucu hiçbir zaman şüphe yaratmayan bir solo gösteri şeklini alırdı. Sonraki Mısır edebiyatında rekabetçi siyaset ortaya çıktığı sürece (ki ara sıra çıkar), *Horus ve Seth'in Tartışmaları* gibi eserlerde olduğu gibi, tam olarak tanrılar arasında gerçekleşir. Belki de ölü krallar birbirleriyle rekabet hâlindedir ama egemenlik ölümlülerin âlemine indiğinde sorunlar çoktan çözülmüştür.

Burada ne söylediğimizi tamamen açıklığa kavuşturmak gerekirse, karizmatik siyasetin yokluğundan bahsettiğimizde şövalyeler, savaş ağaları, siyasetçiler vs. arasındaki kurumsallaşmış rekabetlerin olduğu, bir "yıldız sistemi" veya "şöhret yolu"nun yokluğundan bahsediyoruz. Kesinlikle bireysel kişiliklerin yokluğundan bahsetmiyoruz. Saf bir monarşide gerçekten önemli olan tek bir kişi ya da en iyi ihtimalle bir avuç birey vardır. Aslında eğer monarşinin bir yönetim biçimi olarak çekiciliğini anlamaya çalışıyorsak –ki yazılı insanlık tarihinin büyük bölümünde monarşinin çok meşhur olduğu inkâr edilemez– o zaman muhtemelen onun şefkatli bir doğası olan hisleri ve aynı zamanda rezil bir korkuyu harekete geçirme yeteneğiyle bir ilgisi vardır. Kral, hem tuhaflıkları ve hayalleri her zaman şımarık bir bebek gibi hoşgörüyle kar-

şılanan nihai bireydir hem de aynı zamanda kitlesel şiddet ve çoğu zaman –Mısır'da olduğu gibi– seri üretim üzerindeki yetkileri herkesi özgür kılabileceği için nihai soyutlamadır.

Her şey hükümdarın hanedan soyunu devam ettirme yeteneğine bağlı olduğundan, monarşinin muhtemelen çocukların önemli aktörler olduğu bildiğimiz tek önemli hükümet sistemi olduğunu da gözlemlemeye değer. Ölülere her rejimde tapınılabilir (kendisini bir demokrasi feneri olarak gören, Kurucu Babalar'ı için tapınaklar yapan ve dağların yamaçlarına ölü başkanların portrelerini kazıyan ABD bile) ama saf sevgi ve bakım nesneleri olan bebekler, sadece krallıklarda ve imparatorluklarda siyasi açıdan önemlidir.

Eski Mısır rejimi sıkça ilk gerçek devlet ve gelecekteki tüm devletler için bir örnek olarak öne sürülüyorsa, bunun nedeni büyük ölçüde mutlak egemenliği –hükümdarın insan toplumundan ayrı durabilme ve dokunulmazlığı sayesinde keyfi şiddete başvurma yeteneği– en azından belli anlarda, neredeyse herkesi tek bir büyük makinenin dişlilerine indirgeyebilecek bir idari aygıtla sentezleyebilme yeteneğine sahip olmasıdır. Yalnızca tanrıların ve ölülerin dünyasına itilen kahramanca, rekabetçi siyaset eksikti. Ama tabii merkezi otoritenin çöktüğü dönemlerde, Birinci Ara Dönem'de (MÖ 2181-2055) başlayan sözde "karanlık çağlar"da ortaya çıkan büyük bir istisna vardı.

Eski Krallık'ın sonlarına doğru, "*nomark*'lar" veya yerel yöneticiler kendilerini çoktan fiili hanedanlar hâline getirmişlerdi.[113] Merkezi hükümet Herakleopolis ve Thebes'teki rakip merkezler arasında bölündüğünde, bu tür yerel liderler hükümetin çoğu işlevini devralmaya başladı. Sıkça "savaş ağaları" olarak anılan bu *nomark*'lar, aslında Hanedanlık Öncesi dönemin küçük krallarına hiç benzemiyordu. En azından kendi anıtlarında kendilerini ünlü kahramanlara, hatta azizlere daha yakın bir şekilde temsil ediyorlar. Bu her zaman boş bir övünme de değildi; bazıları gerçekten de gelecek yüzyıllar boyunca aziz olarak saygı gördüler. Şüphesiz Mısır'da ka-

rizmatik yerel liderler her zaman vardı; ancak soya dayanan devletin çöküşüyle birlikte bu tür kişiler, açıkça kişisel başarılarına ve niteliklerine (cesaret, cömertlik, hitabet ve stratejik becerilere) dayalı otorite iddialarında bulunmaya başlayabilir ve –en önemlisi– kamu hizmeti ile yerel kasabalarının tanrılarına iman niteliklerini ve bu niteliklerin uyandırdığı halk desteğini temel alarak toplumsal otoritenin kendisini yeniden tanımlayabilirler.

Diğer bir deyişle, ne zaman devlet egemenliği yıkılsa kahramanca siyaset geri dönüyordu; karizmatik figürler, belki de eski destanlardan tanıdığımız kadar kibirli ve rekabetçiydi ama çok daha az kana susamışlardı. Değişim, Thebes'in güneyinde El-Mo'alla'da bulunan *nomark* Ankhtifi'nin kayaya oyulmuş mezarında olduğu gibi, otobiyografik yazıtlarda açıkça görülüyor. Ankhtifi, savaştaki rolünü şöyle anlatıyor: "Ben, gayretli planlarım sayesinde, çözüm yokken onu bulanlardandım; *nom*'ların [yönetilen bölgelerin] (savaş açmak için) bir araya geldiği gün, emir veren sözlere ve açık bir zihne sahip biri. Ben eşi benzeri olmayan bir kahramanım; korkunun yayıldığı ve Yukarı Mısır'ın konuşmaya cesaret edemediği günde, insanlar suskunken özgürce konuşan biriyim." Daha da çarpıcı olanı, toplumdaki başarılarını şöyle kutluyor:

> Açlara ekmek, çıplaklara giyecek verdim; bakım yağı olmayanları meshettim; yalınayaklara sandalet verdim; karısı olmayanlara eş verdim. Her krizde, gökyüzünün bulutlandığı, yeryüzünün kuruduğu (?) Hefat [El-Mo'alla] ve Hor-mer kasabalarıyla ve insanların açlıktan öldüğü Apophis'in bu kumsalıyla ben ilgilendim. Güney insanlarıyla, kuzeyse çocuklarıyla geldi; kendilerine verilen arpa karşılığında en iyi yağı getirdiler... Yukarı Mısır'ın tümü açlıktan ölüp insanlar orada çocuklarını yerken, ben bu *nom*'da kimsenin açlıktan ölmesine izin vermedim... Asla izin vermedim muhtaç kimselerin bu *nom*'dan bir başkasına gitmesine. Ben eşi benzeri olmayan kahramanım.[114]

Ancak bu noktada, Birinci Ara dönemde, Ankhtifi gibi yerel patronlar güçlerini çocuklarına ve geniş ailelerine devretmeye başlarken Mısır'da kalıtsal bir aristokrasinin oluştuğunu görüyoruz. Aristokrasi ve kişisel siyasetin Eski Krallık'ta tanınmış bir yeri yoktu çünkü tam da egemenlik ilkesiyle çatışıyorlardı. Özetle, Eski Krallık'tan Birinci Ara döneme geçiş –bir zamanlar geleneksel Mısır bilimcilerin ifade ettiği gibi– "düzenden kaosa" bir geçişten ziyade, iktidarın uygulanmasını çerçeveleyen farklı yöntemler olarak "egemenlikten karizmatik siyasete" bir geçişti. Bununla birlikte vurgu, halkın tanrısal hükümdarlara gösterdiği bakımdan, otoriteye giden meşru bir yol olarak halkın bakımına doğru kaydı. Tarihte sıkça olduğu gibi Eski Mısır'da da önemli siyasi başarılar, hiç kimsenin taştan görkemli anıtlar inşa etmemesi nedeniyle göz ardı edilen veya gözden kaçırılan dönemlerde ("karanlık çağlar" olarak adlandırılan) meydana gelmektedir.

BÜROKRASİNİN GERÇEK KÖKENLERİNİ ARAŞTIRIYORUZ VE ONLARI ŞAŞIRTICI DERECEDE KÜÇÜK BİR ÖLÇEKTE BULUYORUZ

Bu noktada, Eski Mısır'ın neden istikrarlı bir şekilde devlet oluşumunun paradigmatik örneği olarak sunulduğunu anlamak yeterince kolay olmalıdır. Sadece kronolojik olarak ikinci dereceden hâkimiyet rejimleri dediğimiz şeyin en eskisi değil; çok daha sonraki İnka İmparatorluğu'nun dışında, egemenlik ve idare olmak üzere iki ilkenin bir araya geldiği tek örnektir. Diğer bir deyişle, tarihin makul derecede uzak bir evresinden gelen ve olması *gereken* modele mükemmel şekilde uyan tek vaka odur. Tüm bu varsayımlar, aslında Sekizinci Bölüm'ün başında tanımladığımız belli bir tür toplumsal kurama –ya da belki daha iyi ifadeyle bir organizasyon kuramına– dayanmaktadır. Argümana göre küçük, samimi gruplar resmi olmayan, eşitlikçi sorun çözme araçlarını benimseyebilir,

ne var ki çok sayıda insan bir şehirde veya krallıkta bir araya gelir gelmez her şey değişir.

Bu tür bir kuramda toplumlar büyüyünce, Robin Dunbar'ın ifadesiyle, "yönlendirecek reislere ve toplumsal kurallara uyulmasını sağlayacak bir polis gücüne" ihtiyaç duyacakları basitçe varsayılır ya da Jared Diamond'ın dediği gibi, "kararları veren liderler, kararları uygulayan yöneticiler ve kararlar ile kanunları uygulayan bürokratlar olmadan büyük nüfuslar işleyemez".[115] Diğer bir deyişle, büyük ölçekli bir toplumda yaşamak istiyorsanız, bir egemen ve bir idareye ihtiyacınız vardır. Bunu yapabilmek için eninde sonunda bir tür zorlayıcı güç tekelinin (yine herkesi silahlarla tehdit etme yeteneğinin) gerekli olduğu neredeyse sorgusuz sualsiz kabul edilir. Yazı sistemlerininse neredeyse her zaman, tüm bu sürecin sonucu olan gayri şahsi bürokratik devletlerin hizmetinde geliştiği varsayılır.

Daha önce de gördüğümüz gibi, bunların hiçbiri gerçekte doğru değildir ve bu varsayımlara dayanan tahminlerin neredeyse her zaman yanlış olduğu ortaya çıkar. Sekizinci Bölüm'de dramatik bir örnek gördük. Bir zamanlar, karmaşık sulama sistemlerine sahip bölgelerde bürokratik devletlerin ortaya çıkması durumunda bunun, yöneticilerin kanalların bakımını koordine etme ve su tedarikini düzenleme ihtiyacından kaynaklandığı yaygın olarak kabul ediliyordu. Aslında çiftçilerin çok karmaşık sulama sistemlerini kendi başlarına koordine etme konusunda mükemmel bir şekilde muktedir oldukları ortaya çıktı ve çoğu durumda, ilk bürokratların bu tür meselelerle bir ilgisi olduğuna dair çok az kanıt vardır. Şehirli topluluklar, genellikle tam "eşitlikçi" olmasalar da bugün neredeyse tüm şehir yönetimlerinden çok daha katılımcı olan, dikkate değer bir özyönetim kapasitesine sahip görünüyorlar. Bu arada çoğu antikçağ imparatoru, görünüşe göre tebaalarının sokakları nasıl temizlediklerini veya kanalizasyon hendeklerinin bakımını nasıl yaptıklarını fazla umursamadıklarından, onlara müdahale etmek için pek bir neden görmüyorlardı.

Ayrıca ilk rejimlerin egemenliklerini bilgi biçimlerinin ayrıcalıklı erişimine dayandırdıklarında, bunların genellikle bizim pratik olarak değerlendirebileceğimiz bilgi türleri olmadığını gözlemledik (Chavín de Huántar'ı inşa edenlere ilham vermiş gibi görünen şamanik, psikotropik vahiyler bu tarz bir örnek olabilir). Aslında listelerin, defterlerin, muhasebe prosedürlerinin, gözetmenlerin, denetimlerin ve dosyaların arşivlerinin tutulması anlamında işlevsel yönetimin ilk biçimleri, tam da bu tür ritüel bağlamlarda ortaya çıkıyor gibi görünüyor: Mezopotamya tapınaklarında, Mısır ata kültlerinde, Çin kehanet okumalarında vs.[116] Artık oldukça kesin bir şekilde söyleyebileceğimiz tek şey, insan toplumları belli bir ölçek ve karmaşıklık eşiğinin ötesine geçtiğinde, bürokrasinin sadece bilgi yönetimi sorunlarına pratik bir çözüm olarak *başlamadığıdır.*

Bununla birlikte, bu tür teknolojilerin ilk kez nerede, ne zaman ve hangi nedenle ortaya çıktığına dair ilginç bir soru akla geliyor. Bu noktada bazı şaşırtıcı yeni kanıtlar da var. Ortaya çıkan arkeolojik anlayışımız, ilk uzmanlaşmış idari kontrol sistemlerinin aslında çok küçük topluluklarda ortaya çıktığını öne sürmektedir. Bunun en eski açık kanıtı, Çatalhöyük'ün Neolitik yerleşiminin kuruluşundan 1000 yıl sonra (MÖ 7400 civarında) ama yine de bir şehre kabaca benzeyen herhangi bir şeyin ortaya çıkışından 2000 yıldan fazla bir süre önce kurulan, Ortadoğu'daki bir dizi küçük tarihöncesi yerleşimde görülmektedir.

Böyle bir yerleşimin en iyi örneği, Suriye'nin Rakka ilindeki Balih Vadisi'nde çalışan Hollandalı arkeologlardan oluşan bir ekibin araştırdığı Tel Sabi Abyad'dır. Yaklaşık 8000 yıl önce (MÖ 6200 civarında), tarihöncesi Mezopotamya'da bir hektarlık bir köy, kerpiç duvarları ve kil içeriğinin çoğunu pişirip bu sayede onları koruyan yangında yok oldu. Köyün sakinleri için açıkça çok kötü bir talih olsa da gelecekteki araştırmacılar için müthiş bir şanstı çünkü bize muhtemelen yaklaşık 150 kişiden oluşan bir Geç Neolitik topluluğun organizasyonuna dair eşsiz bir bakış açısı bıraktı.[117] Kazıcıla-

rın keşfettiği şey, bu köyün sakinlerinin sadece tahıl ambarları ve depolar da dahil olmak üzere merkezi depolama tesisleri kurmakla kalmayıp, ayrıca içlerinde ne olduğunu takip etmek için biraz karmaşık idari mekanizmalar da kullandığıdır. Bu mekanizmalar arasında, Uruk ve sonraki diğer Mezopotamya şehirlerindeki tapınak arşivlerinin minyatür öncüleri olan ekonomik arşivler de vardı.

Bunlar yazılı arşivler değildi: Yazı, 3000 yıl daha ortaya çıkmayacaktı. Mevcut olan şey, pek çok benzer Neolitik köyde kullanılmış gibi görünen, büyük ihtimalle belli kaynakların tahsisini takip etmek için kilden yapılmış geometrik simgelerdi.[118] Tel Sabi Abyad'da, çömleklerin kil tıpalarını tanımlayıcı işaretlerle damgalayıp işaretlemek için yanlarında oyulmuş desenler taşıyan minyatür mühürler kullanıldı.[119] Belki de en dikkat çekici olanı, tıpaların çömleklerden çıkarıldıktan sonra ihtiyaç duyulduğunda başvurulmak üzere, köyün merkezine yakın –bir ofis veya büro gibi– özel bir binada saklanması ve arşivlenmesiydi.[120] Bu keşiflerin rapor edildiği 1990'lı yıllardan beri arkeologlar, bu tür "köy bürokrasileri"nin kimin çıkarları doğrultusunda ve hangi amaçla işlediğini tartışmaktadırlar.

Bu soruyu cevaplamaya çalışırken, Tel Sabi Abyad'ın merkez bürosu ve deposunun herhangi bir olağandışı büyük konut, zengin mezarlar veya diğer kişisel konum belirtileriyle ilişkilendirilmediğini kaydetmek önemlidir. Aksine bu topluluğun kalıntılarında çarpıcı olan şey onların tekdüzeliğidir: Mesela çevredeki konutların tümü büyüklük, kalite ve günümüze ulaşan iç mekân bakımından kabaca eşittir. Bu mekânların kendisi, çoğunlukla birden fazla hanenin işbirliğini gerektirecek görevleri içeren, karmaşık bir iş bölümünü sürdüren küçük aile birimlerini akla getiriyor. Sürülerin otlatılması, çeşitli tahılların ekilmesi, hasat edilmesi ve harmanlanmasının yanı sıra çömlekçilik, boncuk yapımı, taş oymacılığı ve basit metal işleme biçimleri gibi diğer ev zanaatlarının yanı sıra dokuma için keten kullanılması gerekiyordu. Tabii büyütülmesi gere-

ken çocuklar, bakılması gereken yaşlılar, inşa edilmesi ve bakımlarının yapılması gereken evler, koordine edilmesi gereken evlilikler ve cenazeler vs. vardı.

Dikkatli bir planlama ve karşılıklı yardım, üretim faaliyetlerinin yıllık döngüsünün başarılı bir şekilde tamamlanması için hayati önem taşıyordu; obsidiyen, metaller ve egzotik pigmentlere ilişkin kanıtlarsa köylülerin şüphesiz seyahat ve ticaretin yanı sıra karşılıklı evlilik yoluyla da yabancılarla düzenli olarak etkileşime girdiğini gösteriyor.[121] Geleneksel Bask köyleri örneğinde daha önce gözlemlediğimiz gibi, bu tür faaliyetler oldukça karmaşık matematiksel hesaplamalar gerektirebiliyordu. Yine de bu, neden kesin ölçüm ve arşivleme sistemlerine başvurma ihtiyacı duyulduğunu kendi başına açıklamıyor. Sonuçta, insanlık tarihi boyunca yeni kayıt tutma teknikleri yaratmaya gerek kalmaksızın benzer karmaşık görev ve sorumluluk birleşimlerini hokkabazlıkla yerine getiren, anlatılmamış binlerce tarım topluluğu vardır.

Sebep ne olursa olsun, bu tür tekniklerin uygulanmaya başlanmasının, tarihöncesi Mezopotamya'daki köyler ve çevrelerindeki tepelik bölge üzerindeki etkisi derin olmuş gibi görünüyor. Tel Sabi Abyad'ın ilk şehirlerden 2000 yıl uzakta olduğunu ve bu uzun zaman dilimi boyunca Ortadoğu'daki köy hayatının bir dizi dikkate değer değişime uğradığını hatırlayın. Bazı açılardan, küçük ölçekli topluluklarda yaşayan insanlar, hiç kimse bir şehir görmemiş olmasına rağmen sanki zaten belli bir tür kitle toplumunda yaşıyormuş gibi davranmaya başladı. Mantıkdışı gelse de aradan geçen yüzyıllarda İran'ın güneybatısından Irak'ın büyük bir kısmına ve oradan Türkiye'nin yaylalarına kadar geniş bir bölgeye dağılmış köylerin kanıtlarında gördüğümüz şey budur. Birçok açıdan bu olgu, önceki bölümlerde tartıştığımız türden "kültür alanları"nın veya konaklama bölgelerinin başka bir versiyonuydu ancak farklı bir unsur vardı: Uzaktaki haneler ve aileler arasındaki ilişkiler, giderek daha fazla bir kültürel tekdüzelik ilkesine dayanıyor gibi görünüyor. O hâlde bu bir bakıma "küresel köy"ün ilk dönemiydi.[122]

Arkeolojik kayıtlarda her şeyin nasıl göründüğünü gözden kaçırmak imkânsızdır. İçimizden biri büyük dönüşümün öncesi ve sonrasından kalma Irak Kürdistanı'ndaki tarihöncesi köylerde arkeolojik araştırmalar yürüttüğünden, burada kendi deneyimimize dayanarak yazıyoruz. MÖ beşinci binyılda, idari araçlar ve diğer yeni araç teknolojileri Ortadoğu'nun geniş bir bölümüne yayıldıkça, köy hayatındaki farklılık veya bireysellik belirtilerinin en bariz olanlarının kademeli olarak ortadan kaybolduğunu görürsünüz. Haneler, artık giderek artan standart üçlü planlara göre inşa ediliyordu ve bir zamanlar bireysel beceri ve yaratıcılığı ifade etmenin bir yolu olan çömlekçilik, artık kasıtlı olarak sıkıcı, tekdüze ve bazı durumlarda neredeyse standart hâle getirilmiş gibi görünüyor. Genel olarak zanaat üretimi daha mekanik hâle geldi ve kadın emeği yeni mekânsal kontrol ve ayrım biçimlerine maruz kaldı.[123]

Aslında yaklaşık bin yıl süren bu dönemin tamamı (arkeologlar Güney Irak'taki Tel al-'Ubaid bölgesine ithafen ona "Ubaid" derler) madencilik, bahçecilik, tekstil, beslenme ve uzun mesafeli ticaret alanlarındaki yeniliklerden biriydi; fakat toplumsal açıdan bakıldığında, her şey bu tür yeniliklerin rütbe veya bireysel fark işaretleri hâline gelmesini, diğer bir deyişle, hem köyler içinde hem de köyler arasında bariz konum farklılıklarının ortaya çıkmasını önlemek için yapılmış gibi görünüyor. Tuhaf bir şekilde, dünyanın ilk şehirlerinin ortaya çıkmasından önceki yüzyıllarda açık bir eşitlik ideolojisinin doğuşuna tanık olmamız ve idari araçların ilk olarak servet edinip onu biriktirme aracı olarak değil, tam da böyle şeylerin yaşanmasını engellemek için tasarlanmış olması mümkündür.[124] Bu tür küçük ölçekli bürokrasilerin pratikte nasıl işlemiş olabileceğine dair bir fikir edinmek için daha önce de belirttiğimiz gibi, kendi ev yapımı idaresine sahip And köy birlikleri olan *ayllu*'yu kısaca tekrar ele alabiliriz.

Ayllu'lar da güçlü bir eşitlik ilkesine dayanıyordu; üyeleri kelimenin tam anlamıyla her vadinin kendi geleneksel kumaş tasarımı

olan üniformalar giyiyordu. *Ayllu*'ların esas işlevlerinden biri, aileler büyüdükçe veya küçüldükçe tarım arazilerini yeniden dağıtmak, hiçbirinin diğerinden daha zengin olmamasını sağlamaktı; aslında "zengin" bir hane olmak, pratikte çok sayıda bekâr çocuğa, dolayısıyla çok toprağa sahip olmak anlamına geliyordu çünkü serveti karşılaştırmak için başka bir temel yoktu.[125] *Ayllu*'lar ayrıca ailelerin mevsimlik iş sıkıntısından kaçınmasına yardımcı oluyor ve hem hiçbiri kritik anlarda yetersiz kalmasın hem de yaşlı veya hastalar, dullar, yetimler veya engellilerle de ilgilenilsin diye her hanedeki sağlıklı genç erkek ve kadınların kaydını tutuyordu.

Haneler arasında sorumluluklar karşılıklılık ilkesine dayanıyordu: Kayıtlar tutuluyordu ve her yılın sonunda ödenmemiş tüm krediler ve borçlar siliniyordu. İşte "köy bürokrasisi" burada devreye giriyor. Bunu yapmak için bu tür durumlarda ortaya çıkan kaçınılmaz tartışmalara –yani kimin kim için ne yaptığı, kimin kime ne borcu olduğu hakkında– net bir çözüm sağlayan bir yolla iş birimlerinin ölçülmesi gerektiği anlamına geliyordu.[126] Görünüşe göre her *ayllu*'nun, borçlar kaydedilirken veya iptal edilirken takip edilebilmesi için sürekli olarak düğümlenip çözülen kendi *khipu* dizeleri vardı. *Khipu*'ların bu tür amaçlar için icat edilmiş olması mümkündür. Diğer bir deyişle, kullanılan asıl idari araçlar farklı olsa da onların varoluş nedeni, tarihöncesi Mezopotamya'daki köy muhasebe sistemleri için kafamızda canlandırdığımıza oldukça benziyordu ve kökleri benzer şekilde bariz bir eşitlik idealindeydi.[127]

Tabii bu tür muhasebe işlemlerinin tehlikesi, başka amaçlara yönlendirilebilmeleridir: Tam da temellerinde yatan denklik sistemi, neredeyse her türlü toplumsal düzenlemeye, hatta keyfi şiddet (mesela "fetih") üzerine kurulmuş olanlara bile bir tarafsızlık ve eşitlik havası sağlama potansiyeline sahiptir. Egemenlik ve yönetimin potansiyel olarak bu kadar ölümcül bir birlik oluşturmasının, ikincisinin eşitleyici etkilerini alıp onları toplumsal tahakkümün, hatta zorbalığın araçlarına dönüştürmesinin nedeni budur.

Hatırlayalım: İnka yönetimi altında tüm *ayllu*'lar, "fethedilen kadınlar" konumuna indirildi ve merkezi İnka yönetimine olan borçların takibi için *khipu* dizeleri kullanıldı. Yerel dize kayıtlarının aksine bunlar sabit ve tartışılamazdı; düğümler asla çözülüp yeniden bağlanmazdı. Burada sıkça imparatorlukların en ılımlısı, hatta bir tür yardımsever ilk sosyalist devlet olarak tasvir edilen İnkalar hakkındaki birkaç efsanenin üstesinden gelmek gerekiyor. Aslında İnka yönetimi altında toplumsal güvenliği sağlamaya devam eden, önceden var olan *ayllu* sistemiydi. Aksine İnka sarayının uygulamaya koyduğu kapsayıcı idari yapı, doğası gereği büyük ölçüde kaynak emici ve sömürücüydü (sarayın yerel memurları, bunu *ayllu* ilkelerinin bir uzantısı olarak yanlış tanıtmayı tercih etseler de): Merkezi izleme ve kayıt amacıyla, hane halkı 10, 50, 100, 500, 1000, 5000'lik vs. birimler hâlinde gruplandırıldı; her biri halihazırda kendi topluluklarına borçlu oldukları iş yükümlülüklerinden ve mevcut bağlılıkları, coğrafyayı ve toplulukların düzenlerini altüst edecek şekilde sorumluydu.[128] Angarya görevleri, katı bir ölçüm ölçeğine göre eşit şekilde dağıtıldı; yapılması gereken hiçbir şey yoksa görevler basitçe icat edilebilir; alaycılar ağır cezalarla karşı karşıya kalırdı.[129]

Sonuçlar tahmin edilebilirdi ve bunun İnkaların fetih ile hâkimiyet stratejilerine ve onların yerel işleyişine açıkça ilgi duyan dönemin İspanyol tarihçilerinin sağladığı ilk elden anlatılarda açıkça yansıtıldığını görebiliriz. Topluluk liderleri fiilen devlet unsurları hâline geldiler veya zengin olmak için hukukçuluktan yararlandılar ya da başları belaya girdiğinde vesayetindekileri ve kendilerini korumaya çalıştılar. İşgücü borçlarını ödeyemeyenler ya da başarısız bir şekilde kaçmaya veya isyan etmeye çalışanlar, İnka sarayları ve memurları için hizmetçi ve cariye konumuna indirildiler.[130] Bu yeni kalıtsal piyon sınıfı İspanyol fethi sırasında hızla büyüyordu.

Bunların hiçbiri, İnkaların usta yöneticiler olarak edindikleri şöhretin temelsiz olduğu anlamına gelmez. Görünüşe göre doğum

ve ölümlerin kaydını eksiksiz tutabiliyor, yıllık festivallerde hane sayısını ayarlayabiliyorlardı. O zaman neden bu kadar garip bir şekilde hantal ve yekpare bir sistemi, açıkça daha incelikli olan mevcut bir sisteme (*ayllu*) yükleyelim? Tüm bu durumlarda, görünürdeki sertlik ve hiçbir anlam ifade etmese bile kurallara uyma ısrarının, aslında meselenin yarısı olduğu izleniminden kaçmak zordur. Belki de egemenliğin kendini bürokratik bir biçimde göstermesi sadece bu şekildedir. Her hanenin, her bireyin kendine özgü geçmişini göz ardı ederek, her şeyi sayılara indirgeyerek bir eşitlik dili sağlanır fakat aynı zamanda her zaman kotalarını karşılayamayan bazı kişilerin olmasını ve dolayısıyla her zaman bir piyon, rehine veya köle kaynağının olmasını sağlar.

Ortadoğu'da tarihin ilerleyen dönemlerinde de çok benzer olayların meydana geldiği görülüyor. Belki de bunların en ünlüsü olan Tevrat'taki peygamberlerin kitapları, çiftçileri fakirliğe sürükleyen, sürülerini ve bağlarını rehin vermeye zorlayan ve sonunda çocuklarını borç köleliğine teslim eden haraç taleplerinin ardından ortaya çıkan güçlü protestoların anılarını muhafaza eder. Veya zengin tüccarlar ve idareciler mahsul kıtlığından, selden, doğal afetlerden ya da sadece komşuların kötü talihlerinden yararlanarak aynı sonuçlara yol açan faizli krediler sundular. Benzer şikâyetler Çin ve Hindistan'da da kaydedilmiştir. Bürokratik imparatorlukların ilk kuruluşuna neredeyse her zaman kontrolden çıkmış bir tür denklik sistemi eşlik etmiştir. Burası para ve borç tarihinin ana hatlarını çizmenin yeri olmadığından,[131] sadece Uruk dönemi Mezopotamya'sındakiler gibi toplumların aynı anda hem ticari hem de bürokratik olmasının tesadüf olmadığını belirtmekle yetinelim. Hem para hem de yönetim benzer *kişisel olmayan* denklik ilkelerine dayanmaktadır. Bu noktada vurgulamak istediğimiz şey, ilk olarak en şiddetli eşitsizliklerin ne sıklıkla bu tür hukuki eşitlik kurgularından kaynaklandığıdır. Bir şehrin tüm vatandaşları, tanrısına tapınanlar ya da kralının tüm tebaası, sonuçta en azından belli bir

açıdan aynı kabul edilirdi. İster birey olarak ister daha sonraki ve daha ataerkil zamanlarda bazı *aile reislerinin* himayesi altındaki aileler olarak aynı kanunlar, aynı haklar, aynı sorumluluklar herkes için geçerli olurdu.

Burada önemli olan, bu eşitliğin insanları –ve nesneleri– birbirinin yerine geçebilir kıldığı, bunun da hükümdarların veya onların uşaklarının, tebaalarının benzersiz durumlarını dikkate almayan kişisel olmayan taleplerde bulunmalarına imkân sağlamış olarak görülebileceğidir. Bugün neredeyse her yerde "bürokrasi" kelimesine bu kadar tatsız çağrışımlar kazandıran şey tabii ki budur. Bu terimin kendisi mekanik aptallığı çağrıştırıyor. Fakat kişisel olmayan sistemlerin başlangıçta ya da zorunlu olarak aptal olduğuna inanmak için hiçbir neden yoktur. Bolivya'daki bir *ayllu* veya Bask kurulunun –ya da muhtemelen Tel Sabi Abyad'daki gibi bir Neolitik köy yönetiminin ve onun Mezopotamya'daki şehirli haleflerinin– hesaplamaları bariz bir imkânsız veya mantıksız sonuç doğurursa işler yine de ayarlanabilir. Kırsal bir toplulukta zaman geçiren veya büyük bir şehrin belediye veya mahalle meclisinde görev yapan herkesin bildiği gibi, bu tür eşitsizlikleri çözmek saatlerce, hatta muhtemelen günlerce süren sıkıcı tartışmalar gerektirebilir, fakat neredeyse her zaman hiç kimsenin tamamen adaletsiz bulmadığı bir çözüme varılır. Bu, egemen gücün eklenmesi ve akabinde yerel uygulayıcının, bürokratik mekanizmaların gerçekten canavarca hâle gelmesine izin veren, "Kural kuraldır; onu duymak istemiyorum," diyebilme kabiliyetidir.

Bu kitap boyunca, insanlık tarihinin büyük bölümünde basitçe varsayılan üç temel özgürlüğe değinme fırsatı bulduk: hareket etme özgürlüğü, itaat etmeme özgürlüğü ve toplumsal ilişkiler yaratma veya onları dönüştürme özgürlüğü. Aynı zamanda İngilizce "özgür" kelimesinin sonuçta "arkadaş" anlamına gelen bir Germen teriminden türediğini de belirtmiştik çünkü özgür insanlardan farklı olarak, taahhütte bulunamadıkları veya söz veremedikleri

için kölelerin arkadaşları olamaz. Zor bir durumdan fiziksel olarak kaçmak nasıl birinci özgürlüğün en temel unsuruysa söz verme özgürlüğü de üçüncü özgürlüğümüzün en temel ve asgari unsurudur. Aslında herhangi bir insan dilinde "özgürlük" için kaydedilen en eski kelime, kelimenin tam anlamıyla "anneye dönüş" anlamına gelen Sümerce terim ama(r)-gi'dir çünkü Sümer kralları periyodik olarak borç özgürlüğüne ilişkin kararnameler çıkarır, ticari olmayan tüm borçları iptal eder ve bazı durumlarda alacaklılarının evlerinde borç kölesi olarak tutulanların akrabalarının yanına dönmelerine izin verirlerdi.[132]

İnsan özgürlüklerinin en temel unsuru olan söz verme ile taahhütte bulunma ve dolayısıyla ilişkiler kurma özgürlüğü, nasıl tam tersine, yani piyonluğa, serfliğe veya kalıcı köleliğe dönüştürülebilirdi diye sorulabilir. Bunun tam da vaatlerin kişisel olmayan, aktarılabilir, kısacası bürokratik hâle geldiği zaman gerçekleştiğini öne sürüyoruz. Madame de Graffigny'nin İnka devletini hayırsever, bürokratik bir düzen modeli olarak görmesinin aslında kaynakların yanlış okunmasından kaynaklanması, tarihin çok yaygın da olsa en büyük ironilerinden biridir: Yerel, kendi kendini organize eden idari birimlerin (*ayllu*) toplumsal faydalarının, gerçekte neredeyse yalnızca ordunun, ruhban sınıfının ve idari sınıfların tedarikine hizmet eden bir imparatorluk, İnka komuta yapısı ile karıştırılması.[133] Mezopotamyalı ve daha sonraki Çinli krallar da kendilerini, Mısırlı *nomark*'lar gibi zayıfların koruyucusu, açların besleyicisi, dul ve yetimlerin tesellisi olarak temsil etme eğilimindeydiler.

Paranın vaatlere bağlı olduğu gibi, devlet bürokrasisinin de bakım ilkesine bağlı olduğunu söyleyebiliriz: Her durumda, toplumsal hayatın en temel yapıtaşlarından birinin, matematik ve şiddetin bir araya gelmesiyle yozlaştığını görüyoruz.

YENİ BİLGİLERLE DONANMIŞ OLARAK TOPLUMSAL EVRİMİN BAZI TEMEL ÖNERMELERİNİ YENİDEN DÜŞÜNÜYORUZ

Sosyal bilimciler ve siyaset felsefecileri, bir asırdan fazla bir süredir "devletin kökenleri"ni tartışmaktadırlar. Bu tartışmalar hiçbir zaman çözülmez ve çözülmesi de pek mümkün değildir. Bu noktada en azından nedenini anlayabiliyoruz. "Eşitsizliğin kökenleri"ni aramak gibi, devletin kökenlerini aramak da bir hayalin peşinde koşmaktan pek farklı değildir. Bu bölümün başında belirttiğimiz gibi, o dönemde bu kavram gerçekten mevcut olmadığından, İspanyol istilacıların aklına uğraştıkları şeyin "devletler" olup olmadığını sormak hiç gelmemişti. Krallıklar, imparatorluklar ve cumhuriyetlerden bahsederken kullandıkları dil, "devlet"le aynı görevi görüyor ve hatta birçok bakımdan daha iyi uyuyor.

Tarihçiler elbette hâlâ krallıklardan, imparatorluklardan ve cumhuriyetlerden bahsediyorlar. Sosyal bilimciler "devletler" ve "devlet oluşumu" dilini tercih etmeye başladıysa, bunun sebebi tutarlı bir tanım olmamasına rağmen büyük ölçüde daha bilimsel kabul edilmesidir. Sebebiyse belli değil. Bunlardan biri, "devlet" ve modern bilim kavramlarının her ikisinin de aynı zamanlarda ortaya çıkması ve bir dereceye kadar iç içe geçmiş olmaları olabilir. Sebep ne olursa olsun, mevcut literatür giderek artan karmaşıklık, hiyerarşi ve devlet oluşumuna dair tek bir anlatıya acımasızca odaklandığı için "devlet" teriminin başka bir amaç için kullanılması çok zor hâle geliyor.

Gezegenimizin günümüzde neredeyse tamamen devletler tarafından kuşatılmış olması, böyle bir sonucun kaçınılmazmış gibi ortaya çıkmasını bariz bir şekilde kolaylaştırıyor. Fakat şu anki durumumuz, insanları düzenli olarak buraya nasıl geldiğimize dair gerçek verilerle neredeyse hiçbir ilgisi olmayan "bilimsel" varsayımlarda bulunmaya yöneltiyor. Mevcut düzenlemelerin bazı göze

çarpan özellikleri geriye doğru yansıtılıyor ve toplum belli bir karmaşıklık derecesine ulaştığında mevcudiyet kazandığı varsayılıyor; tabii onların yokluğuna dair kesin bir kanıt üretilemezse.

Mesela çoğu zaman devletlerin, hükümetin belli temel işlevlerinin (askeri, idari ve hukuki) tam zamanlı uzmanların eline geçmesiyle başladığı varsayılır. Bu, tarım fazlasının nüfusun önemli bir bölümünü yeterli miktarda gıda sağlamanın ağır sorumluluğundan "kurtardığı" anlatısını kabul ederseniz mantıklı olur; mevcut küresel iş bölümümüze yol açacak bir sürecin başlangıcını ileri süren bir hikâye. İlk devletler bu fazlalığı büyük ölçüde tam zamanlı bürokratları, rahipleri, askerleri ve benzerlerini desteklemek için kullanmış olabilirler ancak –bize her zaman hatırlatılır ki– bu fazlalık aynı zamanda tam zamanlı heykeltıraşlar, şairler ve astronomların da varlığına izin veriyordu.

Bu ilgi çekici bir hikâyedir. Ayrıca bugünkü durumumuza uygulandığında da oldukça doğrudur (en azından artık sadece küçük bir yüzdemiz, gıda maddelerinin üretimi ve dağıtımıyla ilgilenmektedir). Bununla birlikte, bu bölümde ele aldığımız rejimlerin neredeyse hiçbirinde kadrolu personel tam zamanlı uzmanlardan oluşmuyordu. En açık şekilde, hiçbirinin daimi bir ordusu olmamış gibi görünüyor. Savaş ise büyük ölçüde tarım sezonu dışında yapılan bir işti. Rahipler ve hâkimler de nadiren tam zamanlı çalışıyorlardı; aslında Eski Krallık Mısır'ı, Şang Çin'i, Erken Hanedanlık Mezopotamyası veya bu bağlamda Klasik Atina'daki hükümet kurumlarının çoğu, üyelerinin kırsal mülklerin yöneticileri, tüccarlar, inşaatçılar veya farklı meslek sahipleri olarak başka hayatlara sahip olduğu, dönüşümlü bir işgücünden oluşuyordu.[134]

Daha da ileri gidilebilir. Bu "ilk devletler"in birçoğunun ne dereceye kadar büyük ölçüde mevsimlik olgular olduğu açık değildir (hatırlayın, en azından Buzul Çağı'na kadar, mevsimlik toplanmalar bize biraz krallığa benzer bir şeyin *icrası* için sahne olabilirdi; yöneticiler yalnızca yılın belli dönemlerinde halkın huzuruna çıkardı ve

bazı klanlara veya savaşçı topluluklara sadece kış aylarında devletinkine benzer polis yetkileri verilirdi).[135] Savaş gibi, hükümetin işleri de kuvvetle yılın belli zamanlarına yoğunlaşma eğilimindeydi: İnşaat projeleri, gösteriler, şenlikler, nüfus sayımları, bağlılık yeminleri, duruşmalar ve ihtişamlı infazlarla dolu aylar vardı; diğer zamanlarda bir kralın tebaası –ve hatta bazen kralın kendisi bile– ekim, hasat ve otlatma gibi daha acil ihtiyaçları karşılamak için dağılırdı. Bu durum, bu krallıkların gerçek olmadığı anlamına gelmez: Binlerce insanı harekete geçirme, hatta öldürme ve sakat bırakma kapasitesine sahiplerdi. Sadece, onların gerçekliğinin aslında düzensiz olduğu anlamına gelir. Ortaya çıkarlar ve sonra dağılıp giderlerdi.

Nasıl ki oyun çiftçiliği (insanları diğer mevsimlik faaliyetleri sürdürmek için serbest bırakan gevşek ve esnek ekim yöntemleri için kullandığımız terim) daha ciddi tarıma dönüştüyse, oyun krallıkları da daha fazla önem kazanmaya başlamış olabilir mi? Mısır'dan gelen kanıtlar bu doğrultuda yorumlanabilir. Fakat her iki sürecin de gerçekleştiğinde sonuçta başka bir şeyden, mesela ataerkil ilişkilerin ortaya çıkmasından ve kadınların hane içindeki güçlerinin azalmasından kaynaklanmış olması da mümkündür. Elbette soruyor olmamız *gereken* sorular bunlardır. Etnografya bize ayrıca kralların, tebaalarının çoğunun hayatında ara sıra var olma fikrinden pek memnun olmadıklarını da öğretir. Şilluk *reth*'i ya da Java veya Madagaskar'daki küçük prensliklerin yöneticileri gibi, kimsenin devlet olarak tanımlayamayacağı krallıkların hükümdarları bile, kimsenin onun adını anmadan yemin edemeyeceği, evlenemeyeceği ve hatta birbirlerini selamlamayacağı konusunda ısrar ederek kendilerini sıradan toplumsal hayatın ritmine dahil etmeye çalışırlardı. Bu şekilde kral, tebaasının birbiriyle ilişki kurması için gerekli bir araç hâline gelirdi; tıpkı sonraki devlet başkanlarının paraya kendi yüzlerini koymakta ısrar etmeleri gibi.

1852'de Wesleyan papazı ve misyoner Richard B. Lyth, Fiji'deki Cakaudrove Krallığı'nda gün doğumunda nasıl mutlak sessiz-

lik kuralının olduğunu anlattı. Ardından kralın habercisi, kava kökünü çiğnemek üzere olduğunu duyurur ve bunun üzerine tüm tebaası "Çiğne!" diye bağırırdı. Bunu, ritüel tamamlandığında gök gürültüsü gibi bir kükreme izlerdi. Hükümdar, halkına hem hayat hem de düzen veren Güneş'ti. Her gün evreni yeniden yaratırdı. Aslında günümüzde biliminsanlarının çoğu, bu kralın bir kral bile olmadığı, sadece muhtemelen birkaç bin kişiyi yöneten bir "reislikler konfederasyonu"nun başı olduğu konusunda ısrar etmektedir. Bu tür evrensel iddialar, dünyanın hemen hemen her yerindeki kraliyet ritüellerinde düzenli olarak dile getirilir ve ihtişamlarının, bir hükümdarın gerçek gücüyle (herhangi birine yapmak istemediği bir şeyi yaptırma yeteneği gibi) neredeyse hiçbir ilişkisi yok gibi görünür. Eğer "devlet"in bir anlamı varsa, o tam olarak bu tür iddiaların arkasında yatan totaliter dürtü, ritüelin fiilen sonsuza kadar sürmesine yönelik arzudur.[136]

Mısır piramitleri gibi anıtlar da benzer bir amaca hizmet etmiş gibi görünüyor. Onlar, belli bir tür gücün sonsuz görünmesini sağlamaya yönelik girişimlerdi; sadece piramit inşaatının devam ettiği o belli aylarda gerçekten kendini gösteren türden bir güç. Evrensel gücün imajını yansıtmak için tasarlanan yazıtlar veya nesneler (saraylar, mozoleler, kanunları duyuran veya fetihleriyle övünen tanrısal figürlerin bulunduğu gösterişli dikili taşlar) tam da günümüze ulaşma ihtimali en yüksek olanlardır ve bu sebeple, bugün dünyanın başlıca miras alanlarının ve müze koleksiyonlarının çekirdeğini oluştururlar. Güçleri o kadar büyüktür ki şimdi bile onların büyüsüne kapılma riskiyle karşı karşıyayız. Onları ne kadar ciddiye almamız gerektiğini gerçekten bilmiyoruz. Ne de olsa Cakaudrove kralının Fijili tebaası, en azından günlük gün doğumu ritüeline katılmaya istekli olmalılardı çünkü onları zorlayacak fazla aracı yoktu. Fakat Akkad'ın Büyük Sargon'u veya Çin'in İlk İmparator'u gibi hükümdarların ellerinin altında buna benzer pek çok araç vardı ve sonuç olarak, tebaalarının daha görkemli iddialarıyla ilgili gerçekte ne düşündükleri hakkında pek bir şey söyleyemeyiz.[137]

İster modern ister eski toplumlarda olsun, gücün gerçeklerini anlamak elitlerin yapabileceklerini iddia ettikleri ile gerçekte yapabilecekleri arasındaki uçurumu kabul etmektir. Sosyolog Philip Abrams'ın uzun zaman önce işaret ettiği gibi, bu ayrımı yapamamak sosyal bilimcileri sayısız çıkmaza sürüklemiştir çünkü devlet, "siyasi uygulama maskesinin arkasında duran gerçeklik değildir. Siyasi uygulamayı olduğu gibi görmemizi engelleyen maskenin kendisidir". İkincisini anlamak için "devletin var olduğu anlamlardan ziyade, var olmadığı anlamlara" dikkat etmemiz gerektiğini savundu.[138] Artık bu noktaların, modern rejimler için olduğu kadar antik siyasi rejimler için de –hatta belki de onlar için daha fazla– güçlü bir şekilde geçerli olduğunu görebiliyoruz.

"Devlet"in kökeni uzun süredir Eski Mısır, İnka Peru'su ve Şang Çin'i gibi çok çeşitli yerlerde aranıyordu ama şimdi devlet olarak kabul ettiğimiz şeyin hiçbir şekilde tarihte değişmez olmadığı ortaya çıktı; Tunç Çağı'nda başlayan uzun bir evrim sürecinin sonucundan ziyade, farklı kökenlere sahip üç siyasi biçimin (egemenlik, yönetim ve karizmatik rekabet) birleşimidir. Modern devletler, üç tahakküm ilkesinin bir araya gelmiş olduğu yollardan sadece biridir fakat bu kez, kralların gücünün "halk" ya da "millet" adı verilen bir varlık tarafından tutulduğu ve bürokrasilerin adı geçen "halk"ın yararı için var olduğu ve eski, aristokratik yarışmaların ve ödüllerin bir çeşidinin, çoğunlukla milli seçimler hâlinde "demokrasi" olarak yeniden adlandırıldığı bir görüşle. Bunda kaçınılmaz olan hiçbir şey yoktu. Kanıt gerekiyorsa, sadece bu özel düzenlemenin şu anda ne kadar parçalandığını gözlemlememiz gerekiyor. Daha önce de belirttiğimiz gibi, artık küresel egemenlik ilkesine ya da küresel rekabetçi siyaset alanına benzeyen hiçbir şeyin bulunmadığı, (kamusal ve özel, IMF ve DTÖ'den J. P. Morgan Chase ve çeşitli kredi derecelendirme kuruluşlarına kadar) global bürokrasiler var ve kripto paralardan özel güvenlik kurumlarına kadar her şey devletlerin egemenliğini baltalıyor.

Şu ana kadar net olan bir şey varsa, o da budur. Bir zamanlar "medeniyet" ve "devlet"in bize tarihi bir paket olarak gelen (ister alın ister sonsuza dek bırakın) birleşik varlıklar olduğunu varsaydığımız yerde, tarihin artık gösterdiği şey, bu terimlerin aslında tamamen farklı kökenlere sahip ve şu anda birbirlerinden ayrılma sürecinde olan unsurların karmaşık bileşimlerine gönderme yaptığıdır. Bu şekilde bakıldığında, toplumsal evrimin temel önermelerini yeniden düşünmek, siyaset fikrinin kendisini yeniden düşünmektir.

KAPANIŞ: MEDENİYET, BOŞ DUVARLAR VE HENÜZ YAZILMAMIŞ TARİHLER ÜZERİNE

Şöyle bir düşününce, –şimdiye kadar pek tartışmadığımız– "medeniyet" teriminin ilk aşamada bu şekilde kullanılması tuhaftır. İnsanlar "erken medeniyetler"den bahsettiklerinde, çoğunlukla bu bölümde tanımladığımız toplumlara ve onların doğrudan haleflerine atıfta bulunuyorlar: Firavun Mısır'ı, İnka Peru'su, Aztek Meksika'sı, Han Çin'i, İmparatorluk Roma'sı, Antik Yunanistan ve belli bir ölçek ve anıtsallıkta diğerleri. Bunların hepsi çoğunlukla otoriter hükümet, şiddet ve kadınların radikal biçimde ikincil konuma itilmesiyle bir arada tutulan, derinlemesine katmanlaşmış toplumlardı. Gördüğümüz gibi fedakârlık, bu medeniyet kavramının arkasında gizlenen gölgedir: Üç temel özgürlüğümüzün ve hayatın kendisinin, –ister bir dünya düzeni ideali ister Cennetin Vekaleti* veya doyumsuz tanrıların lütufları olsun– hiçbir zaman ulaşılamayacak bir şey uğruna feda edilmesidir. Bazı çevrelerde "medeniyet" fikrinin kendisinin itibarsızlaşması şaşırtıcı mıdır? Burada çok temel bir şey ters gitti.

Sorunlardan biri, "medeniyet"in aslen sadece şehirlerde yaşama alışkanlığını ifade ettiğini varsaymamızdır. Şehirlerin de devletleri ima ettiği düşünülüyordu. Fakat gördüğümüz gibi, tarihsel ve hat-

* Diğer adıyla Tianming, Tian'ın (Cennet) Çin imparatoruna yeryüzünü yönetme yetkisi verdiğine dair bir inanıştır. (y.h.n.)

ta etimolojik olarak durum böyle değildir.[139] "Medeniyet" kelimesi, aslında toplumların gönüllü koalisyon yoluyla kendilerini organize etmelerine izin veren siyasi bilgelik ve karşılıklı yardım niteliklerine atıfta bulunan Latince *civilis*'ten türemiştir. Diğer bir deyişle, başlangıçta İnka saraylıları veya Şang hanedanlarından ziyade, And'daki *ayllu* dernekleri veya Bask köyleri tarafından sergilenen türden nitelikler anlamına geliyordu. Karşılıklı yardımlaşma, toplumsal işbirliği, sivil aktivizm, konukseverlik ya da sadece başkalarını önemsemek gerçekten medeniyetleri yaratan şeylerse, o zaman bu gerçek medeniyet tarihi daha yeni yazılmaya başlıyor.

Beşinci Bölüm'de gördüğümüz gibi, Marcel Mauss bu yönde ilk olarak bazı gizli adımlar attı ama büyük ölçüde görmezden gelindi ve öngördüğü gibi böyle bir tarih, arkeologların artık krallıklardan, imparatorluklardan ve hatta şehirlerden çok daha eski dönemlere kadar izini sürebilecekleri, coğrafi olarak geniş "kültür alanları" veya "etkileşim alanları" ile başlayabilir. Gördüğümüz gibi yaygın ev hayatı, ritüel ve konukseverlik biçimlerinin geride bıraktığı fiziksel kanıtlar, bize medeniyetin bu derin tarihini göstermektedir ve bazı açılardan anıtlardan çok daha ilham vericidir. Modern arkeolojinin en önemli bulgularının, tam olarak büyük ölçüde spekülasyona dayalı olanların yalnızca geri kalmış ve çevresinden soyutlanmış "kabileler" bulmayı umdukları bu canlı ve uzaklara yayılmış akrabalık ve ticaret ağları olduğu söylenebilir.

Kitap boyunca belirttiğimiz gibi, dünyanın her yerinde küçük topluluklar, gerçek anlamıyla geniş ahlaki topluluklar olarak medeniyetler oluşturdular. Daimi krallar, bürokratlar veya düzenli ordular olmaksızın matematik ve takvim bilgisinin gelişmesini teşvik ettiler. Bazı bölgelerde madenciliğe, zeytin, asma ve hurma yetiştirilmesine veya mayalı ekmek ile buğday birasının icadına öncülük ettiler; diğerlerindeyse mısırı evcilleştirip bitkilerden zehirleri, ilaçları ve halüsinojenik maddeleri elde etmeyi öğrendiler. Medeniyetler, kumaş ve sepetçilik için kullanılan başlıca tekstil teknolojileri-

ni, çömlekçi çarkını, taş endüstrisini ve boncuk işçiliğini, yelken ve deniz taşımacılığını vs. geliştirdi.

Bir an düşününce kadınların, onların çalışmalarının, kaygılarının ve yeniliklerinin daha doğru bir medeniyet anlayışının kalbinde yer aldığı görülmektedir. Önceki bölümlerde gördüğümüz gibi, kadınların yazısız toplumlardaki yerinin izini sürmek, çoğunlukla hem tekstil tasarımlarını hem de kadın bedenlerini kendi biçimlerinde ve dekoratif ayrıntılarında taklit eden boyalı seramikler gibi, kelimenin tam anlamıyla maddi kültürün dokusunda kalan ipuçlarını kullanmak anlamına gelmektedir. Sadece iki örnek vermek gerekirse, erken Mezopotamya çiviyazılı belgelerinde veya Peru'daki Chavín Tapınakları'nın planlarında gösterilen türden karmaşık matematiksel bilginin, Athena'nın Zeus'un kafasından çıktığı gibi bir erkek kâtip veya heykeltıraşın zihninden tam şeklini almış bir biçimde çıktığına inanmak zordur. Çok daha muhtemel olansa bunların kusursuz geometri ve uygulamalı dokuma veya boncuk işi hesabı gibi somut uygulamalar yoluyla, önceki zamanlarda biriken bilgileri temsil etmesidir.[140] Şimdiye kadar "medeniyet" olarak kabul edilen şey, aslında merkezinde kadınların yer aldığı daha önceki bazı bilgi sistemlerinin –iddialarını taşa kazıyan erkekler tarafından– cinsiyete dayalı olarak sahiplenilmesinden başka bir şey olmayabilir.

Bu bölüme, hırslı siyasi oluşumların genişlemesine ve gücün birkaç elde toplanmasına, kadınların şiddet yoluyla tabi kılınması olmasa da marjinalleştirilmesinin eşlik etmesine değinerek başladık. Bu sadece Aztek Meksika'sı ve Eski Krallık Mısır'ı gibi ikinci seviye rejimler için değil, aynı zamanda Chavín de Huántar gibi birinci seviye rejimler için de geçerli gibi görünüyor. Peki, toplumlar büyüyüp daha merkezi yönetim biçimleri benimsediğinde bile, kadınların ve onların kaygılarının her şeyin merkezinde kaldığı durumlar ne olacak? Tarihte böyle bir şey var mı? Bu bizi son örneğimize getiriyor, yani Minos Girit'ine.

Ege Adaları'nın en büyüğü ve en güneyindeki Girit'te Tunç Çağı'nda olup bitenler, bilimsel "devlet oluşumu" senaryosuna pek uymuyor. Fakat Minos toplumu olarak adlandırılan şeyin kalıntıları, kenara atılıp göz ardı edilemeyecek kadar dramatik, etkileyici ve Avrupa'nın –ve daha sonra klasik dünya hâline gelecek olan şeyin– kalbine fazlasıyla yakındır. 1970'lerde ünlü arkeolog Colin Renfrew, Ege'nin tarihöncesi hakkındaki önemli kitabının başlığı olarak, başka yerlerde çalışan arkeologların kafasını sonsuza dek karıştırıp sinirlerini bozan *The Emergence of Civilisation*'ndan (Medeniyetin Ortaya Çıkışı) başkasını seçmemişti.[141] Bu prestijli ve bir asırdan fazla süren yoğun saha çalışmasına rağmen Minos Girit'i arkeolojik kuram için bir tür hem güzel ve rahatsız edici hem de dürüst olmak gerekirse konuya dışarıdan gelen herkes için bir şaşkınlık kaynağı olmaya devam ediyor.

Bilgimizin çoğu Knossos metropolünden ve genellikle MÖ 1700 ile 1450 ("Yeni Saray" dönemi) arasında var olup "saray toplumları" olarak tanımlanan Phaestos, Malia ve Zakros'taki diğer büyük merkezlerden gelmektedir.[142] Elbette o dönemde çok etkileyici yerlerdi. Yaklaşık 25.000 nüfusa sahip olduğu düşünülen Knossos,[143] merkezinde sanayi mahalleleri ve depolama tesisleriyle dolu büyük saray kompleksleri ve sinir bozucu bir şekilde hiçbir zaman deşifre edilememiş olan kil tabletler üzerine yazı sistemiyle ("Lineer A") birçok yönden Doğu Akdeniz'in diğer bölgelerindeki benzer şehirlere benzemektedir. Sorun şu ki –Suriye Fırat'ı kıyısındaki Mari'deki Zimri-Lim'de, kuzeydeki Hitit Anadolu'sunda veya Mısır'da yaşayanlar gibi– aşağı yukarı aynı yaştaki saray toplumlarının aksine, Minos Girit'inde monarşiye dair açık bir kanıt yoktur.[144]

Bu, malzeme eksikliğinden değil. Yazıyı okuyamayabiliriz ancak Girit ve yakınlarındaki Thera Adası (Santorini) –volkanik kül yatağının Minos kasabası Akrotiri'yi muhteşem ayrıntılarla koruduğu yer– aslında bize Tunç Çağı dünyasından en kapsamlı resim sanatlarından birini sunar; sadece freskler değil, aynı zamanda fil-

dişi ve mühürler ile mücevherler üzerindeki ayrıntılı gravürler.[145] Minos sanatındaki otorite figürlerinin açık ara en sık görülen tasvirleri, yetişkin kadınları, omuzlarına kadar uzanan fakat göğsü açık, cesur desenli eteklerle gösterir.[146] Kadınlar düzenli olarak erkeklerden daha büyük ölçekte tasvir ediliyor ki bu tüm komşu ülkelerin görsel geleneklerinde siyasi üstünlüğün bir işaretidir. Knossos'ta büyük bir tapınaktaki mühür baskılarında görünen, elinde asa taşıyan "Dağların Anası" gibi komuta sembolleri taşırlar; boynuzlu sunakların önünde doğurganlık ayinleri yapar, tahtlara oturur, erkeklerin başkanlık etmediği toplantılarda bir araya gelir ve iki yanlarında doğaüstü yaratıklar ile tehlikeli hayvanlarla görünürler.[147] Diğer yandan erkek tasvirlerinin çoğu, ya az giyimli ya da çıplak atletlerdir (Minos sanatında hiçbir kadın çıplak tasvir edilmez) ya da erkeklerin kadın ileri gelenlere haraç getirdiğini ve önlerinde itaat pozları verdiğini gösterir. Bütün bunların Suriye, Lübnan, Anadolu ve Mısır'ın (yani zamanın Giritlilerinin tüccar ve diplomat olarak ziyaret ettikleri için aşina oldukları tüm bölgelerin) son derece ataerkil toplumlarında paraleli yoktur.

Güçlü kadınların yer aldığı Minos saray sanatının bilimsel yorumları biraz kafa karıştırıcıdır. Çoğu bu tür figürleri, sanki gerçek dünyayla hiçbir bağlantıları yokmuş gibi, dünyevi hiçbir güce sahip olmayan tanrıçalar veya rahibeler olarak tanımlarken 20. yüzyılın başlarında Knossos'ta kazı yapan Arthur Evans'ı takip ediyor.[148] Ege sanatı ve arkeolojisiyle ilgili kitapların "siyaset", "ekonomi" veya "toplumsal yapı" yerine "din ve ritüel" bölümlerinde karşımıza çıkma eğilimindedirler; özellikle siyaset, sanata neredeyse hiç atıfta bulunulmadan yeniden inşa edilmektedir. Diğerleri, sadece Minos'taki siyasi hayatı açıkça farklı, fakat sonuçta aşılmaz (eğer cinsiyetçi bir duygu varsa) olarak tanımlayarak bu meseleden tamamen kaçınıyor. Bunlar otorite konumundaki adamların görüntüleri olsaydı, bu durum devam eder miydi? Muhtemelen hayır çünkü aynı biliminsanları genellikle erkekleri içeren benzer sahne-

leri –mesela Mısır mezarlarının duvarlarına boyanmış– ya da hatta gerçek güç ilişkilerinin yansımaları olarak güçlü Mısırlı erkeklere haraç getiren *Keftiu*'nun (Giritliler) gerçek temsillerini tanımlamakta zorluk çekmiyorlar.

Bir diğer kafa karıştırıcı kanıt, Minoslu tüccarların yurtdışından ithal ettiği malların doğasıdır. Minoslular ticaret yapan bir halktı ve tüccarların çoğunlukla erkeklerden oluştuğu görülmektedir. Fakat saray öncesi döneminden başlayarak, yurtdışından ülkelerine getirdikleri şeylerde belirgin bir kadın etkisi vardı. Mısır *sistra*'ları,* kozmetik kremler, emziren anne figürleri ve bokböceği muskaları, saray kültürünün erkek egemen alanından değil, kraliyet dışı Mısırlı kadınların ritüellerinden ve Hathor'un kadın merkezli ritüellerinden gelmektedir. Hathor, Mısır dışında da Sina'daki turkuaz madenlerinin yakınındaki tapınaklarda ve boynuzlu tanrıçanın gezginlerin koruyucusuna dönüştüğü deniz limanlarında kutlanırdı. Bir tapınakta adak olarak gömülü –erken dönem Girit mezarlarındakilerle neredeyse aynı olan– kozmetik ürünleri ve muskalar topluluğu bulunan Lübnan kıyısındaki Byblos böyle bir limandı. Büyük ihtimalle bu tür nesneler, belki de çok daha sonraki İsis kültleri gibi kadın kültleriyle birlikte seyahat ediyordu ve erkek elitlerin "resmi" ticaretini takip ediyordu. Bu eşyaların, sarayların oluşumundan hemen önceki dönemde (ihmal edilen "ilk dönemlerden" bir diğeri) prestijli Girit *tholos* mezarlarında yoğunlaşması, en azından kadınların bu tür uzun mesafeli alışverişlerin talep tarafıyla ilgilendiğini gösteriyor.[140]

Tekrarlamak gerekirse, kesinlikle başka yerlerde durum böyle *değildi*. Konuyu biraz rahatlatmak için Yunanistan anakarasındaki biraz daha geç dönemlere ait sarayları kısaca ele alalım.

Girit sarayları müstahkem değillerdi ve Minos sanatı savaşa neredeyse hiç gönderme yapmayıp onun yerine oyun sahneleri ve yaratıkların rahatına gösterilen ilgi üzerinde durur. Bütün bunlar

* Eski Mısır'da kullanılan bir çeşit metal çalgı aleti. (ç.n.)

Yunanistan anakarasında olup bitenlerle belirgin bir tezat oluşturmaktadır. MÖ 1400 civarında Miken, Pylos ve Tiryns'te surlarla çevrili kaleler ortaya çıktı ve çok geçmeden yöneticileri Girit'i başarılı bir şekilde ele geçirip Knossos'u işgal etti ve iç bölgesinin kontrolünü ele geçirdi. Knossos ya da Phaistos ile karşılaştırıldığında, konutları Mora'daki önemli geçitlere tünemiş ve mütevazı köylerle çevrili, tepedeki kalelerden biraz daha fazlası gibi görünmektedir. En büyükleri olan Miken'in nüfusu 6000 civarındaydı. Bu şaşırtıcı değil çünkü anakaradaki saray toplumları önceden var olan şehirlerden değil, unutulmaz altın ölüm maskeleri ve erkek savaşçılar ile avcı gruplar sahneleriyle süslenmiş silahlarıyla, Miken'in eski Şaft Mezarları'nı yapan savaşçı aristokrasilerden geliyor.[150]

Bu kurumsal temele (savaşçı grup lideri ve onun avcı maiyeti) çok geçmeden, çoğunlukla Girit saraylarından ödünç alınan saray kıyafetleri ve yönetim için Yunanca yazmaya uyarlanmış bir yazı (Lineer B) eklendi. Lineer B tabletlerinin analizi, sadece bir avuç eğitimli memurun idari işlerin çoğunu bizzat yaptığını, mahsulleri ve hayvanları kişisel olarak denetlediğini, vergi topladığını, zanaatkârlara hammadde dağıttığını ve festivaller için erzak sağladığını gösteriyor. Bunların hepsi oldukça sınırlı ve küçük ölçekliydi[151] ve bir Miken *wanax*'ı (hükümdar ya da derebeyi), kalesinin ötesinde gerçek egemenliğini pek uygulayamazdı ve hayatları kraliyet gözetimi dışında devam eden çevredeki halka yönelik mevsimlik vergi baskınlarıyla yetinirdi.[152]

Bu Miken derebeyleri, nispeten iyi korunmuş bir örneği Pylos'ta bulunan bir *megaron*'da (büyük salon) halkın huzuruna çıkıyorlardı. İlk arkeologlar, buranın aslında Homeros'un bahsettiği kral Nestor'un sarayı olduğunu düşünürken biraz hayal görüyorlardı fakat Homeros'un krallarından birinin burada kendini evinde gibi hissedeceğine hiç şüphe yoktur. *Megaron*, üstü açık devasa bir ocağın üzerinde ortalanmıştı; taht da dahil alanın geri kalanı büyük ihtimalle gölgede kalmıştı. Duvarlarda, kesime götürülen bir boğayı ve lir çalan bir ozanı gösteren freskler bulunmaktadır. *Wanax*,

tasvir edilmese de tahtında birleşen bu tören sahnelerinin odak noktasıdır.[153]

Bunu Arthur Evans'ın tanımladığı, Girit'teki Knossos'un "Taht Odası" ile karşılaştırabiliriz. Bu durumda sözde taht, bir araya gelen grupların uzun süre boyunca rahatça oturabilmesi ve her birinin diğerini görebilmesi için simetrik sıralar hâlinde düzenlenmiş taş banklarla çevrili açık bir alana bakmaktaydı. Yakınlarda basamaklı bir banyo odası vardı. Minos evlerinde ve saraylarında buna benzer pek çok "banyo havzaları" (Evans'ın dediği gibi) vardı. Arkeologlar, onlarca yıl boyunca bu yapıların işlevleri konusunda kafa karışıklığı yaşadılar; ta ki Akrotiri'de büyük ihtimalle regl dönemiyle bağlantılı bir kadın kabul törenini gösteren boyalı bir sahnenin altında böyle bir şey bulunana kadar.[154] Aslında yalnızca mimari açıdan bakıldığında ve Evans'ın "bir erkeğe daha uygun göründüğü" yönündeki umutsuz ısrarına rağmen Taht Odası'nın merkezinin bir erkek hükümdarın koltuğu değil de bir kurulun başkanının koltuğu olduğu ve onu işgal edenlerin büyük ihtimalle kadın kurul üyelerinden oluştuğu makul bir şekilde anlaşılabilir.

Minos Girit'inden gelen hemen hemen tüm kanıtlar, bir rahibeler heyeti tarafından yönetilen, fiilen bir tür teokrasi olan kadın siyasi yönetimi sistemine işaret etmektedir. O hâlde şunu sorabiliriz: Çağdaş araştırmacılar bu sonuca neden bu kadar direnç gösteriyor? Her şey için "ilkel anaerkillik" savunucularının 1902'de abartılı iddialarda bulunmuş olması suçlanamaz. Evet, biliminsanları, rahibe heyetleri tarafından yönetilen şehirlerin etnografik veya tarihi kayıtlarda benzeri görülmemiş olduğunu söyleme eğilimindedir. Fakat aynı mantıkla, otorite figürlerinin tüm görsel temsillerinin kadın tasvirlerinden oluştuğu, erkekler tarafından yönetilen bir krallığın paraleli olmadığı da aynı şekilde söylenebilir. Girit'te açıkça farklı bir şey oluyordu.

Minos sanatçılarının hayatı temsil etme biçimi, Girit'in Yunanistan anakarasındaki komşularına karşı derinden farklı bir duyar-

lılığın kanıtıdır. Jack Dempsey, "Minos Arzusunun Şekilleri" adlı makalesinde, erotik ilginin kadın bedeninden onlara sataşan boğaların vücutlarına mızrak atıp çıkaran genç erkeklerin kıvrak, az giyimli figürlerinden başlayarak spor faaliyetlerinde hızlıca dönen veya balık taşıyan çıplak oğlanlara kadar hayatın hemen hemen her alanına kaydırıldığına dikkat çekmektedir. Daha sonraki Asur duvar kabartmalarındaki acımasız savaş sahneleri bir yana, Pylos'un duvarlarını dolduran katılaşmış hayvan figürlerinden ya da aslında Zimri-Lim'in sarayındakilerden dünyalar kadar uzaktadır. Minos fresklerinde her şey birleşiyor; yani birbirleriyle mutlu bir şekilde sohbet eden veya bir gösteriyi hayranlıkla izleyen küçük gruplar hâlinde ayrı ayrı duran, önde gelen kadınların keskin hatlı figürleri hariç. Çiçekler ve sazlar, kuşlar, arılar, yunuslar, hatta tepeler ve dağlar sürekli bir dansın sancıları içinde birbirlerinin içine girip çıkıyorlar.

Minos nesneleri de malzemeler üzerinde çömleği kabuğa dönüştüren ve taş, metal ve kil dünyalarını ortak bir biçimler âleminde eriten, her biri bir diğerini taklit eden (gerçek bir "beton bilimi") olağanüstü bir oyunla birbirine karışıyor.

Tüm bunlar, bu hayat bahçesinin sonsuza kadar perde arkasında duran denizin dalgalı ritimlerinde ve bizim anladığımız anlamda "siyaset"in ya da Dempsey'nin deyimiyle "kendini sürdüren, güce aç egonun" kayda değer eksikliğiyle ortaya çıkmaktadır. Bu sahnelerin kutladığı şey, onun belagatle ifade ettiği gibi, siyasetin tam tersidir: "Ritüel olarak bireysellikten kurtulma ve aynı zamanda hem açıkça erotik hem de ruhsal bir varoluş coşkusudur (*ek-stasis*, 'kişinin kendisinin ötesinde durması'); bireyi hem besleyen hem de görmezden gelen, ayrılmaz cinsel enerjiler ve ruhsal aydınlanmalarla titreşen bir evren." Minos sanatında kahramanlar yoktur; yalnızca oyuncular vardır. Sarayların Girit'i *Homo ludens*'in diyarıydı. Ya da belki daha doğru bir ifadeyle *Femina ludens - Femina potens*'ten bahsetmeye bile gerek yok.[155]

Bu bölümde öğrendiklerimiz kısaca özetlenebilir. Genellikle "devlet oluşumu" olarak adlandırılan süreç, aslında şaşırtıcı sayıda çok farklı anlama gelebilir. Bir şeref ya da talih oyununun fena hâlde ters gitmesi ya da ölüleri beslemeye yönelik belli bir ritüelin geri döndürülemez biçimde büyümesi anlamına gelebilir; endüstriyel katliam, kadınların bilgisine erkeklerin el koyması veya bir rahibeler heyeti tarafından yönetilmesi anlamına gelebilir. Fakat daha yakından incelenip karşılaştırıldığında, ihtimallerin sınırsız olmaktan çok uzak olduğunu da öğrendik.

Aslına bakılırsa iktidarın kapsamını genişletebileceği yolların çeşitliliği üzerinde hem mantıksal hem de tarihsel kısıtlamalar var gibi görünüyor; bu sınırlar egemenlik, idare ve rekabetçi siyasetten oluşan "üç ilkemizin" temelidir. Fakat aynı zamanda –bu sınırlamalar dahilinde bile– herhangi bir geleneksel "devlet" tanımına bağlı kalarak tahmin edebileceğimizden çok daha ilginç şeylerin gerçekleştiğini de görebiliyoruz. Minos saraylarında gerçekte neler oluyordu? Bir anlamda teatral sahneler, bir anlamda kadın katılım toplulukları ve aynı zamanda idari merkezler gibi görünüyorlar. Acaba onlar bir hâkimiyet rejimi miydi?

Uğraştığımız kanıtların son derece eşitsiz doğasını hatırlamak da önemlidir. Eğer incelikli duvar resimleri korunmuş olmasaydı, Minos Girit'i, Teotihuacan ya da Çatalhöyük hakkında ne söylerdik? Duvarlara resim yapmak, neredeyse diğer tüm insan faaliyetlerinden daha fazla, neredeyse her kültürel ortamda insanların yapmaya meyilli olduğu bir şeydir. Bu neredeyse insanlığın başlangıcından beri geçerlidir. Benzer görüntülerin, deriler ve kumaşlar üzerinde olduğu kadar doğrudan duvarlar üzerinde de artık sadece çıplak taş yapı bloklarının ya da kerpiçten yapılmış duvarların ayakta kaldığı birçok sözde "erken devlette" üretildiğinden pek şüphe duyamayız.

Arkeoloji, sayısız yeni bilimsel teknik kullanarak Suudi Arabistan veya Peru çöllerinden, Kazakistan'ın bir zamanlar boş gibi

görünen bozkırlarına ve Amazonlar'ın tropikal ormanlarına kadar, zaten yapmakta olduğu gibi, bu türden çok daha fazla "kayıp medeniyeti" şüphesiz ortaya çıkaracaktır. Daha önce şüphelenilmeyen yerlerdeki büyük yerleşimlere ve etkileyici yapılara dair kanıtlar yıl yıl biriktikçe, onların çıplak yüzeylerine modern milli devletin bir aksını yansıtmaya direnmemiz ve başka ne tür toplumsal ihtimalleri kanıtlayabileceklerini ele almamız akıllıca olacaktır.

11
Başa Dönüş

Yerli eleştirisinin tarihsel temelleri üzerine

Wendat devlet adamı Kandiaronk ve 17. yüzyılda Kuzey Amerika'daki Yerli halklar arasında gelişen Avrupa medeniyeti eleştirisi ile bu kitabın başladığı yerden çok uzun bir yol katetmiş gibiyiz. Şimdi hikâyeyi tamamlamanın zamanı geldi. 18. yüzyıla gelindiğinde yerli eleştirisinin –ve para, inanç, kalıtsal güç, kadın hakları ve kişisel özgürlükler hakkında ortaya atılan derin soruların– Fransız Aydınlanması'nın önde gelen isimleri üzerinde nasıl muazzam bir etkiye sahip olduğunu fakat aynı zamanda Avrupalı düşünürler arasında insanlık tarihi adına günümüzde büyük ölçüde bozulmadan kalan evrimsel bir çerçeve inşa eden bir tepkiyle neticelendiğini hatırlayın. Tarihi, bir somut bir ilerleme hikâyesi olarak tasvir eden bu çerçeve, yerli eleştirmenleri, özgürlük hakkındaki görüşleri kültürsüz hayat tarzlarının sadece bir yan etkisi olan ve muhtemelen –giderek sadece Avrupa düşüncesi anlamına gelen– çağdaş toplumsal düşünceye ciddi şekilde meydan okuyamayacak olan doğanın masum çocukları olarak yeniden şekillendiriyor.[1]

Esasında bu başlangıç noktasından pek fazla uzaklaşmadık çünkü bu kitap boyunca meydan okuduğumuz geleneksel görüşün (av-

cı-toplayıcı toplumlar, çiftçiliğin sonuçları, şehirlerin ve devletlerin yükselişi hakkında) kökeni tam da burada yatar: Turgot, Smith ve yerli eleştirisine karşı tepkiyle. Tabii ki insan toplumlarının zaman içinde evrimleştiği düşüncesi, özellikle 18. yüzyıla ya da Avrupa'ya özgü değildi.[2] O yüzyılın Avrupalı yazarları tarafından öne sürülen dünya tarihi versiyonunda yeni olan şey, toplumları geçim kaynaklarına göre sınıflandırma konusundaki ısrarı (ki böylece tarım insanlık tarihinde temel bir kırılma noktası olarak görülebilirdi); toplumlar büyüdükçe kaçınılmaz olarak daha karmaşık hâle geldikleri varsayımı ve bu "karmaşıklığın" sadece işlevlerin daha büyük bir farklılaşması değil, aynı zamanda insan toplumlarının yukarıdan aşağıya yönetilen hiyerarşik kademeler hâlinde yeniden düzenlenmesi anlamına da gelmesiydi.

Avrupa'nın bu tepkisi o kadar etkiliydi ki nesiller boyu filozoflar, tarihçiler, sosyal bilimciler ve o zamandan bu yana insanlığın hikâyesini geniş bir ölçekte ele almak isteyen herkes, onun nasıl başlaması gerektiği ve nereye varacağı konusundaki bilgileriyle kendilerini güvende hissederler. Hikâye, hayali bir küçük avcı-toplayıcı topluluğuyla başlar ve mevcut kapitalist milli devletlerin topluluğuyla –ya da onlardan sonra ne olabileceğine dair bazı fikirlerle– biter. İkisinin arasında olup biten her şey ilginç sayılabilir; özellikle de hepimizin o belli yolda ilerlemesine katkıda bulunduğu ölçüde. Keşfetmekte olduğumuz gibi, bunun bir sonucu, insanlık geçmişinin büyük bir kısmının tarihin görüş alanından kaybolması veya fiilen görünmez kalmasıdır (bulgularının sonuçlarını, bırakın başkasına, birbirlerine bile nadiren açıklayan az sayıda araştırmacının onların görebilen gözleri hariç).

1980'lerden bu yana, toplumsal kuramcıların üst anlatılara yönelik şüphenin egemen olduğu yeni bir "postmodern" çağda yaşadığımızı iddia etmesi olağan hâle geldi. Bu iddia, sıkça bir nevi aşırı uzmanlaşmanın gerekçesi olarak kullanılıyor: Kişinin entelektüel ağını genişletmesi –hatta notlarını diğer alanlardaki meslektaşla-

rıyla karşılaştırması– tek, emperyalist bir tarih vizyonu dayatması kokuyor. Tam da bu nedenden ötürü, "ilerleme fikri" genellikle tarih ve toplum hakkında artık düşünmediğimiz bir biçimin başlıca örneği olarak gösteriliyor. Fakat bu tür iddialar tuhaftır çünkü onları ortaya atan hemen hemen herkes yine de evrimsel açıdan düşünmeye devam ediyor. Daha da ileri gidebiliriz: Uzmanların bulgularını bir araya getirerek insanlık tarihinin gidişatını büyük ölçekte tanımlamaya çalışan düşünürler, Kitab-ı Mukaddes'teki Cennet Bahçesi, Cennetten Düşüş ve ardından gelen tahakkümün kaçınılmazlığı kavramını tamamen aşamamışlardır. İnsan toplumlarının nasıl geliştiğine dair "öylesine" masalıyla körleşmiş bu insanlar, şu anda gözlerinin önünde olanın yarısını bile göremiyorlar.

Sonuç olarak kendilerinin özgürlüğe, demokrasiye ve kadın haklarına inandıklarını iddia eden dünya tarihinin aynı tasvircileri göreceli özgürlük, demokrasi ve kadın haklarına ilişkin tarihsel dönemleri bir sürü "karanlık çağ" olarak ele almaya devam ediyor. Keza gördüğümüz gibi, "medeniyet" kavramı hâlâ büyük ölçüde tanımlayıcı özellikleri arasında zorba otokratları, imparatorluk fetihlerini ve köle işçiliğinin kullanımını içeren toplumlara ayrılmıştır. Mesela Teotihuacan veya Knossos gibi antik merkezler, bu tür şeylere dair kanıtların bariz bir şekilde eksik olduğu, büyük ve maddi açıdan gelişmiş toplumların inkâr edilemez örnekleriyle karşı karşıya kaldığımızda, kişinin ilk yaptığı şey ellerini havaya kaldırıp şunu söylemesidir: "Gerçekte orada neler olup bittiğini kim bilebilir?" Ya da Ozymandias'ın* taht odasının oralarda bir yerde gizlendiğini ama onu henüz bulamadığımız konusunda ısrar etmesidir.

* MÖ 1279'dan MÖ 1213'e kadar Mısır'a hükmetmiş İkinci Ramses'in Yunanca adıdır. (y.h.n.)

JAMES C. SCOTT'IN SON 5000 YILA DAİR İDDİALARINI ELE ALIP MEVCUT KÜRESEL DÜZENLEMELERİN ASLINDA KAÇINILMAZ OLUP OLMADIĞINI SORUYORUZ

Belki de insanlık tarihinin büyük bir kısmının genellikle kabul ettiğimizden daha karmaşık olduğunu ama önemli olanın elbette işlerin nasıl sonuçlanmış olduğu fikrine itiraz edebilirsiniz. En az 2000 yıldır dünya nüfusunun büyük bir kısmı, öyle ya da böyle kralların ya da imparatorların yönetimi altında yaşamaktadır. Monarşinin var olmadığı yerlerde bile –mesela Afrika veya Okyanusya'nın büyük bölümünde– (en azından) ataerkilliğin ve çoğu zaman diğer türden şiddetli tahakkümün yaygın olduğunu görüyoruz. Bir kez kuruldular mı, bu tür kurumlardan kurtulmak çok zordur. Dolayısıyla itirazınız şöyle olabilir: Kastettiğiniz şey aslında kaçınılmaz olanın gerçekleşmesinin biraz daha uzun sürdüğüdür. Ki bu da onu daha az kaçınılmaz yapmaz.

Tarıma gelince de öyle. İtirazınız şöyle devam edebilir: Doğru, tarım her şeyi bir gecede dönüştürmemiş olabilir fakat sonraki hâkimiyet sistemlerine zemin hazırladığı kesin değil midir? Aslında bu sadece bir zaman meselesi değil miydi? Büyük miktarda tahıl fazlasının yığılma ihtimali aslında bir tuzak oluşturmadı mı? Mısırlı Narmer gibi bir savaşçı prensin er ya da geç yandaşları için erzak depolamaya başlaması kaçınılmaz değil miydi? Bunu yaptığında kesinlikle oyun bitmişti. Rakip krallıklar ve imparatorluklar hızla ortaya çıkardı. Bazıları genişlemenin yolunu bulurdu; tebaalarının giderek daha fazla tahıl üretmesi konusunda ısrar ederlerdi ve kalan özgür halkların sayısı sabit kalma eğiliminde bile olsa bu tebaaların sayısı artardı. Bir kez daha, bu krallıklardan birinin (ya da sonradan ortaya çıktığı üzere küçük bir krallıklar topluluğunun) dünyayı fethetmek için başarılı bir formül bulması –tüfek, mikrop ve çeliğin doğru birleşimi– ve kendi sistemini herkese dayatması an meselesi değil miydi?

Kariyerinin çoğunu devletlerin –ve onlardan kaçmayı başaranların– insanlık tarihindeki rolünü anlamaya adamış ünlü bir siyaset bilimci olan James Scott, bu tarım tuzağının nasıl çalıştığına dair ilgi çekici bir açıklamaya sahiptir. Ona göre Neolitik Çağ, kolay bir iş olan ve yeniden dağıtımı teşvik eden sazlık tarımı* ile başladı; en büyük topluluklar aslında delta çevrelerinde yoğunlaşmıştı fakat Ortadoğu'daki ilk devletler (büyük ölçüde bunlara ve Çin'e yoğunlaşıyor) nehirlerin yukarısında, özellikle tahıl tarımına (buğday, arpa, darı) yoğun bir şekilde odaklanan ve bir dizi başka temel gıda maddesine nispeten sınırlı erişimi olan bölgelerde gelişti. Scott, tahılın öneminin kilit noktasının dayanıklı, taşınabilir, kolayca bölünebilir ve yığın olarak ölçülebilir olması ve dolayısıyla vergilendirmeye temel teşkil edecek ideal bir araç olması olduğunu belirtiyor. Yer üstünde yetişen –mesela bazı yumru kökler veya baklagillerden farklı olarak– tahıl mahsulleri de oldukça görünürdü ve tahsis edilmeye uygundu. Tahıl tarımı, sömürücü devletlerin yükselişine neden olmasa da onların vergi gereksinimlerine kesinlikle zemin hazırladı.[3]

Para gibi, tahıl da belli bir tür ürkütücü eşitliğe izin verir. Başlangıçta belli bir bölgede baskın bir mahsul hâline gelmesinin nedenleri ne olursa olsun (mesela Mısır'da gördüğümüz gibi, bunun büyük ölçüde ölülere yönelik ritüellerdeki değişikliklerle ilgisi vardı), bu gerçekleştiğinde her zaman kalıcı bir krallık ortaya çıkabilirdi. Bununla birlikte Scott, tarihin büyük bölümünde bu sürecin bu yeni keşfedilen "tahıl devletleri" için de bir tuzak hâline geldiğini, onları yoğun tarıma elverişli alanlarla sınırlandırdığını ve çevredeki yaylaları ve bataklıkları büyük ölçüde ulaşamayacakları bir yerde bıraktığını da belirtir.[4] Üstüne üstlük, bu sınırlar içinde bile tahıl temelli krallıklar kırılgandı; aşırı nüfusun, ekolojik yıkımın ve her zaman çok fazla insan, evcil hayvan ve parazitin bir yerde

* Bu tarım yöntemi, taşkın sularının geri çekilmesiyle ortaya çıkan verimli topraklarda çeşitli mahsullerin yetiştirilmesini içerir. (y.h.n.)

toplandığında ortaya çıkan türden endemik hastalıkların ağırlığı altında çökmeye her zaman eğilimliydi.

Yine de Scott'ın odak noktası aslında devletler değil, "barbarlardır" ki bu da Scott'ın otoriter-bürokratik yönetimin küçük adalarını çevreleyen ve büyük ölçüde ortak yaşadıkları bir ortamda var olan tüm gruplar için kullandığı bir terimdir: baskın, ticaret ve karşılıklı kaçınmanın sürekli değişen bir karışımı. Scott'ın Güneydoğu Asya'nın dağlık halkları hakkında öne sürdüğü gibi, bu "barbarlar"dan bazıları fiilen anarşistlere dönüştü: Hayatlarını aşağıdaki vadi toplumlarına açıkça zıddı olarak ya da kendi aralarında tabakalaşmış sınıfların ortaya çıkmasını engelleyecek şekilde örgütlediler. Anlaşılacağı üzere, bürokratik değerlerin bu kadar bilinçli bir şekilde reddedilmesi (kültürel ayrılmanın bir başka örneği) aynı zamanda "kahraman toplumlara" yani üstünlüğü dramatik savaş yarışmalarına, ziyafetlere, övünmelere, düellolara, oyunlara, hediyelere ve kurbana dayanan küçük lordların telaşına da yol açabilirdi. Monarşinin kendisi de muhtemelen bu şekilde, şehirli-bürokratik sistemlerin bir uzantısı olarak başlamıştı.

Ancak Scott'la devam edersek; barbar monarşiler ya küçük ölçekli kaldı ya da büyümeyi başarabildiyseler bile (Alaric, Attila, Cengiz veya Timurlenk gibi şahsiyetlerde durum açıkça böyleydi) genişlemeleri kısa sürdü. Tarihin büyük bir kısmı boyunca tahıl devletleri ve barbarlar "karanlık ikizler" olarak kaldılar ve çözülemez bir gerilim içinde birbirlerine kilitlendiler çünkü ikisi de kendi ekolojik nişlerinden kopup çıkamadı. Devletler üstünlüğü ele geçirdiğinde, köleler ve paralı askerler tek bir yöne akardı; barbarlar baskın olduğunda, en tehlikeli savaş kumandanını yatıştırmak için ona yüklü vergiler verirler ya da alternatif olarak, bir derebey etkili bir koalisyon kurmayı başarabilir, şehirlere akınlar yapıp onları yerle bir edebilir ya da daha genel olarak onları yönetmeye kalkabilir ve kaçınılmaz olarak kendisini ve maiyetini yeni bir yönetici sınıfa dahil olmuş hâlde bulabilirdi. Bir Moğol atasözünün de dediği

gibi: "Bir krallık at sırtında fethedilebilir ancak onu yönetmek için attan inmek gerekir."

Yine de Scott herhangi bir sonuca varamıyor. Daha ziyade, yaklaşık MÖ 3000'den MS 1600'e kadar olan dönemin dünyadaki çiftçilerin çoğu için oldukça sefil bir dönem olmasına rağmen, kendileri nispeten kolay hayatlar yaşarken hanedan devletlerine ve imparatorluklarına yakınlıklarının (yağmalama ve talan etme ayrıcalıkları) tüm avantajlarından yararlanan barbarlar için bir Altın Çağ olduğunu belirtiyor. Ezilenlerin en azından bir kısmının onların saflarına katılması genellikle mümkündü. Scott, tarihin büyük bölümünde isyanın genel olarak böyle göründüğünü öne sürüyor; yani yakınlardaki barbarların yanına onların safına katılmak için sığınma. Meseleyi kendi açımızdan açıklamak gerekirse, bu tarım krallıkları emirleri görmezden gelme özgürlüğünü büyük ölçüde ortadan kaldırmayı başarırken, uzaklaşma özgürlüğünü ortadan kaldırmakta çok daha zorlandılar. İmparatorluklar istisnai ve kısa ömürlüydü ve en güçlüleri bile (Roma, Han, Ming, İnka) kendi kontrol alanlarına giren ve çıkan büyük ölçekli insan hareketlerini engelleyemedi. Yaklaşık beş yüz yıl öncesine kadar dünya nüfusunun büyük bir kısmı, hâlâ ya vergi tahsildarının yetki alanı dışında ya da vergiden kaçmanın nispeten basit yollarının erişilebilir olduğu bir yerde yaşıyordu.[5]

Fakat bugün, yani yirmi birinci yüzyıl dünyamızda, durum artık açıkça böyle değil. Bir şeyler son derece ters gitti; en azından barbarların bakış açısından. Artık o dünyada yaşamıyoruz. Yine de onun bu kadar uzun süredir var olduğunu kabul etmek bile önemli bir soruyu daha sormamıza imkân tanıyor. Bölgesel egemenlik, yoğun idare ve rekabetçi siyasetin özel birleşimiyle bugün sahip olduğumuz hükümet türleri, esasında ne kadar kaçınılmazdı? Bu gerçekten insanlık tarihinin kaçınılmaz doruk noktası mıydı?

Evrimciliğin bir sorunu, birbirleriyle ortak yaşam ilişkisi içinde gelişen hayat tarzlarını alıp onları insanlık tarihinin farklı aşamalarına göre yeniden düzenlemesidir. 19. yüzyılın sonlarına

gelindiğinde, Turgot ve diğerleri tarafından geliştirilen orijinal sıralamanın (avcılık, hayvancılık, tarım ve en sonunda endüstriyel medeniyet) gerçekte işe yaramadığı açık hâle geliyordu. Fakat aynı zamanda Darwin'in kuramlarının yayımlanması, evrimciliğin tarihe yönelik mümkün olan tek bilimsel yaklaşım ya da en azından üniversitelerde güvenilebilecek tek yaklaşım olarak sağlamlaşması anlamına geliyordu. Bu nedenle, arayış daha uygulanabilir kategoriler içindi. Lewis Henry Morgan, 1877 tarihli *Eski Toplum* eserinde, "vahşilikten" "barbarlığa" ve "medeniyete" doğru, yeni antropoloji alanında geniş çapta benimsenen bir dizi adım önerdi. Bu arada Marksistler, hâkimiyet biçimlerine ve ilkel komünizmden köleliğe, feodalizme ve kapitalizme, ardından da sosyalizme (sonra komünizm) geçiş üzerinde yoğunlaştılar. Tüm bu yaklaşımlar temelde işe yaramazdı ve sonunda bir kenara atılmak zorunda kaldılar.

1950'lerden bu yana yeni-evrimci kuramların bir kısmı, grupların çevrelerinden enerjiyi ne kadar verimli bir şekilde topladıklarını temel alan dizilimin yeni bir versiyonunu tanımlamaya çalıştı.[6] Gördüğümüz gibi, bugün neredeyse hiç kimse bu yapıyı bütünüyle kabul etmiyor. Aslında onu ele alan ya da mantığındaki birçok istisnaya dikkat çeken ciltler yazıldı; bugün böyle bir evrim şemasıyla karşı karşıya kaldıklarında çoğu antropolog ve arkeoloğun standart tepkisi, "Biz bunların hepsini aştık" ve "Onları geride bıraktık" olacaktır. Ama eğer çalışmalarımız ilerlediyse, öyle görünüyor ki bunu herhangi bir alternatif vizyon uygulamadan yapmışlar; sonuç olarak arkeolog ya da antropolog olmaksızın hemen hemen herkes, büyük bir tuval üzerine dünya tarihi hakkında düşünmeye veya yazmaya başladıklarında eski düzene geri dönme eğiliminde oluyor. Bu nedenle eski düzenin temel sıralamasını burada özetlemek faydalı olabilir:

Grup toplumları: En basit evrenin tıpkı !Kunglar veya Hadzalar gibi hâlâ avcı-toplayıcı olarak yaşayan, herhangi bir resmi siyasi rolleri ve asgari iş bölümü olmadan, sözde yirmi ila kırk kişiden

oluşan hareket hâlindeki gruplar biçiminde yaşayan insanlardan oluşur. Bu tür toplumların fiilen eşitlikçi olduğu düşünülür.

Kabileler: Nuerler, Dayaklar veya Kayapolar gibi toplumlar bu sınıflandırmaya dahildir. Kabile üyelerinin genellikle "bahçeci" olduğu varsayılır; bu, tarım yaptıkları ama sulama sistemleri oluşturmadıkları veya saban gibi ağır ekipmanlar kullanmadıkları anlamına gelir; en azından aynı yaş ve cinsiyetten olanlar arasında eşitlikçidirler; liderlerinin yalnızca gayriresmi gücü vardır veya en azından zorlayıcı değildir. "Kabileler" genel olarak antropologların sevdiği karmaşık soy veya totem klanı yapılarına göre düzenlenir. Ekonomik açıdan merkezi figürler –Melanezya'da tipik olarak bulunanlar gibi– ritüellere ve ziyafetlere sponsor olmak için katkıda bulunanlardan oluşan gönüllü birlikler oluşturmaktan sorumlu "büyük adamlardır". Ritüel veya zanaat uzmanlığı sınırlıdır ve genellikle yarı zamanlıdır; kabileler sayısal olarak gruplardan daha büyüktür fakat yerleşim yerleri kabaca aynı büyüklük ve öneme sahip olma eğilimindedir.

Reislikler: Kabile toplumundaki klanların tümü eşit olsa da reisliklerde akrabalık sistemi aristokratlar, halktan kişiler ve hatta kölelerden oluşan bir rütbe sisteminin temeli şeklinde ilerler. Şilluklar, Natchezler veya Calusalar genel olarak reislikler olarak kabul edilir; Polinezya krallıkları veya eski Galya lordları da öyle. Şefin kendi ailesi bir yana nüfusun artması önemli bir fazlalığa yol açar ve tam zamanlı zanaat ve ritüel uzmanları sınıfları ortaya çıkar. Yerleşim hiyerarşisi en az bir seviyeden oluşur (şefin ikametgâhı ve diğer herkes) ve reisin temel ekonomik işlevi payları bölüştürmektir; kaynakları bir araya getirmeyi mecbur kılar ve sonra genellikle muhteşem ziyafetler sırasında bunları herkese dağıtmak.

Devletler: Daha önce de belirttiğimiz gibi, devletler büyük ölçüde tahıl tarımı, güç kullanma hususunda yasal tekel, profesyonel yönetim ve karmaşık iş bölümüyle öne çıkma eğilimindedir.

Birçok 20. yüzyıl antropoloğunun o dönemde işaret ettiği gibi, bu düzen de aslında işe yaramaz. Gerçekte "büyük adamlar", neredeyse tamamen Melanezya ile sınırlı görünüyor. Geronimo ya da Oturan Boğa gibi "Kızılderili şefler" rol bakımından Papua Yeni Gine'deki büyük adamlara benzemeyen kabile reisleriydi. Yenievrimci modelde "şefler" olarak adlandırılanların çoğu, daha önce de belirttiğimiz gibi, normalde "krallar" olarak düşündüğümüz kişilere şüpheli bir şekilde benzerler ve müstahkem kalelerde yaşayabilir, kürklü elbiseler giyebilir, saray soytarılarını destekleyebilir, yüzlerce eşe ve harem ağalarına sahip olabilir. Bununla birlikte, kaynakların bölüştürülmesine nadiren katılırlar, en azından sistematik bir şekilde değil.

Bu tür eleştirilere evrimcilerin verdiği yanıtsa bu düzenden tamamen vazgeçmek değil, ona ince ayar yapmak oldu. Evrimcilere göre reislikler belki de daha yağmacıdır ama yine de devletlerden temel olarak farklıdır. Dahası, "basit" ve "karmaşık" reislikler olarak alt bölümlere ayrılabilirler: İlkinde şef gerçekten de sadece yüceltilmiş bir büyük adamdı, hâlâ herkes gibi çalışıyor, asgari düzeyde idari yardım alıyordu; karmaşık versiyonda ise, hakiki bir sınıf yapısına imkân tanıyan en az iki kademeli idari personel tarafından destekleniyordu. Son olarak, reislikler "döngüsel hareket ediyorlardı"; yani sıradan şefler bile oldukça metodik bir şekilde, yerel rakipleri fethederek ya da onlara tabi olarak küçük imparatorlukları bir araya getirmeye çalışıyordu, böylece kendilerini bir sonraki karmaşıklık aşamasına (üç idari hiyerarşi seviyesi ile karakterize edilen) getiriyor, hatta devletler kuruyorlardı Birkaç hırslı reis bunu başarsa da çoğu başarısız oldu; ekolojik ve toplumsal sınırlarını zorlardılar ve bu da insanları rahatsız etti; tüm bu gelişigüzel inşa edilmiş mekanizma çöktü ve dünyayı –ya da en azından fethedilmeye değer görülen kısımlarını– fethetmeye çalışan başka bir hanedana bıraktı.

Akademik çevrelerde bu tarz sınıflandırmalar konusunda tuhaf

bir ayrılık oluştu. Kültürel antropologların çoğu bu tür evrimsel düşünceyi kendi disiplinlerinin geçmişinden kalma, bugün kimsenin muhtemelen ciddiye alamayacağı bir tür antika kalıntı olarak görürken, çoğu arkeologsa alternatifleri olmadığı için sadece "kabile", "reislik" veya "devlet" gibi terimleri kullanır. Fakat hemen hemen herkes, bu tür planları sonraki tüm tartışmalar için kendiliğinden bariz bir temel olarak ele alır. Kitap boyunca, tüm bunların ne kadar aldatıcı olduğunu göstermek için epey zaman harcadık. İnsanlar bunların tutarsızlıklarını ne kadar çok dile getirirse getirsin, bu düşünce tarzlarının yerinde saymasının sebebi, tam da tarihi teleolojik olmayan bir şekilde hayal etmeyi –yani tarihi, mevcut düzenlemelerin bir şekilde kaçınılmaz olduğunu ima etmeden düzenlemeyi– çok zor bulmamızdır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, tarihte var olmanın en kafa karıştırıcı yönlerinden biri, gelecekteki olayların gidişatını tahmin etmenin neredeyse imkânsız olmasıdır fakat olaylar bir kez meydana geldi mi, başka bir şeyin "olabileceğini" söylemenin ne anlama geldiğini bilmek bile zordur. Tam anlamıyla tarihsel bir olayın belki de iki niteliği vardır: Önceden tahmin edilemez ve yalnızca bir kez gerçekleşmiş olması. Darius gerçekten kazansaydı ne olacağını görmek için Gaugamela Muharebesi'ni tekrar yapmak mümkün değildir. Ne olabileceği hakkında spekülasyon yapmak (diyelim ki İskender serseri bir okla vurulsaydı ve Ptolemaios Mısır'ı ya da Selevkos Suriye'si hiç olmasaydı) en iyi ihtimalle boş bir oyun olurdu. "Tek bir kişi tek başına tarihte gerçekten ne kadar fark yaratabilir?" gibi derin sorular gündeme getirebilir ama yine de bunlar hiçbir zaman kesin olarak cevaplanamayacak sorulardır.

Benzersiz tarihsel olaylar ya da Pers veya Helenistik imparatorluklar gibi oluşumlarla karşılaştığımızda yapabileceğimiz en iyi şey bir karşılaştırma yapmaktır. Bu bize en azından ne tür şeyler *olabileceğine* ve en iyi ihtimalle bir şeyin diğerini takip etme ihtimaline ilişkin bir fikir verebilir. Sorun şu ki İber Yarımadası'nın Amerika

kıtasını işgal etmesinden ve ardından gelen Avrupa sömürge imparatorluklarından bu yana bunu gerçekten yapamıyoruz çünkü sonuçta tek bir siyasi-ekonomik sistem vardır ve o da küreseldir. Dünyanın bir yerinde tesadüfen bir araya gelen ayrı olguların aksine, modern milli devletin, endüstriyel kapitalizmin ve akıl hastanelerinin yayılmasının ille de bağlantılı olup olmadığını değerlendirmek istersek, bir yargıda bulunabilmek için hiçbir temelimiz olmaz.[7] Üçü de gezegenin fiilen tek bir küresel sistem olduğu ve kendimizi karşılaştırabileceğimiz başka gezegenin olmadığı bir zamanda ortaya çıkmıştı.

İnsanlık tarihinin büyük bölümünde durumun zaten böyle olduğu iddiası ileri sürülebilir ki birçoğu da böyle yapıyor. Avrasya ve Afrika zaten birbirine bağlı tek bir sistem oluşturmuştu. Tabii ki insanlar, nesneler ve fikirler Hint Okyanusu ve İpek Yolları (veya onların Tunç ve Demir Çağı öncülleri) boyunca ileri geri hareket ettiler. Sonuç olarak, Avrasya kara kütlesinde çarpıcı siyasi ve ekonomik değişikliklerin sıkça az çok koordineli bir şekilde meydana geldiği görünmüştür. Ünlü bir örneği ele alırsak: Neredeyse yüz yıl önce Alman filozof Karl Jaspers, bugün bildiğimiz spekülatif felsefenin tüm büyük okullarının, görünüşe göre bağımsız olarak Yunanistan, Hindistan ve Çin'de aşağı yukarı aynı zamanlarda, MÖ sekizinci ve üçüncü yüzyıllar arasında ortaya çıktığını belirtmişti; üstüne üstlük, tam da yakın zamanda madeni paranın icat edildiği ve yaygın biçimde benimsendiği şehirlerde ortaya çıktılar. Jaspers buna Eksen Çağı adını verdi ve bu terim, başkaları tarafından İranlı peygamber Zerdüşt'ten (MÖ 800 civarı) İslam'ın gelişine (MS 600 civarı) kadar uzanan günümüzün tüm dünya dinlerinin doğuşunu kapsayan dönemi içerecek şekilde genişletildi. Şimdi, Jaspers'in Eksen Çağı'nın –Pisagor, Buda ve Konfüçyüs'ün hayatlarını kapsayan– esas dönemi, sadece madeni paranın ve yeni spekülatif düşünce biçimlerinin icadına değil, aynı zamanda menkul köleliğin Avrasya boyunca, hatta daha önce neredeyse hiç var olmadığı

yerlerde bile yayılmasına da karşılık gelir; dahası, bir dizi Eksen Çağı imparatorluğu (Maurya, Han, Part, Roma) ve onların geçerli para sistemleri dağıldıktan sonra, menkul kölelik eninde sonunda düşüşe geçecekti.[8] Açıkçası, Avrasya'nın tek bir yer olarak ele alınabileceğini söylemek ve dolayısıyla bu süreçlerin Avrasya'nın farklı yerlerinde nasıl geliştiğini karşılaştırmanın anlamsız olduğu sonucuna varmak yanlış olurdu. Bu tür kalıpların insan gelişiminin evrensel özellikleri olduğu sonucuna varmak da eşit derecede yanlış olurdu. Bunlar, tam da Avrasya'da meydana gelen şeyler olabilir.

Afrika, Okyanusya veya Kuzeybatı Avrupa'nın büyük bir kısmı, bu dönemin büyük imparatorluklarına o kadar bağlıydı ki –özellikle MÖ beşinci yüzyılda fakat muhtemelen çok daha öncesinde, Hint Okyanusu ve Akdeniz çevresindeki kara ve deniz ticaret yolları kesişince– onların bağımsız karşılaştırma noktaları olarak alınıp alınamayacağını bilmek de zordur. Tek gerçek istisna Amerika kıtasıydı. 1492'den önce bile iki yarıküre arasında ara sıra ileri geri hareketlerin olduğu kabul edilebilir (aksi takdirde Amerika'da başlangıçta bir insan nüfusu olmazdı) fakat İber istilasından önce Amerika kıtası, Avrasya ile doğrudan veya düzenli şekilde iletişim hâlinde değildi. Hiçbir şekilde aynı "dünya sisteminin" parçası değillerdi. Bu önemlidir çünkü şu soruyu sormamızın mümkün olduğu gerçekten bağımsız bir karşılaştırma noktamız olduğu anlamına gelir (Kuzey ve Güney Amerika'yı ayrı düşünürsek muhtemelen iki tane bile olabilir): Tarihin gerçekten belli bir yöne mi gitmesi gerekiyor?

Amerika kıtası örneğinde aslında şu soruları sorabiliriz: Dünyanın hâkim yönetim biçimi olarak monarşinin yükselişi kaçınılmaz mıydı? Tahıl tarımı gerçekten bir tuzak mıdır ve buğday, pirinç veya mısır çiftçiliği yeterince yaygınlaştığında; girişimci bir derebeyinin tahıl ambarlarının kontrolünü ele geçirip bürokratik olarak yönetilen bir şiddet rejimi kurmasının an meselesi olduğu gerçekten söylenebilir mi? Peki, o derebeyi bunu yaptığında başkalarının da onu taklit etmesi kaçınılmaz mı? En azından Kolomb

öncesi Kuzey Amerika'nın tarihine bakıldığında, tüm bu soruların cevabı büyük bir "hayır"dır.

Aslında Kuzey Amerika'daki arkeologlar, "gruplar", "kabileler", "reislikler" ve "devletler" terimlerini kullansa da görünüşe göre orada gerçekte olup bitenler, bu tür varsayımların tümüne meydan okuyor. Avrupalıların işgalinden önceki yüzyıllarda, kıtanın batı yarısında tarımdan *uzaklaşma* hareketinin olduğunu zaten görmüştük ve ova toplumlarının, belli bir yıl boyunca gruplar ile bizim devletlerle özdeşleştirdiğimiz özelliklerin en azından bazılarını paylaşan bir şey arasında –diğer bir deyişle, toplumsal evrimin ölçeğinin zıt uçlarında olması gereken şeyler arasında– nasıl sıkça ileri geri hareket etmiş oldukları görülüyor. Bu açıdan daha da şaşırtıcı olansa kıtanın doğu kesiminde yaşananlardır.

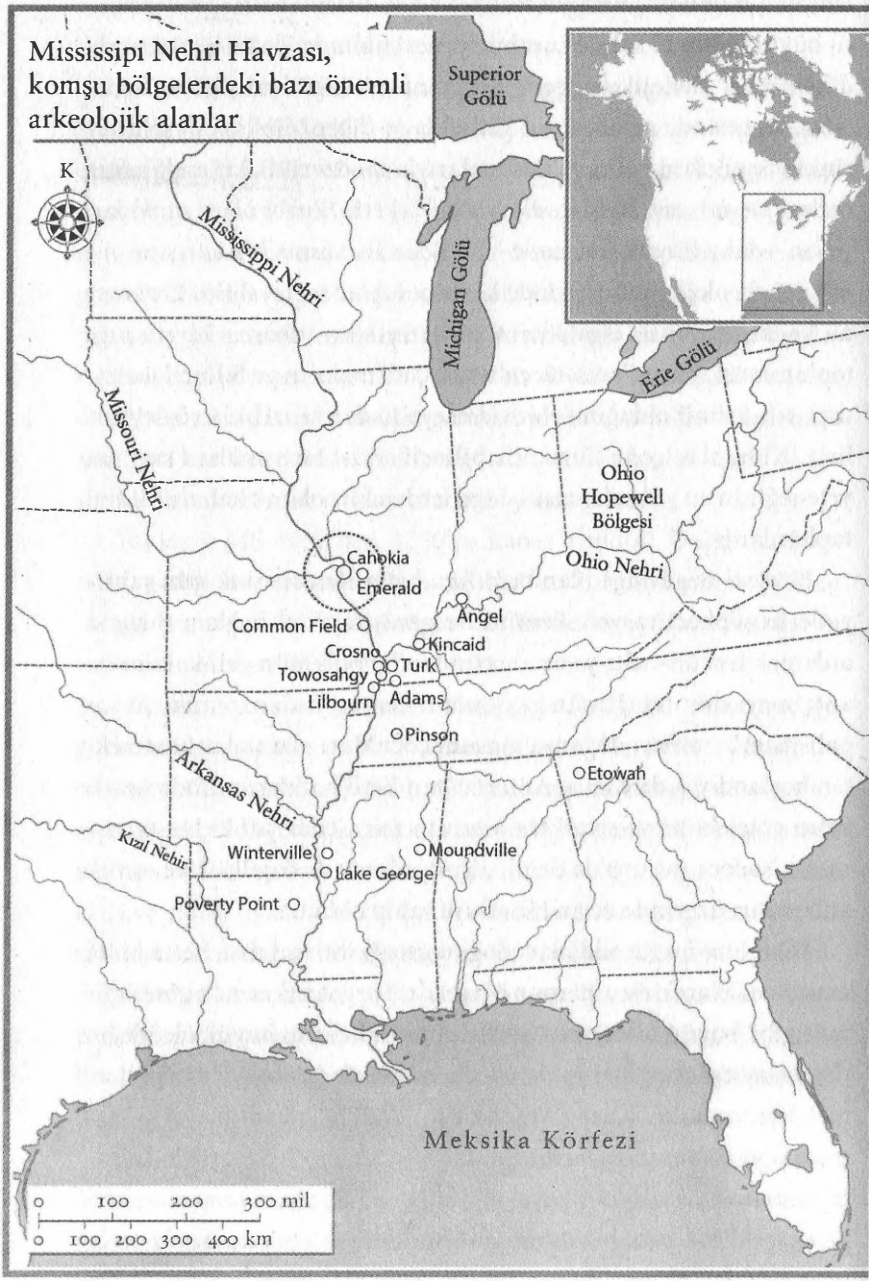
Yaklaşık MS 1050'den 1350'ye kadar şimdiki Doğu St. Louis'de, gerçek adı unutulmuş ancak tarihte Cahokia olarak bilinen bir şehir vardı.[9] Öyle görünüyor ki Çin'de Song Hanedanlığı'nın ve Irak'ta Abbasi Halifeliği'nin hüküm sürdüğü dönemlerde, James Scott'ın klasik filizlenen "tahıl devleti" olarak adlandıracağı, görkemli bir şekilde ve hiç yoktan yükselen bir devletin başkenti olmuştu. Cahokia'nın nüfusu 15.000 civarında zirveye ulaştı; sonra birdenbire dağıldı. Cahokia, egemenliği altındakilerin gözünde neyi temsil ediyorsa etsin, halkının büyük çoğunluğu tarafından ezici ve yankı uyandıran bir şekilde reddedilmiş gibi görünüyordu. Çöküşünden sonra yüzyıllar boyunca, bir zamanlar şehrin bulunduğu yer ve etrafındaki yüzlerce kilometrelik nehir vadileri insan yerleşiminden tamamen yoksun kaldı: "Boş bir mahalle" (Pierre Boulle'un *Maymunlar Cehennemi*'ndeki Yasak Bölge gibi), harabelerin ve acı anıların olduğu bir yer oldu.[10]

Cahokia'nın halefi olan krallıklar güneyde hızlıca ortaya çıktılar ama sonra aynı hızla parçalandılar. Avrupalılar, Kuzey Amerika'nın doğu kıyısına vardıklarında, –şimdiye kadar bilindiği şekliyle– "Mississippi medeniyeti" sadece uzak bir anıydı ve Cahokia

tebaasının ve komşularının torunları kendilerini *polis* [şehir devleti] büyüklüğünde kabile cumhuriyetleri hâlinde, doğal çevreleriyle dikkatli bir ekolojik denge içinde yeniden örgütlemiş görünüyorlardı. Öncesinde ne olmuştu? Cahokia ve diğer Mississippi şehirlerinin yöneticileri halk ayaklanmalarıyla mı devrildi, kitlesel ihanet nedeniyle mi zayıfladılar, ekolojik felaketin kurbanları mıydılar, yoksa –daha büyük ihtimalle– bu üçünün hassas bir karışımı mı oldu? Arkeoloji günün birinde kesin cevaplar sağlayabilir. O zamana kadar, Avrupalı işgalcilerin 16. yüzyıldan itibaren karşılaştığı toplumların, yüzyıllarca süren siyasi çatışmaların ve bilinçli tartışmaların ürünü olduğunu bir dereceye kadar rahatlıkla söyleyebiliriz. Ki bunlar, çoğu durumda bilinçli siyasi tartışmalara katılma yeteneğinin en yüksek insani değerlerden biri olarak kabul edildiği toplumlardı.

Bireysel özgürlüğe olan bağlılığı, hatta Kandiaronk gibi şahsiyetlerin şüpheci rasyonalizmini bu geniş tarihsel bağlam dışında anlamak imkânsızdır ya da en azından bu bölümün geri kalanında anlatmayı düşündüğümüz şey budur. Her ne kadar sonraki Avrupalı yazarlar onları doğanın masum çocukları olarak hayal etmekten hoşlandıysa da Kuzey Amerika'nın Yerli halkları aslında kendi uzun entelektüel ve siyasi tarihlerinin mirasçılarıydı ki bu, tartışmasız, sadece Avrupa'da değil, diğer yerlerde de özgürlük ve eşitlik anlayışları üzerinde derin bir etkiye sahip oldu.

Tabii bize bu tür iddiaları doğası gereği ihtimal dışı, hatta biraz mantıksız olarak ele almamız öğretildi. Turgot vakasında gördüğümüz gibi, bugün bildiğimiz şekliyle evrim kuramı büyük ölçüde bu tür dışlayıcı tutumları pekiştirmek, onları doğal veya bariz göstermek için yaratıldı. Kuzey Amerika'nın Yerli halklarının ayrı bir zamanda ya da insanlık tarihinin daha önceki bir aşamasının kalıntıları olarak yaşadıkları hayal edilmiyorsa, o zaman tamamen ayrı bir gerçeklikte, yani bizimkinden temelde farklı bir efsanevi bilinçte yaşadıkları hayal ediliyor (şu sıralar moda terim "ontoloji"). En

Mississipi Nehri Havzası, komşu bölgelerdeki bazı önemli arkeolojik alanlar
Superior Gölü
K
Mississippi Nehri
Michigan Gölü
Erie Gölü
Missouri Nehri
Ohio Hopewell Bölgesi
Ohio Nehri
Cahokia
Emerald
Angel
Common Field
Kincaid
Crosno
Turk
Towosahgy
Adams
Lilbourn
Pinson
Etowah
Arkansas Nehri
Kızıl Nehir
Winterville
Moundville
Lake George
Poverty Point
Meksika Körfezi
0 100 200 300 mil
0 100 200 300 400 km

azından Plotinos'u, Şankara'yı veya Cuang Zu'yu doğurana benzer herhangi bir entelektüel geleneğin, sadece bilginin birikimli hâle geldiği bir edebi geleneğin ürünü olabileceği varsayılır. Kuzey Amerika yazılı bir gelenek üretmediği için –ya da en azından bizim bu şekilde tanımaya alışık olduğumuz türden bir şey olmadığı için–[11] ürettiği herhangi bir bilgi, ister siyasi ister başka türden olsun, mecburen farklı bir türdendi. Kendi entelektüel geleneğimizden aşina olduğumuz tartışmalar veya konumlarla görebileceğimiz herhangi bir benzerlik, genellikle Batılı kategorilerin bir tür naif yansıması olarak silinip atılır. Gerçek bir diyalog bu nedenle imkânsızdır.

Belki de bu tür bir argümana karşı koymanın en basit yolu, Wendatların (Huron) *Ondinnonk* dediği, ruhun bir rüyayla ortaya çıkan gizli arzusunu anlatan bir metinden alıntı yapmaktır:

> Huronlar, ruhumuzun doğuştan gelen ve gizli başka arzuları olduğuna inanırlar... Ruhumuzun bu doğal arzularını, onun dili olan rüyalar aracılığıyla bildirdiğine inanırlar. Buna göre, bu arzular gerçekleştiğinde ruh tatmin olur; ama tam tersine, eğer arzuladığı şey kendisine verilmezse öfkelenir ve sadece bedenine sağlamak istediği iyiliği ve mutluluğu vermemekle kalmaz, aynı zamanda çoğu zaman bedene karşı isyan eder, çeşitli hastalıklara ve hatta ölüme neden olur.[12]

Yazar, alıntının devamında rüyalarda bu tür gizli arzuların anlaşılması zor, dolaylı, sembolik bir dille iletildiğini ve bu nedenle Wendatların birbirlerinin rüyalarının anlamını çözmeye çalışarak veya uzmanlara danışarak çok zaman harcadıklarını açıklıyor.

Tüm bunlar Freudçu kuramın garip bir şekilde hantal bir yansıması gibi görünebilir ama bir şey hariç. Metin 1649 yılına aittir. *Cizvit İlişkileri*'ne mensup Peder Ragueneau tarafından Freud'un *Rüyaların Yorumu* (1899) kitabının ilk baskısının ortaya çıkmasından tam 250 yıl önce yazılmıştır ki bu olay, Einstein'ın izafiyet

kuramı gibi yaygın olarak 20. yüzyıl düşüncesinin kurucu olaylarından biri olarak görülür. Üstelik tek kaynağımız Ragueneau değil. Aynı zamanda diğer İrokua halklarının dinini değiştirmeye çalışan çok sayıda misyoner, onun yerine muhataplarını Kutsal Yazılar'ın gerçeğine yönlendirmek için benzer kuramlar bildirdiler ve onları saçma ve açıkça yanlış olarak değerlendirip (muhtemelen şeytani olmadıkları sonucuna varsalar da) çürütmeye çalıştılar.

Bu, Kandiaronk'un içinde büyüdüğü topluluğun Freudçulardan oluştuğu anlamına mı geliyor? Tam olarak değil. Freudçu psikanaliz ile İrokua uygulaması arasında, en çarpıcı olanı terapinin kolektif doğasında olmak üzere önemli farklılıklar vardı. "Rüya tahmin etme" sıklıkla gruplar tarafından yapılırdı ve rüyayı görenin gerçek ya da sembolik arzularını gerçekleştirmek için bütün bir topluluğun harekete geçmesi gerekebiliyordu: Ragueneau, bir Wendat kasabasındaki kış aylarının, büyük ölçüde kelimenin tam anlamıyla önemli bir erkek ya da kadının hayallerini gerçekleştirmek için toplu ziyafetler ve tiyatrolar düzenlemeye adandığını bildirdi. Buradaki asıl nokta, bu tür entelektüel gelenekleri bizimkine göre daha aşağı seviyede –ya da tamamen yabancı– olduğu gerekçesiyle bir kenara atmanın çok akıllıca olmayacağıdır.

Wendatlar ve Haudenosauneeleri alışılmadık kılan şey, geleneklerinin çok iyi belgelenmiş olmasıdır. Diğer birçok toplum, bu tür kayıtların yazıya geçirilmesinden çok önce ya tamamen yok edilmiş ya da zarar görmüş kalıntılara indirgenmiştir. İnsan başka hangi entelektüel geleneklerin sonsuza dek kaybolmuş olabileceğini merak ediyor. O hâlde bu bölümün geri kalanında yapacağımız şey, Kuzey Amerika'nın Doğu Ormanları'nın yaklaşık olarak MS 200'den 1600'e kadar olan tarihini tam da bunun ışığında incelemek olacak. Buradaki amacımız, Avrupa medeniyetinin yerli eleştirisinin yerel köklerini ve bu köklerin Cahokia'da, hatta belki de oradan çok daha önce başlayan bir tarihle nasıl iç içe geçtiğini anlamaktır.

KUZEY AMERİKA'NIN NE KADARININ TEK TİP BİR KLAN SİSTEMİNE SAHİP OLDUĞUNU SORGULAYIP "HOPEWELL ETKİLEŞİM ALANI"NIN ROLÜNÜ DEĞERLENDİRİYORUZ

Bir bilmeceyle başlayalım. Aynı temel klan adları dağarcığının Kaplumbağa Adası'nın (Kuzey Amerika kıtasının Yerli adı) aşağı yukarı her yerinde dağılmış hâlde bulunabildiğinden daha önce bahsetme fırsatımız olmuştu. Sayısız yerel farklılıklar vardı ama aynı zamanda tutarlı ittifaklar da vardı; öyle ki şu anda Georgia olan bölgede bir Ayı, Kurt veya Şahin klanından gelen bir gezginin Ontario veya Arizona'ya kadar seyahat edip yoldaki hemen hemen her noktada kendisini ağırlamak zorunda olan birini bulması mümkündü. Kuzey Amerika'da birbiriyle tamamen ilgisiz yarım düzine dil ailesine ait yüzlerce farklı dilin konuşulduğu dikkate alındığında, bu durum daha da dikkat çekici görünmektedir. Klan sistemlerinin Sibirya'dan ilk insanların gelişiyle birlikte tam olarak devreye girmesi pek olası görünmemektedir; daha yakın zamanlarda gelişmiş olmalılar. Fakat mesafeler göz önüne alındığında (ki asıl bilmecemiz bu) bunun nasıl gerçekleşmiş olabileceğini hayal etmek zordur.

İrokua araştırmalarının duayeni Elizabeth Tooker'ın 1970'lerde belirttiği gibi, bu bilmece daha da kafa karıştırıcı çünkü Kuzey Amerika klanlarının kesinlikle "akrabalık" grupları olarak kabul edilip edilmeyeceği tam olarak açık değildir. Onlar daha çok, her biri kendisini genellikle sadece mecazi olarak "ataları" olan farklı bir totem hayvanıyla manevi bir ilişki sürdürmeye adayan ritüel topluluklara benzerler. Doğru, üyeleri (ana soylu veya baba soylu) kökene göre seçilir, diğer klan üyeleri birbirlerini kardeş olarak görür ve bu nedenle de birbirleriyle evlenemezlerdi. Ancak hiç kimse soyağacını takip etmiyordu ve ata kültü ya da soy temelinde mülkiyet iddiaları yoktu: Tüm klan üyeleri esasında eşitti. Belli ritüel

bilgi biçimleri, danslar veya ilahiler, kutsal nesne yığınları ve ayrıca bir dizi isim dışında ortak mülkiyet açısından pek bir şey yoktu.

Bir klanın genel olarak çocuklara ayrılan sabit bir isim havuzu vardı. Bunlardan bazıları reis adlarıydı fakat kutsal gereçler gibi onlar da nadiren doğrudan miras alınırdı; bunun yerine, unvan sahibi öldüğünde en muhtemel adaya verilirlerdi. Üstelik bir topluluk, hiçbir zaman tek bir klandan oluşmazdı. Genellikle birbirine rakip ve birbirini tamamlayıcı olarak hareket eden, sporda birbirleriyle yarışan ve birbirlerinin ölülerini gömen, iki yarım hâlinde gruplandırılmış çok sayıda klan vardı. Bunun genel etkisi, kişisel geçmişlerin kamu bağlamlarından silinmesi oldu: Adlar unvan olduğundan, sanki topluluğun bir yarısının başı her zaman John F. Kennedy, diğer yarısınınkiyse her zaman Richard Nixon'dı. Unvanlarla adların bu şekilde kaynaşması, Kuzey Amerika'ya özgü bir olgudur. Bunun bir versiyonu Kaplumbağa Adası'nın hemen hemen her yerinde görülüyor ama dünyanın neredeyse başka hiçbir yerinde buna benzer bir şey görmüyoruz.

Tooker, son olarak klanların diplomaside kilit bir rol oynadığını belirtir: sadece gezginlere konukseverlikte değil, aynı zamanda diplomatik misyonlar için protokolü düzenlemede, savaşları önlemek için tazminat ödemede veya sadece mahkûmlara bir ad verip böylece onları yeni topluluklarında bir klan üyesi hâline getirmede. Hatta bu şekilde yeni üyeler, o çatışmada ölen birinin yerini bile alabiliyorlardı. Sistem, insanların bireysel veya toplu olarak hareket etme veya toplumsal düzenlemeleri yeniden düzenleme kapasitesini en üst düzeye çıkarmak için tasarlanmış gibi görünüyordu. Bu parametreler içerisinde sonsuz, neredeyse sürekli değişip iç içe geçen bir ihtimal aralığı var. Peki, bu parametreler dizisi ilk olarak nereden geldi? Tooker, onların çoktandır unutulmuş, belki de başlangıçta Orta Meksika'dan gelen tüccarlar tarafından kurulmuş olan bir "ticaret imparatorluğu"nun kalıntıları olabileceğini öne sürdü fakat bu öneri biliminsanları tarafından ciddiye alınmadı;

hatta makalesine neredeyse hiç atıfta bulunulmadı. Böyle bir ticaret imparatorluğunun var olduğuna dair hiçbir kanıt yoktur.

Bir ritüel ve diplomatik sistemin kökeninin, ritüel ve diplomaside olduğunu varsaymak daha mantıklı görünüyor. Böyle bir olgunun ortaya çıkmış *olabileceğine* dair çürütülemez kanıtlara sahip olduğumuz ilk nokta –yani Kuzey Amerika'nın neredeyse tüm bölgeleri arasında aktif bağların kurulduğu yer– arkeologların "Hopewell Etkileşim Alanı" olarak adlandırdıkları, merkez üssü Ohio'nun Scioto ve Paint Creek ırmak vadilerinde olan bir ağdır. Kabaca MÖ 100 ile MS 500 yılları arasında bu ağdaki topluluklar, mezar höyüklerinin altına sıkça olağanüstü miktarlarda hazineler depoladılar. Hazineler arasında kuvars kristalli ok uçları, Apalaş Dağları'ndan mika ve obsidiyen, Büyük Göller'den bakır ve gümüş, Meksika Körfezi'nden sarmal deniz kabukları ve köpekbalığı dişleri, Rocky Dağları'ndan boz ayı azı dişleri, meteorik demir, timsah dişleri, ıskarmoz balığı çeneleri ve daha fazlası vardı.[13] Bu malzemelerin çoğu, yeniden inşa edilmesi insanın canını çıkaracak zor olan karmaşık bir organizasyon yapısı içinde şamanlar, rahipler ve bir dizi düşük rütbeli memur tarafından giyilen –metal kılıflı borular ve aynalar da dahil– ritüel kıyafetlerin ve muhteşem kostümlerin imalatında kullanılmış gibi görünüyor.

Daha da çarpıcı olanı, bu mezarların bazılarının kelimenin tam anlamıyla kilometrelerce uzanan devasa toprak dolguların yakınında yer almasıydı. Orta Ohio Vadisi'nin sakinleri, bu tür yapıları arkeologların Adena Dönemi olarak adlandırdığı MÖ 1000 yılı civarındaki başlangıcından bu yana inşa ediyorlardı; toprak dolguları Kuzey Amerika tarihinin daha erken "Arkaik" evrelerinde de ortaya çıkmaktaydı. Poverty Point örneğinde daha önce gördüğümüz gibi, onları tasarlayan kişi son derece karmaşık astronomik hesaplamalar yapma ve doğru ölçüm sistemleri kullanma becerisine sahipti. Bu tür insanların aynı zamanda muazzam miktarda işçiliği hazır hâle getirebilecekleri de düşünülebilir fakat burada dikkatli olmamız gerekir.

Daha yakın zamanlara ait kanıtlar, tümsek inşa etme geleneğinin bazı durumlarda dans alanları veya ziyafetler, oyunlar ve toplantılar için diğer düz açık alanlar yaratmanın bir yan etkisi olabileceğini ileri sürmektedir. Her yıl büyük bir ritüelden önce, bu alanlar süpürülüp düzleştirilir ve biriken kir ve döküntüler aynı yere yığılırdı. Yüzyıllar boyunca bunlar, açıkça şekillendirilmesi gereken çok büyük miktarda malzeme hâline gelebiliyordu. Mesela Muskogeeler arasında, bu tür yapay tepeler her yıl kırmızı, sarı, siyah veya beyaz topraktan yeni bir örtüyle kaplanırdı. Bu çalışma, görevliler tarafından dönüşümlü görevlerle düzenlenmişti ve yukarıdan aşağıya komuta hiyerarşisini gerektirmezdi.[14]

Bununla birlikte, Poverty Point veya Hopewell toprak dolguları gibi gerçekten büyük yapılarda durum kesinlikle böyle değildir. Bunlar, yavaş yavaş birikimlerle büyümeyip önceden planlanmışlardı. En etkileyici alanlar neredeyse her zaman nehir vadilerinde, genellikle su kütlelerine oldukça yakın yerlerde bulunur. Kelimenin tam anlamıyla cıvık çamurdan yükselirler. Çocukken kum veya çamurla oynayan herkesin (yani eski Amerika Yerlileri dahil hemen hemen herkesin) farkında olacağı gibi, bu tür malzemelerden yapılar yapmak kolaydır ama nemli yerlerde parçalanmalarını veya suya kapılıp gitmelerini önlemek neredeyse imkânsızdır. İşte gerçekten etkileyici mühendislik tam da burada devreye girer. Tipik bir Hopewell alanı karmaşık, matematiksel olarak hizalanmış daireler, kareler ve sekizgenlerden oluşan bir karışımdır ve hepsi de çamurdan yapılmıştır. En büyüklerinden biri, Licking County, Ohio'daki görünüşe göre bir ay gözlemevi olarak işlev gören Newark Toprak Dolgusu'dur; beş kilometrekarelik bir alana yayılır ve beş metreden daha yüksek setler den oluşur. Bu tür sağlam yapılar yaratmanın tek yolu (o kadar sağlamlar ki bugün hâlâ ayaktalar) ustaca inşa tekniklerinin kullanılması ve toprak katmanlarının özenle seçilmiş çakıl ve kumla değiştirilmesiydi.[15] Bataklığın üzerinde yükselirken onları ilk kez gören biri için etkileri, öğle sıcağında erimeyi katiyen reddeden bir buz küpüne tanık olmaya benzer, yani bir tür evren kaynaklı mucizeye.

Matematiği hesaplayan araştırmacıların, Arkaik dönemden itibaren Amerika kıtasının büyük bir kısmı boyunca geometrik toprak dolgularının aynı ölçüm sistemini kullanıyor gibi göründüğünü keşfettiklerinde nasıl irkildiklerini daha önce belirtmiştik: Görünüşe göre bu sistem, kordonların birbirine doğru eşkenar üçgenler hâlinde düzenlenmesine dayanıyordu. Dolayısıyla insanların ve malzemelerin Hopewell höyük yapılarına çok uzaklardan geliyor olması kendi başına olağanüstü bir durum değildir. Fakat arkeologların da gözlemlediği gibi, Hopewell'i yaratan "Woodland halklarının" karakteristik geometrik sistemleri, aynı zamanda geçmiş geleneklerden bir kopuşa da işaret ediyor; yani farklı bir metrik sistemin ve biçimlerin yeni geometrisinin ortaya çıkışı.[16]

Orta Ohio sadece merkez üssüydü. Mississippi Vadisi'nin üst ve alt kısımlarında, bu yeni Hopewell tarzı geometrik sisteme dayalı toprak dolguları olan alanlar bulunabilir. Bazıları küçük kasaba büyüklüğündedir. Ölüler için yeraltı mezarlarının yanı sıra toplantı evleri, zanaat atölyeleri ve insan kalıntılarının işlenmesi için mezarlık evleri içerebilirdi ve sıklıkla da içermiştir. Bu tamamen açık olmasa da birkaçının yerleşik bakıcıları olmuş olabilir. Açık olan şey, yılın büyük bölümünde bu alanların büyük ölçüde veya tamamen boş kaldığıdır. Yalnızca belli ritüellerde itinalı törenler için tiyatrolar olarak, her seferinde bir veya iki hafta boyunca yoğun bir şekilde, bölgenin dört bir yanından gelen insanlarla ve ara sıra çok uzaklardan gelen ziyaretçilerle hayat buldular.

Bu, Hopewell'in bilmecelerinden bir diğeridir. Klasik bir "tahıl devleti" (Scott'ın tanımlayacağı gibi) yaratmak için gereken tüm unsurlara sahipti. En büyük merkezlerin inşa edildiği Scioto-Paint Creek Ovaları o kadar verimlidir ki daha sonra Avrupalı yerleşimciler tarafından "Mısır" lakabıyla anılmaya başlandı ve en azından bölge sakinlerinin bir kısmı, mısır ekimine aşina olmuş olacaktır. Fakat bu mahsulden büyük ölçüde kaçınmış göründükleri gibi –belki de sınırlı, ritüel amaçlar dışında– vadi tabanlarından

da büyük ölçüde kaçındılar, etrafa dağılmış ve çoğunlukla yüksek arazilerde soyutlanmış çiftlik evlerinde yaşamayı tercih ettiler. Bu tür çiftlikler genellikle bir veya en fazla üç dört aileden oluşuyordu. Bazen bu küçük gruplar, yazlık ve kışlık evler arasında gidip gelerek avcılık, balıkçılık, toplayıcılık ve küçük bahçe arazilerinde ayçiçeği, karter otu, kazayağı, madımak ve kanaryaotu gibi yerel yabani otların yanı sıra, cüzi bir miktar sebze yetiştirmenin bir birleşimini uyguluyorlardı.[17] İnsanlar, muhtemelen komşularıyla düzenli temas hâlindeydi. Savaş ya da herhangi bir türden organize şiddete dair çok az kanıt olduğundan, onlarla yeterince iyi anlaşmış gibi görünüyorlar.[18] Yine de hiçbir zaman devamlı bir köy veya kasaba hayatı yaratmak için bir araya gelmediler.[19]

Hopewell toprak dolguları ölçeğindeki anıtsal mimarinin, genellikle reisler veya dini liderlerden oluşan bir tabaka tarafından yönetilen önemli bir tarım fazlasını ima ettiği varsayılır. Ama olup biten bu değil. Onun yerine, Altıncı Bölüm'deki tartışmalarımızdan tanıdık gelecek "çiftçilik oyunu" türünü ve ayrıca zamanlarının büyük çoğunluğunu aynı beş veya altı arkadaşla geçiren, fakat periyodik olarak Kuzey Amerika kıtasının çoğunu kapsayan geniş bir toplumun sahnesine çıkan şamanları ve mühendisleri buluyoruz. Bunların hepsi, sonraki Woodlands toplumları hakkında bildiğimiz her şeyden o kadar çarpıcı biçimde farklı ki bu yerleşim modellerinin pratikte tam olarak ne anlama geldiğini yeniden yapılandırmak zordur. Bununla birlikte bu genel durum, başka hiçbir şey olmasa da "gruplardan" "kabilelere" ve "reisliklere" doğru ilerlemeyi temel alan geleneksel evrimci terminolojinin derinden alakasız oluşunu göstermektedir.

Peki, bunlar nasıl toplumlardı? Kesin olarak söyleyebileceğimiz tek şey, sanatsal açıdan mükemmel olduklarıdır. Tüm mütevazı hayat düzenlemelerine rağmen Hopewell'de yaşayanlar, Kolomb öncesi Amerika kıtasındaki en karmaşık görsel dağarcıklarından birini ürettiler: Üstünde şahane hayvan oymaları bulunan (diğer

bitkisel karışımlarla birlikte, transa benzer hâlleri tetiklemeye yetecek kadar güçlü tütün çeşitleri içmek için kullanılan) temsili pipolardan, itinalı tasarımlarla kaplı pişmiş toprak kavanozlara ve göğüs zırhı olarak giyilen, karmaşık geometrik tasarımlarla kesilmiş küçük bakır levhalara kadar her şey. Görsellerin çoğu şaman ritüelini, suret arayışlarını ve ruh yolculuklarını (önce de belirttiğimiz gibi aynalara özel bir vurgu var) ve ayrıca dönemsel ölü festivallerini de çağrıştırmaktadır.

And Dağları'ndaki Chavín de Huántar veya aslında Poverty Point gibi, toplumsal etki de ezoterik bilgi biçimleri üzerindeki kontrolden kaynaklanmaktaydı. Aralarındaki temel fark, Hopewell Etkileşim Alanı'nın görünür bir merkezinin, tek bir başkentinin olmaması ve Chavín'in aksine, dini olsun ya da olmasın, kalıcı elitlerin varlığına dair çok az kanıt sunmasıdır. Gömülerin analizi, cenaze rahiplerinden klan reisine veya kâhine kadar en az bir düzine farklı nişan setini ortaya çıkarmaktadır. Dikkat çekici bir şekilde, ayrıca gelişmiş bir klan sisteminin varlığını da ortaya koyar gibi görünmektedir çünkü Orta Ohio'nun eski sakinleri, totem hayvanlarının parçalarını (sıklıkla kolye ucu veya mücevher olarak şekillendirilmiş çeneler, dişler ve pençeleri) mezarlarına koyma gibi tarihi olarak alışılmadık –ama bir arkeoloğun bakış açısına göre olağanüstü derecede kullanışlı– bir alışkanlık geliştirdiler. Kuzey Amerika'nın sonraki dönemlerinden en tanıdık olan tüm klanlar (Geyik, Kurt, Kanada Geyiği, Şahin, Yılan vs.) zaten temsil edilmişlerdi.[20] Gerçekten çarpıcı olan şey, bir makamlar ve klanlar sisteminin varlığına rağmen ikisi arasında neredeyse hiçbir ilişkinin olmamasıdır. Klanların bazen belli makamlara "sahip olmaları" mümkündür ama kalıtsal, rütbeli elitlerin varlığına dair çok az kanıt vardır.[21]

Bazıları, Hopewell ritüellerinin çoğunun –her ne kadar sonraki Amerika'nın kuzeydoğusundaki Ölülerin Ziyafetleri'ne benzeseler de– kahramanlık tarzı ziyafetler, yarışmalar, oyunlar ve kumar-

dan oluştuğunu öne sürmektedir; bunlar sıkça dikkatli bir şekilde tabakalanmış toprak ve çakıl taşı katmanlarının altındaki büyük hazinelerin örtülmesiyle sona eriyordu ki kimse (belki tanrılar ve ruhlar dışında) onları bir daha göremesin.[22] Hem oyunlar hem de gömüler, açıkça servet birikimine karşı mücadele etme eğiliminde olurdu ya da daha iyi bir ifadeyle, toplumsal farklılıkların büyük ölçüde teatral kalmasını sağlardı. Aslında o tespit edilebilen sistem farklılıkları bile ritüel sistemin bir etkisi gibi görünüyor çünkü Hopewell'in kalbi üç büyük alan kümesinden oluşan Üçlü İttifak'a bölünmüş gibi görünüyor.

En kuzeyde, Hopewell'in merkezinde yer alan cenaze törenleri, âlemler arasında seyahat eden kahraman erkek figürlerinin olduğu şaman ritüeline odaklanır. En güneyde ise, güneybatı Ohio'daki Turner Alanı'nın en iyi şekilde örneklediği gibi vurgu, insan olmayan maskeli figürlerin, tepedeki toprak tapınakların ve yeraltı canavarlarının görsellerindedir. Daha da dikkat çekici olanı, kuzey kümede makam nişanlarıyla gömülenlerin hepsinin erkek olması, güneyde aynı makam rozetleriyle gömülenlerin de keza yalnızca kadın olmalarıdır (Merkezi alan kümeleri her iki açıdan da karışıktır).[23] Dahası, kümeler arasında açıkça bir tür sistem koordinasyonu ve onları birleştiren geçitler vardı.[24]

Bu noktada Hopewell Etkileşim Alanı'nı, önceki bölümde tartıştığımız bir olguyla karşılaştırmak bilgilendirici olacaktır: yani MÖ beşinci binyılda Mezopotamya'nın 'Ubeyd köy toplumlarıyla. Karşılaştırma biraz zorlama görünebilir fakat her ikisi de mümkün olan en büyük ölçekte, kendi yarıkürelerinde büyük bir nehir sistemini –sırasıyla Mississippi ve Fırat'ın– kaynağından deltasına kadar, çevredeki tüm ovalar ve kıyı alanları dahil kapsayan kültür alanları olarak düşünülebilir.[25] Birbiriyle keskin bir şekilde çelişen bölgeler ve çevre ortamları arasında bu ölçekte düzenli kültürel etkileşimin kurulması, çoğu zaman tarihte önemli bir dönüm noktasına işaret eder. 'Ubeyd, dünyanın ilk şehirlerinin temellerini atan

bilinçli bir standardizasyon biçimini, bir toplumsal eşitlikçiliği yarattı.[26] Hopewell örneğinde yaşananlarsa oldukça farklı görünüyor.

Aslında Hopewell ve 'Ubeyd birçok açıdan kültürel zıt kutuplardır. 'Ubeyd etkileşim alanının birliği, insanlar ve hane halkı arasındaki bireysel farklılıkların bastırılmasında, buna karşın Hopewell'in birliğiyse farklılığın kutlanmasında yatıyordu. Bir örnek vermek gerekirse: Sonraki Kuzey Amerika toplumları tüm klanları ve milletleri karakteristik saç stillerine göre ayırt ederken (bu sayede bir Seneca, Onondaga veya Mohawk savaşçısını uzaktan ayırt etmek basitti), Hopewell sanatında –ki onlardan oldukça fazla var– aynı saça sahip olan iki figür bulmak zordur. Görünüşe göre, herkes kendini istediği şekilde göstermekte veya toplum tiyatrosunda dramatik bir rol üstlenmekte özgürdü ve bu bireysel ifade gücü, sonsuz çeşitlilikte oyunbaz, kendine özgü saç kesimi, giyim ve süs tarzları gibi görünen şeylerle kendini eğlendiren insanların minyatür tasvirlerine yansıyordu.[27]

Tüm bunlar geniş alanlar üzerinde itinalı bir şekilde koordine edilmişti. Yerel olarak bile her toprak dolgusu, sürekli ritüel ortamın bir unsuruydu. Toprak dolgularının hizalanması, çoğunlukla Hopewell takviminin belli bölümlerine (gündönümleri, ay evreleri vs.) gönderme yaparken, insanlar muhtemelen tam bir tören döngüsünü tamamlamak için anıtlar arasında düzenli olarak ileri geri hareket etmek zorunda kalıyordu. Bu oldukça karışık: Yüzlerce kilometre uzaktaki insanları, her defasında bir yıl boyunca beş veya altı günlük dönemler boyunca süren merkezlerdeki ritüellerde zamanında toplanabilsinler diye koordine etmek için yıldızlara, nehirlere ve mevsimlere ilişkin gereken türden ayrıntılı bilgi birikimini ancak hayal edebiliriz. Böyle bir sistemi, bir kıtanın uzunluğu ve genişliği boyunca geliştirmek için ne gerektiği bir yana dursun.

Sonraki zamanlarda, Ölülerin Ziyafetleri aynı zamanda isimlerin "dirilişi" için de bir fırsattı çünkü artık ölmüş olanların un-

vanları yaşayanlara geçiyordu. Hopewell'in klan sisteminin temel yapısını Kuzey Amerika'ya yayması, bu tür mekanizmalar aracılığıyla olmuş olabilir. Hatta Hopewell'deki muhteşem cenaze törenlerinin, MS 400 civarında sona ermesinin nedeninin büyük ölçüde Hopewell'in işinin bitmiş olması mümkündür. Mesela ritüel sanatının kendine özgü doğası, yerini kıta boyunca yayılan standartlaştırılmış versiyonlara bıraktı; oysa artık kişisel diplomasi için ortak bir dil ve yabancılarla etkileşim için ortak bir kurallar dizisine sahip olan gruplar arasında bağ kurmak amacıyla artık çamurdan mucizevi bir şekilde yükselen fantastik, geçici başkentlere doğru büyük yolculuklara gerek yoktu.[28]

AMERİKA'NIN NEREDEYSE İLK "DEVLETİ" OLMAYA YAKLAŞAN CAHOKIA'NIN HİKÂYESİNİ ANLATIYORUZ

Hopewell'in birçok bilmecesinden biri de toplumsal düzenlemelerinin nasıl çok daha sonraki kurumları öngördüğüdür. "Beyaz" ve "kırmızı" klanlar arasında bir ayrım vardı: İlki yazlık, daire şeklindeki evler ve barış yapmayla özdeşleşmişti; ikincisiyse kış, kare evler ve savaşla.[29] Sonraki yerli toplumların çoğunda, barış reisleri ile savaş reisleri arasında bir ayrım vardı: Askeri çatışma zamanlarında tamamen farklı bir yönetim yürürlüğe girer ve sorunlar çözülür çözülmez ortadan kaybolurdu. Bu sembolizmin bir kısmı, görünüşe göre Hopewell'den kaynaklanıyordu. Arkeologlar bazı figürleri savaş reisleri olarak tanımlasa da tüm bunlara rağmen fiili savaşa dair neredeyse hiç kanıt yoktur. İhtimallerden biri çatışmanın farklı, daha teatral bir biçim almış olmasıdır; rakip milletlerin veya "düşman" grupların düşmanlıklarını sıkça agresif lakros oyunlarıyla ortaya koyduğu daha sonraki zamanlarda olduğu gibi.[30]

Hopewell merkezlerinin düşüşünü takip eden yüzyıllarda, yani yaklaşık olarak MS 400'den 800'e kadar, bir dizi aşina olduğumuz gelişmeyi görmeye başlıyoruz. İlk olarak, bazı gruplar mısırı temel

bir ürün olarak benimsemeye ve onu Mississippi taşkın yatağı boyunca uzanan nehir vadilerinde yetiştirmeye başlıyor. İkincisi, fiili silahlı çatışmalar daha sık hâle geliyor. En azından bazı yerlerde bu, toplulukların kendi yerel toprak dolguları etrafında daha uzun süre yaşamasına yol açtı. Özellikle Mississippi Vadisi'nde ve bitişik kayalıklarda topraktan piramitler ve meydanlar üzerine merkezlenen, bazıları müstahkem, sıklıkla da geniş sahipsiz topraklarla çevrili küçük kasabalardan oluşan bir model ortaya çıktı. Sonunda birkaçı küçük krallıklara benzedi ve bu durum, merkez üssünün yakında Meksika'nın kuzeyinde Amerika kıtasının en büyük şehri hâline gelecek olan Cahokia bölgesinde olduğu, gerçek bir şehir patlamasına yol açtı.

Cahokia, Mississippi Nehri boyunca uzanıp Amerika Tabanı olarak bilinen geniş bir taşkın yatağında yer alır. Burası cömert ve verimli bir ortamdı, mısır yetiştirmek için idealdi ama yine de büyük bir kısmı bataklık, sisli ve sığ havuzlarla dolu olduğundan şehir inşa etmek zorlu bir yerdi. Bir zamanlar burayı ziyaret eden Charles Dickens, onu "kesintisiz bir siyah çamur ve su tabakası" olarak tanımlamıştı. Missisippi dünyasında bunun gibi sulu yerler, –kesin, öngörülebilir bir semavi düzenin taban tabana zıddı olarak görülen– kaos dolu yeraltı dünyasıyla bağlantılıydı ve Cahokia'daki ilk büyük ölçekli yapılardan bazılarının Çıngıraklı Yılan Geçidi olarak bilinen, çevredeki sulardan yükselmek üzere tasarlanan ve tepelerdeki mezarlara (Ruhların Yolu veya Ölülerin Yolu) doğru ilerleyen bir tören yürüyüş yoluna odaklanmış olması şüphesiz önemlidir. O hâlde ilk başta Cahokia, Hopewell'in bazı bölgeleri gibi muhtemelen bir hac yeriydi.[31]

Sakinleri Hopewell ile aynı oyun sevgisini paylaşıyordu. MS 600 civarında Cahokia'da ya da yakınlarında yaşayan biri, daha sonra Kuzey Amerika'nın en meşhur sporlarından biri hâline gelecek olan *chunkey* fikrini bulmuş gibi görünüyor. *Chunkey*, koşan oyuncuların dönen bir tekerleğe veya topa gerçekten dokunmadan, ci-

ritleri mümkün olduğu kadar yakına atmaya çalıştıkları karmaşık ve hayli koordineli bir olaydı.[32] American Bottom* boyunca ortaya çıkan birçok toprak dolgu alanında oynanıyordu: Bu da oraya yerleşmek için gelen, birbirinden giderek farklılaşan insan gruplarını bir arada tutmanın bir yoluydu. Toplumsal açıdan Orta Amerika top oyunlarıyla belli ortak noktaları vardı ama kuralları tamamen farklıydı. Savaşın yerine geçebilir ya da onun devamı olabilirdi; efsaneye bağlıydı (tıpkı Maya ikiz kahramanları gibi yeraltı dünyasının tanrılarıyla yüzleşen Sabah Yıldızı ve Kızıl Boynuz'un hikâyesi gibi) ve hatta bazılarının kendilerini veya ailelerini bahis olarak ortaya koyduğu çılgınca bir kumarın odağı olabilirdi.[33]

Cahokia ve hinterlandında oyun giderek ayrıcalıklı bir elit kesimin tekeline girerken, toplumsal hiyerarşilerin yükselişini *chunkey* açısından gösterebiliriz. Bunun bir işareti, taştan kalın disklerin sıradan mezarlardan kaybolmasıdır; tıpkı güzelce işlenmiş versiyonlarının en zengin mezarlarda ortaya çıkmaya başlaması gibi. *Chunkey* seyircili bir spor ve Cahokia yeni bölgesel Mississippi elitlerinin sponsoru hâline geliyordu. Bunun tam olarak nasıl gerçekleştiğinden emin değiliz –belki dini bir vahiy eylemi olarak– fakat MS 1050 civarında Cahokia aniden büyüdü ve oldukça mütevazı bir topluluktan, geniş meydanlar etrafında inşa edilmiş yüzden fazla toprak tümseğin de olduğu on beş kilometrekarelik bir şehre dönüştü. Başlangıçta birkaç bin olan nüfusu, Cahokia'ya ve onun uydu kasabalarına yerleşmek için dışarıdan gelenlerle belki de 10.000 kişi daha arttı ve American Bottom'ın tamamı 40.000 civarında bir rakama ulaştı.[34]

Şehrin esas kısmı, tek bir faaliyetle ana plana göre tasarlanıp inşa edildi. Odak noktası, devasa bir meydanın önünde duran, bugün Monks Mound (Keşiş Höyüğü) olarak bilinen devasa bir toprak piramitti. Batıdaki daha küçük bir meydanda, güneşin yıllık seyrini

* ABD'nin Illinois eyaletinde Mississippi Nehri'nin doğusunda yer alan, geniş tarım arazileriyle ve arkeolojik alanlarıyla öne çıkan bir bölgesi. (y.h.n.)

gösteren selvi direklerinden yapılmış bir "ahşap hendek" duruyordu. Cahokia piramitlerinden bazılarının tepesinde saraylar veya tapınaklar vardı; diğerlerindeyse ölü mahzeni veya buhar kulübeleri. Yabancı toplulukları –ya da en azından onların en önemli, nüfuzlu temsilcilerini– daha küçük meydanların ve topraktan piramitlerin etrafındaki mahallelerde düzenlenmiş, yeni tasarlanmış sazdan evlere yerleştirmek için hesaplı bir çaba gösterildi; çoğunun kendi zanaat uzmanlıkları veya etnik kimlikleri vardı.[35] Keşiş Höyüğü'nün zirvesinden şehrin yönetici elitleri, planlanan bu yerleşim bölgeleri üzerinde gözetim yetkisine sahipti.[36] Ayrıca Cahokia'nın hinterlandındaki mevcut köyler ve mezralar dağıtıldı ve kırsal nüfus, bir veya iki ailenin yaşadığı evlere dağıldı.[37]

Bu modelin en çarpıcı yanı, şehir dışında kendi kendini yöneten toplulukların neredeyse tamamen ortadan kalktığını düşündürmesidir. Yörüngesine girenler için –sürekli yukarıdan gözetim altında yaşanan– ev hayatı ile şehrin müthiş gösterileri arasında pek bir şey kalmamıştı.[38] Bu gösteriler korkutucu olabiliyordu. Cahokia'nın genişlemesinin ilk yıllarında oyunlar ve ziyafetlerin yanı sıra halka açık olarak gerçekleştirilen toplu idamlar ve cenaze törenleri de vardı. Dünyanın diğer bölgelerindeki yeni kurulan krallıklarda olduğu gibi, bu büyük ölçekli infazlar doğrudan soyluların cenaze törenleriyle ilişkilendirilirdi; kefenlenmiş bedenler binlerce deniz kabuğu boncuğundan yapılmış bir yüzeye yerleştirilir ve seçkin tabakadan erkekler ve kadınlar bir ölüm evinde beraber gömülürdü.[39] Etraflarında, ayın tam olarak en güneydeki yükseliş noktasından elde edilen azimut açısına konumlandırılmış toprak bir höyük oluşturuldu. Bunların içinde özellikle bu vesilesiyle öldürülen, çoğunlukla genç kadınların (biri elli yaşın üzerinde olsa da) üst üste yığılmış cesetlerinin bulunduğu dört toplu mezar vardı.[40]

Etnografik ve tarihsel kanıtları dikkatle inceleyen biliminsanları, Cahokia'nın ve daha sonra onu örnek alan krallıkların nasıl göründüğünün ana hatlarını yeniden oluşturdular. Önceki klan

örgütlerinden bir şeyler varlığını sürdürürken, eski yarım sistemi soylular ve halk arasında bir karşıtlığa dönüştü. Mississippililer ana soylu gibi görünüyor, bu da bir *mico*'nun (hükümdarın) yerine çocuklarının değil, en büyük erkek yeğeninin geçtiği anlamına geliyordu. Soylular sadece halktan kişilerle evlenebiliyordu ve birkaç nesil süren bu tür evliliklerden sonra, kralların torunları soylu konumlarını tamamen kaybedebiliyorlardı. Yani savaşçıların ve yöneticilerin seçilebileceği soyluların sıradan halka dönüştüğü bir havuz her zaman mevcuttu. Soy kütükleri dikkatle korunuyordu ve kraliyet atalarının resimlerini içeren tapınakların bakımına adanmış bir rahiplik vardı. Son olarak, savaşlarda kahramanlık gösterenler için bir unvan sistemi vardı ve bu, sıradan halkın soyluluğa ulaşmasını mümkün kılıyordu. Soyluluk, kuş adam imgesiyle sembolize edilen ve ayrıca *chunkey* turnuvalarında yarışmanın prestijini de çağrıştıran bir konumdu.[41]

Kuş adam sembolizmi, özellikle Mississippi'nin yukarısında ve aşağısında ortaya çıkmaya başlayan, en büyükleri Etowah, Moundville ve Spiro denilen yerlerde bulunan daha küçük krallıklarda –toplamda elli kadar– belirgindi. Bu kasabaların yöneticileri, çoğu zaman Cahokia'da üretilmiş değerli rozetler ve nişanlarla birlikte gömülürdü. Cahokia'daki kutsal imgeler, diğer her yerde ortaya çıkan şahin ve doğan sembollerinden ziyade, –giderek öne çıkan yoğun tahıl üretimi merkezine uygun olarak– aynı zamanda bir tezgâh tutan tanrıça olan Yaşlı Kadın olarak da görünen Mısır Ana figürüne odaklanıyordu. On birinci ve on ikinci yüzyıllarda Cahokia ile çeşitli türden bağlantıları olan Mississippi bölgeleri, Virginia'dan Minnesota'ya kadar her yerde ortaya çıkıyor ve çoğu zaman komşularıyla saldırgan çatışmalara giriyordu. Kıtayı kapsayan ticaret yolları harekete geçiriliyor, yeni hazineler için gerekli malzemeler bir zamanlar Hopewell'e olduğu gibi American Bottom'a da akıyordu.[42]

Bu genişlemenin çok az bir kısmı doğrudan merkezden kontrol ediliyordu. Gerçek bir imparatorluktan ziyade, nihayetinde güçle

desteklenen karmaşık bir ritüel ittifaktan söz etmemiz pek muhtemel değil ve her şey oldukça hızlı, giderek daha şiddetli bir şekilde büyümeye başladı. Cahokia'daki ilk şehir patlamasından sonraki yüz yıl içinde, yaklaşık MS 1150'de şehrin yalnızca bazı kısımlarını kapsasa da dev bir çitli duvar inşa edildi. Bu, uzun ve düzensiz bir savaş, yıkım ve nüfus azalması sürecinin başlangıcına işaret ediyordu. İlk başta insanlar metropolden iç bölgelere kaçmış, daha sonra da kırsal kesimleri tamamen terk etmiş gibi görünüyor.[43] Aynı süreç daha küçük Mississippi kasabalarının çoğunda da gözlemlenebilir. Çoğu, bir kraliyet soyunun kültü etrafını merkez almadan ve Cahokia'nın himayesini kabul etmeden önce, kooperatif girişimler olarak başlamış gibi görünüyor. Daha sonra, bir-iki yüzyıl boyunca sonunda yağmalanana, yakılana ya da basitçe terk edilene kadar boşaltıldılar (tıpkı Natchez Büyük Köyü'nün daha sonra başına gelecekler gibi ve muhtemelen tebaaların başka yerlerde daha özgür hayatlar aramasıyla alakalı aynı nedenlerden ötürü).

Cahokia'da ne olduysa, son derece tatsız anılar bırakmış gibi görünüyor. Kuş adam mitolojisinin büyük bir kısmıyla birlikte bu yer, sonraki sözlü geleneklerden de silinmişti. MS 1400'den sonra, Cahokia'dan Ohio Nehri'ne kadar olan bölgeyle birlikte (şehrin altın çağında belki 40,000 kadar insanı barındıran) American Bottom'ın tüm verimli alanı, literatürde Boş Mahalle (The Vacant Quarter) –yani aşırı büyümüş piramitlerden ve yeniden bataklığa dönüşen konut bloklarından oluşan, ara sıra avcılar tarafından geçilen fakat kalıcı insan yerleşiminden yoksun, perili bir vahşi doğa– olarak anılan bölge hâline geldi.[44]

Biliminsanları, Cahokia'nın çöküşünde ekolojik ve toplumsal faktörlerin göreceli önemini tartışmaya devam ediyor, tıpkı Cahokia'nın "karmaşık bir reislik" mi yoksa bir "devlet" olarak mı değerlendirileceğini tartıştıkları gibi.[45] Kendi açımızdan (geçen bölümde belirttiğimiz gibi) Cahokia'da sahip olduğumuz şey, üç temel hâkimiyet biçimimizden ikisinin –bu durumda şiddet üzerindeki kont-

rolün ve karizmatik siyasetin– güçlü, hatta patlayıcı bir kokteylde bir araya geldiği ikinci dereceden bir rejimdir. Bu, rekabetçi sporlarla savaşların benzer şekilde kaynaştığı Klasik Maya elitlerinde ve organize gösteriler, yakalama veya sadece tahmin edebileceğimiz diğer zorlama biçimleri yoluyla büyük toplulukları kendi yörüngelerine çekerek egemenliklerini genişletenlerde bulduğumuz birleşimin aynısıdır.

Hem Cahokia hem de Klasik Mayalarda yönetim faaliyetleri, özellikle ritüel takvimlerinin karmaşıklaştırılması ve kutsal alanın hassas bir şekilde düzenlenmesinde, öteki dünyaya ait konuların yönetimine odaklanmış gibi görünüyor. Yine de bunların, özellikle şehir planlaması, işgücü seferberliği, kamu gözetimi ve mahsul döngüsünün dikkatli bir şekilde izlenmesi alanlarında gerçek dünyaya etkileri vardı.[46] Belki de burada, şiddet üzerindeki kontrolün ve ezoterik bilginin rakip elitlerin iç içe geçen siyasi rekabetine kapıldığı, modern milli devletlerden çok farklı türde de olsa, "üçüncü seviye" tahakküm rejimleri yaratma girişimleriyle karşı karşıyayız. Bu ayrıca her iki durumda da –Cahokia ve Maya'da– bu tür bütünleştirici (hatta totaliter) projelerin gerçekleştirildiklerinde çöküşlerinin neden ani, kapsamlı ve topyekûn olduğunu da açıklayabilir.

Etkilenen faktörlerin tam bileşimi ne olursa olsun, yaklaşık MS 1350 veya 1400'de sonuç kitlesel terk oldu. Cahokia metropolü, nasıl yöneticilerinin çeşitli toplulukları çoğu zaman uzak mesafelerden bir araya getirme becerisi sayesinde kurulduysa, sonunda bu insanların torunları da öyle çekip gitti. Boş Mahalle, Cahokia şehrinin temsil ettiği her şeyin bilinçli olarak reddedilmesi demek oluyor.[47] Peki, bu nasıl oldu?

Cahokia tebaasının torunları arasında göç, sıklıkla üç temel özgürlüğümüzü tek bir özgürleşme projesinde birleştiren bütün bir toplumsal düzenin yeniden yapılandırılmasının iması olarak tanımlanır: yani uzaklaşmak, itaatsizlik etmek ve yeni toplumsal dünyalar inşa etmek. Anlaşılacağı üzere, –Great Plains'e gitmek

üzere orayı terk etmeden önce, ilk olarak Orta Ohio Nehri Vadisi'ndeki Fort Ancient bölgesinde yerleşmiş görünen bir Sioua halkı olan– Osageler, "yeni bir ülkeye taşınmak" ifadesini anayasa değişikliği ile eşanlamlı olarak kullandılar.[48] Kuzey Amerika'nın bu bölümünde, toplulukların nispeten seyrek olduğunu akılda tutmak önemli. (Onları yapanlar çoktan unutulduğu için çoğunlukla harabeler ve heykellerle belli olan) çok geniş, yerleşilmemiş bölgeler vardı, dolayısıyla grupların yer değiştirmesi zor değildi. Artık toplumsal hareketler dediğimiz şey, çoğunlukla tam olarak fiziksel hareketler biçimini alıyordu.

Devam ediyor olması gereken ideolojik çatışmaların türüne dair bir fikir edinmek için o zamanlar Georgia ve Tennessee'de Choctawların atalarının yaşadığı bir bölgenin parçası olan Etowah Irmağı tarafındaki vadinin tarihini ele alalım. Bu bölge, Cahokia'nın MS 1000 ile 1200 yılları arasında ilk kalkınması sırasında, zamana yayılmış bir savaş döneminden çıkıyordu. Savaş sonrası yerleşim, her biri tapınak piramitleri ve meydanına sahip ve her durumda, tüm yetişkin topluluğun buluşma yeri olarak tasarlanmış büyük bir kurul binasının merkezinde yer alan küçük kasabaların kurulmasını içeriyordu. O zamanki mezar eşyaları herhangi bir rütbe belirtisi göstermiyor. 1200 civarında Etowah Vadisi bir sebepten dolayı terk edildi ve yaklaşık yarım yüzyıl sonra insanlar oraya geri döndü. Devasa tümseklerin üzerindeki –halkın gözlerinden uzak duvarlarla çevrili– bir saray ve mezar evi ile doğrudan müşterek kurul binasının kalıntılarının üzerine yerleştirilen bir kraliyet mezarı da dahil olmak üzere bir inşaat patlaması yaşandı. Oradaki gömülere muhteşem kuş adam kostümleri ve görünüşe göre Cahokia'daki atölyelerden gönderilen kıyafetler eşlik ediyordu. Daha küçük köyler dağılıyor, eski sakinlerinden bazıları Etowah'a taşınıyor ve kırsalda onların yerini tanıdık dağınık çiftlik evleri modeli alıyordu.[49]

Etrafı bir hendekle ve sağlam bir çit duvarıyla çevrelenen Etowah kasabası, bu noktada açıkça bir tür krallığın başkentiydi.

1375'te birileri –dış düşmanlar mı, yoksa iç isyancılar mı olduğunu bilmiyoruz– Etowah'ı yağmaladı ve kutsal yerlerine saygısızlık etti; daha sonra, kısa ve başarısız bir yeniden işgal girişiminin ardından Etowah, bölgedeki tüm kasabalar gibi yine tamamen terk edildi. Bu dönemde, Güneydoğu'nun büyük bölümünde rahip tarikatları büyük ölçüde ortadan kaybolup yerlerini savaşçı *mico*'lara bırakmış görünüyor. Bazen bu küçük hükümdarlar belli bir bölgede en üst seviyeye ulaşabiliyordu fakat önceden var olan türden bir şehir hayatı yaratmak için ya ritüel otoriteden ya da ekonomik kaynaklardan yoksunlardı. Yaklaşık 1500 yılında, Etowah Vadisi Coosa Krallığı'nın egemenliği altına girdi; o zamana kadar asli nüfusun çoğu bölgeyi terk etmiş ve geride Coosa'nın hâkim olacağı bir toprak höyüğü müzesinden az daha fazlasını bırakarak yollarına devam etmiş gibi görünüyor.[50]

Uzaklaşanlardan bazıları yeni başkentlerin etrafında yoğunlaştı. 1540 yılında Hernando De Soto'nun keşif gezisinin bir üyesi, Coosa'nın *mico*'sunu ve onun çekirdek bölgesini (garip bir şekilde şu anda Küçük Mısır olarak bilinen bir yer) aşağıdaki sözlerle tanımladı:

> Cacique, önde gelen adamlarının omuzlarında taşınan, bir minderin üzerinde oturan ve bir kadın şalı büyüklüğünde ve şeklinde sansar derisinden bir elbiseyle kaplı bir taşıma sandalyesinde onu karşılamak için dışarı çıktı. Başına tüylerden bir taç takmıştı ve çevresinde oyun oynayan ve şarkı söyleyen birçok Kızılderili vardı. Arazi çok kalabalıktı ve üzerinde birçok büyük kasaba ile bir kasabadan diğerine uzanan ekili tarlalar vardı. Nehirler boyunca uzanan iyi ekili tarlalarıyla büyüleyici ve verimli bir ülkeydi.[51]

16. ve 17. yüzyıllarda, bu tür küçük krallıkların Güneydoğu'nun büyük bölümünde hâkim siyasi biçim olduğu görülüyor. Hükümdarları saygıyla karşılanıp haraç alıyorlardı fakat iktidarları kırılgan ve

istikrarsızdı. Coosa *mico*'sunun tahtırevanı, baş rakibi Cofitachequi Hanımefendisi gibi, astlarındaki lordlar tarafından taşınıyordu; bunun büyük ölçüde nedeni, sürekli gözetim altında tutulmadıkça lordların ayaklanmayacağına güvenilemeyeceğiydi. De Soto'nun ayrılışından kısa bir süre sonra içlerinden birkaçı, tam da bunu yaparak Coosa Krallığı'nın çökmesine neden oldu. Bu arada, merkez kasabaların dışında çok daha eşitlikçi ortak hayat biçimleri şekilleniyordu.

MİSSİSSİPPİ DÜNYASININ ÇÖKÜŞÜ VE MİRASININ REDDEDİLMESİNDEN SONRA AVRUPALI İŞGALİNİN YENİ YERLİ SİYASET BİÇİMLERİNİN YOLUNU AÇMASI ÜZERİNE

18. yüzyılın başlarına gelindiğinde, bu küçük krallıklar ve tümsek ile piramit inşa etme uygulamaları Amerika'nın güney ve iç batı bölgelerinde neredeyse tamamen ortadan kaybolmuştu. Mesela bozkırların kenarlarında, dağınık çiftliklerde yaşayan insanlar mevsimlik olarak göç etmeye başlayıp çok genç ve yaşlıları toprak dolgusu kasabalarında geride bıraktılar ve sonunda tamamen yer değiştirmeden önce, çevredeki yaylalarda uzun süre avlanmaya ve balık tutmaya başladılar. Diğer bölgelerde, kasabalar tören merkezlerine ya da *mico*'ya muhteşem saygı simgeleri verilmeye devam edilen ama onun neredeyse hiçbir fiili güce sahip olmadığı Natchez tarzı içi boş saraylara indirgendi. Sonunda bu hükümdarlar kesin olarak gittiklerinde, insanlar vadilere geri inmeye başladı fakat bu kez çok farklı ilkelere göre örgütlenmiş topluluklar, yani eşitlikçi klan yapılarına ve müşterek kurul binalarına sahip, birkaç yüz ya da en fazla 1000 ya da 2000 kişilik küçük kasabalar hâlinde.

Bugün tarihçiler, bu gelişmeleri büyük ölçüde Avrupalı yerleşimcilerin getirdiği savaş, kölelik, fetih ve hastalık şokuna bir tepki olarak görme eğiliminde görünüyorlar. Bununla birlikte, onların bundan yüzyıllardır süregelen süreçlerin mantıksal bir sonucu olduğu anlaşılıyor.[52]

Yamasee Savaşı'nın yapıldığı yıl olan 1715'e gelindiğinde, Natchezler gibi soyutlanmış hâkimiyet alanları dışında, eski Mississippi nüfuzunun tüm bölgesi boyunca küçük krallıkların parçalanması tamamlanmıştı. Toprak höyükleri ve çiftlikler geçmişte kalmış ve Güneydoğu, erken dönem etnografyasından aşina olduğumuz türden kabile cumhuriyetleri arasında bölünmeye başlanmıştı.[53] Bunu bir dizi faktör mümkün kıldı. Birincisi demografikti. Daha önce de belirttiğimiz gibi Kuzey Amerika toplumları, birkaç istisna dışında, düşük doğum oranları ve düşük nüfus yoğunluklarıyla dikkat çekiyordu; bu da hareketliliğe imkân tanıyor ve tarımcıların daha çok avcılığa, balıkçılığa ve toplayıcılığa dayalı bir geçim tarzına geri dönmesini ya da sadece tamamen taşınmasını kolaylaştırıyordu. Bu arada, Scott'ın "tahıl devletleri"nden birinde, (erkek) otoriteler tarafından genellikle bebek yapma makinelerinden biraz daha fazlası olarak görülen ve hamile olmadıkları veya emzirmedikleri zamanlarda eğirme ve dokuma gibi endüstriyel işlerle meşgul olan kadınlar, daha güçlü siyasi roller üstlendiler.

Bu tür ayrıntılar, kalıtsal liderlik ve ayrıcalıklı ezoterik bilginin rolü konusundaki siyasi mücadelenin kültürel arka planının bir parçasını oluşturur. Bu savaşlar, nispeten yakın zamanlara kadar hâlâ yapılıyordu. Sömürge döneminde Amerika'nın güneydoğusunun "beş medeni kabilesi" olarak bilinen Milletler'i düşünün: yani Cherokeeler, Chickasawlar, Choctawlar, Creekler ve Seminoleler'i. Hepsi de bu modele örnek teşkil etmektedir; herkesin eşit söz hakkına sahip olduğu ve fikir birliğine varma süreciyle işleyen müşterek kurullar tarafından yönetiliyorlardı. Fakat aynı zamanda hepsi eski rahiplerin, kastların ve prenslerin izlerini paylaşıyordu. Bazı durumlarda kalıtsal liderlik, 19. yüzyıla kadar devam etmiş olabilir ve daha demokratik yönetim biçimlerine yönelik daha geniş tercihlere engel teşkil edebilirdi.[54]

Bazıları eşitlikçi kurumları, yazın Yeşil Mısır* törenlerine odaklanan bilinçli toplumsal hareketlerin bir sonucu olarak görmektedir.[55] Sanatta sembolleri ilmekli kareydi; mimaride bu sembolik şablon,

* Yıllık mısır hasadının başlamasıyla çeşitli Kızılderili halkları arasında her yıl yapılan bir tören. (y.h.n.)

sadece kurulların veya kasaba evlerinin değil, aynı zamanda eski Mississippi kasaba ve şehirlerinde benzeri olmayan bir özellik olan halka açık toplantılar için meydan alanlarının yaratılmasında da icra edilirdi. Cherokeeler arasında, göklerden inen vahiyleri yaymak için gönderildiklerini iddia eden rahiplerin kanıtlarını buluyoruz. Aynı zamanda Aní-Kutánî'ninki gibi, uzun zaman önce kalıtsal bir erkek rahipler sınıfı tarafından yönetilen teokratik bir toplumun varlığına ve güçlerini, özellikle de kadınları istismar ederek nasıl sistematik bir şekilde kötüye kullandıklarına ve insanların bu yüzden ayaklanıp çoğunu katletmesine dair hikâyeler de buluyoruz.[56]

İrokua dillerini konuşanların Cizvit misyonerlere sundukları argümanlara ya da hatta rüyalar hakkındaki kuramlarına benzer şekilde, Mississippi sonrası bu kasabalardaki günlük hayatın tasvirleri de sıkça çarpıcı –belki de Aydınlanma Çağı'nın sadece Avrupa'da ortaya çıkan bir "medenileşme süreci"nin sonucu olduğu fikrine bağlı olan herkes için rahatsız edici– bir şekilde tanıdık geliyor. Mesela Creekler arasında *mico*'nun görevi, toplantı yöneticisi ve müşterek tahıl ambarlarının denetçisi konumuna indirgenmişti. Her gün bir kasabanın yetişkin erkekleri bir araya gelip günün çoğunu, tütün ve kafeinli içeceklerin içilmesiyle bölünen sohbetlerde, mantıksal bir tartışma ruhu içinde siyaset tartışarak geçirirlerdi.[57] Hem tütün hem de "siyah içecek", başlangıçta şamanlar veya diğer ruhani liderler tarafından, değişen bilinç hâlleri yaratmak için yoğun ve oldukça konsantre dozlarda alınan uyuşturuculardı; şimdi bu uygulamanın yerine, gelen herkese dikkatle ölçülmüş porsiyonlar hâlinde dağıtılıyordu. Cizvitlerin kuzeydoğuda söyledikleri burada da geçerli görünüyor: "Tutkuları yatıştırmak için tütün kadar işe yarayan başka bir şey olmadığına, bu nedenle ağızlarında pipo veya barış çubuğu olmadan asla bir meclise katılmayacaklarına inanıyorlar. Dumanın zekâlarını artırdığını ve en karmaşık meseleleri net bir şekilde görmelerini sağladığını söylüyorlar."[58]

Şimdi eğer tüm bunlar şüpheli bir şekilde bir Aydınlanma Çağı kahvehanesini andırıyorsa bu tamamen bir tesadüf değildir. Me-

sela tütün, bu dönemde yerleşimciler tarafından benimsendi, daha sonra Avrupa'da götürülüp orada yaygınlaştı ve hatta Avrupa'da, zihni odaklamak için küçük dozlarda alınan bir uyuşturucu olarak tanıtıldı. Açıkçası, burada doğrudan bir kültürel aktarım söz konusu değil. Asla da olamaz. Fakat gördüğümüz gibi, –bireysel özgürlüklerin savunulmasından vahyedilen dinden şüphe etmeye kadar– Kuzey Amerika'nın yerli fikirlerinin Avrupa Aydınlanması üzerinde kesinlikle bir etkisi oldu; her ne kadar bu tür fikirler – pipo içmek gibi– süreç içinde pek çok dönüşüm geçirse de.[59] Şüphesiz, Aydınlanma Çağı'nın kendisinin ilk kıpırtılarının 17. yüzyıl Kuzey Amerika'sında yaşandığını öne sürmek aşırılık olur. Ama belki de gelecekte böyle bir önerinin tanımı gereği ölçüyü aşan ve saçma olarak değerlendirilmeyeceği, Avrupa merkezli olmayan bir tarih hayal etmek mümkündür.

OSAGELERİN DAHA SONRA MONTESQUIEU'NÜN *KANUNLARIN RUHU ÜZERİNE* ADLI ESERİNDE YÜCELTİLECEK OLAN KENDİNİ OLUŞTURMA İLKESİNİ SOMUTLAŞTIRMASI

Evrimci kategorilerin burada konuyu bulandırmaktan başka bir işe yaramadığı açıktır. Hopewell kültürünün "grup", "kabile" veya "reislik" olup olmadığı veya Cahokia'nın aslında "karmaşık bir reislik" mi yoksa bir "devlet" mi olduğunu tartışmak bize neredeyse hiçbir şey söylemiyor. "Devletler" ve "reislikler"den söz edebildiğimiz sürece, Kuzey Amerika yerlileri söz konusu olduğunda, devlet kurma fikri neredeyse hiç yoktan ortaya çıkıp ilk sırada yer alıyor ve de Soto ve halefleri tarafından gözlemlenen reislikler, çöküşünün geride bıraktığı enkazdan biraz daha fazlası gibi görünüyor.

Geçmişe dair sorulacak daha ilginç ve faydalı sorular olmalı ve bu kitapta öne çıkardığımız kategoriler, bunlardan bazılarının neler olabileceğine dair bir fikir veriyor. Gördüğümüz gibi, Amerika kı-

tasının büyük bir kısmında önemli bir özellik ezoterik ve bürokratik bilgi arasındaki ilişkidir. Görünüşte ikisinin birbiriyle pek ilgisi olmayabilir. Kaba kuvvetin egemenlikte nasıl kurumsal bir biçim alabileceğini ya da rekabetçi bir siyasi alanda karizma iddiası olarak görülebileceğini görmek yeterince kolaydır. Genel bir hâkimiyet biçimi olarak ezoterik bilgiden idari güce giden yol daha dolambaçlı görünebilir. Chavín'de karşılaştığımız ve sıkça halüsinojenik deneyime dayanan bilginin, daha sonraki İnkaların matematiksel yöntemleriyle gerçekten ortak bir yanı var mı? Bu pek mümkün görünmüyor; ta ki biz çok daha yakın zamanlarda bile bürokrasilere girme yeterliğinin, genel olarak gerçek yönetimle neredeyse hiçbir ilgisi olmayan bir tür bilgi türüne dayandığını hatırlayana dek. O, sadece belirsiz olduğu için önemlidir. Bu nedenle, 10. yüzyıl Çin'inde veya 18. yüzyıl Almanya'sında devlet memurluğuna aday olanlar, antik hatta ölü dillerde yazılmış edebiyat klasikleri konusunda yeterlik sınavlarını geçmek zorundaydı; tıpkı bugün rasyonel tercih kuramı veya Jacques Derrida'nın felsefesi üzerine sınavları geçmek zorunda kalacakları gibi. Aslında yönetim sanatları ancak daha sonra ve daha geleneksel yollarla öğrenilir: yani uygulama, çıraklık veya gayriresmi akıl hocalığı yoluyla.

Keza Poverty Point veya Hopewell'in büyük inşaat projelerini tasarlayanlar açıkça matematik, mühendislik ve inşaatın uygulama bilgisiyle yan yana olan bir tür ezoterik bilgiden –astronomik, mitolojik, nümerolojik– yararlanıyorlardı; o tasarımların gerçekleştirilmesi için gerekli olan insan emeğini (hatta gönüllü emeğini) izleme ve düzenleme tekniklerinden bahsetmeye gerek bile yok. Kolomb öncesi tarihin uzun döneminde, bu özel bilgi türü her zaman periyodik olarak ortaya çıkan hâkimiyet sistemlerinin merkezinde yer alıyor gibi görünüyor. Hopewell buna mükemmel bir örnektir çünkü tören projelerine eşlik eden kahramanlık oyunları aslında sistematik tahakkümün temeli değildi.[60] Diğer yandan Cahokia, bu tarz idari içselliği egemenliğin temeline dönüştürmeye

yönelik bilinçli bir çabayı temsil ediyor gibi görünüyor. Evrensel ilkelere göre tasarlanan geometrik toprak dolgularının kademeli olarak gerçek tahkimat unsurlarına dönüştürülmesi, bunun sadece en açık göstergesidir. Sonunda işe yaramadı. Siyasi iktidar, kesinlikle daha şiddetli bir biçimde de olsa kahramanlık tiyatrosuna geri çekildi. Ancak daha da çarpıcı olanı, ezoterik bilgi ilkesine giderek daha fazla meydan okunmaya başlanmasıydı.

Hopewell'de gördüğümüz şey bir tür "reform" idi; tıpkı 16. yüzyıldaki Avrupa Reformu'nun, kutsala erişimde köklü bir yeniden yönelimi içermesi gibi... Her ne kadar işin örgütlenmesinden siyasetin doğasına kadar kutsal olanın toplumsal hayatın neredeyse her alanında zincirleme etkileri olsa da. Avrupa'da bu savaşlar, kutsal yazılar aracılığıyla gerçekleşti: yani Kitab-ı Mukaddes'in belirsiz eski dillerden bölgesel yerel dillere çevrilmesi ve Yüce İnanç'ın kapalı mabedinden matbaa aracılığıyla kitlesel yayılım için serbest bırakılmasıyla. Kolomb öncesi Amerika kıtasında, eşdeğer araçların devrimi, onun yerine kutsal olanı mekânsal biçimde yakalayan karmaşık geometrik toprak höyüklerin inşa edilmesiyle altında yatan matematik ilkelerinin (tam anlamıyla) yeniden biçimlendirilmesine odaklandı.

Her iki durumda da bu tür reformlar, bir yandan kutsal metinlerin (Eski ve Yeni Ahit ile diğer kutsal kitaplar) karmaşık katmanları, diğer yandan da kendi açılarından aynı derecede karmaşık olan dikey anıtlardan oluşan bir ağ olarak kodlayarak hikâyeler ve efsanelerde yer alan kutsal bir güce kimin sahip olup kimin olamayacağını belirledi. Aslında eski toprak höyüklerinde bozulmadan duran yeraltı ve diğer varlıkların imgelerinin bir tür kanıt olduğunu düşünmek için her türlü neden vardır. Bunlar, kurucu atalar tarafından ilk zamanlarda gerçekleştirilen ve "yukarıda" ikamet eden güçler tarafından şahit olunmak üzere anıtsal biçimde yüceltilen kahramanlıkların hatırlanmasını ve yeniden canlandırılmasını sağlayan sembolik şeylerdi. Avrupalı din adamları görünmez olan-

la duygusal bir bağ oluşturmak için tütsü yakarken (Kitab-ı Mukaddes'te geçen hayvan kurbanının belli belirsiz yankısı), Hopewell halkları hayvan şekilli pipolarında tütün yakarak dumanı gökyüzüne doğru gönderiyorlardı.

Burada, bu tür anıtlar oluşturmayı tamamen bırakmanın ya da tütün gibi uyuşturucuları ortak, rasyonel tartışmaya dönüştürmenin aslında ne demek olduğunu anlamaya başlıyoruz. Tabii bu, ezoterik bilginin sistematik, aydınlanma tarzı bir reddi anlamına gelmiyor. Aynı zamanda bu tür bilgilerin demokratikleşmesi ya da en azından bir zamanlar var olan teokratik elitlerin bir tür oligarşiye dönüşmesi anlamına da gelebilir. Osage tarihinde bunun mükemmel bir örneğini buluyoruz.

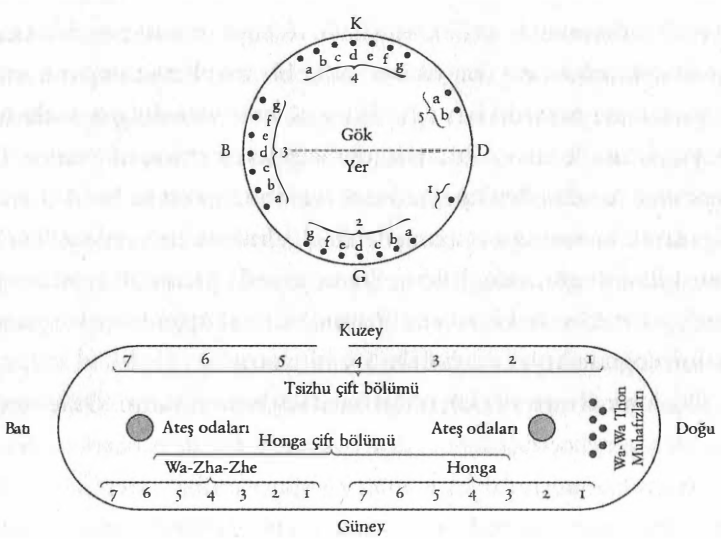
Great Plains bölgesinde yaşayan Osageler, doğrudan Mississippi kimliğine bürünmüş Fort Ancient halkının soyundan gelmektedir ve ritüelleri ile mitolojilerinin çoğunun kökleri, doğrudan Orta-Batı kökenlerine kadar izlenebilir.[61] Osageler çifte şanslıydı. Birincisi, Missouri Nehri üzerindeki stratejik konumdan yararlanarak Fransız hükümetiyle ittifak kurmayı ve böylece bağımsızlıklarını korumayı, hatta 1678'den 1803'e kadar bir tür ticaret imparatorluğu yaratmayı başardıkları için. İkincisi, onların eski geleneklerini 20. yüzyılın ilk yirmi otuz yılında belgeleyen etnograf Francis La Flesche'in kendisi de Omaha dilini (yakından akraba bir dil) anadili olarak konuştuğu ve bu nedenle alışılmadık derecede yetenekli ve anlayışlı göründüğü için. Sonuç olarak, Osage ihtiyarlarının kendi gelenekleri hakkında ne düşündüklerini diğer Plains toplumlarının çoğuna kıyasla çok daha iyi anlıyoruz.

Tipik bir Osage yaz köyünün haritasıyla başlayalım. Osage toplulukları genel olarak üç mevsimlik konum arasında hareket hâlindeydi: muhtemelen yaklaşık 2000 kişilik çok aileli evlerden oluşan kalıcı köyler, yaz kampları ve yıllık kış ortası bizon avları için de kamplar. Temel köy modeli, tıpkı her birinden en az bir temsilcinin herhangi bir büyük ritüel için bulunması gerektiği gibi, her biri-

nin bir yerleşim yeri veya kampta temsil edilmesi gereken, toplamda yirmi dört klanın yer aldığı, gök ve yer olmak üzere iki dış eşli yarıma bölünmüş bir daireydi. Sistem başlangıçta üçlü bir bölüme dayanıyordu: Yedi klanın her biri Gök İnsanları, Yer İnsanları ve Su İnsanları olarak belirlenirdi; son ikisi, gökyüzüne nazaran yer yarımı olarak gruplandırılarak yirmi bir ederdi; sonra zamanla klanlar eklendiğinde bu genişletilir ve 7+2 (gök, *Tsizhu*) karşısında 7+7+1 (yer, *Honga*) olup toplamda yirmi dört ederdi.

Bu noktada, insanların kendilerini bu kadar karmaşık kalıplara göre düzenlemelerinin tam olarak nasıl ortaya çıktığını merak ediyor olabilirsiniz. Yirmi dört klanın her birinin her köyde temsil edilmesine tam olarak kim karar verdi ve bunun meydana gelmesi için nasıl organize oldular? Osage örneğinde aslında cevaba yaklaşıyoruz çünkü Osage tarihi esasen toplumun ihtiyarlarının giderek tam da bu düzenlemeyi yaptığı bir dizi anayasal kriz olarak akıllarda kaldı.

Osage köyünde farklı klanların yerleşimi

Büyük bir ritüel yapılacağı zaman aynı klanın temsilcileri tören odalarına nasıl dizilirdi?

La Flesche'e göre tarihin parçalarını bir araya getirmek zordur çünkü bu parçalar klanlar arasında dağılmıştır. Daha doğrusu, hikâyenin şifreli imalarla dolu yalın bir versiyonu herkesçe bilinir ama her klanın aynı zamanda kendi tarihi ve gizli bilgi birikimi vardır; hikâyenin belli yönlerinin gerçek anlamı ancak yedi katılım seviyesi boyunca ortaya çıkar. O zaman asıl hikâyenin 168 parçaya –hatta muhtemelen 336 parçaya– bölündüğü söylenebilir çünkü her aydınlanma iki bölüm içerirdi: siyasi bir tarih ve bu tarihin, görünen dünyanın yıldızların hareket etmesine, bitkilerin büyümesine vs. sebep olan dinamik yönlerinden sorumlu güçler hakkında ortaya çıkardıkları üzerine ona eşlik eden felsefi bir düşünce.

La Flesche'in gözlemlediği gibi, doğayla ilgili bu çalışmanın çeşitli sonuçlarının ölçülüp tartıldığı belli tartışmaların kayıtları da tutulmuştu. Osageler, bu gücün nihayetinde bilinemez olduğu sonucuna vardı ve ona, "Tanrı" veya "Gizem" olarak tercüme edilebilecek *Wakonda* adını verdi.[62] La Flesche, uzun araştırmalar sonucunda ihtiyarların, hayat ve hareketin iki ilkenin (gök ve yer) etkileşimi tarafından üretildiğini belirlediklerini, bu nedenle kendi toplumlarını da aynı şekilde böldüklerini ve toplumu aynı bölümdeki erkeklerin yalnızca diğerinden eş alabilecekleri şekilde düzenlediklerini not etmektedir. Köy, evrenin bir modeliydi ve bu nedenle de onun canlandırıcı gücüne bir "yakarma" biçimiydi.[63]

Anlama seviyeleri aracılığıyla katılım, önemli miktarda zaman ve servet yatırımı gerektiriyordu ve Osagelerin çoğu sadece birinci veya ikinci aşamaya ulaşabiliyorlardı. Zirveye ulaşanlar topluca *Nohozhinga* veya "Küçük Yaşlı Adamlar" (bazıları kadın olsa da)[64] olarak bilinirler ve aynı zamanda nihai siyasi otoritelerdi. Her Osage'nin güneş doğduktan sonra bir saatini duaya benzer bir ritüele ayırması beklenirken, Küçük Yaşlı Adamlar doğa felsefesi sorunları ve onların günün siyasi meseleleriyle hususi olarak ilgisi üzerine günlük müzakereler yürütürlerdi. Ayrıca en önemli tartışmaların kaydını da tutarlardı.[65] La Flesche, düzenli olarak özellikle

kafa karıştırıcı soruların ortaya çıktığını açıklıyor: Ya görünen evrenin doğası ya da bu anlayışların insan ilişkilerine uygulanması hakkında. Bu noktada, iki ihtiyarın vahşi doğada tenha bir noktaya çekilmeleri ve dört ila yedi gün boyunca nöbet tutmaları, "zihinlerini araştırmaları" ve ardından vardıkları sonuçlara ilişkin bir raporla geri dönmeleri âdettendi.

Nohozhinga, devlet işlerini tartışmak için her gün bir araya gelen organdı.[66] Kararları onaylamak için daha büyük meclisler toplanabilirken onlar fiilen hükümetti. Bu bağlamda Osagelerin bir teokrasi olduğu söylenebilir; yine de memurlar, rahipler ve filozoflar arasında hiçbir fark olmadığını söylemek belki daha doğru olur. Reislerin kararlarını uygulamalarına yardımcı olmak için görevlendirilen "askerler" de dahil olmak üzere, hepsi unvan sahibi memurlardı; av hayvanlarını kaçıran yabancıları avlayıp öldürmekle görevlendirilen "Toprağın Koruyucuları" da aynı zamanda dini figürlerdi. Tarihe gelince, efsane terimleri kullanmak gerekirse "alegorik bir masal" olarak başlıyor, ardından hızla kurumsal reformla ilgili bir hikâyeye dönüşüyor.

Başlangıçta, üç ana bölüm –Gök İnsanları, Yer İnsanları ve Su İnsanları– dünyaya indi ve yerli sakinlerini aramak üzere yola çıktı. Bu sakinlerin yerini bulduklarında, iğrenç bir durumda olduklarını keşfettiler: Pisliğin, kemiklerin ve leşlerin ortasında yaşıyorlar, sakatatlar, çürüyen etler, hatta birbirlerini yiyerek besleniyorlardı. Hobbes'un ötesindeki bu duruma rağmen Soyutlanmış Yer Halkı (daha sonra bilindikleri şekliyle), aynı zamanda her yerdeki hayatı yok etmek için dört rüzgârı kullanabilen güçlü büyücülerdi. Sadece Su bölümünün reisi köylerine girme, liderleriyle müzakere etme ve halkını öldürücü ve sağlıksız âdetlerini bırakmaya ikna etme cesaretine sahipti. Sonunda, Soyutlanmış Yer Halkı'nı bir konseyde kendilerine katılmaya, çürüyen cesetlerin kirliliğinden arınmış "yeni bir ülkeye taşınmaya" ikna etti. Tek seferlik büyücülerin Su'yun karşısına, doğu kapısına yerleştirildiği, tüm barışçıl ritüel-

ler için kullanılan ve tüm çocukların buraya isimlendirilmek üzere getirildiği Gizem Evi'nden sorumlu oldukları dairesel köy planı işte ilk kez bu şekilde tasarlandı. Yer bölümünün Ayı klanı, savaşla ilgili ritüellerden sorumlu olan karşıdaki Gizem Evi'nin başına getirildi. Sorun, Soyutlanmış Yer Halkı'nın artık öldürücü olmasalar da etkili bir müttefik de olamamalarıydı. Çok geçmeden her şey sürekli bir çekişme ve kan davasına dönüştü; ta ki Su bölümü, diğer her şeyin yanı sıra her klanın rızası olmadan savaş ilanını imkânsız hâle getiren ayrıntılı bir anayasal reform sürecini başlatan diğer bir "yeni ülkeye taşınma" talep edene kadar. Bu da zamanla sorunlu hâle geldi çünkü ülkeye dışarıdan bir düşmanın girmesi durumunda askeri müdahalenin düzenlenmesi için en az bir haftanın gerekli olduğu anlamına geliyordu. Sonunda bir kez daha "başka bir ülkeye taşınmak" gerekli hâle geldi ve bu sefer de yeni, merkezi olmayan klan temelli askeri otorite sisteminin yaratılmasını içeriyordu. Bu da yeni bir krize ve reformlar silsilesine yol açtı: bu durumda, her bölüm için kalıtsal bir barış reisinin yaratılmasıyla sivil ve askeri işlerin ayrılması, evlerinin köyün doğu ve batı uçlarına yerleştirilmesi ve çeşitli ast memurların yanı sıra beş büyük Osage köyünün tümünün sorumluluğunu taşıyan paralel bir yapı.

Ayrıntılar üzerinde oyalanmayacağız. Fakat hikâyenin iki unsuru vurgulanmayı hak ediyor. Birincisi, anlatının keyfi gücün etkisiz kılınmasından yola çıkmasıdır; yani Soyutlanmış Yer Halkı'nın liderinin –ölümcül bilgisini kötüye kullanan baş büyücünün– ona yeni bir ittifaklar sisteminde merkezi bir konum verilerek evcilleştirilmesi. Bu, daha önce Mississippi medeniyetinin etkisi altına girmiş grupların torunları arasında bilinen yaygın bir hikâyedir. Liderlerini seçme sürecinde, bir zamanlar Soyutlanmış Yer Halkı'nın sahip olduğu yıkıcı ritüel bilgi, kullanımına ilişkin ayrıntılı bir kontrol ve denge sistemiyle birlikte en sonunda herkese dağıtıldı. İkincisi, siyasi meselelerinde kutsal bilgiye kilit roller atfeden Osageler bile, toplumsal yapılarını hiçbir şekilde yukarıdan vahyedilen bir şeyden ziyade bir dizi hukuki ve entelektüel keşif, hatta atılım olarak gördüler.

Bu son nokta kritiktir çünkü –daha önce de belirttiğimiz gibi– bilinçli olarak kendi kurumsal düzenlemelerini yaratan bir halk fikrinin büyük ölçüde Aydınlanma Çağı'nın bir ürünü olduğunu düşünmeye alışığız. Açıkçası, milletlerin Atinalı Solon, Sparta'daki Likurgus veya İran'daki Zerdüşt gibi büyük kanun koyucular tarafından etkili bir şekilde yaratılabileceği ve milli karakterlerinin bir bakıma bu kurumsal yapının bir ürünü olduğu fikri, antik çağlarda tanıdık bir fikirdi. Fakat bize genelde Fransız siyaset filozofu Charles-Louis de Secondat ve Baron de Montesquieu'nün *Kanunların Ruhu Üzerine* (1748) adlı kitabıyla kurumsal reform ilkesine dayanan apaçık ve sistematik bir kuram bütünü inşa eden ilk kişi olduğu öğretiliyor. Bunu yaparak modern siyaseti fiilen yarattığına yaygın olarak inanılıyor. Hepsi Montesquieu'nün hevesli okurları olan Amerika Birleşik Devletleri'nin Kurucu Babaları, bireysel özgürlük ruhunu koruyacak bir anayasa oluşturmaya çalışırken bilinçli olarak onun kuramlarını uygulamaya çalışıyorlardı ve sonuçlarından "insanlar değil, kanunlar ülkesi" olarak söz ediyorlardı.

Görünen o ki Avrupalı yerleşimciler tarih sahnesine çıkmadan çok önce, Kuzey Amerika'da tam olarak bu tür bir düşünce yaygındı. Aslında 1725'te Bourgmont adlı bir Fransız kâşifin, Lahontan'ın eserlerinin popülerliğinin doruğunda olduğu sıralarda, Atlantik üzerinden Paris'e bir Osage ve Missouria heyeti getirmesi bir tesadüf olmayabilir. O zamanlar bu tür "vahşi" diplomatların etrafında bir dizi halka açık etkinlik organize etmek ve önde gelen Avrupalı entelektüellerle özel toplantılar düzenlemek adettendi. Özellikle kiminle görüştüklerini bilmiyoruz ama Montesquieu o sırada gerçekten de Paris'teydi ve zaten bu tür konular üzerinde çalışıyordu. Osage tarihçilerinden birinin belirttiği gibi, Montesquieu'nün *katılmayacağını* hayal etmek zor. Her halükârda, *Kanunların Ruhu Üzerine*'deki vahşi hükümet tarzları üzerine spekülasyon yapan bölümler, toprağı sürenler ve sürmeyenler arasındaki yapay bir ayrımla çerçevelenmiş olsa da Montesquieu'nün muhtemelen onlardan duymuş olabileceği

şeylerin neredeyse tam bir kopyası gibi görünüyor.[67] Bağlantılar düşündüğümüzden daha derinlere uzanıyor olabilir.

İROKUA'YA DÖNÜP KANDIARONK'UN GENÇLİĞİNDE AŞİNA OLDUĞU SİYASİ FELSEFELERİ ELE ALIYORUZ

Başa döndük. Kuzey Amerika örneği sadece geleneksel evrim planlarını kaosa sürüklemekle kalmıyor; aynı zamanda "devlet kurma" tuzağına bir kere düşünce ondan çıkışın olmayacağını söylemenin doğru olmadığını da açıkça gösteriyor. Cahokia'da ne olduysa, ona karşı gösterilen tepki o kadar şiddetliydi ki bugün hâlâ hissettiğimiz sonuçları ortaya çıkardı.

Öne sürdüğümüz şey, Fransız Aydınlanma Çağı düşünürleri üzerinde büyük bir etki bırakan bireysel özgürlük, karşılıklı yardımlaşma ve siyasi eşitlik gibi yerli öğretilerin, (birçoğunun sandığı gibi) bütün insanlardan bir Doğa Durumu'nda davranmasının beklenebileceği şekilde olmadığıdır. Hem (birçok antropoloğun artık varsaydığı gibi) sadece dünyanın o belli bölgesindeki kültürel kurabiyenin ufalanma şekli de değildi. Ki bu da iki görüşte de hiçbir doğruluk payı olmadığı anlamına gelmemektedir. Daha önce de söylediğimiz gibi –yer değiştirme, itaat etmeme, toplumsal bağları yeniden düzenleme gibi– özellikle itaat etmek üzere eğitilmemiş kişiler tarafından (mesela bu kitabı okuyan herkes gibi) doğal karşılanma eğiliminde olan belli özgürlükler vardır. Yine de Avrupalı yerleşimcilerin karşılaştığı toplumlar ve Kandiaronk gibi düşünürlerin ifade ettiği idealler, sadece belli bir siyasi tarihin ürünü olarak ciddi bir anlam kazanır: Kalıtsal güç, vahyedilmiş din, kişisel özgürlük ve kadınların bağımsızlığı sorunlarının olduğu bir tarih, hâlâ yoğun bir tartışma konusuydu ve en azından son üç yüzyıl boyunca, genel yönelim açıkça otorite karşıtıydı.

Doğu St. Louis tabii ki Montreal'den çok uzaktadır ve bildiğimiz kadarıyla, hiç kimse Büyük Göller bölgesinin İrokua dilini

konuşan halklarının doğrudan Mississippi egemenliği altında olduğunu öne sürmemiştir. Dolayısıyla Lahontan gibi adamlar tarafından kaydedilen görüşlerin, kelimenin tam anlamıyla Mississippi medeniyetini yıkan ideoloji olduğunu iddia etmek biraz fazla ileri gitmek olur. Yine de sözlü geleneklerin, tarihi anlatıların ve etnografik kayıtların dikkatlice gözden geçirilmesi, Avrupa medeniyetinin "Yerli eleştirisi" dediğimiz şeyi tasvir edenlerin sadece alternatif siyasi ihtimallerin istekli bir şekilde farkında olmakla kalmayıp aynı zamanda çoğunlukla kendi toplumsal düzenlerini de Cahokia'nın temsil edebileceği her şeye –ya da daha sonra Fransızlarda çok sakıncalı bulacakları tüm niteliklere– karşı bir engel olarak tasarlanmış, bilinçli yaratımlar olarak gördüklerini göstermektedir.

Mevcut sözlü geleneklerle başlayalım. Ne yazık ki biraz sınırlılar. 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılın başlarında İrokualar, en önde gelenleri şu anda Quebec'te bulunan Wendatlar (Huron), şu anda New York'un kuzeyine dağılmış olan Beş Milletler veya Haudenosauneeler (sıkça "İrokua Konseyi" olarak anılır) ve Fransızların "Tarafsızlar" olarak adlandırdığı Ontario merkezli bir konfederasyon olan değişen bir dizi siyasi koalisyon ve konfederasyon arasında bölünmüştü. Wendatlar bu sonuncuya, kelimenin tam anlamıyla "konuşması pek doğru olmayanlar" anlamına gelen Attiwandaronk adını verdi. Aslında bu Tarafsızlar'ın kendilerine ne ad verdiklerini bilmiyoruz (Attiwandaronk olmadığı bariz) ama ilk kayıtlara göre, en azından toplumları 1630'lar ve 1640'larda kıtlık ve hastalıklar yüzünden harap olana kadar, açık ara en kalabalık ve güçlü olanlar onlardı. Daha sonra hayatta kalanlar Senecalar tarafından yutuldu, yeni isimler verildi ve böylece bir veya diğer Seneca klanına dahil edildi.

Benzer bir kaderden Kandiaronk'un doğduğu yıl olan 1649'da, adı çıkmış "Kunduz Savaşları" sırasında dağıtıldıkları veya yutuldukları sırada gücü kesin olarak kırılan Wendat Konfederasyonu

da nasibini aldı. Kandiaronk'un kendisinin yaşadığı dönemde geride kalan Wendatlar, oldukça güvencesiz hayatlar sürdürüyorlardı: Kısmen kuzeye, Quebec'e doğru sürüldüler kısmen de Michigan Gölü yakınlarındaki Michilimackinac adlı yerde bulunan bir Fransız kalesinin koruması altında. Kandiaronk'un kendisi, hayatının çoğunu konfederasyonun parçalarını yeniden bir araya getirmeye çalışarak ve en azından sözlü tarihlere göre, savaşan milletleri işgalcilere karşı birleştirecek bir koalisyon kurmaya çalışarak geçirdi. Bunda başarısız oldu. Sonuç olarak, diğer büyük konfederasyonlardan herhangi birinin üyelerinin, siyasi kurumlarının kökenleri hakkında anlattığı hikâyeleri aslında bilmiyoruz. 19. yüzyılda sözlü tarihler yazılmaya başlandığında geriye sadece Haudenosaunee kalmıştı.

Bununla birlikte, *Gayanashagowa* olarak bilinen bir destan olan Beş Milletler Birliği'nin (Seneca, Oneida, Onondaga, Cayuga ve Mohawk) kuruluş hikâyesinin çok sayıda versiyonuna sahibiz. Bu destanın en dikkat çekici yanı, en azından mevcut bağlamda, siyasi kurumları bilinçli insan oluşumu olarak temsil etme derecesidir. Tabii hikâye büyülü unsurlar içeriyor. Bir bakıma ana karakterler –Büyük Barışçı Deganawideh, Milletlerin Anası Jigonsaseh ve diğerleri– yaratılış efsanesindeki karakterlerin yeniden vücut bulmuş hâlleridir. Fakat metinde en güçlü şekilde ortaya çıkan şey, toplumsal bir sorunun toplumsal bir çözümle birlikte sunulmasıdır: ülkenin kaosa ve intikama sürüklendiği, toplumsal düzenin bozulduğu ve güçlülerin tam anlamıyla yamyam hâline geldiği bir noktaya doğru sarmal çizdiği bir ilişkiler çöküşü. Hepsinden en güçlüsü, bir cadı olarak temsil edilen, canavar gibi biçimsiz bir forma sahip, başkalarına kendi emirlerini yerine getirmelerini emredebilen Adodarhoh'dur (Tadodaho).

Anlatı, daha sonra kuzeybatıdaki Attiwandaronk (Tarafsız) bölgesi olacak yerden ortaya çıkan ve bu kaos durumuna son vermeye kararlı bir kahraman olan Büyük Barışçı Deganawideh'e odaklanır.

Davası için ilk önce, tüm tartışmaların dışında durmasıyla ünlü bir kadın olan Jigonsaseh'i (onu, savaşın tüm taraflarına ev sahipliği yapıp onları beslerken bulur) ve ardından Adodarhoh'un yamyam yardımcılarından biri olan Hiawatha'yı kazanır. Birlikte, her milletin insanlarını, anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak ve barışı sağlamak için resmi bir yapı oluşturma konusunda anlaşmaya varmak için ikna etmeye koyulurlar. Unvanlar sistemi, iç içe geçmiş kurullar, uzlaşmaya varma, taziye ritüelleri ve kadın ihtiyarların kuralları hazırlamadaki önemli rolü buradan gelir. Hikâyede kazanılan en son kişi, yavaş yavaş şekil bozukluklarından kurtulup bir insana dönüşen Adodarhoh'un ta kendisidir. Sonunda Birlik'in kanunları, onun anayasası olarak hizmet eden *wampum* kuşaklarına "söylenir"; kayıtlar Adodarhoh'un muhafazasına devredilir ve işi bittiğinde Büyük Barışçı yeryüzünden kaybolur.

Haudenosaunee adları unvanlar gibi aktarıldığından, tıpkı Jigonsaseh ve Hiawatha'nın hâlâ var olması gibi, bugüne kadar bir Adodarhoh da var olmaya devam etti. Kendi milli kurullarının kararlarını iletmekle görevlendirilen kırk dokuz *saşem*,* düzenli olarak toplanmaya devam ediyor. Bu toplantılar her zaman, önceki toplantıdan o yana ölen herkesin anısının neden olduğu acı ve öfkenin silindiği, barışı tesis etme işine devam etmek için zihinlerin temizlendiği (Büyük Barışçı'nın kendisi, her zaman boş bir yerle temsil edilir) bir "taziye" töreniyle başlar. Bu federal sistem, hepsi dikkatle belirlenmiş yetkilere sahip ancak hiçbirinin fiili zorlama gücüne sahip olmadığı, erkek ve kadınlardan oluşan karmaşık bir alt kurul mekanizmasının zirvesiydi.

Özünde hikâye, Osage toplumsal düzeninin kuruluşundan çok da farklı değildir: korkunç bir cadı topluma geri getirilir ve bu süreçte bir barış yapıcıya dönüştürülür. Temel fark, bu durumda Adodarhoh'un oldukça açık bir şekilde komuta yetkisine sahip bir hükümdar olmasıdır:

* Belli kabilelerde reis gibi üst düzey yetkililere verilen bir ad. (ç.n.)

> Onondaga kasabasının güneyinde kötü niyetli bir adam yaşıyordu. Kulübesi bir hendekteydi ve yuvası sazlıklardan yapılmıştı. Vücudu yedi sahtekâr tarafından çarpıtılmıştı ve uzun, birbirine dolanmış bukleleri kuruyan canlı yılanlarla süslenmişti. Üstelik bu canavar çiğ eti, hatta insan etini bile yiyip yutuyordu. Ayrıca usta bir sihirbazdı ve sihriyle insanları yok edebiliyor ama kendisi yok edilemiyordu. Bu kötü adamın adı Adodarhoh'tu.
>
> Adodarhoh'un kötü karakterine rağmen Çok Tepeli Millet Onondaga'nın halkı onun emirlerine itaat etti ve birçok cana mal olmasına rağmen ondan ve onun büyüsünden o kadar korktular ki onun çılgın kaprislerini tatmin ettiler.[68]

Bir toplumun nihai değerlerine dair bir fikir edinmek istiyorsanız, en iyisinin onların en kötü davranış türü olarak kabul ettiği şeylere bakmanız gerektiği ve olabilecek en kötü davranış olarak gördükleri şeyi anlamanın en iyi yolunun cadılar hakkındaki fikirleri incelemek olduğu antropolojik açıdan genel geçer bir görüştür. Haudenosauneelerde emir vermek, neredeyse insan eti yemek kadar ciddi bir zorbalık olarak temsil edilmektedir.[69]

Adodarhoh'u bir kral olarak temsil etmek şaşırtıcı görünebilir çünkü Avrupalıların gelişinden önce, Beş Milletler'in veya onların yakın komşularından herhangi birinin doğrudan keyfi komuta deneyimine sahip olduğunu düşünmek için hiçbir neden yok gibi görünüyor. Bu, tam da yerli reislik kurumlarının aslında herhangi bir devlet tehlikesinin ortaya çıkmasını önlemek için tasarlandığına dair argümanlara[70] sıklıkla yöneltilen soruyu gündeme getiriyor: Bu kadar çok toplum, nasıl tüm siyasi sistemlerini daha önce hiç deneyimlemedikleri bir şeyi (yani "devleti") önlemek amacıyla organize edebiliyordu? Buna doğrudan cevap, anlatıların çoğunun herhangi bir Yerli Amerikalının muhtemelen Amerika Birleşik Devletleri hükümeti –yani hukuki bilgilendirmeler taşıyan, keyfi

emirler verip çok daha fazlasını yapan üniformalı adamlar– altında zaten uzun ve acı bir deneyime sahip olduğu 19. yüzyılda toplandığıdır. O zaman belki de bu unsur o anlatılara sonradan eklenmiştir? Elbette tüm bunlar mümkün ama bu bize pek de muhtemel görünmüyor.[71]

Daha yakın zamanlarda bile büyücülükle suçlanma tehlikesi, makam sahiplerine karşı, özellikle de zenginlik açısından herhangi birinin diğeri üzerinde kayda değer bir avantaj elde etmesini önlemek için kullanılırdı. Burada, bu bölümde daha önce bahsettiğimiz, rüyaların bastırılmış arzular olduğu yönündeki İrokua kuramına geri dönmemiz gerekiyor. Bu kuramın şaşırtıcı bir yanı, bir topluluk üyesinin rüyasını gerçekleştirmenin başkalarının sorumluluğu olarak görülmesiydi; Bir kişi bir komşunun mülküne el koymayı düşlese bile bu ancak kendi sağlığını tehlikeye atma riski pahasına reddedilebilirdi. Bunu yapmak garip olmanın ötesinde, toplumsal olarak neredeyse imkânsız kabul edildi. Biri öyle yapsa bile bu şiddetli dedikodulara ve büyük ihtimalle kanlı bir intikama yol açacaktı: Eğer birisinin, bir başkası ruh dileğini yerine getirmeyi reddettiği için öldüğü düşünülürse, onun akrabaları fiziksel olarak veya doğaüstü yollarla misilleme yapabilirdi.[72]

Bir İrokua toplumunun emir verilen herhangi bir üyesi, kişisel özerkliklerine yönelik bir tehdit olduğu gerekçesiyle ona şiddetle direnirdi; bu normun tek istisnası rüyalardı.[73] Bir Huron-Wendat reisi, ta Quebec'ten kanoyla taşıdığı değerli Avrupa kedisini ancak ona sahip olarak iyileşebileceğini hayal eden bir kadına verdi (İrokualar ayrıca onları kıskanan insanlar tarafından bilinçli veya bilinçsiz olarak uygulanan sihirbazlığın kurbanı olmaktan korkuyorlardı). Rüyalar sanki kişinin kendi ruhu tarafından ya da özellikle canlı veya uğursuz bir rüya söz konusu olduğunda daha büyük bir ruh tarafından iletilen emirlermiş gibi muamele görürdü. Bu ruh, Yaratıcı ya da belki tamamen bilinmeyen başka bir ruh olabilirdi. Rüya sahipleri, genellikle nispeten kısa bir süre için de olsa peygamber olabilirlerdi.[74]

Ancak bu süre zarfında emirlerine uyulması gerekirdi. (Bir rüyayı çarpıtmaktan daha korkunç suç yoktu.)

Diğer bir deyişle cadı imgesi, bilinçdışı hükmetme arzusu ve onu hem gerçekleştirme hem de kontrol altında tutma ihtiyacı da dahil olmak üzere, her şeyi bilinçdışı arzuyla ilgili olan bir fikir bileşiğinin merkezinde yer alıyordu.

Peki, tüm bunlar tarihsel olarak nasıl ortaya çıktı? Beş Millet Birliği'nin kuruluşunun kesin zamanı ve koşulları belirsizdir; MS 1142'den 1650 civarına kadar değişen tarihler önerilmiştir.[75] Şüphesiz bu tür konfederasyonların yaratılması devam eden bir süreçti ve elbette, neredeyse tüm tarihi destanlar gibi *Gayanashagowa* da çoğu tarihsel olarak doğru, diğerleriyse daha az doğru olan farklı zaman dönemlerinden alınan unsurları bir araya getiriyor. Arkeolojik kayıtlardan bildiğimiz şey, 17. yüzyılda var olan İrokua toplumunun, Cahokia'nın en parlak dönemiyle hemen hemen aynı zamanlarda şekillenmeye başladığıdır.

MS 1100 civarında mısır, daha sonra Attiwandaronk (Tarafsız) bölgesi hâline gelen Ontario'da yetiştiriliyordu. Sonraki birkaç yüzyıl boyunca, "üç kardeş" (mısır, fasulye ve kabak) yerel beslenmede her zamankinden daha önemli hâle geldi fakat İrokualar, yeni mahsulleri eski avcılık, balıkçılık ve toplayıcılık gelenekleriyle dengelemeye özen gösterdiler. Kilit dönem, MS 1230'dan 1375'e kadar Geç Owasco aşaması olarak adlandırılan, insanların su yolları boyunca önceki yerleşim yerlerinden (ve daha önceki mevsimlik hareketlilik modellerinden) uzaklaşmaya başladıkları ve tüm yıl boyunca meskûn olan, muhtemelen ana-soylu klanlara dayalı uzun evlerin baskın konut biçimi hâline geldiği, çitlerle çevrili kasabalara yerleşmişler gibi görünüyor. Bu kasabaların birçoğu oldukça büyüktü ve 2000 kadar sakini (yani Cahokia'nın merkezindeki nüfusun dörtte birine yakın kişiyi) barındırıyordu.[76]

Gayanashagowa destanında yamyamlığa yapılan atıflar saf bir hayal ürünü değildir: MS 1050'den itibaren endemik savaşlar ve sa-

vaş esirlerinin işkence ile tören kurbanları dağınık olarak belgelenmiştir. Bazı çağdaş Haudenosaunee biliminsanları, efsanenin o zamanlar İrokua toplumlarındaki siyasi ideolojiler arasındaki gerçek bir çatışmaya atıfta bulunduğunu düşünüp prestijin tamamen savaş ve avcılığa dayandığı, erkek egemenliğinin hüküm sürdüğü eski düzenin savunucularına karşı özellikle kadınların ve tarımın önemine vurgu yapmaktadırlar.[77] (Eğer öyleyse, Neolitik'in ilk aşamalarında Ortadoğu'da meydana gelmiş olabileceğini öne sürdüğümüz ideolojik sapmadan çok da farklı görünmez.)[78] Bu iki konum arasında bir tür uzlaşma, MS 11. yüzyıl civarında sağlanmış gibi görünüyor ve bunun bir sonucu da nüfusun mütevazı bir seviyede sabit tutulmasıydı. Mısır, kabak ve fasulyenin yaygın olarak benimsenmesinden sonraki iki veya üç yüzyıl boyunca nüfus rakamları epey hızlı bir şekilde arttı fakat 15. yüzyılda sabitlendi. Cizvitler daha sonra İrokualı kadınların doğumları arasındaki süreyi ayarlamada nasıl dikkatli davrandıklarını, en uygun nüfusu bölgenin potansiyel tarım verimliliğine değil, balık ve av kapasitesine göre belirlediklerini bildirdi. Bu şekilde, erkek avcılığına yapılan kültürel vurgu, kendi kurulları ile memurlarını koruyan ve en azından yerel meselelerdeki nüfuzları açıkça erkeklerinkinden daha fazla olan İrokua kadınlarının gücünü ve özerkliğini pekiştirdi.[79]

12 ila 14. yüzyılları kapsayan dönemde, ne Wendat Konfederasyonu ne de Haudenosauneeler, kuzeydoğudaki ana varlığı Ohio Nehri boyunca uzanan Fort Ancient bölgesinde ve yakınlardaki Monongahela Vadisi'nde olan Mississippililerle kapsamlı bir temas hâlinde olduğuna veya hatta çok fazla ticaret yaptığına dair pek kanıt sunmuyor. Ama bu Attiwandaronklar için de doğru değildir. MS 1300'e gelindiğinde, Ontario bölgesinin büyük bir kısmı gerçekten Mississippi etkisi altındaydı. Cahokia'nın kalbinden bölgeye göçlerin olduğu şüpheli fakat tamamen düşünülemez değildir.[80] Göçler olmasa bile Attiwandaronk'un güneydeki ve oradan Chesapeake Körfezi ve ötesine uzanan ticareti tekelleştirdiği, Wen-

datlar ile Haudenosauneelerin kuzey ve doğularındaki Algonkin halklarıyla ilişkiler kurmasına izin verdiği görülmektedir. 16. yüzyıl, Ontario'daki –çeşitli kült nesneleri ile tören kıyafetleri ve hatta Fort Ancient'ta da görülen tarzda çok sayıda büyük taş dahil– Mississippi etkilerinde keskin bir artışa şahit oldu.

Arkeologlar tüm bunlara "Mississippi'leşme" adını veriyor; buna, diğer şeylerin yanı sıra, Orta Atlantik kıyısından 1610'dan itibaren Attiwandaronk mezarlarına yığılmak üzere çıkarılmış muazzam miktarlarda deniz kabukları ve deniz kabuğu boncuklarının gelişiyle sonuçlanan, en azından Delaware'e kadar yenilenen bir ticaret patlamasına dair güçlü kanıtlar eşlik ediyor. O zamana kadar Attiwandaronk nüfusu, bırakın Erie, Petun, Wenro veya diğer küçük rakipleri bir yana Wendat, Haudenosaunee gibi komşu konfederasyonların herhangi birinden birkaç kat daha fazlaydı; başkenti Ounotisaston o zamanlar kuzeydoğunun en büyük yerleşim yerleri arasındaydı. (Biliminsanları, tahmin edilebileceği gibi, Tarafsızlar'ın salt bir "kabile" yerine "basit bir reislik" olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceğini tartışmaktalar.)

Elbette, Attiwandaronk toplumu salgın hastalıklar ve kıtlıklar nedeniyle fiilen yok edilmeden önce bölgeyi ziyaret eden Cizvitler, onun anayasasının komşularınınkinden temelde farklı olduğu konusunda ısrar etmekte hemfikirdi. Bunun nasıl olduğunu muhtemelen hiçbir zaman tam olarak yeniden kurgulama olanağına sahip olamayacağız. Mesela Fransızlar, Attiwandaronk'u "Tarafsız Millet" olarak adlandırdılar çünkü Wendat ve Haudenosaunee'yi oluşturan çeşitli milletler arasındaki neredeyse sürekli olan çatışmalarda yer almadılar; onun yerine savaşın her iki tarafından da savaşçıların kendi topraklarından serbestçe geçişine izin verdiler. Bu, sonraki Haudenosauneeler arasında milli destanlarında en yüksek rütbeli kadın yetkili olan ve gerçekten de Attiwandaronk kökenli olduğu söylenen Jigonsaseh'e, yani Milletlerin Anası'na atfedilen davranışı yansıtmaktadır. Fakat aynı zamanda Attiwandaronklar,

batılı ve güneyli komşularının çoğuyla olan ilişkilerinde hiçbir şekilde tarafsız değildi.

Aslında Recollect* mensubu Peder Joseph de la Roche Daillon'a göre 1627'de Attiwandaronklar, "sadece kendi kasabasının değil tüm milletinin reisi olduğundan, tüm bu milletlerde şimdiye kadar gelmiş geçmiş en itibarlı ve en çok otorite sahibi reis olan" Tsouharissen adında bir savaş ağası tarafından hükmediliyordu... "Bu kadar mutlak güce sahip bir reise sahip olmanın başka milletlerde örneği yoktur. Bu şerefi ve gücü cesaretiyle ve düşmanları olan on yedi millete karşı birçok kez savaşta bulunarak elde etti."[81] Savaşta olmadığında aslında federal kurul (diğer tüm İrokua toplumlarında nihai otorite) önemli kararlar alamazdı. Tsouharissen, en azından krala çok benzeyen biriymiş gibi görünüyor.

Birçok açıdan krallığın ve kendini yüceltmenin tam tersi olan uzlaşma ilkelerini örnekleyen bir figür olan Jigonsaseh ile Tsouharissen'in ilişkisi neydi? Bilmiyoruz. Tsouharissen'in hayatına ilişkin ayrıntılara dair sahip olduğumuz tek kaynak, üç yüzyıldan günümüze aktarılan ve Tsouharissen'in üçüncü karısının kanıtı olduğu iddia edilen sözlü bir tarih olup son derece tartışmalıdır.[82] Neredeyse tüm tarihçiler onu göz ardı eder ama ille de gözden çıkarmazlar. Her halükârda, anlatıma göre Tsouharissen dâhi bir çocuktu, ezoterik bilginin parlak bir öğrencisiydi. Varoluşunun hikâyesi, onun hocası olmak için seyahat eden bir Cherokee rahibine ulaştı; kendisini Güneş'in reenkarnasyonu olarak seçtiğini söylediği büyük bir kristal buldu; birçok savaşa katılmış ve dört kez evlenmişti. Fakat mantosunu en genç Tuscarora karısının kızına –benzer dâhi bir çocuğa– devretmeye karar verdiğinde felaketi yaşadı. (Attiwandaronklardan ve en üst düzey Kaplumbağa klanından olan) kıdemli karısı, bu plan karşısında o kadar çileden çıkmıştı ki annesi çaresizlik içinde kendi canına kıyan kızı pusuya düşürüp öldürdü. Tsouharissen

* Bir Fransız tarikatı olan Friars Minor'un reform kolu. Gri kıyafetleri ve sivri kukuletalarıyla tanınan bu güruh yoksulluk yemini etmiş ve hayatlarını dua, kefaret ve ruhani düşüncelere adamışlardır. (y.h.n.)

öfkeyle, kendi mirasçıları da dahil suçlunun tüm soyunu katletti ve böylece hanedanın veraset ihtimalini fiilen yok etti.

Söylediğimiz gibi, bu hikâyeye ne kadar itibar etmemiz gerektiği konusunda hiçbir fikrimiz yok fakat genel hatlarıyla gerçekleri yansıttığını biliyoruz. O zamanlar Attiwandaronkların gerçekten de Cherokeeler kadar uzak milletlerle düzenli bağlantıları vardı; ezoterik bilginin demokratik kurumlarla nasıl bağdaştırılacağı sorunları veya hatta soy, içinde sıralaması olmayan ana-soylu klanlara göre düzenlendiğinde hanedan kurmaya çalışan güçlü adamların karşılaştığı zorluklar, o zamanlar Kuzey Amerika'da tanıdık konular olabilirdi. Tsouharissen kesinlikle vardı ve görünüşe göre, bir savaşçı olarak başarısını merkezi güce dönüştürmeye çalışmıştı. Sonuçta bunun bir işe yaramadığını biliyoruz. Sadece ille de bu şekilde mi yaramadığını bilmiyoruz.

Baron de Lahontan'ın Kanada'da Fransız ordusunda görev yaptığı ve Kandiaronk'un Vali Frontenac ile düzenli yemeklerinde siyasi kurama dair sorular sunduğu sırada, Attiwandaronklar artık yoktu. Yine de Tsouharissen'in hayatını çevreleyen olaylar Kandiaronk'a muhtemelen tanıdık geliyordu çünkü onlar, büyürken tanıdığı birçok ihtiyar için canlı çocukluk anıları olabilirdi. Mesela Milletlerin Anası Jigonsaseh hâlâ hayattaydı; bu unvanın son Attiwandaronk sahibi, 1650'de Seneca'nın Kurt klanına dahil edilmişti. Niagara Vadisi'ne bakan Kienuka adlı kalede, geleneksel koltuğunda varlığını sürdürüyordu.[83] Ya Jigonsaseh –veya daha büyük ihtimalle onun halefi– 1687'de XIV. Louis, Beş Millet'in Fransızlar için oluşturduğu süregelen tehdide son vermeye karar verdiğinde tecrübeli bir askeri komutan olan Marquis de Denonville'i, onları bugün New York'un yukarı kesimlerinden sürmek için gereken her türlü gücü kullanma emriyle vali olarak gönderdiğinde hâlâ oradaydı.

Lahontan'ın kendi anılarından yaşananlara dair bir kaydımız var. Bir barış anlaşmasına ilgi duyuyormuş gibi davranan

Denonville, Birlik kurulunu bir taraf olarak (eski valinin adını taşıyan) Fort Frontenac adlı bir yerde şartları müzakere etmeye davet etti. Konfederasyonun tüm daimi görevlilerinin ve kadın kurullarından birçoğunun da aralarında bulunduğu yaklaşık 200 delege geldi. Onları kısa sürede tutuklayan Denonville, kadırga kölesi olarak hizmet etmeleri için Fransa'ya gönderdi. Daha sonra ortaya çıkan karmaşadan yararlanarak, adamlarına Beş Millet'in topraklarını işgal etmelerini emretti. (Yargılamaya şiddetle karşı çıkan Lahontan, müdahale etmeye ve bazı astların mahkûmlara gelişigüzel işkence yapmasını engellemeye çalıştığı için başını belaya soktu; kendisine uzaklaştırma emri verildi fakat sonunda sarhoş olduğu gerekçesiyle itiraz edip daha fazla cezadan kurtuldu. Birkaç yıl sonra, farklı bir bağlamda itaatsizlik nedeniyle tutuklanması emri çıkarıldı ve Amsterdam'a kaçmak zorunda kaldı).[84]

Bununla birlikte Jigonsaseh, Denonville'in toplantısına katılmamayı seçmişti. Tüm Büyük Kurul üyelerinin tutuklanması, onu en yüksek rütbeli Birlik yetkilisi hâline getirdi. Böyle bir acil durumda yeni reisler yetiştirecek zaman olmadığından, o ve geri kalan klan anneleri bir ordu kurdular. Askere alınanların çoğunun Seneca kadınları olduğu bildirilmiştir. Anlaşıldığı üzere Jigonsaseh, Denonville'den çok daha üstün bir askeri taktik uzmanıydı. İşgalci Fransız birliklerini Victor, New York yakınlarında bozguna uğrattıktan sonra, Fransız hükümeti barış talep ettiğinde, Niagara Kalesi'ni yıkmayı ve hayatta kalan kadırga kölelerini iade etmeyi kabul ettiğinde güçleri Montreal'e girme noktasındaydı.[85] Lahontan daha sonra Kandiaronk gibi "Fransa'da kadırga kölesi olanların" Fransız kurumlarını eleştirdiklerini belirttiğinde, büyük ölçüde bu olayda esir alınanlara –ya da daha spesifik olarak baştaki 200 kişiden canlı olarak geri dönmeyi başaran bir düzine kadar kişiye– atıfta bulunuyordu.

Böylesine ölümcül bir bağlamda, neden Tsouharissen gibi kendini lord ilan eden bir kişinin yağmalarına dikkat çekelim ki? Onun

örneğinin gösterdiği şeyin, yerli toplumlarının içinde bile siyasi sorunun hiçbir zaman kesin olarak çözülmemesi olduğunu öne sürüyoruz. Elbette Cahokia'dan sonraki genel yön, her tür yöneticiden uzaklaşan ve gücü asla geri dönmeyecekleri şekilde dağıtmak için dikkatle hazırlanmış anayasal yapılara doğru geniş bir hareketti. Fakat geri dönme ihtimali her zaman arka planda pusudaydı. Başka yönetim paradigmaları da mevcuttu ve hırslı erkekler –veya kadınlar– eğer fırsat verilirse onlara hitap edebilirlerdi. Denonville'deki yenilgisinin ardından Jigonsaseh, ordusunu terhis etmiş ve Büyük Kurul'u yeniden oluşturmak için yeni yetkilileri seçme sürecine geri dönmüş gibi görünüyor. Fakat başka türlü hareket etmeyi seçmiş olsaydı, onun için de emsaller mevcuttu.

Avrupa toplumunun yerli eleştirisi olarak adlandırdığımız şeyin arkasında yatan, tam da bu tür çatışan ideolojik ihtimallerin ve tabii ki İrokuaların uzun süreli siyasi tartışma eğiliminin birleşimiydi. Mesela bireysel özgürlüğe yapılan özel vurgunun kökenlerini bu bağlamın dışında anlamak imkânsız olurdu. Özgürlük hakkındaki bu fikirlerin dünya üzerinde derin bir etkisi oldu. Diğer bir deyişle Yerli Kuzey Amerikalılar, eninde sonunda tarımın tam muktedir bir devletin veya imparatorluğun yükselişine yol açacağını varsaydığımız evrimsel tuzaktan neredeyse tamamen kurtulmayı başarmakla kalmadılar; bunu yaparken, nihayetinde Aydınlanma Çağı düşünürleri üzerinde derin bir etkiye sahip olacak ve onlar aracılığıyla bugün hâlâ bizimle birlikte olan siyasi duyarlıklar geliştirdiler.

En azından bu anlamda tartışmayı Wendatlar kazandı. Bugün bir Avrupalının ya da herhangi birinin –gerçekte ne düşünmüş olursa olsun– 17. yüzyıl Cizvitlerininki gibi bir konum alması ve kendilerini basitçe insan özgürlüğü ilkesinin kendisine karşı olduklarını ilan etmesi imkânsız olurdu.

12
Sonuç
Her Şeyin Şafağı

Bu kitap daha iyi sorular sorma merakıyla doğdu. Eşitsizliğin kökenlerini sorgulamak için mutlaka bir efsane, Tanrı'nın lütfundan düşüş, –en çağdaş versiyonları her türlü kefaret ihtimalinden arındırılmış efsanevi bir anlatı biçimi hâlini alan– Tekvin Kitabı'nın ilk bölümlerinin teknolojik olarak aktarılması anlamına geldiğini gözlemleyerek başladık. Bu anlatılarda biz insanların umut edebileceği en iyi şey, doğuştan gelen sefilliğimize mütevazı bir müdahalede bulunmak ve yaklaşmakta olan mutlak felaketi önlemek için dramatik bir eylemde bulunmaktır. Bugüne kadar elimizde olan diğer tek kuram eşitsizliğin kökeninin olmadığını varsaymaktı çünkü insanlar doğaları gereği biraz haydut yaratıklardır ve dolayısıyla da her şeyin başlangıcı sefil, vahşet dolu olaylardı; bu durumda –büyük ölçüde kendi bencil ve rekabetçi doğamız tarafından yönlendirilen– "ilerleme" veya "medeniyet"in kendisi tek başına kurtarıcıydı. Bu görüş milyarderler arasında son derece popülerdir fakat gerçeklerle uyum içinde olmadığının kesinlikle farkında olan biliminsanları da dahil olmak üzere başka hiç kimse için pek de kayda değer değildir.

Belki de çoğu insanın hikâyenin trajik versiyonuna kendiliğinden bir yakınlık duyması pek şaşırtıcı değildir, üstelik bu sadece kutsal kitaplardaki kökenlerden kaynaklanmamaktadır. Batı medeniyetinin ilerleyişinin kaçınılmaz olarak herkesi daha mutlu, daha varlıklı ve daha güvenli kıldığı şeklindeki daha toz pembe ve iyimser anlatının en azından bir tane bariz dezavantajı vardır. Ki bu, medeniyetin neden kendi kendine yayılmadığını açıklayamıyor zira Avrupalı güçler son 500 yılını, insanları bu yöntemi benimsemeye zorlamak için kafalarına silah doğrultarak geçirmek zorunda kalmışlardı (Ayrıca eğer "vahşi" olmak doğası gereği bu kadar sefilse, neden aynı Batılıların çoğu bilinçli bir seçim yapma şansına sahip oldukları ilk fırsatta oraya göç etmek konusunda bu kadar istekliydiler?). 19. yüzyılda Avrupa emperyalizminin en parlak döneminde herkes bunun kesin bir şekilde farkında görünüyordu. Her ne kadar o çağı "ilerlemenin kaçınılmaz yürüyüşü"ne saf niyetli bir inanç olarak hatırlasak da Turgot tarzı liberal ilerleme aslında bırakın siyasi düşünceyi, Viktorya dönemi toplumsal kuramında bile hiçbir zaman gerçekten egemen anlayış olmadı.

Aslında o zamanın Avrupalı devlet adamları ve aydınlarının da çöküş ve parçalanma tehlikeleri konusunda takıntılı olmaları muhtemeldir. Bazıları, çoğu insanın ilerleme yeteneğine sahip olmadığını savunan ve bu nedenle fiziksel olarak yok edilmelerini sabırsızlıkla bekleyen bariz ırkçılardı. Bu tür görüşleri paylaşmayanlar bile Aydınlanma Çağı'nın insanlık koşullarını iyileştirmeye yönelik planlarının feci derecede saf olduğunu hissetme eğilimindeydi. Bugün bildiğimiz şekliyle toplumsal kuram, büyük ölçüde Fransız Devrimi'nin çalkantılı sonuçlarına omuzlarının üzerinden bakınca, denizaşırı halkların başına gelen felaketlerden ziyade ülkelerinde artan sefalet ve toplumsal huzursuzlukla ilgilenen bu tür gerici düşünürlerin saflarından ortaya çıktı. Sonuç olarak, sosyal bilimler iki temel soru etrafında tasarlanıp düzenlendi: (1) Aydınlanma projesinde, bilimsel ve ahlaki ilerlemenin birliğinde ve insan

toplumunun iyileştirilmesine yönelik planlarda yanlış giden neydi? (2) Neden toplumun sorunlarını çözmeye yönelik iyi niyetli girişimler, çoğu zaman işleri daha da kötü hâle getiriyor?

Bu muhafazakâr düşünürler, Aydınlanma devrimcilerinin fikirlerini uygulamaya koymasının neden bu kadar zor olduğunu sordular. Neden daha rasyonel bir toplumsal düzen hayal edip sonra da onu kanunlaştırarak hayata geçiremedik? Özgürlük, eşitlik ve kardeşlik tutkusu neden teröre yol açtı? Kesinlikle bunların altında yatan birtakım nedenler olmalıdır.

Hiç değilse bu meşguliyetler, Jean-Jacques Rousseau adında, pek de başarılı olmayan 18. yüzyıl İsviçreli müzisyenin süregelen ilgisini açıklamaya yardımcı olmaktadır. Öncelikle ilk soruyla ilgilenenler onu, bu soruyu özünde modern bir şekilde soran ilk kişi olarak gördüler. Esas olarak ikinciyle ilgilenenlerse onu en bilgisiz kötü adam, yerleşik düzenin mantıksız olduğu için kolayca bir kenara atılabileceğini düşünen basit fikirli bir devrimci olarak temsil edebildiler. Pek çoğu giyotinden Rousseau'yu şahsen sorumlu tuttu. Buna karşın, günümüzde çok az kişi 19. yüzyılın "gelenekselcilerini" okumaktadır fakat aslında onlar da önemlidir çünkü modern toplumsal kuramdan asıl sorumlu olanlar Aydınlanma *filozofları* değil, onlardır. Modern sosyal bilimin neredeyse tüm büyük meselelerinin –gelenek, dayanışma, otorite, konum, yabancılaşma, kutsallık– çoktandır ilk kez teokratik Vicomte de Bonald, monarşist Comte de Maistre veya Whig siyasetçisi ve filozof Edmund Burke'ün eserlerinde ortaya çıkan, Aydınlanma düşünürlerinin ve özellikle Rousseau'nun ciddiye almayı reddettiğini düşündükleri türden inatçı toplumsal gerçekliklerin feci sonuçlara yol açmış örnekleri (öyle olduğunda ısrar ettiler) olarak tanınmışlardır.

Radikaller ve gericiler arasındaki bu 19. yüzyıla ait tartışmalar, aslında hiçbir zaman sona ermedi; farklı şekillerde yeniden yüzeye çıkmaya devam ediyor. Mesela günümüzde sağcılar kendilerini Aydınlanma değerlerinin savunucuları, solcularsa onun en

ateşli eleştirmenleri olarak görme eğilimindedir. Ancak tartışmanın seyri boyunca tüm taraflar bir kilit noktada hemfikir oldular: yani "Aydınlanma" diye bir şeyin gerçekten var olduğu, insanlık tarihinde temel bir kırılmaya işaret ettiği ve Amerikan ve Fransız devrimlerinin bir anlamda bu kırılmanın sonucu olduğu. Aydınlanma Çağı'nın daha önce var olmayan bir ihtimali ortaya çıkardığı görülüyor: toplumu bazı rasyonel ideallere uygun olarak yeniden şekillendirmeye yönelik bilinçli projeler. Yani gerçek devrimci bir siyaset. Açıkçası, ayaklanmalar ve vizyoner hareketler 18. yüzyıldan önce de mevcuttu. Bunu kimse inkâr edemezdi. Fakat bu tür Aydınlanma öncesi toplumsal hareketler, artık büyük ölçüde belirli "eski yöntemlere" (genellikle uydurdukları) geri dönmekte ısrar ettiği ya da Tanrı'dan gelen bir görüyle (veya onun yeryüzündeki eşdeğerine) hareket ettiklerini iddia eden insanlarla alakalı olduğu için pek dikkate alınamıyordu.

Aydınlanma öncesi toplumlar, bu argümana göre topluluk, konum, otorite ve kutsal üzerine kurulu "geleneksel" toplumlardı. Onlar, insanların bireysel veya toplu olarak kendileri adına hareket etmediği toplumlardı. Daha ziyade geleneğin köleleriydi ya da en iyi ihtimalle tanrılar, atalar ya da diğer doğaüstü güçler biçiminde evrene yansıttıkları amansız toplumsal güçlerin aracılarıydı. Sözde sadece modern, Aydınlanma sonrası insanlar bilinçli olarak tarihe müdahale etme ve gidişatını değiştirme kapasitesine sahipti; bunun iyi bir fikir olup olmadığı konusunda ne kadar şiddetli bir şekilde ters düşseler de herkes bu konuda birdenbire hemfikir görünüyordu.

Bütün bunlar biraz abartılı gibi görünebilir ve sadece az sayıda yazar bu meseleleri bu kadar açık bir şekilde ifade etmeye isteklidir. Yine de çoğu modern düşünür, bilinçli toplumsal projeleri veya tarihi tasarımları daha önceki çağların insanlarına atfetmeyi açıkça tuhaf bulmuştur. Genel olarak, bu tür "modern olmayan" halkların fazla basit fikirli oldukları ("toplumsal karmaşıklığa" ulaşmamış oldukları), bir tür mistik hayal dünyasında yaşıyor oldukları ya da

en iyi ihtimalle kendilerini uygun bir teknoloji seviyesinde çevrelerine uyarladıkları düşünülüyordu. Antropolojinin burada çok önemli bir rol oynamadığını itiraf etmek gerekir.

20. yüzyılın büyük bir bölümünde antropologlar, inceledikleri toplumları tarih dışı terimlerle, bir tür ebedi şimdide yaşayanlar olarak tanımlama eğilimindeydiler. Bunun bir kısmı, etnografik araştırmaların çoğunun yapıldığı sömürge durumunun bir etkisiydi. Mesela Britanya İmparatorluğu, Afrika'nın, Hindistan'ın ve Ortadoğu'nun çeşitli yerlerinde kraliyet sarayları, toprak tapınaklar, kabile ihtiyarları locası, erkek evleri ve benzeri yerel kurumların varlığını sürdürdüğü ve aslında kanunla sabitlendiği dolaylı bir yönetim sistemini sürdürdü. Büyük siyasi değişiklikler (mesela bir siyasi parti kurmak ya da kehanet niteliğinde bir harekete öncülük etmek) tamamen kanun dışıydı ve bu tür şeyler yapmaya çalışan herkes, muhtemelen hapse atılırdı. Bu, açıkça antropologların incelediği insanları zamansız ve değişmez bir hayat tarzına sahip olarak tanımlamayı kolaylaştırdı.

Tarihsel olaylar tanımları gereği öngörülemez olduğundan, gerçekte tahmin edilebilecek olguları incelemek daha bilimsel görünüyordu: yani aşağı yukarı aynı şekilde tekrar tekrar meydana gelen şeyleri. Bu durum, Senegal'in veya Burma'nın bir köyünde günlük döngüyü, mevsimlik döngüleri, geçiş ritüellerini, hanedanların veraset tanımlarını veya köylerin büyüyüp bölünmesini tasvir etmek, her zaman aynı yapının nasıl ayakta kaldığını vurgulamak anlamına gelebilir. Antropologlar kendilerini biliminsanı (günümüzün jargonuyla "yapısal işlevselciler") olarak gördüklerinden bu şekilde yazdılar. Bunu yaparak yazılarını okuyanların, incelenen insanların biliminsanlarının tam tersi olduklarını, hiçbir şeyin değişmediği ve gerçekte çok az şeyin meydana geldiği efsanevi bir evrende sıkışıp kaldıklarını hayal etmelerini epey kolaylaştırdılar. Büyük Rumen din tarihçisi Mircea Eliade, "geleneksel" toplumların "döngüsel zamanda", tarihten habersiz bir şekilde yaşadıklarını

öne sürdüğünde zaten bariz olan sonuca varıyordu. Hatta daha da ileri gitti.

Eliade'ye göre geleneksel toplumlarda önemli olan her şey zaten olmuştur. Tüm büyük kurucu hareketler, hayvanların konuşabildiği ya da insanlara dönüşebildiği, gök ile yerin henüz ayrılmadığı ve hakikaten yeni şeyler yaratmanın mümkün olduğu (evlilik, yemek pişirme veya savaş) mitolojik zamanlara, *illo tempore*'ye,[1] yani her şeyin şafağına uzanır. Bu zihinsel dünyada yaşayan insanların, kendi eylemlerini sadece tanrıların ve ataların yaratıcı hareketlerini daha az güçlü yollarla tekrarlamak veya ritüeller yoluyla ilkel güçleri çağırmak olarak gördüklerini hissetti. Eliade'ye göre tarihsel olaylar, bu yüzden ilk örnekler hâlinde birleşme eğilimindeydi. Geleneksel olarak kabul edildiği bir toplumda, herhangi biri dikkate değer bir şey yaparsa –bir şehir kurar veya yıkar, eşsiz bir müzik parçası yaratırsa– bu eylem eninde sonunda efsanevi bir figüre atfedilecektir. Tarihin aslında bir yere gittiğine dair alternatif fikir (Ahir Zaman, Kıyamet, Kefaret), Eliade'nin "doğrusal zaman" olarak adlandırdığı, tarihsel olayların sadece geçmişle değil, gelecekle ilişkili olarak da önem kazandığı şeydir.

Eliade, bu "doğrusal" zaman duygusunun insan düşüncesinde nispeten yakın zamanda ortaya çıkan, yıkıcı toplumsal ve psikolojik sonuçları olan bir yenilik olduğunda ısrar etti. Onun düşüncesine göre, daha derin bir modeli özetlemek yerine, olayların kümülatif silsileler hâlinde ortaya çıktığı fikrini benimsemek, bizi savaşın, adaletsizliğin ve talihsizliğin değişimlerine karşı daha az muktedir kılıp bunun yerine bizi benzeri görülmemiş bir kaygı çağına ve sonuçta nihilizme sürükledi. Bu konumun siyasi sonuçları, kısaca söylemek gerekirse rahatsız ediciydi. Eliade'nin kendisi de öğrencilik günlerinde faşist Demir Muhafızlar'a yakındı ve temel argümanı, (bazen kendisinin de dediği gibi) "tarih terörünün" Yahudilik ve Eski Ahit tarafından ortaya atıldığı ve bunların Aydınlanma düşüncesinin ilerideki felaketleri için yol açtığı yönündeydi.

Bu kitabın yazarları Yahudi olduklarından tarihte ters giden her şeyden bir şekilde sorumlu oldukları iddiasını pek takdir etmiyorlar. Yine de şu an için şaşırtıcı olan, bu tür bir argümanı ciddiye alan birilerinin olmasıdır.

Eliade'nin "tarihsel" ve "geleneksel" toplumlar arasındaki ayrımını, önceki bölümlerde ele aldığımız türden bir ölçekte, insanlık tarihinin tümüne uygulamaya çalıştığımızı hayal edin. Bu, tarihteki büyük keşiflerin çoğunun –mesela ilk kumaş dokuması, Pasifik Okyanusu'ndaki ilk gemi yolculuğu veya madenciliğin icadı gibi– keşfe veya tarihe inanmayan insanlar tarafından yapıldığı anlamına gelmez mi? Bu pek muhtemel görünmüyor. Tek alternatif, çoğu insan toplumunun daha yakın zamanda "geleneksel" hâle geldiğini öne sürmek olurdu: Belki de her biri sonunda dengelerini bulmuş, ona yerleşmiş ve yeni buldukları koşulları haklı çıkarmak için ortak bir ideolojik çerçeve ortaya koymuşlardır. Bu da aslında tüm insanların, şu anda tam anlamıyla modern olarak kabul ettiğimiz son derece yaratıcı şekillerde düşünme ve hareket etme yeteneğine sahip olduğu bir tür önceki *illo tempore* veya yaratılış zamanının *var olduğu* anlamına gelir; görünüşe göre en büyük başarılarından biri, gelecekteki yenilik ihtimallerinin çoğunu ortadan kaldırmanın bir yolunu bulmaktır. Her iki konumun da epey saçma olduğu aşikârdır.

Neden bu tür fikirlerle oyalanıyoruz? Uzak geçmişte yaşayan insanların (kendi seçtikleri koşullar altında olmasa bile) kendi tarihlerini yazdıklarını hayal etmek neden bu kadar tuhaf, hatta mantık dışı görünüyor? Cevabın bir kısmı şüphesiz bilimin kendisini, özellikle de sosyal bilimi nasıl tanımladığımızda yatmaktadır.

Sosyal bilim büyük ölçüde insanların özgür olmadıkları, yani eylemlerimizin ve anlayışlarımızın kontrolümüz dışındaki güçler tarafından belirlendiğinin söylenebileceği yollar üzerine bir çalışma olmuştur. İnsanların toplu olarak kendi kaderini şekillendirdiğini, hatta kendi hatırı için özgürlüğü ifade ettiğini gösteren her-

hangi bir anlatı, muhtemelen yanıltıcı olarak kenara atılıp "gerçek" bilimsel açıklamayı bekleyecek ya da toplumsal teorinin kapsamının tamamen dışında (insanlar neden *dans eder*?) olduğundan böyle bir açıklama ortaya çıkacaktır. Çoğu "büyük tarihin" teknolojiye bu kadar güçlü bir şekilde odaklanmasının bir nedeni de budur. İnsanlık geçmişini, alet ve silahların yapıldığı ilk malzemeye göre (Taş Devri, Tunç Çağı, Demir Çağı) ayırarak ya da bir dizi devrim niteliğinde atılım (Tarım Devrimi, Şehir Devrimi, Sanayi Devrimi) olarak tanımlayarak, daha sonra gelecek yüzyıllarda insan toplumlarının alacağı şekli büyük ölçüde teknolojilerin kendilerinin belirlediğini varsayarlar ya da en azından her şeyi yeniden değiştirecek bir sonraki ani ve beklenmedik atılım ortaya çıkana kadar.

Artık teknolojilerin toplumu şekillendirmede önemli bir rol oynadığını inkâr edemeyiz. Teknolojiler tabii ki önemlidir; her yeni icat, daha önce var olmayan toplumsal ihtimallerin önünü açar. Aynı zamanda toplumsal değişimin genel yönünü belirlemede yeni teknolojilerin önemini abartmak da çok kolaydır. Bariz bir örnek vermek gerekirse Teotihuacanos veya Tlaxcalteca'nın şehirlerini inşa etmek ve idame ettirmek için taş aletler kullanması, Mohenjodaro veya Knossos sakinlerininse metal kullanması, bu şehirlerin iç düzeninde ve hatta büyüklüğünde şaşırtıcı derecede az değişiklik yapmış gibi görünüyor. Kanıtlarımız, büyük yeniliklerin her zaman ani, devrimci atılımlarla ortaya çıktığı ve ardından gelen her şeyi dönüştürdüğü fikrini de desteklemiyor (hatırlayacağınız gibi bu, çiftçiliğin kökenlerine ayırdığımız iki bölümden çıkan ana noktalardan biriydi).

Elbette hiç kimse tarımın başlangıcının, buharla çalışan dokuma tezgâhının veya elektrik ampulünün icadı gibi bir şey olduğunu iddia etmiyor. Her şeyi harekete geçiren kavramsal atılımı ortaya koyan Edmund Cartwright veya Thomas Edison'ın Neolitik eşdeğerinin olmadığından emin olabiliriz. Yine de çağdaş yazarların, benzer şekilde geçmişten kökten bir kopuş yaşamış olması gerektiği

fikrine direnmeleri oldukça zor görünüyor. Aslında anlayacağınız üzere, gerçekte yaşananlar hiç de öyle değildi. Neolitik toplumlardaki yenilik, tek başına vizyonunu gerçekleştiren bir erkek deha yerine, yüzyıllar boyunca büyük ölçüde kadınlar tarafından, görünüşte mütevazı ama aslında son derece önemli keşiflerden oluşan sonsuz bir dizide biriktirilen ortak bir bilgi birikimine dayanıyordu. Bu Neolitik keşiflerin çoğu, günlük hayatı otomatik dokuma tezgâhı veya ampul kadar derinden yeniden şekillendirmek gibi kümülatif bir etkiye sahipti.

Kahvaltıya her oturduğumuzda, muhtemelen bir düzine böylesi tarihöncesi icattan faydalanıyoruz. Maya dediğimiz mikroorganizmaların eklenmesiyle ekmeğin kabarabileceğini ilk keşfeden kişi kimdi? Hiçbir fikrimiz yok ama onun bir kadın olduğundan ve bugün bir Avrupa ülkesine göç etmeye çalışsa büyük ihtimalle "beyaz" kabul edilmeyeceğinden neredeyse emin olabiliriz ve onun başarısının milyarlarca insanın hayatını zenginleştirmeye devam ettiğini kesinlikle biliyoruz. Ayrıca bildiğimiz şey, bu tür keşiflerin yine yüzyıllar boyunca biriken bilgi ve deneylere dayandığı –tarımın temel ilkelerinin, sistematik olarak uygulanmadan çok önce bilindiğini hatırlayın– ve bu tür deneylerin sonuçlarının çoğu zaman ritüel, oyunlar ve drama biçimleri yoluyla (ya da belki daha da fazlası, ritüel, oyun ve dramanın birbirine karıştığı noktada) muhafaza edildiği ve aktarıldığıdır.

"Adonis Bahçeleri" buraya uygun bir semboldür. Daha sonra temel mahsuller –buğday, pirinç, mısır– hâline gelip geniş toplulukları besleyecek olan ürünlerin besleyici özellikleri ve yetişme döngüleri hakkındaki bilgi, başlangıçta tam olarak bu türden ritüel oyun çiftçiliği yoluyla sürdürülüyordu. Bu keşif modeli sadece mahsullerle sınırlı değildi. Seramik ilk olarak Neolitik dönemden çok önce heykelcikler, minyatür hayvan modelleri ve diğer şekillerin yapımı için daha sonraysa pişirme ve saklama kapları yapmak için icat edildi. Madencilik ilk olarak pigment olarak kullanılacak

mineralleri elde etmenin bir yolu olarak ortaya çıktı; sanayi kullanımı için metallerin çıkarılmasıysa çok daha sonra gerçekleşti. Orta Amerika toplumları hiçbir zaman tekerlekli ulaşımı kullanmadı ama jant tellerine, tekerleklere ve akslara aşina olduklarını biliyoruz çünkü onların çocuklar için oyuncak versiyonlarını yaptılar. Yunan biliminsanları bilindiği üzere buhar makinesi ilkesini ortaya attılar fakat onu sadece kendi kendilerine açılıyormuş gibi görünen tapınak kapıları veya benzer teatral sanrılar için kullandılar. Aynı derecede ünlü olan Çinli biliminsanları da barutu ilk kez havai fişek yapımında kullandılar.

O hâlde tarihin büyük bölümünde ritüel oyun alanı, hem bilimsel bir laboratuvar hem de herhangi bir toplum için pragmatik sorunlara uygulanabilecek veya uygulanamayacak bir bilgi ve teknik dağarcığını oluşturdu. Mesela Osagelerin "Küçük Yaşlı Adamlar"ını ve doğanın ilkeleri üzerine araştırma ve spekülasyonları kendi anayasal düzenlerinin yönetimi ve dönemsel reformu ile nasıl birleştirdiklerini, onları sonuçta nasıl aynı proje olarak gördüklerini ve müzakerelerinin dikkatli (sözlü) kayıtlarını tuttuklarını hatırlayın. Neolitik şehir Çatalhöyük ya da Tripolye mega alanları, benzer "Küçük Yaşlı Kadınlar" gruplarına ev sahipliği yapmış mıydı? Bunu kesin olarak bilemeyiz ama her vakada gözlemlediğimiz toplumsal ve teknik yeniliklerin ortak ritimleri ve sanat ile ritüellerinde kadın temalarına gösterilen ilgi göz önüne alındığında, bu bize epey muhtemel geliyor. Tarihle ilgili sorulacak daha ilginç sorular belirlemeye çalışıyorsak, bir tanesi şu olabilir: Genellikle "cinsiyet eşitliği" olarak adlandırılan şey (buna basitçe "kadın özgürlüğü" demek daha doğru olabilir) ile belli bir toplumdaki yenilik derecesi arasında pozitif bir korelasyon var mıdır?

Tarihi diğer taraftan, her birini kendi yaratımlarımızın tutsağı olduğumuz uzun dönemlerin takip ettiği bir dizi ani teknolojik devrim olarak tanımlamayı seçmenin sonuçları vardır. Nihayetinde bu, türümüzü gerçekte olduğumuzdan kesinlikle daha az dü-

şünceli, daha az yaratıcı, daha az özgür olarak temsil etmenin bir yoludur. Bu, tarihi, farklı toplulukların hangi teknolojilerin günlük amaçlara uygulanmasını uygun gördükleri ve hangilerinin deney veya ritüel drama alanıyla sınırlı tutulacağı konusunda ortak kararlar aldıkları, teknik veya başka türden sürekli bir dizi yeni fikir ve yenilikler olarak *tanımlamamak* anlamına gelir. Teknolojik yaratıcılık için geçerli olan, elbette toplumsal yaratıcılık için daha da geçerlidir. Bu kitap için araştırma yaparken keşfettiğimiz en çarpıcı –aslında bize gerçek bir atılım gibi gelen– kalıplardan biri, insanlık tarihinde bu ritüel drama alanının nasıl aynı zamanda toplumsal deneylerin bir alanı –hatta bazı açılardan toplumsal ihtimallerin ansiklopedisi– olarak da defalarca karşımıza çıktığıydı.

Bunu ortaya atan ilk kişiler biz değiliz. 20. yüzyılın ortalarında A. M. Hocart adlı İngiliz bir antropolog, monarşinin ve hükümet kurumlarının başlangıçta hayat güçlerini evrenden insan toplumuna aktarmak için tasarlanmış ritüellerden türetildiğini öne sürdü. Hatta bir noktada "ilk kralların ölü krallar olmaları gerektiğini"[2] ve bu şekilde onurlandırılan kişilerin ancak cenazelerinde gerçekten kutsal hükümdarlar hâline geldiklerini öne sürdü. Hocart, antropolog arkadaşları tarafından tuhaf biri olarak görüldü ve hiçbir zaman büyük bir üniversitede kalıcı bir iş bulmayı başaramadı. Birçoğu onu bilim dışı olmakla ve sadece boş spekülasyonlarla meşgul olmakla suçladı. Gördüğümüz gibi bizi onun spekülasyonlarını ciddiye almaya zorlayan şey, ironik de olsa çağdaş arkeoloji biliminin sonuçlarıdır. Pek çok kişinin hayrete düştüğü fakat Hocart'ın tahmin ettiği gibi, Üst Paleolitik Çağ gerçekten de büyük ölçüde ölümüyle birlikte olağanüstü zenginlik ve onur kazanmış gibi görünen bireyler için özenle hazırlanmış büyük gömülerin kanıtlarını ortaya çıkarmıştır.

Bu ilke sadece monarşi veya aristokrasi için değil, diğer kurumlar için de geçerlidir. Özel mülkiyetin bir kavram olarak ilk kez kutsal bağlamlarda ortaya çıktığını, tıpkı polisin işlevleri ve komuta

yetkilerinin yanı sıra (sonraki zamanlarda) seçim ve tasnif gibi bu tür yetkileri sınırlamak için kullanılan bir dizi resmi demokratik prosedürün sonunda uygulamaya konulduğunu öne sürdük.

İşte işlerin karmaşıklaştığı yer burasıdır. İnsanlık tarihinin büyük bölümünde ritüel yılının bir tür toplumsal ihtimaller incelemesi olarak hizmet ettiğini söylemek (mesela hiyerarşik gösterilerin şatafatlı karnavallarla değiştiği Avrupa Ortaçağı'nda olduğu gibi) pek adil olmaz. Bunun sebebi festivallerin zaten olağanüstü, biraz gerçekdışı ya da en azından gündelik düzenden kopuşlar olarak görülmesidir. Halbuki Paleolitik zamanlardan bu yana sahip olduğumuz kanıtlar, çoğu insanın –hatta belki de çoğunluğun– sadece yılın farklı zamanlarında farklı toplumsal düzenleri hayal ederek canlandırmakla kalmayıp, aslında uzun süreler boyunca bu düzenlerin içinde yaşadığını öne sürüyor. Mevcut durumumuzla arasındaki fark, bundan daha çarpıcı olamazdı. Günümüzde çoğumuz, alternatif bir ekonomik veya toplumsal düzenin nasıl olacağını hayal etmekte bile giderek zorlanıyoruz. Uzak atalarımızsa tam tersine, aralarında düzenli olarak gidip gelmiş gibi görünüyorlar.

Eğer insanlık tarihinde bir şeyler feci şekilde yanlış gittiyse – dünyanın şu anki durumu göz önüne alındığında, bir şeylerin yanlış gittiğini inkâr etmek zordur– o zaman belki de tam da insanlar diğer toplumsal varoluş biçimlerini hayal etme ve hayata geçirme özgürlüğünü kaybetmeye başladığında her şey ters gitmeye başladı ki bazıları, artık bu tür bir özgürlüğün insanlık tarihinin büyük bir bölümünde neredeyse hiç var olmadığını veya çok az uygulandığını düşünüyor. Pierre Clastres ve daha sonra Christopher Boehm gibi, insanların her zaman alternatif toplumsal ihtimalleri hayal edebildiğini iddia eden az sayıdaki antropolog bile –epey tuhaf bir şekilde– türümüzün tarihinin kabaca %95'i boyunca aynı insanların biri hariç tüm muhtemel toplumsal dünyalardan –yani eşitlerden oluşan küçük ölçekli toplumdan– korkuyla geri çekildikleri sonucuna varıyor. Tek rüyalarımız kâbuslardı: korkunç hiyerarşi,

tahakküm ve devlet vizyonları. Aslında gördüğümüz gibi durum kesinlikle böyle değildir.

Son bölümde incelediğimiz Kuzey Amerika'daki Doğu Ormanları toplumları örneği, sorunu ifade etmenin daha faydalı bir yolunu önermektedir. Mesela atalarının, kibirli lordları ve rahipleriyle birlikte Cahokia'nın mirasına sırt çevirmelerinin ve kendilerini özgür cumhuriyetler hâlinde yeniden örgütlemelerinin neden mümkün olduğunu sorabiliriz ama Fransız muhatapları fiilen aynı yolu izlemeye ve kendilerini eski hiyerarşilerinden kurtarmaya çalıştıklarında, sonuç feci görünüyordu. Şüphesiz bunun pek çok nedeni vardır. Ama bizim için hatırlanması gereken kilit nokta, burada soyut bir ideal ya da resmi bir ilke olarak (Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik'teki* gibi) "özgürlük"ten bahsetmiyor olmamızdır.[3] Onun yerine, bu bölümler boyunca toplumsal özgürlüğün gerçekten uygulamaya geçirilebilecek temel biçimlerinden bahsettik: (1) kişinin çevresinden uzaklaşma veya başka bir yere yerleşme özgürlüğü; (2) başkaları tarafından verilen emirleri göz ardı etme veya onlara itaat etmeme özgürlüğü; (3) tümüyle yeni toplumsal gerçeklikleri şekillendirme veya farklı olanlar arasında ileri geri geçiş yapma özgürlüğü.

Şimdi anlayabildiğimiz şey, ilk iki özgürlüğün –yer değiştirme ve emirlere itaat etmeme– sıklıkla daha yaratıcı olan üçüncü özgürlük için bir tür iskele işlevi gördüğüdür. Üçüncü özgürlüğün "desteklenmesinin" gerçekte işe yaradığı yollardan bazılarını açıklığa kavuşturalım. Avrupalıların ilk kez karşılaştığı birçok Kuzey Amerika toplumunda olduğu gibi, ilk iki özgürlük olduğu gibi kabul edildiği sürece, var olabilecek krallar her zaman, son çare olarak, piyon krallardı. Eğer çizgiyi aşarlarsa, eski tebaaları her zaman onları görmezden gelebilir veya başka bir yere taşınabilirlerdi. Aynı şey, diğer herhangi bir makam hiyerarşisi veya otorite sistemi için de geçerli olurdu. Keza yılın sadece üç ayı boyunca görev yapan ve

* *Liberté, égalité, fraternité*; 1789'daki Fransız İhtilali'nin simgelerinden olan Fransızca özdeyiş. (y.h.n.)

üyeleri her yıl değişen bir polis gücü, bir bakıma oyun amaçlı bir polis gücüydü; bu da üyelerinin bazen doğrudan ritüel soytarıları saflarından seçilmesini biraz daha az tuhaf kılıyor.[4]

Burada insan toplumlarıyla ilgili bir şeylerin gerçekten de oldukça derinden değiştiği açıktır. Üç temel özgürlük, günümüzde yaşayan insanların çoğunluğunun, onlara dayalı bir toplumsal düzende yaşamanın nasıl bir şey olduğunu zar zor kavrayabileceği bir noktaya doğru giderek gerilemiştir. Peki bu nasıl oldu? Nasıl sıkışıp kaldık ve gerçekte ne kadar sıkışıp kaldık?

Yuval Noah Harari, *Sapiens* adlı kitabında "Hayal edilen düzenden çıkış yok," diye yazıyor. "Hapishane duvarlarımızı yıkıp özgürlüğe doğru koşarken" diye devam ediyor, "aslında daha büyük bir hapishanenin nispeten daha geniş avlusuna koşuyoruz."[5] İlk bölümümüzde gördüğümüz gibi, bu sonuca ulaşan bir tek o değil. Çok kapsamlı tarih kaleme alan çoğu insan, tür olarak iyice sıkışıp kaldığımıza ve kendimiz için oluşturduğumuz kurumsal kafeslerden gerçekten kaçışımızın olmadığına karar vermiş gibi görünüyor. Bir kez daha Rousseau'yu hatırlayan Harari, bu duruma hâkim ruh hâlini yakalamış gibi görünüyor.

Bu noktaya geri döneceğiz ama şimdilik bu ilk soru hakkında biraz daha düşünmek istiyoruz: Bu nasıl oldu? Bir dereceye kadar bu bir spekülasyon konusu olarak kalmalı. Doğru soruları sormak nihayetinde anlayışımızı keskinleştirebilir ancak şimdilik, özellikle sürecin ilk aşamaları için elimizdeki materyal kesin cevaplar veremeyecek kadar seyrek ve belirsizdir. Teklif edebileceğimizin en fazlası, bu kitapta sunulan savlara dayalı olarak bazı ön öneriler veya çıkış noktalarıdır ve belki Rousseau'nun zamanından bu yana başkalarının nerede yanlış yaptığını daha net görmeye başlayabiliriz.

Önemli bir faktör, insan toplumlarının bazen "kültür alanları" diye adlandırılan alanlara kademeli olarak bölünmesi gibi görünmektedir; yani komşu grupların kendilerini birbirlerine karşı tanımlamaya başladıkları ve genel olarak farklılıklarını abarttıkları

süreç. Kimlik, kültürel ayrılma süreçlerini harekete geçiren başlı başına bir değer olarak görülmeye başlandı. Kaliforniyalı toplayıcılar ve onların Kuzeybatı Kıyısı'ndaki aristokrat komşuları örneğinde gördüğümüz gibi, bu tür kültürel ret eylemleri aynı zamanda bilinçli siyasi çekişme eylemleri de olabilir ve gruplar arası savaşlar, rekabetçi ziyafetler ve evde esaretin reddedildiği –Yerli Kaliforniya'nın Kuzeybatı Kıyısı'na en yakın bölgelerinde olduğu gibi– toplumlar ile bunların toplumsal hayatın temel özellikleri olarak kabul edildiği, hatta kutlandığı toplumlar arasındaki sınırı (bu durumda) işaretleyebilirdi. Daha geniş bir perspektiften bakan arkeologlar, özellikle son Buzul Çağı'nın sonundan itibaren bu tür bölgesel kültür alanlarının çoğaldığını görüyor fakat çoğu zaman neden ortaya çıktıklarını veya aralarında neyin sınır oluşturduğunu açıklamakta zorlanıyorlar.

Yine de bu çığır açıcı bir gelişme gibi görünüyor. Mesela Buzul Çağı sonrası avcı-toplayıcıların, özellikle kıyı veya ormanlık bölgelerde Altın Çağ'ın tadını nasıl çıkardıklarını hatırlayın. Meksika Körfezi boyunca deniz kabuğundan inşa edilmiş "amfitiyatrolar"dan Jōmon Japonya'sında Sannai Maruyama'daki büyük depolara veya Botni Denizi'nin sözde "Devlerin Kiliseleri"ne kadar, toplumsal işlevleri çoğu zaman gizemli kalan, gösterişli mezarların ve anıtsal mimarinin çoğalmasına yansıyan her türden yerel deney olmuş gibi görünüyor. Bu tür Mezolitik topluluklar arasında, sadece farklı kültür alanlarının çoğalmasını değil, aynı zamanda bazen kişilerarası şiddetin, hatta savaşın eşlik ettiği, kalıcı saflara bölünmüş toplulukların ilk açık arkeolojik belirtilerini de sıkça buluyoruz. Bazı durumlarda bu, hanelerin aristokratlar, sıradan halk ve köleler şeklinde katmanlara ayrılması anlamına gelmiş olabilir. Diğerlerinde oldukça farklı hiyerarşi biçimleri kök salmış olabilir. Bazılarıysa fiilen yerine sabitlenmiş gibi görünüyor.

Savaşın rolü burada daha fazla tartışılmayı hak ediyor çünkü şiddet, çoğunlukla oyun biçimlerinin daha kalıcı özellikler kazanması-

nın yoludur. Mesela Natchez veya Şilluk krallıkları, yöneticilerinin üç veya dört kilometre öteden bile uyulacak emirler veremediği, büyük ölçüde teatral olaylardan ibaret olabilir ama eğer birisi bir tiyatro gösterisinin parçası olarak keyfi şekilde öldürülürse o kişi gösteri bittikten sonra bile kesinlikle ölü olarak kalırdı. Bu neredeyse saçma bir şekilde bariz bir nokta olsa da önemlidir. Oyun kralları tam da insanları öldürmeye başladıkları anda oyun kralı olmaktan çıkarlar; bu belki de bir durumdan diğerine geçiş sırasında sıkça ortaya çıkan, ritüel olarak onaylanan şiddetin aşırılığını açıklamaya da yardımcı olabilir. Aynı durum savaş için de geçerlidir. Elaine Scarry'nin de belirttiği gibi, iki toplum bir anlaşmazlığı bir yarışmaya katılarak çözmeyi seçebilir ve çoğu zaman da bunu yaparlar fakat savaş (ya da onun deyimiyle "yaralama yarışmaları") ile diğer birçok yarışma türü arasındaki nihai fark, savaşta öldürülen ya da sakatlanan herkesin, yarışma sona erdikten sonra bile öyle kalmasıdır.[6]

Yine de dikkatli olmalıyız. İnsanlar her zaman birbirlerine fiziksel olarak saldırabilme yeteneğine sahip olsa da (ki hiçbir koşulda kimsenin diğerine saldırmadığı toplum örnekleri bulmak zordur) savaşın her zaman var olduğunu varsaymak için gerçek bir neden yoktur. Teknik olarak savaş sadece organize şiddete değil, sınırları açıkça çizilmiş iki taraf arasındaki bir tür yarışma anlamına da gelir. Raymond Kelly'nin ustaca belirttiği gibi, bu hiçbir şekilde doğal ya da açık olmayan, büyük şiddetin iki takımı kapsadığını ve bir takımın herhangi bir üyesinin diğerinin tüm üyelerine eşit hedef olarak davrandığını belirten mantıklı bir ilkeye dayanmaktadır. Kelly buna "toplumsal ikame edilebilirlik" ilkesi diyor;[7] yani eğer bir Hatfield bir McCoy'u öldürürse ve McCoylar misilleme yaparsa bunun gerçek katile karşı olması gerekmez; herhangi bir Hatfield'ın öldürülmesi adil sayılır. Keza Fransa ile Almanya arasında bir savaş varsa herhangi bir Fransız askeri herhangi bir Alman askerini öldürebilir ve bunun tersi de olabilir. Bütün bir halkın katledilmesi, aynı mantığı bir adım daha ileriye taşımaktır. Bu tür

düzenlemelerin özellikle ilkel olan hiçbir yanı yoktur; tabii ki bunların insan ruhuna herhangi bir şekilde bağlı olduğuna inanmak için de hiçbir neden yoktur. Aksine insanları, hatta genç erkekleri bile birbirlerini bu kadar sistematik ama ayrım gözetmeyen yollarla öldürmeye ve yaralamaya ikna etmek için ritüel, uyuşturucu içeren ve psikolojik tekniklerin bir birleşimini kullanmak neredeyse çoğu zaman gereklidir.

Öyle görünüyor ki insanlık tarihinin büyük bölümünde hiç kimse bu tür şeyleri yapmak için fazla bir gerekçe bulamamış ya da yaptılarsa da nadiren yapmışlardır. Paleolitik kayıtlara ilişkin sistematik çalışmalar, bu özel anlamda savaşa dair pek kanıt sunmamaktadır.[8] Üstelik savaş her zaman bir oyun gibi olduğundan kendini bazen daha teatral, bazen de daha ölümcül çeşitlemelerle göstermesi pek de şaşırtıcı değildir. Etnografya, en iyi şekilde oyun savaşı olarak tanımlanabilecek olan şeyin birçok örneğini sunar: ya ölümcül olmayan silahlarla ya da daha sık olarak, her iki tarafta binlerce kişinin katıldığı ve bir günlük "çatışmadan" sonra ölenlerin sayısının belki iki ya da üçe çıktığı savaşlar. Homeros tarzı bir savaşta bile bireysel kahramanlar alay ederken, yuhalarken ve bazen birbirlerine cirit veya ok atarken ya da düello yaparken, katılımcıların çoğu temelde seyirci olarak oradaydı. Diğer uçtaysa gördüğümüz gibi, son Buzul Çağı'nın sona ermesinden sonra Orta Avrupa'daki Neolitik köy sakinleri arasında meydana gelenler gibi doğrudan katliamlara ilişkin artan miktarda arkeolojik kanıt vardır.

Bizi etkileyen şey, bu kanıtların ne kadar dengesiz olduğudur. Gruplar arası yoğun şiddet dönemleri, genellikle yüzyıllar süren, herhangi bir tür yıkıcı çatışmaya dair çok az kanıtın olduğu veya hiç kanıtın olmadığı barış dönemleriyle dönüşümlü olarak gerçekleşir. Savaş, çiftçiliğin benimsenmesinden sonra insan hayatının değişmez bir parçası hâline gelmedi; aslında başarılı bir şekilde ortadan kaldırılmış gibi göründüğü uzun dönemler de mevcuttur. Ancak nesiller sonra da olsa yeniden ortaya çıkma konusunda inat-

çı bir eğilimi vardı. Bu noktada yeni bir soru daha dikkatimizi çekiyor. Dış savaş ile bu kitabın ileriki bölümlerinde tartıştığımız gibi önce rütbe sistemlerine, sonra da –Maya, Şang veya İnkalarınki gibi ilk hanedan krallıkları ve imparatorluklarının– büyük ölçekli hâkimiyet sistemlerine yol açan içerideki özgürlük kaybı arasında bir ilişki var mıydı? Eğer varsa bu korelasyon ne kadar doğrudandı? Öğrendiğimiz bir şey var, o da bu tür soruları cevaplamaya, bu eski yönetimlerin modern devletlerimizin ilkel versiyonları olduğunu varsayarak başlamanın bir hata olduğudur.

Bugün bildiğimiz şekliyle devlet, tamamen ayrı kökenlere sahip unsurların –egemenlik, bürokrasi ve rekabetçi bir siyasi alanın– özgün bir birleşiminden kaynaklanır. İki bölüm önceki düşünce deneyimimizde, bu unsurların aile veya hane halkından Roma İmparatorluğu'na veya Tawantinsuyu süper krallığına kadar, insan etkileşiminin her ölçeğinde işleyebilen temel toplumsal güç biçimleriyle nasıl doğrudan eşleştiğini göstermiştik. Egemenlik, bürokrasi ve siyaset, sırasıyla şiddet, bilgi ve karizma kullanımına dayanan temel hâkimiyet türlerinin genişletilmiş hâlleridir. Eski siyasi sistemler –özellikle de Olmek veya Chavín de Huántar gibi "reislikler" ve "devletler" terimleriyle tanımlanamayanlar– çoğunlukla toplumsal gücün bir eksenini olağanüstü derecede nasıl geliştirdikleri açısından daha iyi anlaşılabilir. (Mesela Olmek örneğinde karizmatik siyasi yarışmalar ve gösteriler veya Chavín'de ezoterik bilginin kontrolü). Bunlara "birinci seviye rejimler" diyoruz.

İki güç ekseninin geliştirilip tek bir hâkimiyet sistemi hâlinde resmileştirildiği yerde, "ikinci seviye rejimlerden" bahsetmeye başlayabiliriz. Mesela Mısır'ın Eski Krallığı'nın mimarları, egemenlik ilkesini bir bürokrasi ile silahlandırıp onu geniş bir bölgeye yaymayı başardılar. Buna karşın eski Mezopotamya şehir devletlerinin yöneticileri, kendileri için cennette bulunan egemenlik konusunda doğrudan bir iddiada bulunmadılar. Toprak veya sulama sistemleri için savaşlara girdiklerinde, bunu sadece tanrıların ikincil uzantı-

ları olarak yapıyorlardı. Bunun yerine karizmatik rekabeti oldukça gelişmiş bir idari düzenle birleştirdiler. Klasik Mayalar yine farklıydı; idari faaliyetleri büyük ölçüde evrensel olayların izlenmesiyle sınırlandırırken, dünyevi güçlerini egemenlik ve hanedanlar arası siyasetin güçlü bir birleşimine dayandırıyorlardı.

Bunlar ve genel olarak "ilk devletler" olarak kabul edilen diğer yönetimler (mesela Şang Çin'i) gerçekten herhangi bir ortak özelliği paylaştıkları sürece, tamamen farklı alanlarda yer alıyor gibi görünüyorlar; bu da bizi savaş ve toplum içinde özgürlüklerin kaybı sorununa geri getiriyor. Hepsi sistemin zirvesinde göz kamaştırıcı bir şiddet uyguladılar (bu şiddet ister kraliyet egemenliğinin doğrudan bir uzantısı olarak düşünülsün isterse tanrıların emriyle gerçekleştirilsin) ve hepsi bir dereceye kadar kendi iktidar merkezlerinin – sarayının– modelini, ataerkil hanelerin örgütlenmesine göre çıkardılar. Bu sadece bir tesadüf müdür? Düşününce aynı özelliklerin birleşiminin Han, Aztek veya Roma gibi daha sonraki krallık veya imparatorlukların çoğunda da bulunabileceği görülür. Her durumda, ataerkil aile ile askeri güç arasında yakından bir bağlantı vardı. Peki bu, tam olarak neden böyle olmalıdır?

Bu sorunun yüzeysel olmayan terimlerle cevaplanmasının zor olduğu ortaya çıktı; bunun nedeni kısmen kendi entelektüel geleneklerimizin bizi aslında imparatorluk dilini kullanmaya mecbur etmesidir. Dil, burada gerçekten açıklamaya çalıştığımız şeylerin çoğu için zaten bir açıklamayı, hatta bir gerekçeyi ima ediyor. Bu nedenle, bu kitap boyunca bazen temel insan özgürlükleri ve tahakküm biçimlerine ilişkin kendi, daha tarafsız (bilimsel demeye cüret edebilir miyiz?) listemizi geliştirme ihtiyacını hissettik çünkü mevcut tartışmalar neredeyse her zaman Roma Hukuku'ndan türetilen terimlerle başlıyor ki bu, birçok nedenden dolayı sorunludur.

Roma Hukuku'nun doğal özgürlük kavramı, esasen bireyin (dolaylı olarak hanenin erkek reisinin) mülkünü uygun gördüğü şekilde elden çıkarma gücüne dayanmaktadır. Roma Hukuku'nda mülkiyet

tam olarak bir hak bile değildir çünkü haklar başkalarıyla müzakere edilir ve karşılıklı yükümlülükler içerir; o sadece güçtür; bir şeye sahip olan birinin, "zorla ya da kanunla" sınırlandırılanlar dışında, onunla istediği her şeyi yapabileceğinin düpedüz gerçekliğidir. Bu ifadenin hukukçuların o zamandan beri mücadele ettiği bazı özellikleri vardır çünkü özgürlüğün esasen hukuki düzene ilkel bir istisna durumu olduğunu, ayrıca mülkiyetin insanlar arasında eşyaları kimin kullanacağı veya onlara kimin bakacağı konusunda bir anlaşmalar dizisi olmadığını, daha ziyade bir kişi ile mutlak güçle karakterize edilen bir nesne arasındaki bir ilişki olduğunu ima eder. Mesela birinin yapmasına izin verilmeyen şeyler dışında, el bombasıyla istediği her şeyi yapmaya doğal hakkı olduğunu söylemek ne anlama gelir? Böyle garip bir formülasyonu kim ortaya çıkarabilirdi?

Batı Karayipler sosyoloğu Orlando Patterson, Roma Hukuku'ndaki mülkiyet (ve dolayısıyla özgürlük) kavramlarının esas olarak köle hukukuna dayandığına işaret eden bir cevap öneriyor.[9] Mülkiyeti bir kişi ile bir şey arasında bir tahakküm ilişkisi olarak tasavvur etmenin mümkün olmasının nedeni, Roma Hukuku'nda efendinin gücünün köleyi toplumsal haklara sahip veya başka birine karşı kanuni yükümlülükleri olan bir kişi değil, bir şey (*res*, yani bir nesne) kılmış olmasıdır. Mülkiyet hukukuysa büyük ölçüde bunun sonucu olarak ortaya çıkabilecek karmaşık durumlarla ilgiliydi. Mevcut hukuk düzenimizin –adalet kuramlarımız, sözleşme ve haksız fiil dili, kamu ve özel ayrımı vs.– temelini oluşturan bu Romalı hukukçuların gerçekte kim olduklarını bir an için hatırlamak önemlidir. Kamusal hayatlarını hâkim olarak ciddi kararlar vererek geçirirken, özel hayatlarını da sadece eşleri, çocukları ve bakmakla yükümlü oldukları diğer kişiler üzerinde neredeyse tam yetkiye sahip oldukları değil, aynı zamanda tüm ihtiyaçlarının belki de düzinelerce, hatta yüzlerce köle tarafından karşılandığı evlerde yaşadılar.

Köleler saçlarını keser, havlularını taşır, evcil hayvanlarını besler, sandaletlerini onarır, yemekli partilerde müzik çalar ve çocuk-

larına tarih ve matematik dersleri verirdi. Aynı zamanda hukuk kuramı açısından bu köleler, savaşta mağlup olup her türlü haklarından mahrum kalan tutsak yabancılar olarak sınıflandırılıyordu. Sonuç olarak Romalı hukukçu, konu özel bir mesele olarak görüleceğinden istediği zaman ve istediği şekilde onlardan herhangi birine tecavüz etme, işkence etme, sakat bırakma veya öldürme özgürlüğüne sahipti. (Sadece Tiberius'un hükümdarlığı döneminde, bir efendinin bir köleye yapabilecekleri konusunda herhangi bir kısıtlama getirilmişti ve bunun anlamı, bir kölenin vahşi hayvanlar tarafından parçalanabilmesi için önce yerel bir hâkimden izin alınması gerektiğiydi; diğer infaz biçimleri hâlâ sahibinin isteğine göre uygulanabiliyordu.) Bir yandan özgürlük özel bir meseleyken, diğer yandan özel hayat, ataerkin kendi özel mülkiyeti olarak kabul edilen fethedilen insanlar üzerindeki mutlak gücüyle belirlenirdi.[10]

Çoğu Roma kölesinin gerçek anlamda savaş esiri olmaması, burada pek bir fark yaratmıyor. Önemli olan, hukuki konumlarının o şartlarla tanımlanmış olmasıdır. Şu anki amaçlarımız açısından hem çarpıcı hem de açıklayıcı olan şey, Roma hukukunda –düşmanların birbirinin yerine geçebileceğini ve teslim olmaları hâlinde ya öldürülebileceklerini ya da "toplumsal olarak ölü" hâle getirilip mal olarak satılabileceklerini emreden– savaş mantığının nasıl olduğudur. Bu nedenle keyfi şiddet potansiyeli, ev hayatını mümkün kılan bakım ilişkileri de dahil toplumsal ilişkilerin en mahrem alanına dahil edildi. Amazonlar'ın "yakalayıcı toplumları" veya Eski Mısır'da hanedan iktidarının kök salması süreci gibi örneklere geri dönüp bakınca, bu şiddet ve bakım bağının ne kadar önemli olduğunu görmeye başlayabiliriz. Roma, bu karmaşıklığı yeni uç noktalara taşıdı ve mirası hâlâ toplumsal yapıya ilişkin temel kavramlarımızı şekillendiriyor.

İngilizcedeki "aile (*family*)" kelimesi, "ev kölesi" anlamına gelen Latince *famulus* ve başlangıçta tek bir erkek aile reisinin evdeki otoritesi altındaki herkesi ifade eden *familia* ile aynı kökü paylaşıyor. Latince "hane halkı" anlamına gelen *domus*, İngilizceye sadece

"evcil (*domestic*)" ve "evcilleştirilmiş (*domesticated*)" kelimelerini değil, aynı zamanda imparatorun egemenliğinin yanı sıra bir vatandaşın özel mülkiyet üzerindeki gücünü ifade eden teknik bir terim olan *dominium*'u (egemenlik) da verir. Bu sayede "baskın (*dominant*) olma", "egemenliğe (*dominion*)" sahip olma ve "tahakküm kurma (*dominate*)" kavramlarının ne anlama geldiğine dair –kelimenin tam anlamıyla "tanıdık (*familiar*)"– kavramlara ulaşıyoruz. Bu düşünce çizgisini biraz daha ileri taşıyalım.

Dünyanın çeşitli yerlerinde savaş ve katliamlara –esirlerin kaçırılması dahil– dair doğrudan kanıtların, krallık veya imparatorlukların ortaya çıkmasından çok önce nasıl tespit edilebildiğini gördük. Tarihin bu kadar erken dönemleri için tespit etmesi çok daha zor olan şey, tutsak düşmanlara ne olduğudur: Öldürüldüler mi, muzaffer tarafa dahil mi edildiler, yoksa arada bir yerde asılı mı bırakıldılar? Amerika Yerlilerinin çeşitli vakalarından öğrendiğimiz gibi, her şey her zaman apaçık olmayabilir. Çoğu zaman birden fazla ihtimal vardı. Bu bağlamda Kandiaronk zamanındaki Wendat örneğine son bir kez dönmek öğretici olur çünkü bu toplum böyle konularda belirsizlikten kaçınmaya kararlı görünen bir toplumdu.

Belli yönlerden Wendatlar ve genel olarak o dönemki İrokua toplumları, olağanüstü derecede savaşçıydı. Görünüşe göre, Avrupalı yerleşimciler Yerli gruplara "Kunduz Savaşları" ile sonuçlanan tüfek tedarikine başlamadan önce bile, Doğu Ormanları'nın çoğu kuzey kesiminde kanlı rekabetler yaşanmıştı. İlk Cizvitler gördükleri karşısında çoğu zaman dehşete düşmüşlerdi ama aynı zamanda savaşların görünürdeki nedenlerinin alışık olduklarından tamamen farklı olduğunu da belirtmişlerdi. Tüm Wendat savaşları, aslında öldürülen birinin yakın akrabalarının acısını dindirmek için yapılan "yas savaşları" idi. Genellikle savaşan taraf, geleneksel düşmanlara saldırarak birkaç kafa derisini ve az sayıda mahkûm getirirdi. Esir kadınlar ve çocuklar evlat edinilirdi. Erkeklerin

kaderi büyük ölçüde yas tutanlara, özellikle de kadınlara bağlıydı ve yabancılara en azından tamamen keyfi görünürdü. Eğer yas tutanlar uygun görürse, erkek esire bir ad, hatta ilk kurbanın adı verilebilirdi. Tutsak düşman bundan böyle diğer kişi hâline gelir ve birkaç yıllık deneme süresinden sonra, toplumun tam bir üyesi olarak muamele görürdü. Bununla birlikte, herhangi bir nedenle bu olmazsa çok farklı bir kadere maruz kalırdı. Esir alınan bir erkek savaşçı için Wendat toplumuna tamamen katılmanın tek alternatifi, işkenceyle ıstırap verici bir ölümdü.

Cizvitler bu ayrıntıları afallatıcı ve büyüleyici buldular. Bazen ilk elden gözlemledikleri şey, şiddetin yavaş, kamuya açık ve son derece teatral bir kullanımıydı. Doğru, Wendatların esirlere uyguladığı işkencenin Fransa'daki devlet düşmanlarına uygulanan işkenceden daha zalim olmadığını kabul ediyorlardı. Ancak onları gerçekten dehşete düşüren şey, düşmanın kırbaçlanması, kaynatılması, dağlanması, parçalanması –hatta bazı durumlarda pişirilmesi ve yenmesi– değil, buna bir Wendat köyünde ya da kasabasında neredeyse herkesin, hatta kadınlar ve çocukların bile katılmasıydı. Kurban düzenli olarak diriltildiğinden ve daha çetin azaplara katlanabildiğinden, acı günlerce sürebilirdi ve bu büyük ölçüde toplumsal bir olaydı.[11] Aynı Wendat topluluklarının çocuklara şaplak atmayı, hırsızları veya katilleri doğrudan cezalandırmayı veya kendi üyelerine karşı keyfi otorite kokan herhangi bir önlem almayı nasıl reddettiklerini hatırladığımızda, bu şiddet daha da olağanüstü görünmektedir. Toplumsal hayatın hemen hemen tüm diğer alanlarında, sorunlarını sakin ve mantıklı tartışmalar yoluyla çözmeleriyle ünlüydüler.

Şimdi bastırılmış saldırganlığın öyle ya da böyle dışarı atılması gerektiğini, böylece toplumsal işkence âlemlerinin şiddet içermeyen bir topluluğun ille de diğer yüzü olduğunu iddia etmek kolay olurdu. Bazı çağdaş biliminsanları bu noktaya değiniyor. Ama pek de işe yaramıyor. Aslında İrokua, Kuzey Amerika'nın şiddetin sadece belli tarihsel dönemlerde alevlendiği ve sonra diğerlerinde bü-

yük ölçüde ortadan kaybolduğu bölgelerinden biri gibi görünüyor. Mesela arkeologların MÖ 100 ile MS 500 yılları arasında, –kabaca Hopewell medeniyetinin en parlak dönemine tekabül eden– "Orta Woodland" olarak adlandırdığı dönemde genel bir barış varmış gibi görünüyor.[12] Daha sonra bölgesel savaş belirtileri yeniden ortaya çıkıyor. Açıkçası tarihlerinin bazı noktalarında bu bölgede yaşayan insanlar, kan davalarının bir misilleme veya fiili savaş sarmalına dönüşmemesini sağlamak için etkili yollar bulmuşlardır (Haudenosauneelerin Büyük Barış Kanunu hikâyesi tam da böyle bir anla ilgili gibi görünmektedir); diğer zamanlarda sistem çöker ve sadist zulüm ihtimali geri gelirdi.

O hâlde bu şiddet gösterilerinin anlamı neydi? Bu soruna yaklaşmanın bir yolu, onları aynı dönemde Avrupa'da olup bitenlerle karşılaştırmaktır. Quebecli tarihçi Denys Delâge'ın belirttiği gibi, Fransa'yı ziyaret eden Wendatlar, kamuya açık cezalandırmalar ve infazlar sırasında sergilenen işkenceler karşısında aynı derecede dehşete düşmüştü fakat *onları* en çok etkileyen şey, dış düşmanlardan ziyade "Fransızların *kendi aralarından* adamları kırbaçlaması, asması ve öldürmesiydi". Bu nokta oldukça anlamlıdır. Delâge, 17. yüzyıl Avrupa'sıyla ilgili şunu not ediyor:

> ...ölüm cezası da dahil neredeyse tüm cezalar aşırı derece fiziksel acı içeriyordu: demir tasma takmak, kırbaçlanmak, elin kesilmesi veya damgalanmak... Bu, gücün bariz bir şekilde ortaya çıktığı bir ritüeldi, dolayısıyla bir iç savaşın varlığını ortaya koyuyordu. Hükümdar, tebaasını aşan üstün bir gücün vücut bulmuş hâliydi, onların da bunu kabul etmek zorunda kaldıkları bir güç... Amerika Yerlilerinin yamyam ritüelleri, yabancılarla daha iyi savaşmak için onun gücünü ve cesaretini ele geçirme arzusunu gösterirken, Avrupalı ritüel bir asimetrinin, geri dönülemez bir güç dengesizliğinin varlığını ortaya çıkarıyordu.[13]

Wendatların savaş esirlerine (topluluklarına alınmayanlara) yönelik cezai uygulamaları, topluluğun şiddet kapasitesiyle birleşmiş tek bir vücut olmasını gerektiriyordu. Fransa'daysa tam tersine, "halk" kralın şiddetinin potansiyel kurbanları olarak birleşmişti. Fakat yine de zıtlıklar daha derine iniyor.

Bir Wendat gezgininin Fransız sistemi hakkında gözlemlediği gibi, –ister suçlu ister masum olsun– herkes sonunda kamuoyuna örnek teşkil *edebilirdi*. Fakat Wendatlar arasında şiddet, aile ve ev halkının dışında kesin olarak tutuluyordu. Tutsak bir savaşçı ya sevgi dolu bir ilgi ve şefkat görür ya da akla gelebilecek en kötü muamelenin hedefi olurdu. Ortası yoktu. Mahkûmların kurban edilmesi, sadece grubun dayanışmasını güçlendirmekle ilgili değil, aynı zamanda şiddetin, siyasetin ve komuta yoluyla yönetimin ait olmadığı kadın yönetimi alanları olarak, ailenin ve hane içi alanın iç kutsallığını da ilan ediyordu. Diğer bir deyişle Wendat haneleri, Roma *familia*'sının tam tersi terimlerle tanımlanıyordu.

Bu özel bağlamda, *Ancient Régime* (Eski Rejim) yönetimi altındaki Fransız toplumu, en azından her ikisi de Wendat örneğinin ışığında ele alındığında, İmparatorluk Roma'sına oldukça benzer bir tablo sunmaktadır. Her iki durumda da hane halkı ve krallık, ortak bir tabiiyet modelini paylaşıyordu. Her biri diğerinin suretinde oluşmuştu; ataerkil aile kralların mutlak iktidarı için iktidar da ataerkil aile için bir şablon görevi görürdü.[14] Çocuklar ebeveynlerine, kadınlar kocalarına ve tebaalar yetkisi Tanrı'dan gelen yöneticilere itaat etmeliydi. Her durumda, üstün tarafın uygun gördüğü takdirde sert cezalar vermesi, yani dokunulmazlık sahibi olarak şiddet uygulaması beklenirdi. Üstelik tüm bunların sevgi ve şefkat duygularıyla bağlantılı olduğu varsayılırdı. Nihayetinde Bourbon hükümdarlarının evi –bir Mısır firavunu, Roma imparatoru, Aztek *tlatoani* veya Sapa Inca'nın sarayı gibi– sadece bir tahakküm yapısı değil, aynı zamanda küçük bir saray mensubu ordusunun gece gündüz kralın her türlü fiziksel ihtiyacıyla ilgilendiği ve onun, insani

açıdan mümkün olduğu kadar, ilahi olandan başka bir şey hissetmesini önlemek için çalıştığı bir bakım eviydi.

Tüm bu örneklerde şiddet ve bakım bağları, yukarıya doğru olduğu kadar aşağıya doğru da uzanıyordu. Bunu İngiltere Kralı I. James'in *Özgür Monarşilerin Gerçek Kanunu*'nda (1598) meşhur ettiği sözlerle ifade etmekten daha iyisini yapamayız:

> Babanın babalık görevi, çocuklarının beslenmesi, eğitimi ve erdemli yönetimiyle ilgilenmek olduğundan, aynı şekilde Kral da tüm tebaasıyla ilgilenmek zorundadır... Bir babanın kendisini gücendiren herhangi bir çocuğuna karşı öfkesi ve onu düzeltmesi, onlarda düzelme umudu olduğu sürece merhametle tatlandırılmış bir baba cezalandırması olmalıdır; Kral da bu ölçüde kendisini gücendiren herhangi bir lorda karşı aynısını yapmalıdır... Bir babanın asıl sevinci, çocuklarının refahını sağlamak, mutluluklarına sevinmek, kötülüklerine üzülmek ve acımak, onları tehlikeden korumak olması gerektiği gibi.. İyi bir prens de halkını düşünmelidir.

17. yüzyıl Avrupa'sında halka açık işkence, kocaların karılarına gaddarca davrandığı ve ebeveynlerin çocuklarını dövdüğü bir sistemin sonuçta bir sevgi biçimi olduğu mesajını iletmek için yakıcı, unutulmaz acı ve ıstırap gösterileri yarattı. Wendat işkencesi, tarihin aynı döneminde, bir topluluk veya hane içinde hiçbir tür fiziksel cezanın asla tasvip edilmemesi gerektiğini açıkça belirtmek için yakıcı, unutulmaz acı ve ıstırap gösterileri yarattı. Wendat örneğinde şiddet ve bakım birbirinden tamamen ayrılmalıydı. Bu açıdan bakıldığında, Wendat mahkûmlarına yapılan işkencenin ayırt edici özellikleri odak noktasına geliyor.

Bize öyle geliyor ki ilgi ile tahakküm arasındaki bu bağlantı –ya da belki de kafa karışıklığı– birbirimizle olan ilişkilerimizi yeniden yaratarak kendimizi özgürce yeniden yaratma yeteneğimizi nasıl

kaybettiğimiz sorusu açısından son derece kritiktir. Yani, nasıl sıkışıp kaldığımızı ve neden bugünlerde kendi geçmişimizi veya geleceğimizi küçük kafeslerden daha büyük kafeslere geçişten başka bir şey olarak neredeyse hiç tasavvur edemediğimizi anlamak büyük önem taşıyor.

Bu kitabı yazarken belli bir denge kurmaya çalıştık. Bu konulara fazlasıyla gömülmüş bir arkeolog ve antropolog için mesela Stonehenge, "Uruk genişlemesi" veya İrokua toplumsal organizasyonu hakkındaki tüm bilimsel görüşleri ele almak ve bir yorumu diğerine tercih ettiğimizi açıklamak veya farklı bir girişimde bulunmak akıllıca bir yaklaşımla mümkün olabilir. Akademide hakikat arayışı normalde bu şekilde yürütülür. Fakat üzerinde durduğumuz malzemenin mevcut tüm yorumlarını özetlemeye veya çürütmeye çalışsaydık, bu kitap iki veya üç kat daha büyük hacimli olurdu ve muhtemelen okurda, yazarların aslında beş santim boyunda olan şeytanlarla sürekli bir savaş içinde olduğu hissini uyandırırdı. Bunun yerine, gerçekte olduğunu düşündüğümüz şeyin haritasını çıkarmaya ve diğer biliminsanlarının argümanlarındaki kusurları, sadece daha yaygın yanlış anlamaları yansıttığı ölçüde göstermeye çalıştık.

Belki de uğraştığımız en inatçı yanılgı ölçekle ilgilidir. Hâkimiyet yapılarının nüfusların kat kat artmasının kaçınılmaz sonucu olduğu, akademik ve diğer çevrelerde kabul görmüş gibi görünüyor; yani toplumsal ve mekânsal hiyerarşiler arasında gerekli bir iletişim mevcuttur. Kendimizi defalarca, toplumsal grup ne kadar büyük ve daha yoğun nüfusluysa, sistemin onu düzenli tutmak için o kadar "karmaşık" olması gerektiğini varsayan yazıyla karşı karşıya bulduk. Karmaşıklık ise hâlâ sıkça hiyerarşinin eşanlamlısı olarak kullanılıyor. Hiyerarşi ise emir komuta zincirleri ("devletin kökenleri") için bir örtmece olarak kullanılır; bu da çok sayıda insanın tek bir yerde yaşamaya veya ortak bir projeye katılmaya karar verdiği anda, mutlaka ikinci özgürlüğü –emirleri reddetmek– zorunlu

olarak terk etmeleri ve onun yerine onu, mesela kendisine söyleneni yapmayanları dövmek veya hapse atmak için kanuni mekanizmalarla değiştirmek gerektiği anlamına gelir.

Gördüğümüz gibi, bu varsayımların hiçbiri kuramsal olarak gerekli değildir ve tarih onları haklı göstermiyor. Antropolog ve Demir Çağı Avrupası uzmanı Carole Crumley, yıllardır şunu vurguluyor: Karmaşık sistemlerin ne doğal ne de toplumsal dünyada yukarıdan aşağıya düzenlenmesi gerekir. Aksini varsayma eğiliminde olmamız, muhtemelen bize üzerinde çalıştığımız insanlardan veya olgulardan ziyade kendimiz hakkında bilgi verir. Bu noktaya değinen tek kişi de o değildir.[15] Fakat çoğu zaman bu tür gözlemler görmezden gelinmiştir.

Muhtemelen dinlemeye başlamanın zamanı geldi çünkü "istisnalar" hızla kuralların sayısını aşmaya başlıyor. Şehirleri ele alalım. Bir zamanlar şehir hayatının yükselişinin bir tür tarihi turnikeye işaret ettiği, sadece kaosu (veya bilişsel aşırı yüklemeyi) önlemek için oradan geçen herkesin temel özgürlüklerinden kalıcı olarak vazgeçmek ve meçhul yöneticilerin, katı rahiplerin, ataerkil kralların veya savaşçı-siyasetçilerin yönetimine boyun eğmek zorunda kaldığı varsayılıyordu. Bugün insanlık tarihine böyle bir mercekten bakmak, aslında günümüzde Kral James kimliğini üstlenmekten çok da farklı değil çünkü bunun genel etkisi, modern toplumdaki şiddet ve eşitsizliklerin bir şekilde rasyonel yönetim ve ataerkil bakım yapılarından doğal olarak ortaya çıktığını tasvir etmektir: Bu yapılar, sayıları belli bir eşiğin üzerine çıktığında aniden kendilerini organize etme yeteneğini kaybeden insan toplulukları için tasarlanmıştı.

Bu tür görüşlerin insan psikolojisinde sağlam bir temelden yoksun olması bir yana, dünyanın pek çok yerinde şehirlerin idari hiyerarşi ve otoriter yönetimin beklenen özelliklerinden çoğunlukla yoksun olan, büyük ölçekli deneyler olarak gerçekte nasıl ortaya çıktığına dair arkeolojik kanıtlarla da bağdaştırılmaları zordur. Bu

ilk şehirler için yeterli terimlere sahip değiliz. Anlaşılacağı üzere onları "eşitlikçi" olarak adlandırmak pek çok farklı anlama gelebilir. Amerika kıtasındaki bazı Kolomb öncesi merkezlerde olduğu gibi bu, bir şehir meclisi ve koordine edilmiş sosyal konut projeleri, ya da Karadeniz'in kuzeyindeki tarihöncesi mega alanlarda olduğu gibi özerk hanelerin kendilerini mahalleler ve vatandaş meclisleri hâlinde örgütlemesi veya belki Uruk dönemi Mezopotamya'sında olduğu gibi, tekdüzelik ve aynılık ilkelerine dayalı açık bir eşitlik kavramının başlangıcı anlamına gelebilir.

Her bölgedeki şehirlerden önce gelenleri hatırladığımızda, bu değişkenliğin hiçbiri şaşırtıcı değildir. Aslında bu, ilkel veya soyutlanmış gruplar değil, farklı ekolojilere yayılan, insanlar, bitkiler, hayvanlar, ilaçlar, değerli nesneler, şarkılar ve fikirlerin aralarında sonsuz sayıda karmaşık şekillerde hareket ettiği, çok uzaklara yayılmış toplum ağlarıydı. Bireysel birimler sayısal olarak küçük olsa da özellikle yılın belli zamanlarında genellikle gevşek koalisyonlar veya konfederasyonlar hâlinde örgütlenirlerdi. En azından bunlar, ilk özgürlük çeşidimizin mantıksal sonuçlarıydı: uzak bir yerde kabul edileceğini, ilgilenileceğini, hatta değer göreceğini bilerek evinden uzaklaşmak. Bunlar en fazla, kutsal yerlerin bakımı ve onarımının bir tür resmi organizasyonun görevine verildiği "*amfiktioni*"* örnekleriydi. Görünüşe göre Marcel Mauss, "medeniyet" terimini bunlar gibi büyük misafirperverlik bölgeleri için ayırmamız gerektiğini savunurken haklıydı. Elbette "medeniyet"in şehirlerden kaynaklanan bir şey olduğunu düşünmeye alışkınız; fakat yeni bilgilerle donanmış olarak, işleri tersine çevirip ilk şehirleri küçük bir alana sıkıştırılmış büyük bölgesel konfederasyonlardan biri olarak hayal etmek daha gerçekçi görünüyor.

Elbette monarşi, savaşçı aristokrasiler veya diğer rütbe biçimleri şehirli bağlamlarda da etkili olabiliyordu ve sıklıkla oldu da.

* Antik Yunan şehir devletlerinin ortak bir dini merkezi korumak için bir araya gelerek oluşturduğu birliğe verilen ad. (ç.n.)

Bu gerçekleştiğinde sonuçlar çarpıcı oldu. Yine de büyük insan yerleşimlerinin varlığı, kendi başına hiçbir şekilde bu olaylara neden olmadı ve kesinlikle onları kaçınılmaz kılmadı. Bu tahakküm yapılarının kökenlerini başka yerlerde aramalıyız. Kalıtsal aristokrasilerin ilk Mezopotamya şehirlerinin kenarlarında oluşan ve onlarla yoğun ticaret yapan Anadolu yaylalarındaki "kahraman toplumlar" gibi, nüfus açısından küçük veya mütevazı büyüklükteki gruplar arasında da var olması muhtemeldir. Monarşinin kalıcı bir kurum olarak başlangıcına dair kanıtlarımız olduğu sürece, onun şehirlerde değil, tam olarak orada olduğu görülüyor. Dünyanın diğer yerlerinde, bazı şehirli topluluklar monarşiye giden yolun bir kısmını geçme cesaretini gösterdiler fakat geri döndüler. Şehir sakinlerinin –Güneş ve Ay Piramitleri'ni inşa ettikten sonra– bu tür şaşalı projelerden vazgeçip onun yerine çok aileli daireler yapan olağanüstü bir sosyal konut programına giriştiği Meksika Vadisi'ndeki Teotihuacan'da da durum böyleydi.

Başka yerlerde ilk şehirler, mahalle kurulları ve halk meclisleriyle başlayıp sonra daha eski şehir yönetim kurumlarıyla huzursuz bir birliktelik sürdürmek zorunda kalan savaşçı hanedanlar tarafından yönetilmeye kadar uzanan zıt bir yörünge izledi. Uruk döneminden sonra Erken Hanedanlık Mezopotamyası'nda buna benzer şeyler yaşandı: Burada da şiddet sistemleri ile bakım sistemleri arasındaki kesişme hayati görünüyor. Sümer tapınakları, ekonomik varlıklarını her zaman kült heykellerinde vücut bulan tanrıların beslenmesi etrafında düzenlemiş, etrafı koca bir endüstri ve refah bürokrasisiyle çevrelenmişti. Daha da önemlisi, tapınaklar hayır kurumlarıydı. Dullar, yetimler, kaçaklar, akraba gruplarından veya diğer destek ağlarından sürgün edilenler oraya sığınırdı: mesela Uruk'ta, şehrin koruyucu tanrıçası olan ve şehrin meclisinin büyük avlusuna bakan İnanna Tapınağı'nda.

İlk karizmatik savaş kralları kendilerini bu tür mekânlara bağladılar ve kelimenin tam anlamıyla, şehrin önde gelen tanrısının

ikametgâhının bitişiğine taşındılar. Bu şekilde Sümer hükümdarları, bir zamanlar tanrıların bakımına ayrılan kurumsal mekânlara kendilerini yerleştirebildiler ve böylece sıradan insan ilişkileri âleminden uzaklaştılar. Bu mantıklı çünkü Madagaskar atasözünde de belirtildiği gibi kralların "akrabaları yoktur" veya olmaması gerekir çünkü onlar tüm tebaalarının eşit derecede yöneticileridir. Kölelerin de akrabası yoktur; önceki tüm bağlarından koparılmışlardır. Her iki durumda da bu tür bireylerin sahip olduğu kabul edilen tek toplumsal ilişki, güce ve tahakküme dayalı olandır. Yapısal açıdan ve toplumdaki neredeyse herkesin tersine, krallar ve köleler fiilen aynı zeminde yaşarlar. Aradaki fark, güç yelpazesinin hangi ucunu işgal ettiklerinde yatmaktadır.

Ayrıca bu tür tapınak kurumlarına alınan muhtaç kişilere düzenli erzak sağlandığını ve tapınağın arazisinde ve atölyelerinde çalıştırıldığını da biliyoruz. İlk fabrikalar –ya da en azından tarihte bildiğimiz ilk fabrikalar– bu tür hayır kurumlarıydı; tapınak bürokratları kadınlara eğirme ve dokuma için yün tedarik eder, (nehir vadilerinde bulunmayan ahşap, taş ve metal karşılığında yaylalardaki gruplarla ticaret yapılan) ürünlerin elden çıkarılmasını denetler ve onlara dikkatle dağıtılmış erzak sağlarlardı. Bütün bunlar zaten kralların ortaya çıkışından çok önce de geçerliydi. Tanrılara adanmış kişiler olarak bu kadınların başlangıçta belli bir saygınlığı, hatta kutsal bir konuma sahip olmaları gerekir fakat ilk yazılı belgeler ortaya çıktığında durum daha da karmaşıklaşmış gibi görünüyor.

O zamana kadar Sümer tapınaklarında çalışanların bir kısmı, aynı zamanda benzer şekilde aile desteğinden yoksun olan savaş esirleri, hatta kölelerdi. Zamanla ve belki de bunun sonucunda, dul ve yetimlerin konumu da alçalmış gibi görünüyor, ta ki tapınak kurumları Viktorya döneminden kalma yoksullar evi gibi bir şeye dönüşene kadar. O hâlde tapınak fabrikalarında çalışan kadınların aşağılanmasının genel olarak kadınların konumunu nasıl etkiledi-

ğini sorabiliriz. Hiçbir şey olmasa bile kötü niyetli bir aile içi düzenden kaçma ihtimalini çok daha korkutucu hâle getirmiş olmalıdır. İlk özgürlüğün kaybı, giderek ikincisinin kaybı anlamına geliyordu. İkincinin kaybı üçüncünün de silinmesi anlamına geliyordu. Böyle bir durumdaki bir kadın yeni bir kült, yeni bir tapınak, yeni bir toplumsal ilişkiler vizyonu yaratmaya kalkışırsa, anında yıkıcı, devrimci olarak damgalanır; eğer takipçi çekerse kendisini askeri güçle karşı karşıya bulabilirdi.

Tüm bunlar başka bir soruyu gündeme getiriyor. Dış şiddet ile içsel bakım –insan ilişkilerinin en kişisel olmayan ve en mahrem ilişkileri– arasında yeni kurulan bu bağlantı, her şeyin karışmaya başladığı noktaya mı işaret ediyor? Bu, bir zamanlar esnek ve müzakere edilebilir olan ilişkilerin nasıl yerine oturduğunun, diğer bir deyişle, nasıl fiilen sıkışıp kaldığımızın bir örneği midir? Anlatmamız gereken belli bir hikâye varsa ("toplumsal eşitsizliğin kökenleri" yerine) insanlık tarihi hakkında sormamız gereken büyük soru tam olarak şu mudur: Kendimizi nasıl sadece tek bir toplumsal gerçeklik biçimine sıkışıp kalmış hâlde bulduk ve şiddetle tahakküme dayanan ilişkiler o biçimin içinde nasıl normalleşti?

Geçen yüzyılda bu soruya belki de en çok yaklaşan biliminsanı, 1952'de ölen antropolog ve şair Franz Steiner'di. Steiner trajik ama büyüleyici bir hayat sürdü. Bohemya'da Yahudi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen parlak bir bilginken daha sonra İngiliz yetkililer tarafından sınır dışı edilene kadar Kudüs'te bir Arap aileyle birlikte yaşadı, Karpatlar'da saha çalışması yaptı ve Naziler tarafından iki kez kıtayı terk etmeye zorlanarak kariyerine –yeterince ironik bir şekilde– İngiltere'nin güneyinde son verdi. Ailesinin büyük kısmı Birkenau'da öldürüldü. Efsaneye göre, köleliğin karşılaştırmalı sosyolojisi üzerine 800 sayfalık kallavi bir doktora tezi tamamlamış ama taslaklar ve araştırma notlarının bulunduğu çanta bir trende çalınmış. Oxford'da sürgünde olan bir başka Yahudi ve romancı Iris Murdoch'un başarılı taliplerinden biri olan Elias

Canetti ile hem arkadaş hem de romantik bir rakipti; ancak Steiner, evlilik teklifinin kabul edilmesinden iki gün sonra kalp krizinden öldü. Kırk üç yaşındaydı.

Steiner'in doktora çalışmasının günümüze ulaşan kısa versiyonu, onun "kölelik öncesi kurumlar" dediği şeye odaklanıyor. Dokunaklı bir şekilde, kendi hayat öyküsü göz önüne alındığında, çalışması farklı kültürel ve tarihsel durumlarda sabit bir yere demirleyememiş insanların başına neler geldiğinin bir incelemesidir: bir borç veya hata nedeniyle klanlarından kovulanlar, reddedilenler, suçlular, kaçaklar. Kendisi gibi mültecilerin, tıpkı Sümer tapınak fabrikalarında çalışan kadınlar gibi önce nasıl hoş karşılandıklarını, neredeyse kutsal varlıklar olarak muamele gördüklerini, sonra da yavaş yavaş aşağılanıp sömürüldüklerini anlatan bir tarih olarak okunabilir. Steiner'in anlattığı hikâye özünde, ilk temel özgürlük olarak adlandırdığımız şeyin (uzaklaşmak veya başka bir yere yerleşmek) çöküşüyle ve bunun nasıl ikinci temel özgürlüğün (itaat etmeme özgürlüğü) kaybına yol açtığıyla ilgili gibi görünüyor. Bu aynı zamanda bizi, daha önce belirttiğimiz "kültür alanları"nın ortaya çıkışıyla başlayan, insanın toplumsal evreninin gitgide daha küçük birimlere bölünmesiyle ilgili bir noktaya geri götürüyor (bu, Steiner'in ilk kez içinde eğitildiği Orta Avrupa geleneğindeki etnologları büyüleyen bir olgudur).

Steiner, hareket özgürlüğünü mümkün kılan beklentiler –misafirperverlik ve sığınma, nezaket ve barınma normları– aşındığında ne olacağını sordu. Bu neden bazı insanların diğerleri üzerinde keyfi güç uygulayabileceği durumlar için sıkça bir katalizör gibi görünüyor? Steiner, Amazonlu Huitoto ve Doğu Afrikalı Safwa'dan Tibet-Burmalı Lushai'ya kadar uzanan vakalar üzerinde dikkatli ve ayrıntılı bir şekilde çalıştı. Yolculuk boyunca Robert Lowie'nin ve daha sonra Clastres'ın kafasını epey karıştıran soruya muhtemel bir cevap önerdi: Devletsiz toplumlar düzenli olarak kendilerini reislerin hiçbir zorlayıcı gücüne sahip olmayacak şekilde örgütlüyorlar-

sa o zaman yukarıdan aşağıya örgütlenme biçimleri nasıl oldu da ortaya çıktı? Hem Lowie'nin hem de Clastres'ın nasıl aynı sonuca vardıklarını hatırlayacaksınız; yani onların dini ilhamın ürünü olması gerektiği. Steiner ise alternatif bir rota temin etti. Belki de tüm bunların hayır kurumlarına dayanmış olabileceğini öne sürdü.

Amazon toplumlarında sadece yetimlerin değil, dulların, akıl hastalarının, engellilerin ya da sakatların da –kendilerine bakacak kimseleri yoksa– reisin evine sığınmalarına izin verilir ve orada ortak yemeklerden pay alırlardı. Bunlara zaman zaman savaş esirleri, özellikle de baskın seferlerinde götürülen çocuklar da eklenirdi. Safwa veya Lushailer arasında kaçaklar, borçlular, suçlular veya korumaya ihtiyaç duyan diğer kişiler, savaşta teslim olanlarla aynı konuma sahipti. Hepsi reisin maiyetinin üyeleri olur ve genç erkekler, sıkça polis benzeri kanun uygulatıcıların rolünü üstlenirdi. Reisin hizmetkârları üzerinde gerçekte ne kadar güce sahip olduğu –Steiner, diğer şeylerin yanı sıra bir babanın bakmakla yükümlü olduğu kişiler ve onların mülkleri üzerinde keyfi komuta yetkisini ifade eden Roma Hukuku terimi *potestas*'ı kullanır– koğuşlardan kaçıp başka bir yere sığınmaya ne kadar kolay olduğuna veya akrabalar, klanlar ya da onları savunmaya istekli yabancılarla en azından bazı bağları sürdürmeye bağlı olarak değişir. Reisin iradesini uygulama konusunda bu tür hizmetlilere ne kadar güvenilebileceği de farklılık gösterirdi ama bunun sadece potansiyeli önemliydi.

Tüm bu tür durumlarda, sığınma yeri temini süreci genel olarak temel hane içi düzenlemelerin dönüşümüne yol açmış, özellikle de esir alınan kadınların dahil edilmesiyle, babaların *potestas*'ı daha da güçlendirilmiştir. Bu mantığa benzer bir şeyi, tarihsel olarak belgelenmiş ve her zaman ucube veya bağımsız olarak değerlendirilenleri kendisine çeken hemen hemen tüm kraliyet saraylarında tespit etmek mümkündür. Görünüşe göre, Çin'den And Dağları'na kadar saray toplumlarının bu kadar nevi şahsına münhasır bireylere ev sahipliği yapmadığı hiçbir bölge yoktur ve aynı zamanda,

dul ve yetimlerin koruyucusu olduklarını iddia etmeyen çok az hükümdar vardır. Tarihin çok daha erken dönemlerinde, belli avcı-toplayıcı topluluklarda bu doğrultuda bir şeyin zaten gerçekleşiyor olduğu kolayca hayal edilebilir. Son Buzul Çağı'nda şatafatlı gömülere konan fiziksel olarak anormal bireyler, hayattayken de büyük bir ilginin odağı olmuş olmalıdır. Bağlantıların çoğunu hâlâ yeniden kuramıyor olsak bile bu tür uygulamaları daha sonraki kraliyet saraylarına bağlayan gelişim dizileri olduğuna şüphe yoktur; Hanedanlık Öncesi Mısır'da olduğu gibi bunların bazıları gözümüze ilişmişti.

Steiner konuyu ön plana çıkarmamış olabilir fakat onun gözlemleri ataerkilliğin kökenlerine ilişkin tartışmalarla doğrudan alakalıdır. Feminist antropologlar, uzun süredir dış şiddet (çoğunlukla erkekten gelen) ile kadının evdeki konumunun başkalaşması arasında bir bağlantı olduğunu savunmuşlardır. Arkeolojik ve tarihsel açıdan bakıldığında, bu sürecin gerçekte nasıl işlediğini anlamaya başlamak için yeterli materyali daha yeni toplamaya başlıyoruz.

Bu kitabı meydana getiren araştırma, neredeyse on yıl önce aslında bir oyun biçimi olarak başladı. Onu ilk başta daha "ciddi" akademik sorumluluklarımıza karşı hafif bir kaçamak ruhuyla sürdürdük diyebiliriz. Esasen son otuz yıldır biriken yeni arkeolojik kanıtların, özellikle toplumsal eşitsizliğin kökenlerine ilişkin tartışmalarla ilgili kısımları, erken insanlık tarihine ilişkin fikirlerimizi nasıl değiştirebileceğini merak ediyorduk. Ancak çok geçmeden, yaptığımız şeyin potansiyel olarak önemli olduğunu fark ettik çünkü alanlarımızdaki neredeyse hiç kimse bu sentez çalışmasını yapmıyor gibi görünüyordu. Çoğunlukla kendimizi, var olması gerektiğini varsaydığımız ama aslında olmayan kitapları boşuna ararken bulduk; mesela yukarıdan aşağıya yönetimden yoksun olan ilk şehirlerin özet listesi veya Afrika'da ya da Amerika kıtasında demokratik karar almanın nasıl yürütüldüğüne dair anlatılar,

ya da "kahraman toplumlar" dediğimiz toplumların karşılaştırmaları. Literatür yokluklarla doludur.

Sonunda sentezleme konusundaki bu isteksizliğin, kesinlikle bir faktör olmasına rağmen sadece son derece uzmanlaşmış biliminsanlarının suskunluğunun bir ürünü olmadığını fark ettik. Bir dereceye kadar bu, basitçe uygun bir dilin olmayışıydı. Mesela "yukarıdan aşağıya yönetim yapılarından yoksun bir şehre" ne denir? Bunun için şu anda genel olarak kabul edilen bir terim yok. Ona "demokrasi" deme cesareti gösterilebilir mi? Peki ya "cumhuriyet"? Bu tür kelimeler ("medeniyet" gibi) o kadar tarihsel yükle doludur ki çoğu arkeolog ve antropolog içgüdüsel olarak onlardan kaçınır ve tarihçiler bu kelimelerin kullanımını Avrupa ile sınırlama eğilimindedir. O hâlde oraya "eşitlikçi şehir" mi denir? Muhtemelen hayır çünkü böyle bir terim kullanmak, şehrin "gerçekten" eşitlikçi olduğuna dair açık bir kanıt talebini davet etmektir; bu genellikle pratikte, sakinlerinin hayatlarının haneler ve dini düzenlemeler dahil herhangi bir yönünde hiçbir yapısal eşitsizlik unsurunun mevcut olmadığını göstermek anlamına gelir. Bu tür kanıtlar nadiren ortaya çıkacağından sonuç, onların gerçekten eşitlikçi şehirler olmadığı olmalıdır.

Aynı mantıkla, muhtemelen çok küçük toplayıcı gruplar dışında gerçekte herhangi bir "eşitlikçi toplum"un olmadığı sonucuna varılabilir. Evrimsel antropoloji alanında çalışan pek çok araştırmacı, aslında tam da bu iddiayı öne sürüyor. Fakat sonuçta bu tür bir düşüncenin sonucu, tüm "eşitlikçi olmayan" şehirleri veya aslında tüm "eşitlikçi olmayan toplumları" bir araya yığmaktır; bu da biraz hippi komünü ile bisiklet çetesi arasında, ikisi de tamamen şiddet içermediği için anlamlı bir fark olmadığını söylemeye benzer. Sonuçta tüm bunların sağladığı şey, insanlık tarihinin belli başlı yönleriyle karşı karşıya kaldığımızda bizi kelimenin tam anlamıyla çaresiz bırakmaktır. İnsanların "aceleyle zincirlerine doğru koşmaktan" başka bir şey yaptığına dair her türlü kanıt karşısında garip bir şekilde sessiz

kalıyoruz. Geçmişin kanıtlarında büyük bir değişiklik olduğunu sezip olaylara başka açıdan yaklaşmaya karar verdik.

Bunun pratikteki anlamı çok kutupluluğun tersine çevrilmesiydi. Toplumsal eşitlik ideolojilerinin gerçekte sahada mevcut olduğuna dair açık bir kanıt olmadığı sürece bu, "eşitlik" ve "eşitsizlik" dilini terk etmek anlamına geliyordu. Mesela bu, tahılın evcilleştirilmesinin şımartılmış aristokrasilerin, düzenli orduların veya borç köleliğinin ortaya çıkmasına yol açtığı 5000 yıldan ziyade yol *açmadığı* 5000 yıla önem verirsek ne olacağını sormak anlamına geliyordu. Belli zaman ve yerlerde şehir hayatının ya da köleliğin reddini, aynı olguların başka yerlerde ortaya çıkması kadar önemli bir şey olarak ele alırsak ne olur? Bu süreçte çoğu zaman kendimizi şaşırmış hâlde bulduk. Mesela köleliğin tarih boyunca birçok yerde büyük ihtimalle birçok kez kaldırıldığını asla tahmin edemezdik. Muhtemelen aynı şey savaş için de geçerlidir. Açıkçası bu tür kaldırmaların kesinliği pek olmaz. Yine de özgür ya da nispeten özgür toplumların var olduğu dönemler önemsiz değildir. Aslına bakılırsa Avrasya Demir Çağı'nı paranteze alırsanız (ki aslında burada yaptığımız da budur), onlar insanlığın toplumsal deneyiminin büyük çoğunluğunu temsil etmiş olur.

Toplumsal kuramcılar, sanki olup biten her şey önceden tahmin edilebilirmiş gibi geçmiş hakkında yazma eğilimindedir. Bu bir bakıma dürüstlükten uzaktır çünkü hepimiz aslında geleceği tahmin etmeye çalıştığımızda neredeyse her zaman yanlış tahmin ettiğimizin farkındayız ve bu herkes kadar toplumsal kuramcılar için de geçerlidir. Buna rağmen dünyanın 21. yüzyılın başlarındaki durumu, son 10,000 yıllık tarihin kaçınılmaz sonucuymuş gibi yazma ve düşünmenin cazibesine direnmek zor ancak bırakın 2150'yi, 2075'te bile dünyanın nasıl olacağı hakkında çok az fikrimiz var ya da hiç fikrimiz yok.

Kim bilir? Belki de türümüz varlığını sürdürürse ve bir gün bu henüz bilinmeyen gelecekten geriye doğru bakarsak, uzak geçmişin

artık anormallik gibi görünen yönleri, mesela topluluk ölçeğinde işleyen bürokrasiler; mahalle kurulları tarafından yönetilen şehirler; kadınların resmi konumlarda ağırlıklı olduğu hükümet sistemleri veya mülkiyet ve çıkarım yerine bakıma dayalı arazi yönetim biçimleri gerçekten önemli buluşlar gibi, büyük taş piramitler veya heykellerse daha çok tarihi meraklar gibi görünecek. Peki şimdi bu yaklaşımı benimseyip diyelim ki Minos Girit'i ya da Hopewell'e amansız bir şekilde devletlere ve imparatorluklara giden bir yoldaki rasgele tümsekler olarak değil de alternatif ihtimaller veya gidilmemiş yollar olarak baksak?

Sonuçta, geçmişe bakmaya alışık olduğumuz bakış açılarımız onları olayların merkezi yerine kenarlarına koymak için tasarlanmış gibi görünse de bu şeyler gerçekten vardı. Bu kitabın büyük bir kısmı bu ölçeklerin yeniden ayarlanmasına ayrılmıştır; bize insanların aslında yüzyıllarca, hatta binlerce yıl boyunca bu şekilde yaşadığını hatırlatmak için. Bazı açılardan böyle bir bakış açısı, medeniyetin Tanrı'nın lütfundan kaçınılmaz düşüşünü anlatan standart anlatımızdan çok daha trajik görünebilir. O, insan toplumunun aslında ne olduğuna dair derinden farklı kavramlar altında yaşıyor *olabileceğimiz* anlamına gelir. Kitlesel köleleştirmenin, soykırımın, esir kamplarının, hatta ataerkilliğin veya maaşlı emek rejimlerinin asla gerçekleşmek zorunda olmadığı anlamına gelir. Ama diğer yandan, şu anda bile insan müdahalesi ihtimallerinin düşündüğümüzden çok daha büyük olduğunu da gösterir.

Bu kitaba bir toplumun tarihinde referans çerçevelerinin değişimden geçtiği –temel ilkelerin ve sembollerin başkalaştığı, efsane ile tarih, bilim ile sihir arasındaki hatların bulanıklaştığı– ve bu nedenle gerçek değişimin mümkün olduğu nadir anlardan biri olarak, Yunan *kairos* kavramına atıfta bulunan bir alıntıyla başladık. Filozoflar bazen "Olay"dan –siyasi bir devrim, bilimsel bir keşif, sanatsal bir şaheser– yani gerçekliğin daha önce hayal bile edilemeyen ancak bir kez görüldüğünde geri dönüşü asla mümkün ol-

mayan yönlerini ortaya çıkaran bir atılımdan bahsetmeyi severler. Öyleyse *kairos*, Olay'ların meydana gelme eğiliminde olduğu türden bir zamandır.

Dünyanın dört bir yanındaki toplumlar, böyle bir noktaya doğru basamak basamak ilerliyor gibi görünüyor. Bu, özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana kendilerini "Batılı" olarak adlandırma alışkanlığına sahip olanlar için geçerlidir. Bir yandan, fizik bilimlerindeki ve hatta sanatsal ifadedeki temel atılımlar, artık insanların 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında beklediği gibi düzenli bir şekilde gerçekleşmiyor gibi görünüyor. Fakat aynı zamanda sadece türümüzün geçmişini değil, gezegenimizin geçmişini de anlamamıza yönelik bilimsel araçlarımız baş döndürücü bir hızla ilerliyor. 2020'de biliminsanları, (20. yüzyılın ortasındaki bilimkurgu okurlarının ummuş olabileceği gibi) uzak yıldız sistemlerindeki uzaylı medeniyetlerle karşılaşmıyorlar; fakat kendilerinin dibinde, bazıları unutulmuş ve henüz yeniden keşfedilmiş, diğerleriyse önceden daha tanıdık ama şimdi tamamen yeni şekillerde anlaşılan, kökten farklı toplum biçimleriyle karşılaşıyorlar.

Kendi geçmişimizi bilmenin bilimsel yollarını geliştirirken, "sosyal bilimimizin" efsanevi altyapısını açığa çıkardık; bir zamanlar tartışılmaz genelgeçer doğrular gibi görünen şeyler, etrafında öz bilgimizin organize edildiği sabit noktalar, fare gibi dağılıyor. Tüm bu yeni bilgilerin amacı, kim olduğumuza ve ne olabileceğimize dair anlayışımızı yeniden şekillendirmek değilse, nedir? Diğer bir deyişle üçüncü temel özgürlüğümüzün anlamını, yani toplumsal gerçekliğin yeni ve farklı biçimlerini yaratma özgürlüğünü yeniden keşfetmek değilse?

Burada sorun efsanenin kendisi değildir. Kötü ya da çocuksu bilimle karıştırılmamalıdır. Her toplumun bilimleri olduğu gibi, efsaneleri de vardır. Efsane, insan toplumlarının deneyime yapı ve anlam verme yoludur. Fakat son birkaç yüzyıldır uygulamaya koyduğumuz tarihin daha büyük efsanevi yapıları artık işe yaramıyor;

şu anda gözümüzün önünde olan kanıtlarla bağdaştırılmaları imkânsızdır, teşvik ettikleri yapı ve anlamlar bayağı, eskimiş ve siyasi açıdan felakettir.

Şüphesiz en azından bir süreliğine çok az şey değişecek. Tüm bilgi alanları –üniversite kürsüleri ve bölümleri, bilimsel dergiler, prestijli araştırma bursları, kütüphaneler, veri tabanları, okul müfredatları ve benzerlerinden bahsetmeye gerek bile yok– eski yapılara ve eski sorulara uyacak şekilde tasarlanmıştır. Max Planck, bir keresinde yeni bilimsel gerçeklerin eskilerinin yerini köklü bilim insanlarını hatalı olduklarına ikna ederek almadığını belirtmişti; bu, eski kuramın savunucularının eninde sonunda ölüp sonraki nesiller yeni gerçekleri ve kuramları tanıdık, hatta açık bulduğu için oluyordu. Biz yine de iyimseriz. O kadar uzun sürmeyeceğini düşünmek istiyoruz.

Aslında ilk adımı zaten attık. Mesela her açıdan titiz bir çalışma, insan toplumunun bazı "asıl" biçimlerinin var olduğu; doğasının temelde iyi ya da kötü olduğu; eşitsizlik ve siyasi farkındalıktan önce bir dönemin var olduğu; tüm bunları değiştirecek bir şeyin meydana geldiği; "medeniyet" ve "karmaşıklığın" her zaman insan özgürlükleri pahasına gerçekleştiği; katılımcı demokrasinin küçük gruplarda doğal olduğu ama bir şehir veya milli devlet gibi bir şeye yükselemeyeceği yönündeki incelenmemiş varsayımdan yola çıktığında neler olduğunu artık daha net görebiliyoruz.

Artık biliyoruz ki efsanelerle karşı karşıyayız.

Notlar

Birinci Bölüm

1. Bir örnek vermek gerekirse, Ian Morris'in (2015) *Foragers, Farmers, and Fossil Fuels: How Human Values Evolve* adlı kitabı, Buzul Çağı avcı-toplayıcıları ve Neolitik çiftçilerinin "değerlerini" günümüz iktisatçılarının aşina olduğu terimlere dönüştürüp ardından onları Gini katsayılarını (yani resmi eşitsizlik oranlarını) oluşturmak için kullanarak insanlık tawrihinin tamamına uygulanabilecek tek tip bir eşitsizlik ölçüsü bulma konusunda iddialı bir mücadeleye girişiyor. Bu övgüye değer bir deney fakat hızla çok tuhaf sonuçlara yol açıyor. Mesela 2015 yılında *New York Times* için yazdığı bir makalede Morris, Paleolitik bir avcı-toplayıcının gelirinin 1990'daki para birimi değerlerine sabitlenmiş olarak günde 1,10 dolar olduğunu tahmin etti. Peki, bu rakam nereden geliyor? Muhtemelen günlük alınan gıdanın kalori değeriyle ilgilidir. Fakat onu bugünkü günlük gelirlerle karşılaştırırsak, Paleolitik toplayıcıların ücretsiz olarak elde ettiği ancak bizim ödemeyi umduğumuz diğer tüm şeyleri de hesaba katmamız gerekmez mi? Yani ücretsiz güvenlik, ücretsiz anlaşmazlık çözümü, ücretsiz ilköğretim, ücretsiz yaşlı bakımı, ücretsiz ilaç; eğlence masrafları, müzik, hikâye anlatımı ve dini hizmetlerden bahsetmiyoruz bile. Gıdaya gelince bile kaliteyi göz önünde bulundurmalıyız: Sonuçta burada en saf doğal kaynak suyuyla yutulan yüzde 100 organik ve serbest

gezinen ürünlerden bahsediyoruz. Çağdaş gelirin büyük kısmı ev taksitlerine ve kiralara gidiyor. Dordogne veya Vézère boyunca uzanan en güzel Paleolitik yerler için kamp ücretlerini, hatta natüralist kaya boyama ve fildişi oymacılığın yapıldığı üst düzey akşam derslerini ve tüm o kürk mantoları düşünün. Elbette tüm bunların maliyeti günde 1,10 dolardan fazla olacaktır. Dördüncü Bölüm'de göreceğimiz gibi, antropologların bazen toplayıcılardan "ilk varlıklı toplum" olarak bahsetmeleri boşuna değildir. Bugün böylesi bir hayat ucuza mal olamazdı. Şüphesiz bunların hepsi biraz saçma ama asıl söylemek istediğimiz de bu: Eğer dünya tarihini Gini katsayılarına indirgersek bunu mutlaka saçma şeyler takip edecektir.

2. Fukuyama 2011: 43, 53–4.
3. Diamond 2012: 10–15.
4. Fukuyama 2011: 48.
5. Diamond 2012: 11.
6. Fukuyama ve Diamond örneğinde, en azından onların ilgili disiplinlerde hiçbir zaman eğitim almadıkları belirtilebilir (ilki siyaset bilimci, diğeri ise safra kesesi fizyolojisi üzerine doktora yaptı). Yine de antropologlar, arkeologlar ve tarihçiler "büyük resim" anlatıları üzerine şanslarını denediklerinde bile, çalışmalarının sonucu garip bir şekilde Rousseau'nunkine benzer fakat onunla küçük farklılıklar taşır. Mesela Flannery ve Marcus'un (2012) *The Creation of Inequality: How Our Prehistoric Ancestors Set the Stage for Monarchy, Slavery, and Empire* adlı kitabı, eşitsizliğin insan toplumlarında nasıl ortaya *çıkabileceğine* dair türlü ilginç içgörüler sunar ancak onların genel olarak insanlık tarihini ifade şekilleri, açıkça Rousseau'nun ikinci *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine* eseri ile bağlantılı olmaya devam edip insanlığın daha eşitlikçi bir geleceğe dair en iyi umudunun "avcıları ve toplayıcıları görevin başına getirmek" olduğu sonucuna varıyor. Walter Scheidel'in ekonomi konusunda daha donanımlı çalışması *The Great Leveller: Violence and the History of Inequality from the Stone Age*

to the Twenty-First Century (2017), aynı derecede kasvetle eşitsizlik konusunda gerçekten yapabileceğimiz hiçbir şey olmadığı sonucuna varıyor: Medeniyet, her zaman pastadan giderek daha fazla pay alan küçük bir elit kesimi görev başına getirir ve onları yerinden etmede başarılı olmuş tek şey savaş, veba, toplu askere alım, toplu acı ve ölüm biçimindeki felaketlerdir. Yarım tedbirler asla işe yaramaz. Yani eğer bir mağarada yaşamaya geri dönmek ya da nükleer bir katliamda ölmek istemiyorsanız (ki bu muhtemelen hayatta kalanların da mağaralarda kalmasıyla sonuçlanır), Warren Buffett ve Bill Gates'in varlığını kabul etmek zorundasınız.

7. Rousseau 1984 [1754]: 78.
8. Harvard'ın ünlü siyaset kuramcısı Judith Shklar (1964) tarafından ifade edildiği gibi.
9. a.g.e.: 122.
10. Aslına bakılırsa Rousseau, Hobbes'un aksine kaderci değildi. Hobbes'a göre tarihteki büyük ve küçük her şey, sonuçta insanların kontrol etme kapasitesinin ötesinde olan, Tanrı tarafından harekete geçirilen güçlerin ortaya çıkışı olarak anlaşılmalıdır (bkz. Hunter 1989). Elbise diken bir terzi bile daha ilk dikişinden itibaren karşı koyma gücünün olmadığı ve büyük ölçüde farkında olmadığı bir tarihsel dolanma akışına giriyor; onun kesin eylemleri, insanlık tarihinin dokusunu oluşturan büyük bir nedensellik zincirindeki küçük halkalardır ve –son derece aşırı bu dolanma metafiziğinde– bu şeyleri alternatif bir şekilde yapmış olabileceğini öne sürmek bütünü, dünya tarihinin geri dönülemez akışını inkâr etmek anlamına gelir. Rousseau'ya göre ise aksine, insanlar yaptıklarını her zaman bozabilir veya onları en azından farklı şekilde yapabilirler. Bizi bağlayan zincirlerden kendimizi kurtarabilirdik ama bu hiç de kolay olmazdı (Rousseau'nun düşüncesinin bu yönünün klasik bir tartışması için tekrar bkz. Shklar 1964).
11. Pinker 2012: 39, 43.

12. Sunumumuzda bir sabırsızlık izi tespit edilebilirse nedeni şudur: Pek çok çağdaş yazar, kendilerini Aydınlanma Çağı'nın Hobbes ve Rousseau gibi büyük toplum filozoflarının aynı muhteşem diyaloğu daha doğru bir karakter kadrosuyla oynayan günümüzün muadilleri olarak hayal etmekten hoşlanıyor gibi görünüyor. O diyalog, bizim gibi arkeologlar ve antropologlar da dahil olmak üzere sosyal bilimcilerin deneysel bulgularından alınmıştır. Ama aslında deneysel genellemelerinin kalitesi pek de iyi değildir; hatta bazı açılardan muhtemelen daha bile kötüdür. Bir noktada oyuncakları çocuklardan geri almak zorundasınız.
13. Pinker 2012; 2018.
14. Pinker 2012: 42.
15. Tilley 2015.
16. Formicola 2007.
17. Margaret Mead, bunu insanlık tarihindeki ilk "medeniyet" işaretinin alet kullanımı değil, kırık bir uyluk kemiğinin iyileştiğine dair işaretler gösteren 15.000 yıllık bir iskelet olduğunu öne sürerek bir kez yaptı. Böyle bir yaralanmanın ardından iyileşmenin altı hafta sürdüğünü belirtti. Uyluk kemiği kırılan çoğu hayvan, arkadaşları onları terk ettiği için ölür; insanları bu kadar sıradışı kılan şeylerden biri de tam da bu tür durumlarda birbirimize sahip çıkmamızdır.
18. Aşağıdaki n. 21. Diğerlerinin de belirttiği gibi, Yanomamiler genelde aynı yatakta altı ila on kişi birlikte uyurlar. Bu, çok az sayıda çağdaş toplumsal kuramcının başarabileceği, iyi niyetli bir karşılıklı uzlaşıyı gerektirir. Eğer gerçekten üniversite karikatürlerindeki "acımasız vahşiler" gibi olsalardı, Yanomamiler diye bir şey olmazdı çünkü hepsi horladıkları için birbirlerini çoktan öldürmüş olurlardı.
19. Gerçekte "atalarımızdan kalma durumumuzun" bozulmamış örnekleri olmaktan çok uzak olan Yanomamiler, Chagnon'un aralarında saha çalışması yürüttüğü 1960'lardan 1980'lere kadar, topraklarında altının keşfedilmesiyle yoğunlaşan onlarca yıllık Avrupa akınlarına maruz kalmıştı.

Bu dönemde Yanomami nüfusu misyonerler, maden arayıcıları, antropologlar ve hükümet görevlilerinin getirdiği bulaşıcı salgın hastalıklar nedeniyle yok oldu; bkz. Kopenawa ve Albert 2013: 2-3.

20. Chagnon 1988.

21. Bazıları Chagnon'un sunduğu istatistikler ve ritüel saflık (*unokai*) durumuna ulaşan erkeklerin diğerlerinden daha fazla eş ve çocuk elde ettiği iddiasıyla ilgiliydi. Burada Chagnon'un hiçbir zaman tamamen açıklığa kavuşturmadığı kilit nokta, *unokai* konumunun öldüren erkeklere mahsus olmamasıdır; mesela halihazırda katledilmiş bir düşmanın cesedine ok atarak veya büyücülük gibi fiziksel olmayan yollarla ölüme neden olarak da ona erişilebilir. Diğerleri, çoğu *unokai*'ın yaş yelpazesinin daha yaşlı tarafında olduğuna ve bazılarının köy muhtarı konumuna sahip olduğuna dikkat çekti: Her ikisi de savaşla doğrudan bir ilişkisi olmadan daha fazla çocuk elde edilmesini sağlardı. Başkalarıysa Chagnon'un, cinayetin hem daha fazla ölüme karşı caydırıcı olduğu (*unokai*'lar çetin bir üne kavuşmuştu) hem de küskün akrabalar adına bir intikam cinayetleri döngüsünü hareket hâlinde tuttuğu iddiasındaki bir mantık hatasına dikkat çekti: Bu bir nevi "herkesin herkese karşı savaşıydı". Chagnon'un eleştirileri için: Albert 1989; Ferguson 1989; ve bir cevap için bkz. Chagnon 1990.

22. Geertz 2001. Akademisyenler, bu kitabın çeşitli noktalarında inceleyeceğimiz "ayrılma" adı verilen bir olguya oldukça eğilimlidir.

23. Mesela ABD Anayasası'nı hazırlayanlar, bariz bir şekilde antidemokratikti ve kendi kamuoyuna yaptıkları açıklamalarda, Federal Hükümet'i büyük ölçüde eski sömürgelerden birinde "demokrasi"nin patlak verme riskini ortadan kaldırmak için tasarladıklarını açıkça belirtmişlerdi (özellikle Pensilvanya için endişeleniyorlardı). Bu arada, gerçek anlamda doğrudan demokratik kararlar alma, Afrika'nın ya da Amazonlar'ın çeşitli yerlerinde ya da aynı bağlamda Rus veya Fransız köylü mec-

lislerinde binlerce yıldır düzenli olarak uygulanıyordu: bkz. Graeber 2007b.

24. Mesela Avrupa dışındaki demokrasiye benzeyen karar alma biçimlerinin "gerçekte" demokrasi olmadığına, doğayla ilgili katı mantıksal biçimler alan felsefi argümanların neden "gerçekte" bilim olmadığına, vs. dair çetrefilli sebepler bulmaya çalışarak zaman harcamak zorunda kalınmazdı.

25. Chagnon (1998: 990), ünlü *Science* makalesini tam da bu tarz bir anekdotla bitirmeyi seçmişti: "İntikam için öldürmeyi engelleyen hukukun gücüne dair, 1987'de genç bir Yanomamo'dan keskin bir anlayış edindim. Misyonerler ona İspanyolca öğretip, onu uygulamalı hemşirelik eğitimi için bölgesel başkente gönderdi. Orada polisi ve kanunları keşfetti. Heyecanla bana kasabanın en büyük *pata*'sını [bölge valisi] ziyaret ettiğini anlattı ve halkının artık intikam savaşlarına girmek ve sürekli korku içinde yaşamak zorunda kalmaması için kanunları ve polisi halkının kullanımına sunmasını istedi."

26. Pinker 2012: 54.

27. Valero tarafından Ettore Biocca'ya anlatıldığı ve 1965'te yazarı Biocca olarak yayımlandığı üzere.

28. Bunun için J.N. Heard'ün "The Assimilation of Captives on the American Frontier in the Eighteenth and Nineteenth Centuries" (1977) adlı tezinde derlenen kanıtlara bakınız.

29. J. Hector St John de Crèvecoeur, (1782) *Letters to an American Farmer* adlı eserinde, bir savaşın sonunda ebeveynlerin çocuklarını geri almak için Kızılderili kasabalarını nasıl ziyaret ettiklerini kaydetti: "Onları tamamen Kızılderilileşmiş hâlde bulmaları ve çoğunun artık onları tanımıyor olması tarif edilemez bir acıydı; ilerlemiş yaşları babalarını ve annelerini hatırlamalarına izin verenler, onları takip etmeyi kesinlikle reddettiler ve mutsuz gerçek ebeveynlerinin onlara yağdırdığı sevgi taşkınlarından korunmak için kendilerini evlat edinen ebeveynlerine koştular." (Şuradan alıntılandı: Heard 1977: 55-6. Yazar aynı zamanda, Crèvecoeur'ün Kızılderililerin "çok etkileyici ve

aramızda övünülebilecek her şeyden çok daha üstün bir toplumsal bağa" sahip olmuş olmaları yönündeki sonucuna da dikkat çekiyor).

30. Franklin 1961 [1753]: 481–3.

31. "Eyvah ki ne eyvah!" diye yazdı James Willard Schultz (New York'un önde gelen bir ailesinden gelip Blackfoot'lardan biriyle evlenen ve bölgelerinden çıkarılana kadar onlarla kalan on sekiz yaşındaki çocuk). "Bu basit hayat neden devam edemedi? Neden... yerleşimci sürüleri bu harika ülkeyi istila etti ve efendilerini, hayatı yaşamaya değer kılan her şeyden mahrum etti? Ne umursamayı ne açlığı ne de herhangi bir tür mahrumiyeti biliyorlardı. Buradaki penceremden büyük şehrin uğultusunu duyuyorum ve aceleyle geçen kalabalığı görüyorum... "Tekerleğe bağlılar" ve ölüm dışında ondan kaçışları yok. Bu medeniyet midir? Ben şahsen, onda ... mutluluk olmadığını savunuyorum. Sadece ovalı Kızılderililer... bile mükemmel tatminin ve mutluluğun ne olduğunu biliyorlardı ve bize söylendiğine göre insanların asıl amacı yoksulluktan ve endişeden kurtulmaktı. Medeniyet bunu çok çok az sayıda kişi dışında asla kimseye sağlamayacak." (Schultz 1935: 46; ayrıca bkz. Heard 1977: 42)

32. Referanslarla birlikte Heard 1977: 44'e bakınız.

33. Mesela, on yedinci yüzyılda Kuzeydoğu Kuzey Amerika'daki –bir sonraki bölümde ele alacağımız– Wendat ("Huron") toplumları ve onlarla ilgili Trigger'ın (1976: 62) belirttiği gibi: "Dostluk ve maddi mütekabiliyet ilişkileri, ticari düzenlemeler şeklinde Huron konfederasyonun ötesine uzanıyordu. Tarihsel dönemde ticaret, yalnızca lüks malların değil, aynı zamanda yakındaki avlanma bölgesinin kaynaklarını kurutmuş bir topluluk için hayati önem taşıyan et ve derilerin de kaynağıydı. Bu mallar önemli olsa da dış ticaret sadece ekonomik bir faaliyet değildi. Temelde Huron konfederasyonu içinde var olan *dostane ilişkilerin uzantıları* olan bir toplumsal ilişkiler ağına eklemlenmişti." (Bizim vurgumuz). "Arkaik ticaret"e ilişkin genel bir antropolojik inceleme için klasik kaynak şu olmaya devam

ediyor: Servet 1981; 1982. Çoğu çağdaş arkeolog bu literatürün gayet farkındadır fakat her ikisinin de nihai amacının birisinin konumunu kâr, prestij veya her ikisi yoluyla yükseltmek olduğunu varsayarken, "ticaret" ve "hediye takası" arasındaki fark hakkındaki tartışmalara kapılma eğilimindedirler. Ayrıca çoğu kişi seyahat olgusunun uzak yerleri deneyimlemenin veya egzotik malzemeler edinmenin doğası gereği değerli, hatta evrensel açıdan önemli bir şey olduğunu kabul edecektir ama son çare olarak, sanki uzun mesafeler boyunca etkileşimde bulunan insanlar için başka bir motivasyon ihtimali yokmuş gibi, bunların çoğu da konum veya prestij sorunlarına indirgeniyor gibi görünüyor; bu konularla ilgili daha fazla tartışma için bkz. Wengrow 2010b.

34. İrokuaların "rüya ekonomileri" hakkında bkz. Graeber 2001: 145-9.
35. Charles Hudson'ın (1976: 89-91) Cabeza de Vaca'nın anlatısına ilişkin yorumuna göre.
36. DeBoer 2001.

İkinci Bölüm

1. Nabil Matar (2009) *Europe Through Arab Eyes, 1578-1727* adlı eserinde, ortaçağ Müslüman yazarları arasında Frenk Avrupa'sına yönelik göreceli ilgi eksikliğini ve bunun muhtemel sebeplerini ele alıyor (özellikle s. 6-18'de).
2. Bu eğilimin pek çok örneği David Allen Harvey'nin (2012) *The French Enlightenment and its Others* adlı eserinde tartışılmaktadır.
3. Ünlü bir örnek, Leibniz ile Kant arasındaki dönemin en ünlü Alman filozofu Christian Wolff'tu; o da bir Çin sempatizanıydı ve Çin yönetim tarzlarının üstünlüğü hakkında ders veriyordu; sonuçta kıskanç bir meslektaşı onu yetkililere ihbar etti, hakkında tutuklama emri çıkarıldı ve canını kurtarmak için kaçmak zorunda kaldı.

4. Özellikle Kuzey Amerika ile ilgili bazı klasik ifadeler şuralarda bulunabilir: Chinard 1913; Healy 1958; Berkhofer 1978a, 1978b; Dickason 1984; McGregor 1988; Cro 1990; Pagden 1993; Sayre 1997; Franks 2002.
5. Mesela Grinde 1977; Johansen 1982, 1998; Grinde ve Johansen 1990; Mann 1992; Levy 1996; Taker 1988; 1990; ve bkz. Graeber 2007. Bununla birlikte literatür, Yerli fikirlerin Amerikan sömürgecileri üzerindeki etkisine odaklanır ve Haudenosaunee siyasi konfederasyonunun Amerikan Anayasası üzerindeki spesifik "etkisi" hakkındaki tartışmada çıkmaza girmiş durumdadır. Asıl argüman aslında çok daha genişti ancak çocuklara hoşgörülü davranmaktan cumhuriyetçi özyönetim ideallerine kadar Yerli Amerikalı standartlarının ve duyarlıklarının belli unsurlarını benimsemeye başladıklarında, Amerika'daki Avrupalı yerleşimcilerin kendilerini (İngiliz, Fransız veya Hollandalıdan ziyade) "Amerikalı" olarak düşünmeye başladıklarını öne sürüyordu.
6. Alfani ve Frigeni 2016.
7. Bu tartışmalara ilişkin en iyi İngilizce kaynak için bkz. Pagden 1986.
8. Makale yarışmasında Rousseau'nun rakiplerinden biri olan ve onun gibi ödül kazanamayan Marquis d'Argenson tam olarak şu argümanı öne sürdü: Monarşinin, en çok da mutlak monarşinin en gerçek eşitliğe izin verdiğini çünkü herkesin kralın mutlak gücü önünde eşit olduğunu savundu.
9. Lovejoy ve Boas (1935) ilgili tüm metinleri derleyip yorumlamıştır.
10. Barbara Alice Mann'in bize (özel yazışmamızda) önerdiği gibi, burjuva kadınları *Cizvit İlişkileri*'ni özellikle takdir etmiş olabilirler çünkü onların kadınların cinsel özgürlüğüne ilişkin tartışmalarını Kilise tarafından tamamen kabul edilebilir bir biçimde okumalarına imkân sağladı.
11. Mesela David Allen Harvey (2012: 75-6), Lahontan'ın *Diyaloglar*'ını -birazdan döneceğimiz- Diderot ve Rousseau'nun, Yerli Amerikan halklarıyla doğrudan hiç deneyimi olmayan ama

onlara "Avrupa geleneklerini ve medeniyetini sorgulamak için söylemsel olarak inşa edilmiş bir Öteki" diye atıfta bulunan yazarların eserlerinin yer aldığı bir edebiyat sınıfına koyar. Ayrıca bkz. Pagden 1983; 1993.

12. (1) Bir kişinin *yapabileceği* mantıksal tartışmaların sayısı sınırlı olduğu ve benzer durumlardaki zeki insanların benzer retorik yaklaşımlar ortaya koyacağı ve (2) klasikler konusunda eğitim almış Avrupalı yazarların, onlara zaten Yunan veya Roma retoriğinden bildiklerini hatırlatan tartışmalardan özellikle etkileneceklerinin muhtemel olduğu nadiren birilerinin aklına gelir. Açıkçası bu tür açıklamalar orijinal konuşmalara doğrudan bir pencere açmıyor ama onların hiçbir ilgisi olmadığı konusunda ısrar etmek de aynı derecede saçma görünüyor.
13. Teknik olarak Huronlar, Fransızlar geldiğinde İrokua konuşanlardan oluşan bir konfederasyondu ama daha sonra Haudenosaunee'den gelen saldırılar yüzünden güneye dağıldılar ve ardından Petun ve Neutral konfederasyonlarından gelen mültecilerle birlikte Wyandot veya Wendat olarak yeniden şekillendiler. Onların günümüzdeki torunları Wendat'ı tercih ediyor ve "Huron"un aslında bir hakaret olduğunu, (kaynağa bağlı olarak) "domuz saçlı" veya "kötü kokulu" anlamına geldiğini belirtiyorlar. O zamanki kaynaklar düzenli olarak "Huron"u kullanıyor ve Kandiaronk gibi Yerli konuşmacılardan alıntı yaparken Barbara Mann'in bunu "Wendat" olarak değiştirmedeki kullanımını takip etsek de bunu Avrupa kaynaklarında diğer kullanımı koruduk.
14. Biard 1611: 173–4, Ellingson 2001: 51'de alıntılanmıştır.
15. *Récollet*'ler, Frensizken Tarikatı'nın yoksulluk yemini eden bir koluydu ve Yeni Fransa'ya gönderilen ilk misyonerler arasındalardı.
16. Sagard 1939 [1632]: 192.
17. a.g.e.: 88–9.
18. Wallace 1958; bkz. ayrıca Graeber 2001, Beşinci Bölüm.

19. *The Jesuit Relations and Allied Documents: Travels and Explorations of the Jesuit Missionaries in New France 1610–1791*, yay. haz. Reuben Gold Thwaites, bundan sonra: *JR* 6: 109–10/241. "Kaptan" ifadesi, Fransız kaynaklarında ister bir grubun veya köyün basit bir muhtarı olsun isterse de Wendat veya Haudenosaunee Konfederasyonu'nda resmi bir rütbeye sahip olsun, otorite konumundaki herhangi bir erkek için ayrım gözetmeksizin kullanılır.
20. *JR* 28: 47.
21. *JR* 28: 48–9, bkz. *JR* 10: 211–21.
22. *JR* 28: 49–50. İşte yine eşek konusuna dönen bir diğer Cizvit peder: "Amerika'daki kabileleri kontrol etmek kadar zor bir şey yoktur. Bütün bu barbarlar yaban eşek kanununa sahiptir; hiçbir kısıtlama olmadan özgürlük içinde doğar, yaşar ve ölürler; dizgin veya kantarmanın ne anlama geldiğini bilmezler. Onlarda kişinin tutkularını dizginlemesi büyük bir şaka olarak kabul edilirken, hisleri özgür bırakmak ise yüce bir felsefedir. Efendimizin Kanunu bu ahlaksızlıktan çok uzaktır; bize sınırlar verir ve Tanrı'yı ve mantığı gücendirmeden dışına çıkamayacağımız sınırları belirler." (*JR* 12: 191–2).
23. *JR* 5: 175.
24. *JR* 33: 49.
25. *JR* 28: 61–2.
26. *JR* 15: 155, ayrıca Franks 2002: 4; bkz. Blackburn 2000: 68.
27. Ayrıca eşit olmayan bir şekilde kabul edildiler. Cizvitlerin çoğu, "vahşiler"in bir zamanlar daha yüksek bir zarafet ve medeniyet seviyesine sahip olup sonradan yozlaştığı yönündeki eski Rönesans öğretisine hâlâ inanıyordu (Blackburn 2000: 69).
28. Ellingson (2001) tarafından yapılan kapsamlı bir literatür incelemesi, Avrupalı gözlemcilerin vahşi olarak gördükleri kişileri düzenli olarak romantikleştirdikleri görüşünün tamamen asılsız olduğunu ortaya koymaktadır; hem erdemleri hem de kötü alışkanlıkları kabul eden en olumlu anlatılar bile son derece titiz olma eğilimindeydi.

29. Yani o zamanın bazı kaynaklarına ve Wendat sözlü geleneklerine göre (Steckley 1981).
30. Resmi tarihler, hayatının son döneminde din değiştirdiğini iddia ediyor ve Montreal'deki Notre-Dame Kilisesi'ne bir Hıristiyan olarak gömüldüğü doğrudur fakat Mann ikna edici bir şekilde, ölüm döşeğindeki din değiştirme ve gömü hikâyesinin muhtemelen sadece misyonerlerin siyasi bir manevrası olabileceğini iddia ediyor (Mann 2001: 53–3).
31. Chinard 1931; Allan 1966; Richter 1972; Betts 1984: 129–36; Ouellet 1990, 1995; White 1991; Basile 1997; Sayre 1997; Muthu 2003: 25–9; Pinette 2006; önemli bir istisna için bkz. Hall 2003: 160 dipnot.
32. Sioui 1972, 1992, 1999; Steckley 1981, 2014: 56–62; Mann 2001.
33. Mann 2001: 55.
34. a.g.e.: 57–61.
35. 1704: 106–7. Alıntılanan referanslar *Diyaloglar*'ın 1735 İngilizce baskısına ait ama bu örnekteki çeviri Mann'ın (2001: 67-8) ve bizim tercümemizin bir birleşimidir. Daha sonraki çeviriler 1735 basımına dayalı olarak bize aittir.
36. "Onun bu kadar güçlü ve büyük olduğunu varsayarsak, böylesine bilinmeyen bir varlığın, bir sineğin, güneşin ve yıldızların altında olması gibi kendisinin aşağısında olan acınası bir yaratığın sırf günahını silmek için kendisini bir insana dönüştürmesi, sefalet içinde yaşaması ve rezil bir şekilde ölmesi ne kadar muhtemeldir? Bu onun sonsuz gücünü nerede bırakır? Bunun ona ne faydası olabilir ve onu ne şekilde kullanabilir? Bana göre bu türden bir değersizleştirmeye inanmak, kendimiz hakkında abartılı varsayımlarda bulunurken, onun her şeye muktedir oluşunun hayal edilemeyecek genişliğinden şüphe etmek anlamına geliyor." (Mann 2001: 66'da alıntılanmıştır.)
37. Bateson 1935; 1936.
38. Sahlins 1999: 402, 414.
39. Allan 1966: 95.

40. Ouellet 1995: 328. Bir aradan sonra, 1760'larda Yerli kahramanların yer aldığı bir dizi benzer oyun daha sahnelendi: Chamfort'un *La Jeune Indienne*'i (1764) ve Marmontel'in *Le Huron*'u (1768).
41. Gerçek ve hayali yabancı bakış açılarının Fransız Aydınlanması'ndaki toplumsal düşünce üzerindeki etkisinin yakın tarihli güzel bir özeti için bkz. Harvey (2012).
42. Bu ifade Pagden'e (1983) aittir.
43. Etienne 1876; bkz. Kavanagh 1994. 1752'de, tam da Graffigny'nin ikinci baskısının çıktığı sıralarda, Jean Henri Maubert de Gouvest adlı eski bir asker, casus ve tiyatro yönetmeni, Igli adındaki hayali bir İrokua gezgininin yazışmaları olan *Lettres Iroquois* adlı epey başarılı olan bir romanı da yayımladı.
44. "Doğanın tüm insanlara ortak olarak verdiği bu toprağın bir kısmını altın olmadan elde etmek imkânsızdır. Mülkiyet dedikleri şeye sahip olmadan altına sahip olmak imkânsızdır ve bu kibirli millet, doğal sağduyuya aykırı olan ve insanın mantığını çileden çıkaran bir tutarsızlıkla, tamamen kendi icadı olan boş bir şeref kanununun peşinden giderek, kişinin hayatını ve konumunu sürdürmek için gerekli olan her şeyi egemenden başkasından almanın utanç verici olduğunu düşünüyor" (de Graffigny 2009 [1747]: 58).
45. Meek 1976: 70–71. Turgot, Sanayi Devrimi'nin arifesinde yazıyordu. Daha sonraki evrimciler "sanayi" kelimesini "ticari" kelimesiyle değiştireceklerdi. Yeni Dünya'da aslında kırsal bir toplum yoktu ama ilk evrimciler nedense bunu hiçbir zaman bir sorun olarak görmüyorlardı.
46. Sorunun geleneksel terimlerle açıklanmasına dikkat edilmelidir: Sanat ve bilimin ilerlemediği, aksine hâlâ önceki (muhtemelen antik) ihtişamına kavuşturulma sürecinde olduğu varsayılmaktadır. İlerleme kavramları ancak sonraki on yılda geniş çapta kabul görmeye başladı.
47. Bu, bazen "İlk Söylem" olarak da anılan *Sanat ve Bilim Üzerine Söylem*'in üçüncü dipnotudur. Montaigne'in 1580'de yazdığı "Yamyamlar Üzerine" adlı makalesi, Tupinamba ziyaretçile-

rinin kraliyet otoritesinin keyfiliğini sorguladığı ve evsizlerin zenginlerin malikanelerini neden yakmadığını merak ettiği, Yerli Amerikalıların Avrupa toplumlarına bakış açılarını ele alan ilk makale gibi görünüyor. Pek çok toplumun zorlayıcı kurumlar olmadan, hatta görünüşe göre herhangi bir tür resmi hükümet kurumu olmadan barışı ve toplumsal düzeni koruduğu gerçeği, çok erken zamanlardan itibaren Avrupalı gözlemcilerin dikkatini çekti. Mesela, gördüğümüz gibi uzun süredir rasyonel devlet yönetiminin vücut bulmuş hâli olarak Çin bürokrasi modellerini savunan Leibniz, Lahontan'ın ifadesinde gerçekten önemli olan şeyin bu, yani devlet yönetimine hiç ihtiyaç duyulmayabileceği ihtimali olduğunu hissetti: (bkz. Ouellet 1995: 323).

48. Rousseau 1984 [1754]: 109.

49. Rousseau kendisini, *l'Arlequin sauvage*'ın yanı sıra Lahontan'ı da özetleyen Lebeau'nun seyahatnamelerin hevesli bir okuyucusu olarak tanımlıyor ve ondan alıntı yapıyor (Allan 1966: 97–8; Muthu 2003: 12–13, 25–8; Pagden 1983: 33). Rousseau'nun Lahontan'ı asıl kopyasından okumamış olması son derece düşük bir ihtimal; gerçi okumamış olsa bile bu onun aynı argümanlara ikinci elden ulaştığı anlamına gelirdi.

50. Diğer örnekler: "Toprağın işlenmesi zorunlu olarak onun dağıtımını da beraberinde getirdi ve mülkiyet bir kez tanınınca adaletin ilk kurallarını doğurdu çünkü herkesin bir şeyin kendine ait olmasını sağlamak için bir şeye sahip olabilmesi mümkün olmalıydı. Ayrıca insanlar geleceğe umutla bakmaya başladıkça ve herkesin kaybedecek bir şeyleri olduğunda, herkesin bir başkasına verebileceği herhangi bir zararın ardından misillemelerin gelebileceğini anlamak için nedenleri oldu." Bu parçayı Kandiaronk'un yukarıda alıntılanan argümanıyla karşılaştırın, yani Wendatların zorlayıcı bir hukuk sistemi yaratma arzuları olmadığı için kasıtlı olarak servet paylaşımından kaçınmasıyla. Montesquieu, Osageleri tartışırken aynı noktaya değindi ve "Medeni kanunu esas olarak artıran şey toprakların bölünmesidir. Bu ayrımı yapmayan milletler arasında çok az sayıda medeni ka-

nun vardır," diye kaydetti. Bu gözlem kısmen Montesquieu'nün 1725'te Paris'i ziyaret eden bir Osage heyetinin üyeleriyle yaptığı konuşmadan türetilmiş gibi görünüyor (Burns 2004: 362).

51. Bkz. Graeber 2011: 203–7.

52. Rousseau'nun kendisi de erken yaşta evden kaçmış ve İsviçreli saatçi babasına "başkalarının yardımı olmadan" yaşamayı arzuladığını yazmıştı.

53. Barruel 1799: 104. Alıntı, "İlluminati Kanunu" olduğunu iddia eden İlluminati karşıtı bir broşürden alınmıştır ve tüm bu söylem o kadar söylenti ve suçlamalarla örtülmüştür ki kaynaklarımızın bunu uydurup uydurmadığından bile tam olarak emin olamayız ama bir bakıma bunun pek bir önemi yoktur çünkü asıl mesele, sağcıların Rousseaucu fikirleri solcu devrimci faaliyete ilham veren bir şey olarak görmesidir.

54. Weishaupt daha sonra (dernek yasaklandıktan ve kendisi de Bavyera'dan sürüldükten sonra) bunu inkâr ettiğinden ve onu tamamen reformist olarak nitelendirdiğinden, "İlluminizm" olarak adlandırıldığı şekliyle devrimci bir öğreti olup olmadığı tamamen açık değildir fakat düşmanları elbette bu protestoların samimiyetsiz olduğunda ısrar etmiştir.

55. Aradaki temel fark, Rousseau'nun ilerlemeyi temelde yardımsever olan insan doğasını zayıflatan bir şey olarak görmesi, klasik muhafazakâr düşüncenin ise onu, daha önce insan doğasının daha az yardımsever yönlerini içerebilen geleneksel âdetleri ve otorite biçimlerini baltalayan bir şey olarak görme eğiliminde olmasıdır.

56. Tabii tüm bu literatürde, yabancı toplumlarla tanıştırıldığında onlara sırayla tamamen iyi ya da tamamen kötü muamelesi yapma eğilimi *vardır*. Kolomb bunu 1490'larda zaten yapıyordu. Burada tek söylemek istediğimiz, söyledikleri hiçbir şeyin karşılaştıkları kişilerin gerçek bakış açılarıyla hiçbir ilgisi olmadığı anlamına gelmediğidir.

57. Chinard 1913: 186, çev. Ellingson 2001: 383'ü takip ediyor. Benzer bir parça: "Tüm kısıtlamalara, tüm kanunlara, tüm hiyerarşi-

lere karşı isyan eden Baron Lahontan ve onun Amerikalı vahşisi, tam anlamıyla anarşistlerdir. *Bir Vahşiyle Diyaloglar* ne siyasi bir inceleme ne de bilimsel bir tezdir; devrimci bir gazetecinin açık çağrısıdır, Lahontan sadece Jean-Jacques Rousseau'nun değil, aynı zamanda Peder Duchesne'in ve modern sosyalist devrimcilerin de yolunu açıyor ve tüm bunlar XIV. Louis'nin ölümünden sadece on yıl önce oluyor." (1913: 185, çeviri bize ait).

58. Ellingson 2003: 383.
59. "Bizimki" yapısı, elbette Yerli Amerikalıların kitap okumadığını veya okuyanların da önemli olmadığını varsayar.
60. Chinard 1913: 214.
61. "Hayal gücü hiçbir resim çizmez; kalbi ondan hiçbir talepte bulunmaz. Az sayıdaki ihtiyacı o kadar kolaylıkla karşılanır ve daha fazlasını istemesini sağlayacak bilgiye sahip olmaktan o kadar uzaktır ki ne öngörüsü ne de merakı olabilir... Hiçbir şeyin rahatsız etmediği ruhu, ne kadar yakın olursa olsun, geleceğe dair herhangi bir fikri olmaksızın tamamen şimdiki varoluşuna sarılırken, görüşleri kadar sınırlı olan projeleri de günün sonuna kadar uzanamazdı. Karayip Yerlilerinin öngörülerinin sınırı şimdilerde bile böyledir: Sabahları pamuklu yatağını tedbirsizce size satar ve ertesi gece onu tekrar isteyeceğini tahmin etmeden, akşam ağlayarak onu sizden tekrar satın almaya gelir." (Rousseau 1984 [1754]: 90).
62. "Kardeşlik", en azından Kızılderili etkileri göz önüne alındığında, burada tuhaf bir terim gibi görünebilir ancak Amerikalı gözlemcilerin sıkça belirttiği karşılıklı yardım ve destek sorumluluğunu yansıttığı iddia edilebilir. Montesquieu, *Kanunların Ruhu*'nda Osageler arasındaki kardeşlik bağlılığına büyük önem vermiş ve kitabı, hem Amerikan hem de Fransız devrimlerinin siyaset kuramcıları üzerinde güçlü bir etki yaratmıştır; On Birinci Bölüm'de göreceğimiz gibi, Montesquieu'nün kendisi de Paris'i ziyaret eden bir Osage heyetiyle görüşmüş gibi görünüyor ve gözlemleri onlarla doğrudan iletişime dayanıyor olabilir (Burns 2004: 38, 362).

63. Kadınların toprağı, ürünlerini ve ayrıca diğer üretim kaynaklarının çoğunu, erkeklerin ise önemli siyasi makamların çoğunu kontrol etmesi anlamında.

Üçüncü Bölüm

1. On dokuzuncu yüzyıla kadar geçerli olan güvenilir anlatı, Armagh Başpiskoposu James Ussher'ın ilk kez 1650'de yayımlanan anlatısıydı ancak Sör Isaac Newton'dan başkasının gerçek tarihin MÖ 3988 olduğunu öne süren alternatif bir hesaplama önermediğini belirtmek önemlidir.
2. Bu ifadeyi, Thomas Trautmann'ın (1992) bu "zaman devrimi" açıklamasına borçluyuz. Antropoloji alanı "Darwin on yılı" sırasında (yani *Türlerin Kökeni*'nin 1859'da yayımlanması ile 1871'de *İnsanın Türeyişi* arasında) ortaya çıkmış olsa da, bildiğimiz şekliyle insan tarihöncesinin zaman çizelgesini belirleyen aslında Darvinizm değil, arkeolojik kazılardı. Jeoloji, dünyanın oluşumuna dair Kitab-ı Mukaddes'ten ilham alan bir dizi hızlı devasa ayaklanma şeklindeki görüşün yerine, gezegenimizin kökenine ilişkin daha mekanik ve aşamalı bir açıklamayı koyarak yolu açtı. Bilimsel tarihöncesinin erken dönem gelişimine ve fosil kanıtları ile taş aletlerin dünyadaki hayatın bu genişletilmiş kronolojisine ilk kez nasıl yerleştirildiğine ilişkin daha ayrıntılı çalışmalar, Schnapp 1993 ve Trigger 2006'da bulunabilir.
3. Temel bulgular Scerri v.d.'de (2018) özetlenmiştir. Erişilebilir bir açıklama için ayrıca, Scerri'nin *New Scientist* dergisinde çevrimiçi yayımlanan (25 Nisan 2018) "Origin of our species: why humans were once so much more diverse" başlıklı baş makalesine bakınız.
4. Sahra Çölü, muson yağmurlarının döngüsel ilerlemesi/geri çekilmesiyle periyodik olarak yeşile dönüp sonra tekrar kuruyarak, Afrika kıtasının kuzey ve güney kısımları arasındaki etkileşimin

kapılarını açıp kapatarak, insanın evrimi için bir nevi turnike görevi görmüş gibi görünüyor (bkz. Scerri 2017).

5. Genetikçiler, mantığa uygun şekilde, makul miktarda genetik karışımın meydana geldiğini varsayıyorlar.
6. Green v.d. 2010; Reich v.d. 2010. Fosil kanıtları bize, modern insanların Afrika dışına ilk yayılmalarının 210.000 yıl kadar önce başladığını söylüyor (Harvati v.d. 2019) ama bunlar çoğunlukla geçiciydi ve oldukça kısa ömürlüydü, en azından türümüzün daha belirleyici yayılmalarının MÖ 60.000 civarında başlamasına kadar.
7. Göreceğimiz gibi güncel ve tarihi avcı-toplayıcılar, Kalahari'deki Ju/'hoansi, Kongo'daki Mbendjele BaYaka veya Filipinler'deki Agtalar gibi iddialı eşitlikçi gruplardan Kanada'nın Kuzeybatı Kıyısı'ndaki topluluklar, Florida Keys'deki Calusalar veya Paraguay'daki ormanlarda yaşayan Guaicurúlar gibi (bu sonuncu grupların eşitlikçi olmak bir yana dursun, geleneksel olarak köle sahibi oldukları ve rütbeli toplumlarda yaşadıkları biliniyor) iddialı hiyerarşik gruplara kadar çok geniş bir ihtimal yelpazesi sunuyor. Son zamanlardaki toplayıcıların herhangi bir alt kümesini "ilk insan toplumu"nun temsilcileri saymak, aslında işine geleni seçip ayırma meselesidir.
8. Hrdy 2009.
9. Daha fazla referansla bkz. Will, Conard ve Tryon 2019.
10. "İnsan Devrimi" fikrine ilişkin önemli incelemeler ve eleştiriler için bkz. McBrearty ve Brooks 2000; Mellars v.d. 2007.
11. "Venüs heykelciği" terimi hâlâ yaygın olarak kullanılmaktadır fakat tarihöncesi görseller ile insanlığın "ilkel" biçimlerinde yaşayan örnekleri olarak kabul edilen modern bireylerin anatomisi arasında doğrudan karşılaştırmaların yapıldığı, on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın başlarındaki bilimsel ırkçılıkla bağlantıları vardır. Trajik bir örnek, Avrupa çapında "Hottentot Venüs" sahne adı altında büyük kalçaları nedeniyle "ucube" olarak sergilenen Khoikhoi kadını Sara Baartman'ın hayat hikâyesidir. Bkz. Cook 2015.

12. Renfrew 2007.
13. Avrupa istisnacılığına karşı kanıt, Sally McBrearty ve Alison Brooks tarafından önemli bir yayında (2000) ortaya kondu ve o zamandan beri Güney Asya (James ve Petraglia 2005) ve Afrika'daki (Deino v.d. 2018) keşiflerle desteklenmiştir.
14. Shipton v.d. 2018.
15. Aubert v.d. 2018.
16. Muhtemelen mağara sanatı yapımı da buna dahildir; Hoffmann v.d. 2018.
17. Üst Paleolitik Çağ'ın (Aurignacia dönemi olarak bilinir) başlangıcındaki genel insan nüfusunu tahmin etmeye yönelik son çabalar, Batı ve Orta Avrupa'nın tamamı için yalnızca 1500 kişilik ortalama bir rakam önermektedir, ki bu oldukça düşüktür; Schmidt ve Zimmermann 2019.
18. Üst Paleolitik Avrupa'da demografik yoğunluk ile gelişmiş kültürel aktarım arasındaki ilişki için Powell, Shennan ve Thomas'ın (2009) argümanlarına bakınız.
19. Bu açıkça sadece bir son çaredir ve onun gerçekten gerekli olduğundan emin olmak için genellikle aşırı önlemlere başvurulur: Mesela Madagaskar'ın kırsal kesimlerinde polisin fiilen bulunmadığı durumlarda genel kural, böyle bir kişinin ancak ebeveynlerinin izin vermesi durumunda linç edilebileceğiydi. Bu genellikle kişiyi şehir dışına çıkarmanın bir yolu olarak etkiliydi. (D. Graeber, saha gözlemi.)
20. Boehm 1999: 3-4.
21. Başlangıçta fakat sonradan yanlış bir şekilde kız ve erkek oldukları düşünüldü; bu noktayla ilgili yeni genetik kanıtlar için bkz. Sikora v.d. 2017.
22. Dolní Věstonice'deki toplu mezara ilişkin modern genetik araştırmalar, daha önce şüphe uyandıran üç cenazenin de erkek kimliğini doğruladı; Mittnik 2016.
23. Bu çeşitli alanlardan elde edilen kanıtlar, Pettitt 2011'de daha fazla referansla birlikte yararlı bir şekilde özetlenmiş ve değerlendirilmiştir; ayrıca bkz. Wengrow ve Graeber 2015.

24. Bkz. White 1999; Vanhaeren ve D'Errico 2005. Miras, zenginliğin çocuklarla ilişkilendirilmesinin tek muhtemel açıklaması değildir: Servetin serbestçe dolaştığı birçok toplumda (mesela, birinin kolyesini veya bileziğini bir hayrana teslim etme talebini reddetmenin toplumsal olarak imkânsız olduğu yerlerde) pek çok süs, onları dolaşımdan uzak tutmak için çocuklara takılıyor. Eğer özenle hazırlanmış süs eşyaları kısmen rahatsız edici ayrımlar yaratmamak için dolaşımdan kaldırılmak amacıyla gömülmüşse, onları çocuklarla birlikte gömmek bunu başarmanın ideal yolu olabilir.
25. Schmidt 2006; derli toplu bir özet için ayrıca bkz. https://www.dainst.blog/the-tepe-telegrams/
26. Haklay ve Gopher 2020'nin girişimiyle, üç büyük kapalı alanın zemin planları arasında bulunan geometrik düzenlere ve yazışmalara dayanarak fakat çalışmalarının kapalı alanların arkasında yatan karmaşık ve dinamik inşaat dizilerini hesaba katmaması ve tam anlamıyla eşzamanlı olmayan bina aşamalarını karşılaştırması nedeniyle şüpheler devam ediyor.
27. Acemoğlu ve Robinson 2009: 679; ayrıca bkz. Dietrich v.d. 2019; Flannery ve Marcus 2012: 128-31.
28. Buzul Çağı ortamlarındaki mamut yapıların anıtsal karakteri için bkz. Soffer 1985; Iakovleva 2015: 325, 333. Aşağıda da belirttiğimiz gibi, Mikhail Sablin, Natasha Reynolds ve meslektaşlarının güncel araştırmaları, "mamut evler" veya "konutlar" terimlerinin bazı durumlarda yanıltıcı olabileceğini gösteriyor; aslında bu etkileyici yapıların kesin işlevleri bölgeler ve dönemler arasında önemli ölçüde farklılık göstermiş olabilirdi (ayrıca bkz. Pryor v.d. 2020). Büyük, mevsimlik toplantıların kanıtı olan masif ahşap kapalı alanlar için bkz. Zheltova 2015.
29. Sablin, Reynolds, Iltsevich ve Germonpré (taslak hazırlık aşamasında; Natasha Reynolds'ın izniyle bize sunuldu).
30. a.g.e.
31. Aslında küçük çocuklar bile genellikle bundan çok daha fazla hayal gücüne sahiptir ve hepimizin bildiği gibi, zamanlarının

önemli bir bölümünü alternatif roller ve yaşanacak sembolik dünyalar inşa ederek geçirirler. Robert L. Kelly, "toplayıcılık yelpazesi" üzerine yaptığı ustaca araştırmasında, toplayıcı toplulukların tek tipleştirilmesiyle ilgili sorunun açık bir ifadesini sunup, "avcı-toplayıcı tarihöncesinin genelleştirilmişe karşı özelleştirilmiş, basite karşı karmaşık, depolamaya karşı depolamama veya anında geri dönüşe karşı gecikmeli geri dönüş gibi geniş tipolojik karşıtlıklar dışındaki terimlerle" incelenmesini teşvik etti (2013: 274). Yine de çalışmasının ana bölümünde Kelly'nin kendisinin, sözde sabit içsel özelliklere sahip farklı toplum türleri olarak "eşitlikçi" ve "eşitlikçi olmayan" avcı-toplayıcılar arasında oldukça geniş bir ikilemi sürdürdüğünü görüyoruz ("basite karşı karmaşık" biçimler arasında ikili bir karşıtlık olarak tablolaştırılmıştır; Kelly 2013: 242, tablo 9-1).

32. Mesela İngiliz tarihçi Keith Thomas, ortaçağ ve Rönesans İngiliz kaynaklarından Hıristiyanlığın gelişigüzel reddedilişlerinin tam bir listesini derledi. "Exeter Piskoposu 1600'de kendi piskoposluğunda 'Tanrı'nın var olup olmadığı konusundaki tartışmanın çok yaygın bir mesele olduğundan' şikâyetçiydi... Essex'te Bradwell-near-the-Sea'de bir kocanın: 'her şeyin doğası gereği olduğu fikrini savunduğu ve bunu bir ateist olarak tasdik ettiği' söyleniyordu... 1633 yılında Wing, Rutland'da Richard Sharpe, 'Tanrı yoktur ve onun kurtaracak ruhu yoktur,' demekle suçlanmıştı. 1635'te Durham'dan Brian Walker'ın vakası geldi; o, Tanrı'dan korkup korkmadığı sorulduğunda şöyle karşılık verdi: 'Tanrı'nın ya da Şeytan'ın olduğuna inanmıyorum; gördüklerimin dışında hiçbir şeye inanmayacağım.': İncil'e alternatif olarak 'Chaucer adlı kitabı' övdü" (1978: 202). Aradaki fark elbette şu; Winnebagolar arasında bu tür fikirleri ifade etmek sizi eğlenceli bir figür hâline getirebilirken, Kraliçe Elizabeth veya Kral James'in hükümetleri altında bu durum başınızı ciddi belaya sokabilir (bu insanların çoğunu duruşma belgeleri yüzünden tanıyor olmamızın da gösterdiği gibi).

33. Beidelman 1971: 391–2. Anlatı, peygamberlerin erkek olduğunu varsayar fakat kadın peygamberlerin de belgelenmiş vakaları vardır. Douglas Johnson (1997), yirminci yüzyılın başlarındaki Nuer peygamberlerinin kesin tarihini sunuyor.
34. Lévi-Strauss 1967 [1944]: 61.
35. Lee ve Devore 1968: 11. Lévi-Strauss'un *Man the Hunter*'a (Avcı Adam) artık okunmayan hüzünlü bir sonsöz sunmasının belki de hiçbir değeri yoktur.
36. Formicola (2007) kanıtları araştırıyor; ayrıca bkz. Trinkaus 2018; Trinkaus ve Buzhilova 2018.
37. Genel kalıp budur (Pettitt 2011). Tabii tamamen evrensel değil; mesela Romito cücesi mezar hediyeleriyle birlikte gömülmüş gibi görünmüyor.
38. Arkeologlar, Fransız Périgord'daki büyük Üst Paleolitik (Magdalenian) toplanma alanları ile Dordogne ve Vézère boyunca uzanan geçitler veya menderesler gibi doğal boğazlar veya "darboğazlar" arasında yakın mekânsal ilişkiler gözlemlediler: mevsimlik göçleri sırasında rengeyiği sürülerinin yakalanması için ideal yerler (White 1985). Kuzey İspanya'da ünlü Altamira ve Castillo mağara alanları, topografik konumlarına ve orada bulunan hayvan kalıntıları arasında geyik, dağ keçisi ve kabuklu deniz ürünleri gibi mevsimlik kaynakların üstünlüğü nedeniyle uzun süredir toplanma yerleri olarak tanımlanıyor (Straus 1977). Orta Rusya'nın buzul çevresindeki "mamut bozkırlarında", Mezhirich ve Mezin gibi olağanüstü büyük yerleşimler –mamut kemiklerinden yapılmış konutları, sabit depolama çukurları ve çok sayıda sanat ve ticaret kanıtıyla– aynı zamanda bozkır bizonu, at, rengeyiği ve mamutların yıllık kuzey-güney hareketlerine de yön veren büyük ırmak sistemleri (Dnepr ve Desna) üzerinde sıralanmıştı (Soffer 1985). Keza Dolní Věstonice'nin bulunduğu Güney Moravia'daki Pavlov Tepeleri, bir zamanlar Doğu ve Batı Avrupa'nın buzulsuz bölgeleri arasında köprü oluşturan dar bir orman-bozkır kuşağının bir parçasını oluşturuyordu (bkz. Jiří Svoboda'nın Roebroeks v.d.

2000'deki katkıları). Bu yerlerin bazılarında yıl boyunca yerleşim kesinlikle mümkündü fakat nüfus yoğunluklarının hâlâ mevsimler arasında belirgin bir şekilde dalgalanması muhtemeldi. Son zamanlarda arkeologlar, göç kalıplarını ve av hayvanlarının beslenme şekillerini belirlemek için hayvan dişleri ve boynuzlarındaki büyüme modellerinin mikroskobik incelemesinin yanı sıra hayvan kalıntılarındaki sabit izotop oranları gibi mevsimlik değişimin jeo-kimyasal değerlerinin ölçülmesi gibi daha ince analitik teknikleri kullanmaya başladılar (faydalı bir araştırma için bkz. Prendergast v.d. 2018).

39. Lang v.d. 2013; L. Dietrich v.d. 2019 (öğütme levhaları, taş kaseler, el dövücüleri, tokmaklar ve havanların hepsi Göbeklitepe'de etkileyici sayıda bulunmaktadır); ayrıca bkz. O. Dietrich v.d. 2012.

40. Parker Pearson (2012), son saha çalışmasının sonuçları da dahil olmak üzere Stonehenge arkeolojisinin ayrıntılı bir araştırmasını ve yorumunu yapmıştır. Neolitik aristokrasiye ilişkin argüman, Stonehenge'in inşasındaki farklı aşamalarla ilişkili insan kalıntılarının yakın analizine ve tarihlendirilmesine dayanmaktadır ki bu, ilk taş dairenin MÖ üçüncü binyılın başlarında çekirdek bir ailenin yakılan kalıntılarının bulunduğu üst sınıf bir mezarlıkla bağlantılı olduğu fikriyle tutarlı olduğunu kanıtlamaktadır. Devasa kum taşlarının eklenmesi de dahil daha sonraki yıkım ve yeniden inşalar, görünüşe göre devam eden cenaze ritüelleriyle bağlantılıydı çünkü aynı ailenin soyu, muhtemelen yüzyıllar boyunca boyut ve konum bakımından genişlemişti.

41. Tarihöncesi Britanya'da, mega taşlardan inşa dönemlerinde tahıl tarımının reddedilmesi için bkz. Stevens ve Fuller 2012; Durrington Walls'daki kış ortası et ziyafetinin diş kalıntılarından tespit edilen mevsimselliği için, bkz. Wright v.d. 2014.

42. Viner v.d. 2010; Madgwick v.d. 2019.

43. Elbette bu konuda insanoğlu yalnız değildir. Şempanzeler ve bonobolar gibi insan olmayan primatlar da primat bilimcile-

rinin "bölünme-füzyon" sistemleri adını verdikleri sistemdeki yenebilir kaynakların değişen dağılımına göre mevsimlik olarak gruplarının boyutunu ve yapısını değiştirirler (Dunbar 1988). Aslında sürü hâlinde yaşayan diğer hayvanlar da aynısını yapar. Fakat Mauss'un bahsettiği ve bizim burada ele aldığımız şey, kategorik olarak bundan farklıdır. İnsanlar için benzersiz bir şekilde bu tür değişimler ahlaki, kanuni ve ritüel organizasyonlarda da karşılıkları olan değişiklikleri içerir. Sadece stratejik ittifaklar değil, tüm rol ve kurum sistemleri de periyodik olarak parçalara ayrılıp yeniden inşa edilmeye yatkındır; bu da yılın farklı zamanlarında az çok yoğunlaşmış hayat tarzlarına imkân sağlar.

44. Mauss ve Beuchat 1979 [1904–5]. Daha çok laik ve törensel düzenlemeler arasındaki zıtlık ve bunun grubun öz bilinci üzerindeki etkileriyle ilgilendikleri için, siyasetin kendilerinin vurgulamayı seçtikleri mevsimlik değişimlerin bir yönü olmadığını belirtmekte fayda vardır. Mesela, "Kış, Eskimo toplumunun hayli odaklandığı, sürekli heyecan ve hiperaktivite içinde olduğu bir mevsimdir. Bireyler birbirleriyle yakın temasa geçtikleri için toplumsal etkileşimleri daha sık, daha sürekli ve tutarlı hâle gelir; fikir alışverişinde bulunulur, duygular karşılıklı olarak canlanır ve pekiştirilir. Grup, varlığı ve sürekli faaliyeti sayesinde kendisinin daha fazla farkına varır ve bireylerin bilincinde daha belirgin bir yer edinir." (s. 76)
45. Kwakiutl sanatının çoğunun, görsel olarak "isim", "kişi" ve "rol" ilişkileri üzerinde oynaması kesinlikle tesadüf değildir, ilişkiler mevsimlik uygulamalarıyla incelemeye açıktır (Lévi-Strauss 1982).
46. Lowie 1948: 18.
47. "Bu ovalardaki askeri toplumlarda hukukun ve devletin tohumlarını bulamazsınız. Onların çoktan filizlenip büyüdüğünü görürsünüz. Modern devletimizle kıyaslanabilir niteliktelerdir, onun öncülü değil; çalışma için önemli olan sorun birinin diğerinden nasıl ortaya çıktığının araştırılması değil, hukukun ve

devletin doğasına ışık tutabilecek ortak noktalarının ne olduğudur." (Provinse 1937: 365)

48. Lowie'nin makalesinin geri kalanının büyük bir kısmı reislerin rolüne odaklanır ve siyasi liderlerin Amerika kıtasının "anarşik" toplumları üzerindeki gücünün, kalıcı baskı yapılarının ortaya çıkmasını dışlayacak kadar dikkatli bir şekilde sınırlandırıldığını savunur. Orada Yerli devletlerin gelişmesinin ancak kehanet gücüyle mümkün olabileceği sonucuna vardı: dini şahsiyetlerin otoriteyi doğrudan tanrılardan aldıklarını iddia ettikleri daha iyi bir dünya vaadi. Bir nesil sonra Pierre Clastres, 1974 tarihli makalesi *Society Against the State*'te neredeyse tamamen aynı argümanı dile getirdi. Lowie'yi o kadar yakından takip eder ki doğrudan ondan ilham almış olması işten bile değildir. Lowie artık büyük ölçüde unutulmuş olsa da Clastres, devletsiz toplumların evrimsel bir aşamayı temsil etmediğini, üst düzey örgütlenmelerinin olmadığını ancak zorlayıcı otoritenin bilinçli ve ilkeli reddine dayandığını öne sürmesiyle hatırlanır. İlginç bir şekilde, Lowie'den Clastres'a geçmeyen tek unsur otorite tarzlarındaki mevsimlik değişikliklerdir ve bu, Clastres'ın kendisinin büyük ölçüde, aslında yılın farklı zamanlarında çok farklı yapılara sahip olan Amazon toplumlarına odaklanmış olmasına karşındır (bkz. Maybury-Lewis yay. haz. 1979). Clastres'ın hayli etkili olmaya devam eden argümanına yönelik yaygın ve mantıklı bir itiraz, Amazon toplumlarının gerçekte hiç deneyimlemedikleri otorite biçimlerinin ortaya çıkışına karşı nasıl bilinçli olarak organize olabildiklerini sormaktır. Bize öyle geliyor ki mevsimlik farklılıkları yeniden tartışmaya dahil etmek bu ikilemi çözmede önemli bir yol katettirir.

49. "John Barleycorn" gibi mevsimlik krallar veya lordlar (kaderinde görev süresi her yıl hasat zamanında sona erip öldürülmek olan kutsal hükümdarın bir çeşidi) bugüne kadar İngiliz folklorunun sıradan figürleridir fakat MS on altıncı yüzyıldaki ilk yazılı bahislerinden ne kadar geri gittikleri konusunda çok az fikir bir-

liği vardır. Avrupa, Afrika, Hint ve Greko-Romen mit ve efsanelerinde bu tür "geçici krallar"ın her yerde bulunması, James Frazer'ın "Ölen Tanrı" adını verdiği *Altın Dal* adlı eserinin III. kitabının konusuydu.

50. Belki de yayımlanan makalenin (Lowie 1948) unutulmasının bir nedeni, göze batacak derecede ilhamdan yoksun başlığıdır: yani "Amerikan Yerlileri arasındaki siyasi örgütlenmenin bazı yönleri".
51. Knight 1991.
52. Daha ayrıntılı olarak D. Graeber tarafından Graeber ve Sahlins 2017, Yedinci Bölüm'de, "İlahi krallığın siyaseti üzerine notlar veya egemenlik arkeolojisinin unsurları" bölümünde tartışılmıştır.
53. "Karnavalesk" üzerine klasik metin şudur: Bakhtin, *Rabelais and His World* (1940).
54. Bu tartışmaların tarihi hakkında ayrıntılara girmenin yeri pek burası değil ama onların doğrudan Mauss'un Fransız antropolojisinin kurucusu olduğu gibi, kendisi de Fransız sosyolojisinin kurucusu olan amcası Émile Durkheim ile koordineli olarak yürüttüğü mevsimsellik araştırmasından ortaya çıktığını gözlemlemek ilginçtir. 1912'de, *The Elementary Forms of Religious Life*'ta Durkheim, Mauss'un Avustralyalı grupların sıradan ekonomik varoluşu olarak tanımladıkları, –çoğunlukla yiyecek bulmakla ilgilenen– *corroboree* denen mevsimlik toplantılarının "coşkunluğu" ile karşılaştırmasını yapmak için Mauss'un Yerli Avustralya toplumları üzerine araştırmasını temel aldı. Ona göre toplumu yaratma gücü, sanki totem ruhlarına ve onların amblemlerine yansıtılan yabancı bir güçmüş gibi *corroboree*'nin heyecanı içinde görünüyordu. Bu hemen hemen tüm kuramcıların o zamandan beri uğraşmak zorunda kaldığı temel sorunsalın ilk kez dile getirilişiydi: Ritüeller, aynı anda toplumsal yapının tezahür ettiği ve yeni toplumsal biçimlerin ortaya çıkabileceği "yapı karşıtı" anlardı. İlk kuramsal ilhamını esasen Durkheim'dan alan Britanya sosyal antropolojisi, so-

run üzerinde çeşitli şekillerde çalıştı (özellikle Edmund Leach, Victor Turner veya Mary Douglas'ın çalışmaları). Bu ikilemin nasıl çözüleceğine dair en karmaşık ve zihnimize göre en ikna edici öneriler, şu anda Maurice Bloch'un (2008) "aklın ötesinde" ve "işlemsel" âlemler kavramı ve Seligman v.d.'nin (2008) ritüelin, her zaman karşıt bir ışıkta, parçalanmış ve kaotik görünen bir gerçeklikten bilinçli olarak ayrı tutulan bir "dilek kipinde" veya "sözde" bir düzen âlemi yarattığı yönündeki argümanıdır. Ritüel, sıradan hayattan ayrı tutulmuş bir dünya yaratır fakat aynı zamanda esasen hayali, devam eden kurumların (klanlar, imparatorluklar, vs.) var olduğu ve sürdürüldüğü yerdir.

55. Peter Burke'ün (2009: 283-5) belirttiği gibi, isyan ritüellerinin sadece "emniyet vanaları" veya sıradan halkın "öfkesini boşaltmasına" izin vermenin yolları olduğu fikri, ilk olarak buhar makinesinin icadından sadece iki yıl sonra belgelendi; bundan önce tercih edilen mecaz, şarap fıçısındaki basıncı azaltmaktı. Fakat aynı zamanda, ortaçağ otoriteleri çoğu köylü isyanının veya şehir ayaklanmasının tam da bu tür ritüel anlarda başlayacağı gerçeğinin fazlasıyla farkındaydı. Bu çelişki tekrar tekrar ortaya çıkıyor. Rousseau, zaten halk festivallerinin devrim ruhunu somutlaştıracağını düşünüyordu. Bu tür fikirler, daha sonra Roger Caillois'nın George Bataille'ın Collège de Sociologie'si için yazdığı "festival" hakkındaki ufuk açıcı makalesinde geliştirildi (çev. 2001 [1939]). İki taslaktan geçti: İlki festivali devrimci toplumsal kurtuluşun bir modeli olarak öne sürerken, ikincisi ise onun faşizmin habercisi olduğunu iddia ediyordu.

Dördüncü Bölüm

1. Ya da en azından biçim ve işlev açısından genel olarak benzer: Elbette tarihöncesi taş alet analizi uzmanları, titiz analiz temelinde belli "endüstriler"i ayırt etmek için çok zaman harcıyorlar ama kendilerini "genelleyiciler"den ziyade "ayırıcı" bulanlar

bile Üst Paleolitik geleneklerin –Aurignacian, Gravettian, Solutrean, Magdalenian, Hamburgian, vs.– çok etkileyici coğrafi alanlar üzerindeki geniş benzerliklerini inkâr edemez. Bu konularla ilgili yakın tarihli bazı tartışmalar için bkz. Reynolds ve Riede 2019.

2. Schmidt ve Zimmerman 2019.
3. Bird v.d. 2019; ayrıca bkz. Hill v.d. 2011.
4. Kuzey Amerikalıların ünlü işaret dilini geliştirmelerinin bir nedeni de buydu. Her iki durumda da totem klan sistemleriyle ilgilenilmesi ilginçtir: Bu tür sistemlerin kendilerinin, genel olarak uzun mesafeli örgütlenme biçimleri olup olmadığı sorusunu gündeme getirir (bkz. Tooker 1971). Hiçbir şey olmasa bile "ilkel" halkların kendi yerel grupları dışındaki herkesi yalnızca düşman olarak gördükleri yönündeki yaygın stereotip tamamen temelsiz görünüyor.
5. Jordan v.d. 2016; ayrıca bkz. Clarke 1978; Sherratt 2004.
6. Bunun örneklerini bir sonraki bölümde göreceğiz.
7. Mesela James C. Scott'un (2017) tahıl ekonomileri ile otoritelerini vergilendirme, yağma ve haraç (tahıl son derece görünür, ölçülebilir, uyarlanabilir ve depolanabilir bir kaynak olduğundan) yoluyla sağlamlaştıran sömürücü elitlerin çıkarları arasında bir ilişki olduğunu öne süren argümanı ile hemfikir olunabilir. Bununla birlikte Scott, hiçbir yerde tahıl tarımına başlamanın her durumda bir devlet yaratacağı şeklinde naif bir iddiada bulunmaz: Sadece, bu çok pragmatik nedenlerden dolayı, başarılı devletlerin ve imparatorlukların çoğunluğunun kendi halkı arasında az sayıda tahıl ürününün üretilmesini teşvik etmeyi ve çoğu zaman zorunlu kılmayı seçerken, benzer şekilde göçebe hayvancılık, bahçecilik veya mevsimlik avcılık ve toplayıcılık gibi daha kaotik, değişken ve dolayısıyla yönetilemez geçim biçimlerinin peşinde koşmayı caydırdığına işaret ediyor. Bu konulara daha sonraki bölümlerde döneceğiz.
8. Temel metinler için bkz. Woodburn 1982, 1988, 2005.

9. Leacock 1978; daha genişletilmiş bir argüman için bkz. Gardner 1991.
10. *JR* 33: 49. Lallemant, Wendatların bir şeyi yasaklamanın ne anlama geldiğini asla bilmediğini söylediğinde, muhtemelen insan hukuku yoluyla demek istiyor: Onlar, şüphesiz şu ya da bu tür ritüel yasaklara aşinaydı.
11. Bununla onların gücünün büyük ölçüde teatral olduğunu kastediyoruz fakat tabii ki aynı zamanda kritik bir danışmanlık rolü de oynadılar.
12. Burada bu terimi kullanma şeklimiz, bir şekilde Amartya Sen (2001) ve Martha Nussbaum'un (2011) toplumsal refaha yönelik "Yetenek Yaklaşımı"nı anımsatır; bu da aynı zamanda ekonomik veya siyasi faaliyetlere katılma, uzun yıllar yaşama, vs. yeteneği olarak "asli özgürlükler"den de söz eder fakat aslında bu terime kendi kendimize ulaştık.
13. Gough 1971; ayrıca meseleleri sömürgecilik sonrası zamanlara kadar götürerek kadınların özerkliğine ilişkin tüm çıkarımlar için bkz. Sharon Hutchinson 1996.
14. Evans-Pritchard 1940: 182.
15. Bu bağlamda, tüm insan dillerinin emir kipine sahip olduğunu belirtmek ilgi çekicidir; Hadzalar gibi radikal derecede anti-otoriter toplumlarda bile komuta fikrine tamamen yabancı olan kimse yoktur. Fakat aynı zamanda birçok toplum, işlerini açıkça hiç kimsenin bir başkasına sistematik olarak emir veremeyeceği şekilde düzenler.
16. Bu bağlamda, Turgot'nun on sekizinci yüzyılın ortalarında yazdığını hatırlamak gerekir; dolayısıyla bugünlerde (o zamanlar var olmayan bir kavram olan) "Batı medeniyeti"nin üstünlüğünü haklı çıkarmak için kullandığımız kriterlerin çoğu açıkça geçerli olmazdı: Mesela Avrupa'nın hijyen ve halk sağlığı standartları dehşet vericiydi, zamanın "ilkel" halkları arasında olandan çok daha kötüydü; Avrupa'nın başvurabileceği hiçbir demokratik kurumu yoktu, hukuk sistemleri dünya standartlarına göre barbardı (örneğin Avrupalılar hâlâ dini sapkınları hapsediyor ve cadıları yakıyordu; bu neredeyse başka hiçbir yerde gerçekleş-

meyen bir şeydi); hayat standartları ve hatta fiili ücret düzeyleri belki 1830'lara kadar Hindistan'dan, Çin'den, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ya da Safevi İran'ından daha düşüktü.

17. Ortaçağ'da Avrupalı köylülerin çağdaş Amerikalı ofis çalışanlarından daha az saat çalıştığı yönündeki öneri, ilk kez ünlü Amerikalı sosyolog Juliet Schor tarafından *The Overworked American* (1991) adlı eserinde ortaya atılmıştı. Buna itiraz edildi ama zamana karşı dayandığı görülüyor.

18. Aslında bu, onun iki yıl önceki *Avcı Adam* sempozyumuna yaptığı kısa katkıya dayanıyordu. Asıl makale, Sahlins'in toplu makalelerinin çeşitli baskılarında *Taş Devri Ekonomisi* (son olarak Sahlins 2017'de basılıp Türkçe çevirisi Doğan ve Özgün tarafından 2010'da yapılmıştır) genel başlığı altında yeniden basılmıştır.

19. Sahlins'in temel aldığı önemli çalışmalar Lee ve Devore 1968'de toplanmıştır. Daha önceki etnografik çalışmalar ise aksine istatistiksel verilerle neredeyse hiç desteklenmiyordu.

20. Braidwood 1957: 22.

21. Günümüzde daha çok Tarım Devrimi olarak adlandırılan Neolitik Devrim kavramı, çiftçiliğin kökenlerini insan medeniyetindeki –ikincisi Şehir Devrimi ve üçüncüsü Sanayi Devrimi olan– üç büyük devrimden ilki olarak tanımlayan Avustralyalı tarihöncesi dönem tarihçisi V. Gordon Childe tarafından 1930'larda ortaya atıldı. Bkz. Childe 1936.

22. Birinci Bölüm'de gördüğümüz gibi, insanlar aslında bu tür iddiaları oldukça rutin bir şekilde öne sürerler fakat bunu Sahlins, Lee, Devore, Turnbull ve pek çok diğerleri tarafından sunulan kanıtları, sanki onların hiçbir araştırması yayımlanmamış gibi açıkça göz ardı ederler.

23. Augustine'e dair bu okuma, aslında Sahlins'in daha sonraki çalışmalarından (1996, 2008) alınmıştır. O zamanlar elbette tüm bunlar sadece bilgili spekülasyonlardan ibaret olabilirdi. Artık insanlar ve mahsuller arasında gelişen ilişkiye dair yeni keşifler, Altıncı ve Yedinci bölümlerde göreceğimiz gibi, bizi onun tezini yeniden gözden geçirmeye zorluyor.

24. Sahlins 2017 [1968]: 36-7.
25. Codere 1950: 19.
26. Garip bir şekilde, Poverty Point aslında Bayou Macon Yaban Hayatı Yönetim Alanı ile Black Bear Golf Kulübü'nün neredeyse tam ortasında yer alır.
27. Burada Kidder'ın (2018) özet makalesinden alıntı yapıyoruz. Poverty Point arkeolojisinin daha kapsamlı ve kendine özgü bir anlatısı için bkz. Gibson 2000; geniş kapsamlı bir değerlendirme için Sassaman 2005.
28. Lowie'nin (1928) gösterdiği gibi, daha yakın zamandaki Kızılderili toplumlarında, toprak ve kaynaklar üzerindeki intifa haklarının kilidini açan şey, doğrudan toprak sahipliğinden ziyade genellikle bu (bizim patentlerimiz ve telif haklarımızla karşılaştırdığı) "somut olmayan" mallara sahip olmaktı.
29. Clark 2004.
30. Gibson ve Carr 2004: 7 burada "basit, sıradan toplayıcılar" konusunda Sahlins'in "asıl varlıklı toplum"undan alıntı yapıyor.
31. Bunun için ayrıca bkz. Sassaman 2005: 341–5; 2010: 56 ve devamı; Sassaman ve Heckenberger 2004.
32. Amerikan Arkeoloji Derneği'nin dergisinin özel bir sayısı, Kuzey Amerika'nın çeşitli yerlerindeki "Arkaik" deniz kabuğu yığını kültürleri hakkında faydalı bir tartışma içeriyor; bkz. Sassaman (ed.) 2008. Britanya Kolombiya'sındaki tarihöncesi kıyı tahkimatı, ticaret ve savaşlara ilişkin kanıtlar için bkz. Angelbeck ve Grier 2012; Ritchie v.d. 2016.
33. En büyük ve en etkileyici Jōmon alanı olan Sannai Maruyama, MÖ 3900 ile 2300 yılları arasında yerleşilmiştir ve Kuzey Japonya'daki Aomori Eyaleti'nde yer almaktadır. Habu ve Fawcett (2008) alanın keşfi, kabulü ve çağdaş yorumu hakkında canlı bir anlatı sunar. Jōmon maddi kültürü, yerleşim kalıpları ve çevrenin kullanımları hakkında daha geniş tartışmalar için bkz. Takahashi ve Hosoya 2003; Habu 2004; Kobayaşi 2004; Matsui ve Kanehara 2006; Crema 2013. Antik Jōmon'un modern bilince başka şekillerde de sızdığını be-

lirtmekte fayda var: Hayli işlenmiş seramiklerinin ayırt edici "halat deseni" estetiği, Nintendo'nun en popüler video oyunlarından biri olan *The Legend of Zelda: Breath of the Wild* için grafik şablonu sağladı. Jōmon dijital çağda tam olarak evinde görünüyor.

34. Avrupa'da "Mezolitik" terimi, Yedinci Bölüm'de tartışacağımız çiftçi topluluklarıyla ilk karşılaşmaları da dahil, balıkçı-avcı-toplayıcıların Buzul Çağı'ndan sonraki tarihlerini ifade eder. Bazıları Fin "Dev Kiliselerinin" savunma işlevine sahip olduğunu düşünürken (Sipilä ve Lahelma 2006), diğerleri astronomik hizalanmalarına ve çok daha sonraki ortaçağ İskandinav takvimine göre yılın dört mevsime bölünmesini ifade etmedeki muhtemel rollerine dikkat çekiyor. Sözde Shigir Putu'nun tarihlenmesi ve analizi için bkz. Zhilin v.d. 2018. Karelya ve Avrupa'nın Atlantik kıyısındaki Mezolitik gömü gelenekleri için bkz. Jacobs 1995; Schulting 1996.
35. Sassaman (yay. haz.) 2008.
36. Lahontan'ın İngilizce baskısı (1735), s. 113.
37. Tully 1994. Locke'un görüşü, 1823'te *Johnson ve Grahame'in Lesee'ye karşı McIntosh* davasında Baş Hâkim Marshall tarafından reddedildi. Ancak bazı ülkelerde bununla ilgili *terra nullius* ("kimseye ait olmayan toprak") ilkesi çok daha yakın bir zamanda, Avustralya'da ise Aborjin ve Torres Boğazı adalılarının sonuçta İngiliz sömürgeleştirmesinden önce kendilerine özgü arazi mülkiyeti biçimleri sahibi olduklarına hükmeden 1992 tarihli "Mabo Kararı" kadar yakın bir tarihte yürürlükten kaldırılmıştır.
38. Bu Bruce Pascoe'nun (2014) *Dark Emu* adlı eserindeki argümandır; çiftçiliğin bu teknik tanımı kabul edilse de edilmese de Yerli halkların rutin olarak binlerce yıldır çalıştığını, topraklarını ekip biçtiğini ve geliştirdiğini gösteren kanıtların gücü çok büyüktür.
39. Tabii geçmişteki eşitsizliklerin ve sömürünün varlığı, yalnızca hayali bir Doğa Durumu'nda yaşayan grupların hukuki tazmi-

nata layık olduğu iddia edilmediği sürece, Yerli grupların mülkiyet iddialarını hiçbir şekilde zayıflatmaz.

40. Marquardt 1987: 98.

41. Amerikan Etnoloji Bürosu'ndan Frank Cushing, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda geçerliliğini yitirmeye yüz tutmuş Calusa toplumunun kalıntıları üzerine sistematik bir çalışma başlatan ilk kişiler arasındaydı. Cushing, zamanının ilkel arkeolojik yöntemlerine rağmen, sonraki araştırmalarla desteklenen sonuçlara ulaştı: "Key Sakinleri'nin bu yöndeki gelişimi, çok uzun zaman önce inşa edilen fakat o zamandan beri anakarayı kasıp kavuran fırtınalara dayanan –küçük ya da büyük– her Key harabesiyle kanıtlanıyor; reisin evleri ve tapınakları için inşa edilen bu Key'ler üzerindeki deniz kabuğundan tepelerin her büyük grubu tarafından sessizce fakat daha da anlamlı bir şekilde doğrulanmıştır; denizin derinliklerinden yavaş ve zahmetli bir şekilde biriken malzemelerden inşa edilen her uzun kanal tarafından. Bu nedenle, bana göre, bu eski Key Sakinleri arasında hükümetin toplumsal tarafının değil de yürütme tarafının neredeyse orantısız bir derecede gelişmiş olduğu konusunda hiçbir şüphe olamaz; bu, sadece Pueblolarda olduğu gibi totem rahiplerin ve muhtarların yerleşmesine yol açmakla kalmadı, aynı zamanda bundan daha fazlasına, ayrıcalıklı bir sınıfın ve hatta sivil hayatta bile kraliyet gücü ile görev süresinden biraz daha az olan reislerin gelişmesine yol açtı." (Cushing 1896: 413; daha güncel anlatılar için bkz. Widmer 1988; Santos-Granero 2009).

42. Calusaların varlığını sürdürmesi ve bunun sosyoekonomik etkileri hakkındaki kanıtların bir özeti için bkz. Widmer 1988: 261-76.

43. Flew 1989.

44. Trouillot 2003.

45. *Rurik* adlı bir Rus gemisinin komutanı Otto von Kotzebue'nun Kasım 1824'te Sacramento Nehri'ni ilk kez gördüğünde verdiği tepkiyi düşünün: "Bu verimli ülkeden geçen çok sayıda nehir,

gelecekteki yerleşimcilere çok faydalı olacaktır. Alçak zemin tam olarak pirinç ekimine uyarlanmıştır; daha yüksek olanı ise toprağın olağanüstü sağlamlığı nedeniyle en iyi buğday hasadını verir. Burada üzüm yetiştirilmesi büyük avantaj sağlayabilir. Nehrin kıyısı boyunca üzümler, yabani otlar kadar bol miktarda yabani olarak yetişiyor: Salkımlar büyük, üzümler küçük olmasına rağmen çok tatlı ve hoş aromalıdır. Bunları çoğu zaman hatırı sayılır miktarlarda yerdik ve hiçbir rahatsızlık duymazdık. Kızılderililer de onları iştahla yerdi." Lightfoot ve Parrish 2009: 59'dan alıntılanmıştır.

46. Nabokov 1996: 1.

47. Florida'da en az 14.000 yıllık mastodon [mamut gibi bir fil çeşidi] kemikleriyle birlikte taş aletler buluyoruz (Halligan v.d. 2016). "Yosun otobanı" olarak adlandırılan yol boyunca Amerika kıtasına erken kıyı nüfuzunun kanıtı Erlandson v.d. 2007 tarafından sunulmaktadır.

48. Artık klasikleşen bir tartışmada Bailey ve Milner (2002), değişen deniz seviyelerinin nasıl büyük ölçüde kanıtların büyük bir kısmını ortadan kaldırıp, erken insan demografisine ilişkin geleneksel tablomuzu çarpıttığına dikkat çekerek, Geç Pleistosen ile Orta Holosen arasındaki insan toplumlarının evriminde kıyıdaki avcı-toplayıcıların merkezi rolüne ilişkin güçlü bir iddia ortaya koydular. İsveç'in batısındaki Scania'daki Tågerup Burnu –ve güney İskandinavya'daki daha geniş bölge– Mezolitik yerleşimdeki büyük ölçekli ve uzun ömürlülüğün mükemmel örneklerini sunar ve hayatta kalan bu tür antik kıyı manzaralarının her biri için, elbette uzun süredir dalgaların altında gizlenmiş yüzlercesini hayal etmeliyiz. (Larsson 1990; Karsten ve Knarrström 2013).

49. Natchezlerin ilahi krallığının daha ayrıntılı bir analizi için bkz. Graeber ve Sahlins 2017: 390–95. Sadece Büyük Güneş'in gücünün bu kadar sınırlı olduğunu biliyoruz çünkü Fransızlar ve İngilizler kendilerine müttefik bulmak için rekabet ederken, her Natchez köyünün, Büyük Güneş onlara ne yapmalarını söylemiş

olursa olsun, çoğunlukla çelişkili olan kendi dış politikasını benimsediğini gördüler. Eğer İspanyollar işlerini sarayla sınırlandırmış olsalardı, işin bu yönünü tamamen kaçırmış olabilirlerdi.

50. Woodburn 2005: 26 (bizim vurgumuz). Şunu da eklememiz gerekir ki hiçbir yetişkinin bir başkasına doğrudan emir vermeye kalkışmayacağı fakat bunun tek istisnasının, kanunları dayatan ve ihlalleri cezalandıran tanrıların, ruhların ve ataların bir şekilde mevcut olduğu varsayılan ritüel maskeli balolar sırasında olduğu özgür toplumların başka örneklerini (mesela Yerlilerin Kaliforniya'sında veya Tierra del Fuego'da) bulmak da zor değildir; ayrıca bkz. Loeb 1927; ayrıca Sahlins'in Graeber ve Sahlins 2017'nin başındaki "asıl siyasi toplum" hakkındaki makalesi.

51. Açıklama için bkz. Turnbull 1985.

52. Kadınlar, onların gerçekten kendi kardeşleri ve kocaları olduğunu bilmiyormuş gibi davranmak zorundalar. Hiç kimse kadınların gerçekten bilip bilmediğini (görünüşe göre bildikleri neredeyse kesin), erkeklerin kadınların bildiğini gerçekten bilip bilmediğini, kadınların erkeklerin bildiklerini bildiğini bilip bilmediğini, vs. tam olarak bilmiyor.

53. Bu nedenle, –buradaki ana kaynağımız– MacPherson'ın *Political Theory of Possessive Individualism*'de (1962) belirttiği gibi, negatif haklar bizim için pozitif haklardan çok daha anlamlıdır, yani BM İnsan Hakları Şartı'nın herkese iş ve geçimi temel insan hakları olarak garanti ettiği gerçeğine rağmen hiçbir hükümet, büyük çaplı açlığa neden olsa bile insanları işten atarak ya da temel gıda maddelerine yönelik sübvansiyonları kaldırarak insan haklarını ihlal etmekle suçlanmaz ancak kişilik hakları "ihlal edilirse" suçlanır.

54. Burada, Yerlilerin toprak taleplerinin neredeyse her zaman bir tür kutsal kavramına başvurmayı içerdiğini düşünün: kutsal dağlar, kutsal bölgeler, toprak analar, ataların mezarlıkları vs. Bu tam da nihai olarak kutsal olanın mutlak, ayrıcalıklı mülkiyet iddiasında bulunabilmenin sağladığı özgürlük olduğu hâkim ideolojiye karşı çıkmaktır.

55. Lowie 1928.
56. Walens 1981: 56-8, ölebildikleri ve başka bedende yeniden dünyaya gelebildikleri için aynı zamanda hem maddi hem de manevi mülkiyet olan Kwakiutl ziyafet yemeklerinin ayrıntılı bir analizini sunar.
57. Lowie 1928: 557; ayrıca bkz. Zedeño 2008.
58. Fausto 2008; ayrıca bkz. Costa 2017.
59. Costa ve Fausto 2019: 204.
60. Durkheim 1915, II. Kitap, 1. Bölüm: "The Principal Totemic Beliefs: The Totem as Name and Emblem"; ayrıca bkz. Lévi-Strauss 1966: 237-44.
61. Strehlow 1947: 99–100.
62. "Özgür toplumlar" olarak adlandırdığımız pek çok örnekte olduğu gibi çocuğu kadının yetiştirmesi, özerklik ve bağımsızlık duygusunu aşılamaya çalışırken, erkeğin yetiştirmesi ise -Avustralya'daki kabul törenlerindeki sınavlar ve çekilen ıstıraplar aslında bir "büyüme" sürecini tamamlamayı amaçladığından- en azından bu bağlamlarda tam tersi içgüdülerin ön plana çıkmasını sağlamak için tasarlandı. Bu bağlamda, Barry, Child ve Bacon'dan (1959) başlayarak, Gardner'ın belirttiği gibi, "toplayıcı olmayanlar çocuklarını itaat ve sorumluluğa itme eğilimindeyken, toplayıcıların çocuklarına kendine güven, bağımsızlık ve bireysel başarı aşılama eğiliminde olduklarını" öne süren önemli bir literatürün mevcut olduğunu belirtmekte yarar var (1971: 543).

Beşinci Bölüm

1. Yerli nüfus rakamları oldukça tartışmalıdır ama Pasifik Kıyısı'nın Kuzey Amerika Yerlilerinin en yoğun nüfuslu bölgeleri arasında olduğu konusunda fikir birliği vardır; bkz. Denevan 1992; Lightfoot ve Parrish 2009.

2. Kroeber, *Handbook of the Indians of California* kitabında bir noktada şöyle der: "Tarım eyaletin sadece bir kısmına, Colorado Nehri'nin alt tarafına dokunmuştu fakat neredeyse tüm diğer kabilelerin tohum kullanma ve oldukça yerleşik alışkanlıkları, hayat tarzında nispeten az bir değişiklikle sanatın ele geçirilmesini mümkün kılmış olabilirdi. Açıkça görülüyor ki tohum ekimi, doğaya bağımlı olan insanlar için bir zamanlar bu uygulamayı edinmiş olanlara göre daha temel bir yeniliktir" (1925: 815), yine de başka yerlerde bir dizi Kaliforniya halkının ("Yuroklar, Hupalar ve muhtemelen Wintunlar ile Maidular") aslında tütün ekip yetiştirdiklerini kabul eder (a.g.e.: 826). Yani ekim bu kadar kavramsal bir yenilik olamazdı. Bettinger'in daha yakın zamanda belirttiği gibi, "tarımın Kaliforniya'ya asla yayılmaması çevresinden soyutlanmasından kaynaklanmıyordu. Kaliforniya, ürünleri ara sıra arkeolojik alanlarda ortaya çıkan tarımcılarla her zaman az ya da çok doğrudan iletişim hâlinde olmuştu" (2015: 28). Kaliforniyalıların yerel çevrelerine "üstün bir uyum" geliştirdiklerini ileri sürse de bu, reddin sistematik doğasını açıklamaz.
3. Hayden 1990.
4. Elbette bu zihniyeti bugün hâlâ görüyoruz: Gazetecilerin, dünyanın bir yerinde Taş Devri'nden bu yana el değmemiş bir soyutlanma içinde yaşadığı söylenebilecek bir grup insanın olması gerektiği fikrine olan sonsuz hayranlığına tanık olun. Aslında böyle bir grup yoktur.
5. Şüphesiz, sergileri düzenlemenin tek yolu bu değildi: Boas'tan önceki çoğu ABD müzesi, nesneleri türlerine göre düzenliyordu: boncuk işleri, kanolar, maskeler, vs.
6. "Etnoloji" bugün antropolojinin küçük bir alt dalıdır fakat yirminci yüzyılın başlarında insan toplumları arasındaki bağlantıları ve farklılıkları karşılaştırıp analiz etmek için yüzlerce küçük çalışmanın bulgularını bir araya getiren en yüksek sentez biçimi olarak kabul edilirdi.

7. Bu kesinlikle anlaşılabilir bir durum. Bilimsel ırkçılığın savunucuları, özellikle Avusturya-Alman "kültür çevresi ekolü"nün (*Kulturkreislehre*) takipçileri, "Hami hipotezi" gibi kuramları ve keza Fransız, Rus, İngiliz ve Amerikalı biliminsanlarının çağdaş yazılarını da yeni uç noktalara taşıdılar. Kültür çevresi etnoloji ekolünün özel ilgi alanlarından biri, uzun süredir Yahudi kültürünün Avrupa'ya benzersiz ve ufuk açıcı bir katkısı olarak kabul edilen tektanrıcılığın kökenleriydi. "Hayvan gütme kültürleri", "çobanlar" ve "sığır yetiştiricilerinin" olağanüstü çeşitliliğini inceleme fikri, en azından kısmen eski İsrailoğullarının dini icraatlarının özel bir şey olmadığını ve "Yüce Tanrılar" hakkındaki tek tanrılı inançların, zamanının çoğunu kurak veya bozkır arazilerinde hayvanlarla birlikte hareket ederek geçiren neredeyse her kabile toplumunda ortaya çıkma ihtimalinin epey yüksek olduğunu göstermekti. Yirminci yüzyılın ortalarında bu konuyla ilgili yayımlanmış tartışmalar, Wilhelm Schmidt'in on iki ciltlik *Der Ursprung der Gottesidee*'sinden (1912-55) başlayarak küçük bir kütüphaneyi doldurabilir.
8. Wissler 1927: 885.
9. İngiliz antropolojisinin kurucusu E.B. Tylor şöyle yazmıştır: "Kedi beşiği artık tüm Batı Avrupa'da bilinse de dünyanın bizim bulunduğumuz bölgesinde ona dair hiçbir antik kayıt bulamıyorum. O, Güneydoğu Asya'da biliniyor ve bunun en makul açıklaması, kökeninin orası olduğu ve oradan batıya doğru Avrupa'ya, doğuya ve güneye doğru, Polinezya ve Avustralya'ya göç etmiş gibi görünüyor." (1879: 26). 1880 ile 1940 yılları arasında antropoloji dergilerinde "ip figürleri" için yapılan bir JSTOR araştırması, 212 sonuç ve başlığında "ip figürleri" bulunan kırk iki makale veriyor.
10. Mauss'ta 1968-9'da toplanmış ve şimdi de yorum ve tarihsel bağlamla birlikte Schlanger 2006'da derlenip İngilizceye çevrilmiştir.
11. 1930'lu ve 1940'lı yıllardan bu yana antropologlar önce yapısal-işlevselci paradigmalara, sonra da daha çok kültürel an-

lamlara odaklanan diğer paradigmalara yöneldiler fakat her iki durumda da geleneklerin tarihsel kökenlerinin ilginç bir soru olmadığı sonucuna vardılar çünkü o size bugün âdetin anlamı hakkında neredeyse hiçbir şey söylemez.

12. Bkz. Dumont 1992: 196.
13. Her ne kadar nihai nedenler artık insan bilişinin evrensel faktörlerinde aranma eğiliminde olsa da bu bazı yönlerden kültürün nasıl yayıldığına dair günümüz araştırmalarında savunulan yaklaşım türüne daha yakındı (örneğin, Sperber 2005).
14. Mauss, Schlanger 2006: 44'te ve ayrıca bkz. s. 69, 137.
15. Kuzeybatı Kıyısı halklarının, ekolojisinin ve maddi kültürünün genel bir değerlendirmesi ve tarihi için bkz. Ames ve Maschner 1999; Yerli Kaliforniya'daki eşdeğeri için bkz. Lightfoot ve Parrish 2009.
16. Mesela, Hayden 2014.
17. Yiyecek tercihlerine ve kaynak bulunabilirliğine dayanan bu tür geniş kapsamlı ayrımlar, yirminci yüzyılın başlarında Clark Wissler ve diğerleri tarafından ilk kez tanımlandığında "kültür alanları"nın temelinde yer alıyordu. Wissler, *The American Indian* (1922) adlı eserinde aslında ilk olarak "yiyecek alanları"nı tanımlamış, daha sonra onları "kültür alanları"na ayırmıştır. Bu geniş ekolojik sınıflandırmalara ilişkin daha güncel ve eleştirel görüşler için bkz. Moss 1993; Grier 2017. Köleliğin varlığı ya da yokluğunun, Wissler'in 1917 tarihli etkili kitabı *The American Indian*'da anlatılan "kültür alanları"nı hiçbir zaman etkilemediğini belirtmekte fayda var (kabul edelim ki menkul kölelik, Kuzey Amerika'nın Yerli toplumları arasında alışılmadık bir kurumdu ama yine de mevcuttu).
18. Aslında tamamen ilgisiz diller konuşmalarına rağmen çok benzer kültürel ve toplumsal kurumları paylaşan, başta Yurok, Karuk ve Hupa olmak üzere akraba halklardan oluşan bir kümeden bahsediyordu. Antropolojik literatürde, Yuroklar sıkça genelde Kaliforniyalıların yerine geçer (tıpkı "Kwakiutl'un" tüm Kuzeybatı Kıyısı halklarının yerine geçmesi gibi); bu talih-

siz bir durumdur çünkü göreceğimiz gibi, onlar bazı açılardan oldukça sıradışıydı.

19. Goldschmidt 1951: 506–8. Aslında tüm bunlar, Kaliforniya için bile alışılmadık bir durumdu: Göreceğimiz gibi, Kaliforniya toplumlarının çoğu kabuk parası kullanıyordu ancak bir erkeğin veya kadının serveti ölüm anında ritüel olarak yok ediliyordu.
20. Benedict 1934: 156–95. Kuzeybatı Kıyısı toplumları ile ortaçağ Avrupa'sının soylu haneleri arasındaki karşılaştırma, Claude Lévi-Strauss tarafından "ev toplumları" tanımıyla ünlü olan ve derlenmiş makalelerinin bir parçası olarak "Antropoloji ve Efsane" başlığı altında yeniden basılan bir eserde incelenmiştir (Lévi-Strauss 1987: 151; ayrıca bkz. Lévi-Strauss 1982 [1976]).
21. Hajda (2005), aşağı Columbia Nehri'nde ve daha kuzeyde, Kuzeybatı Kıyısı'nda farklı kölelik biçimlerine ve bunların Avrupa ile temasın erken döneminde (1792-1830) nasıl geliştiğine dair ayrıntılı bir tartışma sunmaktadır. Ancak köleliği tamamen reddeden Cape Mendocino'nun güneyindeki Yerli toplumlarla daha geniş bir karşıtlığa girmiyor.
22. Sahlins 2004: 69.
23. Goldschmidt 1951: 513.
24. Drucker 1951: 131.
25. Elias 1969.
26. Bkz. Boas ve Hunt 1905; Codere 1950. Yirminci yüzyılın başlarındaki etnograflar, Kuzey Kaliforniya toplumlarına ara sıra bu tür uygulamaların getirilmesini elbette oldukça egzotik ve anormal olarak değerlendirdiler; tıpkı Leslie Spier'in (1930) atın benimsedikten sonra köleleştirmeyi ve *potlatch*'in sınırlı yönlerini ele alan Klamath'lar hakkındaki tartışmasında olduğu gibi.
27. Powers 1877: 408; Vayda 1967; Goldschmidt ve Driver 1940.
28. Özellikle bkz. Blackburn 1976: 230–35.
29. Chase-Dunn ve Mann 1998: 143–4. Napoleon Chagnon (1970: 17-18), Yurokların "*dentalia*'yı [para] 'arzulamasının', yalnızca

komşularından alınmış olmaları durumunda işlevsel olarak gerekli olduğunu iddia edecek kadar ileri gitti. Bu şekilde servet elde etmenin getirdiği toplumsal prestij, bölgesel kıtlık zamanlarında ticaretin saldırının alternatifi olmasına izin vererek kaynak dağıtımında daha istikrarlı bir uyuma sebep oldu."

30. Bkz. Donald 1997.
31. Ames 2008; bkz. Coupland, Steward ve Patton 2010.
32. Bu erken dönemde bir tür toplumsal tabakalaşmanın varlığı, arkeolog Kenneth Ames'in çok sayıda öncü çalışmasında ikna edici bir şekilde ortaya konmuştur (mesela, Ames 2001).
33. Arnold 1995; Ames 2008; Angelbeck ve Grier 2012.
34. Santos-Granero 2009.
35. Patterson 1982; bu sebeple Goldman, Kwakiutl köleleri hakkında şöyle yazdı: "Tutsak yabancılar olarak yeni evleriyle hiçbir akrabalık bağları yoktu ve artık asıl kabileleri ve köyleriyle de gerçek bağları kalmamıştı. Şiddetle köklerinden koparıldıklarından, kölelerin konumu ölülerle eşdeğerdi. Ölümün kıyısında oldukları için Kwakiutl standartlarına göre yamyamlık ziyafetlerine uygun kurbanlardı." (1975: 54)
36. Patterson 1982; Meillasoux 1996.
37. Santos-Granero 2009: 42-4.
38. Bkz. Wolf 1982: 79-82.
39. Baskıncıların gerçekte ne yaptıklarını söylediklerine ilişkin bilgileri dikkatlice derleyen Santos-Granero'ya göre.
40. Fausto 1999.
41. Santos-Granero 2009: 156. Bu sadece bir benzetmeymiş gibi görünmüyor: Çoğu Amazon toplumunda onları besleyen köleler, evcil hayvanlarla aynı resmi konuma sahip görünüyor; evcil hayvanlar ise, daha önce de gözlemlediğimiz gibi, Amazonların büyük bölümünde daha genel olarak mülkiyete ilişkin paradigma olarak görülüyordu (ayrıca bkz. Costa 2017). Mesela nazik muameleye rağmen bir erkeğin veya kadının köpekleri, atları, papağanları ve köleleri genellikle ölümlerinde ritüel olarak kurban edilirdi (Santos-Granero, a.g.e.: 192-4).

42. Ayrıca bkz. Graeber 2006. Bu bağlamda Guaicurúların, çiftçileri ele geçirmelerine rağmen köle olarak aldıkları kişileri mahsul ekimi veya bakımı için çalıştırmayıp kendi toplayıcı hayat tarzlarına katmaları ilginçtir.
43. Powers 1877: 69.
44. Pasifik kıyısında tüccarların ve yerleşimcilerin getirdiği hastalıklara yenik düşen ilk kişiler arasındaydılar. Soykırım saldırılarıyla birleşen bu durum, Chetcolar ve yakınlarındaki grupların on dokuzuncu yüzyılda neredeyse tamamen demografik çöküş yaşamasına neden oldu. Sonuç olarak, bu gruplara ilişkin eski bölgelerinin her iki yanında yer alan Kaliforniya ve kuzeybatı kıyısının iki büyük "kültür bölgesi" ile karşılaştırılabilecek ayrıntılı bir anlatı mevcut değildir. Aslında, Eel Nehri ile Columbia Nehri'nin ağzı arasındaki sahilin bu karmaşık alt kısmı, bu kültür alanlarının sınırlarını belirlemeye çalışan biliminsanları için önemli sınıflandırma sorunları yarattı ve onların bağlantısı konusu bugün tartışmalı olmaya devam ediyor. Bkz. Kroeber 1939; Jorgensen 1980; Donald 2003.
45. Kuzeybatı kıyısındaki eski göçler ve savaşlarla ilgili İlk Milletler'in sözlü anlatılarının tarihselliği, arkeolojiyi, bilimsel olarak bin yıldan fazla geçmiş dönemlere tarihlendirilebilen demografik değişimlerin istatistiksel modellemesiyle birleştiren yenilikçi bir çalışmanın konusu olmuştur. Yazarları, "Yerlilerin sözlü kayıtlarının artık son derece sıkı testlere tabi tutulduğu" sonucuna varıp, "bizim sonucumuz (bu durumda) Tsimshianların sözlü kaydının 1000 yılı aşkın bir süre öncesine ait olayların muhasebesinde doğru olduğu (tam olarak çürütülmediği), Yerli sözlü geleneklerin geçerliliğinin değerlendirilmesinde önemli bir kilometre taşıdır," diyorlar. (Edinborough v.d. 2017: 12440)
46. Bu tür uyarıcı hikâyelerin ne kadar yaygın olduğunu bilemeyiz çünkü ilk gözlemcilerin muhtemelen kaydettiği türden hikâyeler değillerdir (bu hikâye sadece Chase'in, Wogielerin gemi kazası geçirmiş Japonlar olabileceklerine inanması nedeniyle hayatta kalmıştır!).

47. Spott ve Kroeber 1942: 232.
48. Merak uyandıran bir şekilde, Kaliforniya'nın bazı bölgelerinde meşe palamudunu temel gıda maddesi olarak kullanmanın izleri, balığın yoğun şekilde tüketilmesinden çok önceye, yani yaklaşık dört bin yıl öncesine kadar uzanabiliyor. Bkz. Tushingham ve Bettinger 2013.
49. Kuzeybatı kıyısında somon ve akıntının ters yönünde ilerleyen diğer türlerin toplu hasadı MÖ 2000 yılına kadar uzanır ve yakın zamanlara kadar Yerli ekonomisinin temel taşı olarak kalmıştır. Bkz. Ames ve Maschner 1999.
50. Suttles 1968.
51. Turner ve Loewen 1998.
52. Mesela Joaquin Miller'ın (1873: 373-4) *Life Amongst the Modocs, Unwriting History* adlı eserindeki tasvirini ele alalım: "Burada muhteşem meşe korularının yanından geçtik. Gövdelerinin çapı bir ila iki metredir ve dalları o zaman meşe palamutlarıyla kaplanmış ve ökse otu ile oldukça keçeleşmişti. Pit Nehri'nin kıyısına inince, meşe palamudu toplayan Yerli kızların şarkılarını ve bağırışlarını duyduk. Meşe ağaçlarının arasındaydılar ve yarı ökse otuyla kaplıydılar. Meşe palamutlarını sopalarla dövüyorlar ya da küçük dalları baltalarla kesiyorlardı ve daha yaşlı Kızılderililer onları yerden toplayıp alınlarının etrafındaki bir kayışla taşınan sepetler içinde omuzlarının üzerine atıyorlardı." (Tasvire daha sonra Yerli kızların Avrupa tarzı dar ayakkabılar giymemelerine rağmen son derece küçük ve çekici ayaklara sahip olduklarına dair bir kısa açıklamayla devam ediyor ve böylece zamanın sınır toplumlarındaki kibirli anneler arasındaki "popüler bir yanılsamayı", yani ayakların özgür de olsa zarif olabileceklerini ortaya çıkarıyor.)
53. Bettinger'in belirttiği gibi, meşe palamudu "o kadar yüklü ki depolamak üzere ele geçirilmesi çok az zaman tasarrufu anlamına geliyor... Buna bağlı olarak eşitsizliği geliştirme, aynı şekilde akıncıları cezbetme ya da savunma veya misilleme için örgütsel araçlar geliştirme potansiyeli de daha az" (2015: 233). Onun argümanı temel olarak Maidu, Pomo, Miwok, Wintu ve

diğer Kaliforniyalı grupların uzak atalarının, gıda güvenliği konusunda uzun vadede kazandıkları kısa vadeli besin değerinden feda etmeleri gibi görünüyor.

54. Önceki paragraflarda sunduklarımızın çoğu, Tushingham ve Bettinger'ın (2013) daha ayrıntılı bir argümanına dayanmaktadır fakat onların yaklaşımının temeli –toplayıcı köleliğinin su kaynaklarının mevsimlik sömürüsüne dayandığı önerisi de dahil– Herman Nieboer'in *Slavery as an Industrial System* (1900) adlı eserine kadar uzanan yayınlarda bulunabilir.
55. Kuzeybatı kıyısındaki geleneksel baskın uygulamalarının genel bir yeniden inşası ve daha fazla tartışma için bkz. Donald 1997.
56. Drucker 1951: 279.
57. Golla 1987: 94.
58. Ames 2001; 2008'i karşılaştırın. Köleler de kaçmaya çalıştılar ve çoğu zaman başarılı oldular; özellikle de aynı topluluktan birden fazla köle aynı yerde tutulduğunda (mesela bkz. Swadesh 1948: 80).
59. Columbia Nehri'nin aşağı kesimlerinde, menkul köleliğin çeşitli kölelik biçimlerine dönüştüğü, ötesinde büyük ölçüde kölelikten arınmış bir bölgenin uzandığı bir geçiş bölgesi var gibi görünüyor (Hajda 2005); diğer sınırlı istisnalar için bkz. Kroeber 1925: 308–20; Powers 1877: 254–75; Spier 1930).
60. MacLeod 1928; Mitchell 1985; Donald 1997.
61. Kroeber 1925: 49. Macleod (1929: 102) bu noktada ikna olmamıştı; Tlingit ve diğer kuzeybatı kıyısı grupları arasında "yabancı grupların tabi kılınması, haraç alınması ve esirlerin köleleştirilmesini" engellemeyen benzer hukuki mekanizmaların varlığını kaydetti. Ancak tüm kaynaklar, Kuzeybatı Kaliforniya'daki tek gerçek kölelerin borç köleleri olduğu ve bunların bile sayıca az olduğu konusunda hemfikirdir (bkz. Bettinger 2015: 171). Kroeber'inki olmasa bile, menkul köleliğin bastırılmasına yönelik başka bir mekanizmanın çalışmış olması gerekir.
62. Donald 1997: 124–6.

63. Goldschmidt 1951: 514.
64. Brightman 1999.
65. Boas 1966: 172; bkz. Goldman 1975: 102.
66. Kan 2001.
67. Lévi-Strauss 1982.
68. Garth 1976: 338.
69. Buckley 2002: 117; bkz. Kroeber 1925: 40, 107.
70. "Kuzeybatı belki de Kaliforniya'nın köleliği bilen tek bölgesidir. Burada bu kurum tamamen ekonomik temele dayanıyordu. Chumashların köleleri olmuş olabilir fakat bununla ilgili kesin bilgi eksikliği vardır. Colorado Nehri kabileleri, kadınları duygusal nedenlerden uzak tutmuş ama onların emeklerini sömürmemiştir." (Kroeber 1935: 834)
71. Loeb 1926: 195; Du Bois 1935: 66; Goldschmidt 1951: 340–41; Bettinger 2015: 198. Bettinger, Kaliforniya'nın merkezine *dentalium*'un gelişinden sonra (arkeolojik olarak görünür) servet eşitsizliklerinin istikrarlı bir şekilde azaldığını belirtiyor ve paranın gelişinin genel etkisinin, borç ilişkilerini sınırlamak ve dolayısıyla genel olarak bağımlılığı ve "eşitsizliği" azaltmak olduğunu öne sürüyor.
72. Pilling 1989; Lesure 1998.
73. Savaşta esir alınan esirler hızlı bir şekilde kurtarılırken, görünüşe göre kabile bölümlerinin esirlerin kurtarılmasında ortak sorumluluk üstlendiği Kaliforniya'nın diğer bölgelerinden farklı olarak burada iş ailelere kalmıştı. Borç köleliği, ödeme yetersizliğinden kaynaklanmış gibi görünüyor. Bettinger (2015: 171), bu borç ve savaş bağının, Kuzeybatı Kaliforniyalı grupların demografik parçalanmasını ve başta hiçbir zaman çok güçlü olmayan kolektif grupların parçalanmasını kısmen açıklayabileceğini öne sürüyor (mesela totem klanları yoktu) ama daha güneyde mevcuttu. İlk kaynaklardan biri (Waterman 1903: 201), tazminat ödeyemeyen ancak köleliğe zorlanmayan katillerin, toplulukları için bir utanç hâline geldiklerini ve tecrit altına girdiklerini, çoğu zaman borçlarını ödedikten sonra bile

orada kaldıklarını ekliyor. Genel durum bir nevi sınıf sistemine benzemeye başlamıştı çünkü servet miras alan erkekler sıkça savaş başlatıyor, ardından gelen barış törenlerini yönetiyor ve sonuçta ortaya çıkan borç düzenlemelerini idare ediyordu; bu süreçte daha fakir bir hane halkı marjinal konuma düşüyor, üyeleri araziye dağılıyor ve ata soylu gruplar hâlinde dağılırken, bir diğeri ise galiplerin etrafında bağımlı olarak yoğunlaşıyordu. Bununla birlikte, kuzeybatı kıyısındaki durumun aksine soyluların "kölelerini" çalışmaya zorlayabilme derecesi son derece sınırlıydı (Spott ve Kroeber 1942: 149-53).

74. Wengrow ve Graeber'de (2018) batı kıyısı toplayıcıları ve onların soyundan gelenlerin arkeolojisi ve antropolojisi konusunda, bölgesel uzmanların sonraki yorumları ve yazarların cevaplarıyla daha ayrıntılı olarak tartışıldığı gibi.

Altıncı Bölüm

1. *Phaedrus* 276B.
2. Önceki görüş için bkz. Detienne 1994 ve sonraki için Piccaluga 1977.
3. *Where the Wild Things Are* (1963) adlı çocuk hikâyesinden.
4. Mellaart 1967.
5. Toplumsal yapıdaki mevsimlik değişikliklerin önemini daha büyük ölçüde vurgulamamız dışında, alana ilişkin anlayışımız büyük ölçüde yakın zamanda kazı yapan Ian Hodder tarafından geliştirilen anlayışa uygundur. Bkz. Hodder 2006; ayrıca daha fazla bilgi, görsel ve veri tabanları için, bazı bölümlerine aşağıda da değinilen birden fazla saha raporuna atıfla www.catalhoyuk.com'a bakınız.
6. Meskell v.d. 2008.
7. Mesela, bkz. Gimbutas 1982. Daha yakın zamandaki araştırmalar, Gimbutas'ın yayınlarının Neolitik heykelcik toplulukları içindeki kadın şekillerinin, ki daha yakından incelendiğinde

açıkça kadın, açıkça erkek, karışık veya basitçe cinsiyetsiz biçimlerin daha dengeli bir oranını içeren sıklığını çoğunlukla abarttığına işaret ediyor (mesela Bailey 2017).

8. Charlene Spretnak (2011), Gimbutas'a yönelik art arda gelen eleştiri dalgalarını tartışıp daha fazla referans sağlıyor.
9. Bozkır göçünün genomiğiyle ilgili en önemli yayın Haak v.d. 2015'tir. Bu bulguların yayımlanmasından kısa bir süre sonra, ünlü tarihöncesi araştırmacısı Colin Renfrew, Chicago Üniversitesi'nde "Marija Rediviva [Marija Yeniden Doğdu]: DNA ve Hint-Avrupa Kökenleri" başlıklı bir konuşma yaptı. Gimbutas'ın "kurgan hipotezi"nin, Hint-Avrupa dillerinin yayılmasıyla Yamnaya kültür kompleksinin MÖ dördüncü bin yılın sonu ve üçüncü bin yılın başında Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan batıya doğru yayılması arasında bağlantılar olduğunu öne süren antik DNA bulgularıyla "muhteşem bir şekilde aklandığını" öne sürdü. Bu bulguların, Renfrew'un (1987) Hint-Avrupa dillerinin Anadolu bölgesinde ortaya çıktığı ve birkaç bin yıl önce Neolitik tarım kültürlerinin yayılmasıyla yayıldığına dair kendi hipoteziyle çeliştiğini belirtmekte fayda var. Ancak diğer arkeologlar biyolojik kalıtım, maddi kültür ve dillerin yayılması arasında bağlantı kurmak bir yana, genomik verilerin hâlâ büyük ölçekli göçlerden bahsetmeye bile izin vermeyecek kadar kaba olduğunu düşünüyor (ayrıntılı bir eleştiri için bkz. Furholt 2018).
10. Burada Sanday'ın *Women at the Center*'ına (2002) bakın. Sanday, Gimbutas'ın "anaerkillik" terimini ataerkilliğin aynadaki yansıması olarak gördüğü ve bu nedenle bunun otokratik yönetimi veya kadınların siyasi egemenliğini ima edeceği için reddettiğini ve bu yüzden "anaerki" terimini tercih ettiğini belirtiyor. Sanday, Minangkabauların kendilerinin İngilizce "anaerkillik" terimini farklı bir anlamda kullandığını belirtiyor (a.g.e.: 230-37).
11. Bkz. Hodder 2003; 2004; 2006, levha 22. En son keşfedilen kireçtaşından (yaşlı?) kadın heykelciği için ayrıca Chris Kark'ın

Stanford News'teki önemli araştırmacıların yorumlarını da içeren, kısa ama bilgilendirici makalesine bakın: "Stanford'lı arkeologlar, Türkiye'nin merkezinde 8000 yıllık bir 'tanrıça heykelciği' buldu" (2016).

12. Bu bölgelerdeki muhtemel maskeli heykelciklerin varlığı ve heykelcikler ile maskeli insan şekillerinin diğer Neolitik tasvirleri arasındaki bağlantılar için bkz. Belcher 2014: Bánffy 2017.
13. Daha fazla referansla bkz. Hodder 2006: 210.
14. Hodder ve Cessford 2004.
15. Çatalhöyük aslında iki ana arkeolojik höyükten oluşmaktadır. Şu ana kadar bahsettiğimiz her şey erken "Doğu Höyüğü" için geçerliyken, "Batı Höyüğü" esas olarak tarihöncesinin daha sonraki dönemleriyle ilgilidir ve buradaki tartışmamızın kapsamı dışındadır.
16. Matthews 2005.
17. Bkz. Fairbairn v.d. 2006.
18. Üçüncü Bölüm'de tartıştığımız türden.
19. Daha fazla referansla Bogaard v.d. 2014.
20. Arbuckle 2013; Arbuckle ve Makarewicz 2009.
21. Bkz. Scheffler 2003.
22. Çevre tarihi açısından Bereketli Hilal'in yüksek kesimleri İran-Turan biyo-iklim kuşağı içinde kalmaktadır. Mevcut yeniden yapılandırmalar, bu bölgedeki yaprak döken ağaçlık alanların oluşumunun doğrudan Holosen başlangıcındaki daha sıcak ve daha nemli koşulları takip etmediğini, büyük ölçüde başlangıçta toplayıcı topluluklar tarafından, daha sonra da yetiştiriciler ve çobanlar tarafından yürütülen arazi yönetimi stratejilerinin bir ürünü olduğunu öne sürüyor (Asouti ve Kabukcu 2014).
23. Asouti v.d., arkeolojik alanlarda bulunan karbonlaşmış ahşap kalıntılarının analizine dayanarak (2015) Erken Holosen'de bu bölge için, özellikle Ürdün Rift Vadisi boyunca ve onun bitişiğinde, bugün görünenden çok daha fazla ağaç örtüsüne sahip daha nemli bir ortamı yeniden inşa etmiştir. Akdeniz kıyılarına

doğru bu ova bölgeleri, Son Buzul Maksimum'dan Erken Holosen'e kadar sürekli olarak varlığını sürdüren orman ve otlak türleri için bir sığınak görevi görüyordu.

24. Tarihöncesi dönem tarihçileri, Bereketli Hilal'i Geç ve Epi-Paleolitik Çağ ile Erken (veya Çömlekçilik Öncesi) Neolitik dönem arasındaki temel ayrımlara karşılık gelen "kültür alanları" veya "etkileşim alanları" hâlinde sınıflandırmanın farklı farklı yollarını denemişlerdir. Bu çeşitli sınıflandırmaların geçmişi, Asouti (2006) tarafından gözden geçirilmiş ve değerlendirilmiştir. Burada Sherratt (2007) tarafından ana hatlarıyla belirtilen, taş aletler ve silahlar üretiminin farklı yolları gibi birbirinden kopuk (ve oldukça keyfi) arkeolojik veri kategorileri yerine, geniş ekolojik ve kültürel kalıpların bağıntısına dayanan ayrımları takip ediyoruz. Sherratt'ın sınıflandırması ayrıca, kültürel karmaşıklığa ilişkin tüm kanıtların (önemli yerleşim yerleri ve mimari gibi) bir şekilde gıda üretiminin gelişimiyle ilgili olması gerektiğini varsayan diğer bazı çalışmalarda bulunan teleolojik eğilimlerden kaçınma avantajına da sahiptir; diğer bir deyişle, bitki ve hayvanların evcilleştirilmesine güçlü bir yatırım yapmayan toplayıcı toplumlarda bu tür gelişmelere izin veriyor.
25. Erken Neolitik topluluklardaki zanaat uzmanlığı için bkz. Wright v.d. 2008; genel olarak Asouti ve Fuller 2013.
26. Sherratt 1999.
27. Willcox 2005; 2007.
28. İran'ın batısı ve Irak'ın kuzeyi için bkz. Zeder ve Hesse 2000; Doğu Anadolu için bkz. Peters v.d. 2017.
29. Asouti ve Fuller 2013: 314–23, 326–8.
30. Harari 2014: 80.
31. Hillman ve Davies 1990.
32. Maeda v.d. 2016.
33. Kalıcı köylerin başlangıçtaki büyümesi (MÖ 11.000 ila 9500 yılları arasında), büyük ölçüde son Buzul Çağı'nın sona ermesinden sonra Bereketli Hilal'in ova kısımlarındaki toplayıcıları iyi sulanan yerlerde tutunmaya zorunlu kılan buzul hava ko-

şullarının ("Genç Dryas" dönemi olarak bilinir) geçici olarak geri dönmesiyle ilgili olabilir (Moore ve Hillman 1992).

34. Bu sonuç, aşağıda daha ayrıntılı olarak açıklanacağı üzere, arkeolojik kazılarda bulunan örneklerden elde edilen genetik ve botanik verilerin birleşimine dayanmaktadır; özet için bkz. Fuller 2010; Fuller ve Allaby 2010.
35. Bkz. Willcox v.d. 2008; Willcox 2012.
36. Daha fazla referansla Fuller 2007; 2010; Asouti ve Fuller 2013.
37. Scott 2017: 72.
38. Aslında bunu kölelerine bile dilemediler.
39. Fuller 2010: 10'un önerdiği gibi; ayrıca bkz. Fuller v.d. 2010.
40. Tarımın kökenleri açısından sel çekilmesi sonrası ekimin önemine, ilk kez Sherratt 1997'de yeniden basılıp güncellenen Andrew Sherratt'ın (1980) ufuk açıcı bir makalesinde dikkat çekildi.
41. Bu tür yetiştirme sistemleri yakın zamanlara kadar Hindistan'ın kırsal kesimlerinde, Pakistan'da ve aynı zamanda Güneybatı Amerika'da da uygulanmıştır. Bir coğrafyacının New Mexico'daki Pueblo ekimi hakkında gözlemlediği gibi: "Bu sistem altında çiftçiliğe uygun türde yerler... tarihöncesi yerleşim zamanlarından beri mevcuttur ancak ekim, yüzeyi bozarak yıkanmaya ve kanallaşmaya yol açar ve bu da bir tarlayı geçici veya kalıcı olarak mahveder. Bu nedenle, aynı alanda ekim yapmak için en iyi yerlerin alanı sınırlıdır ve konumları değişebilir. Günümüzün Kızılderilileri, tıpkı tarihöncesi ataları gibi toprağı pek rahatsız etmezler, onu pullukla sürmeyip sadece tohumu ekim sopasıyla açılan bir çukura koyarlar... Kendi yöntemlerini uygulasalar bile tarlalarını düzenli olarak terk edip daha sonra yeniden kullanmak zorundadırlar. Bu tür konum değişikliklerinin temel nedenlerinden biri, alüvyon aşamasındaki geçici akıntıların alışkanlıklarında yatmaktadır." (Bryan 1929: 452)
42. Bunun için bkz. Sanday 1981, özellikle İkinci Bölüm: "Scripts for Male Dominance".
43. Diamond 1987.

44. Bkz. Murdock 1937; Murdock and Provost 1973.
45. Owen 1994; 1996.
46. Barber 1991; 1994.
47. Soffer v.d. 2000.
48. Lévi-Strauss 1966: 269.
49. Bkz. MacCormack ve Strathern (yay. haz.) 1980.
50. Kendimize, Silvia Federici'nin, Avrupa'da üretime yönelik bu tür "büyülü" yaklaşımların nasıl sadece kadınlarla değil, cadılarla da ilişkilendirildiğini gösterdiği *Caliban ve Cadı* (çev. Öznur Karakaş) (1998) kitabını hatırlatırken buluyoruz. Federici, bu tür tutumların ortadan kaldırılmasının modern (erkek egemen) bilimin kurulması ve aynı zamanda kapitalist ücretli işçiliğin büyümesi için gerekli olduğunu savunuyor: "Cadılara ve Kilise'nin tüm çabalarına rağmen ortaçağ boyunca popüler düzeyde hâkimiyetini sürdüren dünyanın büyülü bakış açısına karşı olan saldırıyı bu şekilde okumalıyız... Bu perspektife göre... her unsur -otlar, bitkiler, metaller ve en önemlisi insan vücudu- kendine özgü erdemler ve güçler saklıyordu... El falından kehanete, tılsım kullanımından sempatik şifaya kadar, büyü çok sayıda seçeneğin önünü açtı... Bu uygulamaların ortadan kaldırılması işin kapitalist rasyonelleştirilmesi için gerekli bir koşuldu çünkü büyü, yasadışı bir güç biçimi ve *insanın istediğini çalışmadan elde etme* aracı olarak ortaya çıktı... 'Büyü endüstriyi öldürür,' diye yakınıyordu Francis Bacon, insanın alın teriyle değil, birkaç boş deneyle sonuç elde edebileceği varsayımı kadar onu iten bir şey olmadığını kabul ederek." (Federici 1998: 142)
51. Lévi-Strauss 1966: 15.
52. Wengrow 1998; 2003; Neolitik sayma cihazlarının evrimi ve yazının icadıyla ilişkisi için ayrıca bkz. Schmandt-Besserat 1992.
53. Vidale 2013.
54. Schmidt 2006; Köksal-Schmidt ve Schmidt 2010; Notroff v.d. 2016. Arkeologlar tarafından "hediye taşıyıcısı" olarak bilinen

taş figür aynı zamanda bilinmeyen bir yere bir insan kafası taşıyor. Bu heykellerin çoğunun ve Göbeklitepe'deki diğer buluntuların görsellerine https://www.dainst.blog/the-tepe-telegrams/ adresinden ulaşılabilir.

55. Schmidt 1998; Stordeur 2000, fig. 6.1, 2.

56. O. Dietrich v.d. 2019.

57. Bu, şiddetli çatışmaya ilişkin bu tür kanıtların tamamen eksik olduğu anlamına gelmez. Ortadoğu'daki herhangi bir Erken Holosen alanından korunmuş en büyük insan kalıntısı örneği, Göbeklitepe'nin kuzeydoğusunda, Yukarı Dicle'nin kıyısında, Bereketli Hilal'in yüksek kesimlerindeki modern Batman şehrinden on iki mil uzakta bulunan Körtik Tepe bölgesinden gelmektedir. Alanda 800'den fazla kişinin kalıntıları ele geçirildi ve bunlardan şu ana kadar analiz edilen 446'sının yüksek oranda iskelet travması geçirdiği ortaya çıktı (269 kafatasından yaklaşık yüzde 34,2'si, içine nüfuz edip göçertmiş kırıklara sahip iki kadın kafatası da dahil olmak üzere kafatası yaralanması belirtileri gösterdi; incelenen bireylerin yüzde 20'sinden fazlasında iskeletin kafatası dışındaki kısmında yaralanmalar bulundu; bunlara ön koldaki iyileşmiş geçiştirme kırığı vakası da dahil). Başka savaş belirtilerinin yokluğu göz önüne alındığında, bu kanıt –belki tamamen ikna edici olmasa da– bol yabani kaynaklara sahip bir bölgede yaşayan yerleşik avcı-balıkçı-toplayıcılardan oluşan bir topluluk içindeki kişilerarası şiddet açısından açıklanmıştır. Körtik Tepe'den ele geçirilen insan kalıntılarının önemli bir kısmı, insan kafatasındaki kesik izlerinin varlığı da dahil ölüm sonrası değişikliklere tabi tutulmuştur ancak bunların hiçbiri, kafa derisinin yüzülmesi veya kafaların ödül olarak alınmasıyla kesin olarak ilişkilendirilememektedir (Erdal 2015 tarafından bildirildiği gibi).

58. Çayönü Tepesi'nden gelen hayvansal ve botanik kalıntılar, yaklaşık 3000 yıllık bir süreçte pek çok değişikliğe uğrayan esnek bir ekonomiyi ortaya koyuyor. Bizi burada ilgilendiren alanın ilk evrelerinde, burada yaşayanlar yabani baklagiller ve sert

kabuklu yemişlerin yanı sıra bezelye, mercimek ve acı fiğden yoğun olarak yararlanırken, daha az miktarda yabani tahıl kullanmışlardır. Bu mahsullerden en azından bazılarının yetiştirilmesi muhtemeldir fakat alanın gelişiminin sonraki aşamalarına kadar bitkilerin evcilleştirildiğine dair net bir kanıt yoktur. Hayvan kalıntıları, bu bölgede yaşayanların, zaman zaman domuz ve yaban domuzunun yanı sıra koyun, sığır, ceylan ve kızıl geyiklere ve ayrıca tavşan gibi daha küçük av hayvanlarına güçlü bir bağımlılık da dahil olmak üzere, yüzyıllar boyunca değişen karışık hayvancılık ve avlanma stratejileri izlediklerini gösteriyor (bkz. Pearson ve diğerleri 2013, daha fazla referansla).

59. Kafatası Evi ve Çayönü Tepesi'ndeki insan kalıntılarının analizi için bkz. Özbek 1988; 1992; Schirmer 1990; Wood 1992; ayrıca Bereketli Hilal'in kuzey kesimindeki ritüel şiddete ilişkin kanıtların daha geniş bir şekilde incelenmesi için bkz. Kornienko (2015). İnsan kalıntılarının izotopik analizi, kalıntıları Kafatası Evi'nde saklanmak üzere gelen bireylerin, alanın başka yerlerinde gömülü olanlardan önemli ölçüde farklı beslenme alışkanlıklarına sahip olduğunu göstermektedir; bu, yerel konum farklılıklarını (Pearson v.d. 2013) veya makul bir şekilde yabancıların yerel ölüm ritüellerine dahil edilmesini gösterebilir.
60. Allsen (2016), Avrasya tarihinde avcılık ve monarşi arasındaki, Ortadoğu'dan Hindistan'a, Orta Asya'ya ve Çin'e ve antik çağlardan İngiliz Raj zamanına kadar oldukça tutarlı olan pratik ve sembolik ilişkilerin genel bir açıklamasını sunmaktadır.
61. Gresky v.d. 2017.
62. Şüphesiz bu karşıtlıklar toplumların kendi içinde de bulunabilir; temel fark, bu çeşitli teknik faaliyet tarzlarının nasıl değerlendirildiği ve hangilerinin sanatsal ve ritüel sistemlerin temeli olarak seçildiğidir. Güney Levant'taki Erken Neolitik toplumlarda cinsiyet hiyerarşisinin genel olarak yokluğu ve kadınların ritüel ve ekonomik faaliyetlere eşit şartlarda katılımına ilişkin kanıtlar için ayrıca bkz. Peterson 2016.

63. Kuijt 1996; Croucher 2012; Slon v.d. 2014.
64. Santana 2012.
65. Arkeologlar, açıklayamadıkları nesnelerle karşılaştıklarında sıkça etnografik kıyaslara başvururlar. Burada ele alınan vakalar arasında, yakın zamanlara kadar kafatası süslemeyle uğraşan Papua Yeni Gine'deki Sepik Nehri'ndeki Iatmul halkınınki de yer alıyor. Iatmullara göre kafatası portrelerinin yapımı kelle avcılığıyla yakından bağlantılıydı. Genellikle savaşta düşman kellelerinin alınmasıyla başlardı ve yalnızca erkekler tarafından yapılırdı. Yenilen bir düşmanın başı kil, pigmentler, saç ve kabukla süslenerek onurlandırılırdı. Bu şekilde dönüştürüldükten sonra özel bir erkeğin evinde diğer kafataslarıyla birlikte bakılır ve "beslenirdi" (Silverman 2001: 117). Bu vaka önemlidir çünkü atalara saygı gösterilmesi ile çatışma sırasında şiddet yoluyla kelle alınmasının bazı durumlarda nasıl aynı ritüel sisteminin bir parçasını oluşturabileceğini gösterir. 2008'de sosyal antropolog Alain Testart, *Paléorient* dergisinde Ortadoğu'daki Neolitik toplumlar arasında da benzer şeylerin yaşanmış olması gerektiğini ve arkeologların kafatası portreleri ile kelle avcılığı arasındaki bariz bağlantıyı gözden kaçırdıklarını savunan bir makale yayımladı. Bu durum aynı dergideki arkeologların, aynı topluluklar arasında savaş olduğuna dair kanıt bulunmadığına işaret eden ve hatta kafatası modellemenin Neolitik köylüler arasında barışçıl ve eşitlikçi ilişkileri teşvik etmek için bir ritüel strateji olduğunu öne süren birçoğu öfkeli cevaplar vermesine yol açtı (ilk kez Kuijt 1996 tarafından tartışıldığı gibi). Burada öne sürdüğümüz şey, tartışmanın her iki tarafının da bir bakıma haklı olduğudur ama aslında farklı amaçlarla konuşuyorlardı, daha doğrusu aynı madalyonun farklı yüzleri hakkında. Bir yandan, Bereketli Hilal'in kuzey (yayla) kısmındaki toplayıcılar arasında yağmacı şiddetin (ganimet kafataslarının sergilenmesi dahil) en azından ritüel ve sembolik olarak önemli olduğuna dair artan kanıtları kabul etmeliyiz. Aynı şekilde, kafatası portrelerinin (veya "sıvalı ka-

fatasları"nın) bölgenin daha güneydeki (ova) kısımlarında bu tür değerlerin ters yüz edilmesini temsil edip etmediğini de ele alabiliriz. Her şey aynı anda oluyor diye her şeyin aynı modele uyması gerekmez; hatta bu durumda tam tersinin geçerli olması muhtemeldir.

66. Clarke 1973: 11.

Yedinci Bölüm

1. Dicle'nin yukarı vadisinde taş kap ve boncuk üretimindeki muhteşem gelişmeler için bkz. Özkaya ve Coşkun 2009.
2. Elinor Ostrom (1990) bir dizi saha çalışması ve tarihten örneklerin yanı sıra paylaşılan doğal kaynakların ortak yönetimi için resmi ekonomik modeller sunmaktadır fakat temel nokta, bazılarını aşağıda alıntılayacağımız daha önceki çalışmalarda zaten geniş çapta belirtilmişti.
3. Georgescu-Roegen 1976: 215.
4. Toprağın yerel seviyede dönemsel olarak yeniden paylaştırılması, ayrıca O'Curry'nin *On the Manners and Customs of the Ancient Irish* (1873) ve Baden-Powell'ın *The Indian Village Community* (1896) üzerine ünlü incelemesinde de tartışılmıştır. Daha yakın zamandan Enajero 2015'e de bakınız.
5. Osmanlı ve İngiliz yönetimi altındaki Filistin köyleri, *maşa'a* mülkiyeti altında ortak otlatma ve tarım arazilerinin yıllık olarak yeniden dağıtımını uygulamıştır; bu sayede bitişik arazilerin sahipleri, toprak sürme, ekim, yabani otları temizleme ve hasat gibi yoğun emek isteyen görevleri tamamlamak için kaynakları bir araya getirerek yağışlardaki yıllık dalgalanmaların muhtemel zararlarının önüne geçmiştir (Atran 1986). Bali'de sulu pirinç tarımı, geleneksel olarak seçilmiş "su komiteleri" sistemi aracılığıyla yürütülüyordu. Yerel temsilciler, toprak ve suya erişimin her yıl uzlaşma esasına göre müzakere edildiği tapınak toplantılarına katılırlardı (Lansing 1991). Bir çeşit

toplumsal örgütlenme altında sürdürülebilir arazi yönetiminin diğer örnekleri, Sri Lanka'nın (Pfaffenberger 1998) ve ayrıca Japonya'nın yakın tarihinde (Brown 2006) bulunabilir.

6. Daha fazla referansla bkz. Fuller 2010.
7. Diamond 1997: 178.
8. Bettinger ve Baumhoff 1982; Bettinger 2015: 21-8.
9. Bu tür süreçlerin dünyanın çeşitli yerlerinde nasıl gerçekleştiğine dair bir inceleme için Fuller ve Lucas 2017'ye bakınız. Bunların hiçbiri, mahsullerin Eski Dünya'nın çeşitli yerlerinde sıkça şaşırtıcı bir ölçekte çoğu zaman "dolaştığı" gerçeğini inkâr etmek anlamına gelmez; Çin darılarının batıya doğru İndus'a aktarılmasında olduğu gibi ve Batı/Orta Asya ekmeklik buğdayının MÖ 2000 civarında Çin'e, yani doğuya doğru yayılmasının yansıttığı gibi. Ancak bu tür erken mahsul transferlerini MS on altıncı yüzyıldaki "Kolomb takası"nın (aşağıda görüleceği üzere) öncüleri olarak nitelendirme çabaları (özellikle Jones v.d. 2011 tarafından), bir dizi önemli zıtlığı göz ardı ettiğinden yanlış yere konmuştur. Bunlar, Avrasya'daki ilk mahsul transferlerinin "uzun vadeli, yavaş büyüyen bir bağlantı ve takas ağı" içerisinde binlerce yıl boyunca çoğu zaman başlangıçta küçük ve deneysel miktarlarda gerçekleştiğini, şehir genişleme merkezleri tarafından değil, Avrasya bozkırlarındaki atlı çobanlar veya Hint Okyanusu'ndaki deniz göçebeleri gibi hayli hareketli ve çoğunlukla küçük ölçekli aracı gruplar tarafından yönlendirildiğini kaydeden Boivin, Fuller ve Crowther (2012) tarafından ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Avrasyalı türler arasındaki kültürel alışverişin ve gen akışının tam da bu yavaş, bin yıllık tarihi, aynı türlerin Amerika ve Okyanusya'ya salınmasından sonra meydana gelen büyük ekolojik kırılmaları önleyen şeydi.
10. Crosby 1972; 1986.
11. Bkz. Richerson, Boyd ve Bettinger 2001.
12. Avrupalıların 1492'de kıtaya ayak basmasından önce Amerika kıtasının nüfusuna ilişkin son tahminler 60 milyon civarındadır. 50 milyon hektarlık ekilebilir arazi kaybı rakamı, Koch v.d.

2019 tarafından yapılan kilit önemdeki çalışmadaki kişi başına arazi kullanımı modeli temel alınarak hesaplanmıştır.

13. Geç Pleistosen'den Holosen'e geçişte deniz seviyesindeki değişiklikler için bkz. Day v.d. 2012; Pennington v.d. 2016; aynı zaman diliminde karasal türlerin dağılımlarını değiştirmedeki insan faaliyetlerinin rolü için bkz. Richerson v.d. 2001; Boivin v.d. 2016.
14. Bkz. Bailey ve Milner 2002; Bailey ve Flemming 2008; Marean 2014.
15. Daha fazla referansla Boivin v.d. 2016.
16. Clarke'ın (1978) *Mesolithic Europe: The Economic Basis* adlı kitabı, bu süreçlere ilişkin temel bir çalışma olmayı sürdürmektedir; daha güncel (ve küresel) bir genel bakış için bkz. Mithen 2003; ayrıca Rowley-Conwy 2001; Straus v.d. (ed.) 1990.
17. Bookchin 1982. Bookchin'in toplumsal ekoloji üzerine çığır açan kitabının başlığını benimseyerek, onun insanın tarihöncesi ya da tarımın kökenleri hakkındaki onlarca yıldır geçerliğini yitirmiş bilgilere dayanan kendi fikirlerini takip edemeyiz. Bununla birlikte, onun temel anlayışından öğrenecek çok şey buluyoruz: İnsanın biyosferle ilişkisi, her zaman güçlü bir şekilde insanların kendi aralarında oluşturdukları sosyal ilişki türleri ve toplumsal sistemler tarafından koşullandırılmaktadır. Beşinci Bölüm'de tartışılan, Amerika'nın batı kıyısındaki toplayıcı ekolojilerinin karşılıklı farklılaşması, aynı ilkenin bir başka mükemmel örneği olacaktır.
18. Antropolog Eric Wolf'un bir zamanlar söylediği gibi.
19. Bruce Smith (2001) tüm bu olguyu, "avcılık-balıkçılık-toplayıcılık ve tarım arasındaki geniş ve çeşitli orta zemini" işgal eden ekonomileri tanımlamak için kullandığı "düşük seviyeli gıda üretimi" başlığı altında tartışıyor.
20. Wild v.d. 2004; Schulting ve Fibiger (yay. haz.) 2012; Meyer v.d. 2015; ayrıca bkz. Teschler-Nicola v.d. 1996.

21. Neolitik çiftçiliğin Avrupa'ya yayılmasının davranışsal ekoloji ve kültürel evrim kuramları aracılığıyla anlaşılan geniş bir açıklaması için bkz. Shennan 2018.
22. Coudart 1998; Jeunesse 1997; Kerig 2003; van der Velde 1990.
23. Shennan v.d. 2013; ayrıca bkz. Shennan 2009; Shennan ve Edinborough 2006.
24. Haak v.d. 2005; 2010; Larson v.d. 2007; Lipson v.d. 2017.
25. Zvelebil 2006; Mezolitik mezarlıklardaki servetin işaret ettiği konum farklılıklarının kanıtı için, Karelya bölgesindeki mezarlıklar hakkında O'Shea ve Zvelebil'e (1984); Güney İskandinavya üzerine Nilsson Stutz'a (2010); Breton kıyısı üzerine Schulting'e (1996) bakınız.
26. Kashina ve Zhulnikov 2011; Veil v.d. 2012.
27. Schulting ve Richards 2001.
28. Golitko ve Keeley (2007), Neolitik çiftçiler ile daha yerleşik Mezolitik topluluklar arasındaki düşmanca karşılaşmaları öngörmekte ve müstahkem köylerin Neolitik sömürgelerin kenarlarında kümelenme eğiliminde olduğuna dikkat çekmektedir.
29. Wengrow 2006, İkinci Bölüm'den Üçüncü Bölüm'e kadar; Kuper ve Kroepelin 2006.
30. Daha fazla referansla Wengrow v.d. 2014.
31. Bkz. Spriggs 1997; Sheppard 2011.
32. Denham v.d. 2003; Golson v.d. (yay. haz.) 2017; ayrıca bkz. Yen 1995.
33. Bkz. Spriggs 1995; Lapita'ların yerleşik toplulukları boş alanlara atma alışkanlığı, antik DNA bulgularıyla kısmen doğrulanabilir; bunun için bkz. Skoglund v.d. 2016.
34. Kirch 1990; Kononenko v.d. 2016. Gell (1993), daha yakın zamandaki Polinezya toplumlarındaki bölgesel vücut sanatı ve dövme geleneklerine ve onların toplumsal ve kavramsal değişimlerine ilişkin sistematik, karşılaştırmalı bir çalışma sunmaktadır.
35. Holdaway ve Wendrich (yay. haz.) 2017.

36. Belirttiğimiz gibi Lapita, Avustronezya dillerinin yayılmasıyla ilişkilidir. Çiftçiliğin yayılması ile dil arasındaki bağıntılar, Nil kültürleri (ve çok daha sonra Batı'dan Güney Afrika'ya Bantu yayılması) için de muhtemel görünüyor. Bunların ve dil-çiftçilik yayılmasına ilişkin diğer vakaların genel bir değerlendirmesi için bkz. Bellwood 2005; Bellwood ve Renfrew (yay. haz.) 2002. Hint-Avrupa ile Erken Neolitik çiftçiliğin Avrupa'da yayılması arasındaki ilişkinin artık pek muhtemel olmadığı düşünülüyor (daha fazla referansla birlikte bkz. Haak v.d. 2015).
37. Capriles 2019.
38. Fausto 1999; Costa 2017.
39. Descola 1994; 2005.
40. Roosevelt 2013.
41. Hornborg 2005; Hornborg ve Hill (yay. haz.) 2011.
42. Burada geçerli kelime "karmaşık"tır. Amazonların Yerli sanatları, pek çok bölgesel ve etnik çeşitliliğiyle inanılmaz derecede zengin ve çeşitlidir. Buna rağmen analistler, görsel kültürde şaşırtıcı derecede geniş bölgelerde benzer ilkelerin iş başında olduğunu buldular. Brezilyalı bir bakış açısı için bkz. Lagrou 2009.
43. Erickson 2008; Heckenberger ve Neves 2009; Heckenberger v.d. 2008; Pärssinen v.d. 2009.
44. Lombardo v.d. 2020.
45. Piperno 2011; Clement v.d. 2015; ayrıca bkz. Fausto ve Neves 2018.
46. Arroyo-Kalin 2010; Schmidt v.d. 2014; Woods v.d. (yay. haz.) 2009.
47. Scott 2009.
48. Smith 2001.
49. Kanıtlar Meksika'nın Rio Balsas Vadisi'ndeki arkeolojik alanlardan gelmektedir; Ranere v.d. 2009.
50. Smith 2006.
51. Fuller 2007: 911–15.

52. Redding 1998. Bu tür "flörtler", muhtemelen hayvancılığın dişilerle sınırlı olduğu ve erkeklerin vahşi doğada dolaşmasına izin veren seçici sürü yönetimi biçimini aldı.
53. Çömlekçilik Öncesi Neolitik C (PPNC) olarak adlandırılan arkeolojik aşamada.
54. Colledge v.d. 2004; 2005. Bereketli Hilal'de ürün çeşitliliğindeki azalmanın, yaklaşık olarak Neolitik çiftçiliğin Türkiye ve Balkanlar üzerinden kuzey ve batıdan Avrupa'ya taşındığı dönemde başlamış olabileceğini not etmek önemlidir. MÖ 7000 civarında (Geç Çömlekçilik Öncesi Neolitik B döneminin sonu), Bereketli Hilal'deki alanlardaki ortalama ürün çeşitliliği, on veya on bir orijinal kurucu üründen yalnızca beş veya altıya düşmüştü. İlginç bir şekilde bu bölgede (PPNC döneminde) sonra olanlar, büyük köylerin terk edilmesi ve daha dağınık insan yerleşimi modelinin başlamasıyla bağlantılı olarak nüfusta bir düşüş oldu.
55. Ayrıca bkz. Bogaard 2005.

Sekizinci Bölüm

1. Mesela Dunbar 1996; 2010.
2. Dunbar 1996: 69–71. Dunbar Sayısı'nın bilişsel temeli, çeşitli maymun ve primat türlerinde neokorteks boyutu ile grup boyutu arasında bir bağıntı olduğunu öne süren, insan olmayan primatlar üzerinde yapılan karşılaştırmalı çalışmalardan çıkarılmıştır (Dunbar 2002). Bu bulguların primat araştırmaları açısından önemi burada konumuz değil; yalnızca onların basit veya doğrudan bir şekilde kendi türümüze uygulanıp uygulanamayacağını tartışıyoruz.
3. Bird v.d. 2019; ayrıca bkz. Hill v.d. 2011; Migliano v.d. 2017.
4. Sikora v.d. 2017.
5. Bloch 2013.
6. Anderson 1991.

7. Bkz. Bird v.d. 2019; ve Bloch 2008 ile karşılaştırınız.
8. Fischer 1977: 454.
9. Özellikle bkz. Childe 1950.
10. Antik Mısır dışındaki zengin Afrika materyalini gelecekteki çalışmalarımızda daha kapsamlı bir şekilde, Güneybatı Amerika'nın Pueblo gelenekleri gibi buraya dahil edilemeyecek diğer birçok değerli vakayla birlikte ele almayı umuyoruz. İlk şehirlerin merkezi olmayan ve kendi kendine organize olan doğası hakkındaki bazı gözlemlerimizi doğrulayan Afrika materyallerine ilişkin mevcut önemli tartışmalar için bkz. S. McIntosh 2009; R.McIntosh 2005.
11. Arkeologların çoğu, yaklaşık 150 hektarlık veya kesinlikle 200 hektarın üzerindeki, yoğun yerleşime sahip herhangi bir yerleşim birimini genellikle "şehir" olarak adlandırmaktan mutludur (mesela bkz. Fletcher 1995).
12. Fleming 2009, birçok yerde.
13. İnsan kalıntıları üzerinde yapılan izotopik çalışmalara dayanan Teotihuacan'a göçün doğrudan kanıtı için bkz. White v.d. 2008; Harappa'daki benzer kanıtlar için bkz. Valentine v.d. 2015. Mahalleler ve ilk şehirlerin oluşumundaki rolleri hakkında genel bir tartışma için, Smith 2015.
14. Plunket ve Uruñuela 2006.
15. Day v.d. 2007; Pennington v.d. 2016.
16. Bkz. Pournelle 2003.
17. Sherratt 1997; Styring v.d. 2017.
18. Bkz. Pournelle 2003; Scott 2017.
19. Çin için bkz. Underhill v.d. 2008; Peru için bkz. Shady Solis, Haas ve Creamer 2001.
20. Inomata v.d. 2020. Buradaki kilit alan Tabasco eyaletindedir ve Aguada Fénix adıyla anılıyor. MÖ 1000 ile 800 yılları arasına tarihlenen bu yapı, artık "Maya bölgesinde bulunan en eski anıtsal yapı ve bölgenin İspanyol öncesi tarihinin en büyüğü" olarak kabul ediliyor. Aguada Fénix kesinlikle aykırı bir durum değil. Antik Mısır piramitleri ölçeğinde toplumsal emeğe işaret

eden devasa mimari özellikler, Klasik Maya krallığının başlangıcından yüzyıllar önce Maya ovalarındaki çok sayıda alanda bulunmuştur. Bunlar çoğunlukla piramitlerden değil, şaşırtıcı oranlarda ve yatay boyutta, dikkatlice kabaca E şeklinde oluşumlara yerleştirilmiş toprak platformlardan oluşur; bu alanların çoğu uzaktan algılamayla (LiDAR teknolojisi kullanılarak) ortaya çıkarıldığı ve henüz herhangi bir ölçekte kazılmadığı için işlevleri belirsizliğini koruyor.

21. Anthony 2007.
22. Yalnızca Rusça olarak yayımlanan bu araştırmanın çoğu, havadan fotoğraflama, yeraltı araştırmaları ve dikkatli kazılar da dahil olmak üzere zamanın standartlarına göre son teknoloji ürünüydü. İngilizce özet ve açıklamalar için bkz. Videiko 1996; Menotti ve Korvin-Piotrovskiy 2012.
23. Shumilovskikh, Novenko ve Giesecke 2017. Bu toprakları fiziksel açıdan ayıran şey, yüksek humus içeriği ve nem depolama kapasitesidir.
24. Anthony 2007: 160-74.
25. Göreceli bir ölçek anlayışı elde etmek için, bir mega alanın sadece bu boş merkezinin tek başına Çatalhöyük gibi büyük bir Neolitik kasabayı iki katından fazla kaplayabileceğini düşünün.
26. Bilimsel tarihleme, bilinen en büyük mega alanlardan bazılarının çağdaş olduğunu gösteriyor; Müller v.d. 2016: 167-8.
27. Ohlrau v.d. 2016; Shumilovskikh, Novenko ve Giesecke 2017.
28. Nebbia v.d. (2018) bu aşırı mevsimlik modeli destekleyen kanıtlar sunarken, diğer ihtimallere de yer bırakıyor.
29. Mega alanlarda yaşayanların evlerini kasıtlı olarak yakma geleneği vardı; bu da her alanın ne kadarının aynı anda kullanıldığını tespit etmeye çalışan modern analistler için işleri karmaşık hâle getiriyor. Bu yakmanın neden yapıldığı bilinmiyor (ritüel amaçlarla mı, hijyen amacıyla mı, yoksa her ikisi için de mi?). Bu, yerleşim yerlerinde rutin olarak mı gerçekleşiyordu, yani mega alanın bir kısmı yaşıyor ve büyürken diğer kısmı ise bir tür "mezarlık-ev" olarak mı varlığını sürdürüyordu? Normal-

de, yüksek hassasiyetli radyokarbon tarihlerinin dikkatli bir şekilde modellenmesi, arkeologların bu tür sorunları çözmesine imkân tanır. Sinir bozucu bir şekilde, bu durumda MÖ dördüncü binyılın kalibrasyon eğrisindeki bir anormallik, onların bunu yapmasını engelliyor.

30. Kirleis ve Dal Corso 2016.
31. Chapman ve Gaydarska 2003; Manzura 2005.
32. Ayrıca bir mega alandan diğerine değişen farklı cevaplara da izin verilmelidir. Mesela, Maidenetske ve Nebelivka gibi bazıları, evlerin dış çevresi ile yerleşimin kenarı arasında bir bahçe alanı oluşturarak çevre hendekleri kazmak için topluluklarını harekete geçirdi. Taljanky gibi diğerleri ise bunu yapmadı. Bu hendeklerin herhangi bir tahkimat veya savunma işlevi görmüş olamayacağını vurgulamakta fayda var çünkü sığdılar ve insanların gelip gidebilmesi için sık sık boşlukları vardı. Bunu vurgulamakta fayda var çünkü daha önceki biliminsanları mega alanları genellikle yerel halkın savunması için oluşturulmuş "sığınma kasabaları" olarak görüyordu; bu görüş, savaş veya diğer çatışma biçimlerine dair herhangi bir açık kanıtın yokluğunda artık büyük ölçüde terk edilmiş durumdadır (bkz. Chapman 2010; Chapman, Gaydarska ve Hale 2016).
33. Bailey 2010; Lazarovici 2010.
34. John Chapman ve meslektaşlarının gösterdiği gibi, bu toplantı evlerinde siyasi veya dini bir üst sınıfa ev sahipliği yaptıklarını düşündüren hiçbir şey yok: "Trypillia mega alanındaki binlerce sakine hükmeden elitlerin olduğu hiyerarşik bir toplumun mimari ve sanatsal yansımalarını bekleyenler hayal kırıklığına uğrayacaktır." (Chapman, Gaydarska ve Hale 2016: 120). Ölçekleri ve bazen vurgulu bir giriş kapısı dışında bu binalar, yiyecek hazırlama ve depolamaya yönelik tesislerin şaşırtıcı yokluğu dışında, mobilyaları bakımından sıradan konutlara benzer. Onlar "bir ritüel veya idari merkezin depolanma özelliklerinin hiçbirine sahip değildir" (a.g.e.) ve herhangi bir ölçekte kalıcı olarak yerleşilmiş gibi görünmemektedirler; bu da

onların periyodik, belki de mevsimlik toplantılar için kullanıldığı fikrini desteklemektedir.

35. Chapman, Gaydarska ve Hale 2016.
36. Bask yerleşim organizasyonu sistemi, Marcia Ascher tarafından *Mathematics Elsewhere* (2004) kitabının Beşinci Bölüm'ünde anlatılmaktadır. Burada Ascher'in açıklamasının inceliklerinin veya getirdiği matematiksel anlayışın hakkını veremeyiz. İlgili okurları, Ascher'in çalışmasına ve dayandığı orijinal etnografik materyale yönlendiriyoruz (Ott 1981).
37. Ascher 2004: 130.
38. Önde gelen kazıcılardan biri olan tarihöncesi uzmanı Johannes Müller (2016: 304) şöyle ifade ediyor: "Geç Trypillia [ya da "Tripolye"] mega alanlarındaki mekânsal organizasyonun yeni ve benzersiz karakteri, bugün hâlâ bizim için geçerli olabilecek insan ve grup davranışlarına dair bazı içgörüler sergiliyor. Hem okuma-yazma bilmeyen toplumların kırsal üretim, dağıtım ve tüketim koşulları altında büyük gruplar hâlinde toplanabilme yetenekleri hem de gereksiz toplumsal piramitlerden kaçınma ve onun yerine daha kamusal bir karar alma yapısı uygulayabilme yetenekleri, bize kendi imkânlarımızı ve yeteneklerimizi hatırlatıyor."
39. *Heartland of Cities,* Robert McCormick Adams'ın (1981) Orta Mezopotamya taşkın yatağına ilişkin dönüm noktası niteliğindeki arkeolojik araştırma ve analizinin başlığıydı.
40. Güney Irak'ın bataklıkları, Avrupalılar tarafından en iyi Wilfred Thesiger'in yazıları aracılığıyla bilinen Ma'dān'a (bazen Bataklık Arapları da denir) ev sahipliği yapar. Bataklıklar, Saddam Hüseyin'in Baas hükümeti tarafından siyasi bir misilleme eylemiyle sistematik olarak kurutuldu; bu da yerli halkın kitlesel olarak yerinden edilmesine ve bu kadim yaşam alanına büyük zarar verilmesine yol açtı. 2003'ten beridir bataklıkları, onların ata topluluklarını ve hayat tarzlarını yeniden oluşturmaya yönelik sürekli ve kısmen başarılı çabalar var.

41. Oates v.d. 2007. Temel kanıt, askeri çatışmaların Habur Nehri (Fırat'ın büyük bir kolu) üzerindeki Tell Brak gibi alanlardaki arkeolojik çalışmaları kesintiye uğrattığı Suriye'dedir. Arkeologlar, Kuzey Mezopotamya'daki bu otlakları "kuru tarım" bölgesi olarak adlandırıyor çünkü orada yağışa dayalı tarım mümkündü. Bunun tam tersi, tahıl tarımı için büyük nehirlerden sulamanın zorunlu olduğu kurak bir bölge olan Güney Mezopotamya'dadır.
42. Bu tümsekler, Arapça "*tell*" kelimesiyle bilinen, insan hayatının ve ölümünün büyük maddi birikimleridir ve kerpiç mimarinin onlarca, hatta çoğu zaman yüzlerce nesil boyunca birbirini takip eden kurulumları ve çöküşleri yoluyla inşa edilmiştir.
43. "Sümer dünyası"na ilişkin bir araştırma için bkz. Crawford (yay. haz.) 2013.
44. Bu aynı zamanda İngilizlerin "Mezopotamya" olarak adlandırdıkları modern bölgedeki kendi çıkarlarına uygun yerel monarşileri yükseltme (ve zaman zaman yaratma) siyasetine dayanan sömürgeci kaygılarına da oldukça iyi uyuyordu (bkz. Cannadine 2001).
45. Bkz. Dalley 2000.
46. Wengrow 2010: 131–6; Steinkeller 2015. Kâtipler bazen angarya emeğine ve aynı zamanda kraliyet hanedanlarının ardıllığına atıfta bulunmak için "terim" veya "döngü" anlamına gelen başka bir kelime (*bala*) kullanırlardı ama bu daha sonraki bir gelişmedir. Tüm bu olguyu, kuramsal olarak monarşiye borçlu olunan sınırsız bir çalışma görevi olan Madagaskar *fanompoana*'sı veya "hizmeti" ile karşılaştırmak ilginçtir; bu durumda hükümdarın kendi ailesi muaf tutulurdu fakat kraliyet projelerinde toprak kazmak için bir araya gelen herkesin mutlak eşitliğine ve bunu yaparken sahip oldukları neşeli coşkularına dair benzer açıklamalar vardır (Graeber 2007a: 265–7).
47. Steinkeller 2015: 149–50.
48. Mezopotamya tarihinin çeşitli dönemlerinden yazılı kanıtlar, yöneticilerin jübilelerde ve diğer şenliklerde oldukça rutin ola-

rak borç affı ilan ettiklerini, tebaaları için yeni bir sayfa açtıklarını ve onların üretken bir sivil hayata devam etmelerine izin verdiğini gösteriyor. Tahakkuk eden borçların kraliyet bildirisi yoluyla ya da "bağışlanma yıllarında" geri ödenmesi mali açıdan mantıklıydı. Bu, Mezopotamya şehirlerinin ekonomisinde dengeyi yeniden sağlamaya yönelik bir mekanizmaydı ve borçluları ve akrabalarını kölelikten kurtararak üretken sivil hayatlar yaşamaya devam etmelerine imkân tanıdı (bkz. Graeber 2011; Hudson 2018).

49. Kadınlar vatandaştı ve toprak sahibiydi. Mezopotamya'nın herhangi bir yerindeki en eski taş anıtlardan bazıları, eşit düzeyde hukuki taraflar olarak görünen erkek ve kadın sahipler arasındaki işlemleri kaydeder. Kadınlar ayrıca tapınaklarda yüksek rütbe sahipleriydi ve kraliyet kadınları yazıcı olarak eğitilmişti. Kocaları borç batağına düşerse evin reisi olabilirlerdi. Kadınlar aynı zamanda Mezopotamya'nın dış ticaret girişimlerini finanse eden verimli tekstil endüstrisinin de omurgasını oluşturuyordu. Tapınaklarda veya diğer büyük kurumlarda, genellikle erkeklerle aynı oranda arazi parçaları alan diğer kadınların gözetimi altında çalışıyorlardı. Bazı kadınlar diğer kadınlara kredi veren bağımsız finansal işletmecilerdi; genel olarak bkz. Zagarell 1986; van de Mieroop 1989; Wright 2007; Asher-Greve 2012. Bu konulara ilişkin en eski belgelerden bazıları, MÖ üçüncü binyılın ortalarında, Lagaş şehir devletindeki Girsu'dan geliyor. Çoğunlukla "Kadının Evi", daha sonra da "Tanrıça Baba'nın Evi" olarak adlandırılan bir kurumdan türetilen yaklaşık 1800 çivi yazılı metin içerir; bunun için bkz. Karahashi 2016.

50. Kölelerin şahıslara ait evlerde mülk olarak tutulması anlamına gelen menkul kölelik, klasik Yunan ekonomisi ve toplumunda o kadar derinlere kök salmıştı ki pek çok kişi Yunan şehirlerini "köle toplumları" olarak tanımlamanın haklı olduğunu düşünüyor. Antik Mezopotamya'da bunun açık bir eşdeğerini bulamıyoruz. Tapınaklar ve saraylar, tüm yıl boyunca yiyecek payları için tahıl öğütme veya hamallık gibi bilek güçleriyle iş-

ler yapan ve kendilerine ait hiçbir araziye sahip olmayan savaş esirlerini ve borçluları köle veya yarı özgür işçiler olarak barındırıyordu. O zaman bile kamu sektöründeki işgücünün sadece azınlığını oluşturuyorlardı. Doğrudan menkul kölelik de mevcuttu ama Mezopotamya ekonomisinde diğeriyle kıyaslanabilecek kadar merkezi bir rol oynamadı; bkz. Gelb 1973; Powell (yay. haz.) 1987; Steinkeller ve Hudson (yay. haz.) 2015: birçok yerde.

51. Jacobsen 1943; ayrıca bkz. Postgate 1992: 80–81.
52. Barjamovic 2004: 50 n.7.
53. Fleming 2004.
54. John Wills'in (1970) uzun zaman önce belirttiği gibi, Mezopotamya efsanesinde tanrılara ve tanrıçalara atfedilen konuşmalarda toplantı âdetlerine ilişkin bazı şeyler muhtemelen korunmuştur. Tanrılar da belagat, ikna edici konuşma, mantıksal tartışma ve bazen sofistlik becerilerini sergiledikleri toplantılarda oturmak için bir araya gelirlerdi.
55. Barjamovic 2004: 52.
56. Nicholas Postgate'in (1992: 81-2) ifadesiyle böyle bir "şehirli köy", Diyala Vadisi'ndeki Eşnunna şehrinde bulunan ve mahallelerine göre "şehirde yaşayan", erkek aile reislerinin ve oğullarının isimleriyle belirlenen Amurruluları listeleyen bir tablette belgelenmiştir.
57. Mesela bkz. Van de Mieroop 1999, özellikle s. 123.
58. a.g.e. 160-61.
59. Stone ve Zimansky 1995: 123.
60. Fleming 2009: 1–2.
61. Fleming (2009: 197-9) "[Urkeş'te] kralların liderliğine yönelik güçlü bir kolektif denge geleneğinin uzun bir şehir tarihinin mirası olabileceğini" ve ihtiyar heyetinin kralın kendi danışman çevresinin bir parçası olarak yorumlanmasının ihtimal dahilinde olamayacağını belirtmektedir. O daha ziyade, antik çağlardan kalma "tamamen bağımsız bir siyasi güç" idi ve "temelde monarşik bir çerçevede küçük bir oyuncu olarak kabul edilemeyecek" şehir liderliğinin kolektif bir biçimiydi.

62. Jacobsen, Mezopotamya'daki erken dönem şehirli siyasi sistemleri yeniden inşa etmek için özellikle Uruk ile Kiş arasındaki savaş hakkında kısa bir destansı kompozisyon olan ve iki odaya bölünmüş bir şehir kurulunu anlatan "Gılgamış ve Agga" hikâyesini temel aldı.
63. Dolayısıyla MÖ dördüncü binyıl şehirlerine ilişkin nüfus tahminleri, neredeyse tamamen topografik araştırmalara ve yüzey buluntularının dağılımlarına dayanmaktadır (bkz. Nissen 2002).
64. Nissen, Damerow ve Englund 1993.
65. Englund 1998: 32–41; Nissen 2002. Eanna kompleksindeki anıtsal yapıların önemli bir kısmı, MÖ beşinci binyılın önceki 'Ubeyd dönemine ait köylerin her yerinde bulunan yaygın bir ev tipinin ("üç bölümlü ev" biçimi olarak adlandırılır) olağanüstü derecede büyütülmüş hâlleridir. Uzmanlar bu yapılardan bazılarının tapınak değil de özel saray olup olmadığını tartışıyor fakat aslında daha sonraki saraylara *veya* tapınaklara pek benzemiyorlar. Özünde onlar, muhtemelen orada ikamet eden bir tanrının himayesi altında, geniş bir aile şeklinde çok sayıda insanın toplantılarının gerçekleştiği geleneksel ev biçimlerinin büyütülmüş hâlleridir (Wengrow 1998; Ur 2014). Güney Mezopotamya alüvyonlarındaki şehirlerdeki saray mimarisinin ilk ilgi çekici örnekleri, sadece yüzyıllar sonra, Erken Hanedanlık döneminde ortaya çıktı (Moorey 1964).
66. Her ne kadar yorumlarının şehir planlamasının sivil katılımla açıkça ilişkili olduğunu göreceğimiz yönlerini küçümsediğini belirtsek de (özellikle Eanna Tapınağı'nın ilk aşamalarıyla ilgili olarak, yazılı kanıtın yokluğunda bile, herhangi bir türden büyük bir mimari projenin mutlaka yönetici elitlerin ayrıcalıklı oluşunu tesis etme amacı taşıması gerektiğini varsayma eğilimindedirler) Uruk'un çağlar boyunca mimari gelişiminin muhteşem bir incelemesi için bkz. Crüsemann v.d. (yay. haz.) 2019.

67. Bunlar arasında, sonraki zamanlarda geniş çapta çoğaltılan ve (başka şeylerin yanı sıra) çeşitli hâkimler, belediye başkanları, rahipler, "meclis" başkanları, büyükelçiler ve haberciler ile sürülerin, koruların, tarlalarla tarım ekipmanlarının ve ayrıca saksı ekimi ve metal işlemenin gözetmenleri için kullanılan terimleri içeren "Unvanlar ve Meslekler Listesinin" ilk kopyaları bulunmaktadır. Nissen, Damerow ve Englund (1993: 110-11), belli terimler ile onların aynı döneme ait işlevsel idari metinlerdeki yinelenmeleri arasındaki doğrulamaların bulunması – ve hatta bulunduğu zaman bile biraz taraflı olması dahil– bu tür belgelerden herhangi bir toplumsal tarih türünü çıkarmanın büyük zorluklarını gözden geçirmektedir.
68. Yine de şunu da belirtmeliyiz ki en azından Eski Babil zamanlarında (MÖ 2000-1500 civarı), kâtiplik eğitiminin büyük kısmı şahsi evlerde de yapılıyordu.
69. Englund 1988.
70. Bartash 2015. Bazılarının o sırada zaten köle veya savaş esiri olma ihtimali vardır (Englund 2009) ve göreceğimiz gibi, bu daha sonra çok daha sıradan hâle geliyor; hatta başlangıçta bir hayır kurumu olan bu örgütün, tutsakların da karışıma eklenmesiyle aşamalı olarak dönüşmesi mümkündür. Uruk dönemindeki tapınak işgücünün demografik bileşimi için ayrıca bkz. Liverani 1998.
71. Şehir tapınaklarında kalite kontrolünün bir başka yönü de silindir mühürlerin kullanılmasıydı. Bu minik, neredeyse yok edilemez oyma taşlar, ilk şehirlerin zamanından Pers İmparatorluğu'na (MÖ 3500-500) kadar Ortadoğu'daki yaklaşık 3000 yıllık görsel yapımına ilişkin ana bilgi kaynağımızdır. Pek çok işlevleri vardı ve yalnızca "sanat nesneleri" değildiler. Aslında silindir mühürler, karmaşık görsellerin mekanik olarak yeniden üretilmesi için kullanılan en eski cihazlar arasındaydı; mührü bir şerit veya kil bloğu üzerine yuvarlayarak yükseltilmiş figürler ve işaretler ortaya çıkaran mühürler basılı medyanın ilk örnekleriydi. Yazılı kil tabletlerin üzerine basılıyorlar,

aynı zamanda yiyecek ve içecek içeren kavanozların kil tıpaları da işaretleniyordu. Bu şekilde içerikleri korumak ve yetkilendirmek için insanların, hayvanların, canavarların, tanrıların vs. küçük görüntüleri yapıldı ve tapınağın ve sonraki saray atölyelerinin normalde standart ürünlerini ayırt edip bilinmeyen taraflar arasında geçerken orijinalliklerini garanti etti (bkz. Wengrow 2008).

72. Bazı Asurologlar bir zamanlar bu alanın neredeyse her şeyi kapsadığına inanıyorlardı: İlk Mezopotamya şehirleri "teokratik sosyalizm" temelinde yönetilen "tapınak devletleri" idi. Bu tez ikna edici bir şekilde çürütüldü; bkz. Foster 1981. Tapınakların yönettiği alanın dışında ekonomik hayatın nasıl olduğunu gerçekten bilmiyoruz; tapınakların ekonominin tamamını olmasa da belli bir kısmını yönettiğini ve siyasi egemenlik gibi bir şeye sahip olmadıklarını biliyoruz.

73. Uruk Vazosu'ndaki tanrıça figürü, muhtemelen İnanna, ona doğru yürüyen erkeklerden daha büyüktür. Bunun tek istisnası çoğunlukla kaptaki bir kırılma nedeniyle kaybolan ancak büyük ihtimalle silindir mühürlerde ve zamanın diğer anıtlarında görülen, karakteristik sakalı, topuz şeklinde toplanmış saçları ve uzun dokuma giysileriyle aynı standart erkek figürü olan, geçit töreninin başında ona doğrudan yaklaşan figürdür. Bu erkek figürünün hangi konuma işaret ettiğini, kalıtsal olarak mı yoksa dönüşümlü olarak mı işgal edildiğini söylemek mümkün değildir. Tanrıça, vücudunun hatlarını neredeyse tamamen gizleyen uzun bir elbise giymekte, daha küçük erkek figürleri ise çıplak ve muhtemelen cinselleştirilmiş görünmektedir (Wengrow 1998: 792; Bahrani 2002).

74. Bkz. Yoffee 1995; Van de Mieroop 2013: 283–4.

75. Bkz. Algaze 1993. Ana şehrin idari yazışmalarında bu kolonilere dair hiçbir ipucu yok (ve kolonilerde yazı neredeyse hiç kullanılmıyordu).

76. Özünde bunlar, şimdi emtia markalaması dediğimiz şeyin kutsal kökenleriydi; bkz. Wengrow 2008.

77. Bkz. Frangipane 2012.
78. Helwig 2012.
79. Frangipane 2006; Hassett ve Sağlamtimur 2018.
80. Treherne 1995: 129.
81. Doğu Anadolu'daki Başur Höyük'teki Erken Tunç Çağı mezarlığında bulunan en dikkat çekici buluntular arasında, erken dönem heykel oyun parçaları seti yer almaktadır.
82. Aslında büyük ölçüde Andrew Sherratt'ın (1996) öngördüğü gibi; ayrıca bkz. Wengrow 2011. Şehirli ve yayla toplumlarının birleştiği yerde ne kabile aristokrasilerine ne de daha eşitlikçi şehirlere benzeyen üçüncü bir unsur belirdi. Arkeologlar bu diğer unsuru Kura-Aras veya Trans-Kafkasya kültürü olarak biliyorlar ama onun içinde büyük farklılıklar gösteren yerleşim türleri açısından tanımlanmasının zor olduğu ortaya çıktı. Arkeologlara göre Trans-Kafkasya kültürünü her şeyden önce tanımlayan şey, Kafkasya'nın güneyinden Ürdün Vadisi'ne kadar uzanan ve dikkate değer bir dağılıma ulaşan hayli perdahlı çömleklerdir. Bu kadar uzak mesafelerde, çömlekçilik ve diğer ayırt edilen zanaat ürünlerini yapma yöntemleri dikkate değer ölçüde sabit kaldı; bu da bazılarına zanaatkârların ve hatta belki de tüm toplulukların uzak yerlere yerleşmek için göç ettiğini düşündürdü. Bu tür diaspora gruplarının metallerin, özellikle de bakırın dolaşımı ve işlenmesiyle geniş ölçüde ilgilendikleri görülüyor. Bazen yüzlerle süslenmiş, güveç bazlı bir mutfak hazırlamak için kullanılan kapaklı tencereleri destekleyen portatif pişirme ocaklarının kullanımı gibi diğer bazı ayırt edici uygulamaları da yanlarında taşıdılar: bu, yiyecekleri sabit fırında kavurma ve pişirmenin olduğu bölgelerde biraz eksantrik ve Neolitik çağlara kadar uzanan çok eski bir uygulamaydı (daha fazla referansla bkz. Wilkinson 2014).
83. Son çalışmalar, İndus medeniyetinin nihai düşüşünü, muson döngüsündeki değişikliklerin tetiklediği büyük nehir sistemlerinin taşkın rejimindeki değişikliklere bağlamaktadır. Bu durum en çok, bir zamanlar İndus'un önemli bir yolu olan

Ghaggar-Hakra'nın kuruması ve insan yerleşiminin İndus'un Pencap nehirleriyle buluştuğu daha kolay sulanabilen bölgelere veya hâlâ muson kuşağının havzasında kalan Hint-Ganj Ovası'nın bazı bölgelerine kaymasında belirgindir; Giosan v.d. 2012.

84. Tartışmaların bir incelemesi için İndus medeniyetinin eşitlikçi şehirlerin bir örneği olduğu ancak bizimkinden oldukça farklı çizgilerde olduğu yönünde bir argüman geliştiren Green'e (2020) bakınız.
85. İndus medeniyetine genel bir bakış ve belli başlı alanlarının daha ayrıntılı açıklaması için bkz. Kenoyer 1998; Possehl 2002; Ratnagar 2016.
86. İndus Vadisi'nin Tunç Çağı'ndaki geniş çaplı ticari ve kültürel bağlantılarına genel bir bakış için bkz. Ratnagar 2004; Wright 2010.
87. Genel olarak İndus yazısı için bkz. Possehl 1996; Dholavira sokak tabelası için bkz. Subramanian 2010; ve İndus mühürlerinin işlevi için bkz. Frenez 2018.
88. Bkz. Jansen 1993.
89. Wright 2010: 107–10.
90. Bkz. Rissman 1988.
91. Kenoyer 1992; H.- M.L. Miller 2000; Vidale 2000.
92. "İndus Medeniyeti meçhul bir sosyokültürel sistem gibidir. Bireyler, hatta önde gelenleri bile mesela Mezopotamya ve Hanedanlık Mısır'ında olduğu gibi arkeolojik kayıtlardan kendiliğinden belirmiyor. Heykel veya saray şeklinde açık bir krallık belirtisi bulunmuyor. Devlet bürokrasisine ya da 'devlet olmanın' diğer tuzaklarına dair hiçbir kanıt da yoktur." (Possehl 2002: 6)
93. Daniel Miller'ın (1985) bu noktalara ilişkin algısal tartışması önemini korumaktadır.
94. Diğerlerinin yanı sıra, Lamberg-Karlovsky 1999 tarafından da tartışıldığı gibi. İndus Vadisi'ndeki Tunç Çağı medeniyetine kast merceğinden bakmanın, Güney Asya toplumlarının yapay ola-

rak "zamansız" bir resmini çizmek ve dolayısıyla "oryantalist" yaklaşıma kaymak anlamına geldiğine bazen karşı çıkılır çünkü kast sistemi ve onun temel toplumsal ayrımları veya *varna*'ları hakkında ilk yazılı bahis ancak yaklaşık bin yıl sonra, *Rig Veda* ilahilerinde geçer. Bu birçok açıdan kafa karıştırıcı –ve bir dereceye kadar kendi kendini çürüten– bir itirazdır çünkü yalnızca kast ilkelerine dayanan bir toplumsal sistemin ancak mesela sınıfsal veya feodal sistemlerin zamanla önemli yapısal dönüşümlere uğradığı gibi evrilemeyeceğini varsayarsak mantıklı olur. Kesinlikle bu duruşu açıkça benimseyen kişiler vardır (en ünlüsü Dumont 1972). Bununla birlikte, burada benimsediğimiz duruşun bu olmadığı açıktır; bu bağlamda kast, dil ve ırk kimliği (geçmişte bu tür tartışmalara balta vuran bir başka yanlış denklem) arasında herhangi bir süreklilik görmüyoruz.

95. Bu noktada Vidale'nin (2010) Mohenjo-daro ve onun arkeolojik kayıtları hakkındaki önemli yeniden değerlendirmesine bakınız.

96. Harappa bölgelerinden gelen silahların genel olarak kıtlığı dikkat çekici olmaya devam ediyor ama Corke'un (2005) işaret ettiği gibi, diğer Tunç Çağı medeniyetlerinde (mesela Mısır, Çin, Mezopotamya) silahlar yerleşim yerlerinden ziyade mezarlarda bulunma eğilimindedir; bu yüzden İndus Vadisi'ndeki silahların ve savaşların görünürlüğünün genel olarak gömü kalıntılarının bulunmaması nedeniyle büyük ölçüde azalmış olabileceği şeklinde mantık yürütüyor. Ancak kendisinin de belirttiği gibi, İndus medeniyetinde silahların otorite sembolü olarak kullanıldığına (mesela Mezopotamya'nın aksine) veya herhangi bir şekilde "elit kimliğin önemli bir bölümünü" oluşturduğuna dair hiçbir kanıt yoktur. Kesinlikle eksik olan şey, silahların ve onları kullanan insanların *yüceltilmesidir*.

97. Açıkçası, bu kısmen "Batı" olarak adlandırılan şey için demokrasiyi "icat etme" itibarını koruma arzusundan kaynaklanır. Açıklamanın bir kısmı, akademinin kendisinin son derece hiyerarşik bir biçimde organize edildiği ve bu nedenle çoğu aka-

demisyenin demokratik kararlar alma konusunda çok az deneyime sahip olduğu veya hiç deneyime sahip olmadığı, sonuç olarak da başkalarının bunu yapacağını hayal etmekte zorlandıkları gerçeğinde de yatabilir.

98. Gombrich 1988: 49–50, 110 dipnot. Ayrıca bkz. Muhlenberg ve Paine 1996: 35–6.

99. Tüm bu vakalarda olduğu gibi, erken dönem Hint "demokrasisi" konusuna ilişkin hemen hemen her şey tartışmalıdır. En eski edebi kaynaklar olan Vedalar, tamamen kırsal bir toplum olduğunu ve monarşinin mümkün olan tek yönetim biçimi olduğunu varsayar; her ne kadar bazı Hintli biliminsanları daha eski demokratik kurumların izlerini tespit etmiş olsa da (Sharma 1968); bununla birlikte MÖ beşinci yüzyılda, Buda'nın yaşadığı dönemde Ganj Vadisi, birçoğu (*gana-sangha*) savaşçı kastının tüm erkek üyelerinden oluşan meclisler tarafından yönetildiği görülen bir dizi şehir devletine, küçük cumhuriyetlere ve konfederasyonlara ev sahipliği yapıyordu. Megasthenes gibi Yunan seyyahlar, Yunan demokrasileri temelde aynı şey olduğundan onları demokrasi olarak tanımlamaya son derece istekliydi fakat çağdaş biliminsanları onların gerçekte ne kadar demokratik olduklarını tartışıyorlar. Tartışmanın tamamı, "demokrasi"nin herhangi bir tarihsel dönemde mevcut olabilecek bir özyönetim alışkanlığından ziyade, bir tür kayda değer tarihsel atılım olduğu varsayımına dayanıyor gibi görünüyor (mesela bkz. Sharan 1983; Thapar 1984; Matthew Milligan'a bizi ilgili kaynak materyale yönlendirdiği için teşekkür ederiz ancak kendisi bu materyallerin kullanımıyla ilgili hiçbir sorumluluk taşımamaktadır).

100. *Seka* ilkesi üzerine bkz. Geertz ve Geertz 1978; Warren 1993.

101. Lansing 1991.

102. Wengrow 2015'te tartışıldığı gibi.

103. Possehl 2002: birçok yerde; Vidale 2010.

104. Bağımsız şehirler Avrupa'da ancak on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda, modern milli devletin yaratılışının bir parçası ola-

rak tamamen ortadan kaldırıldı. Avrupa imparatorlukları ve yirminci yüzyılda modern devletlerarası sistemin yaratılması, dünyanın diğer yerlerindeki izlerini silmeyi başardı.

105. Bagley 1999.
106. Steinke ve Ching 2014.
107. İlginç bir şekilde en küçüklerinden bazıları, daha sonra adı geçen hanedanların merkezi olan Henan'da bulunuyor. Şang'ın yarı efsanevi öncüsü olan Xia Hanedanlığı ile ilişkilendirilen Wangçenggang kasabasının, duvarlarla çevrili toplamda yaklaşık otuz hektarlık bir alanı vardır; bkz. Liu ve Chen 2012: 222.
108. a.g.e.: birçok yerde; Renfrew ve Liu 2018.
109. Bazı biliminsanları, başlangıçta Longşan döneminin yüksek bir Şamanizm çağı olduğunu öne sürdüler; bu, daha sonraki dönemde ortaya çıkan, göğü ve yeri yalnızca ruhani güçlere sahip olanların aralarında yolculuk yapabileceği şekilde birbirinden ayıran Pan Gu efsanesine bir müracaattı. Diğerleri ise ilk başta onu, gücün Xia, Şang ve Zhou hanedanlarında yerelleştirilmesinden önceki On Bin Devlet dönemi olan *wan guo*'nun klasik efsaneleriyle ilişkilendirdi; bkz. Chang 1999.
110. Jaang v.d. 2018.
111. He 2013: 269.
112. a.g.e.
113. He 2018.

Dokuzuncu Bölüm

1. Aztlán'ın kesin konumu bilinmiyor. Çeşitli kanıtlar, Nahuatl dili (Meksika/Aztek dili) konuşan toplulukların güneye doğru göç etmeden önce hem şehirlere hem de kırsal ortamlara dağıldığını göstermektedir. Büyük ihtimalle, Meksika Havzası'nın kuzeyinde yer alan Toltek başkenti Tula'da bir dizi diğer etnik ve dilsel grupla birlikte mevcutlardı (Smith 1984).

2. Üç şehir devletinin siyasi birliğinin kurulması için söylenmiştir: yani Tenochtitlan, Texcoco ve Tlacopan'ın.
3. Meksika kralları, göçleri sırasında kaldıkları Culhuacan adlı bir şehrin Toltek yöneticilerinin kısmen soyundan geldiklerini iddia ettiler; Culhua-Mexica etnik adı buradan geliyor; bkz. Sahlins 2017.
4. Stuart 2000.
5. Bkz. Taube 1986; 1992.
6. Yayımlanan tahminler 200.000 kadar yükseğe çıkıp 75.000 kişi kadar aşağı düşmektedir (Millon 1976: 212) ama bugüne kadarki en kapsamlı yeniden yapılanma (Smith v.d. 2019 tarafından) 100.000 olarak belirlenmiştir ve MS 350 ile 600 yılları arasında şehrin Xolalpan-Metepec yerleşimi aşamalarıyla ilgilidir. O zamanlar, daha sonra tartışacağımız gibi hem zengin hem de fakir nüfusun büyük bir kısmı ince duvarlı apartman bloklarında yaşıyordu.
7. Aslında, Teotihuacan'da bir tür yazı sisteminin kullanılmış olması oldukça muhtemel fakat orada görebildiğimiz tek şey, duvar resimlerinde ve çömleklerde tekrarlanan ve insan figürlerinin yer aldığı birbirinden kopuk tabelalar veya küçük gruplardır. Belki bir gün Teotihuacan'ı inşa eden toplumla ilgili bazı yakıcı sorulara cevap bulacaklar ancak şimdilik büyük ölçüde gizemli durumdadırlar. Biliminsanları henüz tabelaların bireyleri, grupları ya da belki de köken yerlerini isimlendirip belirtmediği konusunda kendilerine güvenmiyor; güncel ve bazen de çelişkili tartışmalar için bkz. Taube 2000; Headrick 2007; Domenici 2018. Teotihuacan sakinlerinin, daha sonra Aztek kâtipleri tarafından kullanılan geçici kamış veya ağaç kabuğu kâğıdı (*amatl*) gibi günümüze ulaşmamış daha kapsamlı yazıtların olduğu araçları üretmiş olmaları elbette oldukça mümkündür.
8. Veracruz ve Oaxaca kadar uzaktan Teotihuacan'a gelen diğer göçmenler, kendi yerleşim alanlarını oluşturdular ve geleneksel el sanatlarını geliştirdiler. Muhtemelen şehrin pek çok böl-

gesinden en azından bazılarını "Chiapas kasabaları", "Yucatán kasabaları", vs. olarak hayal etmeliyiz; bkz. Manzanilla 2015.

9. Klasik Maya şehirlerindeki top sahalarının evrensel ve siyasi önemi için bkz. Miller ve Houston 1987.
10. Bkz. Taube 1986.
11. Bu arada, arkeolog ve sanat tarihçisi Henri Frankfort'un (1948; 1951) Mısır ve Mezopotamya'nın paralel ancak bazı açılardan karşıt medeniyet türleri olarak ortaya çıkışıyla ilgili olarak oldukça benzer argümanlar ileri sürdüğünü belirtmekte fayda var; ayrıca bkz. Wengrow 2010.
12. Pasztory 1988: 50; ayrıca bkz. Pasztory 1992; 1997.
13. Millon 1976; 1988: 112; ayrıca bkz. Cowgill 1997: 155–6; benzer doğrultudaki daha güncel argümanlar için bkz. Froese, Gershenson ve Manzanilla 2014.
14. Sharer 2003; Ashmore 2015.
15. Bkz. Stuart 2000; Braswell (yay. haz.) 2003; Martin 2001; Teotihuacan'daki Maya duvar resimlerinin yakın zamandaki benzeri görülmemiş keşfi için bkz. Sugiyama v.d. 2019.
16. Lono rolündeki Kaptan Cook için bkz. Sahlins 1985. Hernan Cortés, bazılarının onu Azteklerin bir zamanlar gelecekteki kralı Quetzalcoatl'ın ikinci gelişi olarak yorumladıktan sonra 1519'da benzer bir girişimde bulundu ancak çoğu çağdaş tarihçi onun ve Moctezuma'nın gerçekten kimsenin bu atıfları ciddiye almadığı bir oyun oynadığı sonucuna vardı. Diğer örnekler ve genel "yabancı krallar" olgusu için ayrıca bkz. Sahlins 2008; Graeber ve Sahlins 2017.
17. Copan'daki Hunal Mezarı'nda bulunan yetişkin bir erkeğe ait insan kalıntılarının kimyasal analizine dayanmaktadır; analiz, bu mezarın sakini –hanedan kurucusu K'inich Yax K'uk Mo' olarak tanımlanan– için merkezi Petén bölgesinde bir köken ileri sürmektedir (Buikstra v.d. 2004).
18. Bkz. Cowgill 2013. Kurucu-tiran olarak hüküm sürdüğü yer olan Kuzeybatı Meksika'da şehirler kurmadan önce, kariyerine

İspanyol sarayında V. Carlos'un koruması olarak başlayan kötü şöhretli Nuño Beltrán de Guzmán (c. 1490–1558) gibi daha sonraki bazı fatihler de benzer bir rol oynadı.

19. MS beşinci yüzyılla paralellikler çarpıcı görünüyor ama Chichén Itzá ve Tula'daki bu iki Tollan'ı birbirine bağlayan kanıtların nasıl yorumlanacağı konusunda yine bilimsel bir fikir birliği mevcut değil (bkz. Kowalski ve Kristan-Graham 2017).
20. Millon 1964.
21. Plunket ve Urunuela 2005; ayrıca bkz. Nichols 2016.
22. Froese, Gershenson ve Manzanilla 2014.
23. Carballo v.d. (2019: 109), Teotihuacan'ın genişlemesinin bu erken aşamasındaki ev mimarisinin çok az anlaşıldığına dikkat çekiyor. Bulunan bu tür izler, taş temeller yerine direkler üzerine inşa edilmiş düzensiz ve gösterişsiz konutlara işaret ediyor. Ayrıca bkz. Smith v.d. 2017.
24. Bkz. Manzanilla 2017.
25. Kitlesel yer değiştirmeler ve eski evlerin doğal afetler nedeniyle kaybedilmesinin arka planına bakıldığında, tüm olayın güçlü bir milenyum havası taşıdığı ileri sürülebilir; bkz. Paulinyi 1981: 334.
26. Pasztory 1997: 73–138; ve ilgili radyokarbon tespitleriyle birlikte çeşitli inşaat aşamalarının daha güncel anlatıları için bkz. S. Sugiyama ve Castro 2007; N. Sugiyama v.d. 2013.
27. Sugiyama 2005. İnsan kalıntıları ve kökenleri hakkında ayrıntılı çalışmalar için ayrıca bkz. White, Price ve Longstaffe 2007; White v.d. 2002.
28. Cowgill 1997: 155.
29. Bkz. Cowgill 2015: 145–6.
30. Sugiyama ve Castro 2007. Froese v.d. (2014: 3), Güneş ve Ay Piramitleri'nin "nüfusun çoğu için büyük ölçekli konut inşaatları ile süreklilik arz eden büyük ölçekli kamu malları" olarak değerlendirilebileceğini belirtmektedir.
31. Carballo v.d. 2019; bkz. Smith v.d. 2017.

32. Pasztory (1992: 287) şunu gözlemledi: "Orta Amerika tarihinde bu tür evlerde başka hiçbir sıradan insan yaşamadı," fakat göreceğimiz gibi Teotihuacan'daki sosyal konut durumu bir zamanlar düşünüldüğü kadar soyutlanmış değil.
33. Bkz. Manzanilla 1993; 1996.
34. Millon 1976: 215.
35. Manzanilla 1993.
36. Froese v.d. 2014: 4–5; bkz. Headrick 2007: 105–6, şek. 6.3; Arnauld, Manzanilla ve Smith (yay. haz.) 2012. Bu üç tapınaktan oluşan daha büyük komplekslerin önemli bir kısmı Ölüler Yolu boyunca çeşitli noktalarda bulunurken, diğerleri şehrin yerleşim bölgeleri arasında dağılmış durumdadır.
37. Hediyeler arasında baş döndürücü renk zıtlıkları, birbirinin içine geçen organik şekillerin kavisli düzenlemeleri ve neredeyse kaleydoskop gibi yoğun geometrik desenler yer alıyor.
38. En ünlüsü, kortlardan ziyade açık alanlarda oynanan top oyunlarını da gösteren, Tepantitla semtindeki daire yerleşkelerindeki duvar resimleridir (Onuncu Bölüm'de daha ayrıntılı tartışacağımız gibi). Bakınız Uriarte 2006; ayrıca Froese v.d. 2014: 9–10.
39. Glif yazının soyutlanmış unsurları, belli grupları veya bireyleri işaret ederek bu tabloyu karmaşıklaştırabilir, her ne kadar tam olarak hangi kriterlere göre belirlendiği hâlâ bilinmese de; Domenici 2018.
40. Manzanilla 2015.
41. Domenici (2018: 50–51), Richard Blanton'un (1998; Blanton v.d. 1996) çalışmalarından yararlanarak, sivil sorumluluklar ile büyük ölçüde kendi kendini yöneten mahallelerin çıkarları arasında gerilimlerin arttığı makul bir gelişmeler dizisi önermektedir. Daha önceki zamanların ortak ahlakını veya "kurumsal ideoloji"sini baltalayan bir tür özelleştirme öngörülüyor.
42. Tarihçi Zoltán Paulinyi'nin de belirttiği gibi (1981: 315–16).
43. Mann 2005: 124.

44. Önemli fakat yine de oldukça soyutlanmış bir istisna için Lane F. Fargher ve meslektaşlarının aşağıda belirtilen çalışmalarına bakınız.
45. Cortés 1928 [1520]: 51.
46. Bunun için bkz. Isaac 1983.
47. Crosby 1986; Diamond 1997.
48. On altıncı yüzyıl Meksika şehir devletlerinde (ya da *altepetl*), *calpolli* adı verilen bu şehir mahalleleri hatırı sayılır bir özerkliğe sahipti. *Calpolli*'ler ideal olarak karşılıklı hak ve görevlere sahip simetrik kümeler hâlinde düzenlenmişti. Bir bütün olarak şehir, her bir *calpolli*'nin belediye yönetiminin yükümlülüklerini yerine getirmesi, haraçtan payını vermesi, angarya hizmeti için işçiler ve –kraliyet şehirleri söz konusu olduğunda– *tlatoani*'nin makamı (kral veya kelimenin tam anlamıyla "konuşmacı") dahil siyasi makamların daha yüksek kademelerinde görevlendirme için personel temin etme temelinde çalıştı. Özel arazi tahsisleri sıklıkla görevdeki yöneticiyi desteklemek için resmi rollerle birlikte yapılıyordu ve görev süresinin sonunda teslim edilmesi gerekiyordu. Bu, atadan kalan mülkleri olmayanlara otorite konumları açıyordu. *Calpolli*'ler ayrıca geniş akraba birimlerine daha yakın bir şeye karşılık gelebildikleri şehir dışında da (kırsal yerleşimlerde ve küçük kasabalarda) mevcuttu; şehirlerde sıkça idari olarak aşar vergilerinin, diğer vergilerin ve angaryaların dağıtımına ilişkin ortak sorumluluklara göre tanımlanıyorlardı ama bazen etnisite veya mesleklerine göre, ortak dini görevlere göre ve hatta köken efsanelerine göre de tanımlanıyorlardı. İngilizce "mahalle" terimi gibi, *calpolli* de modern bilimsel literatürde potansiyel olarak çok çeşitli toplumsal biçimleri ve birimleri kapsayan belirsiz bir kavram hâline gelmiş gibi görünüyor; bkz. Lockhart 1985; Fargher v.d. 2010; Smith 2012: 135–6 ve birçok yerde.
49. Cervantes de Salazar'ın Yeni İspanya hakkındaki yazılarının edebi bağlamı için bkz. González González 2014; ayrıca daha

fazla referansla Fargher, Heredia Espinoza ve Blanton 2010: 236.

50. Nuttall 1921: 67.
51. a.g.e. 88-9.
52. Eğer bunlardan herhangi biri olası görünmüyorsa, okurlardan Diego Muñoz Camargo'nun dikkate değer *Historia de Tlaxcala*'sının 1585 tarihli elyazmasının aslında yaklaşık iki yüzyıl boyunca fiilen gözden kaybolmuş ve 1975'te Orta Amerika elyazmaları üzerinde yapılan kapsamlı araştırmada hiç kaydedilmemiş olan üç bölümden oluştuğunu düşünmesini isteriz: biri İspanyolca metinsel ve iki tane, İspanyolca ve Náhuatl dilinde, resimsel. Sonunda, on sekizinci yüzyılda Dr. William Hunter tarafından Glasgow Üniversitesi'ne miras bırakılan bir koleksiyonda ve sadece 1981'de üretilen bir baskıda yeniden ortaya çıktı.
53. Okurlar, Biblioteca Virtual Universal, Buenos Aires'in izniyle, Cervantes de Salazar'ın metni *Crónica de la Nueva España*'nın dijital baskısını şu adreste bulabilir: http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/cronica-de-la-nueva-espana--0/html/
54. Genç Xicotencatl veya Xicotencatl Axayacatl, başlangıçta hem İspanyol sömürge hem de Tlaxcalteca anlatılarında hain olarak gösterildi; Ross Hassig'e (2001) göre onun itibarının iadesi ve İspanyollara karşı Yerli bir savaşçı olarak ün kazanması ancak Meksika'nın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra gerçekleşti.
55. Burada İspanyolcadan özet yapıyoruz. Bu kelimelerin İngilizceye herhangi bir yetkili tercümesinden haberdar değiliz. Bu arada, Yaşlı Xicotencatl tüm bunlarda oldukça haklıydı: Tenochtitlan'ın fethinden sonra Tlaxcala'nın İspanyol kraliyetiyle olan ayrıcalıklarını ve muafiyetlerini kaybetmesi çok uzun sürmedi, bu da halkını yalnızca başka bir haraç kaynağına indirgedi.
56. Hassig (2001: 30-32), temelde Bernal Díaz del Castillo'dan yararlanarak standart anlatının bir özetini sunuyor; ayrıca otuz yedi yaşında asılarak ölen Genç Xicotencatl'ın İspanya'da idam edilmesinin ardındaki muhtemel faktörleri de değerlendiriyor.

57. Cizvitlerin şimdiye kadar yaşamış en zeki insanlar arasında saydığı Kandiaronk'un, Lucian'ın Fransızlarla yaptığı konuşmalardaki en iyi cümlelerinden bazılarını öğrenmiş, etkilenmiş ve sonraki tartışmalarda bunların farklı çeşitlerini kullanmış olması ihtimali, bu tür biliminsanları için tamamen anlaşılmaz görünüyor.
58. Bkz. Lockhart, Berdan ve Anderson 1986; Nahuatl'ın doğrudan konuşma ve siyasi belagat gelenekleri için ayrıca bkz. Lockhart 1985: 474.
59. MacLachlan (1991: xii ve n.12), kurulun Tlaxcalteca üyelerinin (sözde) Avrupa geleneklerine "dikkate değer uyum sağlamaları" hakkında yorum yapması bu bakımdan oldukça genel bir örnektir; kendisi bunu neredeyse tamamen emperyal hâkimiyet koşulları altındaki öz çıkarlarına bağlamaktadır.
60. Bu tür konularda değişen bilimsel görüşlere ilişkin yararlı bir tartışma için, Lockhart (1985) değerli olmaya devam etmektedir.
61. Mesela, daha sonraki bir bölümde değineceğimiz sözde "Etki Tartışması"na verilen, Haudenosaunee federal yapılarının (İrokua'nın Altı Milleti) ABD Anayasası için bir model olabileceği önerisiyle tetiklenen akademik cevaplarda olduğu gibi.
62. Motolinía 1914 [1541]: 227. Her ne kadar de Salazar, Motolinía ve diğer tarihçilerin günümüze ulaşan metinleri arasında her zaman doğrudan bağlantılar kuramıyor olsak da 1540'lara gelindiğinde Tlaxcala gibi büyük merkezlerde çok sayıda iki dilli, Nahuatl ve İspanyolca konuşanlar olabilirdi ve önemli yakın atalarının eylemleri ve sözleri hakkında hikâyeler paylaşıyorlardı.
63. Gibson 1952; ayrıca bkz. Fargher, Heredia Espinoza ve Blanton 2010: 238–9.
64. Chichimec üzerine daha fazla referansla ayrıca bkz. Sahlins 2017.
65. Balsera 2008.
66. Fargher v.d. 2011.

Onuncu Bölüm

1. Lévi-Strauss (1987), Kuzeybatı Kıyısı toplumlarından "ev" toplumları olarak bahsetti; yani akrabalıkların, tam olarak unvanların ve ata yadigarı hazinelerin (aynı zamanda kölelerin ve hizmetlilerin sadakatinin) sahibi olan soylu haneler etrafında örgütlendiği toplumlar. Bu düzenleme daha genel olarak kahraman toplumların tipik bir örneği gibi görünmektedir; Sekizinci Bölüm'de anlattığımız Arslantepe'deki saray, büyük ihtimalle aynı şeyin daha ayrıntılı bir versiyonudur. Buradan Weber'in "atadan kalan" ve "önden bükülen" yönetim biçimleri olarak adlandırdığı, bütün krallıkların ve hatta imparatorlukların tek bir kraliyet ailesinin uzantıları olarak hayal edildiği yönetim biçimlerine doğrudan bir çizgi mevcuttur.
2. Bunu aktivist gruplarda veya bilinçli olarak üyeler arasında eşitliği korumaya çalışan herhangi bir grupta gözlemlemek kolaydır. Resmi güçlerin yokluğunda orantısız güç elde eden gayriresmi komiteler, bunu neredeyse her zaman şu veya bu tür bilgiye ayrıcalıklı erişim yoluyla elde ederler. Bunu önlemek ve herkesin önemli bilgilere eşit erişime sahip olmasını sağlamak için bilinçli çaba gösterilirse geriye yalnızca bireysel karizma kalır.
3. Bu tanım Avrupa'da uzun süre hâkimiyetini sürdürdü. Ortaçağ İngiltere'sinin on üçüncü yüzyıldan itibaren meclis temsilcilerini seçmek için seçimler düzenlemeye başlayabilmesinin nedeni budur ama bunun "demokrasi" (o zamanlar neredeyse tamamen itibarsız kabul edilen bir terim) ile bir ilgisi olduğu hiç kimsenin aklına gelmemişti. Ancak çok daha yakın zamanlarda, yani on dokuzuncu yüzyılın sonlarında, Tom Paine gibi adamlar "temsili demokrasi" fikrini ortaya attıklarında, siyasi elitler arasındaki görkemli rekabetlere ağırlık verme hakkı, antitezinden ziyade siyasi özgürlüğün özü olarak görülmeye başlandı.

4. Egemenliği göz ardı eden tanımların pek geçerliği yoktur. Farazi olarak, "devlet olmanın" özünün profesyonel bürokratlardan oluşan, en az üç kademeli idari hiyerarşiye sahip bir yönetim sistemi olduğu iddia edilebilir. Ancak bu tanımla Avrupa Birliği'ni, UNESCO'yu ve IMF'yi de "devlet" olarak tanımlamamız gerekir ki bu aptalca olurdu. Herhangi bir ortak tanıma göre devlet değiller çünkü egemenlikten yoksunlar ve bu konuda herhangi bir iddiada da bulunmuyorlar.
5. Bu elbette bölgesel egemenlik konusunda görkemli iddialarda bulunmadıkları anlamına gelmiyor; yazılı ve arkeolojik eski kaynakların dikkatli bir analizi, bu iddiaların genel olarak içi boş olduğunu gösteriyor; bkz. Richardson 2012.
6. Batı Avrasya'daki "Erken Tunç Çağı şehirciliği ve çevresi" hakkında ayrıca bkz. Sherratt 1997: 457–70; daha genel olarak Scott'ın (2017: 219–56) "Barbarların altın çağı" hakkındaki düşünceleri.
7. Bu model, Weber'in ünlü "karizmanın rutinleşmesi" kavramına çok benzemektedir ki bu karizmatik niteliğin açıkça geleneksel fikir ve uygulamalardan tam bir kopuş sunmaya dayanan bir "din ustası" vizyonunun sonraki nesillerde aşama aşama bürokratikleşmesidir. Weber, bunun dini değişimin iç dinamiklerini anlamanın anahtarı olduğunu savunmuştur.
8. Nash 1978: 356, Soustelle (1962), Bernardino de Sahagún'un *Historia general de las cosas de Nueva España*'sından alıntı yapıyor.
9. Dodds Pennock (2017: 152–3), 1427'de bir Tepanec ziyafetine gelen Aztek ziyaretçilerine, hem onları hem de kendi hükümdarlarını küçük düşürmek için Coyoacan pazarında Aztek kadınlarına Tepanec tarafından tecavüz edilmesinin öcünü son zamanlarda alamayan Maxtla'nın (Tepanec hükümdarı) emriyle kadın gibi giydirildikleri aydınlatıcı bir olayı tartışıyor; iki yıl sonra, Aztek orduları Atzcapotzalco'ya girip Maxtla'yı tanrılara kurban ettiğinde işler başa döndü.

10. Mesela Bernal Díaz'ın anılarında (Maudslay'in çevirisinde) bildirildiği gibi, diğerlerinin yanı sıra *Montezuma'nın Tiranlığına İlişkin Şikâyetler* hakkındaki bölüme bakınız: "Fakat onlar [yerel reisler] Montezuma'nın vergi tahsildarlarının, eğer güzellerse onların karılarını ve kızlarını götürüp onlara tecavüz ettiklerini ve bunu Totonac dilinin konuşulduğu her yerde yaptıklarını söylediler." Ayrıca bkz. Townsend 2006; Gómez-Cano 2010: 156.
11. Dodds Pennock (2008), dini şiddetin kamusal uygulamasını cinsiyet, canlılık ve fedakârlığa ilişkin daha geniş Aztek kavramları içine yerleştirir; ayrıca bkz. Clendinnen 1991.
12. Bkz. Wolf 1999: 133–96; Smith 2012.
13. İnka İmparatorluğu ve arkeolojik kalıntılarına genel bir bakış için bkz. Morris ve van Hagen 2011; D'Altroy 2015.
14. Murra 1982.
15. *Ayllu*'lar, bölümün ilerleyen kısımlarında tekrar tartışacağımız gibi, hanelerle kesişen soy bağlarıyla birbirine bağlı toprak sahibi gruplardı. Asıl işlevleri, emeğin köyler içinde ve bazen de köyler arasında yeniden dağıtımını yönetmekti ki hiçbir hane kendi başının çaresine bakamayacak durumda kalmasın. *Ayllu* birlikleri tarafından genellikle üstlenilen görevler rutin olarak gerekliydi fakat tipik bir çekirdek hanenin kapasitesinin ötesine geçiyordu: tarlaları temizlemek, mahsulleri hasat etmek, kanalları ve su toplama alanlarını yönetmek, köprüleri ve diğer binaları taşımak veya onarmak gibi şeyler. *Ayllu* organizasyonun aynı zamanda hayat döngüsü ritüellerinin temel maddi gereksinimlerini (cenazeler için *chicha*, yeni evli çiftler için evler, vs.) karşılayamayan aileler için bir destek sistemi olarak da hareket etmesi önemlidir. Bkz. Murra 1956; Godoy 1986; Salomon 2004.
16. Gose 1996; 2016.
17. Bkz. Kolata 1992; 1997.
18. Silverblatt 1987; bkz. Gose 2000.
19. Urton 2015'ten alıntılandı; ayrıca bkz. Urton ve Brezine 2005.

20. Hyland 2016.
21. Hyland 2017.
22. Clendinnen 1987.
23. *Chilam Balam*'ın kitapları gibi erken sömürge dönemine ait Maya yazıları, neredeyse her zaman İspanyolları gerçek bir hükümet olarak değil, rahatsız edici müdahaleciler ve Maya soylularının rakip gruplarını –sözde fatihlerin nüfuz için süregelen mücadelelerden görünüşte tamamen habersiz olduğu– hâlâ gerçek hükümeti oluşturuyor olarak ele alır (Edmonson 1982).
24. Tropikal manzaraların haritalandırılmasına yönelik yeni (LiDAR) teknikler, keşfedilmeyi bekleyen daha ne kadar çok şey kaldığını vurgulamış; bu da yakın zamanda uzmanların Klasik Maya nüfusu için tahminlerini üç katına çıkarmasına yol açmıştır; bkz. Canuto v.d. 2018.
25. Bkz. Martin ve Grube 2000; Martin 2020.
26. Maya hükümdarlığının daha önceki şaman güç biçimlerinden nasıl evrimleştiğine dair deneysel bir yeniden yapılandırma için bkz. Freidel ve Schele 1988.
27. Kesin kanıtların yokluğunda, çöküş kuramları kendi zamanlarının siyasi kaygılarını takip etme eğilimindeydi. Soğuk Savaş sırasında birçok Avrupalı-Amerikalı Maya araştırmacısı, bir çeşit sınıf çatışması veya köylü devrimi varsayıyor gibi görünüyordu; 1990'lardan bu yana ise, temel nedensel faktör olarak şu ya da bu türden ekolojik krizlere odaklanma eğilimi daha da artmıştır.
28. Ringle 2004; ayrıca bkz. Lincoln 1994. Bu yeniden yapılandırmalar hararetle tartışılmaya devam ediyor (bkz. Braswell, yay. haz. 2012) ancak genel olarak ana hatlarıyla bile doğruysalar, Graeber ve Sahlins'in (2017) krallığın "ilahi"den "kutsal"a, hatta "olumsuz kutsallaştırma"ya geçiş olarak tanımladığı şeye karşılık geleceklerdir.
29. Kowaleski 2003.
30. K'iche paralellikleri için bkz. Frauke Sachse (2006): "The Martial Dynasties - the Postclassic in the Maya Highlands", Grube v.d. (yay. haz.) 2000'in içinde: 356–71.

31. Kubler 1962.
32. Kroeber (1944: 761) büyük sonucuna şu şekilde başladı: "Ele alınan olgularda herhangi bir gerçek kanunun kanıtını görmüyorum; döngüsel, düzenli olarak tekrarlanan veya gerekli hiçbir şey yok. Ne her kültürün, içinde kalitenin yeşermesini mümkün kılan modeller geliştirmesi gerektiğini ne de bir kez yeşerdikten sonra yeniden canlanma şansı olmadan solup gitmesi gerektiğini gösteren hiçbir şey yoktur." Kültürel başarı ile hükümet sistemleri arasında gerekli bir ilişki de bulamadı.
33. Kıta Avrupası'nda İskitler, Trakyalılar veya Keltler gibi Yunan veya Romalı sömürgecilerin yazıları aracılığıyla kısa süreliğine tarihte su yüzüne çıkan ve literatür bakışını başka bir yere döndürdüğünde tekrar sönüp giden halkların incelemesini tanımlayan, "protohistorya" olarak bilinen bir bilim kategorisi vardır.
34. Amun'un eşleri Amenirdis I ve Şepenupet II gibi "tanrı'nın eli" olarak ek kült rolleri nedeniyle aynı zamanda erkek yaratıcı-tanrıya evrensel mastürbasyon eylemlerinde yardımcı olmak zorundaydılar; yani ritüel anlamda eşleri, hayal edilebilecekleri kadar erkek bir müdürün emrindelerdi fakat gerçekte Yukarı Mısır ekonomisinin büyük bir bölümünü yönetiyor ve sarayda siyasi kararları veriyorlardı. Karnak ve Medinet Habu'daki cenaze şapellerinin görkemli konumlarına bakınca bu bileşim çok etkili bir *realpolitik* yarattı.
35. John Taylor'ın, Shaw (yay. haz.) 2000: 330-69, özellikle 360-62'deki "Üçüncü Ara Dönem" hakkındaki bölümüne ve ayrıca Ayad 2009'a bakınız.
36. Schneider 2008: 184.
37. Mesela *The Oxford History of Ancient Egypt*'ta (Shaw yay. haz. 2000) ilgili bölüm, "Orta Krallık Rönesansı (c. 2055–1650 B.C.)" olarak adlandırılmaktadır.
38. Faydalı bir özet için bkz. Pool 2007.
39. Rosenwig 2017. Bu tablo, bu yazının yazıldığı sırada halihazırda sürmekte olan Tabasco ve Veracruz eyaletlerinde LiDAR araştırma tekniklerinin uygulanmasıyla oldukça çarpıcı bir şekilde değişmeye yatkındır.
40. Bkz. Rosenwig 2010.

41. Bireysel farklılıklara ve kişisel estetiğe gösterilen ilgi, en çok San Lorenzo'da belgelenen Olmek heykellerinin ikinci büyük kategorisinde de açıkça görülmektedir. Kambur, cüce, cüzzamlı resimleri ve muhtemelen insanların düşük yapılmış embriyolarla ilgili gözlemlerine dayanan görseller de dahil, alışılmadık veya anormal özelliklere sahip insan figürlerini tasvir ediyor; bkz. Tate 2012.
42. Bkz. Drucker 1981; Clark 1997; Hill ve Clark 2001.
43. Bkz. Miller ve Houston 1987.
44. Hill ve Clark 2001. Bu bağlamda –Olmek, Maya veya Aztek şehirlerinden daha kolektif ilkelerle yönetilen– Teotihuacan'da top oyunlarının resmi olarak sahnelenmesi için böyle bir alanın olmaması geçici bir ilgiden daha fazlasıdır. Halka açık bir top sahasını belediye planından hariç tutmak kesinlikle kasıtlı bir seçim olmalıydı çünkü Teotihuacan'da yaşayanların çoğu bu tür gösterilere aşinaydı ve Dokuzuncu Bölüm'de gördüğümüz gibi, şehir merkezindeki hemen hemen her şey titiz bir öngörü ve hassasiyetle düzenlenmişti. Teotihuacan'da top oyunları ortaya çıktığında durum farklı bir bağlamda oldu. O kadar farklı ki insan çevredeki Oaxaca ve Maya ovalarındaki krallıklarda (insanların bu bölgeler arasında düzenli olarak hareket ettiklerini ve komşularının uygulamalarına aşina olduklarını hatırlayarak) standart kabul edilen fikirlerin bilinçli olarak tersine çevrildiğinden şüphelenmeye başlıyor.

    Kanıt, Teotihuacan'ın iyi donanımlı toplu yerleşim alanlarından biri olan ve Tepantitla olarak bilinen ev içi duvar resimlerinden geliyor. Tanrılar tasvir edilmiştir ama aynı zamanda ayakları, elleri ve sopalarıyla top oyunları oynayan insanların bilinen en eski görselleri de vardır ve oyunlar, futbol, basketbol ve hokey gibi şeylerdi (bkz. Uriarte 2006). Bütün bunlar aristokratik normların ihlaliydi. Sahneler, çok sayıda katılımcının aynı ölçekte gösterildiği bir sokak ortamına sahiptir. Bu sahnelerle ilişkilendirilen, güçlü bir sanrı yapıcı madde olan nilüferlerin tekrarlayan sembolizmidir. Belki de burada gördüğümüz Teotihuacan'a özgü bir şeydir ya da belki de Orta Amerika'da

sıradan insanların oynadığı oyunlara bir göz atıyoruz, ki bu daha tabakalı siyasi yapılarda hayatın bizim için büyük ölçüde görünmez olan bir yanıdır.

45. Clendinnen 1991: 144.

46. Bu bakımdan, Wilk'in (2004) Olmek ufkunun dinamikleri ile Miss World ve Miss Universe gibi modern güzellik yarışmalarının kültürel/siyasi etkisi arasındaki teşvik edici karşılaştırması çok yerinde görünmektedir. Geertz, Bali krallıklarını tanımlamak için "tiyatro devleti" (1980) terimini icat etti; orada tüm haraç sisteminin esasen gösteri ritüelleri düzenleme amacıyla var olduğunu, ritüellerin haraç için düzenlenmediğini öne sürdü. Argümanının bazı dikkate değer zayıflıkları bulunmaktadır (özellikle Balili kadınların açısından bakıldığında) ama bu benzetme yine de yararlı olabilir, özellikle de (herhangi bir birinci sınıf antropoloji öğrencisinin aşina olduğu) o ünlü Balili horoz dövüşlerinin asıl rolü dikkate alındığında; başlangıçta kraliyet sarayları tarafından insanları borç altına sokmanın bir yolu olarak teşvik edilmiş ve sahnelenmişti; bu da sıklıkla kişinin karısının ve çocuklarının köle veya cariye olarak kullanılmak üzere saraya teslim edilmesine veya ileride yurtdışına satılmasına yol açıyordu (Graeber 2011: 157–8, 413 n.88).

47. Sekizinci Bölüm'de gördüğümüz gibi.

48. Bkz. Conklin ve Quilter (yay. haz.) 2008.

49. Bkz. Isbell 2008.

50. Bkz. Quilter 2002; Castillo Butters 2005.

51. Bkz. Urton 1996.

52. Bunlar, tam da antropolog Carlo Severi'nin (2015) klasik "fantezi ilkesi" analizinde incelediği son derece karmaşık görsellerdir.

53. Burger 2011; Torres 2008. Chavín de Huántar'daki taş oymalar çoğunlukla, doğaları gereği değişken bilinç durumlarının geçici deneyimlerini kalıcı kılmakla ilgileniyor gibi görünüyor. Kedigiller, yılanlar ve tepeli kartallar gibi Chavín sanatına özgü hayvan motifleri, aslında 1000 yıl öncesine kadar yaylalar

ve kıyılar arasında zaten yaygın olan pamuklu kumaşlarda ve boncuk işlerinde görülmektedir. İlginç bir şekilde, sonraki dönemlere ait daha iyi korunmuş tekstiller, Chavín'in gücünün zirvesindeyken bile kıyı toplumlarının tanrılarına açıkça kadın formlarında yaklaştıklarını gösteriyor (Burger 1993). Chavín de Huántar'ın kendisinde kadınlar, hayatta kalan figürlü heykel dağarcığında yok gibi görünmektedir.

54. Rick 2017.
55. Bkz. Burger 2008.
56. Bkz. Weismantel 2013.
57. Natchezlerin ilahi krallığı hakkında tam referanslarla daha ayrıntılı bir tartışma için Graeber ve Sahlins 2017: 390-98'deki Graeber'in "Notes on the Politics of Divine Kingship" bölümüne bakınız.
58. Graeber, a.g.e. s. 394'ten alıntılandı.
59. Lorenz 1997.
60. Bkz. Gerth ve Wright Mills (eds.) 1946: s. 233–4.
61. Brown 1990: 3, John Swanton'ın *Indian Tribes of the Lower Mississippi Valley and Adjacent Coast of the Gulf of Mexico* (1911) kitabından alıntı (Amerikan Etnoloji Bürosu, Bülten 43).
62. Bu tür kraliyet "istismarlarının" iyi bir özeti için bkz. de Heusch 1982; kendi tebaasını vuran en ünlü kral, David Livingstone'un kendisine bir tüfek hediye etmesinden sonra onu etkilemeye çalışan Ganda Kralı Mutesa'ydı fakat bu kesinlikle benzersiz bir olay değildir: bkz. Simonse 1992; 2005.
63. Graeber ve Sahlins 2017: 129.
64. Crazzolara 1951: 139.
65. Dietrich Westermann'ın *The Shilluk People: their Language and Folklore* (1911). Philadelphia: Board of Foreign Missions of the United Presbyterian Church of North America, s. 175'te bildirilmiştir.
66. Graeber ve Sahlins 2017: 96, 100–101, 130.
67. Bir sonraki bölümde bu tür ihtimalleri daha ayrıntılı olarak ele alacağız.

68. Aslında burada samimiyetsiz davranıyoruz. Bu sadece bir düşünce deneyi değildir: Şimdilerde arkeologlar tarafından Adams County'deki Fatherland Site olarak bilinen Büyük Köy'ün kalıntıları, aslında 1960'larda ve 1970'lerin başında, birkaç aralıklı saha çalışması sırasında özellikle Stu Neitzel tarafından kazılmıştı. Terk edilmesinden bu yana geçen yüzyıllarda bölgeden geriye kalanlar, St. Catherine Deresi'nin biriktirdiği üç metreye kadar kolüvyal çamurla kaplanmıştı; bu çamurun ilk önce ağır makinelerle (buldozerlerle) kaldırılması gerekiyordu ki bu, aşağıdaki arkeolojik kalıntılara zarar verip temel kanıtları yok etti. Neitzel'in (1965; 1972) bildirdiği şey, bizim az önce tanımladığımız şeyle genel hatlarıyla örtüşmektedir; şüphesiz, daha dikkatli ve modern teknikler arkeolojik yeniden yapılanma açısından çok daha iyi sonuçlar verebilir (bkz. Brown 1990).

69. Aslında, Natchez tapınağının muhtemel yeri olan C Tümseği civarında yapılan ilk kazılarda, Fransız ve yerel üretim nesneler de dahil mezar eşyalarının bulunduğu yirmiden fazla gömü ortaya çıkarıldı fakat bu kazılar sistematik bir belgeleme olmadan kötü bir şekilde yürütülmüştü ve gömüler muhtemelen tapınak kullanımının en son dönemine, binanın yerle bir edilmesinden hemen öncesine ve Büyük Güneş'in gücünün şüphesiz çoktan azaldığı döneme tarihleniyordu (bkz. Brown 1990: 3; Neitzel 1965, Moreau B.C. Chambers'ın 1930'daki bulgularını bildirmektedir).

70. Mısırbilimciler, Birinci ve İkinci hanedanları Mısır'ın "Erken Hanedanlık" dönemi olarak adlandırırken, "Eski Krallık" –biraz kafa karıştırıcı bir şekilde– ancak Üçüncü Hanedan'da başlar.

71. Bkz. Dickson 2006; Morris 2007; Campbell (ed.) 2014; daha fazla referansla Graeber ve Sahlins 2017: 443–4.

72. İkinci ihtimal ve daha önceki yorumların bir incelemesi için bkz. Moorey (1977); ancak onları gerçek kraliyet gömüleri olarak gören alternatif bir görüş için Marchesi 2004'e bakınız.

73. Campbell 2014.
74. Bkz. Campbell 2009.
75. Her ne kadar tek mezarlar onlar olmasa da; çünkü Mısır'ın ilk yöneticileri, zaman zaman atalarının bedenlerini bölüp ölüm kültlerini mümkün olduğu kadar geniş bir alana yaymak için onları birden fazla yere gömmüş olabilirler; bkz. Wengrow 1996: 226–8.
76. Wengrow 1996: 245–58; Bestock 2008; ayrıca bkz. Morris 2007; 2014.
77. Macy Roth 2002.
78. Maurice Bloch (2008) benzer bir şekilde, erken dönem devletlerin neredeyse her zaman olağanüstü ve çoğu zaman görünüşte rasgele bir şiddet patlaması içerdiğini ve bu tür devletlerin nihai sonucunun, sıradan evlerin ritüel hayatını, o devletler çökse bile bir şekilde eski hâline asla geri döndürülemez bir düzen içinde "düzensizleştirmek" olduğunu gözlemlemiştir. Dinin evrenselleştirilmesi olgusunun bu ikilemden ortaya çıktığını savunmuştur.
79. Bunun bir etkisi, Mısır toprakları çevresinde bir dizi "sahipsiz topraklar" yaratmaktı. Örneğin, Mısır'ın bir zamanlar Sudan'da yakın akraba olan topraklardan ve halklardan siyasi olarak ayrılması, Mısır'ın yeni kurulan güney sınırındaki bölgelerin nüfusunun azalmasını ve Nübye'de esas olarak iktidara sahip olan (arkeologların adlandırması üzerine A Grubu denen) eski bir aygıtın parçalanmasını içeriyor gibi görünüyor. Bu, İkinci Şelale'deki Gebel Şeyh Süleyman'da oyulmuş bir kayada anılan şiddetli bir tahakküm eylemiyle gerçekleşti. Dolayısıyla, aslında yeni Mısır yönetiminin merkezindeki (bir hükümdarın taht-tan inmesi durumunda) ritüel cinayetlerin aşırılıkları ile kara sınırlarında meydana gelen veya anılan temel şiddet arasında bir tür simetriye sahibiz; Baines 2003; Wengrow 2006: birçok yerde.
80. Bkz. Lehner 2015.
81. Wengrow v.d. 2014.

82. Jones v.d. 2014. Neolitik gömüler, genellikle Nil Vadisi'nin kurak kenarlarında ceset için belli bir miktarda doğal koruma sağlamaya yetecek kadar kuru alanlar ve bazen daha da yakındaki çöl arazilerinde bulunuyordu; herhangi bir dayanıklı üst yapıya sahip değilmiş gibi görünüyorlar fakat genellikle büyük mezarlıklara yerleştirilmişlerdi. Diğer kanıtlar ise insanların nesiller boyunca aynı yerleri hatırladığını, yeniden ziyaret ettiğini ve kullandığını gösteriyor; bkz. Wengrow 2006: 41–71; Wengrow v.d. 2014.

83. Aslında Mısırbilimciler, daha sonraki krallıkların bazı unsurlarının sanatta "çok erken" ortaya çıktığını uzun zamandır fark etmişlerdi: Mesela Aşağı Mısır'ın ünlü Kızıl Taç'ı, Kırmızı ve Beyaz taçların bir araya gelerek Mısır Birliği'nin resmi sembolü hâline getirilmesinden neredeyse 1000 yıl öncesine tarihlenen bir çömlek parçası üzerinde görülüyor; düşmanlarını cezalandırmak için gürz kullanan bir kralın standart motifi, Narmer Paleti'nden 500 yıl önce Hierakonpolis'teki boyalı bir mezarda ortaya çıkıyor, vs. Daha fazla örnek ve referans için bkz. Baines 1995.

84. Yakın zamanlardaki Nil halkları kesinlikle babasoylu olma eğilimindeydi. Aslında bu, kadınların önemli mevkilerde yer almasını tamamen engellemiyor ama bunu genellikle erkek rolünü oynayarak yapıyorlar. Örneğin Nuerler arasında, erkek varisi olmayan bir "boğa" ya da köy lideri, kızını kolayca erkek ilan edebilir ve kız onun konumunu pekâlâ devralabilir, hatta bir kadınla evlenebilir ve çocuklarının babası olarak tanınabilir. Mısır tarihinde de baskın konumlar üstlenen kadınların, bunu genellikle kendilerini fiilen erkek ilan ederek yapmaları muhtemelen tesadüf değildir (bu bölümde daha önce tartıştığımız tanrı Amun'un eşleri, bunun dikkate değer bir istisnasıdır).

85. Bkz. Wengrow 2006: Birinci, Dördüncü ve Beşinci Bölüm; Kemp 2006; Teeter (yay. haz.) 2011. Bu "ilk krallıklar" için nüfus tahminleri, antik yaşam alanlarına erişilememesi ve geniş tarihöncesi yerleşim alanlarının modern tarla sistemleri ve taş-

kın yataklarının altına gömülmesi nedeniyle oldukça spekülatif olmaya devam ediyor.

86. Bkz. Friedman 2008; 2011.
87. Bkz. Wengrow 2006: 92–8.
88. a.g.e.: 142-6.
89. Büyük ölçekli *chicha* tüketiminin hayat döngüsü ritüelleriyle bütünleşmesi aslında bir İnka icadı değildi, kökeni, Chavín (çok farklı ritüel yiyecekleriyle) ile İnkaların ortasında bulunan Tiwanaku'nun genişlemesine kadar uzanıyor; bkz. Goldstein 2003.
90. Bkz. Murra 1956: 20–37.
91. Daha fazla referansla bkz. Wengrow 2006: 95, 160–63, 239–45.
92. Lehner 2015.
93. Ayrıca bkz. Roth 1991.
94. Anıtsal mimari ile gemi mürettebatının faaliyetleri arasındaki sembolik ve muhtemelen pratik ilişkiler, Mısır'la yakın ticari ve kültürel bağları olan bir liman kenti olan Lübnan'daki Byblos'un (Jbeil) geç Tunç Çağı taş tapınakları için de önerilmektedir (bkz. Wengrow 2010b: 156); takım becerilerinin tekne kullanmaktan ağır taş işçiliğine kadar nasıl aktarıldığına dair etnografik açıklamalar, mesela John Layard'ın bir Melanezya adasına dair klasik etnografisi olan *Stone Men of Malekula* (1942). Londra: Chatto and Windus'ta bulunabilir.
95. Üretim hattı benzetmesi, Lewis Mumford'un ilk karmaşık makinelerin aslında insanlardan oluştuğunu iddia ettiği meşhur "mega-makine"den esinlenilmiştir. Eric Williams gibi biliminsanlarının uzun zaman önce öne sürdüğü gibi, emeğin fabrika sistemine özgü "rasyonelleştirilmesi", on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda kölelerin çalıştırıldığı tarlalara gerçekten öncülük etmiştir fakat yakın zamanda diğerleri, o dönemde hem ticari hem de askeri gemilerin, bir başka önemli deney alanı gibi göründüğüne işaret etmiştir çünkü o tür gemilerde bulunmak, çok sayıda insanın tamamen tek bir gözetmenin komutası altında görevlendirildiği birkaç durumdan biriydi.

96. Feminist kuramcıların işaret ettiği gibi (mesela Noddings 1984).
97. Burada şunu hatırlatmakta fayda var ki Eski Krallık döneminde Mısır'ın en üst düzey yetkililerinden bazılarının mezarlarında, onların en önemli unvanları arasında sadece askeri, bürokratik ve dini makamları değil, aynı zamanda "Kralın Sevgili Tanıdığı", "Saray Manikürcülerinin Gözetmeni," vs. gibi görevler de yer alıyor (Strudwick 1985).
98. Baines 1997; 2003; Kolata 1997'yi karşılaştırın.
99. Mısır ve Mezopotamya krallıklarının farklı biçimleri için bkz. Frankfort 1948; Wengrow 2010a; Mezopotamya krallarının ilahi veya ilahiye yakın konum iddiasında bulunduğu bu modelin nadir istisnaları için, her ikisi de bu tür iddiaların istisnai ve kararsız doğasını vurgulayan Piotr Michalowski ve Irene Winter'ın Brisch (yay. haz.) 2008'deki katkılarına bakınız.
100. Bu durum geç dönem Mezopotamya tarihinde bile devam etti: Hammurabi, MÖ on sekizinci yüzyılda kendi ünlü kanununu içeren bir dikilitaş diktiğinde bu, kralın topraklarında şiddetin nasıl kullanılıp kullanılamayacağını belirleyen, yoktan yeni bir düzen yaratan bir egemenlik kanununun mükemmel bir örneği gibi görünebilirdi ama aslında bu büyük fermanların çoğu hiçbir zaman sistematik olarak uygulanmamış gibi görünüyor. Babil halkı, daha önce sahip oldukları geleneksel hukuk kuralları ve uygulamalarının aynı karmaşık yapısını kullanmaya devam etti. Üstelik dikilitaşın dekoratif şemasının da belli ettiği gibi Hammurabi, güneş tanrısı Şamaş'ın otoritesine göre hareket ediyor; bkz. Yoffee 2005: 104–12.
101. Burada, yönetimin dünyevi hükümetin yerleşik bir özelliği olduğu ancak evrende -tahmin edilebilir bir şekilde organize olmak şöyle dursun- eylemleri (tıpkı Kitab-ı Mukaddes'teki Yahve'ninkiler gibi) sıklıkla beklenmedik müdahaleler ve insan ilişkilerinde sıklıkla kaotik kopuşlar biçiminde gerçekleşen tanrılar tarafından mesken tutulduğu Mezopotamya ile daha ileri bir karşıtlık ortaya koyabiliriz; Jacobson 1976.

102. Egemenliğin ve rekabetçi siyasetin dünyevi alana hâkim olduğu ve idari hiyerarşilerin evrene yansıtıldığı rejimlerin diğer örnekleri arasında, evrensel döngülere benzer bir hayranlık sergileyen birçok Güney Asya toplumu ve Kilise ile melek hiyerarşilerinin imajının, Antik Roma'nın eski hukuki-bürokratik düzeninin bir hatırasını korumuş gibi göründüğü ortaçağ Avrupa'sı yer alabilir.
103. Martin ve Grube 2000: 20; Martin 2020.
104. Bkz. Bagley 1999.
105. Shaughnessy 1989.
106. Yeni Krallık'tan önce Mısır'da kehanete başvuru sınırlıydı ve İnka hükümet sistemlerinde kararsız bir role sahipti. Gose'un (1996: 2) açıkladığı gibi, İnka örneğinde kehanet gösterileri aslında yaşayan kralların kişisel otoritesiyle çelişiyordu. Bunun yerine, hükümdarın mutlak egemenliği ve üstün otoritesine meydan okumayacak bir şekilde, madun (ve potansiyel olarak yıkıcı) görüşleri ifade etmek için birkaç mekândan birini sağlayan kraliyet atalarının mumyalanmış bedenlerine veya onların heykel eşdeğerlerine odaklandılar. Benzer şekilde, Rönesans döneminde bir kralın veya kraliçenin yıldız falını almak genellikle bir ihanet eylemi olarak kabul edilirdi. Maya kralları kan akıtmayı ve taş atmayı kehanet biçimleri olarak kullandılar ama bunların devlet işlerinde merkezi bir önemi varmış gibi görünmüyor.
107. Yuan ve Flad 2005. Okuryazarlık alanının dışında, hayvan parçalarıyla kehanet de yaygın olarak uygulanıyordu.
108. Bkz. Keightley 1999.
109. Shaughnessy 1999.
110. Şang Çin'i, antropolog Stanley Tambiah'nın (1973) "galaktik yönetimler" olarak tanımladığı, aynı zamanda daha sonraki Güneydoğu Asya tarihinde en yaygın biçim olan, egemenliğin merkezde yoğunlaştığı ve sonra dışarıya doğru zayıfladığı, bazı merkezlere odaklanıp bazı yerlerde, kenarlarda bazı yöneticilerin veya soyluların, mevcut yöneticilerinin onları hiç duymadığı –imparatorluk kurucularının uzak torunlarının bile– aslında

imparatorlukların parçası olduklarını iddia edebilecekleri noktaya kadar sönüp gittiği şeyin paradigması olarak düşünülebilir. Egemenliğin bu tür dışa doğru yayılımını, önce Ortadoğu'da ve sonra yavaş yavaş Avrasya'nın büyük bölümünde ortaya çıkan, aslında "hükümet"i neyin oluşturduğuna dair taban tabana zıt kavramların dinamik bir gerilim içinde karşı karşıya geleceği, (Çin, Hindistan veya Roma'daki) bürokratik rejimleri, onları sürekli olarak alt etme tehdidinde bulunan göçebe halkların kahramanca siyasetlerinden ayıran büyük sınır bölgelerini yaratan başka tür bir makro-siyasi modelle karşılaştırabiliriz; bunun için bkz. Lattimore 1962; Scott 2017.

111. Eski Krallık'tan kalma bu kraliyet temasının en açık örneği, Sahure'nin Abusir'deki ölü tapınağından günümüze kalan kabartmalarda bulunabilir; bkz. Baines 1997.
112. Baines 1999.
113. Bkz. Seidlmayer 1990; Moreno García 2014.
114. Seidlmayer 1990'a göre çeviri: 118–21. Bu bağlamda özellikle dikkat çekici olan, adayın halkını sadece sağlıklı tutmakla kalmayıp aynı zamanda tam bir toplumsal hayat için temel ihtiyaçlarını da sağladığı yönündeki iddialarıdır: yani bir aileyi geçindirmek ve düzgün cenaze törenleri düzenlemek için kaynak temini ile kimsenin kendi mahallesinden koparılmayacağı veya mülteci olarak yaşamaya mahkûm edilmeyeceği garantisi.
115. Dunbar 1996: 102; Diamond 2012: 11. Bu varsayım, hem Sekizinci Bölüm'ün başında tartıştığımız türden "sayısal stres" kuramlarında hem de bürokrasinin, toplumların belli bir yüz yüze etkileşim eşiğinin ötesine geçmesiyle ortaya çıkan bilgi depolama ve yönetim sorunlarına idari çözümü sağladığını savunan evrim psikolojisinin bir kolunda saklıdır. Bu tür kuramlara göre bürokrasi, insan zihninin bilgiyi depolama ve geri çağırma konusundaki doğuştan gelen kapasiteleri (örneğin, malların veya emeğin akışıyla ilgili) aşırı yüklendiğinde bir tür "harici sembolik depolama" görevi görür. Bildiğimiz kadarıyla, "bürokrasinin kökenlerinin" bu varsayımsal fakat derinlere

kök salmış yeniden inşasını destekleyecek kesinlikle hiçbir deneysel kanıt yoktur.

116. İlginçtir ki on dokuzuncu yüzyılda Madagaskar'daki Merina Krallığı'nın arşiv kayıtları hemen hemen aynıdır: Krallık, atadan kalma şartlarda bir kraliyet ailesi olarak düşünülmüştü ve her soy grubunun gerçek doğası, çoğunlukla insanların dadıları olduğu bir çocuk olarak hayal edilen krala yaptıkları hizmetle tanımlanıyordu. Kayıtlar, hükümdarı korumak için kraliyet ailesine girip çıkan her eşyayla ilgili sonsuz ve kesin ayrıntılara sahiptir ancak bunun dışında ekonomik meseleler konusunda neredeyse hiçbir şey söylemiyorlar (bkz. Graeber, "The People as Nursemaids of the King," Graeber ve Sahlins 2017).
117. Akkermans (yay. haz.) 1996.
118. Bkz. Schmandt-Besserat 1992.
119. Tuhaf bir şekilde, Tell Sabi Abyad'da bu tür mühürlerin çok az sayıda bulunmasının nedeni, onların ahşap gibi günümüze ulaşamamış malzemelerden yapılmış olması olabilir; taştan yapılmış ve burada bahsettiğimiz türden minyatür damga mühürler, aynı ("Geç Neolitik" veya "Halaf") döneme ait diğer kuzey Mezopotamya alanlarında oldukça yaygın olarak bulunmaktadır.
120. Akkermans ve Verhoeven 1995; Wengrow 1996.
121. Tüm bunların, sürülerini yakınlardaki yamaçlarda otlatmak için götürdükleri (yaylacılık adı verilen bir uygulama) çobanlık mevsimi sırasında nüfusun bir kısmının köyden uzak olmasının bir sonucu olduğu -bazen dile getirilen- önerisi, muhtemelen fazlasıyla basite indirgeyicidir. Aynı zamanda pek mantıklı da değildir çünkü mülkle ilgilenmek veya sorunları bildirmek için köyde hâlâ yaşlılar, eşler, kardeşler ve çocuklar vardı.
122. Bkz. Wengrow 2010a: Dördüncü Bölüm.
123. Wengrow 1998: 790–92; 2001.
124. Bu tabii biraz ironiktir çünkü toplumsal evrimin daha eski çerçeveleri içinde çalışan arkeologlar, uzun süredir 'Ubeyd toplumlarının sırf kronolojik olarak en eski çiftçi yerleşimleri ile

en eski şehirler arasında yer aldıkları için bir tür "karmaşık reislikler" hâlinde düzenlenmiş olması gerektiğini varsaymışlardı (ki bunların da "devletin doğuşu"nu müjdeledikleri varsayılır). Bu tür argümanların mantıksal döngüselliği ve söz konusu dönemlere ilişkin arkeolojik kanıtlara uygunluktan yoksun olmaları artık çok açık bir şekilde ortaya çıkacak.

125. Murra 1956: 156.

126. Bakınız, özellikle Salomon 2004. Bu arada, İngiltere'nin ortaçağ köylerindeki piyasa sistemlerinin, daha az resmi olsa da, hemen hemen aynı şekilde işlediği gözlemlenebilir: işlemlerin büyük çoğunluğu krediyle yapılıyordu ve her altı ay-bir yılda, tüm borç ve kredilerin sıfıra indirilmesi amacıyla toplu muhasebe yapılıyordu (Graeber 2011: 327).

127. Salomon 2004: 269; Hyland 2016. İp tabanlı sayma tekniklerinin tarihöncesi Mezopotamya'da kil sembolleri ve damga mühürleriyle birlikte kullanılmış olması, delikli kil topaklarının asılı olması, düzenli biçimlerde şekillendirilmesi ve bazen de damgalanmış işaretler veya semboller taşımasına dair kanıtların gösterdiği gibi mümkündür (Wengrow 1998: 787).

128. Daha fazla referansla bkz. Wernke 2006: 180–81.

129. Organizasyon şekli ve emek haracı programları için bkz. Urton 2015; Hyland 2016.

130. John Victor Murra, *The Economic Organization of the Inca State* (1956) hakkındaki ustaca tezlerinde, insan düşmanlarından ve yeni otorite konumlarına yükselip oraya ayak uyduramayanlardan, birbirlerine düşman olan komşulardan ve köylerinden çıkarılan borçlulardan bahseden İspanyol kaynaklardan alıntı yapıyor ancak bunların ne kadarının *fethin* kendisinin bir sonucu olduğundan asla emin olunamaz; ayrıca bkz. Rowe 1982.

131. Bunun için bkz. –bu cildin yazarlarından biri tarafından (Graeber 2011) yazılmış– *Debt: The First 5000 Years*; ayrıca Hudson 2018.

132. Von Dassow 2011: 208.

133. Murra (1956: 228), İnka devletinin sosyalist olduğu yanılsamasının "aslında bir *ayllu* işlevi olan şeyin devlete atfedilmesinden" kaynaklandığı sonucuna varır. "İş göremez durumda olanların güvenliği, topluluk varlıklarına, fazlalıklarına ve aynı zamanda karşılıklı emek hizmetlerine otomatik erişim sağlayan çok eski, İnka öncesi bir sistem tarafından sağlanıyordu" diye devam eder: "Ciddi bir don ve kuraklık durumunda büyük çaplı bir devlet yardımı olmuş olabilir; buna yapılan atıflar rezervlerin ordu, mahkeme, kilise ve idari amaçlarla kullanımını tanımlayan yüzlercesiyle karşılaştırıldığında çok sonra ve çok az sayıdadır." Muhtemelen bu abartılıyor çünkü İnkalar aynı zamanda idari yapıları ve toplumsal refah aygıtını da fethettikleri bazı krallıklardan miras aldı, dolayısıyla gerçeklik mutlaka bölgeden bölgeye değişiklik göstermiş olmalıdır (S. Rockefeller, kişisel görüşme).
134. Mesela Mezopotamya hakkında bkz. Richardson (2012) ve erken hanedanlık askeri örgütlenmesinin mevsimsel boyutları hakkında bkz. Schrakamp (2010); Klasik Mayalar arasındaki mevsimsel savaşlar için bkz. Tuerenhout (2002); daha fazla örnek ve tartışma için Neumann v.d.'nin (yay. haz.) (2014) katkılarına bakınız; Meller ve Schefik (2015).
135. James Scott (2017: 15) *Tahıla Karşı* kitabının başında benzer bir gözlemde bulunuyor: "Dünyanın büyük bir kısmında devlet, güçlü olduğu zamanlarda bile mevsimlik bir kurumdu. Yakın zamana kadar, Güneydoğu Asya'daki yıllık muson yağmurları sırasında devletin gücünü yansıtma yeteneği neredeyse saray duvarlarına kadar daralmıştı. Devletin öz imajına ve çoğu standart tarihteki merkezi konumuna rağmen, ilk ortaya çıkışından sonraki binlerce yıl boyunca devletin sabit değil değişken bir durum olduğunu ve pek çok insanın hayatında oldukça sallantılı olduğunu kabul etmek önemlidir."
136. Belki de keyfi güç iddiasında bulunan pek çok kişinin, tebaanızı öldürebilmeniz gerçeğinin bir şekilde onlara hayat vermiş olmakla eşdeğer olduğu yanılsamasıyla canlanmıştır.

137. James Scott, *Domination and the Arts of Resistance* (1990) adlı harika ve az takdir edilen kitabında, bir topluluğun lordlar ve serfler, efendiler ve köleler, yüksek kasttakiler ve dokunulmazlar arasında bölünmesi gibi bir grubun diğeri üzerinde ezici bir güce sahip olduğu durumlarda, her iki taraf da sanki tarihi kayıtları tahrif etmek için komplo kuruyormuş gibi davranma eğilimindedir. Yani her zaman gerçekliğin "resmi bir versiyonu" olacaktır; diyelim ki köle çalıştıran tarla sahipleri, kalplerinde yalnızca kölelerinin çıkarlarını gözeten yardımsever baba figürleridir, buna ne efendiler ne de köleler, hiç kimse inanmaz ve "sahne dışında" olup sadece birbirleriyle konuştuklarında buna açıkça gülünç muamelesi yapmaları muhtemeldir; yine de baskın grup astlarının, özellikle de halka açık bir etkinlik olarak kabul edilebilecek herhangi bir şeyde birlikte rol oynamasında ısrar eder. Bir bakıma bu, gücün en saf ifadesidir: yani hükmedilenleri fiilen iki artı iki beş edermiş gibi davranmaya ya da firavunun bir tanrı olduğuna inanmaya zorlama yeteneği. Sonuç olarak, gerçekliğin tarih ve gelecek nesiller için korunma eğiliminde olan versiyonu tam da bu "resmi metin"dir.
138. Abrams 1977.
139. Ayrıca bkz. Wengrow 2010a.
140. Mesela Mary Harris'in (1997) işaret ettiği gibi; Chavín'in, Klasik Mayaların ve diğer Kolomb öncesi yönetimlerin merkezi bilgi sistemlerinin, başlangıçta sicimlerin ve şeritlerin yardımıyla hesaplanan ve dolayısıyla nihayetinde kumaş teknolojilerine dayanan kıta çapındaki bir matematik sistemine dayanmış olabileceğini (Clark 2004) ve şehirlerde çivi yazısı matematiğinin icadından önce, köylerde binlerce yıllık gelişmiş dokuma teknolojilerinin olduğu ve bunun yankılarının, Mezopotamya boyunca tarihöncesi seramik geleneklerinin biçimlerinde ve dekorasyonunda korunduğunu da burada hatırlayınız (Wengrow 2001).
141. Renfrew 1972.

142. Arkeologlar tarafından adanın tamamı için yaygın olarak kullanılan kronolojik şema, "Saray Öncesi" ile başlar ve "İlk Saray", "Yeni Saray", vs. şeklinde devam eder.
143. Whitelaw 2004.
144. Bkz. Davis 1995.
145. Preziosi ve Hitchcock 1999.
146. Belki de burada, Arthur Evans'ın yirminci yüzyılın başında Knossos'ta ortaya çıkardığı boyalı figürler arasında meşhur bir "rahip-kral" tanımlamasından bahsetmek gerekir (bunun için bkz. S. Sherratt 2000). Aslında, Evans'ın bu resmi bir araya getirmek için kullandığı süslü duvar kabartmasının çeşitli parçaları, farklı arkeolojik katmanlardan geliyordu ve muhtemelen hiçbir zaman tek bir figüre ait değildi (başlangıçta kendisi de bunu düşünmüştü ama fikrini değiştirdi). Rahip-kralın cinsiyeti bile artık sanat tarihçileri tarafından sorgulanıyor. Fakat daha temel soru, Minos resim sanatının ezici çoğunluğu bize tamamen başka bir yönü işaret ederken, neden birisinin krallığın kanıtı olarak etkileyici tüylü şapkalı tek bir muhtemelen erkek figürünü ele almak isteyebileceğidir. Birazdan ona bakacağız. Ama kısacası, Knossos'un rahip-kralı, Sekizinci Bölüm'de karşılaştığımız İndus Vadisi'ndeki eski Tunç Çağı şehri Mohenjo-daro'daki benzer isme sahip ve benzer şekilde soyutlanmış muadilinden daha iyi bir taht mücadelesi vermiyor.
147. Younger 2016.
148. Evans şunu yazdı: "Minos medeniyetinin altın çağında erkek unsuru yönetim alanında kendisini ne kadar öne sürmüş olursa olsun, din damgasının hâlâ toplumsal gelişimin eski anaerkil aşamasını yansıtmaya devam ettiği kesindir." (Schoep 2018: 21'den alıntılanmıştır)
149. Mısır'ın Lübnan üzerinden Girit'e yaptığı erken dönem ihracatları ve onların kadın ritüelleriyle muhtemel ilişkileri hakkında ayrıntılı bir tartışma için bkz. Wengrow 2010b.
150. Voutsaki 1997.

151. Saraylar yalnızca –keten, yün ve metaller gibi– saray atölyelerinde başta kaliteli kumaşlar, savaş arabaları, silahlar ve kokulu yağlar olmak üzere belirli öğelere dönüştürülen belli mallar için haraç istiyordu. Çömlek imalatı gibi diğer büyük endüstriler idari kayıtlarda hiç yer almıyor. Bkz. Whitelaw 2001.
152. Bkz. Bennett 2001; S. Sherratt 2001.
153. Kilian 1988.
154. Rehak 2002.
155. Groenewegen-Frankfort 1951.

On Birinci Bölüm

1. Kelimenin tam anlamıyla eğitimsiz, Montesquieu'nün belki de en kısa ve öz ifadesiyle: "Bu insanlar büyük bir özgürlüğe sahipler çünkü toprağı işlemedikleri için ona bağımlı değillerdir: onlar gezgin ve serseridir..." (*Kanunların Ruhu*, 18:14 – "Toprağı işlemeyen Halkın siyasi Durumu").
2. Lovejoy ve Boas 1965.
3. Scott 2017: 129–30.
4. a.g.e.: 135.
5. a.g.e.: 253.
6. Sahlins ve Service 1960.
7. Tarihsel karşılaştırmaya en yakın olanı ekonomik karşılaştırmadır: Kabaca 1917'den 1991'e kadar var olan ve zirvesinde dünya topraklarının ve nüfusunun önemli bir kısmını kapsayan Sosyalist Blok, bu anlamda genellikle (başarısız) bir deney olarak ele alınır. Fakat bazıları onun hiçbir zaman daha büyük kapitalist dünya sisteminden gerçekten bağımsız olmadığını, yalnızca devlet kapitalizminin bir alt bölümü olduğunu iddia edebilir.
8. Burada, bu koordineli değişiklikleri büyük ölçüde fiziksel (altın ve gümüş) para birimi ile çeşitli soyut (maddi olmayan) kredi parası biçimleri arasındaki değişim açısından tanımlayan *Debt: The First 5000 Years* (Graeber 2011: Dokuzuncu Bölüm) kitabında daha uzun tartışılan örneklerden yararlanıyoruz.

9. Cahokia'ya genel bir bakış için bkz. Pauketat 2009.
10. Williams 1990.
11. Severi (2015), Kuzey Amerika'nın Yerli halkları arasında resimli yazı sistemlerinin kullanımına ilişkin kanıtları ve onların "sözlü" toplumlar olarak nitelendirilmesinin neden birçok açıdan yanıltıcı olduğunu tartışıyor.
12. *JR* (1645– 6) 30: 47; ayrıca bkz. Delâge 1993: 74.
13. Carr v.d. 2008.
14. Knight 2001; 2006.
15. Sherwood ve Kidder 2011.
16. "Arkaik ölçüm birimi, Adena dönemine kadar hayatta kalmış gibi görünüyor... Ancak Woodland halkları en azından kısmen Oluşan Orta Amerika'dan türetilmiş farklı bir ölçüm sistemi ve geometrik şekiller kullanıyordu... Sistem, Standart Birim ve permütasyonları için daha kısa bir ölçüm kablosu (1544 m) kullanıyordu ama onun dışında geleneksel sayımların ve aritmetiğin çoğunu korumuştu... Ayrıca, üçgenlere dayalı sistemin yerini, Hopewell hafriyat çalışmasında açıkça görüldüğü gibi çeşitli SMB [Standart Makro Birim] artışlarında kare ızgaralar, daireler ve karelerin kullanımı almıştı." (Daha fazla referansla bkz. Clark 2004: 205)
17. Yerkes 2005: 245.
18. Uzmanlar bundan *Pax Hopewelliana* olarak bahsetmeye başladı; genel bir inceleme ve ödül kafatasları şeklindeki bazı istisnalar için bkz. Seeman 1988.
19. Bkz. Carr and Case (yay. haz.) 2005; Case and Carr (yay. haz.) 2008: birçok yerde.
20. Çağdaş biliminsanları, merkezi Hopewell bölgesindeki "Üçlü İttifak" kardeşlikleri arasında en az dokuz klanı listeliyor: Ayı, Köpek, Kedi, Yırtıcı Hayvan, Rakun, Kanada Geyiği, Kunduz, Yırtıcı Olmayan Kuş ve Tilki. Bunlar kabaca, hâlâ bölgede yaşayan Orta Algonkin halkları arasında belgelenen en büyük klanlara karşılık gelmektedir (Carr 2005; Thomas v.d. 2005: 339–40).

21. Tahmin edilebileceği üzere bu biraz tartışma konusu olmuştur fakat burada Carr ve Case'te (yay. haz.) 2005 ileri sürülen kapsamlı biçimde belgelenmiş görüşleri daha ayrıntılı referanslarla birlikte takip ediyoruz.
22. DeBoer 1997: 232: "Hopewell hafriyat alanlarını tören merkezleri, ölüm ritüelleri ve ziyafetler, geçit yönlendirmeli ayak yarışları ve diğer 'oyunlar' gibi etkinliklerin yanı sıra dans ve kumar gibi çeşitli etkinliklerin merkezlerin kendilerinde ikamet eden büyük kalıcı nüfusun yokluğunda periyodik olarak yürütüldüğü yerler olarak görüyorum." Gömü üzerine: Seeman 1979.
23. Kuzey/güney ayrımı için bkz. Coon (2009); ayrıca güneyde gömülerin çoğunlukla kolektif ve farklılaşmamış olduğunu ve hazinelerin belli kişilerle tanımlanmayan cesetlerden ayrı olarak gömüldüğünü belirtiyor. Sanatı, Hopewell'de olduğu gibi başlık takan bireylerden ziyade canavar gibi giyinmiş kostümlü figürler gösteriyor. Bütün bunlar güneyde daha bilinçli olarak eşitlikçi ya da en azından kahramanlık karşıtı bir ideolojiye işaret ediyor. Şaman ve yeryüzü tapınak alanlarının eşleştirilmesi hakkında bkz. DeBoer 1997; cinsiyet ve makam hakkında bkz. Field, Goldberg ve Lee 2005; Rodrigues 2005. Carr (Carr ve Case 2005: 112'de) kuzey/güney ayrımının sonraki babasoylu Büyük Göller Algonquia halkları ile ana-soylu güneydoğu toplumlarının (Cree, Cherokee, Choctaw, vs.) ataları arasındaki ayrımı yansıtabileceğini tahmin ediyor fakat gömülere yansıyan model çok daha radikal görünüyor: Bazı erkek cenaze rahipleri dışında, güneydeki tüm önemli makam sahiplerinin kadın olduğu görülüyor. Rodrigues'in (2005) iskelet kalıntılarına ilişkin analizi, "kadınların aynı zamanda daha yaygın olarak Yerli Amerika erkekleri tarafından gerçekleştirilen çakmaktaşı yontma ve muhtemelen avlanmak için koşma dahil bakım ve geçim faaliyetlerine de katıldığı" güneyde daha da şaşırtıcı farklılıklar olduğunu ortaya koyuyor. "Tersine, erkekler basmakalıp bir şekilde kadınlarla ilişkilendirilen bitkisel gıdaların işlenmesinde rol oynuyorlardı." (Case ve Carr yay. haz. 2008:

248'de Carr). Bu bulguların daha geniş bir şekilde önceden tartışılmamış olması oldukça şaşırtıcıdır.

24. Geçit yolu için: Lepper 1997.
25. Dördüncü Bölüm'de tartıştığımız gibi, Aşağı Mississippi'deki Poverty Point'in anıtsal avcı-toplayıcı merkezi, yaklaşık 2000 yıl önce kendisi kadar geniş bir bölgeden nesneler ve materyaller çekmişti ve karşılığında çeşitli soyut mal ve bilgi türlerini pekâlâ uzaklara yaymış olabilirdi. Ancak Poverty Point'in Hopewell'den farklı bir karakteri vardı; o, tek bir ağırlık merkezine sıkıca odaklanmıştı ve cenaze törenleri veya yerleşim kalıpları gibi toplumsal kurumların yayılmasıyla kendini daha az fark edilir bir şekilde belli etmişti.
26. MÖ 3500 ile 3200 yılları arasında, Mısır'da ilk büyük bölgesel krallığın ortaya çıkışından önce de benzer kapsamda ancak çok farklı karakterde bir kültürel yayılım yaşandı; literatürde buna genellikle siyasi birleşmeden önce gelen bir "kültürel birleşme" olarak değinilir ancak gerçekte Nil Vadisi ve deltası arasındaki bu birleşmenin büyük bir kısmı, cenaze törenleri ve onlarla ilişkili kişisel gösteri biçimleri alanıyla sınırlı gibi görünmektedir (Wengrow 2006: 38, 89).
27. Seéman 2004: 58–61.
28. Bu satırlara ilişkin daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Braun (1986).
29. DeBoer 1997.
30. Hudson 1976: birçok yerde. New York Şehri sakinleri, Broadway'in aslında bir Yerli yolu olduğunu ve başladığı yer olan Astor Place'in, Manhattan'da ikamet eden üç milletin ortak lakros alanı olduğunu bilmek isteyebilir.
31. Çıngıraklı Yılan Geçidi, höyük ve Cahokia'nın kökenleri hakkında bkz. Baires 2014; 2015; Cahokia'nın hac yeri olarak başlangıcı hakkında, Skousen 2016.
32. Chunkey, *Çember ve Direk* adlı ünlü bir çocuk oyunundan esinlenmiş gibi görünüyor. Chunkey'in kökenleri ve sonraki rolü hakkında bkz. DeBoer 1993; Pauketat 2009: Dördüncü Bölüm.

33. Choctaw'ın sonraki bir gözlemcisi şunu kaydetti: "En sevdikleri chunké oyunu... Sabahtan akşama kadar yorulmak bilmeden oynuyorlar ve yüksek bahislere giriyorlar; burada bir vahşinin gelip bütün derilerini getirdiğini, kazığa bağlayıp kaybettiğini görebilirsiniz; sonra piposunu, boncuklarını, biblolarını ve süs eşyalarını; en sonunda ise battaniyelerini ve diğer giysilerini, hatta tüm silahlarını getirdiğini ve sonuçta eve gittiklerinde bir silah ödünç alıp kendilerini vurmaları alışılmadık bir durum değildir." (Romans, Swanton'dan alıntılıyor: 1931: 156-7). Avrupa ile temasa geçtiğinde, bu tür ekstrem sporlar bir dengeleme mekanizması görevi görmüş gibi görünüyor çünkü çok az kişi uzun süre zirvede kalıyor ve kendilerini satanların bile çok uzun süre bu şekilde kalmadığı görülüyor.
34. Pauketat 2009: 20. Cahokia hakkındaki literatür çok geniştir. Daha önce alıntıladığımız genel değerlendirmelere ek olarak ayrıca bkz. Alt 2018; Byers 2006; Emerson 1997a; Fowler 1997; Milner 1998; Pauketat 1994; 2004; ve Emerson ve Lewis'teki (yay. haz.) 1991 makaleler; Pauketat ve Emerson (yay. haz.) 1997; çevresel bağlam için Benson v.d. 2009; Woods 2004.
35. Emerson v.d. 2018.
36. Smith 1992: 17.
37. Emerson 1997a; 1997b: 187; bkz. Alt 2018. Pauketat v.d. (2015: 446) bunu bir "kırsallaşma" süreci olarak adlandırmaktadırlar.
38. Betzenhauser ve Pauketat 2019. Emerson'un belirttiği gibi (1997b), MS 1050 ile 1200 yılları arasında gözetim, onun "sivil düğümler" olarak adlandırdığı, ritüel ve idari işlevlerin bir karışımını yerine getirdiği anlaşılan oluşumların kurulmasıyla kırsal kesime de yayıldı; ayrıca bkz. Pauketat v.d. 2015: 446–7.
39. Başlangıçta iki erkeğin, iki yanında hizmetlilerin bulunduğu merkezi gömü olarak tanımlandı ama şimdi Büyük Plaza'nın biraz güneyinde, arkeologlar tarafından Höyük 72 olarak bilinen tümülüsün içinde yer alan bu dolgunun gerçek karmaşıklığı için bkz. Emerson v.d. 2016.

40. Fowler v.d. 1999'da toplu mezarların tamamının kadınlara ait olduğu bildirildi fakat gerçekte tablo yine daha karmaşıktır; şimdi bkz. Ambrose v.d. 2003; Thompson v.d. 2015.
41. Knight 1986; 1989; Knight v.d. 2011; Pauketat 2009: Dördüncü Bölüm; kuş-adam sembolizminin diğer muhtemel okumaları için bkz. Emerson v.d. 2016.
42. Emerson 2007; 2012.
43. Cahokia'nın çöküşünün ardındaki kesin nedenler hararetle tartışılıyor; çeşitli görüşler için bkz. Emerson ve Headman 2014; daha fazla referansla Kelly 2008.
44. Bkz. Cobb ve Butler 2002.
45. İkinci konuya ilişkin çeşitli görüşler için Holt 2009; Pauketat 2007 ile karşılaştırın; ayrıca bkz. Milner 1998.
46. Bunun için Cahokia'da bkz. Smith 1992; Pauketat 2013.
47. Bkz. Pauketat v.d. 2015: 452.
48. La Flesche 1921: 62–3; Rollings 1992: 28; Edwards 2010: 17.
49. Bkz. King 2003.
50. King 2003; 2004; 2007; Cobb ve King 2005.
51. Clayton v.d. (eds.) 1993: 92–3.
52. Ethridge 2010'da tartışıldığı gibi.
53. a.g.e.: 33–7, 74–7. On sekizinci yüzyılda güneydoğuda ortaya çıkan Yerli cumhuriyetçi hükümet biçimleri de doğayla belli bir ilişki olduğunu varsayıyordu ancak bu hiçbir anlamda bir uyum ilişkisi değildi. Sonuçta bu bir savaş ilişkisiydi. Bitkiler insanların müttefiki, hayvanlar ise düşmanıydı; doğru ritüel formülünü takip etmeden avı öldürmek, savaş yasalarının ihlaliydi ve hayvanların öç yoluyla insan topluluklarına hastalık göndermesine neden olurdu. Ancak aynı zamanda avcılık işi, özellikle erkekler tarafından belli bir bireysel özgürlük idealini temsil eden bir iş olarak anlaşılıyor gibiydi.
54. a.g.e.: 82-3.
55. Bu iddia Waskelov ve Dumas tarafından öne sürülmüş fakat hiçbir zaman yayımlanmamıştır; Ethridge (2010: 83-4) ve Stern'de (2017: 33) alıntılanmış ve tartışılmıştır ancak bizim

görüşümüze göre bu, "yeni birleşen toplulukların yaratılmasını [ve]..." Avrupa istilasının yol açtığı felaketler karşısında "eşitlikçi, fikir birliğine dayalı bir toplumsal yapının ortaya çıkmasını" ve ancak o zaman bu "yeni gerçekliğe" bir tür uyum olarak kurul zeminini evren olarak temsil eden, sembolü döngülü kare olan yeni bir evren anlayışının ortaya çıkmasını görerek tüm olayı tersine çeviriyor. Fakat eşitlikçiliğin öz bilinçli idealleri, bir tür evrensel ifadenin dışındaki bir yolla nasıl ortaya çıkıp benimsenebilirdi?

56. Fogelson 1984. Fogelson'un belirttiği ve birazdan göreceğimiz gibi, on yedinci yüzyılda Cherokee rahipleri vardı ancak onların yerini yavaş yavaş bireysel şifacılar aldı. Efsanenin bir dereceye kadar gerçek tarihi olayları yansıttığını görmemek elde değil: Örneğin Etowah, daha sonra Cherokee toprağı hâline gelen bölgedeydi.

57. Kahve ilk kez Etiyopya'da ya da Yemen'de yetiştirildi; Amerika'daki eşdeğeri "Kara İçecek" olarak adlandırılıyordu ve kökeni en azından Hopewell zamanlarına, ritüel amaçlarla yoğun dozlarda kullanıldığı zamanlara kadar uzanıyordu (Hudson 1979; Crown v.d. 2012). Creek'teki günlük toplantılar için: Hahn 2004; Fairbanks 1979.

58. *JR* 10: 219'da Brebeuf.

59. Elbette, Avrupa'da yeni ortaya çıkan hafif uyuşturucu rejimi (ki bu rejim aynı zamanda temeli önce baharat ticareti, ardından uyuşturucu, silah ve köle ticareti üzerinde olan zamanın gelişen dünya ekonomisinin de temelini oluşturuyordu) oldukça farklıydı çünkü yeni çalışma rejimlerine çok fazla odaklanıyordu. Ortaçağda neredeyse herkes günlük olarak şarap veya bira gibi hafif sarhoş edici maddeler tüketirken, yeni rejim, çalışmayı kolaylaştıran hafif uyuşturucular (özellikle tütünün yanı sıra şeker için araç olarak kullanılan kahve ve çay) ile hafta sonları içilen sert içki arasında bir ayrım gördü (Goodman, Lovejoy ve Sherratt'ın yay. haz. 1995 çeşitli katkılarına bakınız).

60. Bizim açımızdan Adena-Hopewell'in "birinci dereceden bir tahakküm rejimi" olup olmadığı bile açık değil; belirttiğimiz gibi

birçok açıdan, dünyanın başka yerlerinde daha önce defalarca karşılaştığımız türden büyük misafirperverlik bölgelerine, kültür alanlarına, etkileşim alanlarına veya medeniyetlere daha yakın görünüyor.

61. Osagelere ilişkin etnik-tarihsel verilerin Cahokia arkeolojisiyle kapsamlı bir karşılaştırması için bkz. Kehoe (2007) (aynı zamanda Hall 1997). Bununla birlikte, Cahokia ile kesin ilişkileri arkeolojik olarak açık değildir ve Robert Cook (2017), nüfusu Cahokia'nın kalbi ile etkileşime girmiş gibi görünen, merkezi Ohio'nun Mississippileşmiş bir bölgesi olan Fort Ancient'taki kökenlerine ilişkin en son analizi sunmaktadır (özellikle bkz. s. 141–2, 162–3).
62. La Flesche 1930: 530; Rollings 1992: 29–30; Bailey ve La Flesche 1995: 60–62.
63. La Flesche 1921: 51.
64. Rollings 1992: 38; Edwards 2010.
65. La Flesche (1921: 48-9) şöyle yazıyor: "Osage kabilesi üzerinde birkaç yılı kapsayan bu çalışma sırasında, *Nohozhinga*'nın günümüzün bazı yaşlı üyelerinden öğrenildi ki doğanın ve hayatın gizemlerine gark olmuş eski günlerin adamları tarafından aktarılan formüle edilmiş ayinlerin yanı sıra bu kahinlerin müzakerelerini nasıl yürüttüklerini anlatan hikâyeler de geleneksel biçimde aktarıldı. Günümüzün Nohozhinga'sını en çok etkileyen hikâye, bu adamların, yani doğanın öğrencilerinin nasıl yavaş yavaş *Nohozhinga*, Küçük Yaşlı Adamlar adıyla anılan organize bir işbirliğine sürüklendiklerini anlatan hikâyeydi. Zaman geçtikçe bu iş birliği, nezaketi ve misafirperverliğiyle halkının sevgisini kazanan bir adamın evinde bir yuva buldu... O zamandan beri, önde gelen adamlar tarafından onları ağırlamak bir şeref olarak görüldü."
66. La Flesche 1939: 34.
67. Yukarıya bakın, n.1; ve Burns 2004: 37-8, 362. Burns'ün kendisi de kısmen Osage kökenlidir ve Osage olarak yetiştirilmiştir. Yerli yazarların bu tür diyalogların iki yönlü olma ihtimaline

ne kadar açık olduklarını ve Avrupalı tarihçilerin ya da Avrupa kökenli Amerikalıların, bu tür önerileri ne kadar çabuk akıl almaz olarak değerlendirip etkili bir şekilde susturduklarını çarpıcı buluyoruz.

68. Parker 1916: 17; italikler bizim. Josiah Clark gibi bazı eski kaynakların Adodharoh'un sonraki figüründen "kral" olarak bahsetmesi ilginçtir ancak alternatif olarak "konfederasyonun baş sivil işler görevlisi" olarak da bahsetmiştir (Henige 1999: 134-5'te).

69. Burada Arthur Parker'ın kendi zamanının İrokua cadılarını, kendilerini vahşi canavarlara dönüştürme ve aynı zamanda telepatik komutlar yoluyla başkalarını kendi isteklerine göre yönlendirme gücüne sahip kişiler olarak tanımlaması dikkate değerdir (Parker 1912: 27-8 n.2; bkz. Smith 1888; Dennis 1993: 90–94; Shimony 1961: 261–88; 1970; Tooker 1964: 117–20). Mann aynı zamanda bu atamanın siyasi doğasını da vurguluyor: "Avrupa büyücülüğüne en yakın İrokua düşüncesi, başka bir kişiyi ne gönüllü ne de kendi kendine yönlendiren bir davranışta bulunmak için kandırmak amacıyla [tılsımları] el altından kullanan kişilere karşı genel bir tiksintidir." (Mann 2000: 318; ayrıca aşk büyüsüne odaklanan Madagaskar'daki benzer bir vaka için bkz. Graeber 1996).

70. Burada özellikle Robert Lowie ve Pierre Clastres'ın önceki bölümlerimizin çeşitli noktalarında tartışılan argümanlarını düşünüyoruz.

71. Mesela Haudenosauneeler, ayrıca Adirondaks ("Ağaç Kabuğu Yiyenler") adını verdikleri sayısal olarak üstün bir düşman tarafından boyunduruk altına alınan, kaçan serflerden oluşan bir topluluğun soyundan geldiklerini iddia ettiler (Holm 2002: 160). Boyun eğdirme ve ayaklanma hiçbir şekilde buraya tamamen yabancı kavramlar değildi.

72. Trigger 1990: 136–7.

73. a.g.e.: 137.

74. Fremin, Wallace'ta (1956: 235): "İrokuaların, doğrusunu söylemek gerekirse, yalnızca tek bir kutsalı vardır: rüya. Ona teslim olurlar ve onun bütün emirlerini titizlikle yerine getirirler. Tsonnontouensler [Senecalar] bu batıl inanca diğerlerinden daha fazla bağlıdır; bu bakımdan dinleri bir vicdan meselesi hâline bile gelir; rüyalarında yaptıklarını düşündükleri her ne ise, kendilerinin mutlaka en kısa zamanda gerçekleştirmek zorunda olduklarına inanırlar. Diğer milletler ise en önemli rüyalarını gözlemlemekle yetinirler ancak komşularına göre daha dindar yaşamalarıyla ünlü olan bu halk, tek bir rüyayı bile yerine getirmediği takdirde kendisini büyük bir suç işlemiş sayacaktır. İnsanlar sadece onu düşünürler, başka hiçbir şeyden bahsetmezler ve tüm kulübeleri rüyalarda doludur... Bazılarının köpek almak uğruna yüz elli fersah yol kat ederek, oradan satın almayı hayal ettikleri için Quebec'e kadar gittiği biliniyor..." Wallace, bunun İrokua toplumlarındaki metanetin ve kişisel özgürlük ile özerkliğin öneminin doğrudan psikolojik bir sonucu olduğunu savunur. Ayrıca bkz. Blau 1963; Graeber 2001: 136-9.
75. Daha önceki tarihler, kuruluş metninde bahsedilen bir tutulmaya atıfta bulunmaktadır (Mann ve Fields 1997; Henige 1999; Snow 1991; Atkins 2002; Starna 2008).
76. Arkeolojik anlayışın genel durumu için bkz. Tuck 1978; Bamann v.d. 1992; Engelbrecht 2003; Birch 2015. Ontario'da mısır ekiminin başlangıcı hakkında: Johansen ve Mann 2000: 119–20.
77. Mann ve Fields 1997: 122–3; Johansen ve Mann 2000: 278–9.
78. Bkz. Altıncı Bölüm.
79. Morgan 1851; Beauchamp 1907; Fenton 1949; 1998; Tooker 1978; özellikle kadınların rolü üzerine: Brown 1970; Tooker 1984; Mann 1997; 1998; 2000.
80. Jamieson 1992: 74.
81. Noble 1985: 133'te bkz. 1978: 161. Tsouharissen hakkındaki misyoner iddialarının ne kadar ciddiye alınacağı konusunda

bazı tartışmalar vardır: Mesela Trigger (1985: 223), onun alışılmadık derecede önde gelen bir savaş reisi olduğu konusunda ısrar ediyor fakat antropolojik görüşün baskın çoğunluğu, ağırlığını Tarafsız'ı "basit bir reislik" olarak görmeye vermiş görünüyor.

82. Noble 1985: 134-42.
83. Parker 1919: 16, 30-32.
84. Lahontan 1990 [1703]: 122-4.
85. Hikâye Mann 2000: 146-52'de ayrıntılı olarak anlatılıyor.

On İkinci Bölüm

1. Bazen *illud tempus* ifadesini de kullandı; diğer birçok eserin yanı sıra bkz. Eliade 1959.
2. Hocart 1954: 77; ayrıca bkz. Hocart 1969 [1927]; 1970 [1936].
3. Düşününce, "ifade özgürlüğü" veya "mutluluk arayışı" gibi temel özgürlükler olarak kabul ettiğimiz şeylerin çoğu aslında *toplumsal* özgürlükler değildir. İstediğinizi söylemekte özgür olabilirsiniz ama kimse sizi umursamaz veya dinlemezse bunun pek önemi yoktur. Aynı şekilde, istediğiniz kadar mutlu olabilirsiniz ancak bu mutluluk bir başkasının sefaletine mal oluyorsa bu da pek bir şey ifade etmez. Çoğunlukla temel özgürlükler olarak alıntılanan şeylerin, Rousseau'nun ikinci *Söylem*'inde yarattığı yanılsamanın kendisine dayandığı ileri sürülebilir: yani yalnız bir insan hayatının yanılsamasına.
4. Bunun için bkz. Graeber ve Sahlins 2017: birçok yerde.
5. Harari 2014: 133.
6. Scarry 1985.
7. Kelly 2000.
8. Bkz. Haas ve Piscitelli 2013.
9. Patterson 1982.
10. Daha fazla tartışma için bkz. Graeber 2011: 198–201 ve orada alıntılanan kaynaklar.

11. Bu halka açık işkencelerin vahşi ve düzensiz davranışlar olduğu düşünülebilir ama aslında bir mahkûmun kurban edilmeye hazırlanması, bir makam sahibinin sakin ve düzgün davranması ve cinsel ilişkiden kaçınması için emirler verebileceği birkaç durumdan biriydi. Yukarıdakilerin tümü için bkz. Trigger 1976: 68–75.
12. Belki de beş yüzyıl veya daha uzun bir süre boyunca, Kuzey Amerika'nın doğusunun tamamındaki insan kalıntılarında travmatik yaralanmalara, kafa derisinin yüzülmesine veya diğer kişilerarası şiddet biçimlerine dair oldukça az kanıt görülüyor (Milner v.d. 2013). Kişilerarası şiddet ve savaşa ilişkin kanıtlar hem daha erken hem de daha geç dönemlerde mevcuttur; geç dönemlerden ünlü örnekler, her ikisi de yaklaşık 700 yıl öncesine ait olan Crow Creek'te kazılan bir toplu mezar ve kapsamlı travma kanıtlarının bulunduğu Oneota köy mezarlığıdır. Bu tür kanıtlar, belki de yirmi otuz yıllık veya daha fazla -en fazla yüz yıllık- toplumsal tarihi kapsar ve oldukça yereldir. Çağdaş şiddet kuramcılarının kibarca varsaydığı gibi, tüm bölgenin bir şekilde bir Hobbes durumunda bin yıl boyunca var olduğuna inanmak için kesinlikle hiçbir neden yoktur.
13. Delâge 1993: 65–6.
14. Bkz. Merrick 1991.
15. Şüphesiz etkili olan ancak yine de hak ettiği kadar etkili olmayan bir makalede Crumley (1995), arkeolojik yorumlamada toplumsal karmaşıklığın hiyerarşik modellerinin alternatiflerine duyulan ihtiyaca işaret etti. Kendisinin de belirttiği gibi, arkeolojik kayıtlar hiyerarşik ilkelere göre olmayan, karmaşık ve hayli yapılandırılmış toplumsal ve ekolojik sistemlerin gelişimine dair kanıtlarla doludur. "Heterarşi" (o diğer sistem türleri için yarattığı şemsiye terim) bilişsel bilimden ödünç alınmıştı. Üst Paleolitik mamut avcılarından on altıncı yüzyıldaki İrokuaların değişen koalisyonları ve konfederasyonlarına kadar bu kitapta odaklandığımız toplumların çoğu, gücün toplumun farklı unsurları arasında, farklı bütünleşme ölçeklerinde veya

aslında aynı toplum içinde yılın farklı zamanlarında esnek yollarla yayıldığı veya dağıtıldığı temelinde bu terimlerle tanımlanabilirdi (sistem kuramı dilini benimsemeyi seçseydik).

Kaynakça

Abrams, Philip. 1977. "Notes on the difficulty of studying the State." *Journal of Historical Sociology* I (I): 58–89.

Acemoğlu, Daron and James Robinson. 2009. "Foundations of societal inequality." *Science* 326: 678–9.

Adams, Robert McCormick. 1981. *Heartland of Cities: Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates.* Chicago and London: University of Chicago Press.

Akkermans, Peter M.M.G. (yay. haz.). 1996. *Tell Sabi Abyad: Late Neolithic Settlement. Report on the Excavations of the University of Amsterdam (1988) and the National Museum of Antiquities Leiden (1991-1993) in Syria.* Istanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul.

Akkermans, Peter M.M.G. ve Mark Verhoeven. 1995. "An image of complexity: the burnt village at Late Neolithic Sabi Abyad, Syria." *American Journal of Archaeology 99* (I): 5-32.

Albert, Bruce. 1989. "Yanomami 'violence': inclusive fitness or ethnographer's representation?" *Current Anthropology 30* (5): 637-40.

Alfani, Guido and Roberta Frigeni. 2016. "Inequality (un) perceived: the emergence of a discourse on economic inequality from the Middle Ages to the age of Revolution." *Journal of European Economic History 45* (1): 21-66.

Algaze, Guillermo. 1993. *The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization.* Chicago: University of Chicago Press.

Allan, Peter. 1966. "Baron Lahontan." Master's thesis, University of British Columbia.

Allsen, Thomas T. 2016. *The Royal Hunt in Eurasian History.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Alt, Susan. M. 2018. *Cahokia's Complexities.* Tuscaloosa: University of Alabama Press.

Ambrose, Stanley H., Jane Buikstra and Harold W. Krueger (2003). "Status and gender differences in diet at Mound 72, Cahokia, revealed by isotopic bibliography analysis of bone." *Journal of Anthropological Archaeology 22* (3): 217-26.

Ames, Kenneth M. 1995. "Chiefly power and household production on the Northwest Coast." In T. Douglas Price ve Gary M. Feinman (yay. haz.), *Foundations of Social Inequality.* New York: Plenum Press, s. 155-87.

—. 2001. "Slaves, chiefs and labour on the northern Northwest Coast." *World Archaeology 33* (I): 1-17.

—. 2008. "Slavery, household production and demography on the southern Northwest Coast: cables, tacking and ropewalks." Catherine M. Cameron (yay. haz.), *Invisible Citizens: Captives and their Consequences* içinde. Salt Lake City: University of Utah Press, s. 138-58.

Ames, Kenneth M. ve Herbert D.G. Maschner. 1999. *Peoples of the Northwest Coast.* Londra: Thames and Hudson.

Anderson, Benedict. 1991. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* Londra: Verso.

Angelbeck, Bill ve Colin Grier. 2012. "Anarchism and the archaeology of anarchic societies: resistance to centralization in the Coast Salish Region of the Pacific Northwest Coast." *Current Anthropology 53* (5): 547-87.

Anthony, David. W. 2007. *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Steppes Shaped the Modern World.* Princeton, NJ ve Oxford: Princeton University Press.

—. (yay. haz.) 2010. *The Lost World of Old Europe: the Danube Valley 5000-3500 bc.* Princeton, NJ ve Oxford: Princeton University Press.

Arbuckle, Benjamin S. 2013. "The late adoption of cattle and pig husbandry in Neolithic Central Turkey." *Journal of Archaeological Science 40*: 1805-15.

Arbuckle, Benjamin S. ve Cheryl Makarewicz. 2009. "The early management of cattle (*Bos taurus*) in Neolithic Central Anatolia." *Antiquity* 83 (321): 669-86.

Arnauld, Charlotte M., Linda Manzanilla ve Michael E. Smith (yay. haz.). 2012. *The Neighborhood as a Social and Spatial Unit in Mesoamerican Cities.* Tucson: University of Arizona Press.

Arnold, Jeanne E. 1995. "Transportation, innovation and social complexity among maritime hunter-gatherer societies." *American Anthropologist 97* (4): 733-47.

Arroyo-Kalin, Manuel. 2010. "The Amazonian Formative: crop domestication and anthropogenic soils." *Diversity 2*: 473-504.

Ascher, Marcia. 2004. *Mathematics Elsewhere: An Exploration of Ideas Across Cultures.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Asher-Greve, Julia M. 2013. "Women and agency: a survey from Late Uruk to the end of Ur III." Crawford (yay. haz.) içinde, s. 359-77.

Ashmore, Wendy. 2015. "Contingent acts of remembrance: royal ancestors of Classic Maya Copan and Quirigua." *Ancient Mesoamerica* 26: 213-31.

Asouti, Eleni. 2006. "Beyond the Pre-Pottery Neolithic-B interaction sphere." *Journal of World Prehistory* 20: 87-126

Asouti, Eleni ve Dorian Q. Fuller. 2013. "A contextual approach to the emergence of agriculture in Southwest Asia: reconstructing early Neolithic plant-food production." *Current Anthropology* 54 (3): 299-345.

Asouti, Eleni ve Ceren Kabukcu. 2014. "Holocene semi-arid oak woodlands in the Irano-Anatolian region of Southwest Asia: natural or anthropogenic?" *Quaternary Science Reviews* 90: 158-82.

Asouti, Eleni v.d. 2015. "Early Holocene woodland vegetation and human impacts in the arid zone of the southern Levant." *The Holocene* 25 (10): 1565-80.

Atkins, Sandra Erin. 2002. "The Formation of the League of the Haudenosaunee (Iroquois): Interpreting the Archaeological Record through the Oral Narrative Gayanashagowa." Master's thesis, Trent University.

Atran, Scott. 1986. "Hamula organisation and Masha'a tenure in Palestine." *Man* (N.S.) 21 (2): 271-95.

Aubert, M. v.d 2014. "Pleistocene cave art from Sulawesi, Indonesia." *Nature* 514: 223-7.

—. 2018. "Palaeolithic cave art in Borneo." *Nature* 564: 254-7.

—. 2019. "Earliest hunting scene in prehistoric art." *Nature* 576: 442-5.

Ayad, Mariam F. 2009. *God's Wife, God's Servant: The God's Wife of Amun (c. 740-525 BC).* Londra ve New York: Routledge.

Baden-Powell, Baden Henry. 1896. *The Indian Village Community.* Londra, New York, Bombay: Longmans, Green and Co.

Bagley, Robert. 1999. "Shang archaeology." Loewe ve Shaughnessy (yay. haz.) içinde, s. 124-231.

Bahrani, Zeinab. 2002. "Performativity and the image: narrative, representation and the Uruk vase." E. Ehrenberg (yay. haz.), *Leaving No Stones Unturned: Essays on the Ancient Near East and Egypt in Honor of Donald P. Hansen* içinde. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, s. 15-22.

Bailey, Douglass W. 2010. "The figurines of Old Europe." Anthony (yay. haz.) içinde, s. 112-27.

—. 2017. "Southeast European Neolithic figurines: beyond context, interpretation, and meaning." Insoll (yay. haz.) içinde, s. 823-50.

Bailey, Garrick ve Francis La Flesche. 1995. *The Osages and the Invisible World. From the Works of Francis La Flesche.* Norman ve Londra: University of Oklahoma Press.

Bailey, Geoff N. ve Nicky J. Milner. 2002. "Coastal hunter-gatherers and social evolution: marginal or central?" *Before Farming: The Archaeology of Old World Hunter-Gatherers* 3-4 (1) içinde: 1-15.

Bailey, Geoff N. ve Nicholas C. Flemming. 2008. "Archaeology of the continental shelf: marine resources, submerged landscapes and underwater archaeology." *Quaternary Science Reviews* 27: 2153-65.

Baines, John. 1995. "Origins of Egyptian kingship." D. O'Connor ve D. Silverman (yay. haz.), *Ancient Egyptian Kingship*. Leiden, New York ve Köln: Brill, s. 95-156.

—. 1997. "Kingship before literature: the world of the king in the Old Kingdom." R. Gundlach ve C. Raedler (yay. haz.), *Selbstverständnis und Realität: Akten des Symposiums zur ägyptischen Königsideologie Mainz 15-17.6.1995*. Wiesbaden: Harrassowitz, s. 125-86.

—. 1999. "Forerunners of narrative biographies." A. Leahy ve J. Tait (yay. haz.), *Studies on Ancient Egypt in Honour of H.S. Smith* içinde. Londra: Egypt Exploration Society, s. 23-37.

—. 2003. "Early definitions of the Egyptian world and its surroundings." T. F. Potts, M. Roaf ve D. Stein (yay. haz.), *Culture through Objects: Ancient Near Eastern Studies in Honour of P.R.S. Moorey* içinde. Oxford: Griffith Institute, s. 27-57.

Baires, Sarah E. 2014. "Cahokia's Rattlesnake Causeway." *Midcontinental Journal of Archaeology* 39 (2): 145-62.

—. 2015. "The role of water in the emergence of the pre-Columbian Native American City." *Wiley Interdisciplinary Reviews* 2 (5): 489-503.

Bakhtin, Mikhail M. (çev. H. Iswolsky). 1993 [1940]. *Rabelais and His World*. Bloomington: Indiana University Press.

Balsera, Viviana Díaz. 2008. "Celebrating the rise of a new sun: the Tlaxcalans conquer Jerusalem in 1539." *Estudios de cultura Náhuatl* 39: 311-30.

Bamann, Susan v.d. 1992. "Iroquoian archaeology." *Annual Review of Anthropology* 21: 435-60.

Bánffy, Eszter. 2017. "Neolithic Eastern and Central Europe." Insoll (yay. haz.) içinde, s. 705-28.

Barber, Elizabeth. J.W. 1991. *Prehistoric Textiles.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

—. Women's Work: *The First 20,000 Years.* New York: W. W. Norton.

Barjamovic, Gojko. 2003. "Civic institutions and self-government in Southern Mesopotamia in the mid-first millennium BC." J. G. Dercksen (yay. haz.), *Assyria and Beyond: Studies Presented to M. T. Larsen* içinde. Leiden, İstanbul: NINO, s. 47-98.

Barruel, Abbé, 1799. *Memoirs Illustrating the History of Jacobinism,* vol. 3: *The Anti-Social*

Conspiracy. New York: Isaac Collins.

Barry, Herbert, Irvin. L. Child ve Margaret. K. Bacon. 1959. "Relation of child training to subsistence economy." *American Anthropologist* 61: 51-63.

Bartash, Vitali. 2015. "Children in institutional households of Late Uruk period Mesopotamia." *Zeitschrift für Assyriologie* 105 (2): 131-8.

Basile, Paola. 1997. "Lahontan et l'évolution moderne du mythe du 'bon savage'." Yüksek lisans tezi, McGill University.

Bateson, Gregory. 1935. "Culture Contact and Schismogenesis." *Man* 35: 178-83.

—. 1936. *Naven. A Survey of the Problems Suggested by a Composite Picture of the Culture of a New Guinea Tribe Drawn from Three Points of View.* Cambridge: Cambridge University Press.

Bean, Lowell J. ve Thomas C. Blackburn. 1976. *Native Californians: A Theoretical Retrospective.* Socorro, NM: Ballena Press.

Beauchamp, William M. 1907. *Civil, Religious, and Mourning Councils and Ceremonies of Adoption of the New York Indians.* New York State Museum Bulletin 113. Albany, NY: New York State Education Department.

Beidelman, Thomas. O. 1971. "Nuer priests and prophets: charisma, authority and power among the Nuer." T. O. Beidelman (yay.

haz.), *The Translation of Culture: Essays to E.E. Evans-Pritchard* içinde. Londra: Tavistock, s. 375-415.

Belcher, Ellen. 2014. "Embodiment of the Halaf: Sixth Millennium Figurines in Northern Mesopotamia." Doktora tezi, Columbia University, New York.

Bell, Ellen E., Marcello Canuto ve Robert J. Sharer (yay. haz.). 2004. Understanding Early Classic Copan. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, s. 191-212.

Bellwood, Peter. 2005. *First Farmers: The Origins of Agricultural Societies.* Malden, MA ve Oxford: Blackwell.

Bellwood, Peter ve Colin Renfrew (yay. haz.). 2002. *Explaining the Farming/Language Dispersal Hypothesis.* Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.

Benedict, Ruth. 1934. *Patterns of Culture.* Londra: Routledge.

Bennett, John. 2001. "Agency and bureaucracy: thoughts on the nature and extent of administration in Bronze Age Pylos." Voutsaki ve Killen (yay. haz.) içinde, s. 25-37.

Benson, Larry, Timothy R. Pauketat and Edwin Cook. 2009. "Cahokia's boom and bust in the context of climate change." *American Antiquity* 74: 467-83.

Berkhofer, Robert F. 1978a. "White conceptions of Indians." William C. Sturtevant ve Bruce G. Trigger (yay. haz.), *Handbook of North American Indians* içinde, cilt 15: *Northeast.* Washington: Smithsonian Institution Press, s. 522-47.

—. 1978b. *The White Man's Indian: Images of the American Indian from Columbus to the Present.* New York: Knopf.

Berrin, Kathleen (yay. haz.). 1988. *Feathered Serpents and Flowering Trees: Reconstructing the Murals of Teotihuacan.* San Francisco: Fine Arts Museums of San Francisco.

Berrin, Kathleen ve Esther Pasztory (yay. haz.). 1993. *Teotihuacan: Art from the City of the Gods.* Londra: Thames and Hudson.

Bestock, Laurel D. 2008. "The Early Dynastic funerary enclosures of Abydos." *Archéo-Nil* 18: 43-59.

Bettinger, Robert L. 2015. *Orderly Anarchy: Sociopolitical Evolution in Aboriginal California.* Berkeley: University of California Press.

Bettinger, Robert L. ve Martin A. Baumhoff. 1982. "The Numic spread: Great Basin cultures in competition." American Antiquity 47: 485-503.

Betts, Christopher J. 1984. "Early Deism in France: from the so-called 'Deistes' of Lyon (1564) to Voltaire's 'Lettres Philosophiques' (1734)." *International Archives of the History of Ideas.* Leiden: Martinus Nijhoff Publishers.

Betzenhauser, Alleen ve Timothy R. Pauketat. 2019. "Elements of Cahokian neighborhoods." *Archaeological Papers of the American Anthropological Association* 30: 133-47.

Biocca, Ettore and Helena Valero. 1965. *Yanoáma: dal racconto di una donna rapita dagli Indi.* Bari: Leonardo da Vinci.

Birch, Jennifer. 2015. "Current research on the historical development of Northern Iroquoian societies." *Journal of Archaeological Research* 23: 263-323.

Bird, Douglas W. v.d. 2019. "Variability in the organization and size of hunter-gatherer groups: foragers do not live in small-scale societies." *Journal of Human Evolution* 131: 96-108.

Blackburn, Carole. 2000. *Harvest of Souls: The Jesuit Missions and Colonialism in North America, 1632-1650.* Montreal ve Kingston: McGill-Queen's University Press.

Blackburn, Thomas C. 1976. "Ceremonial integration and social interaction in Aboriginal California." Bean ve Blackburn içinde, s. 225-44.

Blanton, Richard E. 1998. "Beyond centralization: steps toward a theory of egalitarian behaviour in archaic states." G.A. Feinman ve J. Marcus (yay. haz.), *Archaic States.* Santa Fe: School of American Research, s. 135-72.

Blanton, Richard E., Gary Feinman, Stephen A. Kowalewski ve Peter N. Peregrine. 1996. "A dual-processual theory for the evolution of Mesoamerican civilization." *Current Anthropology* 37 (1): 1-14.

Blanton, Richard and Lane Fargher. 2008. *Collective Action in the Formation of Pre-Modern States.* New York: Springer.

Blau, Harold. 1963. "Dream guessing: a comparative analysis." *Ethnohistory* 10: 233-49.

Bloch, Maurice. 1977. "The past and the present in the present." *Man* (N.S.) 12 (2): 278-92.

—. 2008. "Why religion is nothing special but is central." *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 363: 2055-61.

—. 2013. *In and Out of Each Other's Bodies: Theory of Mind, Evolution, Truth, and the Nature of the Social.* Boulder, CO: Paradigm.

Boas, Franz ve George Hunt. 1905. *Kwakiutl Texts.* Publications of the Jesup North Pacific Expedition, cilt 3. Leiden: Brill.

Boehm, Christopher. 1999. *Hierarchy in the Forest: The Evolution of Egalitarian Behaviour.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Bogaard, Amy. 2005. "'Garden agriculture' and the nature of early farming in Europe and the Near East." *World Archaeology* 37 (2): 177-96.

Bogaard, Amy v.d. 2014. "Locating land use at Neolithic Çatalhöyük, Turkey: the implications of 87SR/86SR signatures in plants and sheep tooth sequences." *Archaeometry* 56 (5): 860-77.

Boivin, Nicole, Dorian Q. Fuller ve Alison Crowther. 2012. "Old World globalization and the Columbian exchange: comparison and contrast." *World Archaeology* 44 (3): 452-69.

Boivin, Nicole v.d. 2016. "Ecological consequences of human niche construction: examining long-term anthropogenic shaping of global species distributions." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 113: 6388-96.

Bookchin, Murray 1982. *The Ecology of Freedom.* Palo Alto: Cheshire Books.

—1992. *Urbanization Without Cities: The Rise and Decline of Citizenship.* Montreal ve New York: Black Rose Books.

Bowles, Samuel ve Jung-Kyoo Choi. 2013. "Coevolution of farming and private property during the early Holocene." *Proceedin-*

gs of the National Academy of Sciences 110 (22): 8830-35.

Braidwood, Robert. 1957. *Prehistoric Men.* Chicago: Natural History Museum Press.

Braswell, Geoffrey E. (yay. haz.). 2003. *The Maya and Teotihuacan: Reinterpreting Early Classic Interaction.* Austin: University of Texas Press.

—. 2012. *The Ancient Maya of Mexico: Reinterpreting the Past of the Northern Maya Lowlands.* Sheffield: Equinox.

Braun, David P. 1986. "Midwestern Hopewellian exchange and supralocation interaction." Colin Renfrew ve John. F. Cherry (yay. haz.), *Peer Polity Interaction and Socio-Political Change* içinde. Cambridge ve New York: Cambridge University Press, s. 117-26.

Brightman, Robert. 1999. "Traditions of subversion and the subversion of tradition: cultural criticism in Maidu clown performances." *American Anthropologist* 101 (2): 272-87.

Brisch, Nicole (yay. haz.). 2008. *Religion and Power: Divine Kingship in the Ancient World and Beyond.* Chicago: Chicago University Press.

Broodbank, Cyprian. 2014. *The Making of the Middle Sea: A History of the Mediterranean from the Beginning to the Emergence of the Classical World.* Londra: Thames and Hudson.

Brown, James A. 1990. "Archaeology confronts history at the Natchez temple." *Southwestern Archaeology* 9 (1): 1-10.

Brown, Judith K. 1970. "Economic organization and the position of women among the Iroquois." *Ethnohistory* 17 (3-4): 151-67.

Brown, Philip C. 2006. "Arable land as commons: land reallocation in early modern Japan." *Social Science History* 30 (3): 431-61.

Bryan, Kirk. 1929. "Flood- water farming." *Geographical Review* 19 (3): 444-56.

Buckley, Thomas. 2002. *Standing Ground: Yurok Indian Spirituality, 1850-1990.* Berkeley: University of California Press.

Buikstra, Jane E. v.d. 2004. "Tombs from the Copan Acropolis: a life history approach." E.E. Bell v.d. (yay. haz.) içinde, s. 185-205.

Burger, Richard. L. 2003. "The Chavin Horizon: chimera or socio-economic metamorphosis." Don S. Rice (yay. haz.), *Latin American Horizons* içinde. Washington: Dumbarton Oaks, s. 41-82.

—. 2008. "Chavín de Huántar and its sphere of influence." H. Silverman ve W. Isbell (yay. haz.), *Handbook of South American Archaeology* içinde. New York: Springer, s. 681-703.

—. 2011. "What kind of hallucinogenic snuff was used at Chavín de Huántar? An iconographic identification." *Journal of Andean Archaeology* 31 (2): 123-40.

Burke, Peter. 2009. *Popular Culture in Early Modern Europe.* Farnham, Surrey: Ashgate.

Burns, Louis F. 2004. *A History of the Osage People.* Tuscaloosa: University of Alabama Press.

Byers, A. Martin. 2006. *Cahokia: A World Renewal Cult Heterarchy.* Gainsville: University Press of Florida.

Caillois, R. (çev. M. Barash). 2001 [1939]. *Man and the Sacred.* Glencoe: University of Illinois Press.

Campbell, Roderick. 2009. "Towards a networks and boundaries approach to early complex polities: the Late Shang Case." *Current Anthropology* 50 (6): 821-48.

—. 2014. "Transformations of violence: on humanity and inhumanity in early China." Campbell (yay. haz.) içinde, s. 94-118.

—. (yay. haz.) 2014. *Violence and Civilization: Studies of Social Violence in History and Prehistory.* Oxford: Oxbow.

Canetti, Elias. 1962. *Crowds and Power.* Londra: Gollancz.

Cannadine, David. 2001. *Ornamentalism: How the British Saw their Empire.* Londra: Penguin.

Canuto, Marcello v.d. 2018. "Ancient lowland Maya complexity as revealed by airborne laser scanning of northern Guatemala." *Science* 361 (6409): eaau0137.

Capriles, José. 2019. "Persistent Early to Middle Holocene tropical foraging in southwestern Amazonia." *Science Advances* 5 (4): eaav5449.

Carballo, David M. v.d. 2019. "New research at Teotihuacan's Tlajinga district, 2012-2015." *Ancient Mesoamerica* 30: 95-113.

Carbonell, Eudald ve Marina Mosquera. 2006. "The emergence of a symbolic behaviour: the sepulchral pit of Sima de los Huesos, Sierra de Atapuerca, Burgos, Spain." *Comptes Rendus Palevol* 5 (1-2): 155-60.

Carr, Christopher. 2005. "The tripartite ceremonial alliance among Scioto Hopewellian communities and the question of social ranking." Case and Carr (yay. haz.) içinde, s. 258-338.

Carr, Christopher ve D. Troy Case. 2005. *Gathering Hopewell: Society, Ritual, and Ritual Interaction.* New York: Kluwer Academic.

Carr, Christopher v.d. 2008. "The functions and meanings of Ohio Hopewell ceremonial artifacts in ethnohistorical perspective." Case ve Carr (yay. haz.) içinde, s. 501-21.

Case, D. Troy ve Christopher Carr (yay. haz.), 2008. *The Scioto Hopewell and their Neighbors: Bioarchaeological Documentation and Cultural Understanding.* Berlin: Springer.

Castillo Butters, Luis Jaime. 2005. "Las Señoras de San José de Moro: Rituales funerarios de mujeres de élite en la costa norte del Perú." *Divina y humana. La mujer en los antiguos Perú y México* içinde. Lima: Ministerio de Educación, s. 18-29.

Cervantes de Salazar, Franciso. 1914. *Crónica de la Nueva España.* Madrid: The Hispanic Society of America.

Chadwick, H. M. 1926. *The Heroic Age.* Cambridge: Cambridge University Press.

Chagnon, Napoleon. 1968. *Yanomamö: The Fierce People.* New York; London: Holt, Rinehart and Winston.

—. 1970. "Ecological and adaptive aspects of California shell money." *UCLA Archaeological Survey Annual Report* 12: 1-25.

—. 1988. "Life histories, blood revenge, and warfare in a tribal population." *Science* 239 (4843): 985-92.

—. 1990. "Reply to Albert." *Current Anthropology* 31 (1): 49-53.

Chang, Kwang-chih. 1999. "China on the eve of the historical period." Loewe ve Shaughnessy (yay. haz.) içinde, s. 37-73.

Chapman, John. 2010. "Houses, households, villages, and proto-cities in Southeastern Europe." Anthony (yay. haz.) içinde, s. 74-89.

Chapman, John ve Bisserka Gaydarska. 2003. "The provision of salt to Tripolye mega-Sites." Aleksey Korvin-Piotrovsky, Vladimir Kruts ve Sergei M. Rizhov (yay. haz.), *Tripolye Settlements-Giants* içinde. Kiev: Institute of Archaeology, s. 203-11.

Chapman, John, Bisserka Gaydarska ve Duncan Hale. 2016. "Nebelivka: assembly houses, ditches, and social structure." Müller v.d. (yay. haz.) içinde, s. 117-32.

Charles, Douglas ve Jane E. Buikstra (yay. haz.). 2006. *Recreating Hopewell.* Gainesville: University Press of Florida.

Charlevoix, Pirre Francois Xavier de. 1944 [1744]. *Journal d'un voyage fait par ordre du roi dans l'Amérique septentrionnale.* Édition critique par Pierre Berthiaume. 2 cilt. Bibliothèque du Nouveau Monde. Montreal: Les Presses de l'Université de Montréal.

Chase, Alexander W. 1873. "Indian mounds and relics on the coast of Oregon." *American Journal of Science and Arts* 7 (31): 26-32.

Chase-Dunn, Christopher K. ve Kelly Marie Mann. 1998. *The Wintu and Their Neighbors: A Very Small World System.* Tucson: University of Arizona Press.

Chiappelli, Fredi yay. haz.). 1976. *First Images of America: The Impact of the New World on the Old.* Berkeley: University of California Press.

Childe, V.G. 1936. *Man Makes Himself.* London: Watts.

—. 1950. "The urban revolution." *Town Planning Review* 21: 3-17.

Chinard, Gilbert. 1911. *L'Exotisme Américain dans la littérature française au XVIe siècle.* Paris: Hachette.

—. 1913. *L'Amérique et le rêve exotique dans la littérature française au XVIIe et au XVIIIe siècle.* Paris: Hachette.

—. (yay. haz.) 1931. "Introduction." *Dialogues curieux entre l'auteur et un sauvage de bons sens qui a voyagé, et Mémoires de l'Amérique septentrionale by Lahontan, Louis Armand de Lom d'Arce.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Christie, Agatha. 1936. *Murder in Mesopotamia.* Londra: Collins.

Clark, John E. 1997. "The arts of government in Early Mesoamerica." *Annual Review of Anthropology* 26: 211-34.

—. 2004. "Surrounding the sacred: geometry and design of early mound groups as meaning and function." Jon L. Gibson ve Philip J. Carr (yay. haz.), *Signs of Power: The Rise of Complexity in the Southeast* içinde. Tuscaloosa: University of Alabama Press, s. 162-213.

Clarke, David. L. 1973. "Archaeology: the loss of innocence." *Antiquity* 43: 6-18.

—. 1978. *Mesolithic Europe: The Economic Basis.* Londra: Duckworth.

Clastres, Pierre. 1987 [1974]. *Society Against the State: Essays in Political Anthropology.* New York: Zone Books.

Clayton, Lawrence A., Vernon J. Knight ve Edward C. Moore. 1993. *The De Soto Chronicles: The Expedition of Hernando de Soto to North America in 1539-1543.* Tuscaloosa: University of Alabama Press.

Clement, Charles R. v.d. 2015. "The domestication of Amazonia before European conquest." *Proceedings of the Royal Society* B 282: 20150813.

Clendinnen, Inga. 1987. *Ambivalent Conquests: Maya and Spaniard in Yucatan, 1517-1570.* Cambridge: Cambridge University Press.

—. 1991. *Aztecs: An Interpretation.* Cambridge: Cambridge University Press.

Cobb, Charles R. ve Brian M. Butler. 2002. "The Vacant Quarter revisited: Late Mississippian abandonment of the Lower Ohio Valley." *American Antiquity* 67 (4): 625-41.

Cobb, Charles R. ve Adam King. 2005. "Re-Inventing Mississippian tradition at Etowah, Georgia." *Journal of Archaeological Method and Theory* 12 (3): 167-93.

Codere, Helen. 1950. *Fighting with Property: A Study of Kwakiutl Potlatching and Warfare, 1792-1930.* New York: J.J. Augustin.

Colas, Pierre. R. 2011. "Writing in space: glottographic and semasiographic notation at Teotihuacan." *Ancient Mesoamerica* 22 (1): 13-25.

Colledge, Sue, James Conolly ve Stephen Shennan. 2004. "Archaeobotanical evidence for the spread of farming in the eastern Mediterranean." *Current Anthropology* 45 (4): 35-58.

—. 2005. "The evolution of Neolithic farming from SW Asian Origins to NW European limits." *European Journal of Archaeology* 8 (2): 137-56.

Colledge, Sue ve James Conolly (yay. haz.). 2007. *The Origins and Spread of Domestic Plants in Southwest Asia and Europe.* Walnut Creek, CA: Left Coast Press.

Conklin, William J. ve Jeffrey Quilter (yay. haz.). 2008. *Chavín: Art, Architecture, and Culture.* Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology.

Cook, Jill. 2015. "Was bedeutet ein Name? Ein Rückblick auf die Ursprünge, Geschichte und Unangemessenheit des Begriffs Venusfigur." *Zeitschrift für niedersächsische Archäologie* 66: 43-72.

Cook, Robert A. 2017. *Continuity and Change in the Native American Village: Multicultural Origins and Descendants of the Fort Ancient Culture.* Cambridge: Cambridge University Press.

Coon, Matthew S. 2009. "Variation in Ohio Hopewell political economies." *American Antiquity* 74 (1): 49-76.

Cork, Edward. 2005. "Peaceful Harappans? Reviewing the evidence for the absence of warfare in the Indus Civilization of north-west India and Pakistan (c. 2500-1900 BC)." *Antiquity* 79 (304): 411-23.

Cortés, Hernando. 1928. *Five Letters, 1519-1526*. Londra: Routledge.

Costa, Luiz. 2017. *The Owners of Kinship: Asymmetrical Relations in Indigenous Amazonia*. Chicago: HAU Books.

Costa, Luiz ve Carlos Fausto. 2019. "The enemy, the unwilling guest, and the jaguar host: an Amazonian story." *L'Homme* (231-2): 195-226.

Coudart, Anick. 1998. *Architecture et Société Néolithique*. Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme.

Coupland, Gary, Kathlyn Stewart ve Katherine Patton. 2010. "Do you ever get tired of salmon? Evidence for extreme salmon specialization at Prince Rupert Harbour, British Columbia." *Journal of Anthropological Archaeology* 29: 189-207.

Cowgill, George L. 1997. "State and society at Teotihuacan, Mexico." *Annual Review of Anthropology* 26: 129-61.

—. 2003. "Teotihuacan and early classic interaction: a perspective from outside the Maya region." Braswell (yay. haz.) içinde, s. 315-35.

—. 2008. "An update on Teotihuacan." *Antiquity* 82: 962-75.

—. 2015. *Ancient Teotihuacan. Early Urbanism in Central Mexico*. Cambridge: Cambridge University Press.

Crawford, Harriet (yay. haz.). 2013. *The Sumerian World*. Abingdon; New York: Routledge.

Crazzolara, Joseph Pasquale. 1951. *The Lwoo, Part II: Lwoo Traditions*. Verona: Missioni Africane.

Crema, Enrico R. 2013. "Cycles of change in Jomon settlement: a case study from eastern Tokyo Bay." *Antiquity* 87 (338): 1169-81.

Cro, Stelio. 1990. *The Noble Savage: Allegory of Freedom.* Waterloo, Ontario: Wilfred Laurier University Press.

Crosby, Alfred. W. 1972. *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492.* Westport, CT: Greenwood Press.

—.1986. *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900-1900 BC.* Cambridge: Cambridge University Press.

Croucher, Karina. 2012. *Death and Dying in the Neolithic Near East.* Oxford: Oxford University Press.

—. 2017. "Keeping the dead close: grief and bereavement in the treatment of skulls from the Neolithic Middle East." *Mortality* 23 (2): 103-20.

Crown, Patricia L. v.d. 2012. "Ritual Black Drink consumption at Cahokia." *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States* 109 (35): 13944-9.

Crumley, Carole. 1995. "Heterarchy and the analysis of complex societies." *Archaeological Papers of the American Anthropological Association* 6 (1): 1-5.

Crüsemann, Nicola v.d. (yay. haz.). 2019. *Uruk: City of the Ancient World.* Los Angeles: The J. Paul Getty Museum.

Cunliffe, Barry (yay. haz.). 1998. *Prehistoric Europe: An Illustrated History.* Oxford: Oxford University Press.

Cushing, Frank Hamilton. 1896. "'Exploration of the ancient key dwellers' remains on the Gulf Coast of Florida." *Proceedings of the American Philosophical Society* 35: 329-448.

Cushner, Nicholas P. 2006. *Why Have You Come Here? The Jesuits and the First Evangelization of Native America.* Oxford: Oxford University Press.

Dalley, Stephanie. 2000. *Myths from Mesopotamia: Creation, The Flood, Gilgamesh, and Others.* Oxford: Oxford University Press.

D'Altroy, Terence N. 2015. *The Incas* (2. baskı). Chichester: Wiley-Blackwell.

Davis, E. N. 1995. "Art and politics in the Aegean: the missing ruler." Paul Rehak (yay. haz.), *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean* içinde (Aegaeum 11). Liège: University of Liège, s. 11-20.

Day, John W. v.d. 2007. "Emergence of complex societies after sea level stabilized." *EOS* 88 (15): 169-76.

De Waal, Frans. 2000. *Chimpanzee Politics: Power and Sex Among Apes.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

DeBoer, Warren R. 1993. "Like a rolling stone: the Chunkey game and political organization in Eastern North America." *Southeastern Archaeology* 12: 83-92.

—. 1997. "Ceremonial centers from the Cayapas to Chillicothe." *Cambridge Archaeological Journal* 7: 225-53.

—. 2001. "Of dice and women: gambling and exchange in Native North America." *Journal of Archaeological Method and Theory* 8 (3): 215-68.

Deino, Alan L. v.d. 2018. "Chronology of the Acheulean to Middle Stone transition in eastern Africa." *Science* 360 (6384): 95-8.

Delâge, Denys (çev. Jane Brierley). 1993. *Bitter Feast: Amerindians and Europeans in Northeastern North America, 1600-64.* Vancouver: UBC Press.

Denevan, William M. 1992. *The Native Population of the Americas in 1492.* Wisconsin: University of Wisconsin Press.

Denham, Timothy v.d. 2003. "Origins of agriculture at Kuk Swamp in the highlands of New Guinea." *Science* 301 (5630): 189-93.

Dennis, Matthew. 1993. *Cultivating a Landscape of Peace: Iroquois-European Encounters in Seventeenth-Century America.* Ithaca, NY: Cornell University Press.

Descola, Philippe. 1994. "Pourquoi les Indiens d'Amazonie n' ont-ils pas domestiqué le pécari? Genéalogie des objets et anthropologie de l' objectivation." Bruno Latour ve Pierre Lemonnier (yay. haz.), *De la préhistoire aux missiles balistiques: L'intelligence sociale des techniques* içinde. Paris: La Découverte, s. 329-44.

—. 2005. *Par-delà nature et culture.* Paris: Éditions Gallimard.

Detienne, Marcel. 1994. *The Gardens of Adonis. Spices in Greek Mythology.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Diamond, Jared. 1987. "The worst mistake in the history of the human race." *Discover Magazine* (Mayıs 1987).

—. 1997. *Guns, Germs and Steel: The Fates of Human Societies.* New York; Londra: W. W. Norton. Türkçesi: *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, çev. Ülker İnce, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2018.

—. 2012. *The World Until Yesterday: What Can We Learn from Traditional Societies?* Londra: Allen Lane.

Dickason, Olive Patricia. 1984. *The Myth of the Savage and the Beginnings of French Colonialism in the Americas.* Alberta: University of Alberta Press.

Dickson, D. Bruce. 2006. "Public transcripts expressed in theatres of cruelty: the Royal Graves at Ur in Mesopotamia." *Cambridge Archaeological Journal* 16 (2): 123-44.

Dietrich, Laura v.d. 2019. "Cereal processing at Early Neolithic Göbeklitepe, southeastern Turkey." *PLoS ONE* 14 (5): e0215214.

Dietrich, O., L. Dietrich ve J. Notroff. 2019. "Anthropomorphic imagery at Göbeklitepe." J. Becker, C. Beuger ve B. Müller-Neuhof (yay. haz.), *Human Iconography and Symbolic Meaning in Near Eastern Prehistory* içinde. Vienna: Austrian Academy of Sciences, s. 151-66.

Dietrich, Olivier, Manfred Heun, Jens Notroff ve Klaus Schmidt. 2012. "The role of cult and feasting in the emergence of Neolithic communities. New evidence from Göbeklitepe, south-eastern Turkey." *Antiquity* 86 (333): 674-95.

Dodds Pennock, Caroline. 2008. *Bonds of Blood: Gender, Lifecyle, and Sacrifice in Aztec Culture.* New York: Palgrave Macmillan.

—. 2017. "Gender and Aztec life cycles." D. L. Nichols ve E. Rodríguez-Algería (yay. haz.), *The Oxford Handbook of the Aztecs* içinde. Oxford: Oxford University Press, s. 387-98.

Domenici, Davide. 2018. "Beyond dichotomies: Teotihuacan and the Mesoamerican urban tradition." D. Domenici ve N. Marchetti, *Urbanized Landscapes in Early Syro-Mesopotamia and Prehispanic Mesoamerica* içinde. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, s. 35-70.

Donald, Leland. 1997. *Aboriginal Slavery on the Northwest Coast of North America.* Berkeley: University of California Press.

—. 2003. "The Northwest Coast as a study area: natural, prehistoric, and ethnographic issues." G.G. Coupland, R.G. Matson ve Q. Mackie (yay. haz.), *Emerging from the Mist: Studies in Northwest Coast Culture History* içinde. Vancouver: UBC Press, s. 289-327.

Douglas, Mary. 1966. *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo.* Londra: Routledge.

Driver, Harold. E. 1938. "Culture element distributions VIII: The reliability of culture element data." *Anthropological Records* 1: 205-20.

—. 1962. "The contribution of A.L. Kroeber to culture area theory and practice." *Indiana University Publications in Anthropology and Linguistics* (Memoir 18).

Drucker, Philip. 1981. "On the nature of Olmec polity." Elizabeth P. Benson (yay. haz.), *The Olmec and Their Neighbors: Essays in Memory of Matthew W. Stirling* içinde. Washington: Dumbarton Oaks, s. 29-47.

Du Bois, Cora. 1935. "Wintu Ethnography." *University of California Publications in American Archaeology and Ethnology* 36 (1): 1-142. Berkeley: University of California Press.

Duchet, Michèle. 1995. *Anthropologie et histoire au siècle des Lumières.* Paris: A. Michel.

Dumont, Louis. 1972. *Homo Hierarchicus: The Caste System and its Implications.* Londra: Weidenfeld and Nicolson.

—. 1992. *Essays on Individualism: Modern Ideology in Anthropological Perspective.* Chicago: University of Chicago Press.

Dunbar, Robin I.M. 1988. *Primate Social Systems.* Londra ve Sydney: Croom Helm.

—. 1992. "Neocortex size as a constraint on group size in primates." *Journal of Human Evolution* 20: 469-93.

—. 1996. *Grooming, Gossip, and the Evolution of Language.* Londra: Faber and Faber.

—. 2010. *How Many Friends Does One Person Need? Dunbar's Number and Other Evolutionary Quirks*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Dunbar, Robin I.M., Clive Gamble ve John A.K. Gowlett (yay. haz.). 2014. *Lucy to Language: The Benchmark Papers*. Oxford: Oxford University Press.

Durkheim, Émile. 1915 [1912]. *The Elementary Forms of Religious Life*. Londra: Allen and Unwin.

Eastman, Charles A. 1937. *Indian Boyhood*. Boston: Little, Brown and Company.

Edinborough, Kevan v.d. 2017. "Radiocarbon test for demographic events in written and oral history." *PNAS* 114 (47): 12436-41.

Edmonson, Munro S. 1982. *The Ancient Future of the Itza: The Book of Chilam Balam of Tizimin*. Austin: University of Texas Press.

Edwards, Tai S. 2010. "Osage Gender: Continuity, Change, and Colonization, 1720s-1870s." Doktora tezi, University of Kansas.

Eliade, Mircea. 1959. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. New York: Harcourt, Brace.

Elias, Norbert. 1969. *The Court Society*. Oxford: Blackwell.

Ellingson, Ter. 2001. *The Myth of the Noble Savage*. Berkeley: University of California Press.

Emerson, Thomas. 1997a. *Cahokia and the Archaeology of Power*. Tuscaloosa: University of Alabama Press.

—. 1997b. "Reflections from the countryside on Cahokian hegemony." Pauketat ve Emerson (yay. haz.) içinde, s. 167-89.

—. 2007. "Cahokia and the evidence for Late Pre-Columbian war in the North American midcontinent." R.J. Chacon ve R.G. Mendoza (yay. haz.), *North American Indigenous Warfare and Ritual Violence* içinde. Tucson: University of Arizona Press, s. 129-48.

—. 2012. "Cahokia interaction and ethnogenesis in the northern Midcontinent." Timothy R. Pauketat (yay. haz.), *The Oxford*

Handbook of North American Archaeology içinde. Oxford: Oxford University Press, s. 398-409.

Emerson, Thomas E. ve R. Barry Lewis (yay. haz.). 1991. *Cahokia and the Hinterlands: Middle Mississippian Cultures of The Midwest.* Urbana: University of Illinois Press.

Emerson, Thomas. E. ve Kristin. M. Hedman. 2014. "The dangers of diversity: the consolidation and dissolution of Cahokia, Native America's first urban polity." Ronald K. Faulseit (yay. haz.), *Beyond Collapse: Archaeological Perspectives on Resilience, Revitalization, and Transformation in Complex Societies* içinde. Carbondale: Center for Archaeological Investigations, Southern Illinois University Press, Occasional Paper no. 42, s. 147-75.

Emerson, Thomas v.d. 2016. "Paradigms lost: reconfiguring Cahokia's Mound 72 Beaded Burial." *American Antiquity* 81 (3): 405-25.

Emerson, Thomas E., Brad H. Koldeho ve Tamira K. Brennan (yay. haz.). 2018. *Revealing Greater Cahokia, North America's First Native City: Rediscovery and Large-Scale Excavations of the East St. Louis Precinct.* Studies in Archaeology 12. Urbana: Illinois State Archaeological Survey, University of Illinois.

Enajero, Samuel. 2015. *Collective Institutions in Industrialized Nations.* New York: Page.

Engelbrecht, William. 2003. *Iroquoia: The Development of a Native World.* Syracuse, NY: Syracuse University Press.

Englund, Robert K. 1988. "Administrative timekeeping in ancient Mesopotamia." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 31 (2): 121-85.

—. 1998. "Texts from the Late Uruk period." J. Bauer, R. K. Englund ve M. Krebernik (yay. haz.), *Mesopotamien. Späturuk-Zeit und Frühdynastische Zeit* içinde. Göttingen: Vandenhoeck ve Ruprecht.

—. 2009. "The smell of the cage." *Cuneiform Digital Library* 4.

Erdal, Yılmaz. 2015. "Bone or flesh: defleshing and post-depositional treatments at Körtik Tepe (Southeastern Anatolia, PPNA Period)." *European Journal of Archaeology* 18 (1): 4-32.

Erickson, Clark L. 2008. "Amazonia: the historical ecology of a domesticated landscape." H. Silverman ve W. Isbell (yay. haz.), *Handbook of South American Archaeology* içinde. New York: Springer, s. 157-83.

Erlandson, Jon v.d. 2007. "The Kelp Highway hypothesis: marine ecology, the coastal migration theory, and the peopling of the Americas." *The Journal of Island and Coastal Archaeology* 2 (2): 161-74.

Ethridge, Robbie. 2010. *From Chicaza to Chickasaw: The European Invasion and the Transformation of the Mississippian World, 1540-1715*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Étienne, Louis. 1871. "Un Roman socialiste d'autrefois." *Revue des deux mondes*, 15 Juillet.

Eyre, Christopher J. 1999. "The village economy in Pharaonic Egypt." Alan K. Bowman ve Eugene Rogan (yay. haz.), *Proceedings of the British Academy, 96: Agriculture in Egypt from Pharaonic to Modern Times* içinde. Oxford: Oxford University Press, s. 33-60.

Fairbairn, Andrew v.d. 2006. "Seasonality (Çatalhöyük East)." Ian Hodder (yay. haz.), *Çatalhöyük Perspectives: Themes from the 1995-9 Seasons* içinde. Cambridge: McDonald Institute Monographs, British Institute of Archaeology at Ankara, s. 93-108.

Fairbanks, Charles. 1979. "The function of Black Drink among the Creeks." C. Hudson (yay. haz.) içinde, s. 120-49.

Fargher, Lane, Richard E. Blanton ve Verenice Y. Heredia Espinoza. 2010. "Egalitarian ideology and political power in prehispanic Central Mexico: the case of Tlaxcalan." *Latin American Antiquity* 21 (3): 227-51.

Fargher, Lane, Verenice Y. Heredia Espinoza ve Richard E. Blanton. 2011. "Alternative pathways to power in late Postclassic Hi-

ghland Mesoamerica." *Journal of Anthropological Archaeology* 30: 306-26.

Fargher, Lane v.d. 2011. "Tlaxcallan: the archaeology of an ancient republic in the New World." *Antiquity* 85: 172-86.

Fausto, Carlo. 1999. "Of enemies and pets: warfare and shamanism in Amazonia." *American Ethnologist* 26 (4): 933-56.

—. 2008. "Too many owners: mastery and ownership in Amazonia." *Mana* 14 (2): 329-66.

Fausto, Carlo ve Eduardo G. Neves. 2009. "Was there ever a Neolithic in the Neo-tropics? Plant familiarization and biodiversity in the Amazon." *Antiquity* 92 (366): 1604-18.

Federici, Silvia. 1998. *Caliban and the Witch.* New York: Autonomedia.

Fenton, William N. 1949. "Seth Newhouse's traditional history and constitution of the Iroquois Confederacy." *Proceedings of the American Philosophical Society* 93 (2): 141-58.

—. 1998. *The Great Law and the Longhouse: A Political History of the Iroquois Confederacy.* Norman: University of Oklahoma Press, 1998.

Ferguson, R. Brian. 1989. "Do Yanomamo killers have more kids?" *American Ethnologist* 16 (3): 564-5.

Ferguson, R. Brian ve Neil L. Whitehead. 1992. *War in the Tribal Zone: Expanding States and Indigenous Warfare.* Santa Fe: School for Advanced Research.

Field, Stephanie, Anne Goldberg ve Tina Lee. 2005. "Gender, status, and ethnicity in the Scioto, Miami, and Northeastern Ohio Hopewellian regions, as evidenced by mortuary practices." Carr ve Case (yay. haz.) içinde, s. 386-404.

Fischer, Claude S. 1977. "Comment on Mayhew and Levinger's 'Size and the density of interaction in human aggregates'." *American Journal of Sociology* 83 (2): 452-5.

Fitzhugh, William W. 1985. *Cultures in Contact: the Impact of European Contacts on Native American Cultural Institutions A.D. 1000-1800.* Washington: Smithsonian Institution Press.

Flannery, Kent ve Joyce Marcus. 2012. *The Creation of Inequality: How our Prehistoric Ancestors Set the Stage for Monarchy, Slavery, and Empire.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Fleming Daniel. E. 2009. *Democracy's Ancient Ancestors: Mari and Early Collective Governance.* Cambridge: Cambridge University Press.

Fletcher, Alice C. ve Francis La Flesche. 1911. "The Omaha tribe." *Twenty-seventh Annual Report of the Bureau of American Ethnology*, 1905-6. Washington: Bureau of American Ethnology, s. 17-654.

Fletcher, Roland. 1995. *The Limits of Settlement Growth: A Theoretical Outline.* Cambridge: Cambridge University Press.

Flew, Antony. 1989. *An Introduction to Western Philosophy: Ideas and Argument from Plato to Popper.* Londra: Thames and Hudson.

Fogelson, Raymond D. 1984. "Who were the Aní-Kutánî? An excursion into Cherokee historical thought." *Ethnohistory* 31 (4): 255-63.

Formicola, Vincenzo. 2007. "From the Sungir children to the Romito dwarf: aspects of the Upper Palaeolithic funerary landscape." *Current Anthropology* 48: 446-53.

Foster, Benjamin. 1981. "A new look at the Sumerian temple state." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 24 (3): 225-41.

Fowler, Melvin. L. 1997. *The Cahokia Atlas: A Historical Atlas of Cahokia Archaeology.* Urbana: University of Illinois Press.

Fowler, Melvin L. v.d. 1999. *The Mound 72 Area: Dedicated and Sacred Space in Early Cahokia.* Reports of Investigation no. 54. Springfield: Illinois State Museum.

Frangipane, Marcella. 2006. "The Arslantepe 'Royal Tomb': new funerary customs and political changes in the Upper Euphrates valley at the beginning of the third millennium BC." G. Bartoloni ve M.G. Benedettini (yay. haz.), *Buried Among*

the Living içinde. Roma: Università degli studi di Roma "La Sapienza", s. 169-94.

—. 2012. "Fourth millennium Arslantepe: the development of a centralized society without urbanization." *Origini* 34: 19-40.

Frankfort, Henri. 1948. *Kingship and the Gods: A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society and Nature*. Chicago: Chicago University Press.

—. 1951. *The Birth of Civilization in the Near East*. Bloomington: Indiana University Press.

Franklin, Benjamin. 1961 [1753]. Peter Collinson'a yazılan mektup, 9 Mayıs 1753. Leonard W. Labaree (yay. haz.), *The Papers of Benjamin Franklin* içinde. New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, cilt 4, s. 481-3.

Franks, C.E.S. 2002. "In search of the savage Sauvage: an exploration into North America's political cultures." *The American Review of Canadian Studies* 32 (4): 547-80.

Frazer, James G. 1911 [1890]. *The Dying God* (book 3 of *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*) (3. baskı). Londra: Macmillan.

Freidel, David A. ve Linda Schele. 1988. "Kingship in the Late Preclassic Maya Lowlands: the instruments and places of ritual power." *American Anthropologist* 90 (3): 547-67.

Frenez, Dennys. 2018. "Private person or public persona? Use and significance of standard Indus seals as markers of formal socio-economic identities." D. Frenez v.d. (yay. haz.), *Walking with the Unicorn: Social Organization and Material Culture in Ancient South Asia* içinde. Oxford: Archaeopress, s. 166-93.

Friedman, Renée F. 2008. "Excavating Egypt's early kings: recent discoveries in the elite cemetery at Hierakonpolis." B. Midant-Reynes ve Y. Tristant (yay. haz.) içinde, *Egypt at its Origins 2. Proceedings of the International Conference Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt, Toulouse, 5th-8th September 2005*. Orientalia Lovaniensia Analecta 172. Leuven: Peeters, s. 1157-94.

—. 2011. "Hierakonpolis." Teeter (yay. haz.) içinde, s. 33-44.

Froese, Tom, Carlos Gershenson ve Linda R. Manzanilla. 2014. "Can government be self-organized? A mathematical model of the collective social organization of ancient Teotihuacan, Central Mexico." *PLoS ONE* 9 (10): e109966.

Fukuyama, Francis. 2011. *The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution.* Londra: Profile.

Fuller, Dorian Q. 2007. "Contrasting patterns in crop domestication and domestication rates: recent archaeobotanical insights from the Old World." *Annals of Botany* 100: 903-9.

—. 2010. "An emerging paradigm shift in the origins of agriculture." *General Anthropology* 17 (2): 8-12.

Fuller, Dorian Q. ve Robin G. Allaby. 2010. "Seed dispersal and crop domestication: shattering, germination and seasonality in evolution under cultivation." L. Ostergaard (yay. haz.), *Fruit Development and Seed Dispersal* (Annual Plant Reviews vol. 38) içinde. Oxford: Wiley-Blackwell, s. 238-95.

Fuller, Dorian Q. v.d. 2010. "Domestication as innovation: the entanglement of techniques, technology and chance in the domestication of cereal crops." *World Archaeology* 42 (1): 13-28.

Fuller, Dorian Q. ve Leilani Lucas. 2017. "Adapting crops, landscapes, and food choices: Patterns in the dispersal of domesticated plants across Eurasia." N. Boivin v.d. (yay. haz.), *Complexity: Species Movements in the Holocene* içinde. Cambridge: Cambridge University Press, s. 304-31.

Furholt, Martin. 2018. "Massive migrations? The impact of recent aDNA studies on our view of third millennium Europe." *European Journal of Archaeology* 21 (2): 159-91.

Gage, Matilda Joslyn. 1893. *Woman, Church, and State. A Historical Account of the Status of Woman through the Christian Ages: with Reminiscences of Matriarchate.* Chicago: C.H. Kerr.

Gardner, Peter M. 1991. "Foragers' pursuit of individual autonomy." *Current Anthropology* 32: 543-72.

Garth, Thomas R. Jr. 1976. "Emphasis on industriousness among the Atsugewi." Bean ve Blackburn içinde, s. 337-54.

Geertz, Clifford 1980. *Negara: The Theatre State in Nineteenth-Century Bali.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

—. 2001. "Life among the anthros." *New York Review of Books* 48 (2): 18-22.

Geertz, Hildred ve Clifford Geertz. 1978. *Kinship in Bali.* Chicago: Chicago University Press.

Gelb, Ignace J. 1973. "Prisoners of war in early Mesopotamia." *Journal of Near Eastern Studies* 32 (1/2): 70-98.

Gell, Alfred. 1993. *Wrapping in Images: Tattooing in Polynesia.* Oxford: Clarendon Press.

Georgescu-Roegen, Nicholas. 1976. *Energy and Economic Myths: Institutional and Analytical Economic Essays.* New York: Pergamon.

Gerth, Hans H. ve C. Wright Mills (yay. haz.). 1946. *From Max Weber: Essays in Sociology.* New York: Oxford University Press.

Gibson, Charles. 1952. *Tlaxcala in the Sixteenth Century.* New Haven, CT ve Londra: Yale University Press.

Gibson, Jon L. 2000. *Ancient Mounds of Poverty Point: Place of Rings.* Gainesville: University Press of Florida.

Gibson, Jon. L. ve Philip J. Carr. 2004. "Big mounds, big rings, big power." J.L. Gibson ve P.J. Carr (yay. haz.), *Signs of Power: The Rise of Complexity in the Southeast* içinde. Tuscaloosa: University of Alabama Press, s. 1-9.

Gimbutas, Marija. 1982. *The Goddesses and Gods of Old Europe.* Londra: Thames and Hudson.

Giosan, Liviu v.d. 2012. "Fluvial landscapes of the Harappan civilization." *PNAS*: E1688-E1694.

Godoy, Ricardo A. 1986. "The fiscal role of the Andean Ayllu." *Man* (N.S.) 21 (4): 723-41.

Goldman, Irving. 1975. *The Mouth of Heaven: An Introduction to Kwakiutl Religious Thought.* New York: John Wiley and Sons.

Goldschmidt, Walter. 1951. "Ethics and the structure of society: an ethnological contribution to the sociology of knowledge." *American Anthropologist* 53 (4): 506-24.

Goldstein, Paul S. 2003. "From stew-eaters to maize-drinkers: the Chicha economy and Tiwanaku." Tamara L. Bray (yay. haz.), *The Archaeology and Politics of Food and Feasting in Early States and Empires* içinde. New York: Plenum, s. 143-71.

Golitko, Mark ve Lawrence H. Keeley. 2007. "Beating ploughshares back into swords: warfare in the Linearbandkeramik." *Antiquity* 81: 332-42.

Golla, Susan. 1987. "'He has a name': History and Social Structure among the Indians of Western Vancouver Island." Doktora tezi, Columbia University.

Golson, Jack. v.d. (yay. haz.). 2017. *Ten Thousand Years of Cultivation at Kuk Swamp in the Highlands of Papua New Guinea.* Acton, ACT: Australian National University Press.

Gombrich, Richard F. 1988. *Theravāda Buddhism. A Social History from Ancient Benares to Modern Colombo.* Londra ve New York: Routledge.

Gómez-Cano, Grisel. 2010. *The Return to Caotlicue: Goddesses and Warladies in Mexican Folklore.* Bloomington, Indiana: XLibris.

González González, Enrique. 2014. "A humanist in the New World: Francisco Cervantes de Salazar (c. 1514-75)." L. Dietz v.d. (yay. haz.), *Neo-Latin and the Humanities: Essays in Honour of Charles E. Fantazzi* içinde. Toronto: Center for Reformation and Renaissance Studies, s. 235–57.

Goodman, Jordan, Paul E. Lovejoy ve Andrew G. Sherratt (yay. haz.). 1995. *Consuming Habits: Drugs in Anthropology and History.* Londra ve New York: Routledge.

Gose, Peter. 1996. "Oracles, divine kingship, and political representation in the Inka State." *Ethnohistory* 43 (1): 1-32.

—.2000. "The state as a chosen woman: brideservice and the feeding of tributaries in the Inka Empire." *American Anthropologist* 102 (1): 84-97.

—.2016. "Mountains, kurakas and mummies: transformations in indigenous Andean sovereignty." *Población & Sociedad* 23 (2): 9-34.

Gough, Kathleen. 1971. "Nuer Kinship: a re-examination." T.O. Beidelman (yay. haz.), *The Translation of Culture* içinde. Londra: Tavistock, s. 79-122.

Graeber, David. 1996. "Love magic and political morality in Central Madagascar, 1875-1990." *Gender & History* 8 (3): 416-39.

—. 2001. *Toward an Anthropological Theory of Value: The False Coin of Our Own Dreams*. New York: Palgrave.

—. 2006. "Turning modes of production inside out: or, why capitalism is a transformation of slavery." *Critique of Anthropology* 26 (1): 61-85.

—. 2007a. *Possibilities: Essays on Hierarchy, Rebellion, and Desire*. Oakland, CA: AK Press.

—. 2007b. "There never was a West: or, democracy emerges from the spaces in between." Graeber 2007a içinde, s. 329-74.

—. 2011. Debt: *The First 5,000 Years*. New York: Melville House.

Graeber, David ve Marshall Sahlins. 2017. *On Kings*. Chicago: HAU Books.

Graffigny, Françoise de. 1747. *Lettres d'une Péruvienne*. Paris: A. Peine. (İngilizce çeviri, Jonathan Mallason. 2009. *Letters of a Peruvian Woman*. Oxford: Oxford University Press.)

Green, Adam S. 2020. "Killing the priest-king: addressing egalitarianism in the Indus civilization." *Journal of Archaeological Research*. https://doi.org/10.1007/ s10814-020-09147-9

Green, Richard. E., Johannes Krause v.d. 2010. "A draft sequence of the Neanderthal genome." *Science* 328: 710-22.

Gresky, Julia, Juliane Haelm and Lee Clare. 2017. "Modified human crania from Göbeklitepe provide evidence for a new form of Neolithic skull cult." *Science Advances* 3: e1700564.

Grier, Colin. 2017. "Expanding notions of hunter-gatherer diversity: identifying core organizational principles and practices in Coast Salish Societies of the Northwest Coast of North America." Graeme Warren ve Bill Finlayson (yay. haz.), *The Diversity of Hunter-Gatherer Pasts* içinde. Oxford: Oxbow Press, s. 16-33.

Grinde, Donald A. 1977. *The Iroquois and the Founding of the American Nation.* San Francisco: Indian Historian Press.

Groenewegen-Frankfort, Henriette. 1951. *Arrest and Movement: An Essay on Space and Time in the Representational Art of the Ancient Near East.* Londra: Faber and Faber.

Gron, Kurt J. v.d. 2018. "A meeting in the forest: hunters and farmers at the Coneybury 'Anomaly', Wiltshire." *Proceedings of the Prehistoric Society* 84: 111-44.

Grube, Nikolai, Eva Eggebrecht ve Matthias Seidel (yay. haz.). 2001. *Maya: Divine Kings of the Rainforest.* Köln: Könemann.

Haak, Wolfgang v.d. 2005. "Ancient DNA from the first European farmers in 7,500-year-old Neolithic sites." *Science* 310: 1016-18.

—. 2010. "Ancient DNA from European early Neolithic farmers reveals their Near Eastern affinities." *PLoS Biology* 8: 1-16.

—. 2015. "Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe." *Nature* 522: 207-11.

Haas, Jonathan ve Matthew Piscitelli. 2013. "The prehistory of warfare: Misled by ethnography." Douglas P. Fry (yay. haz.), *War, Peace, and Human Nature: The Convergence of Evolutionary and Cultural Views* içinde. New York: Oxford University Press, s. 168-90.

Habu, Junko. 2004. *Ancient Jomon of Japan.* Cambridge: Cambridge University Press.

Habu, Junko ve Clare Fawcett. 2008. "Science or narratives? Multiple interpretations of the Sannai Maruyama site, Japan." Junko Habu, Clare Fawcett ve John M. Matsunaga (yay. haz.), *Evaluating Multiple Narratives: Beyond Nationalist, Colonialist, Imperialist Archaeologies* içinde. New York: Springer, s. 91-117.

Haddon, Alfred. C. ve W.H.R. Rivers. 1902. "A method of recording string figures and tricks." *Man* 109: 146-53.

Hahn, Steven C. 2004. *The Invention of the Creek Nation, 1670-1763.* Lincoln: University of Nebraska Press.

Hajda, Yvonne P. 2005. "Slavery in the Greater Lower Columbia region." *Ethnohistory* 64 (1): 1-17.

Haklay, Gil ve Avi Gopher. 2020. "Geometry and architectural planning at Göbekli Tepe, Turkey." *Cambridge Archaeological Journal* 30 (2): 343-57.

Hall, Anthony J. 2003. *The American Empire and the Fourth World.* Montreal ve Kingston: McGill-Queen's University Press.

Hall, Robert L. 1997. *An Archaeology of the Soul: North American Indian Belief and Ritual.* Chicago: University of Illinois Press.

Halligan, Jessi J., Michael R. Waters v.d. 2016. "Pre- Clovis occupation 14,550 years ago at the Page-Ladson site, Florida, and the peopling of the Americas." *Scientific Advances* 2 (5): e1600375.

Hamilton, Marcus v.d. 2007. "The complex structure of hunter-gatherer social networks." *Proceedings of the Royal Society B* 274: 2195-2202.

Harari, Yuval N. 2014. *Sapiens: A Brief History of Humankind.* Londra: Harvill Secker. Türkçesi: Sapiens: *Hayvanlardan Tanrılara İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi,* çev. Ertuğrul Genç, Kolektif Kitap, İstanbul, 2017.

Harris, David R. (yay. haz.). 1996. *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia.* London: UCL Press.

Harris, Mary. 1997. *Common Threads: Women, Mathematics, and Work.* Stoke on Trent: Trentham.

Harvati, Katerina v.d. 2019. "Apidima cave fossils provide earliest evidence of Homo sapiens in Eurasia." *Nature* 571: 500-504.

Harvey, David. 2012. *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution.* Londra ve New York: Verso.

Harvey, David Allen. 2012. *The French Enlightenment and its Others: The Mandarin, the Savage, and the Invention of the Human Sciences.* Londra: Palgrave.

Hassett, Brenna R. ve Haluk Sağlamtimur. 2018. "Radical 'royals'? New evidence from Başur Höyük for radical burial practices in the transition to early states in Mesopotamia." *Antiquity* 92: 640-54.

Hassig, Ross. 2001. "Xicotencatl: rethinking an indigenous Mexican hero." *Estudios de cultura náhuatl* 32: 29-49.

Havard, Gilles (çev. Phyllis Aronoff ve Howard Scott). 2001. *The Great Peace of Montreal of 1701: French-Native Diplomacy in the Seventeenth Century*. Montreal: McGill-Queen's University Press.

Hayden, Brian. 1990. "Nimrods, piscators, pluckers, and planters: the emergence of food production." *Journal of Anthropological Archaeology* 9: 31-69.

—. 2014. *The Power of Feasts*. Cambridge: Cambridge University Press.

He, Nu. 2013. "The Longshan period site of Taosi in Southern Shanxi Province." A.P. Underhill (yay. haz.), *A Companion to Chinese Archaeology* içinde. Chichester: Wiley, s. 255-78.

—. 2018. "Taosi: an archaeological example of urbanization as a political center in prehistoric China." *Archaeological Research in Asia* 14: 20-32.

Headrick, Annabeth. 2007. *The Teotihuacan Trinity: The Sociopolitical Structure of an Ancient Mesoamerican City*. Austin: University of Texas Press.

Healy, George R. 1958. "The French Jesuits and the idea of the noble savage." *William and Mary Quarterly* 15: 143-67.

Heard, Joseph Norman. 1977. "The Assimilation of Captives on the American Frontier in the Eighteenth and Nineteenth Centuries." Doktora tezi, Louisiana State University: LSU Digital Commons.

Heckenberger Michael J. v.d. 2008. "Pre-Columbian urbanism, anthropogenic landscapes, and the future of the Amazon." *Science* 321: 1214-17.

Heckenberger Michael J. ve Eduardo G. Neves. 2009. "Amazonian archaeology." *Annual Review of Anthropolology* 38: 251-66.

Helwig, Barbara. 2012. "An age of heroes? Some thoughts on Early Bronze Age funerary customs in northern Mesopotamia." H. Niehrv.d. (yay. haz.), *(Re-)constructing Funerary Rituals in the Ancient Near East* içinde. Wiesbaden: Harrassowitz, s. 47-58.

Henige, David. 1999. "Can a myth be astronomically dated?" *American Indian Culture and Research Journal* 23 (4): 127-57.

de Heusch, Luc (çev. Roy Willis). 1982. *The Drunken King, or the Origin of the State.* Bloomington: Indiana University Press.

Hill, Kim v.d. 2011. "Co- residence patterns in hunter-gatherer societies show unique human social structure." *Science* 331: 1286-9.

Hill, Warren ve John E. Clark. 2001. "Sports, gambling, and government: America's first social compact?" *American Anthropologist* 103 (2): 331-45.

Hillman, Gordon C. ve Stuart Davies. 1990. "Measured domestication rates in wild wheats and barley under primitive cultivation, and their archaeological implications." *Journal of World Prehistory* 4 (2): 157-222.

Hobbes, Thomas. 1651. *Leviathan: Or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth, Ecclesiasticall and Civil.* Londra: Andrew Crooke.

Hocart, Arthur. M. 1954. *Social Origins.* Londra: Watts.

—. 1969 [1927]. *Kingship.* London: Oxford University Press.

—. 1970 [1936]. *Kings and Councillors: An Essay in the Comparative Anatomy of Human Society.* Chicago: University of Chicago Press.

Hodder, Ian. 2003. "The lady and the seed: some thoughts on the role of agriculture in the Neolithic Revolution." Mehmet Özdoğan, Harald Hauptmann ve Nezih Başgelen (yay. haz.), *From Villages to Cities: Early Villages in the Near East – Studies Presented to Ufuk Esin* içinde. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 155-61.

—. 2004. "Women and men at Çatalhöyük." *Scientific American* 290 (1): 76-83.

—. 2006. *Çatalhöyük. The Leopard's Tale. Revealing the Mysteries of Turkey's Ancient "Town"*. Londra: Thames and Hudson.

Hodder, Ian ve Craig Cessford. 2004. "Daily practice and social memory at Çatalhöyük." *American Antiquity* 69 (1): 17-40.

Hodgen, Margaret Trabue. 1964. *Early Anthropology in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Hoffmann, Dirk v.d. 2018. "U- Th dating of carbonate crusts reveals Neanderthal origin of Iberian cave art." *Science* 359 (6378): 912-15.

Holdaway, Simon J. ve Willeke Wendrich (yay. haz.). 2017. *The Desert Fayum Reinvestigated: The Early to Mid-Holocene Landscape Archaeology of the Fayum North Shore, Egypt.* Los Angeles: UCLA Cotsen Institute of Archaeology.

Holm, Tom. 2002. "American Indian warfare: the cycles of conflict and the militarization of Native North America." Philip J. Deloria ve Neal Salisbury (yay. haz.), *A Companion to American Indian History* içinde. Oxford: Blackwell, s. 154-72.

Holt, Julie Zimmerman. 2009. "Rethinking the Ramey state: was Cahokia the center of a theater state?" *American Antiquity* 74 (2): 231-54.

Hornborg, Alf. 2005. "Ethnogenesis, regional interaction, and ecology in prehistoric Amazonia: toward a systems perspective." *Current Anthropology* 46 (4): 589-620.

Hornborg, Alf ve Jonathan D. Hill (yay. haz.). 2011. *Ethnicity in Amazonia: Reconstructing Past Identities from Archaeology, Linguistics, and Ethnohistory.* Boulder: University Press of Colorado.

Hrdy, Sarah Blaffer. 2009. *Mothers and Others: The Evolutionary Origins of Mutual Understanding.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Hudson, Charles. 1976. *The Southeastern Indians*. Knoxville: University of Tennessee Press.

—. (yay. haz.) 1979. *Black Drink: A Native American Tea*. Athens: University of Georgia Press.

Hudson, Michael. 2018. *And Forgive Them Their Debts: Lending, Foreclosure, and Redemption from Bronze Age Finance to the Jubilee Year*. Dresden: ISLET-Verlag.

Hudson, Michael ve Baruch A. Levine (yay. haz.). 1996. *Privatization in the Ancient Near East and the Classical World*. Cambridge, MA: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology.

Humphrey, Louise ve Chris Stringer. 2018. *Our Human Story*. Londra: Natural History Museum.

Hunter, Graeme. 1989. "The fate of Thomas Hobbes." *Studia Leibnitiana* 21 (1): 5-20.

Hutchinson, Sharon. 1996. *Nuer Dilemmas: Coping with Money, War, and the State*. Berkeley: University of California Press.

Hyland, Sabine. 2016. "How khipus indicated labour contributions in an Andean village: An explanation of colour banding, seriation and ethnocategories." *Journal of Material Culture* 21 (4): 490-509.

—. 2017. "Writing with twisted cords: the inscriptive capacity of Andean khipus." *Current Anthropology* 58 (3): 412-19.

Iakovleva, Lioudmila. 2015. "The architecture of mammoth bone circular dwellings of the Upper Palaeolithic settlements in Central and Eastern Europe and their socio-symbolic meanings." *Quaternary International* 359-60: 324-34.

Ingold, Tim, David Riches ve James Woodburn (yay. haz.). 1998. *Hunters and Gatherers 1: History, Evolution and Social Change*. Oxford: Berg.

Insoll, Timothy (yay. haz.). 2017. *The Oxford Handbook of Prehistoric Figurines*. Oxford: Oxford University Press.

Isaac, Barry. L. 1983. "The Aztec 'Flowery War': a geopolitical explanation." *Journal of Anthropological Research* 39 (4): 415-32.

Isakhan, Benjamin. 2011. "What is so 'primitive' about 'primitive democracy'? Comparing the ancient Middle East and classical Athens." B. Isakhan ve S. Stockwell (yay. haz.), *The Secret History of Democracy* içinde. Londra: Palgrave Macmillan, s. 19-34.

Isbell, William H. 2008. "Wari and Tiwanaku: international identities in the Central Andean Middle Horizon." H. Silverman ve W.H. Isbell (yay. haz.), *The Handbook of South American Archaeology* içinde. New York: Springer, s. 731-59.

Jacobs, Jane. 1969. *The Economy of Cities.* New York: Knopf Doubleday.

Jacobs, Ken. 1995. "Returning to Oleni' ostrov: social, economic, and skeletal dimensions of a Boreal Forest Mesolithic cemetery." *Journal of Anthropological Archaeology* 14 (4): 359-403.

Jacobsen, Thorkild. 1943. "Primitive democracy in ancient Mesopotamia." *Journal of Near Eastern Studies* 2 (3): 159-72.

—. 1976. *The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion.* New Haven, CT ve Londra: Yale University Press.

James, Hannah V.A. ve Michael D. Petraglia. 2005. "Modern human origins and the evolution of behaviour in the Later Pleistocene record of South Asia." *Current Anthropology* 46: 3-27.

Jamieson, Susan M. 1992. "Regional interaction and Ontario Iroquois evolution." *Canadian Journal of Archaeology/Journal Canadien d'Archéologie* 16: 70-88.

Jansen, Michael. 1993. "Mohenjo-daro, type site of the earliest urbanization process in South Asia; ten years of research at Mohenjo-daro Pakistan and an attempt at a synopsis." A. Parpola ve P. Koskikallio (yay. haz.), *South Asian Archaeology* içinde. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, s. 263-80.

Jaubert, Jacques v.d. 2016. "Early Neanderthal constructions deep in Bruniquel Cave in southwestern France." *Nature* 534: 111-15.

Jeunesse, C. 1997. *Pratiques funéraires au néolithique ancien: Sépultures et nécropoles danubiennes 5500-4900 av. J.-C.* Paris: Errance.

Johansen, Bruce E. 1982. *Forgotten Founders: Benjamin Franklin, the Iroquois, and the Rationale for the American Revolution.* Ipswich, MA: Gambit, Inc.

—. 1998. *Debating Democracy: Native American Legacy of Freedom.* Santa Fe: Clear Light Publishers.

Johansen, Bruce Elliot ve Barbara Alice Mann (yay. haz.). 2000. *Encyclopedia of the Haudenosaunee (Iroquois Confederacy).* Westport, CT: Greenwood Press.

Johnson, Douglas. 1997. *Nuer Prophets: A History of Prophecy from the Upper Nile in the Nineteenth and Twentieth Centuries.* Oxford: Clarendon Press.

Johnson, Gregory A. 1982. "Organizational structure and scalar stress." Colin Renfrew, Michael Rowlands ve Barbara A. Segraves-Whallon (yay. haz.), *Theory and Explanation in Archaeology* içinde. New York: Academic Press, s. 389-421.

Jones, Jana v.d. 2014. "Evidence for prehistoric origins of Egyptian mummification in Late Neolithic burials." *PLoS ONE* 9 (8): e103608.

Jones, Martin v.d. 2011. "Food globalization in prehistory." *World Archaeology* 43 (4): 665-75.

Jordan, Peter v.d. 2016. "Modelling the diffusion of pottery technologies across Afro-Eurasia: emerging insights and future research." *Antiquity* 90 (351): 590-603.

Jorgensen, Joseph G. 1980. *Western Indians: Comparative Environments, Languages and Cultures of 172 Western American Indian Tribes.* San Francisco: W.H. Freeman and Co.

Jung, Carl G. 1958. *The Undiscovered Self.* Boston: Little, Brown and Co.

Kan, Sergei (yay. haz.). 2001. *Strangers to Relatives: The Adoption and Naming of Anthropologists in North America.* Lincoln: University of Nebraska Press.

Kanjou, Youssef v.d. 2013. "Early human decapitation, 11, 700-10,700 cal BP, within the Pre-Pottery Neolithic village of Tell Qaramel, North Syria." *International Journal of Osteoarchaeology* 25 (5): 743-52.

Karahashi, Fumi. 2016. "Women and land in the Presargonic Lagaš Corpus." B. Lyon ve C. Michel (yay. haz.), *The Role of Women in Work and Society in the Ancient Near East* içinde. Boston ve Berlin: De Gruyter, s. 57-70.

Karsten, Per ve Bo Knarrstr.m. 2001. "T.gerup – fifteen hundred years of Mesolithic occupation in western Scania, Sweden: a preliminary view." *European Journal of Archaeology* 4 (2): 165-74.

Kashina, E. ve A. Zhulnikov. 2011. "Rods with elk heads: symbols in ritual context." *Estonian Journal of Archaeology* 15: 18-31.

Kavanagh, Thomas M. 1994. "Reading the moment and the moment of Reading in Graffigny's Lettres d'une Péruvienne." *Modern Language Quarterly* 55 (2): 125-47.

Kehoe, Alice Beck. 2007. "Osage texts and Cahokia data." F. Kent Reilly III ve James F. Garber (yay. haz.), *Ancient Objects and Sacred Realms: Interpretations of Mississippian Iconography* içinde. Austin: University of Texas Press, s. 246-62.

Keightley, David N. 1999. "The Shang: China's first historical dynasty." M. Loewe ve E. L. Shaughnessy (yay. haz.) içinde, s. 232-91.

Kelly, John E. 2008. "Contemplating Cahokia's collapse." Jim A. Railey ve Richard Martin Reycraft (yay. haz.), *Global Perspectives on the Collapse of Complex Systems* içinde. Anthropological Papers no. 8. Albuquerque: Maxwell Museum of Anthropology.

Kelly, Raymond C. 2000. *Warless Societies and the Origins of War*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Kelly, Robert L. 2013. *The Lifeways of Hunter-Gatherers: The Foraging Spectrum*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kemp, Barry. 2006. *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilization* (2. baskı). Londra: Routledge.

Kenoyer, J.M. 1992. "Harappan craft specialization and the question of urban segregation and stratification." *The Eastern Anthropologist* 45 (1-2): 39-54.

—. 1998. *Ancient Cities of the Indus Valley*. Karachi: Oxford University Press.

Kerig, T. 2003. "Von Gräbern und Stämmen: Zur Interpretation bandkeramischer Erdwerke." U. Veit, T.L. Kienlin, C. Kümmel v.d. (yay. haz.), *Spuren und Botschaften: Interpretationen materieller Kultur* içinde. Münster: Waxmann, s. 225-44.

Kidder, Tristram R. 2018. "Poverty Point." Timothy R. Pauketat (yay. haz.), *The Oxford Handbook of North American Archaeology* içinde. Oxford: Oxford University Press, s. 464-9.

Kilian, Klaus. 1988. "The emergence of wanax ideology in the Mycenaean palaces." *Oxford Journal of Archaeology* 7 (3): 291-302.

King, Adam. 2003. *Etowah: The Political History of a Chiefdom Capital*. Tuscaloosa: University of Alabama Press.

—. 2004. "Power and the sacred: Mound C and the Etowah chiefdom." Richard F. Townsend ve Robert V. Sharp (yay. haz.), *Hero, Hawk, and Open Hand: American Indian Art of the Ancient Midwest and South* içinde. New Haven, CT: The Art Institute of Chicago, s. 151-65.

—. 2007. "Mound C and the Southeastern ceremonial complex in the history of the Etowah site." A. King (yay. haz.), *Southeastern Ceremonial Complex Chronology, Content, Context* içinde. Tuscaloosa, University of Alabama Press, s. 107-33.

Kirch, Patrick V. 1990. "Specialization and exchange in the Lapita Complex of Oceania (1600-500 B.C.)." *Asian Perspectives* 29 (2): 117-33.

Kirleis, Wiebke ve Marta Dal Corso. 2016. "Trypillian subsistence economy: animal and plant exploitation." Müller v.d. (yay. haz.) içinde, s. 195-206.

Knight, Chris. 1991. *Blood Relations. Menstruation and the Origins of Culture*. New Haven, CT ve Londra: Yale University Press.

Knight, Vernon J. Jr. 1986. "The institutional organization of Mississippian religion." *American Antiquity* 51: 675-87.

—. 1989. "Some speculations on Mississippian monsters." Patricia Galloway (yay. haz.), *The Southeastern Ceremonial Complex:*

Artifacts and Analysis içinde. Lincoln: University of Nebraska Press, s. 205-10.

—. 2001. "Feasting and the emergence of platform mound ceremonialism in Eastern North America." Michael Dietler ve Brian Hayden (yay. haz.), *Feasts: Archaeological and Ethnographic Perspectives on Food, Politics and Power* içinde. Washington: Smithsonian Institution Press, s. 311-33.

—. 2006. "Symbolism of Mississippian mounds." Gregory A. Waselkov, Peter H. Wood ve Tom Hatley (yay. haz.), *Powhatan's Mantle: Indians in the Colonial Southeast* (gözden geçirilmiş ve genişletilmiş baskı) içinde. Lincoln: Nebraska University Press, s. 421-34.

Kobayashi, Tatsuo. 2004. *Jomon Reflections: Forager Life and Culture in the Prehistoric Japanese Archipelago*. Oxford: Oxbow.

Koch, Alexander v.d. 2019. "Earth system impacts of the European arrival and Great Dying in the Americas after 1492." *Quaternary Science Reviews* 207 (1): 13-36.

Köksal-Schmidt, Çiğdem ve Klaus Schmidt. 2010. "The Göbeklitepe 'Totem Pole.' A first discussion of an autumn 2010 discovery (PPN, Southeastern Turkey)." *Neo-Lithics* I (10): 74-6.

Kolata, Alan. 1992. "In the realm of the Four Quarters." Alvin M. Josephy (yay. haz.), *America in 1492* içinde. New York: Knopf, s. 215-47.

—. 1997. "Of kings and capitals: principles of authority and the nature of cities in the Native Andean state." D.L. Nichols ve T.H. Charlton (yay. haz.), *The Archaeology of City States: Cross-Cultural Approaches* içinde. Washington: Smithsonian Institution Press, s. 245-54.

Kononenko, Nina v.d. 2016. "Detecting early tattooing in the Pacific region through experimental usewear and residue analyses of obsidian tools." *Journal of Archaeological Science*, Reports 8: 147-63.

Kopenawa, Davi ve Bruce Albert. 2013. *The Falling Sky: Words of a Yanomami Shaman*. Londra ve Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.

Kornienko, Tatiana V. 2015. "On the problem of human sacrifice in Northern Mesopotamia in the Pre-Pottery Neolithic." *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia* 43 (3): 42-9.

Kowaleski, Jeff. 2003. "Evidence for the functions and meanings of some northern Maya palaces." J.J. Christie (yay. haz.), *Maya Palaces and Elite Residences* içinde. Austin: University of Texas Press, s. 204-52.

Kristiansen, Kristian. 1993. "The strength of the past and its great might: an essay on the use of the past." *Journal of European Archaeology* I (I): 3-32.

Kroeber, Alfred L. 1925. *Handbook of the Indians of California.* Bureau of American Ethnology Bulletin 78. Washington: Smithsonian Institution.

—. 1944. *Configurations of Cultural Growth.* Berkeley: University of California Press.

Kubler, George. 1962. *The Shape of Time. Remarks on the History of Things.* New Haven, CT ve Londra: Yale University Press.

Kuijt, Ian. 1996. "Negotiating equality through ritual: a consideration of Late Natufian and Prepottery Neolithic A period mortuary practices." *Journal of Anthropological Archaeology* 15: 313-36.

Kuper, Rudoplh ve Stefan Kroepelin. 2006. "Climate- controlled Holocene occupation in the Sahara: motor of Africa's evolution". *Science* 313: 803-7.

La Flesche, Francis. 1921. "The Osage tribe: rite of the chiefs: sayings of the ancient men." *Thirty-sixth Annual Report of the Bureau of American Ethnology* (1914-15), s. 35-604. Washington.

—. 1930. "The Osage tribe: rite of the Wa-xo'-be." *Forty-fifth Annual Report of the Bureau of American Ethnology* (1927-28), s. 529-833. Washington.

—. 1939. *War Ceremony and Peace Ceremony of the Osage Indians.* Bureau of American Ethnology Bulletin 101. Washington: US Government.

Lagrou, Els. 2009. *Arte Indígena no Brasil: Agência, Alteridade e Relação.* Belo Horizonte: C/Arte.

Lahontan, Louis Armand de Lom d'Arce (yay. haz. R.al Ouellet ve Alain Beaulieu). 1990 [1702a]. *Mémoires de l'Amérique septentrionale, ou la suite des voyages de Mr. le Baron de Lahontan.* Montreal: Presses de l'Université de Montréal.

—. (yay. haz. Réal Ouellet ve Alain Beaulieu). 1990 [1702b]. *Nouveaux Voyages de Mr. Le Baron de Lahontan, dans l'Amérique Septentrionale.* Montreal: Presses de l'Université de Montréal.

—. (yay. haz. Réal Ouellet ve Alain Beaulieu).1990 [1703]. *Supplément aux Voyages du Baron de Lahontan, ou l'on trouve des dialogues curieux entre l'auteur et un sauvage de bon sens qui a voyagé.* Montreal: Presses de l'Université de Montréal.

—. 1735. *New Voyages to North America Giving a Full Account of the Customs, Commerce, Religion, and Strange Opinions of the Savages of That Country, With Political Remarks upon the Courts of Portugal and Denmark, and the Present State of the Commerce of Those Countries.* Londra: J. Walthoe.

Lang, Caroline v.d. 2013. "Gazelle behaviour and human presence at early Neolithic Göbeklitepe, south-east Anatolia." *World Archaeology* 45: 410-29.

Langley, Michelle C., Christopher Clarkson ve Sean Ulm. 2008. "Behavioural complexity in Eurasian Neanderthal populations: a chronological examination of the archaeological evidence." *Cambridge Archaeological Journal* 18 (3): 289-307.

Lansing, J. Stephen. 1991. *Priests and Programmers: Technologies of Power in the Engineered Landscapes of Bali.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Larson, Greger. v.d. 2007. "Ancient DNA, pig domestication, and the spread of the Neolithic into Europe." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 104: 15276-81.

Larsson, Lars. 1990. "The Mesolithic of southern Scandinavia." *Journal of World Prehistory* 4 (3): 257-309.

Lattas, Andrew. 2006. "The utopian promise of government." *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 12 (1): 129-50.

Lattimore, Owen. 1962. *Studies in Frontier History.* Collected Papers 1929-58. Londra: Oxford University Press.

Lazarovici, Cornelia-Magda. 2010. "Cucuteni ceramics: technology, typology, evolution, and aesthetics." Anthony (yay. haz.) içinde. s. 128-61.

Le Guin, Ursula K. 1993 [1973]. *The Ones Who Walk Away from Omelas.* Mankato, MN: Creative Education.

Leach, Edmund. 1976. *Culture and Communication.* Cambridge: Cambridge University Press.

Leacock, Eleanor. 1978. "Women's status in egalitarian society: implications for social evolution." *Current Anthropology* 19: 247-76.

Lee, Richard B. ve Irven DeVore (yay. haz.). 1968. *Man the Hunter.* Chicago: Aldine.

Lehner, Mark. 2015. "Labor and the pyramids. The Heit el-Ghurab 'workers town' at Giza." Steinkeller ve Hudson (yay. haz.) içinde, s. 397-522.

Lepper, Bradley T. 1995. "Tracking Ohio's Great Hopewell Road." *Archaeology* 48 (6): 52-6.

Lesure, Richard. 1998. "The constitution of inequality in Yurok society." *Journal of California and Great Basin Anthropology* 20 (2): 171-94.

Lévi-Strauss, Claude. 1963. "Do dual organizations exist?" C. Lévi-Strauss, *Structural Anthropology* içinde. Harmondsworth: Penguin, s. 132-63.

—. 1966. The Savage Mind. Chicago: University of Chicago Press.

—. 1967 [1944]. "The social and psychological aspects of chieftainship in a primitive tribe: the Nambikwara of northwestern Mato Grosso." R. Cohen ve J. Middleton (yay. haz.), *Comparative Political Systems* içinde. Austin ve Londra: University of Texas Press, s. 45-62.

—. 1982 [1976]. *The Way of the Masks.* Seattle: University of Washington Press.

—. 1987. *Anthropology and Myth*: Lectures 1951-1982. Oxford: Blackwell.

Levy, Philip A. 1996. "Exemplars of taking liberties: the Iroquois influence thesis and the problem of evidence." *William and Mary Quarterly* 53 (3): 587-604.

Li, Jaang, Zhouyong Sun, Jing Shao ve Min Li. 2018. "When peripheries were centres: a preliminary study of the Shimao-centred polity in the loess highland, China." *Antiquity* 92 (364): 1008-22.

Lightfoot, Kent G. ve Otis Parrish. 2009. *Californian Indians and their Environment*. Berkeley: University of California Press.

Lincoln, Charles K. 1994. "Structural and philological evidence for divine kingship at Chichén Itzá, Yucatan, México." Hanns J. Prem (yay. haz.), *Hidden Among the Hills* içinde. Acta Mesoamericana, cilt 7. Möckmühl: Verlag von Flemming, s. 164-96.

Lipson, M. v.d. 2017. "Parallel palaeogenomic transects reveal complex genetic history of early European farmers." *Nature* 551: 368-72.

Liu, Li ve Xingcan Chen. 2012. *The Archaeology of China: From the Late Paleolithic to the Early Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.

Liverani, Mario (yay. haz. ve çev. Z. Bahrani ve M. Van De Mieroop). 1998. *Uruk. The First City*. Sheffield: Equinox.

Lockhart, James. 1985. "Some Nahua concepts in postconquest guise." *History of European Ideas* 6 (4): 465-82.

Lockhart, James, Frances Berdan ve Arthur J. O. Anderson. 1986. *The Tlaxcalan Actas: A Compendium of the Records of the Cabildo of Tlaxcala (1545-1627)*. Salt Lake City: University of Utah Press.

Loeb, Edwin M. 1931. "The religious organizations of North-Central California and Tierra del Fuego." *American Anthropologist* 33 (4): 517-56.

Loewe, Michael ve Edward. L. Shaughnessy (yay. haz.). 1999. *The Cambridge History of Ancient China*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lombardo, Umberto v.d. 2020. "Early Holocene crop cultivation and landscape modification in Amazonia." *Nature* 581 (2020): 190-93.

Lorenz, Karl G. 1997. "A re-examination of Natchez sociopolitical complexity: a view from the grand village and beyond." *Southeastern Archaeology* 16 (2): 97-112.

Lovejoy, Arthur O. ve George Boas. 1935. *Primitivism and Related Ideas in Antiquity*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Lowie, Robert H. 1928. "Incorporeal property in primitive society." *Yale Law Journal* 37 (5): 551-63.

—. 1948. "Some aspects of political organisation among the American Aborigines." *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 78: 11-24.

McBrearty, Sally ve Alison S. Brooks. 2000. "The revolution that wasn't: a new interpretation of the origin of modern human behaviour." *Journal of Human Evolution* 39: 453-563.

MacCormack, Carol P. ve Marilyn Strathern (yay. haz.). 1980. *Nature, Culture, and Gender*. Cambridge: Cambridge University Press.

McGregor, Gaile. 1988. *The Noble Savage in the New World Garden: Notes Toward a Syntactics of Place*. Toronto: University of Toronto Press.

McIntosh, Roderick. 2005. *Ancient Middle Niger: Urbanism and the Self-Organizing Past*. Cambridge: Cambridge University Press.

McIntosh, Susan Keech. 2009. *Beyond Chiefdoms: Pathways to Complexity in Africa*. Cambridge: Cambridge University Press.

MacLachlan, Colin M. 1991. *Spain's Empire in the New World: The Role of Ideas in Institutional and Social Change*. Berkeley: University of California Press.

MacLeod, William C. 1928. "Economic aspects of indigenous American slavery." *American Anthropologist* 30 (4): 632-50.

—. 1929. "The origin of servile labor groups." *American Anthropologist* 31 (1): 89-113.

MacPherson, C.B. 1962. *The Political Theory of Possessive Individualism.* Oxford: Oxford University Press.

Madgwick, Richard v.d. 2019. "Multi-isotope analysis reveals that feasts in the Stonehenge environs and across Wessex drew people and animals from throughout Britain." *Science Advances* 5 (3): eaau6078.

Maeda, Osamu v.d. 2016. "Narrowing the harvest: increasing sickle investment and the rise of domesticated cereal agriculture in the Fertile Crescent." *Quaternary Science Reviews* 145: 226-37.

Maine, Henry Sumner. 1893 [1875]. *Lectures on the Early History of Institutions.* Londra: John Murray.

Malinowski, Bronisław. 1922. *Argonauts of the Western Pacific: An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea.* Londra: Routledge.

Mann, Barbara Alice. 1997. "The lynx in time: Haudenosaunee women's traditions and history." *American Indian Quarterly* 21 (3): 423-50.

—. 1998. "Haudenosaunee (Iroquois) women, legal and political status." Bruce Elliott Johansen (yay. haz.), *The Encyclopedia of Native American Legal Tradition* içinde. Westport, CT: Greenwood Press, s. 112-31.

—. 2000. *Iroquoian Women: The Gantowisas.* New York: Peter Lang.

—. 2001. "Are you delusional? Kandiaronk on Christianity." B.A. Mann (yay. haz.), *Native American Speakers of the Eastern Woodlands: Selected Speeches and Critical Analysis* içinde. Westport, CT: Greenwood Press, s. 35-82.

Mann, Barbara A. ve Jerry L. Fields. 1997. "A sign in the sky: dating the League of the Haudenosaunee." *American Indian Culture and Research Journal* 21 (2): 105-63.

Mann, Charles C. 2005. *1491: The Americas before Columbus.* Londra: Granta.

Mann, Michael. 1986. *The Sources of Social Power*, cilt 1: *A History of Power from the Beginning to AD 1760*. Cambridge: Cambridge University Press.

Manning, Joseph G. 2003. *Land and Power in Ptolemaic Egypt: The Structure of Land Tenure*. Cambridge: Cambridge University Press.

Manzanilla, Linda R. 1993. "Daily life in Teotihuacan apartment compounds." Berrin ve Pasztory (yay. haz.) içinde, s. 90-99.

—. 1996. "Corporate groups and domestic activities at Teotihuacan." *Latin American Antiquity* 7 (3): 228-46.

—. 2015. "Cooperation and tensions in multi-ethnic corporate societies using Teotihuacan, Central Mexico, as a case study." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 112 (30): 9210-15.

—. 2017. "Discussion: the subsistence of the Teotihuacan metropolis." *Archaeological and Anthropological Sciences* 9: 133-40.

Manzura, Igor. 2005. "Steps to the steppe: or, how the North Pontic region was colonised." *Oxford Journal of Archaeology* 24(4): 313-38.

Marchesi, Gianni. 2004. "Who was buried in the royal tombs of Ur? The epigraphic and textual data." *Orientalia* 73 (2): 153-97.

Marean, Curtis. W. 2014. "The origins and significance of coastal resource use in Africa and Western Eurasia." *Journal of Human Evolution* 77: 17-40.

Martin, Simon. 2001. "The power in the west: the Maya and Teotihuacan." Grube v.d. (yay. haz.) içinde, s. 98-113.

—. 2020. *Ancient Maya Politics: A Political Anthropology of the Classic Period 150-900 CE*. Cambridge: Cambridge University Press.

Martin, Simon ve Nikolai Grube. 2000. *Chronicle of the Maya Kings and Queens: Deciphering the Dynasties of the Ancient Maya*. Londra: Thames and Hudson.

Matar, Nabil. 2009. *Europe Through Arab Eyes, 1578-1727*. New York: Columbia University Press.

Matsui, Akira ve Masaaki Kanehara. 2006. "The question of prehistoric plant husbandry during the Jomon period in Japan." *World Archaeology* 38 (2): 259-73.

Matthews, Wendy. 2005. "Micromorphological and microstratigraphic traces of uses and concepts of space." Ian Hodder (yay. haz.), *Inhabiting Çatalhöyük: Reports from the 1995-1999 Seasons* içinde. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, s. 355-98.

Mauss, Marcel. 1968-9. *Oeuvres*, 1-3. ciltler. Paris: Éditions de Minuit.

—. 2016 [1925]. *The Gift* (genişletilmiş baskı, derleme, açıklama ve çev. Jane I. Guyer). Chicago: HAU Books.

Mauss, Marcel ve Henri Beuchat. 1979 [1904-5]. *Seasonal Variations of the Eskimo: A Study in Social Morphology*. Londra: Routledge.

Maybury-Lewis, David (yay. haz.). 1979. *Dialectical Societies: The Gê and Bororo of Central Brazil*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Meek, Ronald. 1976. *Social Sciences and the Ignoble Savage*. Cambridge: Cambridge University Press.

Meillassoux, Claude (çev. Alide Dasnois). 1996. *The Anthropology of Slavery: The Womb of Iron and Gold*. Chicago: University of Chicago Press.

Mellaart, James. 1967. *Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia*. Londra: Thames and Hudson.

Mellars, Paul v.d. (yay. haz.). 2007. *Rethinking the Human Revolution: New Behavioural and Biological Perspectives on the Origin and Dispersal of Modern Humans*. Cambridge: McDonald Institute.

Meller, Harald and Michael Schefik. 2015. *Krieg: Eine Archäologische Spurensuche*. Halle (Saale): Landesmuseum für Vorgeschichte.

Menotti, Francesco ve Aleksey G. Korvin- Piotrovskiy (yay. haz.). 2012. *The Tripolye Culture. Giant-Settlements in Ukraine. Formation, Development and Decline*. Oxford: Oxbow Books.

Merrick, Jeffrey. 1991. "Patriarchalism and constitutionalism in eighteenth-century parliamentary discourse." *Studies in Eighteenth-Century Culture* 20: 317-30.

Meskell, Lynn, Carolyn Nakamura, Rachel King and Shahina Farid. 2008. "Figured lifeworlds and depositional practices at Çatalhöyük." *Cambridge Archaeological Journal* 18 (2): 139-61.

Mieroop, Marc Van De. 1989. "Women in the economy of Sumer." B.S. Lesko (yay. haz.), *Women's Earliest Records: Western Asia and Egypt* içinde. Atlanta, GA: Scholars Press, s. 53-66.

—. 1997. *The Ancient Mesopotamian City*. Oxford: Oxford University Press.

—. 1999. "The government of an ancient Mesopotamian city: what we know and why we know so little." K. Watanabe (yay. haz.), *Priests and Officials in the Ancient Near East* içinde. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, s. 139-61.

—. 2013. "Democracy and the rule of law, the assembly, and the first law code." Crawford (yay. haz.) içinde, s. 277-89.

Migliano, Andrea v.d. 2017. "Characterization of hunter-gatherer networks and implications for cumulative culture." *Nature Human Behaviour* 1 (2): 43.

Miller, Daniel. 1985. "Ideology and the Harappan civilization." *Journal of Anthropological Archaeology* 4: 34-71.

Miller, Heather. M.L. 2000. "Reassessing the urban structure of Harappa: evidence from craft production distribution." *South Asian Archaeology* (1997), s. 207-47.

Miller, Joaquin. 1873. *Life Amongst the Modocs: Unwritten History*. Londra: Richard Bentley and Son.

Miller, Mary Ellen ve Stephen D. Houston. 1987. "The classic Maya ballgame and its architectural setting." *RES* 14: 47-65.

Millon, René. 1964. "The Teotihuacan mapping project." *American Antiquity* 29 (3): 345-52.

—. 1970. "Teotihuacan: completion of map of giant ancient city in the Valley of Mexico." *Science* 170: 1077-82.

—. 1976. "Social relations at ancient Teotihuacan." E. Wolf (yay. haz.), *The Valley of Mexico: Studies in Pre-Hispanic Ecology and Society* içinde. Albuquerque: University of New Mexico Press, s. 205-48.

—. 1988. "Where do they all come from? The provenance of the Wagner murals at Teotihuacan." Berrin (yay. haz.) içinde, s. 16-43.

—. 1993. "The place where time began: an archaeologist's interpretation of what happened in Teotihuacan history." Berrin ve Pasztory (yay. haz.) içinde, s. 16-43.

Milner, George R. 1998. *The Cahokia Chiefdom: The Archaeology of a Mississippian Society*. Washington: Smithsonian Institution Press.

Milner, George R., George Chaplin ve Emily Zavodny. 2013. "Conflict and societal change in Late Prehistoric Eastern North America." *Evolutionary Anthropology* 22(3): 96-102.

Mitchell, Donald. 1985. "A demographic profile of Northwest Coast slavery." M. Thompson, M.T. Garcia ve F.J. Kense (yay. haz.), *Status, Structure and Stratification: Current Archaeological Reconstructions* içinde. Calgary, Alberta: Archaeological Association of the University of Calgary, s. 227-36.

Mithen, Steven. J. 2003. *After the Ice: A Global Human History 20.000-5000 BC*. Londra: Weidenfeld and Nicolson.

Mittnik, Alissa v.d. 2016. "A molecular approach to the sexing of the triple burial at the Upper Paleolithic site of Dolní Věstonice." *PLoS ONE* 11 (10): e0163019.

Moore, Andrew M.T. ve Gordon C. Hillman. 1992. "The Pleistocene to Holocene transition and human economy in Southwest Asia: the impact of the Younger Dryas." *American Antiquity* 57 (3): 482-94.

Moorey, P.R.S. 1964. "The 'Plano-Convex Building' at Kish and Early Mesopotamian Palaces." *Iraq* 26 (2): 83-98.

—. 1977. "What do we know about the people buried in the royal cemetery?" *Expedition* 20 (1): 24-40.

Moreno García, Juan Carlos. 2014. "Recent developments in the social and economic history of Ancient Egypt." *Journal of Ancient Near Eastern History I* (2): 231-61.

Morgan, Lewis Henry. 1851. *League of the Ho-de-no-sau-nee, or Iroquois.* New York: Dodd, Mead and Co.

—. 1877. *Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress, from Savagery through Barbarism to Civilization.* New York: Henry Holt and Co.

Morphy, Howard. 1991. *Ancestral Connections: Art and an Aboriginal System of Knowledge.* Chicago: University of Chicago Press.

Morris, Craig ve Adriana von Hagen. 2011. *The Incas: Lords of the Four Quarters.* Londra: Thames and Hudson.

Morris, Ellen. 2007. "Sacrifice for the state: First Dynasty royal funerals and the rites at Macramallah's triangle." Nicola Laneri (yay. haz.), *Performing Death: Social Analysis of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterranean* içinde. Chicago: Oriental Institute of Chicago, s. 15-38.

—. 2014. "(Un)dying loyalty: meditations on retainer sacrifice in ancient Egypt and elsewhere." Campbell (yay. haz.) içinde, s. 61-93.

Morris, Ian. 2015. *Foragers, Farmers, and Fossil Fuels: How Human Values Evolve.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Moss, Madonna. 1993. "Shellfish, gender, and status on the Northwest Coast: reconciling archaeological, ethnographic, and ethnohistorical records of the Tlingit." *American Anthropologist* 95 (3): 631-52.

Motolinía, Fr. Toribio de Benavente. 1914 [1541]. *Historia de los Indios de la Neuva España.* Barcelona: Herederos de Juan Gili.

Muhlberger, Steven ve Phil Pain. 1996. "Democracy's place in world history." *Journal of World History* 4 (1): 23-45.

Müller, Johannes. 2016. "Human structure, social space: what we can learn from Trypyllia." Müller v.d. (yay. haz.) içinde, s. 301-4.

Müller, Johannes v.d. 2016. "Chronology and demography: how many people lived in a mega-site." Müller v.d. (yay. haz.) içinde, s. 133-70.

Müller, Johannes, Knut Rassmann ve Mykhailo Videiko (yay. haz.). 2016. *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory, 4100-3400 BCE.* Londra ve New York: Routledge.

Murdock, George P. 1937. "Comparative data on the division of labour by sex." *Social Forces* 15: 551-3.

Murdock, George P. ve Caterina Provost. 1973. "Factors in the division of labour by sex: a cross-cultural analysis." *Ethnology* 12: 203-26.

Murra, John Victor. 1956. *The Economic Organization of the Inca State.* Chicago: Department of Anthropology. Doktora tezi, *The Economic Organization of the Inka State* adıyla JAI Press, Stamford, CT tarafından yeniden yayımlanmıştır, 1980).

—. 1982. "The Mit'a obligations of ethnic groups to the Inka state." G. Collier, R. Rosaldo ve J. Wirth (yay. haz.), *The Inca and Aztec States, 1400-1800* içinde. New York: Academic Press, s. 237-62.

Muthu, Sankar. 2003. *Enlightenment Against Empire.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Nabokov, Peter. 1996. "Native views of history." Bruce G. Trigger ve Wilcomb E. Washburn (yay. haz.), *The Cambridge History of the Native Peoples of the Americas* içinde. Cambridge: Cambridge University Press, s. 1-60.

Nash, June. 1978. "The Aztecs and the ideology of male dominance." *Signs* 4 (2): 349-62.

Nebbia, Marco v.d. 2018. "The making of Chalcolithic assembly places: Trypillia megasites as materialized consensus among equal strangers?" *World Archaeology* 50: 41-61.

Neitzel, Robert S. 1965. *Archaeology of the Fatherland Site: The Grand Village of the Natchez.* New York: American Museum of Natural History.

—. 1972. *The Grand Village of the Natchez Revisited: Excavations at the Fatherland Site, Adams County, Mississippi.* New York: American Museum of Natural History.

Neumann, Hans v.d. 2014. *Krieg und Frieden im Alten Vorderasien.* Münster: Ugarit-Verlag.

Nichols, Deborah L. 2016. "Teotihuacan." *Journal of Archaeological Research* 24: 1-74.

Nieboer, Herman J. 1900. *Slavery as an Industrial System: Ethnological Researches.* Lahey: Martinus Nijhoff.

Nilsson Stutz, L. 2010. "A Baltic way of death? A tentative exploration of identity in Mesolithic cemetery practices." Å.M. Larsson ve L. Papmehl-Dufay (yay. haz.), *Uniting Sea II; Stone Age Societies in the Baltic Sea Region* içinde. Borgholm: Uppsala University.

Nisbet, Robert A. 1966. *The Sociological Tradition.* Londra: Heineman.

Nissen, Hans. 2002. "Uruk: key site of the period and key site of the problem." N. Postgate (yay. haz.), *Artefacts of Complexity: Tracking the Uruk in the Near East* içinde. Londra: British School of Archaeology in Iraq, s. 1-16.

Nissen, Hans, Peter Damerow ve Robert Englund. 1993. *Archaic Bookkeeping: Early Writing and Techniques of Economic Administration in the Ancient Near East.* Chicago: University of Chicago Press.

Noble, William C. 1978. "The Neutral Indians." William Englebrecht ve Donald Grayson (yay. haz.), *Essays in Northeastern Anthropology in Memory of Marian E. White* içinde. Occasional publication in Northeastern Anthropology 5. Department of Anthropology, Franklin Pierce College, Rindge, s. 152-64.

—. 1985. "Tsouharissen's chiefdom: an early historic 17th Century Neutral Iroquoian ranked society." *Canadian Journal of Archaeology/Journal Canadien d'Archéologie* 9 (2): 131-46.

Noddings, Nel. 1984. *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education.* Berkeley: University of California Press.

Notroff, Jens, Oliver Dietrich ve Klaus Schmidt. 2016. "Gathering of the dead? The early Neolithic sanctuaries at Göbeklitepe, southeastern Turkey." Colin Renfrew, Michael J. Boyd ve

Iain Morley (yay. haz.), *Death Rituals, Social Order, and the Archaeology of Immortality in the Ancient World.* Cambridge: Cambridge University Press, s. 65-81.

Nussbaum, Martha. 2011. *Creating Capabilities: The Human Development Approach.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Nuttall, Zelia. 1921. "Francisco Cervantes de Salazar. Biographical notes." *Journal de la Société des Américanistes* 13 (1): 59-90.

O'Curry, Eugene. 1873. *On the Manners and Customs of the Ancient Irish.* Londra: Williams and Norgate.

O'Meara, Walter. 1968. *Daughters of the Country.* New York: Harcourt, Brace.

O'Shea, John ve Marek Zvelebil. 1984. "Oleneostrovski Mogilnik: reconstructing the social and economic organization of prehistoric foragers in Northern Russia." *Journal of Anthropological Archaeology* 3: 1-40.

Oates, Joan v.d. 2007. "Early Mesopotamian urbanism: a new view from the north." *Antiquity* 81 (313): 585-600.

Ohlrau, René v.d. 2016. "Living on the edge? Carrying capacities of Trypillian settlements in the Buh-Dnipro Interfluve." Müller v.d. (yay. haz.) içinde, 2016, s. 207-20.

Oppenheim, A. Leo. 1977. *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization.* Chicago ve Londra: University of Chicago Press.

Ostrom, Elinor. 1990. *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action.* Cambridge: Cambridge University Press.

Ott, Sandra. 1981. *The Circle of Mountains: A Basque Shepherding Community.* Oxford: Clarendon Press.

Ouellet, Réal. 1990. "Jésuites et philosophes lecteurs de Lahontan." *Saggi e ricerche di letteratura francese* 29: 119-64.

—. 1995. "A la découverte de Lahontan." *Dix-Huitième Siècle* 27: 323-33.

Owen, Linda R. 1994. "Gender, crafts, and the reconstruction of tool use." *Helinium* 34: 186-200.

—. 1996. "Der Gebrauch von Pflanzen in Jungpaläolithikum Mitteleuropas." *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 37: 119-46.

Özbek Metin. 1988. "Culte des cranes humains a Çayönü." *Anatolica* 15: 127-37.

—. 1992. "The human remains at Çayönü." *American Journal of Archaeology* 96 (2): 374.

Özkaya, Vecihi ve Aytaç Coşkun. 2009. "Körtik Tepe, a new Pre-Pottery Neolithic A site in south-eastern Anatolia." *Antiquity* 83 (320).

Pagden, Anthony. 1982. *The Fall of Natural Man: The American Indian and the Origins of Comparative Ethnology.* Cambridge: Cambridge University Press.

—. 1983. "The savage critic: some European images of the primitive." *The Yearbook of English Studies* 13 (Colonial and Imperial Themes special number): 32-45.

—. 1993. *European Encounters with the New World: From Renaissance to Romanticism.* New Haven, CT ve Londra: Yale University Press.

Parker, Arthur C. 1912. *The Code of Handsome Lake, the Seneca Prophet.* New York State Museum Bulletin 163, Education Department Bulletin 530. Albany: University of the State of New York.

—. 1916. *The Constitution of the Five Nations, or the Iroquois Book of the Great Law.* New York State Museum Bulletin 184. Albany: University of the State of New York.

—. 1919. *The Life of General Ely S. Parker, Last Grand Sachem of the Iroquois and General Grant's Military Secretary.* Buffalo Historical Society Publications 23. Buffalo, NY: Buffalo Historical Society.

Parker Pearson, Mike (and the Stonehenge Riverside Project). 2012. *Stonehenge: Exploring the Greatest Stone Age Mystery.* Londra: Simon and Schuster.

Pärssinen, Martti v.d. 2009. "Pre-Columbian geometric earthworks in the upper Purús: a complex society in western Amazonia." *Antiquity* 83: 1084-95.

Pascoe, Bruce. 2014. *Dark Emu: Aboriginal Australia and the Birth of Agriculture.* Londra: Scribe.

Pasztory, Esther. 1988. "A reinterpretation of Teotihuacan and its mural painting tradition." Berrin (yay. haz.) içinde, s. 45-77.

—. 1992. "Abstraction and the rise of a utopian state at Teotihuacan." J.C. Berlo (yay. haz.), *Art, Ideology, and the City of Teotihuacan.* Washington içinde: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, s. 281-320.

—. 1997. *Teotihuacan. An Experiment in Living.* Norman: University of Oklahoma Press.

Patterson, Orlando. 1982. *Slavery and Social Death: A Comparative Study.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Pauketat, Timothy R. 1994. *The Ascent of Chiefs: Cahokia and Mississippian Politics in Native North America.* Tuscaloosa: University of Alabama Press.

—. 2004. *Ancient Cahokia and the Mississippians.* Cambridge: Cambridge University Press.

—. 2007. *Chiefdoms and Other Archaeological Delusions.* Lanham, MD: AltaMira Press.

—. 2009. *Cahokia: Ancient America's Great City on the Mississippi.* Penguin Library of American Indian History. New York: Viking.

—. 2013. *An Archaeology of the Cosmos: Rethinking Agency and Religion in Ancient Times.* Londra: Routledge.

Pauketat, Timothy R. ve Thomas E. Emerson (yay. haz.). 1997. *Cahokia: Domination and Ideology in the Mississippian World.* Lincoln: University of Nebraska Press.

Pauketat, Timothy R., Susan M. Alt ve Jeffery D. Kruchten. 2015. "City of earth and wood: New Cahokia and its material-historical implications." Norman Yoffee (yay. haz.), *The Camb-*

ridge World History içinde. Cambridge: Cambridge University Press, s. 437-54.

Paulinyi, Zoltán. 1981. "Capitals in pre-Aztec Central Mexico." *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 35 (2/3): 315-50.

Pearson, Jessica v.d. 2013. "Food and social complexity at Çayönü Tepesi, southeastern Anatolia: stable isotope evidence of differentiation in diet according to burial practice and sex in the early Neolithic." *Journal of Anthropological Archaeology* 32 (2): 180-89.

Pennington, B. v.d. 2016. "Emergence of civilization, changes in fluvio-deltaic style and nutrient redistribution forced by Holocene seal-level rise." *Geoarchaeology* 31: 194-210.

Peters, Joris v.d. 2017. "The emergence of livestock husbandry in Early Neolithic Anatolia." U. Albarella v.d. (yay. haz.), *The Oxford Handbook of Zooarchaeology* içinde. Oxford: Oxford University Press, s. 247-65.

Peterson, Jane. 2016. "Woman's share in Neolithic society: a view from the Southern Levant." *Near Eastern Archaeology* 79 (3): 132-9.

Pettitt, Paul. 2011. *The Palaeolithic Origins of Human Burial.* Londra: Routledge.

Pfaffenberger, Bryan. 1988. "Fetishised objects and humanised nature: towards an anthropology of technology." *Man* (N.S.) 23 (2): 236-52.

Piccaluga, Giulia. 1977. "Adonis, i cacciatori falliti e l'avvento dell'agricoltura." Bruno Gentili ve Giuseppe Paioni (yay. haz.), *Il mito greco* içinde. Roma: Edizioni dell'Ateneo, Bizzarri, s. 33-48.

Pilling, Arnold R. 1989. "Yurok Aristocracy and 'Great Houses'." *American Indian Quarterly* 13 (4): 421-36.

Pinette, Susan. 2006. "The importance of the literary: Lahontan's dialogues and primitivist thought." Prose Studies 28 (1): 41-53.

Pinker, Steven. 2012. *The Better Angels of Our Nature: A History of Violence and Humanity*. Londra: Penguin.

—. 2018. *Enlightenment Now: The Case for Science, Reason, Humanism and Progress*. Londra: Allen Lane.

Piperno, Dolores R. 2011. "The origins of plant cultivation and domestication in the new world tropics: patterns, process, and new developments." *Current Anthropology* 52 (4): 453-70.

Plunket, Patricia ve Gabriela Uruñuela. 2005. "Recent research in Puebla prehistory." *Journal of Archaeological Research* 13 (2): 89-127.

—. 2006. "Social and cultural consequences of a late Holocene eruption of Popocatépetl in central Mexico." *Quarternary International* 151 (1): 19-28.

Pomeau, René 1967. *Voyages et lumières dans la littérature française du XVIIIe siècle*. SVEC LVII 22: 1269-89.

Pool, Christopher A. 2007. *Olmec Archaeology and Early Mesoamerica*. Cambridge: Cambridge University Press.

Possehl, G.L. 1996. *Indus Age: The Writing System*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

—. 2002. *The Indus Civilization: A Contemporary Perspective*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.

Postgate, Nicholas. 1992. *Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History*. Londra: Routledge.

Pournelle, Jennifer. 2003. *Marshland of Cities: Deltaic Landscapes and the Evolution of Mesopotamian Civilization*. San Diego: University of California.

Powell, Adam, Shennan Stephen ve Mark G. Thomas. 2009. "Late Pleistocene demography and the appearance of modern human behaviour." *Science* 324: 1298-301.

Powell, Marvin A (yay. haz.). 1987. *Labor in the Ancient Near East*. New Haven, CT: American Oriental Society.

Powers, Stephen. 1877. *Tribes of California*. Washington: Government Printing Office.

Prendergast, Amy L., Alexander J. E. Pryor, Hazel Reade ve Rhiannon E. Stevens. 2018. "Seasonal records of palaeoenvironmental change and resource use from archaeological assemblages." *Journal of Archaeological Science*: Reports 21.

Preziosi, Donald ve Louise A. Hitchcock. 1999. *Aegean Art and Architecture*. Oxford: Oxford University Press.

Provinse, John. 1937. "Plains Indian culture." Fred Eggan (yay. haz.), *Social Anthropology of North American Tribes* içinde. Chicago: University of Chicago Press.

Pryor, Alexander J.E. v.d. 2020. "The chronology and function of a new circular mammoth-bone structure at Kostenki 11." *Antiquity* 94 (374): 323-41.

Quilter, Jeffrey. 2002. "Moche politics, religion, and warfare." *Journal of World Prehistory* 16 (2): 145-95.

Ranere, Anthony J. v.d. 2009. "The cultural and chronological context of early Holocene maize and squash domestication in the Central Balsas River Valley, Mexico." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 106 (13): 5014.

Ratnagar, Shereen. 2004. *Trading Encounters: From the Euphrates to the Indus in the Bronze Age*. Yeni Delhi: Oxford University Press.

—. 2016. Harappan Archaeology: Early State Perspectives. Delhi: Primus Books.

Redding, Richard W. 1998. "Ancestoral pigs: a New (Guinea) model for pig domestication in the Middle East." *MASCA Research Papers in Science and Archaeology* 15: 65-76.

Rehak, Paul. 2002. "Imag(in)ing a women's world in Bronze Age Greece." Nancy Sorkin Rabinowitz ve Lisa Auanger (yay. haz.), *Among Women from the Homosocial to the Homoerotic in the Ancient World* içinde. Austin: University of Texas Press, s. 34-59.

Reich, David, Richard E. Green v.d. 2010. "Genetic history of an archaic hominin group from Denisova Cave in Siberia." *Nature* 468 (7327): 1053.

Renfrew, Colin. 1972. *The Emergence of Civilization: The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC.* Londra: Methuen.

—. 1987. *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins.* Cambridge: Cambridge University Press.

—. 2007. *Prehistory: The Making of the Human Mind.* Londra: Weidenfeld and Nicolson.

Renfrew, Colin ve Bin Liu. 2018. "The emergence of complex society in China: the case of Liangzhu." *Antiquity* 92 (364): 975-90.

Renger, Johannes M. 1995. "Institutional, communal, and individual ownership or possession of arable land in ancient Mesopotamia from the end of the fourth to the end of the first millennium BC." *Chicago-Kent Law Review* 71 (1): 269-319.

Reynolds, Natasha ve Felix Riede. 2019. "House of cards: cultural taxonomy and the study of the European Upper Palaeolithic." *Antiquity* 371: 1350-58.

Richardson, Seth. 2012. "Early Mesopotamia: the presumptive state." *Past and Present* 215: 3-49.

Richerson, Peter J. ve Robert Boyd. 2001. "Institutional evolution in the Holocene: the rise of complex societies." *Proceedings of the British Academy* 110: 197-234.

Richerson, Peter J., Robert Boyd ve Robert L. Bettinger. 2001. "Was agriculture impossible during the Pleistocene but mandatory during the Holocene? A climate change hypothesis." *American Antiquity* 66 (3): 387-411.

Richter, Daniel K. 1972. "Lahontan dans l'Encyclopédie et ses suites." Jacques Proust (yay. haz.), *Recherches nouvelles sur quelques écrivains des Lumières* içinde. Geneva: Librairie Droz, s. 163-200.

—. 1992. *The Ordeal of the Longhouse: The Peoples of the Iroquois League in the Era of European Colonization.* Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Rick, John W. 2017. "The nature of ritual space at Chavín de Huántar." Silvana Rosenfeld ve Stefanie L. Bautista (yay. haz.), *Ri-*

tuals of the Past: Prehispanic and Colonial Case Studies in Andean Archaeology içinde. Boulder: University Press of Colorado, s. 21-50.

Ringle, William A. 2004. "On the political organization of Chichen Itza." *Ancient Mesoamerica* 15: 167-218.

Rissman, Paul. 1988. "Public displays and private values: a guide to buried wealth in Harappan archaeology." *World Archaeology* 20: 209-28.

Ritchie, Morgan, Dana Lepofsky v.d. 2016. "Beyond culture history: Coast Salish settlement patterning and demography in the Fraser Valley, BC." *Journal of Anthropological Archaeology* 43: 140-54.

Rodrigues, Teresa. 2005. "Gender and social differentiation within the Turner Population, Ohio, as evidenced by activity-induced musculoskeletal stress markers." Carr ve Case (yay. haz.) içinde, s. 405-27.

Roebroeks, Wil v.d. 2000. *Hunters of the Golden Age: The Mid-Upper Palaeolithic of Eurasia 30,000-20,00 BP.* Leiden: University of Leiden Press.

Rollings, Willard H. 1992. *The Osage: An Ethnohistorical Study of Hegemony on the Prairie-Plains.* Columbia: University of Missouri Press.

Roosevelt, Anna. 2013. "The Amazon and the Anthropocene: 13,000 years of human influence in a tropical rainforest." *Anthropocene* 4: 69-87.

Rosenwig, Robert M. 2010. *The Beginnings of Mesoamerican Civilization: Inter-Regional Interaction and the Olmec.* Cambridge: Cambridge University Press.

—. 2017. "Olmec globalization: a Mesoamerican archipelago of complexity." Tamar Hodos (yay. haz.), *The Routledge Handbook of Archaeology and Globalization* içinde. Londra: Routledge, s. 177-93.

Roth, Anne Macy. 1991. *Egyptian Phyles in the Old Kingdom: The Evolution of a System of Social Organization.* Chicago: Oriental Institute.

—. 2002. "The meaning of menial labour: 'servant statues' in Old Kingdom serdabs." *Journal of the American Research Center in Egypt* 39: 103-21.

Rousseau, Jean-Jacques (çev. Maurice Cranston). 1984 [1754]. *A Discourse on Inequality*. Londra: Penguin.

Rowe, John. 1982. "Inca policies and institutions relating to cultural unification of the Empire." G.A. Collier, R.I. Rosaldo ve J.D. Wirth (yay. haz.), *The Inca and Aztec States, 1400-1800* içinde. New York: Academic, s. 93-117.

Rowley-Conwy, Peter. 2001. "Time, change, and the archaeology of hunter-gatherers: how original is the 'Original Affluent Society'?" P.R. Rowley-Conwy, R. Layton ve C. Panter-Brick (yay. haz.), *Hunter-Gatherers: An Interdisciplinary Perspective* içinde. Cambridge: Cambridge University Press, s. 39-72.

Sablin, Mikhail, Natasha Reynolds v.d. (hazırlık aşamasında). "The Epigravettian site of Yudinovo, Russia: mammoth bone structures as ritualized middens."

Sagard, Gabriel. 1939 [1632]. *Le Grand Voyage du Pays des Hurons*. Paris: Denys Moreau.

Sahlins, Marshall. 1968. "Notes on the Original Affluent Society." Lee ve DeVore (yay. haz.) içinde, s. 85-9.

—. 1985. *Islands of History*. Chicago: Chicago University Press.

—. 1996. "The sadness of sweetness: the native anthropology of western cosmology." *Current Anthropology* 37 (3): 395-428.

—. 1999. "Two or three things I know about culture." *Journal of the Royal Anthropological Institute* 5 (3): 399-421.

—. 2004. *Apologies to Thucydides*. Chicago: University of Chicago Press.

—. 2008. "The stranger-king, or, elementary forms of political life." *Indonesia and the Malay World* 36 (105): 177-99.

—. 2017 [1972]. *Stone Age Economics*. Abingdon ve New York: Routledge.

—. 2017. "The stranger-kingship of the Mexica." Graeber ve Sahlins, s. 223-48 içinde.

Sahlins, Marshall D. ve Elman R. Service. 1960. *Evolution and Culture.* Ann Arbor: University of Michigan Press.

Saller, Richard P. 1984. "*Familia, domus*, and the Roman conception of the family." *Phoenix* 38 (4): 336-55.

Salomon, Frank. 2004. *The Cord Keepers. Khipus and Cultural Life in a Peruvian Village.* Durham, NC ve Londra: Duke University Press.

Sanday, Peggy R. 1981. *Female Power and Male Dominance: On the Origins of Sexual Inequality.* Cambridge: Cambridge University Press.

—. 2002. *Women at the Center: Life in a Modern Matriarchy.* Ithaca, NY: Cornell University Press.

Santana, Jonathan v.d. 2012. "Crania with mutilated facial skeletons: a new ritual treatment in an early Pre-Pottery Neolithic B cranial cache at Tell Qarassa North (South Syria)." *American Journal of Physical Anthropology* 149: 205-16.

Santos-Granero, Fernando. 2009. *Vital Enemies: Slavery, Predation, and the Amerindian Political Economy of Life.* Austin: University of Texas Press.

Sassaman, Kenneth E. 2005. "Poverty Point as structure, event, process." *Journal of Archaeological Method and Theory* 12 (4): 335-64.

—. (yay. haz.). 2008. "The New Archaic." *The Society for American Archaeology: Archaeological Record* 8 (5), Özel Sayı.

—. 2010. *The Eastern Archaic, Historicized.* Lanham, MD: AltaMira Press.

Sassaman, Kenneth E. ve Michael J. Heckenberger. 2004. "Roots of the theocratic Formative in the Archaic Southeast." G. Crothers (yay. haz.), *Hunter-Gatherers in Theory and Archaeology* içinde. Carbondale: Center for Archaeological Investigations, Southern Illinois University Press, s. 423-44.

Sayre, Gordon M. 1997. *Les Sauvages Américains: Representations of Native Americans in French and English Colonial Literature.* Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Scarry, Elaine. 1985. *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World.* Oxford: Oxford University Press.

Scerri, Eleanor M. L. 2017. "The North African Middle Stone Age and its place in recent human evolution." *Evolutionary Anthropology* 26 (3): 119-35.

Scerri, Eleanor M.L., Mark G. Thomas v.d. 2018. "Did our species evolve in subdivided populations across Africa, and why does it matter?" *Trends in Ecology & Evolution* 33 (8): 582-94.

Scheffler, Thomas. 2003. "'Fertile Crescent', 'Orient', 'Middle East': the changing mental maps of Southwest Asia." *European Review of History* 10 (2): 253-72.

Scheidel, Walter. 2017. *The Great Leveller: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Schirmer, Wulf. 1990. "Some aspects of building at the 'aceramic-neolithic' settlement of Çayönü Tepesi." *World Archaeology* 21 (3): 363-87.

Schlanger, Nathan. 2006. *Marcel Mauss: Techniques, Technology, and Civilisation.* New York ve Oxford: Durkheim Press/Berghahn Books.

Schmandt-Besserat, Denise. 1992. *Before Writing.* Austin: University of Texas Press.

Schmidt, Isabell ve Andreas Zimmermann. 2019. "Population dynamics and socio-spatial organization of the Aurignacian: scalable quantitative demographic data for western and central Europe." *PLoS ONE* 14 (2): e0211562.

Schmidt, Klaus. 1998. "Frühneolithische Silexdolche." Güven Arsebük v.d. (yay. haz.), *Light on Top of the Black Hill. Studies Presented to Halet Çambel* içinde. İstanbul: Yeni, s. 681-92.

—. 2006. *Sie bauten die ersten Tempel. Das rätselhafte Heiligtum der Steinzeitjäger.* Münih: C.H. Beck.

Schmidt, Morgan J. v.d. 2014. "Dark earths and the human built landscape in Amazonia: a widespread pattern of anthrosol formation." *Journal of Archaeological Science* 42: 152-65.

Schnapp, Alain. 1996. *The Discovery of the Past: The Origins of Archaeology*. Londra: British Museum Press.

Schneider, Thomas. 2008. "Periodizing Egyptian history: Manetho, convention, and beyond." Klaus-Peter Adam (yay. haz.), *Historiographie in der Antike* içinde. Berlin ve New York: De Gruyter, s. 183-97.

Schoep, Ilse. 2008. "Building the labyrinth: Arthur Evans and the construction of Minoan civilisation." *American Journal of Archaeology* 122 (1): 5-32.

Schor, Juliet B. 1991. *The Overworked American: The Unexpected Decline of Leisure*. New York: Basic Books.

Schrakamp, I. 2010. *Krieger und Waffen im frühen Mesopotamien. Organisation und Bewaffnung des Militärs in frühdynastischer und sargonischer Zeit*. Marburg: Philipps-Universität.

Schulting, Rick J. 2006. "Antlers, bone pins and flint blades: the Mesolithic cemeteries of Téviec and Hoëdic, Brittany." *Antiquity* 70 (268): 335-50.

Schulting, Rick J. ve Michael P. Richards. 2001. "Dating women and becoming farmers: new palaeodietary and AMS dating evidence from the Breton Mesolithic cemeteries of Téviec and Hoëdic." *Journal of Anthropological Archaeology* 20: 314-44.

Schulting, Rick J. ve Linda Fibiger (yay. haz.). 2012. *Sticks, Stones, and Broken Bones: Neolithic Violence in a European Perspective*. Oxford: Oxford University Press.

Schultz, James W. 1935. *My Life as an Indian*. Boston: Houghton Mifflin Company.

Scott, James C. 1990. *Domination and the Arts of Resistance*. New Haven, CT ve Londra: Yale University Press.

—. 2009. *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia*. New Haven, CT ve Londra: Yale University Press.

—. 2017. *Against the Grain: A Deep History of the Earliest States*. New Haven, CT ve Londra: Yale University Press. Türkçesi: *Tahıla Karşı: İlk Devletlerin Derin Tarihi*, çev. Akın Emre Pilgir, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019.

Seeman, Mark F. 1979. "Feasting with the dead: Ohio Hopewell charnel house ritual as a context for redistribution." David S. Brose ve N'omi B. Greber (yay. haz.), *Hopewell Archaeology: The Chillicothe Conference* içinde. Kent, Ohio: Kent State University Press, s. 39-46.

—. 1988. "Ohio Hopewell trophy-skull artifacts as evidence for competition in Middle Woodland societies circa 50 B.C.– A.D. 350." *American Antiquity* 53 (3): 565-77.

—. 2004. "Hopewell art in Hopewell places." Richard F. Townsend ve Robert V. Sharp (yay. haz.), *Hero, Hawk, and Open Hand: American Indian Art of the Ancient Midwest and South* içinde. New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, s. 57-71.

Seidlmayer, Stephan J. 2000. "The First Intermediate Period (c. 2160-2055 BC)." in I. Shaw (yay. haz.) içinde, s. 118-47.

Seligman, Adam B., Robert P. Weller, Michael J. Puett ve Bennett Simon. 2008. *Ritual and its Consequences: An Essay on the Limits of Sincerity*. Oxford: Oxford University Press.

Sen, Amartya. 2001. *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press.

Servet, Jean-Michel. 1981. "Primitive order and archaic trade. Part I." *Economy and Society* 10 (4): 423-50.

—. 1982. "Primitive order and archaic trade. Part II." *Economy and Society* 11 (1): 22-59.

Severi, Carlo (çev. Janet Lloyd, önsöz David Graeber). 2015. *The Chimera Principle: An Anthropology of Memory and Imagination*. Chicago: HAU Books.

Shady Solis, Ruth, Jonathan Haas ve Winifred Creamer. 2001. "Dating Caral, a Preceramic site in the Supe Valley on the central coast of Peru." *Science* 292 (5517): 723-6.

Sharan, M.K. 1983. "Origin of republics in India with special reference to the Yaudheya tribe." B.N. Mukherjee v.d. (yay. haz.), *Sri Dinesacandrika – Studies in Indology* içinde. Delhi: Sundeep Prakashan, s. 241-52.

Sharer, Robert J. 2003. "Founding events and Teotihuacan connections at Copán, Honduras." Braswell (yay. haz.) içinde, s. 143-65.

Sharma, J.P. 1968. *Republics in Ancient India, 1500 B.C. to 500 B.C.* Leiden: Brill.

Shaughnessy, Edward. L. 1989. "Historical geography and the extent of the earliest Chinese kingdom." *Asia Minor* (2) 2: 1-22.

—. 1999. "Western Zhou history." Loewe ve Shaughnessy (yay. haz.) içinde, s. 288-351.

Shaw, Ian (yay. haz.). 2000. *The Oxford History of Ancient Egypt.* Oxford: Oxford University Press.

Shennan, Stephen. 2009. "Evolutionary demography and the population history of the European Early Neolithic." *Human Biology* 81: 339-55.

—. 2018. *The First Farmers of Europe: An Evolutionary Perspective.* Cambridge: Cambridge University Press.

Shennan, Stephen ve Kevan Edinborough. 2006. "Prehistoric population history: from the Late Glacial to the Late Neolithic in Central and Northern Europe." *Journal of Archaeological Science* 34: 1339-45.

Shennan, Stephen v.d. 2013. "Regional population collapse followed initial agriculture booms in mid-Holocene Europe." *Nature* 4: 1-8.

Sheppard, Peter J. 2011. "Lapita colonization across the Near/Remote Oceania boundary." *Current Anthropology* 52 (6): 799-840.

Sherratt, Andrew. 1980. "Water, soil and seasonality in early cereal cultivation." *World Archaeology* 11: 313-30.

—. 1995. "Reviving the grand narrative: archaeology and long-term change." *Journal of European Archaeology* 3 (1): 1-32.

—. 1997. *Economy and Society in Prehistoric Europe. Changing Perspectives.* Edinburgh: Edinburgh University Press.

—. 1999. "Cash crops before cash: organic consumables and trade." Chris Gosden ve John G. Hather (yay. haz.), *The Prehistory of Food: Appetites for Change* içinde. Londra: Routledge, s. 13-34.

—. 2004. "Fractal farmers: patterns of Neolithic origins and dispersal." C. Scarre v.d. (yay. haz.), *Explaining Social Change: Studies in Honour of Colin Renfrew* içinde. Cambridge: McDonald Institute, s. 53-63.

—. 2007. "Diverse origins: regional contributions to the genesis of farming." Colledge ve Conolly (yay. haz.) içinde, s. 1-20.

Sherratt, Susan. 2000. *Arthur Evans, Knossos, and the Priest-King.* Oxford: Ashmolean Museum.

—. 2001. "Potemkin palaces and route-based economies." Voutsaki ve Killen (yay. haz.) içinde, s. 214-38.

Sherwood, Sarah C. ve Tristam R. Kidder. 2011. "The DaVincis of dirt: geoarchaeological perspectives on Native American mound building in the Mississippi River basin." *Journal of Anthropological Archaeology* 30: 69-87.

Shimony, Annemarie. 1961. *Conservatism Among the Six Nations Iroquois Reservation.* Yale University Publications in Anthropology 65. New Haven, CT ve Londra: Yale University Press.

—. 1970. "Iroquois witchcraft at Six Nations." Deward E. Walker, Jr (yay. haz.), *Systems of Witchcraft and Sorcery* içinde. Moscow, ID: Anthropological Monographs of the University of Idaho, s. 239-65.

Shipton, Ceri v.d. 2018. "78,000-year-old record of Middle and Later Stone Age innovation in an East African tropical forest." *Nature Communications* 9: 1832.

Shklar, Judith. 1964. "Rousseau's images of authority." *The American Political Science Review* 58 (4): 919-32.

Shumilovskikh, Lyudmila S., Elena Novenko ve Thomas Giesecke. 2017. "Long-term dynamics of the East European forest-steppe ecotone." *Journal of Vegetation Science* 29 (3): 416-26.

Sikora, Martin v.d. 2017. "Ancient genomes show social and reproductive behavior of early Upper Paleolithic foragers." *Science* 358 (6363): 659-62.

Silver, Morris. 2015. "Reinstating classical Athens: the production of public order in an ancient community." *Journal on European History of Law* 1: 3-17.

Silverblatt, Irene. 1987. *Moon, Sun and Witches: Gender Ideologies and Class in Inca and Colonial Peru.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Silverman, Eric K. 2001. *Masculinity, Motherhood, and Mockery: Psychoanalyzing Culture and the Iatmul Naven Rite in New Guinea.* Ann Arbor: University of Michigan Press.

Simonse, Simon. 1992. *Kings of Disaster: Dualism, Centralism, and the Scapegoat-king in Southeastern Sudan.* Leiden: Brill.

—. 2005. "Tragedy, ritual and power in Nilotic regicide: the regicidal dramas of the Eastern Nilotes of Sudan in contemporary perspective." D. Quigley (yay. haz.), *The Character of Kingship* içinde. Oxford: Berg, s. 67-100.

Sioui, Georges. 1972. "A la réflexion des Blancs d'Amérique du Nord et autres étrangers." *Recherches amérindiennes au Quebec* 2 (4-5): 65-8.

—. 1992. *For an Amerindian Autohistory: An Essay on the Foundations of a Social Ethic.* Montreal: McGill-Queen's University Press.

—. 1999. *Huron-Wendat. The Heritage of the Circle.* Vancouver: British Columbia University Press.

Sipilä, Joonäs ve Antti Lahelma. 2006. "War as a paradigmatic phenomenon: endemic violence and the Finnish Subneolithic." T. Pollard ve I. Banks (yay. haz.), *Studies in the Archaeology of Conflict* içinde. Leiden: Brill, s. 189-209.

Skoglund, Pontus v.d. 2016. "Genomic insights into the peopling of the Southwest Pacific." *Nature* 538 (7626): 510-13.

Skousen, B. Jacob. 2016. "Pilgrimage and the Construction of Cahokia: A View from the Emerald Site". Doktora tezi, University of Illinois at Urbana-Champaign.

Slon, Viviane v.d. 2014. "The plastered skulls from the Pre-Pottery Neolithic B Site of Yiftahel (Israel) – a computed tomography-cased analysis." *PLoS ONE* 9 (2): e89242.

Smith, Bruce D. 1992. "Mississippian elites and solar alignments: a reflection of managerial necessity, or levers of social inequality?" A.W. Barker ve T.R. Pauketat (yay. haz.), *Lords of the Southeast: Social Inequality and the Native Elites of Southeastern North America* içinde. Washington: Archaeological Papers of the American Anthropological Association, s. 11-30.

—. 2001. "Low-level food production." *Journal of Archaeological Research* 9 (1): 1-43.

Smith, De Cost. 1888. "Witchcraft and demonism of the modern Iroquois." *The Journal of American Folklore* 1 (3): 184-94.

Smith, Michael E. 1984. "The Aztlan migrations of the Nahuatl chronicles: myth or history?" *Ethnohistory* 31 (3): 153-86.

—. 2012. *The Aztecs* (3. baskı). Oxford: Wiley-Blackwell.

—. 2015. "Neighborhood formation in semi-urban settlements." *Journal of Urbanism* 8 (2): 173-98.

—. 2019. "Energized crowding and the generative role of settlement aggregation and urbanization." Attila Gyucha (yay. haz.), *Coming Together: Comparative Approaches to Population Aggregation and Early Urbanization* içinde. New York: SUNY Press, s. 37-58.

Smith, Michael. E. v.d. 2017. "The Teotihuacan anomaly: the historical trajectory of urban design in ancient Central Mexico." *Open Archaeology* 3: 175-93.

—. 2019. "Apartment compounds, households, and population in the ancient city of Teotihuacan, Mexico." *Ancient Mesoamerica* 1-20. doi:10.1017/S0956536118000573.

Snow, Dean. 1991. "Dating the emergence of the League of the Iroquois: a reconsideration of the documentary evidence." Nancy-Anne McClure Zeller (yay. haz.), *A Beautiful and Fruitful Place: Selected Rensselaerswijck Seminar Papers* içinde. Albany, NY: New Netherland Publishing, s. 139-43.

Soffer, Olga. 1985. *The Upper Palaeolithic of the Central Russian Plain.* Londra: Academic Press.

Soffer, Olga, James M. Adovasio ve David C. Hyland. 2000. "Textiles, basketry, gender and status in the Upper Paleolithic." *Current Anthropology* 41 (4): 511-37.

Soustelle, Jacques. 1962. *The Daily Life of the Aztecs on the Eve of the Spanish Conquest*. New York: Macmillan.

Sperber, Dan. 2005. *Explaining Culture: A Naturalistic Approach*. Oxford: Blackwell.

Spier, Leslie. 1930. *Klamath Ethnography*. Berkeley: University of California Press.

Spott, Robert ve Alfred L. Kroeber. 1942. "Yurok narratives." *University of California Publications in American Archaeology and Ethnology* 35 (9): 143-256.

Spretnak, Charlene. 2011. "Anatomy of a backlash: concerning the work of Marija Gimbutas." *Journal of Archaeomythology* 7: 25-51.

Spriggs, Matthew. 1995. "The Lapita culture and Austronesian prehistory in Oceania." Peter Bellwood v.d. (yay. haz.), *The Austronesians: Historical and Comparative Perspectives* içinde. Canberra: ANU Press, s. 112-33.

—. 1997. *The Island Melanesians*. Oxford: Blackwell.

Starna, William A. 2008. "Retrospecting the origins of the League of the Iroquois." *Proceedings of the American Philosophical Society* 152 (3): 279-321.

Steckley, John. 1981 "Kandiaronk: a man called Rat." *J. Steckley, Untold Tales: Four Seventeenth-Century Hurons* içinde. Toronto: Associated Heritage Publishing, s. 41-52.

—. 2014. *The Eighteenth-Century Wyandot: A Clan-Based Study*. Waterloo, Ontario: Wilfrid Laurier University Press.

Steinke, Kyle ve Dora C.Y. Ching (yay. haz.). 2014. *Art and Archaeology of the Erligang Civilization*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Steinkeller, Piotr. 2015. "The employment of labour on national building projects in the Ur III period." Steinkeller ve Hudson (yay. haz.) içinde, s. 137-236.

Steinkeller, Piotr ve Michael Hudson (yay. haz.). 2015. *Labor in the Ancient World.* Dresden: ISLET-Verlag.

Stern, Jessica Yirush. 2017. *The Lives in Objects: Native Americans, British Colonists, and Cultures of Labor and Exchange in the Southeast.* Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Stevens, Chris ve Dorian Q. Fuller. 2012. "Did Neolithic farming fail? The case for a Bronze Age agricultural revolution in the British Isles." *Antiquity* 86 (333): 707-22.

Stone, Elizabeth C. ve Paul Zimansky. 1995. "The tapestry of power in a Mesopotamian city." *Scientific American* 272 (4): 118-23.

Stordeur, Danielle. 2000. "Jerf el Ahmar et l'émergence du Néolithique au Proche-Orient." Jean Guilaine (yay. haz.), *Premiers paysans du monde: Naissances des agricultures, Séminaire du Collège de France* içinde. Paris: Errance, s. 33-60.

Straus, Lawrence G. 1977. "The Upper Palaeolithic cave site of Altamira (Santander, Spain)." *Quaternaria* 19: 135-48.

Straus, Lawrence. G. v.d. (yay. haz.). 1990. *Humans at the End of the Ice Age: The Archaeology of the Pleistocene-Holocene Transition.* New York ve Londra: Plenum Press.

Strehlow, T.G.H. 1947. *Aranda Traditions.* Carlton: Melbourne University Press.

Strudwick, Nigel. 1985. *The Administration of Egypt in the Old Kingdom: The Highest Titles and their Holders.* Londra: KPI.

Stuart, David. 2000. "The arrival of strangers: Teotihuacan and Tollan in Classic Maya history." D. Carrasco, L. Jones ve S. Sessions (yay. haz.), *Mesoamerica's Classic Heritage: From Teotihuacan to Aztecs* içinde. Boulder: University Press of Colorado, s. 465-513.

Styring, A. v.d. 2017. "Isotope evidence for agricultural extensification reveals how the world's first cities were fed." *Nature Plants* 3: 17076.

Subramanian T.S. 2010. "The rise and fall of a Harappan city." *Frontline* 27 (12).

Sugiyama, Nawa v.d. 2019. "Artistas mayas en Teotihuacan?" *Arqueología Mexicana* 24 (142): 8.

Sugiyama, Nawa, Saburo Sugiyama ve Alejandro G. Sarabia. 2013. "Inside the Sun Pyramid at Teotihuacan, Mexico: 2008-2011 excavations and preliminary results." *Latin American Antiquity* 24 (4): 403-32.

Sugiyama, Saburo. 2005. *Human Sacrifice, Militarism, and Rulership: Materialization of State Ideology at the Feathered Serpent Pyramid, Teotihuacan.* Cambridge: Cambridge University Press.

Sugiyama, Saburo ve Rubén Cabrera Castro. 2007. "The Moon Pyramid Project and the Teotihuacan state polity." *Ancient Mesoamerica* 18: 109-25.

Suttles, Wayne. 1968. "Coping with abundance." Lee ve DeVore (yay. haz.) içinde, s. 56-68.

Swanton, John Reed. 1931. "Source material for the social and ceremonial life of the Choctaw Indians." Bureau of American Ethnology Bulletin 103: 1-282.

Takahashi, Ryuzaburo ve Leo Aoi Hosoya. 2003. "Nut exploitation in Jomon society." S.L.R. Mason ve J.G. Hather (yay. haz.), *Hunter-Gatherer Archaeobotany: Perspectives from the Northern Temperate Zone.* Londra: Institute of Archaeology, s. 146-55.

Tambiah, Stanley J. 1973. "The galactic polity in Southeast Asia." S.J. Tambiah, *Culture, Thought, and Social Action* içinde. Cambridge, MA: Harvard University Press, s. 3-31.

Tate, Carolyn E. 2012. *Reconsidering Olmec Visual Culture: The Unborn, Women, and Creation.* Austin: University of Texas Press.

Taube, Karl. A. 1986. "The Teotihuacan cave of origin: the iconography and architecture of emergence mythology in Mesoamerica and the American Southwest." *RES: Anthropology and Aesthetics* 12: 51-82.

—. 1992. "The temple of Quetzalcoatl and the cult of sacred war at Teotihuacan." *Anthropology and Aesthetics* 21: 53-87.

—. 2000. "The writing system of ancient Teotihuacan." *Ancient America*, cilt 1. Bardarsville, NC: Center for Ancient American Studies.

Teeter, Emily (yay. haz.). 2011. *Before the Pyramids: The Origins of Egyptian Civilization*. Chicago: Oriental Institute.

Teschler-Nicola, M. v.d. 1996. "Anthropologische Spurensicherung – Die traumatischen und postmortalen Veränderungen an den linearbandkeramischen Skelettresten von Asparn/Schletz." H. Windl (yay. haz.), *Rätsel um Gewalt und Tod vor 7.000 Jahren. Eine Spurensicherung* içinde. Asparn: Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseum, s. 47-64.

Testart, Alain. 1982. "The significance of food storage among hunter-gatherers." *Current Anthropology* 23 (5): 523-37.

—. 2008. "Des crânes et des vautours ou la guerre oubliée." *Paléorient* 34 (1): 33-58.

Thapar, Romila. 1984. *From Lineage to State: Social Formations in the Mid-First Millennium BC in the Ganga Valley*. Oxford: Oxford University Press.

Thomas, Chad R., Christopher Carr ve Cynthia Keller. 2005. "Animal-totemic clans of Ohio Hopewellian peoples." Carr ve Case (yay. haz.) içinde, s. 339-85.

Thomas, Keith. 1978. *Religion and the Decline of Magic. Studies in Popular Beliefs in Sixteenth- and Seventeenth-Century England*. Harmondsworth: Penguin.

Thompson, Andrew v.d. 2015. "New dental and isotope evidence of biological distance and place of origin for mass burial groups at Cahokia's Mound 72." *American Journal of Physical Anthropology* 158: 341-57.

Thwaites, Reuben Gold (yay. haz.). 1896-1901. *The Jesuit Relations and Allied Documents: Travels and Explorations of the Jesuit Missionaries in New France, 1610-1791*. 73 cilt Cleveland, OH: Burrows Brothers.

Tilley, Lorna. 2015. "Accommodating difference in the prehistoric past: revisiting the case of Romito 2 from a bioarchaeology of care perspective." *International Journal of Paleopathology* 8: 64-74.

Tisserand, Roger. 1936. *Les Concurrents de J.-J. Rousseau à l'Académie de Dijon pour le prix de 1754.* Paris: Boivin.

Tooker, Elisabeth. 1964. *An Ethnography of the Huron Indians, 1615-1649.* Washington: Bureau of Ethnology, Bulletin number 190.

—. 1971. "Clans and moieties in North America." *Current Anthropology* 12 (3): 357-76.

—. 1978. "The League of the Iroquois: its history, politics, and ritual." Bruce G. Trigger (yay. haz.), *Handbook of North American Indians*, cilt 15: Northeast içinde. Washington: Smithsonian Press, s. 418-41.

—. 1984. "Women in Iroquois society." M.K. Foster, J. Campisi M. Mithun (yay. haz.), *Extending the Rafters: Interdisciplinary Approaches to Iroquoian Studies* içinde. Albany: State University of New York Press, s. 109-23.

—. 1988. "The United States Constitution and the Iroquois League." *Ethnohistory* 35: 305-36.

—. 1990. "Rejoinder to Johansen." *Ethnohistory* 37: 291-7.

Torres, Constantino Manuel. 2008. "Chavín's psychoactive pharmacopoeia: the iconographic evidence." Conklin ve Quilter (yay. haz.) içinde, s. 237-57.

Townsend, Camilla. 2006. "What in the world have you done to me, my lover? Sex, servitude, and politics among the pre-Conquest Nahuas as seen in the Cantares Mexicanos." *The Americas* 62 (3): 349-89.

Trautmann, Thomas R. 1992. "The revolution in ethnological time." *Man* 27 (2): 379-97.

Treherne, Paul. 1995. "The warrior's beauty: the masculine body and self-identity in Bronze Age Europe." *Journal of European Archaeology* 3 (1): 105-44.

Trigger, Bruce G. 1976. *The Children of Aataentsic: A History of the Huron People to 1660.* Montreal: McGill-Queen's University Press.

—. 1985. *Natives and Newcomers: Canada's "Heroic Age" Reconsidered.* Montreal: McGill-Queen's University Press.

—. 1990. "Maintaining economic equality in opposition to complexity: an Iroquoian case study." S. Upham (yay. haz.), *The Evolution of Political Systems: Sociopolitics in Small-Scale Sedentary Societies*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 119-45.

—. 2006. *A History of Archaeological Thought* (2. baskı). Cambridge: Cambridge University Press.

Trinkaus, Erik. 2018. "An abundance of developmental anomalies and abnormalities in Pleistocene people." *PNAS* 115 (47): 11941-6.

Trinkaus, Erik ve Alexandra P. Buzhilova. 2018. "Diversity and differential disposal of the dead at Sunghir." *Antiquity* 92 (361): 7-21.

Trouillot, Michel-Rolph. 2003. "Anthropology and the savage slot: the poetics and politics of otherness." M.R. Trouillot, *Global Transformations: Anthropology and the Modern World* içinde. New York: Palgrave Macmillan, s. 7-28.

Tuck, James A. 1978. "Northern Iroquoian prehistory." Bruce G. Trigger (yay. haz.), *Handbook of North American Indians*, cilt 15 içinde: Northeast. Washington: Smithsonian Press, s. 322-33.

Tuerenhout, Dirk Van. 2002. "Maya warfare: sources and interpretations." *Civilisations* 50: 129-52.

Tully, James. 1994. "Aboriginal property and Western theory: recovering a middle ground." *Social Philosophy and Policy* 11 (2): 153-80.

Turnbull, Colin M. 1982. "The ritualization of potential conflict between the sexes in Mbuti." Eleanor B. Leacock ve Richard B. Lee (yay. haz.), *Politics and History in Band Societies* içinde. Cambridge: Cambridge University Press, s. 133-55.

Turner, Nancy J. ve Dawn C. Loewen. 1998. "The original 'free trade': exchange of botanical products and associated plant knowledge in Northwestern North America." *Anthropologica* 40 (1): 49-70.

Turner, Victor. 1969. *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Chicago: Aldine.

Tushingham, Shannon ve Robert L. Bettinger. 2013. "Why foragers choose acorns before salmon: storage, mobility, and risk in Aboriginal California." *Journal of Anthropological Archaeology* 32 (4): 527-37.

Tylor, Edward. B. 1879. "Remarks on the geographical distribution of games." *Journal of the Anthropological Institute* 9 (1): 26.

Underhill, Anne P. v.d. 2008. "Changes in regional settlement patterns and the development of complex societies in southeastern Shandong, China." *Journal of Anthropological Archaeology* 27 (1): 1-29.

Ur, Jason. 2014. "Households and the emergence of cities in Ancient Mesopotamia." *Cambridge Archaeological Journal* 24: 249-68.

Uriarte, María Teresa. 2016. "The Teotihuacan ballgame and the beginning of time." *Ancient Mesoamerica* 17 (1): 17-38.

Urton, Gary ve Carrie J. Brezine. 2005. "Khipu accounting in ancient Peru." *Science* 309 (5737): 1065-7.

Ussher, James. 1650. *The Annals of the Old and New Testament with the Synchronisms of Heathen Story to the Destruction of Hierusalem by the Romanes.* Londra: J. Crook and G. Bedell.

Valentine, B. v.d. 2015. "Evidence for patterns of selective urban migration in the Greater Indus Valley (2600-1900 BC): a lead and strontium isotope mortuary analysis." *PLoS ONE* 10 (4): e0123103.

van der Velde, Pieter. 1990. "Banderamik social inequality: A case study." *Germania* 68: 19-38.

Vanhaeren, Marian ve Francesco D'Errico. 2005. "Grave goods from the Saint-Germain-de-la-Rivière burial: evidence for social inequality in the Upper Palaeolithic." *Journal of Anthropological Archaeology* 24: 117-34.

Vayda, Andrew P. 1967. "Pomo trade feasts." G. Dalton (ed.), *Tribal and Peasant Economies* içinde. Garden City, NY: Natural History Press, s. 495-500.

Veil, Stephan., K. v.d. 2012. "A 14, 000-year-old amber elk and the origins of northern European art." *Antiquity* 86: 660-63.

Vennum, Jr, Thomas. 1988. *Wild Rice and the Ojibway People.* St Paul: Minnesota History Society Press.

Vidale, Massimo. 2000. *The Archaeology of Indus Crafts: Indus Craftspeople and Why We Study Them.* Roma: IsIAO.

—. 2010. "Aspects of palace life at Mohenjo-Daro." *South Asian Studies* 26 (1): 59-76.

—. 2013. "T- Shaped pillars and Mesolithic 'chiefdoms' in the prehistory of Southern Eurasia: a preliminary note." Dennys Frenez and Maurizio Tosi (yay. haz.), South Asian Archaeology 2007. *Proceedings of the 19th International Conference of the European Association of South Asian Archaeology* içinde. Oxford: BAR, s. 51-8.

Videiko, Mikhail. 1996. "Die Grossiedlungen der Tripol'e-Kultur in der Ukraine." *Eurasia Antiqua* 1: 45-80.

Viner, Sarah v.d. 2010. "Cattle mobility in prehistoric Britain: strontium isotope analysis of cattle teeth from Durrington Walls (Wiltshire, Britain)." *Journal of Archaeological Science* 37: 2812-20.

Von Dassow, Eva. 2011. "Freedom in ancient Near Eastern societies." Karen Radner ve Eleanor Robson (yay. haz.), *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture* içinde. Oxford: Oxford University Press, s. 205-28.

Voutsaki, Sofia. 1997. "The creation of value and prestige in the Aegean Late Bronze Age." *Journal of European Archaeology* 5 (2): 34-52.

Voutsaki, Sofia ve John Killen (yay. haz.). 2001. *Economy and Politics in the Mycenaean Palatial States.* Cambridge: Cambridge Philological Society.

Walens, Stanley. 1981. *Feasting with Cannibals: An Essay on Kwakiutl Cosmology.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Wallace, Anthony F. C. 1956. "Revitalization movements." *American Anthropologist* 58 (2): 264-81.

—. 1958. "Dreams and the wishes of the soul: a type of psychoanalytic theory among the seventeenth century Iroquois." *American Anthropologist* (N.S.) 60 (2): 234-48.

Warren, Carol. 1993. *Adat and Dinas: Balinese Communities in the Indonesian State.* Kuala Lumpur: Oxford University Press.

Weber, Max (çev. Talcott Parsons). 1930 [1905]. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism.* Londra: Unwin.

Weismantel, Mary. 2013. "Inhuman eyes: looking at Chav.n de Huantar." Christopher Watts (yay. haz.), *Relational Archaeologies: Humans, Animals, Things* içinde. Londra: Routledge, s. 21-41.

Wengrow, David. 1998. "The changing face of clay: continuity and change in the transition from village to urban life in the Near East." *Antiquity* 72: 783-95.

—. 2001. "The evolution of simplicity: aesthetic labour and social change in the Neolithic Near East." *World Archaeology* 33 (2): 168-88.

—. 2003. "Interpreting animal art in the prehistoric Near East." T. Potts, M. Roafve D. Stein (yay. haz.), *Culture through Objects. Ancient Near Eastern Studies in Honour of P.R.S. Moorey* içinde. Oxford: Griffith Institute, s. 139-60.

—. 2006. *The Archaeology of Early Egypt: Social Transformations in North-East Africa, 10,000 to 2650 BC.* Cambridge: Cambridge University Press.

—. 2008. "Prehistories of commodity branding." *Current Anthropology* 49 (1): 7-34.

—. 2010a. *What Makes Civilization? The Ancient Near East and the Future of the West.* Oxford: Oxford University Press.

—. 2010b. "The voyages of Europa: ritual and trade in the Eastern Mediterranean, c. 2300-1850 BC." William A. Parkinson ve Michael L. Galaty (yay. haz.), *Archaic State Interaction: The Eastern Mediterranean in the Bronze Age* içinde. Santa Fe: School for Advanced Research Press, s. 141-60.

—. 2011. "Archival and sacrificial economies in Bronze Age Eurasia: an interactionist approach to the hoarding of metals." T. Wilkinson, D.J. Bennet ve S. Sherratt (yay. haz.), *Interweaving Worlds* içinde. Oxford: Oxbow Books, s. 135-44.

—. 2015. "Cities before the State in early Eurasia" (the Jack Goody Lecture). Halle: Max Planck Institute for Social Anthropology.

Wengrow, David v.d. 2014. "Cultural convergence in the Neolithic of the Nile Valley: a prehistoric perspective on Egypt's place in Africa." *Antiquity* 88: 95-111.

Wengrow, David ve David Graeber. 2015. "Farewell to the childhood of man: ritual, seasonality, and the origins of inequality" (the 2014 Henry Myers Lecture). *Journal of the Royal Anthropological Institute* 21 (3): 597-619.

—. 2018. "Many seasons ago: slavery and its rejection among foragers on the Pacific Coast of North America." *American Anthropologist* 120 (2): 237-49.

Wernke, Stephen. 2006. "The politics of community and Inka statecraft in the Colca Valley, Peru." *Latin American Antiquity* 17 (2): 177-208.

White, Christine, T. Douglas Price ve Fred J. Longstaffe. 2007. "Residential histories of the human sacrifices at the Moon Pyramid, Teotihuacan: evidence from oxygen and strontium isotopes." *Ancient Mesoamerica* 18 (1): 159-72.

White, Christine D. v.d. 2002. "Geographic identities of the sacrificial victims from the Feathered Serpent Pyramid, Teotihuacan: implications for the nature of state power." *Latin American Antiquity* 13 (2): 217-36.

—. 2008. "The Teotihuacan dream: an isotopic study of economic organization and immigration." *Ontario Archaeology* 85-8: 279-97.

White, Randall. 1985. *Upper Palaeolithic Land Use in the Périgord: A Topographical Approach to Subsistence and Settlement.* Oxford: British Archaeological Reports.

—. 1999. "Intégrer la complexité sociale et opérationnelle: la construction matérielle de l'identité sociale à Sungir." M. Julien v.d. (yay. haz.), *Préhistoire d'os: recueil d'études sur l'industrie osseuse préhistorique offert à Henriette Camps-Faber* içinde. Aix-en-Provence: L'Université de Provence, s. 319-31.

White, Richard. 1991. *The Middle Ground: Indians, Empires, and Republics in the Great Lakes Region, 1650-1815.* Cambridge: Cambridge University Press.

Whitelaw, Todd. 2001. "Reading between the tablets: assessing Mycenaean palatial involvement in ceramic production and consumption." Voutsaki ve Killen (yay. haz.) içinde, s. 51-79.

—. 2004. "Estimating the population of Neopalatial Knossos." Gerald Cadogan, Eleni Hatzaki ve Antonis Vasilakis (yay. haz.), *Knossos: Palace, City, State* içinde. Londra: The British School at Athens, s. 147-58.

Widmer, Randolph J. 1988. *The Evolution of the Calusa: A Nonagricultural Chiefdom on the Southwest Florida Coast.* Tuscaloosa ve Londra: University of Alabama Press.

Wild, Eva. M. v.d. 2004. "Neolithic massacres: local skirmishes or general warfare in Europe?" *Radiocarbon* 46: 377-85.

Wilk, Richard. 2004. "Miss Universe, the Olmec and the Valley of Oaxaca." *Journal of Social Archaeology* 4 (1): 81-98.

Wilkinson, Toby. 2014. "The Early Transcaucasian phenomenon in structural-systemic perspective: cuisine, craft and economy." *Paléorient* 40 (2): 203-29.

Wilkinson, Tony J. 2010. "The Tell: social archaeology and territorial space." D. Bolger ve L. Maguire (yay. haz.), *The Development of Pre-state Communities in the Ancient Near East: Studies in Honour of Edgar Peltenburg* içinde. Oxford: Oxbow, s. 55-62.

Will, Manuel, Nicholas J. Conard ve Christian A. Tryon. 2019. "Timing and trajectory of cultural evolution on the African continent 200,000-30,000 years ago." Y. Sahle v.d. (yay. haz.), *Modern Human Origins and Dispersal* içinde. Tübingen: Kerns Verlag, s. 25-72.

Willcox, George. 2005. "The distribution, natural habitats and availability of wild cereals in relation to their domestication in the Near East: multiple events, multiple centres." *Vegetation History and Archaeobotany* 14: 534-41.

—. 2007. "The adoption of farming and the beginnings of the Neolithic in the Euphrates valley: cereal exploitation between the

12th and 8th millennia cal. BC." Colledge ve Conolly (yay. haz.) içinde, s. 21-36.

—. 2012. "Searching for the origins of arable weeds in the Near East." *Vegetation History and Archaeobotany* 21 (2): 163-7.

Willcox, G., Sandra Fornite ve Linda Herveux. 2008. "Early Holocene cultivation before domestication in northern Syria." *Vegetation History and Archaeobotany* 17: 313-25.

Williams, Stephen. 1990. "The Vacant Quarter and other late events in the Lower Valley." D.H. Dye (yay. haz.), *Towns and Temples Along the Mississippi* içinde. Tuscaloosa: University of Alabama Press, s. 170-80.

Wills, John H. 1970. "Speaking arenas of ancient Mesopotamia." *Quarterly Journal of Speech* 56 (4): 398-405.

Wissler, Clark. H. 1922. *The American Indian.* New York: Douglas C. McMurtrie.

—. 1927. "The culture-area concept in social anthropology." *American Journal of Sociology* 32 (6): 881-91.

Wolf, Eric. R. 1982. *Europe and the People Without History.* Berkeley: University of California Press.

—. 1999. *Envisioning Power: Ideologies of Dominance and Crisis.* Berkeley: University of California Press.

Wood, Andrée. R. 1992. "The detection, removal, storage, and species identification of prehistoric blood residues from Çayönü." *American Journal of Archaeology* 96 (2): 374.

Woodburn, James. 1982. "Egalitarian societies." *Man* (N.S.) 17: 431-51.

—. 1988. "African hunter-gatherer social organization: is it best understood as a product of encapsulation?" T. Ingold, D. Riches ve J. Woodburn (yay. haz.), *Hunters and Gatherers*, cilt 1: *History Evolution and Social Change* içinde. Oxford: Berg, s. 43-64.

—. 2005. "Egalitarian societies revisited." T. Widlok ve W.G. Tadesse (yay. haz.), *Property and Equality*, cilt 1: *Ritualisation, Sharing, Egalitarianism* içinde. New York: Berghahn Books, s. 18-31.

Woods, William I. 2004. "Population nucleation, intensive agriculture, and environmental degradation: the Cahokia example." *Agriculture and Human Values* 21: 255-61.

Woods, William I. v.d. (yay. haz.). 2009. *Amazonian Dark Earths: Wim Sombroak's Vision*. Dordrecht ve Londra: Springer.

Wright, Emily v.d. 2014. "Age and season of pig slaughter at Late Neolithic Durrington Walls (Wiltshire, UK) as detected through a new system for recording tooth wear." *Journal of Archaeological Science* 52: 497-514.

Wright, Katherine I. 2007. "Women and the emergence of urban society in Mesopotamia." S. Hamilton ve R.D. Whitehouse (yay. haz.), *Archaeology and Women: Ancient and Modern Issues* içinde. Walnut Creek, CA: Left Coast Press, s. 199-245.

Wright, Katherine I. v.d. 2008. "Stone bead technologies and early craft specialization: insights from two Neolithic Sites in eastern Jordan." *Levant* 40 (2): 131-65.

Wright, Rita P. 2010. *The Ancient Indus: Urbanism, Economy, and Society*. New York: Cambridge University Press.

Yen, Douglas. E. 1995. "The development of Sahul agriculture with Australia as bystander." *Antiquity* 69 (265): 831-47.

Yerkes, Richard W. 2005. "Bone chemistry, body parts, and growth marks: evaluating Ohio Hopewell and Cahokia Mississippian seasonality, subsistence, ritual, and feasting." *American Antiquity* 70 (2): 241-65.

Yoffee, Norman. 1995. "The political economy of early Mesopotamian states." *Annual Review of Anthropology* 24: 281-311.

—. 2005. *Myths of the Archaic State: Evolution of the Earliest Cities, States, and Civilizations*. Cambridge: Cambridge University Press.

Younger, John. 2016. "Minoan women." S.L. Budin ve J.M. Turfa (yay. haz.), *Women in Antiquity: Real Women Across the Ancient World* içinde. London and New York: Routledge, s. 573-94.

Yuan, Jing ve Rowan Flad. 2005. "New zooarchaeological evidence for changes in Shang Dynasty animal sacrifice." *Journal of Anthropological Archaeology* 24 (3): 252-70.

Zagarell, Allen. 1986. "Trade, women, class, and society in Ancient Western Asia." *Current Anthropology* 27 (5): 415-30.

Zedeño, María Nieves. 2008. "Bundled worlds: the roles and interactions of complex objects from the North American Plains." *Journal of Archaeological Method and Theory* 15: 362-78.

Zeder, Melinda A. ve Brian Hesse. 2000. "The initial domestication of goats (*Capra hircus*) in the Zagros Mountains 10,000 years ago." *Science* 287: 2254-7.

Zheltova, Maria N. 2015. "Kostenki 4: Gravettian of the east – not Eastern Gravettian." *Quaternary International* 359-60: 362-71.

Zhilin, Mikhail v.d. 2018. "Early art in the Urals: new research on the wooden sculpture from Shigir." *Antiquity* 92 (362): 334-50.

Zvelebil, Marek. 2006. "Mobility, contact, and exchange in the Baltic Sea basin, 6000-2000 BC." *Journal of Anthropological Archaeology* 25: 178-92

Dizin

A

Abidos, Mısır 488, 490, 492
Abrams, Philip 523
Abu Hureyra 293
Acosta, José de 54
Adena Dönemi 555
Adodarhoh 585, 586, 587
Adonis Bahçeleri 263, 604
Ajaw (Maya hükümdarı) 459, 499, 503
Akrotiri 527, 531
Altamira 15, 23, 24, 115, 657
Altın Dal: Dinin ve Folklorün Kökenleri 482
Amazon/Amazonlar 32, 134, 146, 148, 204, 205, 331, 332, 333, 471, 629, 660, 676, 774, 783, 812
Amerikan Devrimi 96
Amerikan Doğa Tarihi Müzesi 217, 220
Anaerkillik 267, 268, 269, 531, 682
And Dağları 312, 319, 333, 453, 454, 456, 459, 463, 470, 471, 472, 497, 502, 559, 629
Anıtsal mimari 298, 358
Ankhtifi 507, 508
Anormal bireyler 136, 630
Antik Çin 220
Antropoloji 18, 33, 41, 84, 104, 135, 143, 175, 217, 219, 271, 333, 542, 600
Antroposen 319
Anuaklar 491
Anyang, Çin 396, 487, 500
Aptal Vahşi Efsanesi 100
Aquinas, Thomas 52
Arandalar 206, 207
Arawaka 240
Argens, Marquis d' 84
Aristoteles 48, 117, 347
Arkaik dönem 186
Arslantepe, Türkiye 380, 382, 718, 775, 776
Aryan işgalciler 270
Asparn 323, 825
Assiniboine 145
Asuroloji 369
Aşurbanipal 370
Atabask/Atabasklar 214, 217, 221, 251
Ataerkil hane 499, 614

Ataerkilliğin kökenleri 630
Atahualpa (İnka hükümdarı) 456, 458
Atina 105, 228, 234, 251, 262, 264, 357, 371, 375, 376, 425, 436, 439, 447, 520
Atina demokrasisi 105, 262
Atrahasis (tufan efsanesi) 367
Atsugewi 255
Attiwandaronk 584, 585, 589, 590, 591, 593
Avcı Adam sempozyumu 134, 665
Avrupa medeniyetinin yerli eleştirisi 552
Avrupa sömürge imparatorlukları 89, 321, 546
Avustralya 107, 110, 160, 191, 193, 205, 206, 313, 328, 345, 348, 661, 667, 671, 673
Avustronezya dilleri 327, 694
Aydınlanma Çağı 20, 34, 45, 49, 50, 58, 59, 63, 70, 75, 84, 88, 89, 93, 101, 127, 154, 222, 426, 454, 573, 574, 582, 583, 595, 597, 599, 639
Aydınlanma filozofları 598
Ayllu 454, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 525, 735
Aziz Augustinus 179
Aztekler 54, 402, 409, 425, 434, 451, 452, 459
Aztlán 401, 710

B

Bali 311, 392, 393, 690, 724
Barbarlar 83, 450, 540, 541, 646
Bask yerleşimleri 363
Basta, Ürdün (Neolitik kazı alanı) 284
Başur Höyük, Türkiye 382, 706
Batekler 167
Bateson, Gregory 82
Batı medeniyeti 35, 36, 664
Baum, L. Frank 268
Beidelman, Thomas 130, 657, 756, 780
Bereketli Hilal 6, 210, 232, 281, 282, 288, 290, 293, 297, 299, 300, 304, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 313, 315, 317, 318, 335, 336, 491, 683, 684, 687, 688, 689, 695
Beringia 186, 198
Beş Millet Birliği 589
Bettinger, Robert L. 672, 678, 679, 680, 691, 758, 811, 828
Beuchat, Henri 142, 659, 799
Biard, Peder Pierre 191
Bilgi hiyerarşileri 446
Bilgi kontrolü 445, 476, 502
Bireycilik 71, 204
Bireysel özgürlük 58, 72, 77, 86, 93, 94, 172, 582, 583, 743
Birinci dereceden rejimler 476
Biyoçeşitlilik 322
Bloch, Maurice 11, 662, 727
Boas, Franz 143, 217, 218, 219, 220, 230, 644, 672, 675, 680
Bodin, Jean 438
Boehm, Christopher 116, 117, 118, 125, 168, 607, 654, 759
Bonald, Vicomte de 598
Bookchin, Murray 321
Borç köleliği 192, 516, 632, 680
Bourgmont 582
Braidwood, Robert 178, 665, 760
Brixham Mağarası, Devon 108
Buğday ve arpa 210, 278
Buhar makinesi 605
Burke, Edmund 598
Buzul Çağı 4, 107, 116, 120, 122, 123, 124, 137, 138, 146,

147, 181, 189, 199, 212, 259, 261, 282, 288, 295, 316, 318, 324, 352, 381, 520, 610, 612, 630, 636, 655, 667, 684
Bürokrasi 5, 17, 27, 351, 377, 420, 438, 447, 448, 449, 477, 499, 510, 511, 517, 523, 575, 613, 633, 649, 732
Büyücülük 79, 588, 640
Büyük Frederick 480
Büyük İdol 189
Büyük Piramitler 495
Büyük Sargon 522

C-Ç

Cabeza de Vaca, Álvar Núñez 42, 643
Cahokia 404, 486, 548, 549, 552, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 574, 575, 583, 584, 589, 590, 595, 608, 739, 741, 742, 743, 745, 752, 755, 757, 761, 767, 771, 772, 775, 785, 789, 801, 807, 820, 825, 834
Caillois, Roger 662, 761
Cakaudrove Krallığı 521, 522
Calakmul 404, 459
Calpolli 427, 433, 715
Calusalar 193, 195, 196, 197, 200, 210, 238, 543, 653
Camargo, Diego Muñoz 427, 716
Canetti, Elias 340, 341, 346, 628, 761
Caral 354, 817
Cayuga 585
Cervantes de Salazar, Francisco 427, 428, 429, 430, 715, 716, 762, 779, 805
Chadwick, Hector Munro 382
Chagnon, Napoleon 32, 33, 675
Charles V., Kutsal Roma İmparatoru 423, 424, 427
Charlevoix, Pierre de 75, 478
Chase, A.W. 242
Chateaubriand, François-René de 84
Chavín de Huántar 470, 471, 485, 510, 526, 559, 613, 724, 725, 761, 811
Cherokeeler 572, 573, 593
Chetcolar 243, 244, 677
Cheyenne 143, 145, 146
Chiapas 458, 459, 712
Chichén Itzá 713
Chichimec 434, 435, 717
Chickasawlar 572
Childe, V. Gordon 24, 44, 217, 266
Chinard, Gilbert 98, 99
Choctawlar 572
Cholula 423, 427, 433
Chunkey 563, 564, 566
Cieza de León, Pedro 457
Cinsiyet eşitliği 62, 605
Civilization 17, 758, 778, 780, 800, 808
Civitas 17
Cizvit misyonerleri 99
Clarke, David 307
Clark, John E. 185
Clastres, Pierre 101, 147, 148, 149, 150, 176, 607, 628, 629, 660, 746, 764
Clovis halkı 198
Cook, Kaptan James 318, 328, 409
Coosa Krallığı 570, 571
Copán 407, 409
Cortés, Hernán 52, 409, 422, 423, 424, 425, 427, 428, 430, 431, 433, 434, 436, 451, 452, 712, 715, 766
Cortés, Martín 428
Corvée 367
Creekler 572, 573

Crónica de la Nueva España 427, 429, 716, 762
Crónica del Perú 457
Crosby, Alfred W. 317
Crow halkı 143
Crumley, Carole 623
Cucuteni-Tripolye kültürü 358
Cuicuilco 412
Culhua-Mexica 402, 711
Cuzco 454, 456, 500
Çatalhöyük, Türkiye 265, 266, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 292, 306, 510, 533, 605, 683, 697
Çayönü Tepesi, Türkiye 302, 687, 688
Çevresel determinizm 258
Çiçek Savaşı 425
Çiftçilik 28, 87, 121, 125, 132, 166, 174, 192, 238, 262, 265, 268, 280, 281, 286, 292, 294, 298, 304, 308, 312, 318, 322, 328, 329, 335, 337, 338, 339, 353, 558, 694

D

Darwin, Charles 542, 652
Dayaklar 543
DeBoer, Warren 43
Değer sistemleri 158, 165
Delâge, Denys 619
Dempsey, Jack 532
Denonville, Marquis de 593
De Soto, Hernando 570, 571, 764
Devlet oluşumu 486, 490, 496, 519, 527, 533
Dholavira 385, 707
Diamond, Jared 26, 294, 313, 316, 425, 509
Díaz, Bernal 427, 716, 720
Dickens, Charles 175, 563
Dicle Nehri 281, 302, 352, 354, 365, 687, 690
Dinkalar 491
Doğa Durumu 27, 28, 32, 53, 54, 70, 91, 92, 103, 191, 288, 296, 333, 435, 583, 667
Doğal hukuk teorisi 52
Doğrusal Çömlekçilik 322, 325, 326, 328, 329, 330, 336
Doğu Hadza 134
Dordogne 118, 119, 637, 657
Drevetière, Delisle de la 84
Dunbar, Robin 343, 344, 364, 509, 659, 695, 732, 770, 771
Durkheim, Émile 203, 206, 661
Dünya Ekonomik Forumu 22
Düşük seviyeli gıda üretimi 335, 692

E

Eanna bölgesi 358, 374, 375, 376, 703
Eemian buzullar arası dönem 319
Eksen Çağı 546, 547
Eliade, Mircea 600, 601, 602, 748, 771
Ellingson, Ter 97, 98, 99, 645, 646, 650, 651, 771
Engels, Friedrich 70
Epik şiir 382
Eriha 284, 293, 306
Erman, Adolf 464
Eski Ahit 108, 367, 601
Eskimolar 142, 143, 158
Eşitlikçilik 164, 170, 394
Eşitlikçi toplumlar 102, 164, 168, 169
Eşitsizlik 21, 22, 23, 47, 48, 50, 52, 70, 137, 156, 164, 195, 262, 387, 389, 631, 632, 635, 636, 638
Etnoloji 672
Evans, Arthur 528, 531, 737, 816, 819

Evans-Pritchard, E. E. 171, 172, 664, 757
Evcilleştirme öncesi yetiştirme 291
Evrimcilik 95
Ezoterik bilgi 473, 474, 475, 559, 568, 572, 575, 576, 577, 592, 613

F

Fenikeliler 370
Filistinliler 370
Fischer, Claude 347
Fort Ancient 569, 577, 590, 591, 745, 765
Fort Frontenac 594
Franklin, Benjamin 37, 776, 788
Frank, Robert 254
Fransa 47, 48, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 65, 66, 69, 70, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 84, 86, 89, 119, 134, 151, 363, 450, 594, 611, 618, 619, 620, 645
Fransız Devrimi 59, 95, 96, 97, 99, 102, 597
Frazer, James 482, 661
Freud, Sigmund 40, 269, 551
Fukuyama, Francis 25

G

Gage, Matilda Joslyn 268
Gayanashagowa 585, 589, 754
Geç Neolitik 397, 510, 733
Geertz, Clifford 33, 470, 778
Genç Moctezuma (Aztek imparatoru) 423
Gılgamış Destanı 366, 374, 375
Gimbutas, Marija 270, 271, 272, 273, 275, 308, 362, 681, 682, 778, 822
Glottokronoloji 213
Goldschmidt, Walter 224
Gough, Kathleen 171
Göbeklitepe, Türkiye 120, 121, 122, 139, 186, 207, 283, 300, 301, 302, 303, 306, 339, 658, 687, 769, 780, 791, 793, 804
Graffigny,Madame de 85, 86, 89, 454, 518
Grimaldi Mağarası 136
Gross, Otto 269, 270
Grotius, Hugo 28, 53
Guaicurú halkı 28, 53
Guatemala 28
Gudea'nın İlahileri 368

H

Haddon, Alfred 219
Hadzalar 160, 167, 168, 170, 177, 181, 193, 210, 345, 446, 542, 664
Haida 230, 262, 441
Halk eşitlikçiliği 55
Halüsinojen 474
Hammurabi 366, 373, 439, 730
Harappa 182, 184, 350, 384, 385, 386, 390, 696, 708, 800
Harari, Yuval Noah 124, 609
Hathor 529
Hayvancılık yönetimi 282
Herakleopolis 506
Herodot 354, 382
Herxheim 322
Hesiod 294
Hiawatha 586
Hierakonpolis 492, 493, 728, 776, 777
Hint-Avrupa dilleri 271, 273, 682
Historia de Tlaxcala 427, 716
Historia verdadera de la conquista de la Nueva España 427
Hititler 370
Hiyerarşi 26, 44, 122, 150, 152, 156, 262, 270, 280, 324,

391, 392, 393, 465, 475, 499, 519, 544, 607, 610, 623
Hobbes,Thomas 17, 53, 786
Hocart, A. M. 606
Holosen 181, 199, 319, 320, 321, 324, 330, 335, 336, 338, 339, 352, 357, 669, 683, 684, 687, 692
Homeros 181, 199, 319, 320, 321, 324, 330, 335, 336, 338, 339, 352, 357, 669, 683, 684, 687, 692
Homo naledi 111
Homo Sapiens 15, 113
Hopewell Etkileşim Alanı 553, 555, 559, 560
Hopi 274
Hupalar 214, 251, 672

I-İ

Ihering, Rudolf von 439, 443
IMF 449, 523, 719
İbn Fadlan 355, 382
İbn Haldun 435
İhtiyaç fazlası ürünler 165
İkinci dereceden hâkimiyet rejimleri 508
İlahi krallar 479
İlk devletler 166, 497, 498, 500, 502, 520, 539, 614
İlkel demokrasi 369, 373
İlkel komünizm 70, 167, 542
ilkel ticaret 71
İlk fabrikalar 626
İlluminati 96, 99, 650
İndus Medeniyeti 384, 707
İndus Nehri 384
İngiliz Etnoloji Derneği 98
İnka İmparatorluğu 85, 354, 438, 455, 456, 498, 508, 720
İnsan hakları 35, 670
İnuitler 99, 142, 150, 152, 221
İrokua dili 42, 73, 274, 583
İskandinavya 189, 324, 669, 693
İslam 226, 349, 546
İspanyol işgalciler 422, 429
İsrailoğulları 370

J

Jacobsen, Thorkild 370
James, C.L.R. 371
James I., İngiltere Kralı 621
Japonya 110, 181, 187, 188, 189, 190, 220, 317, 486, 610, 666, 691
Jaspers, Karl 546
Jerf el Ahmar 284, 823
Jesuit Relations of New France 57
Jigonsaseh 585, 586, 591, 592, 593, 594, 595
Jinarşi 274
Jinekokrasi 274
Jōmon dönemi 187
Jones, William 212
J. P. Morgan Chase 523
Jung, Carl 269

K

Kadın figürleri 309
Kafatasları Evi 335
Kahraman toplumlar 382, 383, 625, 631
Kahve 317, 744
Kairos 15, 633, 634
Kalahari Çalı Adamı 135, 229
Kaliforniya 6, 180, 181, 210, 211, 214, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 242, 244, 246, 247, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 260, 261, 262, 284, 313, 315, 610, 670, 672, 674, 675, 677, 678, 679, 680
Kames, Lord 87

Kanada 68, 72, 73, 75, 143, 159, 180, 191, 214, 219, 223, 261, 321, 325, 477, 559, 593, 653, 739
Kandiaronk 12, 20, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 88, 93, 98, 106, 127, 128, 169, 191, 274, 432, 535, 549, 552, 583, 584, 585, 593, 594, 617, 645, 649, 717, 797, 822
Kapitalizm 226, 227
Karahantepe 283
Karanlık çağlar 465, 506, 508
Karayipler 198, 236, 333, 453, 615
Kardashian, Kim 444, 445
Karizmatik Siyaset 449, 450
Karmaşık toplum 440
Karnavallar 152
Karşılıklı yardımlaşma 70, 77, 94, 583
Karuklar 251
Kast Savaşı 459
Kast sistemi 708
Kayapolar 543
Kehanet 69, 396, 460, 474, 501, 510, 600, 660, 731
Kelly, Raymond 611
Kentleşme 307, 353
Khipu (quipu) 457, 514, 515
Kilianstädten 322, 323
Kişisel kölelik 234, 251
Kitlesel göçler 144, 273
Klamath Nehri 224, 234, 255
Klan sistemleri 553
Knossos 527, 528, 530, 531, 537, 603, 737, 819, 832
Kolomb, Kristof 210
Kolomb takası 317, 691
Komünizm 70, 71, 93, 94, 167, 170, 542
Kostenki 123, 810, 835
Köle baskınları 257
Köle hukuku 615
Körtik Tepe 687, 806
Kredi derecelendirme kuruluşları 523
Kroeber, Alfred 6, 251, 252, 462, 672, 677, 678, 679, 680, 681, 722, 770, 792, 822
Kunduz Savaşları 584, 617
Kurgan 271, 356, 682
Kurucu Babalar 506
Küçük Buz Devri 319
Kültür bölgeleri 213, 347
Küresel ısınma 320
Kwakiutl 143, 151, 158, 220, 227, 230, 231, 257, 659, 671, 674, 676, 759, 765, 779, 829

L

La Flesche, Francis 577, 754, 775
Lahontan 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 84, 88, 93, 98, 99, 432, 582, 584, 593, 594, 644, 649, 651, 667, 748, 752, 756, 764, 793, 805, 808, 811
Lakota 143, 145, 146
Lallemant, Jérôme 64, 65, 66, 67, 68, 169, 664
Lapita ufku 327, 330
Leacock, Eleanor 169, 664, 794, 827
Leakey, Louis ve Mary 178
Le Guin, Ursula 356, 794
Leibniz, Gottfried Wilhelm 49, 50, 74, 643, 649
Le Jeune, Paul 63
León, Juan Ponce de 194, 457
Le Petit, Maturin 477
Les Temps modernes 176
Levanten Koridoru 283, 284, 293, 305, 310
Lévi-Strauss, Claude 40, 131, 132, 133, 134, 135, 138, 141,

142, 147, 148, 155, 176, 181, 296, 298, 657, 659, 671, 675, 680, 686, 718, 794
Liangchengzhen 353
Liguria 119
Lineer A 527
Lineer B 530
Locke, John 28, 53, 62, 191, 192, 667
Louis XIV., Fransa Kralı 75, 478, 480, 593, 651
Lowie, Robert 143, 149, 204, 628, 746
Lyth, Richard B. 521

M

MacPherson, C.B. 204
Madenciliğin icadı 92, 602
Madeni para 80, 546
Mağara sanatı 115, 654
Maidenetske 355, 356, 698
Maidular 256, 672
Maine, Henry Sumner 311, 797
Maistre, Comte de 598
Malinowski, Bronisław 41
Mandan-Hidatsa 143
Manetho 464, 816
Mann, Alice 12, 75, 644, 788
Mann, Charles C., 422
Mao, Zedong 444
Martular 160, 345
Marx, Karl 40, 46, 167, 238, 259
Massim Adaları 41
Maşkan-şapir 372
Matematik 166
Maxixcatzin 430
Mayalar 410, 459, 501, 614, 735
Maya şehir devletleri 407
Mbuti Pigmeleri 134
Memfis 462, 500
Meşe palamudu 161, 188, 211, 224, 246, 248, 360, 678
Mevsimsel değişimler 131, 136, 141, 280
Mexica 401, 402, 711, 813
Mezhirich, Ukrayna 123, 657
Mezin, Ukrayna 657
Mezolitik toplumlar 261
Mezopotamya 1, 5, 186, 264, 312, 339, 340, 341, 350, 351, 355, 357, 358, 365, 366, 367, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 378, 379, 380, 383, 385, 394, 395, 403, 420, 441, 448, 450, 463, 472, 484, 486, 498, 499, 500, 502, 510, 511, 512, 514, 516, 517, 526, 560, 613, 624, 625, 699, 700, 701, 702, 703, 705, 707, 708, 712, 730, 733, 734, 735, 736
Mezopotamya şehir hayatı 378
Miken 351, 530
Mi'kmaqlar 60
Millar, John 28, 87
Mill, John Stuart 174
Millon, René 418
Minangkabau 274
Minos Girit'i 526, 527, 531, 533, 633
Mississippi medeniyeti 548
Mitchell, W.J.T. 108
Mitokondriyal Havva 109
Moche 471, 473, 486, 810
Modern devlet 132, 439, 446, 447, 496, 523, 613
Mohawk 159, 268, 561, 585
Mohenjo-daro 356, 358, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 395, 403, 411, 471, 603, 708, 737, 787
Moldova 355, 358
Monarşi 47, 201, 354, 366, 367, 368, 370, 373, 410, 419, 454, 464, 606, 624, 688

Montagnais-Naskapi 59, 63, 159, 169, 200
Montaigne 90, 648
Monte Alban 404
Montesquieu, Baron de 84, 582, 649, 650, 651, 738
Morgan, Lewis Henry 542
Morris, Ian 316, 636
Motolinía 433, 434, 435, 717, 802
Mound Key 193
Moundville 566
Moya de Contreras, Pedro 428
Mumyalama 491
Muskogeeler 556
Mülkiyet hakları 79, 190, 191, 193, 203

N

Nambikwaralar 100
Naqada, Mısır 492
Narmer, Mısır Kralı 491, 492, 538, 728
Natchezler 477, 478, 543, 572
Natufyan avcı-toplayıcılar 306
Navajolar 198
Neandertaller 111
Nebelivka 6, 355, 356, 698, 763
Nebukadnezar 365
Neolitik çiftçilik 304, 337
Neolitik Devrim 44, 179, 665
Nevalı Çori, Türkiye 301
Nietzsche, Friedrich 155
Nil'in periyodik su baskınları 494
Nippur 371
Nootka 230, 231, 234, 250
Nostratik 213
Nuerler 130, 158, 170, 171, 482, 484, 491, 543, 728
Nuttall, Zelia Maria Magdalena 429

O-Ö

Olmekler 466, 476
Ondegardo y Zárate, Juan Polo de 454
Oneida 585
Onondaga 561, 585, 587
Optimal yiyecek arama kuramı 245, 246, 249
Orta Pasifik dönemi 235
Osageler 569, 577, 579, 581, 651
Otomí savaşçı birliği 431
Ounotisaston 591
Ötzi (Buz Adam) 30, 31
Özel mülkiyet 25, 70, 77, 84, 89, 92, 94, 95, 193, 203, 205, 617
Özgür irade 25, 92, 94, 95, 193, 203, 205, 617
Özgürlük ekolojisi 321
Özgür Masonlar 95

P

Palenque 404, 405
Paleolitik dönem 116, 136, 159, 213, 446
Pandaramlar 167
Panga ya Saidi 115
Papua Yeni Gine 41, 82, 162, 202, 328, 445, 544, 689
Pasztory, Esther 405, 757
Patterson, Orlando 237, 615
Perikles 375
Peru 152, 185, 312, 332, 333, 354, 449, 453, 462, 470, 471, 475, 494, 497, 500, 501, 523, 524, 526, 533, 696, 817, 820, 828, 831
Pizarro, Francisco 52, 456, 458
Planck, Max 12, 635, 831
Platon 34, 46, 90, 263, 264, 292, 294
Pleistosen çağı 116

Pnyx 375
Polinezya 203, 327, 328, 329, 409, 543, 673, 693
Polis 549
Pomolar 256
Popol Vuh 468
Potlatch 143, 230, 232, 233, 234, 239, 250, 253, 254, 257, 383, 675
Poverty Point 182, 183, 184, 186, 187, 190, 201, 207, 209, 555, 556, 559, 575, 666, 741, 778, 790, 814
Pylos 530, 532, 757

Q

Qustul, Nübye 492

R

Radin, Paul 129, 143
Ragueneau, Peder 551, 552
Renfrew, Colin 527, 682, 757, 760, 788, 804, 819
Rig Veda 389, 708
Ritüel oyun 604, 605
Rivers, W.H.R. 219, 782
Roma Hukuku 193, 206, 614, 615, 629
Romito Mağarası 136
Rousseau, Jean-Jacques 16, 17, 19, 21, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 34, 40, 44, 45, 46, 47, 48, 58, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 118, 124, 135, 155, 156, 165, 166, 168, 176, 179, 270, 293, 333, 336, 435, 439, 442, 598, 609, 637, 638, 639, 644, 649, 650, 651, 662, 748, 813, 819, 826

S-Ş

Sağcı düşünce 97
Sahagún, Bernardino de 412, 428, 429, 719
Sahiplenici bireycilik 204
Sahlins, Marshall 12, 84, 175, 228, 780
Sanayi Devrimi 319, 496, 603, 648, 665
Sangha 392
Sanherib 365, 370
Sannai Maruyama, Japonya 188, 201, 207, 610, 666, 781
Santos-Granero, Fernando 236, 237, 668, 676, 814
Sapa Inca 85, 454, 455, 456, 457, 477, 620
Sapiens 15, 113, 114, 124, 125, 609, 782
Sapiens ikilemi 114, 125
Sarı Irmak 335, 352, 353, 397, 500
Sati 486
Savaşçı aristokrasi 159, 224, 381, 382, 416, 441, 530, 624
Savaş hâli 17
Scarry, Elaine 611
Schismogenesis 82, 406
Schletz (Neolitik yerleşim) 322, 825
Semanglar 164
Senecalar 584, 747
Seyyar şifacılar 42
Shakespeare, William 46, 47, 108
Shang Çin 486
Sherratt, Andrew 685, 706
Shimao, Çin 398, 795
Siyasi özbilinç 127, 128, 151, 153, 259
Smith, Adam 40, 46, 87, 165, 173
Soya dayanan [patrimonyal] sistem 489
Soylu vahşi 50, 57, 82, 97, 98, 101, 124, 128, 433, 435

Sparta 105, 228, 425, 582
Spekülatif felsefe 546
Spiro, Mississippi 566
Steiner, Franz 627
Stonehenge 139, 140, 141, 147, 163, 177, 189, 208, 485, 622, 658, 797, 806
Strehlow, T.G.H. 207, 671, 823
Susa, İran 366
Sümerler 366, 378
Şehir Devrimi 394, 603, 665
Şehir yönetimi 372
Şigirskoe Gölü 189
Şilluklar 482, 484, 491, 492, 543

T

Tabu 203, 269
Tahıl devletleri 539, 540, 572
Tahıl tarımı 539, 547
Talheim (Neolitik yerleşim) 322
Taljanky (mega alan) 355, 356, 358, 698
Taosi, Çin 398, 399, 400, 783
Tarım Devrimi 16, 196, 210, 266, 287, 289, 291, 307, 308, 333, 351, 603, 665
Tarımöncesi topluluklar 175
Tarihöncesi ticaret 283
Teknolojik yenilikler 161
Tell Sabi Abyad 733, 751
Tenochtitlan, Meksika 351, 401, 402, 423, 424, 425, 436, 437, 451, 452, 458, 469, 711, 716
Teotihuacan, Meksika 7, 350, 351, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 437, 533, 537, 625, 696, 711, 712, 713, 714, 723, 757, 760, 762, 765, 766, 769, 777, 783, 798, 800, 801, 804, 807, 818, 821, 823, 824, 825, 828, 831
Testart, Alain 689
Tetimpa, Meksika 412
Thebes 463, 506, 507
Tiglat-Pileser 365
Tikal 404, 405, 407, 409, 410, 421
Tiryns 530
Tiwanaku 471, 729, 779, 787
Tlaxcala, Meksika 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 716, 717, 778, 795
Tlingit 262, 441, 679, 802
Tolkien, J.R.R. 382
Tolowalar 251
Toltek 410, 421, 435, 710, 711
Tooker, Elizabeth 553
Toplumsal eşitsizlik 21, 47, 48, 137
Toplumsal karmaşıklık 104
Toplumsal teori 39, 40
Top oyunu 220, 455, 466, 468, 469, 470, 505, 564, 714, 723
Toros Dağları 379
Torres Boğazları 218
Totem sistemleri 205
Trouillot, Michel-Rolph 196
Tsimshian 230
Tsouharissen 592, 593, 594, 747, 804
Tula 404, 410, 421, 710, 713
Tully, James 192
Tupiler 148
Turgot, A.R.J. 85, 86, 87, 88, 89, 93, 95, 104, 128, 134, 173, 536, 542, 549, 597, 648, 664
Turnbull, Colin 135
Turner Alanı, Ohio 560
Tütün 211, 330, 559, 573, 574, 577, 672

U-Ü

'Ubeyd 560, 561, 703, 733
uç bireyler 131
Ukrayna mega alanları 356, 395, 420
Urkeş (Tell Mozan) 373, 702
Ur-Nanşe Plağı 367
Uruk (Mezopotamya) 182, 184, 356, 358, 366, 371, 373, 374, 375, 376, 378, 379, 380, 383, 384, 394, 395, 403, 440, 463, 471, 511, 516, 622, 624, 625, 703, 704, 705, 752, 753, 754, 756, 767, 772, 795, 804
Uruk Vazosu 379, 705
Ürdün Vadisi 283, 284, 310, 706
Üst Paleolitik 114, 116, 136, 137, 138, 159, 161, 208, 446, 606, 654, 657, 663, 749

V

Valero, Helena 36, 37, 39, 146, 156, 758
Vergilendirme 453, 663
Voltaire 34, 62, 84, 758

W

Wampum 65, 225, 586
Wari 471, 486, 787
Weber, Max 225, 269, 439, 480, 489, 778
Weishaupt, Adam 95
Wilde, Oscar 38
Winnebago 129, 136
Wintular 256
Wissler, Clark 217, 674
Wogieler 243, 244
Woodburn, James 167, 202, 786

X

Xicotencatl 430, 431, 433, 716, 783

Y

Yabancı krallar 407, 409
Yağmur ormanı tarımı 334
Yahudilik 601
Yamasee Savaşı 572
Yamyamlık 323, 676
Yanomamiler 32, 34, 36, 37, 156, 639
Yaowangcheng, Çin 353
Yaratılış efsanesi 585
Yaxchilan 468
Yeni Fransa 57, 58, 59, 70, 645
Yeni Gine 41, 82, 162, 202, 313, 328, 445, 544, 689
Yerli Amerikalılar 51, 88, 99, 182, 236
Yucatán Yarımadası 404, 407, 458
Yudinovo, Rusya 123, 813
Yuroklar 214, 224, 227, 229, 244, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 258, 672, 674

Z

Zagros Dağları 281
Zapatista hareketi 459
Zerdüşt 546, 582
Zimri-Lim 372, 373, 527, 532
Zuñi 274

Tarımın ve şehirlerin gelişiminden devletin, demokrasinin ve eşitsizliğin kökenlerine kadar sosyal evrim hakkındaki en temel varsayımlarımıza meydan okuyan ve insani özgürleşme için yeni olasılıklar ortaya koyan, insanlık tarihine dair yepyeni bir yaklaşım...

Nesiller boyu uzak atalarımız ya özgür masumlar ya da haydut savaşçılar olarak ilkel açıdan nitelendirildi. Bize uygarlığın ancak başlangıçtaki bu özgürlüklerimizden vazgeçerek ya da temel içgüdülerimizi kontrol altına alarak elde edilebileceği söylendi. David Graeber ve David Wengrow, bu tür teorilerin ilk olarak 18. yüzyılda, yerli gözlemciler ve entelektüeller tarafından Avrupa toplumuna yöneltilen eleştirilere karşı muhafazakâr tepkilerin nasıl ortaya çıktığını gösteriyor. Bu tartışmanın yeniden ele alınması tarımın, mülkiyetin, kentlerin, demokrasinin, köleliğin ve uygarlığın kökenleri de dahil olmak üzere, bugün insanlık tarihini nasıl anlamlandırdığımız konusunda çarpıcı sonuçlar doğurmaktadır.

- Eğer insanlar evrimsel geçmişlerini küçük avcı-toplayıcı gruplar hâlinde geçirmedilerse bunca zaman ne yapıyorlardı?
- Tarım ve şehirleşme hiyerarşi ve tahakkümün pençesine düşmek anlamına gelmiyorsa ne tür sosyal ve ekonomik örgütlenmelere yol açtı?

Arkeoloji ve antropolojide çığır açan araştırmalara başvuran yazarlar, kavram zincirlerimizi bir kenara bırakıp gerçekten olan biteni algılamayı öğrendiğimizde tarihin nasıl çok daha ilginç bir hâl aldığını göstererek insanlık tarihinin seyrinin sanıldığından daha belirsiz, daha eğlenceli ve umut dolu olasılıklarla dolu olabileceğini ortaya koyuyor.

Her Şeyin Şafağı, insanlık tarihine dair anlayışımızı kökten değiştirerek yeni özgürlük biçimlerini, toplumsal örgütlenmenin yeni yollarını hayal etmeye giden bir yol çiziyor.

"Sadece bir kitap değil, entelektüel bir şölen. Her bölümünde zihinlerimizde yer etmiş düşünsel kalıpları kolayca yerle bir etmeyi başarıyor. Titiz, derin araştırmaların ürünü olması ve keyifle okunması da cabası."

Nassim Nicholas Taleb

www.epsilonyayinevi.com
9 786254 146046
KDV'den muaftır.